

STOP FEMICIDU
NASILJU NAD
ZENAMA.

NASILJE NAD ZENAMA

DISKURSI, PERSPEKTIVE,
LEKCIJE IZ BH. POVIJESTI

UREDNIK FAHD KASUMOVIĆ

NASILJE NAD ŽENAMA: DISKURSI, PERSPEKTIVE, LEKCIJE IZ BH. POVIJESTI

NASILJE NAD ŽENAMA: DISKURSI, PERSPEKTIVE, LEKCIJE IZ BH. POVIJESTI

Izdavači

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet

Franje Račkog 1, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina

www.ff.unsa.ba

Fondacija Heinrich Böll, Sarajevo

Avde Sumbula 1, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina

www.ba.boell.org

Heinrich-Böll-Stiftung e.V.

Schumannstr. 8, 10117 Berlin, Deutschland

www.boell.de

Za izdavače

Prof. dr. Kenan Šljivo, dekan FFUNSA

Paola Petrić, direktorica ureda HBS-a, Sarajevo

Urednik

Prof. dr. Fahd Kasumović

Recenzenti i recenzentice

Prof. dr. Edin Radušić, prof. dr. Amir Duranović, prof. dr. Danijel Džino, prof. dr. Zrinka Serventi, dr. Tatjana Katić, dr. Elma Korić, prof. dr. Enver Kazaz, dr. Ljubinka Škodrić, dr. Neven Isailović, prof. dr. Amila Ždralović, prof. dr. Amila Ferhatović, dr. Elmedina Duranović, doc. dr. Maša Grdešić i dr. Edin Hodžić

Mišljenja iznesena u ovoj monografiji su autorska i ne predstavljaju nužno stavove i gledišta izdavača.

ISBN 978-9926-491-36-9 (Filozofski fakultet Univerziteta)

ISBN 978-9926-547-03-5 (Ured Heinrich-Böll-Stiftung e.V. u Bosni i Hercegovini)

ISBN 978-3-86928-271-8 (Heinrich-Böll-Stiftung e.V., Berlin)

CIP zapis dostupan u COBISS sistemu Nacionalne i univerzitetske biblioteke BiH pod ID brojem 62396678

UNIVERZITET U SARAJEVU – FILOZOFSKI FAKULTET
HEINRICH-BÖLL-STIFTUNG

NASILJE

NAD

DISKURSI, PERSPEKTIVE,
LEKCIJE IZ BH. POVIJESTI

ŽENAMA

UREDNIK: FAHD KASUMOVIĆ

SARAJEVO – BERLIN, 2024.

*Ženama, majkama, sestrama, kćerima, žrtvama nasilja
Da se zlo više nikada i nikome ne ponovi!*

SADRŽAJ

Predgovor	9
Popis slika i tabela	13
Napomena o transkripciji i transliteraciji	14
UVOD	
Fahd Kasumović: Nasilje nad ženama: Globalni problem, akademski izazovi, lekcije iz bh. povijesti.	17
I. ANTIČKI DRUŠTVENI HORIZONTI	
Almir Marić: Od vatre do okova: Nasilje nad ženama na istočnojadranskoj obali u rimsko doba.	43
II. NAD POVIJESNIM VRELIMA SREDNJOVJEKOVNE BOSNE	
Dženan Dautović: Nasilje nad ženama u srednjovjekovnoj Bosni	75
III. U CIVILIZACIJSKIM TOKOVIMA SVIJETA ISLAMA	
Fahd Kasumović: Nasilje nad ženama u osmanskoj Bosni: Ka mapiranju sociokulturne panorame pogranične provincije	99
IV. POD DVOGLAVIM ORLOM	
Amila Kasumović: Maskulinitet, mizoginija i modernizacija: Seksualno i tjelesno nasilje nad ženama u habsburškoj Bosni	169
V. IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA	
Minela Radušić: Zlostavljane u tišini: Nasilje nad ženama u Bosni i Hercegovini 1918–1929.	217
VI. U PLAMENU DRUGOG SVJETSKOG RATA	
Adnan Jahić: Veliko stradanje: Nasilje nad ženama u Bosni i Hercegovini 1941–1945.	253
VII. SOCIJALISTIČKA EPOHA	
Mirza Džananović: Reprezentacija nasilja nad ženama u printanim medijima tokom socijalističke epohe u Bosni i Hercegovini	283
VIII. U RATNOM VIHORU 1990-IH	
Sabina Subašić Galijatović: Nasilje nad ženama u oružanim sukobima: Zločini seksualnog zlostavljanja u Bosni i Hercegovini 1992–1995.	305

IX. SOCIOLOŠKO-KULTUROLOŠKI DISKURSI

Sarina Bakić: Naslijeđe šutnje: Kultura nasilja nad ženama
i potraga za promjenom 337

X. KNJIŽEVNI DISKURSI

Ajla Demiragić: Kanonska književnost i prikazi nasilja
nad ženama: Čitanja s *otporom* lektira za gimnazije i srednje škole
u Bosni i Hercegovini. 371

KADA SE KRITIČKI SAGLEDA DUGA POVIJEST NASILJA 397

Violence Against Women: Discourses, Perspectives, Lessons from
the History of Bosnia and Herzegovina 415

Gewalt gegen Frauen: Diskurse, Perspektiven, Lehren aus der
bosnisch-herzegovinischen Geschichte. 433

Podaci o autorima i autoricama 455

Indeks. 459

PREDGOVOR

Tokom proteklih nekoliko godina više puta imali smo priliku čuti mišljenja da nasilje nad ženama na globalnoj razini uzima epidemijske razmjere, kao i da je svaka treća žena iznad 15 godina bila makar jednom u životu žrtva nekog vida nasilja koje su počinili njihovi muževi ili intimni partneri. Bosanskohercegovački izvještaji o ovome također su ukazivali na zabrinjavajuću učestalost nasilja nad ženama. Statistike su, svakako, važne i otvaraju jedan novi ugao gledanja na stvari. Međutim, kada na sve to dođu i medijski izvještaji s konkretnim podacima o žrtvama nasilja, ženama s teškim i potresnim životnim pričama, koje su tragično završile svoje živote, onda čovjek postane još svjesniji ozbiljnosti i blizine problema s kojim se kao društvo susrećemo. Mene osobno, kao historičara koji cijelu svoju profesionalnu karijeru pregleda različite sudske spise iz osmanskog perioda, navedeni slučajevi podsjetili su na priče čiji se tragovi daju iščitati na požutjelim listovima papira, na žene i djevojčice koje su bile pretučene, silovane, ubijene, verbalno zlostavljane, a o kojima se danas vrlo malo zna. Praveći određene paralele, uvidio sam da je nasilje nad ženama korov koji niče u različitim vremenima, koji je transgeneracijski i transnacionalni problem. Čovjek se zapita koji su to sociokulturni mehanizmi koji održavaju u životu kulturu nasilja i šta mi činimo da te mehanizme bolje razumijemo. Danas je u svijetu moguće susresti brojne studije u kojima povjesničari i povjesničarke nastoje proširiti društvena saznanja o nasilju nad ženama, surađujući s brojnim drugim znanstvenicima i znanstvenicama koji ovaj problem izučavaju u suvremenom trenutku. Međutim, kolikogod da sam tražio podatke u bh. historiografiji o svemu tome, njih jednostavno nije bilo, odnosno sve što sam našao su različita uzgredna spominjanja problema. Analizirajući primarne izvore i literaturu, rodila se ideja da je bh. društvu, također, potrebna monografija o nasilju nad ženama, kao i da takva studija može biti prepoznatljiva i korisna u internacionalnom akademskom prostoru.

Krajem 2023. godine osmislio sam projekt čiji je cilj bilo izdavanje monografije “Nasilje nad ženama: Diskursi, perspektive, lekcije iz bh. povijesti”, koja je suradnjom historičara/historičarki, pravnika/pravnica, sociologa/sociologinja i književnih historičara/historičarki trebala istražiti i obraditi problem nasilja nad ženama na tlu BiH, počevši od antičkog perioda do suvremenog doba. Akronim projekta bio je See&Respect, koji je simbolično trebao ukazati na to da svojim radom želimo podatke o nasilju nad ženama u bh. povijesti, koju su nepoznati, učiniti vidljivim akademskoj i široj javnosti. Druga ključna riječ iz navedenog akronima je ukazivala na sistem vrijednosti koji dijelimo i planove koje imamo u vezi s rezultatima navedene monografije. Projekt je predviđao da, na osnovu znanstvenih istraživanja u monografiji, budu organizirane edukativne radionice za studente/studentice, učenike/učenice i druge zainteresirane skupine, u kojima bi se vodio dijalog o nasilju nad ženama te promovirale ideje nenasilja, mira i uzajamnog poštovanja.

Na moju sreću i zadovoljstvo, projektu se priključilo devet kolegica i kolega koji su dijelili navedenu viziju i entuzijazam te je tako formiran istraživački tim koji su činili prof. dr. Fahd Kasumović (voditelj projekta), prof. dr. Adnan Jahić, prof. dr. Amila Kasumović, prof. dr. Ajla Demiragić, dr. Sabina Subašić Galijatović, prof. dr. Sarina Bakić, prof. dr. Almir Marić, prof. dr. Mirza Džananović, doc. dr. Dženan Dautović i dr. Minela Radušić. Uslijedili su brojni razgovori, savjetovanja, diskusije o mogućnostima praktične izvedbe projekta. Odlučili smo se za formu uredničke knjige u kojoj će svaki od navedenih autora i autorica imati zasebno poglavlje koje je predmet njihovog užeg stručnog interesa. Formiranje ove znanstvene mreže ključni je moment bez kojeg realizacija jednog ovako složenog, interdisciplinarnog projekta ne bi bila moguća. Naša akademska i ljudska interakcija, uzajamna potpora, nešto je što je svima nama dalo snagu da ustrajemo i damo ovoj knjizi njenu konačnu formu.

Ključna stvar za bilo koji projekt jeste podrška koju pruža sredina, a mi smo bili sretni da smo dobili svu potrebnu materijalnu i moralnu potporu, kako na institucionalnom tako i na osobnom nivou. Osjećamo radost i zadovoljstvo da zahvalimo ustanovama i pojedincima koji su nas podržali. Na prvom mjestu želimo zahvaliti Fondaciji Heinrich Böll (Heinrich-Böll-Stiftung), koja je prva ustanova koja je stala uz nas. Naš projekt time je dobio internacionalnu potporu, što je za sve nas posebno dragocjeno. Sretni smo što je HBS smatrao da je ova publikacija kompatibilna s njihovom misijom i ciljevima. Posebno zahvaljujemo direktorici sarajevskog ureda HBS-a Paoli Petrić, te Ameli Sejmenović, uposlenici navedenog ureda i prvoj osoba kojoj smo predstavili ideju i ciljeve projekta.

Nakon toga, projekt sam kao voditelj prijavio na svojoj matičnoj instituciji, Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, u okviru Centra NIRSA. Naišli smo na bezrezervnu potporu te zahvaljujem na razumijevanju dekanu Filozofskog fakulteta prof. dr. Kenanu Šljivi, prodekanesi za NIR i MAS doc. dr. Minki Džanko, voditeljici Centra NIRSA prof. dr. Maidi Koso Drljević te uposlenicama navedenog centra dr. Amini Čeho Osmanović i dr. Adriani Katavić.

Filozofski fakultet prijavio je navedeni projekt na Javni poziv za sufinansiranje naučnoistraživačkih/umjetničkoistraživačkih i istraživačkorazvojnih projekata i programa iz Budžeta Kantona Sarajevo za 2024. godinu, koji je objavilo Ministarstvo za nauku, visoko obrazovanje i mlade Kantona Sarajevo. Navedenu potporu smo dobili te zahvaljujemo MNVOM-u, kao i ministrici prof. dr. Adni Mesihović. Zahvaljujemo i prof. dr. Amiru Duranoviću i dr. Tatjani Katić, kao recenzentima projekta, te svim ostalima osobama koje su učestvovala u stručnim i administrativnim dimenzijama procesa kojim je naš projekt dobio potporu MNVOM-a.

Znanstvena istraživanja za ovu publikaciju provedena su tokom 2024. godine te je, na koncu, rukopis monografije, odnosno pojedina njena poglavlja, predat u ruke recenzentima: prof. dr. Edinu Radušiću, prof. dr. Amiru Duranoviću, prof. dr. Danijelu Džini, prof. dr. Zrinki Serventi, dr. Tatjani Katić, dr. Elmi Korić, prof. dr. Enveru Kazazu, dr. Ljubinki Škodrić, dr. Nevenu Isailoviću, prof. dr. Amili Ždralović, prof. dr. Amili Ferhatović, dr. Elmedini Duranović, doc. dr. Maši Grdešić i dr. Edinu Hodžiću. Zahvaljujemo na stručnoj evaluaciji rezultata našega rada te komentarima i sugestijama koji su unaprijedili vrijednost rukopisa.

Od posebnog značaja za ovu knjigu je uključivanje recenzenata sa Sveučilišta u Zagrebu, Istorijskog instituta u Beogradu, Macquarie University iz Sydneya, Sveučilišta u Zadru, kao i kolegica i kolega s Univerziteta u Sarajevu. Temelj znanstvenog djelovanja u današnjem vremenu globalizacije i internacionalizacije je povezivanje stručnjaka iz različitih zemalja i univerziteta. U ovoj knjizi pisci poglavlja dolaze s četiri univerziteta u BiH, dok recenzenti dolaze iz BiH, Srbije, Hrvatske i Australije, s četiri univerziteta. Kada se uzmu u obzir autori/autorice i recenzenti/recenzentice ove znanstvene monografije, ukupno su u postupku njenog izdavanja bili uključeni stručnjaci i stručnjakinje iz različitih polja društvenih i humanističkih znanosti koji dolaze sa sedam univerziteta te jednog instituta koji djeluje kao zasebna ustanova. Ta činjenica važna je zbog znanstvene kontrole kvalitete koju smo na taj način osigurali, ali i radi doprinosa procesima internacionalizacije i povezivanja članova akademske zajednice, što je jedan od strateških interesa Univerziteta u Sarajevu.

Zahvaljujem i kolegici Emini Mostić, MA, uposlenici Orijentalnog instituta u Sarajevu, doktorantici na Odsjeku za historiju FFUNSA, koja je bila asistent na projektu i koja je pomogla da se ovaj rukopis pripremi za štampu. Na koncu, rukopis je objavljen u printanoj i elektronskoj formi te zahvaljujemo na stručnoj pomoći direktorici Biblioteke Filozofskog fakulteta UNSA mr. Nadini Grebović-Lendo. Također, zahvaljujemo osoblju arhiva i biblioteka u kojima smo provodili istraživanja, lektorima, prevoditeljima te svima onima koji su učestvovali u tehničkoj obradi rukopisa doprinijevši da on u što kvalitetnoj vizuelnoj formu ugleda svjetlo dana.

Knjiga koja je pred vama ima svoj akademski i društveni cilj. Faza istraživanja i pisanja je završila i rukopis je predat na uvid javnosti. Sretni smo jer smo bili u prilici obraditi i prikazati povijest nasilja nad ženama u bosansko-hercegovačkom društvu te time ponuditi novu kockicu za sklapanje sociokulturnog mozaika ovih prostora. Nadamo se da će naše istraživanje biti polazna osnova za neke nove radove iz ove oblasti. Kroz ovo istraživanje spoznali smo koliko nam je zapravo razumijevanje historijata nasilja nad ženama nedostajalo i koliko smo zahvaljujući njegovoj obradi naučili ne samo o žrtvama nasilja nego i o društvu i njegovim vrijednostima u cjelini. Također, radujemo se promoviranju našega rada te mogućnosti da kroz radionice o nasilju nad ženama djelujemo edukativno i društveno korisno. Tekstovi koje smo predstavili ovdje svjedočanstvo su o životnim iskustvima žena koja su bila i teška i bolna, nama osobno nerazumljiva i neprihvatljiva. Međutim, bez obzira na to, ona ne smiju biti zaboravljena. Nadamo se da će upravo radionice koje će izrasti iz ove knjige, kao i sama knjiga, doprinijeti da se društveni dijalog o nasilju nad ženama podigne na novu kvalitativnu razinu. Dijalog o ovim pitanjima stvar je sadašnjosti i budućnosti, kao što je to, uostalom, i traganje za novim putevima održivoga društvenog razvoja. Međutim, u budućnost možemo mnogo stabilnije i sigurnije koračati kada razumijemo kako smo došli tu gdje se trenutno nalazimo te uvidimo koja je veza naslijeđenih društvenih praksi s našom sadašnjošću.

Fahd Kasumović

POPIS SLIKA I TABELA

Slika 1. Gemma Augustea, © KHM-Museumsverband

Tabela 1. Sarajevski sud: Jamčenja da muževi neće činiti fizičko nasilje nad suprugama, 1200–1210. h. g. (1785–1796)

Tabela 2. Sarajevski sud: Jamčenja da muževi neće vrijeđati, psovati i tući supruge, 1200–1201. h. g. (1785–179)

Tabela 3. Rodna struktura ubijenih u izabranim sidžilima s područja Bosanskog ejaleta

NAPOMENA O TRANSKRIPCiji I TRANSLITERACiji

Osmanski tekstovi koji se susreću u ovoj knjizi transkribirani su korištenjem suvremene turske latinice, sa svim transkripcijskim znacima, u skladu s praksom u relevantnim kritičkim izdanjima Türk Tarih Kurumu (Ankara) i Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı (Istanbul). Dugi vokali označeni su crtom umjesto cirkumfleksom. Arapske sintagme koje su uklopljene u osmanski tekst transkribirane su prema pravilima osmanske transkripcije, dok su tekstovi koji su u cjelini napisani na arapskom jeziku transkribirani u skladu sa ZDMG sistemom. Osmanski tekst koji je preuzet iz objavljenih transkribiranih izvora prenesen je doslovno, bez bilo kakvih izmjena. Osobna imena, toponimi i stručni termini porijeklom iz arapskog i osmanskog turskog jezika prilagođeni su izgovoru bosanskog jezika. To pogotovo vrijedi u slučajevima kada u bosanskom jeziku postoji uobičajen i prihvaćen način njihovog izgovaranja. Za razliku od toga, osobna imena i imena toponima koji su izvorno napisani turskom latinicom ostavljena su u neizmijenjenoj varijanti i u bosanskom latiničnom tekstu. Naslovi knjiga i članaka na ćirilici transliterirani su na latinično pismo. Rimski brojevi su prilikom označavanja bibliografskih podataka (npr. godina izdanja i godište serijske publikacije) zamijenjeni arapskim brojevima, dok su ostavljeni u sadržaju, kao i prilikom numeriranja pojedinih glava knjige.

UVOD

NASILJE NAD ŽENAMA: GLOBALNI PROBLEM, AKADEMSKI IZAZOVI, LEKCIJE IZ BH. POVIJESTI

Fahd Kasumović

Svjetska zdravstvena organizacija (WHO) objavila je 2002. godine izvještaj o nasilju i zdravlju zahvaljujući kojem smo postali korak bliži razumijevanju globalnih razmjera nasilja nad ženama. Bio je ovo prvi sveobuhvatni izvještaj o nasilju nad ženama, a od tada do danas višegodišnjim istraživanjima i kontinuiranim praćenjem ustanovljeno je da su milioni žena širom svijeta svake godine izloženi nekom od vidova nasilja. Posebna pažnja posvećena je istraživanju tjelesnog i seksualnog nasilja, u obitelji i izvan nje, a kao temeljni zaključak ističe se opservacija da spomenuti vidovi nasilja nad ženama predstavljaju globalni zdravstveni problem.¹ Na taj način potvrđena su upozorenja koja su decenijama izdavale različite organizacije za ljudska prava,² a postao je i mnogo vidljiviji smisao različitih deklaracija, izvješća, konvencija i akcijskih planova koji su za cilj imali prevenciju i eliminaciju nasilja nad ženama.³ No, osim što je svijest o raširenosti problema rasla na globalnoj razini, porastao je i interes javnosti za istraživanjima koja su ključna za objašnjavanje navedene pojave. Postalo je jasno da je nasilje nad ženama društveni fenomen koji ima dugu historijsku pozadinu, kao i da je riječ o pojavi koja stoji u uskoj vezi sa naslijeđenim kulturnim vrijednostima i socijalnim praksama koje su kreirale i perpetuirale dominaciju muškaraca u društvu.

---

¹ WHO, *World Report on Violence and Health*, Geneva 2002: 89–121. Zahvaljujući statističkim podacima koje vodi Svjetska zdravstvena organizacija, 2018. godine procijenjeno je da je, ako se uzme u obzir cjeloživotno iskustvo, 26% žena starijih od 15 godina bar jednom u toku svog života iskusilo fizičko i/ili seksualno nasilje koje su počinili njihovi intimni partneri ili muževi. To znači da je između 641 i 753 miliona žena za koje se vjeruje da su bile izložene navedenim oblicima nasilja. Ovi podaci sakupljeni su između 2000. i 2018. godine na globalnoj razini. WHO, *Violence Against Women Prevalence Estimates*, 2018.

² O historijatu borbe za ženska prava i eliminaciji nasilja vidjeti: J. True, *Violence against women. What Everyone Needs to Know* (Oxford: Oxford University Press, 2021).

³ UN General Assembly, *Declaration on the Elimination of Violence against Women. Resolution 48/104*, December 20, 1993.

Historijska pozadina nasilja nad ženama postala je od tada do danas vrlo često upotrebljavana sintagma,⁴ mada se u vrijeme kada su prvi izvještaji WHO-a o nasilju nastali o konkretnom historijatu nasilja nad ženama u različitim epohama znalo relativno malo. Razlog za to treba tražiti u činjenici da je navedena tema ležala na marginama ranijih historijskih istraživanja, a pažnja povjesničara tradicionalno je bila više usmjerena na neke druge pojave koje su smatrali važnijim, zanimljivijim, prihvaćenijim i perspektivnijim. No, kao što to obično biva, promjena političkih agendi, kao i pojačan interes za određenom društvenom pojavom u sadašnjosti utjecao je na porast interesa za njenim manifestacijama u povijesti. Uz sve to, porasla je materijalna potpora historijskim istraživanjima koja kao ključnu riječ imaju sintagmu “nasilje nad ženama” (*violence against women* – VAW) ili “nasilje nad ženama i djevojčicama” (VAWG). Akademska zajednica, odnosno jedan njen dio, odlučila je dati svoj doprinos dekodiranju povijesnih dimenzija problema nasilja nad ženama te se danas u relevantnim bazama podataka ukucavanjem navedenih ključnih pojmova u pretraživaču stječe uvid u brojne znanstvene radove koji tematiziraju nasilje nad ženama ili neki od oblika ovoga nasilja, u starom, srednjem, novom vijeku i suvremenom dobu.⁵ Čini se da su pažnju istraživača posebno zaokupljali obiteljsko i seksualno nasilje, koji su kao rodno zasnovano nasilje dominantni i u izvještajima WHO-a. Međutim, pažnja je posvećivana

⁴ U Izvještaju Četvrte svjetske konferencije o ženama, održane u Pekingu 1995. godine, spominju se historijski nejednaki odnosi moći između muškaraca i žena. Također, navodi se da se trebaju imati na umu nacionalne i regionalne posebnosti, kao i različite historijske, kulturne i vjerske pozadine. UN, *Report of the Fourth World Conference on Women Beijing*, 4–15 September 1995, 8, 49.

⁵ Kao primjer navedenih istraživanja vidjeti: W. Riess i G. Fagan, ur. *The Topography of Violence in the Greco-Roman World* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2016); L. L. Zanetti Domingues, L. Caravaggi i G. M. Paoletti, ur. *Woman and Violence in the Late Medieval Mediterranean, ca. 1100–1500* (Abingdon, Oxon: Routledge, 2002); S. D’Cruze i A. Rao, ur. *Violence, Vulnerability and Embodiment Gender and History* (Malden, MA: Blackwell Publishing, 2005); B. Tuğ, *Politics of Honor in Ottoman Anatolia: Sexual Violence and Socio-Legal Surveillance in the Eighteenth Century* (Leiden: Brill, 2017); G. Walker, *Crime, Gender and Social Order in Early Modern England* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003); J. R. Ruff, *Violence in Early Modern Europe 1500–1800* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001); S. Muurling, *Everyday Crime, Criminal Justice and Gender in Early Modern Bologna* (Leiden: Brill, 2021); D. Bandelli, *Femicide, Gender and Violence. Discourses and Counterdiscourses in Italy* (Cham, Švicarska: Palgrave Macmillan, 2017); J. L. Leatherman, *Sexual Violence and Armed Conflicts* (Cambridge: Polity Press, 2013); H. D. Cyr, *A History of Violence Against Women Wife Beating in the 19th Century in America and England* (New Haven, Conn: Southern Connecticut State University, 2015).

i ubistvima žena, psihološkom i verbalnom nasilju, strukturnom nasilju i kulturnim temeljima diskriminacije žena u povijesnim društvima.

Koliko smo naučili zahvaljujući tim radovima? U cjelini gledano, možemo govoriti o napretku, s obzirom na to gdje smo se nalazili prije nekih 30 do 40 godina. Napravljen je značajan pomak te sada imamo kvalitetne referentne tačke za nova istraživanja. Međutim, istraživanje ove problematike još uvijek nije na zadovoljavajućem nivou te u historiografiji postoje brojne praznine i otvorena pitanja na koja je potrebno dati odgovor. Kada se pogleda dostupna literatura o nasilju nad ženama, prva stvar koju primjećujemo je veliki nesrazmjer u istraženosti određene teme u različitim dijelovima svijeta i različitim periodima. Naprimjer, tema nasilja nad ženama je nešto bolje istražena u velikim zapadnim zemljama čijom se poviješću bavi veliki broj istraživača, za razliku od mnogih drugih zemalja širom svijeta u kojima je ova tema relativno u povoju, negdje zbog malog broja istraživača, a većim dijelom zbog manjka svijesti o potrebi ovakvih istraživanja. Naprimjer, ukoliko se želi nešto više znati o nasilju nad ženama u SAD-u, Velikoj Britaniji, Njemačkoj, Italiji, Francuskoj, Španiji ili Nizozemskoj, javnosti je dostupan mnogo veći broj radova.⁶

Ali, ako želimo govoriti o nasilju nad ženama u balkanskim zemljama, kao što su Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Srbija, Crna Gora, kao i brojnim drugim dijelovima svijeta, onda je broj naslova koji se istraživaču/istraživačici nudi mali, a znanja o ovoj problematici su u cjelini gledano skromna.⁷ Ne vrijedi

---

⁶ Radi ilustriranja navedene tvrdnje, pogledaj radove navedene u fusnoti 5. Osim toga, vidjeti i sljedeće radove: A. C. Pipkin, *Rape in the Republic: Formulating Dutch Identity, 1609–1725* (Leiden: Brill, 2013); M. McAlpin, *The New Logic of Sexual Violence in Enlightenment France: Rationalizing Rape* (Abingdon, Oxon: Routledge, 2024); M. Gebhardt, *Crimes Unspoken: The Rape of German Women at the End of the Second World War* (Cambridge: Polity Press, 2020).

⁷ U navedenim zemljama ne postoji nijedno sistematsko istraživanje koje u nekom širem vremenskom okviru obuhvaća nasilje nad ženama. Međutim, moguće je pronaći određena istraživanja koja predstavljaju korak naprijed u razumijevanju pojedinih problema unutar tematskog spektra nasilja nad ženama. Naprimjer, u balkanskim historiografijama moguće je pronaći radove o otmici djevojaka, kao o specifičnom vidu nasilja nad ženama, kao i o seksualnom nasilju, u oružanim sukobima, ali i u miru. No, u cjelini gledano ova tema je ipak na marginama hrvatske historiografije. U Srbiji je, također, slična situacija. Za razliku, od toga, nasilje nad ženama mnogo je više prisutno u pravnim, sociološkim i kriminalističkim istraživanjima. Vidjeti: Z. Dundović i K. Čavar, "Povijesno-pravni kontekst otmice, silovanja i prisilne ženidbe na području Ninske biskupije u 18. stoljeću – primjer Agate Zubčić iz Poličnika". *Povijesni prilozi* 39/58 (2020): 45–73; Z. Dundović, "Rito Greco i Rito Latino – opažanja o problematici nasilnih otmica djevojaka iz ženidbenih spisa Ninske biskupije (17. – 18. st.)". *Crkva u svijetu* 57/1 (2022): 31–61; Ž. Bartulović, Z. E. Sunko i V. Pezelj, "Spolno zlostavljanje i druga kaznena djela nasilja nad ženama u zakonima srednjovjekovnog germanskog prava s naglaskom na Lex Salica i Lex Ribuarua". *Zbornik Pravnog fakulteta*

to dakako samo za Balkan te je zapravo u većini zemalja u razvoju ova problematika još uvijek na margini interesovanja povjesničara, mada je nesporna činjenica da i tu pomaka ima.⁸ Kada sve to uzmemo u obzir, dolazimo do zaključka da u tim zemljama, najvećem dijelu zemaljske kugle, živi danas većina svjetskoga stanovništva. Štaviše, u njima se dešava jako velika količina nasilja nad ženama, a njegov historijat i odnos društva prema njemu je još uvijek često predmet spekulacija i pretpostavki, umjesto ozbiljnih istraživanja koja bi popunila tu povijesnu prazninu.

No, kako se ne bi stekla pogrešna slika o stanju istraženosti nasilja nad ženama u historiografijama navedenih razvijenih zemalja, treba istaći da je i u njima situacija na spomenutom polju još uvijek daleko od zadovoljavajuće. Nesporno je da su dosadašnja istraživanja napravila pomake u pogledu razumijevanja seksualnog i obiteljskog nasilja, ali su ta istraživanja i danas jako isfragmentirana. Dostupna građa, s obzirom na njen kvalitet i brojnost, nije dovoljno iskorištena. Nedostaju i znanstvene monografije u kojima bi problem bio sveobuhvatnije istražen nego što je to trenutno slučaj. Naprimjer, koliko je meni poznato, nijedna od ovih velikih zemalja nema jednu sistematsku sociokulturnu historiju nasilja nad ženama, koja bi bila zasnovana na komparativnim istraživanjima primarnih izvora, odnosno u kojoj bi u posljednje dvije hiljade godina, kroz različite epohe, bili predstavljeni različiti oblici nasilja. Upravo takvo što je potrebno, ako želimo pokazati da je nasilje nad ženama dugotrajno, žilavo, rašireno i teško iskorjenjivo te ako od paušalnih stavova i okvirnih ocjena želimo napraviti korak naprijed ka znanstvenoj analizi problema.

Kada je riječ o Bosni i Hercegovini, u njoj su također vidljivi problemi koje sam naveo na globalnoj razini.⁹ Kultura nasilja i pogotovo nasilje nad

---

Sveučilišta u Rijeci 39/3 (2018): 1091–1118; S. Kopunović Legetin, S. Vuletić i S. Šota, "Ratni zločin silovanja u Domovinskom ratu (1991–1995)". *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja* 17/2 (2019): 229–248; D. V. Spasić, "Porodično nasilje nad ženama u Srbiji i Grčkoj: uticaj patrijarhata i tradicije". *Kriminalističke teme: časopis za kriminalističku teoriju i praksu* 17 (2017): 473–489.

⁸ Naprimjer, moguće je susresti radove o pojedinim aspektima nasilja nad ženama u nekim afričkim zemljama. Historičari i historičarke su i ovdje znatno manje angažirani na istraživanju ove teme u odnosu na pravnike/pravnice, sociologe/sociologinje, antropologe/antropologinje, kriminologe/kriminologinje. A. Mama, "Sheroes and Villains: Conceptualizing Colonial and Contemporary Violence against Women in Africa". U: *Feminist Genealogies, Colonial Legacies, Democratic Futures*, ur. M. J. Alexander i C. T. Mohanty. New York: Routledge, 1996, 45–62.

⁹ BiH je potpisnica Istanbulske konvencije te i u njoj postoje institucionalni napori da se problem nasilja nad ženama eliminira. Nasilje se prati te se o njemu pišu periodični izvještaji.

ženama vidljivi su u svakodnevnom životu i na društvenim mrežama. Medijski izvještaji svako malo iznenade nas nekim slučajem femicida, obiteljskog nasilja ili silovanja. Ono što je na globalnoj razini problem, problem je i u BiH te o tome već postoji razvijena svijest u mislećem dijelu bh. društva, pa i na političkoj sceni.¹⁰ Bosna i Hercegovina jedna je od potpisnica rezolucije usvojene na Četvrtoj svjetskoj konferenciji o ženama 1995. godine, kao i njenih aneksa – Pekinške deklaracije i platforme za akciju. Navedeni dokument tretira, između ostalog, i pitanje nasilja nad ženama. BiH je, također, potpisala i ratificirala 2013. godine Istanbulsku konvenciju o prevenciji i borbi protiv nasilja nad ženama i domaćeg nasilja.¹¹ Kao i u Evropi i ostatku svijeta, ovo su važni međunarodni akti koji daju uvid u strateške politike. Međutim, implementacija je ključna stvar, kako dogovori i izjave volje ne bi ostale mrtvo slovo na papiru. Između ostalog, implementacija znači i otvaranje konstruktivnog društvenog dijaloga o nasilju nad ženama, njegovoj povijesti, razumijevanju njegovih štetnih posljedica, u sadašnjosti i u povijesti, kao i promjenu edukativnih matrica.

Koliko se zna o povijesti nasilja nad ženama u Bosni i Hercegovini? Kako voditi neki smislen, znanstveno utemeljen dijalog o ovoj problematici kada o njoj skoro i da nema posebnih radova, odnosno nasilje nad ženama se uglavnom susreće u bh. historiografiji uzgredno, unutar širih tematskih cjelina.¹² Tako je to, uz određene izuzetke, kada govorimo o svim povijesnim epohama.¹³

Naprimjer, u jednom takvom izvještaju iz 2017. mogu se susresti podaci o nasilju u obitelji, policijskim prijavama nasilja, o ženama smještenim u sigurne kuće. Važan je statistički podatak iz 2013. godine, zasnovan na Studiji o rasprostranjenosti nasilja nad ženama, prema kojem u BiH postoji 47,2% žena koje su do svoje 15. godine iskusile neki od oblika nasilja. Također, navodi se i da 52,8% žena koje nije prijavilo nikakvo iskustvo nasilja. U svakom slučaju, podaci koji se navode u zvaničnim izvještajima nedvojbeno pokazuju da je nasilje nad ženama problem u BiH. Vidjeti: Agencija za ravnopravnost spolova BiH, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH, *Šesti periodični izvještaj o provedbi Konvencije svih oblika diskriminacije žena (2013–2016)*, 2017.

¹⁰ UN, *Report of the Fourth World Conference on Women Beijing*, 4–15 September 1995.

¹¹ Council of Europe, *Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence* (CETS No. 210), Istanbul, 11. 5. 2011. Vidjeti listu potpisnica na oficijelnoj stranici Vijeća Evrope: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?-module=signatures-by-treaty&treatynum=210> (pristupljeno: 23. 8. 2024).

¹² Autori i autorice poglavlja osvrnut će se na različita uzgredna spominjanja nasilja nad ženama. Ona su važna jer predstavljaju polaznu osnovu za ovu studiju. Međutim, u uvodniku sam odlučio prikazati samo one radove o nasilju nad ženama u kojima je primarni fokus bio na nasilju nad ženama te koja su na tom polju napravila značajniji iskorak.

¹³ Važan rad na ovom polju dolazi iz pera Sabine Subašić Galijatović, doktorice pravnih znanosti, koja je objavila ključnu studiju o seksualnom nasilju nad ženama u ratu u BiH 1992–1995. Premda ova knjiga primarno nudi interpretaciju nasilja nad ženama iz pravnog

Historičari su se tradicionalno bavili političkom, diplomatskom i događajnom poviješću. Razvili su se prilično i socijalno-ekonomska i kulturna povijest. Bilo je tu mjesta za različite teme, a historiografija se jako diversificirala, pogotovo u posljednjih dvadeset godina. Otvorena su i pitanja svakodnevnog života, marginalnih skupina, ženske povijesti. Globalizacija je donijela i globalni interes za povijest BiH te je danas radove o ovoj zemlji moguće susresti širom svijeta, pri čemu autori dolaze iz različitih zemalja (npr. SAD, Velika Britanija, Njemačka, Turska, Japan), a ne samo iz BiH i regiona. Bilo je govora i o povijesti žena te se čak susreću i zbornici u kojima je napravljen značajan iskorak na ovom polju.¹⁴ No, kada je riječ o nasilju nad ženama, nailazimo na prazninu, zatišje. To je jednostavno tema koja je zaobilažena, ili koja je samo u osnovnim crtama predstavljena. Ova praznina prilično onemogućava potpunije razumijevanje kompleksnosti društvenih interakcija na sociokulturnom prostoru BiH u povijesti. Naime, problematika nasilja nad ženama ne odnosi se isključivo na žene kao na žrtve nasilja. Ona je povezana sa ženama i muškarcima, sa svima onima koji su svjedočili nasilju, različitim instancama vlasti, članovima obitelji žena, njihovim susjedima, poznanicima, kao i s mnogim drugim osobama na čije je živote nasilje nad ženama imalo odjeka.¹⁵ Također, razgovor o nasilju je razgovor i o kulturnim vrijednostima društva te svima onima koji su učestvovali u njegovom kreiranju i perpetuiranju. Zbog toga, kada se iz historiografije izostavi važno pitanje kao što je pitanje nasilja nad ženama, onda se ne izgubi iz vida samo jedna kockica koja se odnosi na jednu skupinu u društvu, već mnogo mnogo više, kao što će pokazati naša istraživanja u ovoj publikaciji.

Cilj ove knjige je popuniti navedenu prazninu u historiografiji tako što će se istražiti različiti oblici nasilja nad ženama u bh. povijesti, kao i odnos društva prema navedenom fenomenu, u različitim povijesnim epohama, počevši od antičkoga razdoblja do suvremenog doba. Vremenski gledano, navedeni period obuhvaća približno 2.200 godina povijesti ljudskih zajednica koje su živjele na tlu današnje BiH unutar veoma različitih političkih i civilizacijskih konteksta. No, uprkos toj kulturnoj različitosti i vremenskoj udaljenosti

---

diskursa, ona će predstavljati nezaobilazno štivo i za sve historičare koji se ubuduće budu bavili navedenom problematikom. Vidjeti: Sabina Subašić Galijatović, *Zločini seksualnog zlostavljanja u Bosni i Hercegovini 1992–1995. u svjetlu teorije i prakse međunarodnog prava* (Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2021).

¹⁴ S. Veladžić i A. Ličina Ramić, ur. *O ideološkim i kulturnim konceptima ženskog roda u povijesti Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: Heinrich Böll Stiftung / Fondacija Heinrich Böll, 2023).

¹⁵ Ovoj problematici posebnu pažnju posvetio sam u poglavlju koje se odnosi na osmansku povijest pod naslovom "Nasilje nad ženama u osmanskoj Bosni: Ka mapiranju sociokulturne panorame pogranične provincije".

pojedinih povijesnih tačaka unutar navedenog vremenskog okvira, na ovoj teritoriji zabilježeni su različiti slučajevi nasilja nad ženama. Ovo istraživanje želi pokazati dugotrajnost i kompleksnost navedenoga fenomena te ukazati na socijalne i kulturne mehanizme koji su doprinicali dugoj pojavi nasilja nad ženama te koji ovu pojavu i danas čine dijelom bosanskohercegovačke realnosti.

Kada se uzme u obzir dužina perioda na koji se odnosi istraživanje, kao i raznorodnost povijesnih izvora koji služe kao baza za analizu, u ranim fazama promišljanja o ovom projektu postalo je jasno da on jedino može biti uspješno izveden uz suradnju znanstvenika koji posjeduju stručna znanja i akademsko iskustvo u bavljenju različitim razdobljima na koja se istraživanje odnosi. Kao pogodna forma za prezentaciju rezultata izabrana je znanstvena urednička knjiga u kojoj će različiti autori napisati samostalna poglavlja o nasilju nad ženama u različitim povijesnim epohama, a koja će sadržavati uvodnik i zaključak u kojem će na jedinstven način biti predstavljeni rezultati istraživanja. Odabrano je da se ta poglavlja odnose na sljedeće periode: antičko razdoblje, srednji vijek, osmansko razdoblje, vrijeme austrougarske uprave, doba Kraljevine SHS/monarhističke Jugoslavije, Drugi svjetski rat, doba Socijalističke Jugoslavije te rat u Bosni i Hercegovini 1992–1995.

Navedena poglavlja obuhvatila su važne povijesne dimenzije istraživanja nasilja nad ženama, ali se nije stalo na tome te su na samom početku u projekt uključeni po jedan doktor pravnih znanosti, doktor socioloških znanosti te doktor književnohistorijskih znanosti. Cilj njihova uključivanja u projekt bilo je osiguravanje interdisciplinarnog pristupa te obrađivanje pravnih, književnohistorijskih i sociološko-kulturoloških diskursa o nasilju nad ženama na tlu BiH. Na taj način, ova knjiga uključuje u sebe i radove o nasilju nad ženama koji će primarno biti usmjereni na manifestacije i percepcije nasilja u bh. društvu u posljednjih nekoliko decenija.

Koliki je značaj ovako postavljenog istraživačkog fokusa i šta se njime dobija? Ključna važnost izbora ovakvog istraživačkog fokusa je mogućnost dugotrajnog praćenja fenomena nasilja nad ženama te uočavanje sličnosti i razlika u odnosu društva prema ovoj pojavi u različitim epohama i kulturnim kontekstima. Ovo istraživanje polazi od stanovišta da se o nasilju nad ženama ne može razgovarati u univerzalnim kategorijama, niti ahistorijski,¹⁶ nego da

¹⁶ Schroeder je napisala kritički članak o štetnosti određenih teoretskih, ahistorijskih pristupa maskulinitetu i feminitetu, koji su navedene pojmove doživljavali kao univerzalne. Navedeni članak je za mene bio inspirativan kada sam razmišljao o štetnosti ahistorijskog pristupa percipiranju nasilja nad ženama. Historijski pristup treba uzeti u obzir iskustva ljudi koji su živjeli u različitim historijskim epohama. J. L. Schroeder, "Feminism Historicized:

ga upravo treba razumijevati unutar sociokulturnog konteksta u kojem se ono dešavalo, kao i na konkretnim primjerima iz primarnih izvora. Kada se svemu tome doda i sagledavanje problema nasilja nad ženama iz različitih strukovnih i profesionalnih vizura, knjiga dobija još više na vrijednosti te omogućava kvalitetniji zaključak koji je zasnovan na raznovrsnim analitičkim postupcima koji se provode u glavnom dijelu knjige.

Dakako, u svemu ovome treba imati na umu da autori i autorice posebnih poglavlja imaju jedinstvenu opću intenciju, ali da nisu imali jednak materijal na raspolaganju te, na koncu, svaki pojedinačni aspekt nasilja nad ženama nije mogao biti praćen na isti način u svim navedenim epohama. Imajući to u vidu, autori i autorice su se usuglasili da se, u skladu s mogućnostima koje se nude u izvorima, u određenim dijelovima pažnja posveti prikazu više oblika nasilja, dok su pojedina poglavlja primarno usmjerena na jedan specifičan oblik nasilja, kao što su, naprimjer, obiteljsko nasilje ili, pak, nasilje nad ženama u medijskom diskursu.

Kako bih bolje pokazao šta smo to kao grupa htjeli postići, potrebno je da se ukratko osvrnem i na neka važna pitanja koja su nas zanimala i na koja smo htjeli potražiti odgovore. Na prvom mjestu, nastojali smo utvrditi koji su to primarni izvori u kojima je moguće detektirati nasilje nad ženama kao pojavu. S obzirom na to da je taj materijal rasut na različitim stranama, smatramo da je veliki doprinos ovog istraživanja što će uopće biti predstavljeni izvori koji sadrže podatke o nasilju.¹⁷ Značajno pitanje je i koji se tipovi nasilja susreću u različitim vrstama izvora? Kako prepoznati nasilje i o kojim limitima povjesničar treba voditi računa u nastojanju da razumije i protumači ovu građu? Kakav je odnos društva prema nasilju? Da li je nasilje nad ženama tretirano kao društveno štetna pojava i da li ga se pokušavalo prevenirati? Da li su određene vrste nasilja nad ženama bile tolerirane? Koji su društveni i kulturni mehanizmi omogućavali perpetuiranje nasilja? Da li je moguće govoriti o kulturi

---

Medieval Misogynist Stereotypes in Contemporary Feminist Jurisprudence". *Iowa Law Review* 75 (1990): 1135–1217.

¹⁷ Osim bosanskohercegovačkih arhiva, u svom radu sam koristio podatke iz istanbulskog arhiva *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi*. Za srednjovjekovni i ranonovovjekovni period važni podaci nalaze se u Državnom arhivu u Dubrovniku, kao i u venecijanskom arhivu *Archivio di Stato di Venezia*. O austrougarskom periodu važni podaci mogu se pronaći u *Österreichischen Staatsarchiv* u Beču, dok se podaci o povijesti nasilja nad ženama u BiH u 20. stoljeću mogu pronaći u Arhivu Jugoslavije u Beogradu.

nasilja?¹⁸ Mogu li se napraviti komparacije s odnosom o nasilju nad ženama u različitim drugim kontekstima? Da li su postojali paralelni pogledi na nasilje? Kako razumijevati nasilje nad ženama unutar općih klasifikacija nasilja?¹⁹ Koje su mogućnosti da izvučemo određene korisne lekcije iz primjera nasilja nad ženama iz bh. povijesti?²⁰

Da bi se pronašli odgovori na navedena pitanja, autori i autorice su pozduželi istraživanja primarnih izvora iz različitih perioda. Svaki od autora i autorica u svom poglavlju će predstaviti navedenu građu, ali ću u uvodu ukratko reći da je riječ o tekstovima na bosanskom, hrvatskom, srpskom jeziku, kao i predstandardnim jezičkim idiomima navedenih jezika, ali i o izvorima na osmanskome, arapskom, latinskom, njemačkom i francuskom jeziku. Višejezičnost je, prema tome, jedna od važnih karakteristika izvorne građe koja je bila predmet ove analize.

S obzirom na opisanu raznorodnost građe, kompleksnost teme i istraživanja, autori i autorice ove knjige našli su se pred različitim akademskim izazovima, na koje se potrebno posebno osvrnuti u ovom uvodniku. Navedene probleme dijelili smo jedni s drugima, raspravljali, tražili rješenja, nastojali naučiti iz iskustava naših prethodnika. Pored temeljnog izazova koji se sastojao u pronalasku same građe, koja je rasuta na različitim stranama, često su se u rukopisu, pogotovo kada je riječ o starijim epohama povijesti, javljali i važni metodološki izazovi. Na koji način poimati i prepoznati nasilje nad ženama? Koje spoznajne mogućnosti i koje metode koristiti kako bi se tekst prezentirao

¹⁸ Kao inspirativna publikacija u postavljanju ovakvih pitanja poslužila je, između ostalog, i sljedeća knjiga, J. M. Annemiek Richters, *Women, Culture and Violence A Development, Health and Human Rights* (Leiden: Women and Autonomy Centre – VENA, Leiden University, 1994).

¹⁹ Opće ideje o mapiranju nasilja vrlo su važne za ovo istraživanje. O tome šta je nasilje i koji su ključni problemi i izazovi prilikom znanstvenog izučavanja ove tematike vidjeti: E. A. Stanko, ur. *The Meanings of Violence* (London: Routledge, 2005); Ruff, *Violence in Early Modern Europe 1500–1800*; B. Fawcett i F. Waugh, ur. *Addressing Violence, Abuse, and Oppression. Debates and Challenges* (Abingdon, Oxon: Routledge, 2008).

²⁰ Navedena pitanja rezultat su onoga što smo pronašli u historijskim izvorima, ali i pitanja koja smo susreli u stručnoj literaturi koja se bavi nasiljem nad ženama, koja je navedena u svakom od poglavlja ove knjige. Radovi u ovoj knjizi nastoje postaviti pitanja koja će biti prepoznatljiva i koja će moći poslužiti u svrhu komparativnih istraživanja. To je važno napomenuti, jer je nasilje nad ženama fenomen koji nije ograničen na jedan prostor, epohu, kulturu, zajednicu te je izuzetno važno razumijevati ga primjenom komparativnih metoda. O pregledu različitih pitanja koja su važna za izučavanje nasilja nad ženama vidjeti: True, *Violence against Women. What Everyone Needs to Know*; C. Kilmartin i J. Allison, *Men's Violence against Women: Theory, Reserach, Activism* (Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 2003).

u znanstvenoj formi? Gdje se nalaze limiti saznanja? U kojoj mjeri je uopće moguće govoriti o lekcijama iz bh. povijesti?

Kao prvo od navedenih pitanja, na radnim sastancima na kojima smo razgovarali o fokusu istraživanja, mogućem doprinosu i metodologiji, na dnevni red je došlo pitanje pojma nasilje nad ženama. Kako se odnositi prema ovom pojmu i šta za nas predstavlja navedeni izraz.

Članovi i članice istraživačkog tima, odnosno autori i autorice poglavlja koji se nalaze u ovoj knjizi, složili su se da se pod pojmom nasilje nad ženama podrazumijevaju različiti oblici nasilnih postupaka i ponašanja čije su štetne posljedice trpjele žene, uključujući brojne vidove fizičkog, verbalnog, psihološkog, seksualnog i ekonomskog nasilja. Navedena radna definicija u uskoj je vezi s načinom na koji se u suvremenom svijetu poima nasilje. Poveznice se, naprimjer, mogu napraviti s formulacijama o nasilju koje se susreću u dokumentima WHO-a²¹ i različitim UN-ovim dokumentima.²² Veliki je izazov za bilo kojeg istraživača izabrati definiciju s kojom će krenuti u istraživanje te tu nema univerzalno prihvaćenih rješenja. Svako znanstveno istraživanje treba se referirati na ono što se želi postići te ponuditi radnu definiciju, kako bi se bolje razumio kontekst istraživanja i njegova konceptualna pozadina.²³ Kao polazište za ovo istraživanje uzete su predodžbe koje u današnjem svijetu postoje o nasilju. Međutim, napominjemo da to primarno doživljavamo kao opće

²¹ WHO definira nasilje kao namjernu upotrebu fizičke sile i moći, uključujući i prijetnju istom, protiv sebe, druge osobe, grupe ili zajednice, koja rezultira, ili ima veliku vjerovatnoću da će rezultirati ozljedom, smrću, psihološkom štetom, poremećajem u razvoju ili lišavanjem [slobode]. WHO, *World Report on Violence and Health*, Geneva 2002: 5.

²² U Izvješčaju s Četvrtje svjetske konferencije o ženama, održane u Pekingu 1995. godine, nasilje nad ženama je definirano kao svako rodno zasnovano nasilje koje rezultira ili je vjerovatno da će rezultirati fizičkom, seksualnom ili psihološkom štetom i patnjama za žene, uključujući i takva djela kao što su prinuda i samovoljno lišavanje slobode, bilo da se to dešava u privatnom ili javnom životu (UN, *Report of the Fourth World Conference on Women Beijing*, 4–15 September 1995; 48). Svemu ovome, u UN-ove definicije nasilja nad ženama uvršteno je i ekonomsko nasilje. True, *Violence against women. What Everyone Needs to Know*: 4.

²³ Baveći se konceptom nasilja, Vorobej je istakao da postoje brojne definicije te je ukazao na suvremene probleme i neslaganja u vezi s tim. Navedeni pojam, kako iznosi, ima brojna tumačenja, nosi različite konotacije i često može biti nejasan. Posebno je interesantna njegova opaska da je, imajući navedene nedostatke u vidu, dobra definicija ona koja služi svojoj svrsi. Zauzima on, na taj način, pragmatičan pristup definiranja nasilja, te smo se i mi u ovom radu vodili time koliko je određena definicija pragmatična i koliko nam omogućava da postignemo rezultate istraživanja. Zbog toga, navedena je radna definicija, ali je ukazano i na mogućnosti njene modifikacije. Smatrali smo da ono što je ovdje rečeno ispunjava navedeni uvjet pragmatičnosti. Vidjeti: M. Vorobej, *Concept of Violence* (Abingdon, Oxon: Routledge, 2016): 2.

polazište koje vrijedi u suvremenom dobu te je nešto što se, kada govorimo o prošlosti, može modificirati po potrebi. Naime, svjesni smo da je pojam nasilja mogao biti na različite načine poiman u povijesti. Zbog toga, svakom od autora i autorica poglavlja ovoga rada omogućeno je da po potrebi napravi paralele sa suvremenim konceptima te da se osvrne na poimanje nasilja u kulturnom kontekstu koji istražuje. Na određenim mjestima to će nas dovesti do ukazivanja na suprotstavljene percepcije nasilja, pa tako i nasilja nad ženama. Međutim, s obzirom na znanstvene ciljeve ovoga rada, takvo što ne doživljavamo kao hendikep, već kao spoznaje koje nas intelektualno obogaćuju.

Kada je riječ o nasilju nad ženama u povijesti, osnovni izazov koji je stajao pred nama jeste na koji način uopće prepoznati nasilje u primarnim izvorima. Naime, izvori koje smo koristili potiču iz različitih epoha, kao i iz različitih kulturnih konteksta, te, izuzevši suvremenu povijest, nijedan od navedenih pojmova nije zabilježen u nekoj od navedenih sintagmi o nasilju. Razumljivo je to, jer ovi pojmovi rezultat su suvremenih jezičkih promišljanja i definicija.²⁴ Kao znanstvenici i znanstvenice koji žive u suvremenom dobu, poput brojnih drugih autora i autorica, mi koristimo pojmove koji imaju značenje i smisao u našoj sadašnjosti. Čini se da se upravo na ovakve situacije može primijeniti Carrova misao da je historija zapravo “dijalog između sadašnjosti i prošlosti” (*dialogue between past and present*).²⁵ Također, treba istaći da nijedna od navedenih manifestacija nasilja nije nova, niti je isključivo produkt sadašnjosti. Naprimjer, fizičko nasilje poznato je u izvorima od najstarije prošlosti i zvali ga mi ili ne fizičkim nasiljem, to je nešto što se može pratiti i utvrditi u primarnim izvorima. Osnovno pitanje bilo je koliko često se u izvorima kao predmet ili žrtva takve vrste nasilnog postupka ili ponašanja susreće osoba ženskog spola.

S tim u vezi spojeno je i pitanje da li su neki od postupaka koje mi danas definiramo kao nasilne suvremenici percipirali na isti način. Drugim riječima, zanimalo nas je kako su oni doživljavali pojedine nasilne činove, odnosno koji su vokabular koristili da ih označe. Ovo je za nas važno jer razumijevamo da je i sam pojam nasilja diskurzivno konstruiran kroz jezik kao sredstvo komunikacije.²⁶ Zbog toga, kada se spomene nasilje, nekada se pod tim može misliti na

²⁴ Osim navedenih dokumenata UN-a i WHO-a, njih je moguće susresti i u različitoj stručnoj literaturi o nasilju nad ženama. Vidjeti: J. True, *Violence against women. What Everyone Needs to Know*; E. A. Stanko, ur. *The Meanings of Violence* (London: Routledge, 2005).

²⁵ E. H. Carr, *What is History?* (Harmondsworth, UK: Penguin Books, 1987): 123.

²⁶ Diskursi se u akademskoj zajednici mnogo koriste u pisanju o društvu i društvenim promjenama. Fairclough, naprimjer, pokazuje da diskursi ne predstavljaju samo socijalne entitete i odnose, nego ih oni konstruiraju i konstituiraju. Ovo je općenita ideja, ali vrlo inspirativna za istraživanje nasilja nad ženama. Možemo se zapitati na koji način se u praksi konstruira

bilo koji nasilni postupak u širem smislu, odnosno različite nasilne činove bilo da je riječ o kolektivnom nasilju, interpersonalnom nasilju ili, pak, nasilju prema samom sebi.²⁷ Moguće je pod tim podrazumijevati postupke koje određeno društvo doživljava kao legitimne, kao i one koji to nisu. Neki autori i autorice, definirajući nasilje, u prvi plan stavljali su vezivanje nasilja sa silom, što je dominantna predodžba u javnosti, ali postoje i drugi koji su nasilje primarno gledali kao protupravni čin i neku vrstu narušavanja postojećih normi.²⁸ Gledano iz najšire perspektive, moglo bi se govoriti i o strukturnom nasilju, odnosno nasilju sistema prema pojedincu. Sve navedene manifestacije nasilja predmet su ove monografije te će svaki autor i autorica izabrati vidove nasilja kojima će posebno posvetiti pažnju.

Osim toga, važno je naglasiti i da smo na jednom od prvih radnih sastanaka odlučili koristiti nešto širu definiciju nasilja nad ženama, od kvalifikacije rodno zasnovanog nasilja, koja se susreće u deklaracijama UN-a i temeljnim dokumentima međunarodnoga humanitarnog prava, a razlog za to je praktične prirode.²⁹ Željeli smo uvrstiti u ovo istraživanje različite slučajeve u kojima su žene bile predmet nasilnog postupka, a ne samo one u kojima su žene bile žrtve nasilja samo zato što su žene. Drugim riječima, ova knjiga u sebi sadrži primjere nasilja koje se danas poima kao rodno zasnovano nasilje, ali, pored toga, u njoj se susreću i drugi vidovi nasilja u kojima je žena bila žrtva ili oštećena strana.

Rodno zasnovano nasilje (*gendered based violence* – GBV) danas se definira kao nasilje koje je usmjereno protiv osobe zbog njenoga roda i koje utječe na osobu određenoga roda neproporcionalno. Nasilje nad ženama je, prema Pekinškoj deklaraciji o ženama iz 1995. godine, označeno kao rodno zasnovano nasilje za koje je izvjesno da će rezultirati fizičkom, seksualnom i psihološkom

---

ideja nasilja i kako ona utječe na članove društvene zajednice, kojim se mehanizmima reproducira. N. Fairclough, *Discourse and Social Change* (Cambridge: Polity Press, 1992): 3.

²⁷ Ranije spomenuta definicija WHO-a iz 2002. godine obično se smatra vrlo širokom. Ona je u sebe uključila tipove nasilnih činova, njihove posljedice, kao i relacijske odnose, odnosno nad kim je nasilje izvršeno. Međutim, nju je moguće dodatno širiti, naprimjer ako uzmemo u obzir ekonomsko nasilje kao jedan od oblika nasilnog ponašanja.

²⁸ Zanimljivo je da su neki autori i autorice pojam nasilja primarno vezali s konceptom sile (*violence as force*), dok je bilo i onih koji su nasilje vidjeli primarno kao prijestup i narušavanje nekog propisa (*violence as violation*). Vidjeti: V. Buffachi, "Two Concepts of Violence". *Political Studies Review* 3 (2005): 193–204.

²⁹ Deklaracija UN-a o eliminaciji nasilja nad ženama iz 1993. godine u Čl. 1 definira nasilje nad ženama kao rodno zasnovano nasilje, nakon čega pojašnjava njegove konkretne vidove. UN General Assembly, *Declaration on the Elimination of Violence against Women. Resolution 48/104*, December 20, 1993.

patnjom za žene.³⁰ Na sličan način to je definirano i u brojnim drugim dokumentima međunarodnoga prava. U stručnoj literaturi se spominje da se ova-
kvo nasilje označava često kao “zločin iz mržnje”, odnosno kao zločin koji je
počinjen prema ženama i djevojčicama zbog toga što su ženskoga roda.³¹

Dakako, važno polazište autora i autorica ove knjige jeste priznanje da
postoje zločini nad ženama koji su počinjeni prema njima samo zbog toga što
su žene. Naprimjer, silovanje je jedan od takvih vidova nasilja nad ženama.
Autori i autorice poglavlja u ovoj knjizi na radnim su sastancima pozvani da
istraže situacije koje bi se mogle pokazati kao rodno zasnovano nasilje. Sma-
tramo da je to vid nasilja koji zaslužuje pažnju i o kojem se mora pisati. On
jeste diskurzivno konstruiran u suvremenom dobu, ali se kao pojava može pre-
poznavati i ranije. S druge strane, uočili smo i da navedena definicija može u
povijesnim istraživanjima izazvati određene probleme u dokazivanju rodno
zasnovanog nasilja. Naime, s obzirom na stanje primarne izvorne građe, koja
često nije detaljna i ne nudi informacije kakve možemo danas dobiti, u po-
jedinim bi situacijama bilo vrlo zahtjevno dokazati namjeru te nedvojbeno
dokazati da je određeni zločin urađen iz mržnje.

Kada bismo se fokusirali isključivo na navedenu definiciju, onda bismo
vjerovatno morali izostaviti jedan značajan dio primjera nasilja nad ženama
koje susrećemo u primarnim izvorima. Također, upotreba samo navedene uže
definicije nasilja nad ženama dovela bi do toga i da slučajevi nasilja nad žena-
ma u kojima je žena žrtva nasumičnog nasilja, kao što je, naprimjer, granati-
ranje, ne bi mogli biti uključeni u istraživanje.³² Naša namjera je, stoga, bila da
imamo širi okvir za istraživanje te u skladu s tim nas zanima bilo koji susret
žena s nasiljem, bilo da je ona žrtva zbog toga što je žena, bilo da je žrtva

³⁰ UN, *Report of the Fourth World Conference on Women Beijing*, 4–15 September 1995: 148.

³¹ Terry i Hoare navode da se pojmovi GBV (*rodno zasnovano nasilje*) i nasilje nad ženama
često upotrebljavaju jedan umjesto drugog, ali da oni ipak nisu sinonimi. GBV može ozna-
čavati i druge vrste rodno zasnovanog nasilja, kao što je, naprimjer, muško nasilje protiv
homoseksualnih muškaraca. Kada govore o nasilju nad ženama, kao o manifestaciji GBV-a,
onda pod tim misle na nasilje nad ženama koje je učinjeno zbog toga što su žene, odnosno
zbog njihova roda. Vidjeti: G. Terry i J. Hoare, ur. *Gender-based Violence* (London: Oxfam GB,
2007): xiv, xv.

³² Nasilje nad ženama koje se dešava granatiranjem ne može se uzeti kao rodno zasnovano
nasilje, izuzev ako se u nekom konkretnom slučaju na osnovu priznanja ne bi nekome do-
kazalo da je pristupio granatiranju iz mržnje prema ženama. Međutim, u većini slučajeva
to je nedokazivo i žrtve granatiranja su i muškarci i žene. No, bilo ne bilo namjere, žena je
u navedenom slučaju žrtva koja pati i treba joj kao takvoj posvetiti pažnju u znanstvenim
radovima.

postala nasumično. U oba slučaja, ženske patnje i stradanja su važne i vrijedne istraživanja te smo ih željeli uvrstiti u ovu knjigu.

Kada je riječ o izboru metodološkog okvira, potrebno je naglasiti da ova knjiga nema jednu metodološku paradigmu koja bi poslužila kao osnova za sve radove u ovom zborniku. Autori i autorice dolaze iz oblasti društvenih i humanističkih znanosti, iz različitih polja, te u svom radu primjenjuju različite akademske prakse koje su uobičajene u njihovim znanstvenim disciplinama. Osnovne metode koje se susreću u ovom zborniku su kvantitativna analiza, kvalitativna analiza, metoda sinteze, metoda eksplikacije teksta i komparativna metoda.

Važna metodološka napomena jeste i pitanje spoznajnih mogućnosti i ograničenja koja stoje pred autorima i autoricama. Na prvom mjestu, treba imati u vidu da su važan dio naših metodoloških diskusija činili razgovori o limitima koje pred nas postavljaju primarni izvori. Historiografija je odavno nadišla pristup u kojem se forsira pozitivistički pristup na način "kako je to zaista bilo" (*wie es eigentlich gewesen ist*), kakav je bio promoviran u 19. stoljeću.³³ Zahvaljujući interdisciplinarnoj suradnji danas smo svjesni da su svjedočanstva diskurzivno konstruirana, odnosno da postavljaju stvarnost na način da filtriraju određene informacije. Naprimjer, kada čitamo određeni sudski zapis, mi ne vidimo direktne iskaze žene nad kojom je učinjeno nasilje, nego profesionaliziran iskaz, koji obiluje pravnim i kulturnim predodžbama onoga koji je sastavio taj iskaz. Na sličan način, kada o nasilju nad ženama piše određeni ljetopisac, on to, također, radi iz određenog kulturnog ugla, pod utjecajem svega onoga što je utjecalo na oblikovanje određene kulturne pozicije. Koliko god mi htjeli da nekada spoznamo stvarnost, često govorimo primarno o onome što je reprezentacija te stvarnosti u tekstu, kroz jezik. S druge strane, navedeni tekstovi odličan su indikator za razumijevanje društvenih ideja, vrijednosti, kulture općenito, a pogotovo percipiranju nasilja nad ženama u navedenoj kulturi.

Osim navedenih konstruktivističkih ideja i utjecaja koji dolaze iz lingvističkih studija, kao što je kritička analiza diskursa (CDA),³⁴ u ovoj se knjizi primjećuju i tragovi socioloških ideja o odnosu društvene strukture i

³³ Navedena misao se pripisuje L. von Rankeu. Mada je nekada bila krilatica historičara, danas se često koristi da bi se ukazalo na zastarjelost, okoštalost i neprilagodljivost historičara. No, danas je ovo marginalna ideja u historiografiji.

³⁴ Fairclough, *Discourse and Social Change*; N. Fairclough, *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language* (London: Longman, 1995).

individualnog i kolektivnog djelovanja,³⁵ feministička teoretska promišljanja o maskulinitetu, feminitetu i patrijarhatu,³⁶ kriminološke ideje o prirodi zločina,³⁷ pravnički koncepti o odnosu norme i prakse.³⁸ Navodim ove primjere samo kako bih ukazao na to da je razumijevanje ovoga teksta rezultat brojnih interdisciplinarnih interakcija, što je, prema našem mišljenju pozitivno utjecalo na kvalitet teksta.

Posljednja sintagma koja se susreće u naslovu ove knjige, kao i naslovu uvodnika je “lekcije iz bh. povijesti” te je o njoj potrebno posebno progovoriti. Naime, još u antičkom razdoblju nastala je ideja da je povijest učiteljica života i da iz nje možemo učiti.³⁹ Kasnije je ovo često idealizirano, ali i kritizirano te je bilo razmišljanja da su ljudi nedovoljno naučili iz povijesti, ili da je upitna vrijednost mnogih lekcija.⁴⁰ Ovo istraživanje polazi od stanovišta da se o nasilju nad ženama i odnosu društva prema njemu kroz povijest mogu izvući određene lekcije. Jedna od važnih lekcija jeste da su mnoge osobe koje su svjedočile nasilju nad ženama smatrale da ova pojava proizvodi štetne posljedice. Drugim riječima, mnogim ljudima ono nije bilo prihvatljivo. S druge strane, ovakav stav ne može se generalizirati budući da su stradanja žena percipirana na različite načine u različitim povijesnim kontekstima. Druga važna lekcija koju trebamo shvatiti iz povijesnog iskustva jeste da nasilje nad ženama nije nešto što se tako lako prevazilazi te da, ako u budućnosti želimo prevenirati nasilje nad ženama, moramo shvatiti koji su ga sociokulturni mehanizmi držali u životu i kako su se povijesna društva borila s tim izazovom.

Na koncu, želim istaći da izraz lekcije iz povijesti koji se spominje u naslovu ove knjige nije samo tu kao metafora. Ova knjiga rezultat je prve faze projekta koji treba društvu ponuditi i lekcije u smislu radionica s konkretnim tekstovima na osnovu kojih će se raditi sa studentima/studenticama,

³⁵ B. Barnes, “The Macro/Micro Problem and the Problem of Structure and Agency”. U: *Handbook of Social Theory*, ur. G. Ritzer i B. Smart (London: Sage Publications, 2001): 339–52.

³⁶ S. Walby, *Theorizing Patriarchy* (Oxford: Basil Blackwell, 1990); K. Campbell, On Violence as a Feminist Problem: Producing Knowledge on Sexual and Gender-based Violence. U: *Uprkos strahu i tišini: Univerziteti protiv rodno zasnovanog nasilja*, ur. Z. Šiljak Spahić, J. Kovačević i J. Husanović. Sarajevo: UNSA – TPO Fondacija, 2022, 31–41.

³⁷ D. Garland i R. Sparks, ur. *Criminology and Social Theory* (Oxford: Oxford, University Press, 2000).

³⁸ A. Musso i C. Stebbings, *Making Legal History: Approaches and Methodologies* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012).

³⁹ Navedenu ideju iznosi Ciceron u svom klasičnom djelu “O govorniku” (*De oratore*).

⁴⁰ Detaljnije o izrazu “historija je učiteljica života”, kao jednoj od ključnih metafora u historiografiji, vidjeti: J. Fernández-Sebastián, *Key Metaphors for History. Mirrors of Time* (Abingdon, Oxon: Routledge, 2024).

učenicima/učenicama i drugim zainteresiranim skupinama koje žele učestvovati u dijalogu o nasilju nad ženama u povijesti BiH. Kao urednik ove monografije, smatram da su lekcije koje sam spomenuo samo dio pouka koje je moguće izvesti. Jer, pitanje pouka je, u osnovi, otvoreno, do kraja neispisano polje. Zbog toga očekujem da će nove pouke i razmišljanja izroniti u budućem praktičnom radu s osobama koje budu pohađale radionice zasnovane na materijalu koji sadrži ova knjiga. Zbog toga ova knjiga, osim akademskih ciljeva, ima i društvene ciljeve. Očekuje se da će knjiga u kombinaciji s radionicama dovesti do kvalitetnije implementacije temeljnih ciljeva Strategije održivog razvoja (SDG) koje promoviraju Ujedinjene nacije, a kojem je prevencija i eliminacija nasilja nad ženama esencijalni društveni cilj.⁴¹ Do tog cilja ne dolazi se idealizacijom povijesti, niti njenim falsificiranjem, nego pokretanjem dijaloga o vrlo često tragičnim i bolnim pitanjima te podsticanju učesnika i učesnica da uoče negativne posljedice koje donosi nasilje. Navedeni dijalog može biti koristan u osnaživanju žena i djevojčica te kvalitetnom prepoznavanju potreba za važnim društvenim reformama, promociji kulture mira i nenasilja kao važnih vrijednosti na kojima se naše društvo u sadašnjosti i budućnosti treba zasnivati.

* * *

Ranije sam naveo periode koji su zastupljeni u ovoj monografiji te poglavlja kojima će biti posvećena posebna pažnja. Knjiga se strukturalno sastoji od deset poglavlja. Poglavlja koja su pisali historičari i historičarke te pravници i pravnice definirana su prema prepoznatljivim povijesnim periodima ili prema političkom okviru u kojem se BiH nalazila u različitim trenucima u povijesti. Navedena poglavlja u cjelini daju historiografske i pravne diskurse o nasilju nad ženama. Nakon njih, predstavljana su poglavlja posvećena sociološko-kulturološkim i književnohistorijskim diskursima.⁴²

Prvo poglavlje u monografiji posvećeno je nasilju nad ženama na istočnojadranskoj obali u rimsko doba, s posebnim osvrtom na tlo današnje BiH.

⁴¹ UN je 2015. godine definirao Strategije održivog razvoja (*Sustainable Development Goals*), odnosno 17 ciljeva koje treba postići do 2030. Peti cilj odnosi se na postizanje rodne ravnopravnosti i osnaživanje žena i djevojčica. Unutar ovoga cilja navodi se eliminacija svih oblika nasilja nad ženama i djevojčicama, u privatnoj i javnoj sferi. O ovome vidjeti više na zvaničnoj stranici UN-a: <https://sdgs.un.org/goals> (pristupljeno: 24. 8. 2024).

⁴² U ovom dijelu neću navoditi popis literature, već samo skraćene reference, odnosno imena pojedinih autora/autorica i godinu izdanja. Puni bibliografski podaci bit će navedeni u svakom od poglavlja i popisu literature koji slijedi iza njih.

Autor poglavlja je Almir Marić. Nasilje nad ženama u grčko-rimskom svijetu tema je koja je tradicionalno zapostavljena. To se u posljednje vrijeme nastoji promijeniti te je došlo do objavljivanja nekoliko članaka i knjiga koji se bave ovom problematikom (Fagan i Ries, 2016; Fagan, 2020). Koliko god pozitivni ti pomaci bili, ipak vrijedi istaći da se njima nije u fokusu nalazila teritorija današnje BiH, odnosno rimski Ilirik. S druge strane, u literaturi koja se bavila Ilirikom nasilje nad ženama je spominjano samo usputno u okviru širih tematskih cjelina. Imajući sve to u vidu, prvo poglavlje ove knjige nastojat će dopuniti postojeća saznanja koristeći, između ostalog, ikonografske prikaze zarobljenih žena, epigrafske spomenike, ostatke sprava za mučenje te podatke o robinjama, podatke o ženama u ratovima, opsadama i slično. S obzirom na trenutno stanje istraživosti, ovo će biti prvi rad u kojem će pažnja biti primarno posvećena nasilju nad ženama na tlu BiH u antičkom periodu.

Drugo poglavlje posvećeno je nasilju nad ženama u srednjovjekovnoj Bosni. Autor je Dženan Dautović. Ova tema u bosanskohercegovačkoj medievistici nije obrađivana posebno te je moguće pronaći spominjanje navedenog problema samo unutar drugih tematskih cjelina. Naprimjer, djelomično se ova problematika susreće u radu o ženama iz Bosne na tržištu roblja u Dubrovniku (Duranović, 2014). Mogućnosti za znanstveni doprinos su velike. Analizom izvora iz Dubrovačkog arhiva doći će se do podataka o svakodnevnom životu u zaleđu, pojedinačnim informacijama o nasilju nad ženama, stradanju žena u razbojničkim napadima, trgovini robljem i upadima osmanskih trupa. Ovo poglavlje ima za cilj prikupiti sve te rasute informacije na jedno mjesto, a zatim ih kritički analizirati i evaluirati, kako bi se napravio jedan originalan doprinos poznavanju važnog segmenta života u srednjem vijeku. Posebna pažnja bit će posvećena terminologiji te fenomenu sistemskog nasilja.

Treće poglavlje obrađuje nasilje nad ženama u BiH u osmanskom periodu. Autor poglavlja je Fahd Kasumović. Neistraženost teme nasilja nad ženama temeljna je karakteristika i u ovom povijesnom razdoblju. Tema nije u cjelini obrađena te se dosadašnja saznanja uglavnom svode na uzgredno spominjanje pojedinih aspekata nasilja nad ženama unutar drugih tematskih cjelina. Naprimjer, u literaturi se susreću podaci o otmicama djevojaka (Pinjuh, 2018), silovanju i ubistvima žena (Filan, 2014). U osmanističkim je studijama, koje se odnose na druge dijelove Osmanskog Carstva, moguće pronaći radove o pojedinim oblicima nasilja nad ženama, ali se u njima ne spominje Bosna (Tuđ, 2017). Navedeni podaci su osnova za dalja istraživanja, za kojim postoji potreba i značajne istraživačke mogućnosti. Nakon uvida u sudske protokole i narativnu građu, postalo je evidentno da su ranija istraživanja samo vrh

ledenog brijega te da postoji obilje građe koja omogućava stjecanje saznanja o različitim vrstama nasilja nad ženama: fizičkom nasilju unutar i izvan obitelji, verbalnom i psihološkom nasilju, otmicama djevojaka, seksualnom nasilju, ubistvima, stradanju žena u hajdučkim napadima. Ovo poglavlje nastojat će analizirati različite manifestacije nasilja nad ženama, društvene odnose prema njemu, te ih po prvi put predstaviti unutar jedne tematske cjeline. Bit će predstavljeni različiti diskursi i perspektive (narativne, sudske, političke, administrativne) te će se na taj način nastojati preispitati i dopuniti postojeća saznanja o osmanskoj socijalnoj povijesti.

Četvrto poglavlje posvećeno je nasilju nad ženama u austrougarskom periodu. Autorica je Amila Kasumović. Ranije navedena teza o neistraženosti ove problematike vrijedi i u ovom slučaju te se ona uglavnom susreće usputno unutar drugih tematskih okvira. Naprimjer, određeni podaci o ovome susreću se u knjizi A. Kasumović o zatvorenicama (2021) i knjizi H. Younis o ženama u sudskih spisima (Younis, 2023). S obzirom na rijetke spomene nasilja nad ženama u historiografiji, kao i obilje dostupne građe, postoje ogromne mogućnosti za napredak na ovom polju. Ovo poglavlje otvorit će važna pitanja seksualnog i fizičkog nasilja nad ženama u habsburškoj Bosni te će, očekuje se, postati ishodište za dalja slična istraživanja navedene teme. U istraživanju će biti korišteni primarni dokumenti nastali radom vrhovnih upravnih tijela nad BiH, Zajedničkog ministarstva finansija i Zemaljske vlade u Sarajevu. Osim toga, bit će korišteni i dokumenti nastali radom sudskih tijela. Navedeni dokumenti omogućit će razumijevanje administrativnih i sudskih diskursa o nasilju nad ženama. Pored toga, bit će korištene i novine, koje su osnova za razumijevanje medijskog diskursa. Očekuje se da ovo poglavlje ne bude samo doprinos bh. povijesti nego i vrlo razvijenoj historiografskoj produkciji vezanoj za Dvojnu monarhiju.

Peto poglavlje tematizira nasilje nad ženama na tlu BiH između dva svjetska rata. Autorica poglavlja je Minela Radušić. Do sada ova tema nije obrađivana u historiografiji. Istraživači su bili fokusirani na druga pitanja te se žene kao žrtve nasilja spominju samo uzgredno, unutar širih tematskih cjelina. To čini mogućnosti za napredak na ovom polju iznimno velikim. Ovo poglavlje će pažnju primarno posvetiti fizičkom i seksualnom nasilju te psihičkom zlostavljanju žena. Detektirani oblici nasilja bit će kontekstualizirani i pojašnjeni u skladu s osnovnim obilježjima jugoslovenskog društva. Osnovu za nastanak ovoga poglavlja činit će neistražena arhivska građa, kao i objavljeni izvori, u prvom redu zakonska regulativa i štampa. Osim toga što će ovo istraživanje proširiti dosadašnja, vrlo skromna saznanja o ovom pitanju, ukazat će i na važnost

sistematičnog pristupa u obradi ove teme, koja ima kako akademski, tako i širi društveni značaj.

Šesto poglavlje obrađuje nasilje nad ženama u Drugom svjetskom ratu. Autor poglavlja je Adnan Jahić. Ova tema nije bila predmet zasebne historio-grafske obrade. Stradanja žena uglavnom su bila dio širih istraživačkih napora da se razumije fenomen nasilja i zločina u Drugom svjetskom ratu, njihovi korijeni i posljedice. Imajući u vidu navedene nedostatke, ovo poglavlje nastojat će popuniti postojeću historiografsku prazninu te ponuditi znanstvenu analizu koja će kritički dekonstruirati stereotipe i generalizacije da su svi pripadnici jednog pokreta imali jednak odnos prema pripadnicama ženskog spola ove ili one etničke, rasne i vjerske grupe. Značajan dio primarnih izvora koji se odnosi na ovu temu nalazi se u fondu Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih suradnika u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu, a dio je rasut u više fondova i zbirki u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, Vojnom arhivu, kao i Arhivu Jugoslavije u Beogradu.

Sedmo poglavlje odnosi se na nasilje nad ženama u socijalističkoj epohi. Autor poglavlja je Mirza Džananović. Uprkos relativnoj brojnosti literature o različitim aspektima položaja i prava žena u Bosni i Hercegovini za vrijeme socijalističke epohe, uočava se nedostatak istraživanja koja bi bila primarno orijentirana na istraživanje nasilja nad ženama. Analiza postojeće literature pokazuje da su samo sporadično navedeni primjeri seksualnog i nasilja nad ženama u obitelji, s tim da navedeni podaci nisu isključivo vezani za žene u BiH, već se odnose na područje svih jugoslovenskih republika. Ovo istraživanje primarno će biti fokusirano na korištenje štampe i predstavljanje nasilja nad ženama u medijskom diskursu. U prvom redu, pažnja će biti posvećena *Oslobodjenju*, glavnom republičkom dnevnom listu, ali djelomično i drugim štampanim izdanjima regionalnog ili lokalnog karaktera. Štampanje iz socijalističke epohe je već korišteno kao izvor za analizu različitih predodžbi o ženama, ali dosad nije korišteno kao osnova za donošenje zaključaka o reprezentaciji nasilja nad ženama. Osim toga, planirano je i korištenje statističkih biltena.

Osmo poglavlje obrađuje zločine seksualnog zlostavljanja na tlu Bosne i Hercegovine u ratu 1992–1995. Autorica ovoga dijela knjige je Sabina Subašić Galijatović. Cilj poglavlja je ukratko predstaviti razvoj međunarodnopravnih koncepata o nasilju nad ženama u oružanim sukobima te, s druge strane, u vidu studije slučaja, istražiti način na koji su u praksi krivičnih sudova procesuirani zločini seksualnog zlostavljanja u Bosni i Hercegovini u ratu 1992–1995. Žene su u navedenom periodu bile žrtve nasilja koja su po svom intenzitetu i okrutnosti šokirala svijet. Na koncu, zločini seksualnog zlostavljanja su bili

procesuirani i na Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju (MKSJ), što je rezultiralo velikim brojem presuda koje su danas relevantan historijski izvor za razumijevanje navedenog pitanja. Imajući sve to u vidu, osmo poglavlje nastoji utvrditi u kojoj mjeri su silovanje i seksualni zločini koji su se desili na tlu BiH utjecali na mijenjanje međunarodnopravnih predodžbi o načinu na koji treba kvalificirati i sankcionirati zločine seksualnog nasilja. Vrijedi napomenuti da su zločini seksualnog zlostavljanja dobro obrađena tema, što je, između ostalog, rezultat prethodnog znanstvenog rada autorice ovoga poglavlja. Ranija zapažanja i spoznaje u dijelu knjige su sintetizirani i dopunjeni novim podacima i promišljanjima te su potkrijepljeni relevantnim primarnim izvorima i literaturom.

Deveto poglavlje odnosi se na različite sociološke i kulturološke teorijske i analitičke pristupe nasilju nad ženama. Autorica poglavlja je Sarina Bakić. Cilj poglavlja je objasniti fenomen nasilja nad ženama unutar znatno šireg društvenog i kulturnog konteksta suvremenog bosanskohercegovačkog društva. Ovi diskursi će naglasiti složenost problema nasilja nad ženama te će autorica poglavlja nastojati istražiti njegove uzroke, dinamike i posljedice u različitim segmentima društva. Jedan od ključnih aspekata sociološko-kulturoloških diskursa o nasilju nad ženama jeste diskurs rodnih uloga i patrijarhata u suvremenom bosanskohercegovačkom društvu koji istražuje kako društvene norme i prisutne patrijarhalne strukture doprinose perpetuiranju nasilja nad ženama. Nadalje, u sociološkom kontekstu, važan će biti i diskurs strukturalne neravnopravnosti, koji se fokusira na strukturalne faktore koji doprinose nasilju nad ženama danas, kao što su ekonomska nejednakost, socijalna, kulturna marginalizacija te nedostatak adekvatnog pristupa pravdi. Navedena pitanja obrađivana su u bh. društvu (Ždralović, 2008), ali samo parcijalno, dok u svijetu postoji rastući korpus studija koje se bave ovim pitanjem (Engle Marry, 2011). Očekivan rezultat ovoga poglavlja je omogućiti da se bolje razumiju načini na koje se kultura nasilja gradi i perpetuira uprkos snažnim globalnim nastojanjima da se ovaj fenomen eliminiira.

Posljednje poglavlje odnosi se na književne diskurse o nasilju nad ženama. Autorica poglavlja je Ajla Demiragić. Riječ je o istraživanju koje predstavlja feministička čitanja izabраниh lektirnih djela za srednje škole u BiH. Analiza postojećeg stanja u BiH i regionu je pokazala da ne postoji nijedna sistematična analiza primarnih izvora, odnosno lektira za srednje škole, te ova tema nije čak razmatrana ni u okviru nekih širih tematskih cjelina. Imajući to u vidu, postoji ogroman prostor za napredak. Da bi se popunila postojeća praznina, u ovom poglavlju bit će istraženi prikazi nasilja u književnim djelima

iz različitih književnopovijesnih epoha, koja su uvrštena u popise obavezne lektire za srednje škole na prostoru BiH. Bit će preispitane vrijednosti, ideje i uvjerenja koja se afirmiraju u odabranim narativima, a koja doprinose osnaživanju patrijarhalne kulture nasilja nad ženama. Ujedno, ovo poglavlje pledira na uvođenje rodne perspektive u nastavno proučavanje lektira te potiče čitanje i proučavanje lektira izvan krutog androcentričnog interpretativnog okvira koji osigurava perpetuiranje i osnaživanje patrijarhalne ideologije koja se temelji na praksama nasilja i diskriminacije žena.

Kada se u komparativnoj perspektivi sagledaju opisana poglavlja ove monografije, u njima se primjećuje zajednički imenitelj. Autori i autorice su, neovisno jedni od drugih, došli do sličnog zaključka da je nasilje nad ženama u bh. povijesti izrazito neistraženo područje te da je prostor za napredak i znanstveni doprinos ogroman. Nakon što smo kritički analizirali postojeću literaturu i izvršili istraživanja primarne građe, vođeni težnjom za širenjem znanstvenih horizonata, članovi istraživačkog tima su po prvi put ponudili istraživanje u kojem se vidi približno 2.200 godina nasilja nad ženama, kao i raznolikost načina na koje je ovaj fenomen bio poiman. Za sve nas rad na ovom projektu i temama pojedinih poglavlja bio je neponovljivo iskustvo. Entuzijazam je bio ogroman, pogotovo zbog toga što smo dijelili ideju da je riječ o temi od društvenog značaja, koja može djelovati poticajno i na širem internacionalnom polju interdisciplinarnih studija koje se bave različitim aspektima nasilja nad ženama i djevojčicama. Razgovarajući o ovoj problematici, došli smo do spoznaje da je svako od nas individualno mogao napisati i objaviti samostalnu knjigu ili rad o ovoj problematici u nekom od znanstvenih časopisa. Međutim, važna spoznaja uslijedila je nakon toga. To ni u kom slučaju ne bi moglo biti korisno i efektivno kao kada ujediniemo snage i energiju i na jednom mjestu u okviru tematski organizirane monografije predstavimo rezultate svoga rada znanstvenoj i široj javnosti!

Bibliografija

Popis skraćenica

BiH	Bosna i Hercegovina
SDG	Sustainable Development Goals
UN	United nations / Ujedinjene nacije
WHO	World Health Organization

Primarni izvori

- Agencija za ravnopravnost spolova BiH, Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice BiH. 2017. *Šesti periodični izvještaj o provedbi Konvencije svih oblika diskriminacije žena (2013–2016)*.
- UN General Assembly. 1993. *Declaration on the Elimination of Violence against Women*. Resolution 48/104, December 20.
- UN. 1995. *Report of the Fourth World Conference on Women Beijing*, 4–15 September.
- WHO. 2002. *World Report on Violence and Health*.
- WHO. 2018. *Violence Against Women Prevalence Estimates*.

Sekundarni izvori

- Annemiek Richters, J. M. 1994. *Women, Culture and Violence A Development, Health and Human Rights*. Leiden: Women and Autonomy Centre – VENA, Leiden University.
- Bandelli, Daniela. 2017. *Femicide, Gender and Violence. Discourses and Counterdiscourses in Italy*. Cham, Švicarska: Palgrave Macmillan, 2017.
- Barnes, Barry. 2001. The Macro/Micro Problem and the Problem of Structure and Agency. U: *Handbook of Social Theory*, ur. George Ritzer and Barry Smart. London: Sage Publications, 339–352.
- Bartulović, Željko, Zrinka Erent Sunko i Vilma Pezelj. 2018. Spolno zlostavljanje i druga kaznena djela nasilja nad ženama u zakonima srednjovjekovnog germanškog prava s naglaskom na Lex Salica i Lex Ribuarua. *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 39/3: 1091–1118.
- Buffachi, Vittorio. 2005. Two Concepts of Violence. *Political Studies Review* 3 (2005): 193–204.
- Campbell, Kirsten. 2022. On Violence as a Feminist Problem: Producing Knowledge on Sexual and Gender-based Violence. U: *Uprkos strahu i tišini: Univerziteti protiv rodno zasnovanog nasilja*, ur. Zilka Šiljak Spahić, Jasna Kovačević, Jasmina Husanović. Sarajevo: UNSA – TPO Fondacija, 31–41.
- Carr, Edward H. 1987. *What is History?*. Harmondsworth, UK: Penguin Books, 1987.
- Cyr, Heather. 2015. *A History of Violence Against Women Wife Beating in the 19th Century in America and England*. New Haven, Conn: Southern Connecticut State University.
- D’Cruze, Shani i Anupama Rao, ur. 2005. *Violence, Vulnerability and Embodiment Gender and History*. Malden, MA: Blackwell Publishing.
- Dundović, Zdenko i Klara Ćavar. 2020. Povijesno-pravni kontekst otmice, silovanja i prisilne ženidbe na području Ninske biskupije u 18. stoljeću – primjer Agate Zubčić iz Poličnika. *Povijesni prilozi* 39/58: 45–73.

- Dundović, Zdenko. 2022. Rito Greco i Rito Latino – opažanja o problematici nasilnih otmica djevojaka iz ženidbenih spisa Ninske biskupije (17. – 18. st.). *Crkva u svijetu* 57/1: 31–61.
- Fairclough, Norman. 1992. *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press.
- Fairclough, Norman. 1995. *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. London: Longman.
- Fawcett, Barbara i Fran Waugh, ur. 2008. *Adressing Violence, Abuse, and Opression. Debates and Challenges*. Abingdon, Oxon: Routledge.
- Fernández-Sebastián, Javier. 2024. *Key Metaphors for History. Mirrors of Time*. Abingdon, Oxon: Routledge.
- Garland, David i Richar Sparks, ur. 2000. *Criminology and Social Theory*. Oxford: Oxford, University Press.
- Fagan, Garrett G. i Werner Riess, ur. 2016. *The Topography of Violence in the Greco-Roman World*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Gebhardt, Miriam. 2020. *Crimes Unspoken: The Rape of German Women at the End of the Second World War*. Cambridge: Polity Press.
- Kilmartin, Christopher i Julie Allison. 2003. *Men's Violence against Women: Theory, Reserach, Activism*. Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Kopunović Legetin, Sanja, Suzana Vuletić i Stanislav Šota. 2019. Ratni zločin silovanja u Domovinskom ratu (1991–1995). *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja* 17/2: 229–248.
- Leatherman, Janie L. 2013. *Sexual Violence and Armed Conflicts*. Cambridge: Polity Press.
- Mama, Amina. 1996. Sheroes and Villains: Conceptualizing Colonial and Contemporary Violence against Women in Africa. U: *Feminist Genealogies, Colonial Legacies, Democratic Futures*, ur. M. Jacqui Alexander i Chandra Talpade Mohanty. New York: Routledge, 45–62.
- McAlpin, Mary. 2024. *The New Logic of Sexual Violence in Enlightenment France: Rationalizing Rape*. Abingdon, Oxon: Routledge.
- Musso, Anthony i Chantal Stebbings. 2012. *Making Legal History: Approaches and Methodologies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Muurling, Sanne. 2021. *Everyday Crime, Criminal Justice and Gender in Early Modern Bologna*. Leiden: Brill.
- Pipkin, Amanda C. 2013. *Rape in the Republic: Formulating Dutch Identity, 1609–1725*. Leiden: Brill.
- Riess, Werner i Garrett G. Fagan, ur. 2016. *The Topography of Violence in the Greco-Roman World*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Ruff, Julius R. 2001. *Violence in Early Modern Europe 1500–1800*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Schroeder, Jeanne. L. 1990. Feminism Historicized: Medieval Misogynist Stereotypes in Contemporary Feminist Jurisprudence. *Iowa Law Review* 75: 1135–1217.
- Spasić, Danijela V. 2017. Porodično nasilje nad ženama u Srbiji i Grčkoj: uticaj patrijarhata i tradicije. *Kriminalističke teme: časopis za kriminalističku teoriju i praksu* 17: 473–489.
- Stanko, Elizabeth A. ur. 2005. *The Meanings of Violence*. London: Routledge, 2005.
- Subašić Galijatović, Sabina. 2021. *Zločini seksualnog zlostavljanja u Bosni i Hercegovini 1992–1995. u svjetlu teorije i prakse međunarodnog prava*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.
- Terry, Geraldine i Joanna Hoare, ed. 2007. *Gender-based Violence*. London: Oxfam GB.
- True, Jacqui. 2021. *Violence against women. What Everyone Needs to Know*. Oxford: Oxford University Press.
- Tuğ, Başak. 2017. *Politics of Honor in Ottoman Anatolia: Sexual Violence and Socio-Legal Surveillance in the Eighteenth Century*. Leiden: Brill.
- Veladžić, Sabina i Aida Ličina Ramić, ur. 2023. *Zamišljanje žene: o ideološkim i kulturnim konceptima ženskog roda u povijesti Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Heinrich Böll Stiftung / Fondacija Heinrich Böll.
- Vorobej, Mark. 2016. *Concept of Violence*. Abingdon, Oxon: Routledge.
- Walby, Sylvia. 1990. *Theorizing Patriarchy*. Oxford: Basil Blackwell.
- Walker, Garthine. 2003. *Crime, Gender and Social Order in Early Modern England*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Zanetti Domingues, Lidia L., Lorenzo Caravaggi i Giulia M. Paoletti, ur. 2002. *Woman and Violence in the Late Medieval Mediterranean, ca. 1100–1500*. Abingdon, Oxon: Routledge.

Internetske stranice

- Council of Europe, Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence (CETS No. 210), Istanbul 11. 5. 2011. Dostupno na: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=signatures-by-treaty&treaty-num=210> (pristupljeno: 23. 8. 2024).
- UN, Sustainable Development Goals. Dostupno na: <https://sdgs.un.org/goals> (pristupljeno: 24. 8. 2024).

I.
**ANTIČKI
DRUŠTVENI
HORIZONTI**

1. OD VATRE DO OKOVA: NASILJE NAD ŽENAMA NA ISTOČNOJADRANSKOJ OBALI U RIMSKO DOBA

Almir Marić

1.1. Uvod

Tema nasilja u antičko doba, a posebno nasilja nad ženama, posljednjih godina zauzima nešto veću pažnju istraživača i istraživačica. Publicirano je nekoliko vrlo značajnih zbornika, knjiga i radova koji su iz različitih perspektiva nastojali obraditi ovu tematiku.¹ Nažalost, istočnojadranska obala tom prilikom nije zasebno obrađivana, osim što se eventualno navode neki fragmentarni podaci u kojima se spominje ovo područje. Tome je vjerovatno doprinijela činjenica da nasilje nad ženama nije predstavljalo predmet posebnog interesa antičkih autora koji su pisali o ovom prostoru niti se na epigrafskim spomenicima, kao glavnim izvorima informacija, navodi da je komemorirana preminula kao žrtva nasilničkog ponašanja. Okolnosti pod kojima je neko umro općenito su rijetko navođene na rimskim nadgrobnim spomenicima. Naravno, postoje određeni izuzeci koje ćemo ovom prilikom obraditi. Zbog toga je potrebno vrlo pažljivo analizirati dostupnu izvornu građu da bi se mogli izvući određeni zaključci o ovom fenomenu u antičkom periodu.

Upravo zbog prirode dostupne izvorne građe, nasilje nad ženama na prostoru istočnojadranske obale okvirno možemo proučavati unutar dva šira konteksta: vojnom i civilnom. Vojni kontekst podrazumijeva nasilje koje je evidentirano tokom rimskog osvajanja ovoga prostora u razdoblju od srednje

---

¹ Posebno treba izdvojiti sljedeće naslove: G. G. Fagan, "Violence in Roman Social Relations". U: *The Oxford Handbook of Social Relations in the Roman World*, ur. M. Peachin (Oxford: Oxford University Press, 2011): 467–495; W. Riess i G. G. Fagan, ur. *The Topography of Violence in the Greco-Roman World* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2015): 46; C. Walde i G. Wöhrle, ur. *Gender und Krieg. Gender Studies in den Altertumswissenschaften, Band 8* (Trier: Wissenschaftlicher Verlag Trier, 2018); G. G. Fagan, L. Fibiger, M. Hudson i M. Trundle, ur. *The Cambridge World History of Violence*, sv. 1: *The Prehistoric and Ancient Worlds* (Cambridge: Cambridge University Press, 2020); S. Hulot, "Les femmes dans les violences de guerre du monde romain (IIIe siècle avant J.-C.-Ier siècle après J.-C.)". *HIMA: revue internationale d'histoire militaire ancienne, Dossier I: Femmes, violences et guerres dans le monde gréco-romain* 11 (2022): 103–117.

Republike do ranog principata. Rimska osvajanja uvijek su bila praćena nasiljem nad protivnicima i stanovništvom osvojenih gradova uključujući žene i djecu. Nekoliko takvih primjera u kojima se spominje stradanje žena u vatri imamo i na našim prostorima prilikom opsade i osvajanja naselja. Stradanje žena iz Ilirika u ratovima s Rimljanima moguće je prepoznati i na umjetničkim predmetima i trijumfalnim spomenicima iz vremena principata.

Prostor istočnojadranske obale u antičko doba bio je sastavni dio rimske provincije Ilirik, odnosno kasnijih provincija Dalmacije i Panonije.² U skladu sa takvom upravno-teritorijalnom organizacijom u vrijeme rimske vladavine, pitanje nasilja prema ženama treba sagledavati u perspektivi rimskih odnosa prema ovom području u cjelini, sa poznavanjem naroda koji su tu živjeli i rimskog odnosa prema njima, posebno u fazi osvajanja. Neki od tih naroda koji su naseljavali Ilirik živjeli su u više današnjih država, poput Japoda, Delmata ili Breuka,³ tako da je to još jedan od razloga zbog čega ovo pitanje trebamo posmatrati u širem kontekstu u odnosu na suvremene državne granice. Sa druge strane, ova monografija o nasilju nad ženama je posvećena Bosni i Hercegovini, čiji je teritorij u antičko doba bio dio Ilirika, a kasnije Dalmacije i Panonije. Zbog toga ćemo u tekstu posebnu pažnju posvetiti prostoru Bosne i Hercegovine.

U vremenu *Pax Romana* toposi u kojima se odvija nasilje nad ženama su nešto drugačiji u odnosu na razdoblje rimskih osvajanja. Nasilje u mirmo-dopskom periodu rimske uprave je uglavnom bilo uvjetovano društvenim statusom. U tom smislu treba istaknuti da su robovi, posebno žene, bile izložene raznim vrstama nasilja: fizičkom, psihološkom i seksualnom. Prisustvo robova potvrđeno je prvenstveno na epigrafskim spomenicima, ali postoje i određeni arheološki ostaci koji svjedoče o njihovom boravku na imanjima gdje su vjerovatno bili angažovani kao radna snaga na proizvodnim dijelovima, kako muškarci tako i žene. Također, na epigrafskim izvorima u provinciji Dalmaciji potvrđeno je da su žene bile žrtve razbojničkog nasilja. Razbojnici (*latrones*) su bili česta pojava u rimskim provincijama, uključujući i prostor nekadašnjeg Ilirika. Žrtve razbojničkih napada najlakše je prepoznati ako na njihovim

² O nastanku provincija Dalmacije i Panonije vidjeti: A. Šaćić Beća, *Sjeverna Bosna u okvirima rimske Panonije/ Northern Bosnia within the bounds of Roman Pannonia* (Sarajevo: Bathinvs, 2022): 66–73.

³ Više o navedenim narodima, odnosno zajednicama, sa citiranim relevantnom literaturom, vidjeti u: E. Veletovac, "Prostor Bosne i Hercegovine u antici". U: *Prostor Bosne i Hercegovine u prahistoriji i antici*, ur. A. Busuladžić (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2023): 131–140.

nadgrobnim spomenicima stoji konstrukcija *interfectus a latronibus*. Naravno, epigrafske spomenike su uglavnom podizali imućniji stanovnici tako da je veliki broj smrtnih slučajeva zbog toga, ali i zbog načina na koji su formulirani tekstovi na nadgrobnim spomenicima ostao nezabilježen.

1.2. Nasilje nad ženama i osvajanje Ilirika

Nasilje je bilo vrlo važan faktor rimskog imperijalizma. Izvorna građa koja govori o rimskim osvajanjima u srednjoj, kasnoj Republici i principatu donosi puno primjera prekomjerne upotrebe nasilja prilikom vojnih pohoda, osvajanja gradova, odvođenja poraženih protivnika u zarobljeništvo, ropstva itd. Harris je dobro primijetio da u mnogim aspektima ponašanje Rimljana nalikuje brojnim drugim neprimitivnim starim narodima, ali je malo tih naroda pokazalo tako veliku okrutnost u ratu dok su istovremeno bili na visokoj razini političke kulture.⁴

Od samih početaka rimske države Rimljani su bili involvirani u neku vrstu sukoba, od vremena rimskih kraljeva, širenja grada na susjedne zajednice, a zatim i na područje čitave Italije, do čega je došlo u prvoj polovini 3. stoljeća. Od vremena punskih ratova polako uspostavljaju hegemoniju na Mediteranu, da bi postepeno proširili svoju vlast na ogroman teritorij i uspostavili Carstvo na prostoru od Britanije na zapadu do Iraka na istoku, Sahare na jugu, te Rajne i Dunava na sjeveru. Rimska osvajanja trajala su poprilično dugo, kako u Republici tako i principatu, i njihov sastavni dio bilo je nasilje prema protivnicima koje je često završavalo masakrima i drugim oblicima nasilja. Kao takvi, smatra Fagan, rat i nasilje stajali su u samom srcu rimskog historijskog iskustva.⁵

Kada je u pitanju pozicija žena u takvom historijskom iskustvu, antički izvori daju vrlo malo informacija. Hulot je u svom istraživanju o temi žena u ratnom nasilju u rimskom svijetu od 3. st. pr. n. e. do kraja 1. st. n. e. zabilježila samo 22 konkretna slučaja u kojima se žene eksplicitno spominju kao žrtve nasilja unutar navedenog hronološkog okvira.⁶

Posebno je bila teška sudbina žena i djevojaka koje su zarobili Rimljani. Poslije osvajanja nekog mjesta, Rimljani su imali izdiferenciran odnos prema

⁴ W. Harris, *War and Imperialism in Republican Rome: 327–70 B.C.* (Oxford : Clarendon Press, 1979): 53.

⁵ G. G. Fagan, "Roman Violence: Attitudes and Practice". U: *The Cambridge World history of Violence*, sv. 1: *The Prehistoric and Ancient Worlds*, ur. G. G. Fagan, L. Fibiger, M. Hudson i M. Trundle (Cambridge: Cambridge University Press, 2020): 552.

⁶ Hulot, "Les femmes dans les violences de guerre du monde romain": 104.

poraženim. U nekim slučajevima svi stanovnici grada su iz osvete pobijeni, u nekim su ubijene neprijateljske vođe, a ostali prodati u roblje; u drugima, poraženi, posebno oni koji su pomagali Rimljane, su oslobođani ili su ih otkupljivali rođaci i prijatelji koji su to mogli platiti.⁷ Čini se da generalno žene i djeca neprijatelja i civili obično nisu ubijani nego su odvođeni u ropstvo.⁸ Postojali su različiti načini raspodjele porobljenog stanovništva. Rimski vojskovođa imao je opciju da sam odvede zarobljenike u Rim ako je želio; vojskovođa je također mogao raspodijeliti zarobljenike među svojim trupama; zarobljenici su mogli jednostavno biti prodati na ratištu trgovcima koji su pratili vojsku, za što je bio nadležan kvestor.⁹ U antičkom kontekstu sve ovo je bilo normalno i legalno, pošto su zauzimanjem grada njegovi stanovnici gubili sva prava, a nepokretna i pokretna imovina prelazila je u posjed osvajača.¹⁰

Nasilje nad ženama kod antičkih autora pojavljuje se u nekoliko formi, odnosno slika, uglavnom prilikom opisa konačnog osvajanja nekog grada. Ove priče se javljaju kao čest motiv, sa sličnim detaljima kod grčkih i rimskih autora i, prema nekim tumačenjima, moguće je da se radi o određenoj vrsti književne konvencije koja je tada vladala u rimskoj književnosti. Ipak, pošto se ova situacija često ponavlja, to zasigurno nije samo zbog književnih normi, nego ima određeno utemeljenje u historijskoj stvarnosti. Prva forma koju koriste antički autori prilikom opisa posljednje faze osvajanja gradova i utvrda je spominjanje žena kao žrtava masakra, druga se odnosi na evociranje krikova i jadikovki žena prilikom zauzimanja grada i treća je žensko ili porodično samoubistvo.¹¹ Upravo je treći oblik najzastupljeniji na području koje obrađujemo, pošto se u izvorima koji opisuju rimske ratove na zapadnom Balkanu na nekoliko mjesta spominje kolektivno ubistvo ili samoubistvo žena prilikom rimskih osvajanja

⁷ S. Joshel, *Slavery in the Roman World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010): 82–83.

⁸ Dva su razloga zbog kojih su osvajači preferirali žene i djecu prilikom odvođenja u ropstvo. Prvi je da je bilo vjerovatnije da odrasli muškarci umru u borbi radije nego da ih odvedu u ropstvo. Drugi je da su žena i djece bili poslušniji, odnosno prikladniji za asimilaciju unutar dominantnog sistema kao podređene osobe. Naravno, to ne znači da su Rimljani tražili samo ekskluzivno žene i djecu kao robove, nego se radi o njihovim preferencijama. Detaljnije vidjeti: N. Lenski, "Violence and the Roman Slave". U: *The Topography of Violence in the Greco-Roman World*, ur. W. Riess i G. G. Fagan (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2016): 278.

⁹ K. Bradley, "On the Roman Slave Supply and Slavebreeding". *Slavery & Abolition: A Journal of Slave and Post-Slave Studies* 8/1 (1987): 44–45, 51.

¹⁰ C. Rollinger, "Vae victae. Die Frau als Beute in der Antiken (Römischen) Kriegsführung". U: *Gender und Krieg. Gender Studies in den Altertumswissenschaften*, sv. 8, ur. C. Walde i G. Wöhrle (Trier: Wissenschaftlicher Verlag Trier, 2018): 95.

¹¹ Hulot, "Les femmes dans les violences de guerre du monde romain": 105.

neprijateljskih utvrda. Antičke norme žene su uglavnom posmatrale u okviru kuće i općenito privatnog prostora, dok su, s druge strane, muškarci povezivani sa javnim prostorom, bojnim poljima itd. Pošto je posljednja faza opsade i osvajanja bilo kojeg grada bio ulazak neprijatelja u njegovu urbanu jezgru, uključujući i privatne kuće, svako zauzimanje grada i potčinjavanje njegovih stanovnika moglo je samo rezultirati time da žene postaju krajnjim žrtvama osvajanja.¹²

Vrlo često se dešavalo da rimski vojnici zarobljene žene i djevojke siluju, muče ili zlostavljaju na druge načine nakon zarobljavanja. To je bila česta praksa i kod drugih osvajača u starom vijeku. Vjerovatno je to bio jedan od glavnih razloga zbog kojih je dolazilo do kolektivnog ubistva ili samoubistava žena i djevojaka zabilježenih u nekoliko slučajeva prilikom rimskih osvajanja na zapadnom Balkanu. Prema Kathy L. Gaca, u takvoj situaciji odrasli muškarci koji su branili grad slijedili su unaprijed pripremljeni plan da ubiju svoje žene i djecu radije nego da ostanu živi i da ih agresori pretvore u ratne zarobljenike.¹³

Među prvim stradanjima žena na istočnojadranskoj obali zbog sukoba sa rimskom vojskom treba spomenuti slučaj Nezakcija, glavnog grada Histra, sa kojim su Rimljani došli u sukob prilikom prodora na sjeverni Jadran. Posebno je bila upečatljiva borba za Nezakcij 177. g. pr. n. e., o čemu je detaljno pisao Tit Livije. On opisuje kako su Rimljani napadali gradinu Nezakcij (kod Livija *Nesattium*) u koju su se sklonili prvaci Histra i njihov kralj. Rimljani su Histrima prekinuli dotok vode, što ih je prestravilo. Tada su počeli ubijati svoje žene i djecu na zidinama Nezakcija i odatle ih bacati. Usred vrištanja žena i djece, odnosno užasnog pokolja koji se tada odvijao, Rimljani su preko zidina ušli u grad, a histarski kralj Epulon je izvršio samoubistvo kada je shvatio da je grad zauzet. Ostali Histri su zarobljeni ili pobijeni. Poslije Nezakcija, Rimljani su još osvojili i uništili gradove Mutilu i Faveriju. Plijen koji je dobijen nakon

¹² Hulot, "Les femmes dans les violences de guerre du monde romain": 106.

¹³ Ovakav postupak u literaturi se ponekad označava grčkim glagolom *andrapodizein* i njegovim srodnim oblicima. Prema Kathy L. Gaca, ovaj pojam se ne odnosi na trgovinu ili prodaju ratnih zarobljenika niti označava jednostavno porobljavanje stanovništva. Umjesto toga *andrapodizein* znači uključivanje u djelomično smrtonosne prakse smišljenog i sistematskog nasilja nad preostalim stanovnicima nakon što su muškarci iz neke zajednice ili regije pobijeni ili dovoljno osakaćeni da ne predstavljaju ozbiljnu prijetnju. Opširnije o ovom pojmu vidjeti: K. Gaca, "The Andrapodizing of War Captives in Greek Historical Memory". *Transactions of the American Philological Association* 140 (2010): 117–161; K. Gaca, "Girls, Women and the Significance of Sexual Violence in Ancient Warfare". U: *Sexual Violence in Conflict Zones*, ur. E. D. Heineman (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2011): 73–88; Za nešto drugačije tumačenje ovoga pojma vidjeti: K. Pritchett, *The Greek State at War*, sv. 5 (Berkeley: University of California Press, 1991): 170–173.

pobjede nad Histrima je bio neočekivano velik od siromašnog svijeta, kako piše Livije, i sav je prepušten vojnicima. Ukupno je 5.632 ljudi nakon poraza Histra prodano u ropstvo.¹⁴

Najviše podataka u izvorima koji govore o rimskom prodoru na istočnojadransku obalu imamo o sukobima između Rimljana i Delmata. Već od prvih ratova s njima iz sredine 2. stoljeća kod antičkih autora navode se primjeri uništavanja naselja i zarobljavanja lokalnog stanovništva koje je činila rimska vojska. Gaj Marcije Figul je bio konzul i zapovjednik prvog pohoda protiv Delmata 156. g. pr. n. e. Pošto nije bio u mogućnosti da osvoji Delminij, napao je i osvojio druga manja mjesta koja su bila djelomično napuštena zbog koncentracije delmatskih snaga u Delminiju. Nakon toga je ponovo napao Delminij, uspio je izazvati velik požar u kojem je praktično izgorio veći dio naselja.¹⁵ Konzul Publije Kornelije Scipion Nazika je naredne 155. g. pr. n. e. zauzeo Delminij, sjedište Delmata, razorio ga i odveo veliki broj ljudi u ropstvo.¹⁶

Za vrijeme velike vojne kampanje pod zapovjedništvom Oktavijana, koja je provedena u periodu 35–33. g. pr. n. e., vođene su brojne bitke širom prostora današnje Bosne i Hercegovine i Hrvatske.¹⁷ Rimljani su napali narode na ovom području iz raznih pravaca, uz brojne sukobe koje su zabilježili antički autori, od kojih je najvažniji Apijan iz Aleksandrije. Jedan od najtežih svakako je bila bitka za Metulum, središte Japoda, u kojoj je učestvovao Oktavijan. Apijan je detaljno opisao poziciju Metuluma i teške borbe koje su vođene za njegovo osvajanje. Nakon što su vidjeli da se bore protiv veoma ozbiljnog protivnika, Japodi su poslali Oktavijanu izaslanstvo ponudivši 50 talaca i obećavši da će primiti vojni garnizon i dodijeliti im najviše brdo, dok će se oni smjestiti na drugo. Kada je garnizon ušao i kada im je naređeno da polože oružje, bili su veoma ljuti. Zatvorili su žene i djecu u vijećnicu i tamo postavili stražare sa naredbom da zapale zgradu u slučaju da stvari krenu loše po njih, a zatim su očajnički napali Rimljane. Ipak, pošto su napadali sa nižih pozicija prema višim, bili su potpuno nadjačani. Onda su stražari zapalili vijećnicu i mnoge su žene ubile svoju djecu, a nakon toga izvršile samoubistvo. Drugi su, držeći u naručju svoju još živu djecu, skočili u plamen. Tako je sva mladost Metuluma

¹⁴ Liv. 41. 11.

¹⁵ App. Illyr. 11.

¹⁶ Strabon 7.5.5; O ratovima Rimljana i Delmata opširnije vidjeti: M. Šašel Kos, *Appian and Illyricum* (Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2005): 292–313; D. Džino i A. Domić Kunić, *Rimski ratovi u Iliriku: povijesni antinarativ* (Zagreb: Školska knjiga, 2013): 105–113; M. Zanić, *Ilirski ratovi* (Zagreb: Školska knjiga, 2015): 319–337.

¹⁷ Detaljnije o Oktavijanovoj kampanji vidjeti: Šašel Kos, *Appian and Illyricum*: 393–472; Džino i Domić Kunić, *Rimski ratovi u Iliriku*: 149–158; Zanić, *Ilirski ratovi*: 405–434.

poginula u borbi, a veći dio vojno nesposobnog stanovništva u vatri. Metulum je bio u potpunosti uništen i od njega više nije bilo traga.¹⁸

Antički izvori zabilježili su slične slučajeve kolektivnih ubistava žena i djece koje su počinili odrasli muškarci s ciljem da ne padnu živi u ruke Rimljanima.¹⁹ Kada su Hanibalove trupe početkom Drugog punskog rata osvojile Sagunto, stanovnici grada zapalili su svoje kuće zajedno sa ženama i djecom, dok su se drugi borili do smrti.²⁰ Drugi poznati primjer iz ovoga rata je grad Astapa, također sa područja današnje Španije, koji se borio na strani Kartage. Kada su Rimljani 206. g. pr. n. e. osvojili grad, preživjeli odrasli muškarci su ubili žene i djecu da ne padnu u ruke Rimljanima.²¹ Poznat je i slučaj prilikom rimske opsade i osvajanja Ksantosa 42. g. pr. n. e. Nakon što je Brut osvojio grad, Ksanćani su poubijali svoje familije radije nego da se predaju Rimljanima. Nakon toga su ih stavili na lomače koje su ranije pripremili, zapalili ih, a zatim i sami izvršili samoubistvo.²² Iz vremena principata vjerovatno je najpoznatiji primjer opsade Masade i kolektivnog ubistva između samih branitelja 73. ili 74. godine. Jevreji su očekivali da će njihove žene i djeca biti silovani i porobljeni, što se vidi iz riječi njihovog vođe Eleazara: "Neka naše žene tako umru neokaljane, naša djeca neupoznata s ropstvom."²³ U antičkom razdoblju jedan od najgorih mogućih ishoda ratovanja bio je završiti kao zarobljena žena, djevojčica ili dječak, a nakon toga u ropstvu, tako da se smatralo činom milosrđa da odrasli muški srodnici umjesto toga ubiju svoje žene i djecu.²⁴

U toku Velikog ilirskog ustanka (6–9. g.) vođene su brojne bitke na prostoru Ilirika.²⁵ Sukobi Rimljana sa Dezidijatima, Breucima i drugim narodima

¹⁸ App. Illyr. 21.

¹⁹ Cohen je zabilježio ukupno 17 ovakvih slučajeva u grčkom i rimskom svijetu. On je utvrdio na ovim primjerima da kolektivno samoubistvo nije bilo posljednje utočište samo za "barbare" već i za Grke, Rimljane i stanovnike Male Azije čiji je cilj bio izbjeći zarobljavanje ne samo od Rimljana, već i Perzijanaca, Grka, Kartažana. Opširnije vidjeti: S. Cohen, "Masada: Literary Tradition, Archaeological Remains, and the Credibility of Josephus". *Journal of Jewish Studies* 33 (1982): 390.

²⁰ Liv. 21. 14.

²¹ Liv. 28. 22–23.

²² App. IV. 80. U Ksantosu se masovno samoubistvo desilo ukupno tri puta u historiji grada. Prvi put nakon što ih je zarobio general Kira Velikog, jednom nakon osvajanja Aleksandra Velikog i treći put u vrijeme kasne rimske Republike. Opširnije vidjeti u: K. Bradley, *Slavery and Society at Rome* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994): 44.

²³ Josip Flavije 7. 344.

²⁴ Gaca, "The Andrapodizing": 151.

²⁵ O Velikom ilirskom ustanku opširnije vidjeti S. Mesihović, *Rimski vuk i ilirska zmija: posljednja borba* (Sarajevo: Filozofski fakultet, 2011); Džino i Domić Kunić, *Rimski ratovi u Iliriku: 170–179*; Zaninović, *Ilirski ratovi: 439–461*.

iz unutrašnjosti trajali su nekoliko godina, uz promjenjive rezultate. U posljednjoj fazi rata, 9. g. Rimljani su poduzeli veliku ofanzivu čiji je cilj bio da pronađu i pobijede Batona Dezidijatskog, koji je i nakon trogodišnjeg rata za njih predstavljao ozbiljnu prijetnju. U tom kontekstu napali su i opsjedali utvrde Andetrium (Muć kod Sinja) i Ardubu, mjesto koje još uvijek nije ubicirano. Prema nekim teorijama, riječ je o današnjem Vranduku kod Zenice.²⁶ Bitka za Ardubu označava ustvari posljednju veliku bitku u ustanku sa zanimljivim detaljima, sudbinama, ali i primjerima stradanja žena i djece. Kasije Dion piše da je rimski vojskovođa Germanik usmjerio svoju pažnju na one koji su još uvijek pružali otpor. Stigao je do Ardube, dobro utvrđenog mjesta sa rijekom koja je tekla ispod. Dezerteri koji su se nalazili u utvrdi došli su u sukob sa domaćim ljudima koji su željeli mir. Dion dalje piše da su dezerterima pomagale žene iz utvrde jer su one, suprotno odluci muškaraca, žudjele za slobodom i bile su spremne trpjeti bilo kakvu sudbinu radije nego ropstvo. Došlo je do žestoke borbe unutar Ardube, dezerteri su potučeni i predali su se, a neki su uspjeli i pobjeći. Žene su se, zajedno s djecom, bacale u vatru ili u rijeku ispod.²⁷ Na taj način je Arduba pala u rimske ruke. Apijan opisuje sličan primjer prilikom rimskih osvajanja 138–136. g. pr. n. e. u zapadnom dijelu Pirinejskog poluotoka gdje su se žene vrlo hrabro borile i ginule protiv Rimljana zajedno sa muškarcima. Od žena koje su bile zarobljene, neke su izvršile samoubistvo, a druge su ubile svoju djecu, smatrajući da je bolje da umru nego da odu u zatočeništvo, odnosno ropstvo.²⁸ Gubitak slobode, mogućnosti izbora, zatim nemogućnost odlučivanja o vlastitoj sudbini i inferioran društveni status bili su zaista strašna perspektiva koja je čekala poražene neprijatelje Rima. Njihova spremnost da sudjeluju u masovnom samoubistvu radije nego da završe kao robovi uvjerljiv je dokaz o tome koliko su barbarski narodi smatrali zastrašujućim posljedice pada u stanje servilnosti.²⁹ Odvođenje u ropstvo ustvari je značilo prisilno otuđivanje od čitavog spektra identitetskih odrednica poput povezanosti sa određenim prostorom, kulturom, jezikom i općenito prekidanje svih dotadašnjih društvenih veza. Činom samoubistva su nastojali da izbjegnu “društvenu

²⁶ E. Imamović, “Da li je rimska Arduba današnji Vranduk u Bosni?” *Prilozi* 14/15 (1978): 337–347.

²⁷ Dio 56.15.1–2.

²⁸ App. Iber. 72.

²⁹ Bradley, “On Captives under the Principate”. *Phoenix* 58/3–4 (2004): 44.

smrt”, kako Orlando Patterson naziva ropstvo, čiji su glavni elementi nasilje, institucionalizirana marginalnost, gubitak časti i kulturnog identiteta.³⁰

Motive kolektivnog samoubistva, koji su nesumnjivo historijska stvarnost, antički izvori su prikazali iz perspektive rimskih osvajača čije je društvo bilo kompleksno uređeno i koji su imali specifične ideje poimanja prostora, prema kojima se civilizirani život može razviti prije svega u ravninama, za razliku od neciviliziranog života u surovim planinama. Daleko od civiliziranih urbanih naselja, stanovnici planinskih oblasti mogli su voditi nezavisan život, gdje su uloge muškaraca i žena bile bolje izbalansirane nego u grčkom i rimskom društvu, zbog čega takav otpor žena postaje razumljiviji.³¹ Prema Ferrisu, odabir biološke smrti u ovakvim situacijama omogućava bijeg od društvene i kulturne smrti, a za žene je također predstavljao način izbjegavanja različitih oblika seksualnog nasilja koje pobjednici nad njima vrše silovanjem, maltretiranjem ili uzimanjem za taoce i dalje prebacivanje na put u neizvjesnost, egzil ili ropstvo.³²

Kroz historiju rimske Republike i rimskog imperijalizma iz izvorne građe su poznati slučajevi kada su, pored odraslih muškaraca, žene i djeca dali određeni doprinos u odbrani gradova i utvrda od rimskih napada. Tako su npr. za vrijeme rimske opsade sjedišta Iliturga 206. g. pr. n. e. na Pirinejskom poluotoku žene i djeca pomagali iznad svojih mogućnosti tako što su snabdijevali borce naoružanjem i nosili kamenje za graditelje na zidine.³³ Prilikom spomenute opsade Ksantosa 42. g. pr. n. e. žene i djeca bacali su projektele sa bedema i na taj način pomagali da se raširi vatra na opsadne strojeve.³⁴ Izvorna građa bilježi da su i na prostoru Ilirika žene aktivno sudjelovale u odbrani gradova. Cezar je opisao primjer žena u Saloni koje su za vrijeme opsade grada Pompejevog legata Marka Oktavija 49. g. pr. n. e. pokazale veliku hrabrost i požrtvovanost za opće dobro. Pošto su branitelji grada bili malobrojni, izranjavani i slabo

---

³⁰ O. Patterson, *Slavery and Social Death: A Comparative Study* (Cambridge, London: Harvard University Press, 1982).

³¹ Šašel Kos, *Appian and Illyricum*: 436; Kada je riječ o antičkim grčkim i rimskim autorima, važno je napomenuti da treba biti vrlo pažljiv kada su u pitanju njihovi pogledi na stanovništvo Ilirika. Ovi pisani izvori ne odražavaju historijsku stvarnost već samo subjektivno poimanje svojih autora, koje je određeno postojećim kulturnim stereotipima, žanrovskim odrednicama i očekivanjima publike. O tome vidjeti: Džino i Domić Kunić, *Rimski ratovi u Iliriku*: 48.

³² I. Ferris, *Enemies of Rome: Barbarians through Roman Eyes* (Stroud: Sutton Publishing, 2000): 10.

³³ Liv. 28, 19–20.

³⁴ Plutarh, Brut, 31.2.

naoružani, latili su se posljednjeg sredstva i sve odrasle robove oslobodili i naoružali, a sve žene su odsjekle kosu da od nje naprave dijelove za odbrambene strojeve.³⁵ Drugi primjer aktivnog učešća žena u ovoj opsadi bio je u trenutku kada je opsada već dugo trajala, Oktavijevi vojnici su postali neoprezni, pa se jedan dio ljudi iz Salone iskrao, a žene i djeca su se rasporedili po bedemima da se prikaže uobičajena svakodnevna slika, dok su Salonitanci koji su se izvukli iz grada napali najbliži Oktavijev logor. Oktavije se na kraju povukao, u čemu su svakako veliki doprinos imale i žene Salone.

Prema nekim tumačenjima upravo se (ne)aktivnost žena u borbama protiv Rimljana uzima kao glavni argument njihovog ne tako čestog navođenja u izvorima prilikom opsada i osvajanja nekih gradova. Naime, prema Hulot, Rimljani prilikom osvajanja u kojima su pokazali veliku okrutnost nisu pravili razliku između muškaraca i nevinih civila, nego je osnovni princip razlikovanja iz njihove perspektive bio podjela na one koji su aktivno pružali vojnički otpor i one koji su se predali. Intenzitet vojne opasnosti i držanje protivnika, kao i sposobnost pružanja otpora, bili su ključni za Rimljane bez obzira na spol neprijatelja.³⁶ Učešće cjelokupne populacije u odbrani grada protiv Rimljana vjerovatno je bio jedan od razloga zbog kojeg su Rimljani pod komandom Publija Kornelija Scipiona 206. g. pr. n. e. izvršili masakr nad čitavim stanovništvom Iliturga u Iberiji, a grad u potpunosti uništiti.³⁷ Kao što smo naveli, žene i djeca su prilikom opsade pomagali tako što su nosili oružje, municiju i radili druge stvari da pomognu u odbrani grada, što su Rimljani surovo kaznili.

1.3. Slike nasilja nad ženama iz Ilirika u rimskoj umjetnosti

Pored brutalnosti koju su često pokazivali na bojnopolju, i prilikom opsada i osvajanja neprijateljskih gradova Rimljani su imali praksu da svoje vojne uspjehe prikazuju na raznim vrstama spomenika. Vjerovatno je najpoznatiji primjer Trajanov stup, podignut u čast njegove pobjede nad Dačanima, gdje su u reljefu prikazani detalji s njegovog vojnog pohoda. Na nekima od tih spomenika možemo prepoznati i scene fizičkog i seksualnog nasilja nad ženama. Prema Kampen, upravo su zarobljene barbarske žene najčešće prikazane smrtnice na historijskim reljefima.³⁸ Posebno treba istaknuti trijumfalni spomenik,

³⁵ G. J. Cezar, *Moji ratovi* (Zagreb: Jesenski i Turk, 2010): 3, 9.

³⁶ Hulot, "Les femmes dans les violences de guerre du monde romain": 107–108.

³⁷ Liv. 28, 19–20.

³⁸ N. Kampen, "Between Public and Private: Women as Historical Subjects in Roman Art". U: *Women's History and Ancient History*, ur. S. B. Pomeroy (Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1991): 233.

odnosno stub cara Marka Aurelija iz druge polovine 2. stoljeća na kojem su prikazane njegove kampanje protiv barbara na sjeveru. Žene i djeca su smješteni direktno u središte sukoba između Rimljana i sjevernih barbara, uz čest i direktan fizički kontakt sa rimskim vojnicima.³⁹ Na spiralnim reljefima nalazi se jako puno detalja koji pokazuju rimsku okrutnost prema barbarskim ženama, koja je u nekim slučajevima završavala i njihovim ubistvima. Vrlo je upečatljiv prikaz iz nekog domorodačkog sela u kojem rimski vojnik proganja ženu sa djetetom. Ona je u očitom strahu, s odjećom koja je spala ili je poderala, tako da otkriva grudi dok vojnik pruža ruku kao da je želi uhvatiti za kosu.⁴⁰ Rimljani se nisu ustručavali pokazati brutalne scene na jednom spomeniku koji se nalazio na frekventnom Marsovom polju uz Via Flaminia, pored kojeg su prolazili brojni stanovnici Rima i posjetitelji ovoga grada. Nasilno pokoravanje žena i djece na stubu Marka Aurelija, iako je svakako predstavljalo stvarnost, također je trebalo simbolizirati potpuni poraz pobunjenog neprijatelja, a scene interpretirane na ovaj način postaju primjeri riječi koje je Anhis uputio Eneji: “poštedi pokorne i uništi drske.”⁴¹

Uzori za ovakve prikaze na stubu Marka Aurelija mogu se pronaći na spomenicima koji su podizani u Augustovo doba u čast rimskih osvajanja. Naime, tada nastaje veliki broj reprezentativnih predstava barbara. Te predstave su bile svugdje prisutne, na privatnim i javnim objektima, na raznim umjetničkim djelima i materijalima poput skulpture, reljefa, gema itd. Obično su barbari prikazani kao zarobljenici, bilo vezani ili u klečećem položaju, a rijetko su prikazivani kao poražena strana u borbi.⁴² Među tim spomenicima iz Augustovog vremena su i spomenici na kojima su vjerovatno prikazana njegova osvajanja u Iliriku, ali i nasilje koje je pri tome izvršeno nad ženama ustanika. Prvi je *Gemma Augustea*, poznata kameja koja je vjerovatno napravljena povodom

³⁹ S. Dillon, “Women on the Columns of Trajan and Marcus and the Visual Language of Roman Victory”. U: *Representations of War in Ancient Rome*, ur. S. Dillon i K. E. Welch (New York: Cambridge University Press, 2006): 246–247.

⁴⁰ I. Ferris, “Insignificant Others; Images of Barbarians on Military Art from Roman Britain”. U: *TRAC 94: Proceedings of the Fourth Annual Theoretical Roman Archaeology Conference, Durham 1994*, ur. S. Cottam, D. Dungworth, S. Scott i J. Taylor (Oxford: Oxbow Books, 1995): 27.

⁴¹ S. Lusnia, “Representations of War and Violence in Ancient Rome”. U: *The Cambridge World History of Violence*, sv. 1: *The Prehistoric and Ancient Worlds*, ur. G. G. Fagan, L. Fibiger, M. Hudson i M. Trundle (Cambridge: Cambridge University Press, 2020): 676.

⁴² R. Schneider, “The Barbarian in Roman Art: A Countermodel of Roman Identity”. U: *The Colloquia of the XIII International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences*, ur. B. Luiselli i P. Pensabene (Forli: ABACO, 1996): 21.

Tiberijevog trijumfa nakon pobjede u Velikom ilirskom ustanku (6–9. g.).⁴³ Sa-
stoji se od dva dijela, odnosno registra. U gornjem se nalaze pripadnici carske
obitelji August, Tiberije i Germanik, nekoliko božanstava i personifikacija. Do-
nji dio, koji Hölscher naziva zonom simboličke inferiornosti,⁴⁴ prikazuje rimske
vojnike i njihove zarobljenike. Barbari su na obje strane donjeg registra prika-
zani u idealiziranom obliku, što je tipično za rimsko prikazivanje zarobljenika,
dok je njihov niži, podređeni status demonstriran položajem tijela.⁴⁵ Na jednoj
strani nalaze se četiri vojnika koji podižu tropej, a ispod njih na tlu muškarac
duge kose i žena sa glavom naslonjenom na ruke, što je ustvari ikonografija
tuge.⁴⁶ Na drugoj strani također se nalaze zarobljeni muškarac i žena koju voj-
nik snažno vuče za kosu.⁴⁷ Sličan odnos prema barbarskim ženama moguće
je prepoznati u historijskim reljefima na spomeniku Marka Aurelija, gdje su
rimski vojnici vukli germanske žene za kosu.⁴⁸ Motiv povlačenja žena za kosu
kod posmatrača u antičko doba se vjerovatno povezivao sa silovanjem, poseb-
no kada je u nekim slučajevima spojen sa motivom golih grudi, kao što imamo
primjer na jednom reljefu na stubu Marka Aurelija.⁴⁹ Potčinjene i zlostavljane
žene koje se prikazuju na ovom rimskom spomeniku moguće je posmatrati iz

⁴³ Riječ je o luksuznom predmetu koji je namjenski napravljen za Augustov dvor. Bio je nami-
njen za elitnu publiku. Ovakvi predmeti su možda davani kao diplomatski pokloni ili loj-
alnim slugama carstva. Vjerovatno ih je dosta proizvedeno, ali je malo preživjelo, od kojih je
svakako najsloženija i najpoznatija *Gemma Augustea*. Opširnije vidjeti: Ferris, *Enemies*: 36.

⁴⁴ T. Hölscher, "Images of War in Greece and Rome: Between Military Practice, Public Mem-
ory, and Cultural Symbolism". *The Journal of Roman Studies* 93 (2003): 12.

⁴⁵ J. Fisher, *Power and Propaganda in the Large Imperial Cameos of the Early Roman Empire*
(New York: Routledge, 2024): 83.

⁴⁶ S. E. Phang, "Intimate Conquests: Roman Soldiers' Slave Women and Freedwomen". *Ancient
World* 35 (2004): 207–237.

⁴⁷ Zarobljenicu za kosu vjerovatno vuče vojnik tračkog porijekla, što je moguće zaključiti na
osnovu prepoznatljive kape. Opširnije vidjeti: D. Kleiner, *Roman Sculpture* (New Haven:
Yale University Press, 1992): 71. Tračani su u Velikom ilirskom ustanku bili vrlo značajan
saveznik Rimljana, predvođeni njihovim kraljem Remetalkom I.

⁴⁸ M. Lavan, "Devastation: The Destruction of Populations and Human Landscapes and the
Roman Imperial Project". U: *Reconsidering Roman Power: Christian perceptions and reacti-
ons*, ur. K. Berthelot (Rome: L'Ecole Francaise de Rom, 2020): 184–185.

⁴⁹ P. Zanker, "Die Frauen und Kinder der Barbaren auf der Markussäule". U: *La Colonne Au-
rélienne*, ur. John Scheid i Valérie Huet (Turnhout: Brepols Publishers, 2000): 165. Motiv
otkrivenih grudi bila je snažna vizuelna konvencija korištena u antičkoj umjetnosti za pri-
kaz nasilja nad ženama – takva izloženost je bila rezultat potrgane ili olabavljene odjeće
zbog nasilne interakcije. Ovaj motiv ima dugu povijest i može se pratiti unatrag u kiparstvu
barem do ranog klasičnog razdoblja grčke umjetnosti, gdje označava ženske žrtve fizičkog
nasilja, obično silovanja ili nadolazećeg silovanja. Detaljnije vidjeti u: Dillon, "Women on
the Columns": 269.

druge, simboličke perspektive. Naime, *Gemma Augustea* je oštećena u donjem registru, upravo na mjestu gdje su prikazani zarobljena žena i muškarac na desnoj strani. Pretpostavlja se da je na tom dijelu bio prikaz djeteta. U tom slučaju slika barbara, njegove žene i djeteta, odnosno slika barbarske obitelji kao kastrirane društvene jedinice koja je završila u rimskom ropstvu možda je trebala poslužiti kao suprotnost predstavi boginje Tellus u gornjem registru. Tu je ona predstavljena sa dvoje djece koja su trebala naglasiti poruku plodnosti, nasuprot neplodnosti i impotenciji koje su sugestivno naglašene u donjem dijelu.⁵⁰

Slika 1. Gemma Augustea, © KHM-Museumsverband

⁵⁰ Ferris, *Enemies*: 38; Postoje još neka tumačenja donjeg registra, odnosno likova barbara iz tog dijela spomenika. Jeppesen ih interpretira kao personifikacije poraženih provincija, tako da bi lijeva grupa predstavljala Panoniju, koja sjedi uz bok Pinesa, panonskog vođe koji se predao Rimljanima na rijeci Bathinus, a desna Dalmaciju i Batona Dezidijatskog. Opširnije vidjeti: K. Jeppesen, "The Identity of the Missing Togatus and other Clues to the Interpretation of the Gemma Augustea". *Oxford Journal of Archaeology* 13 (1994): 340.

Prema Abramiću, pobijedeni i zavezani barbari su Dalmati i Panonci, a tropej koji podižu vojnici u donjem dijelu geme odnosi se upravo na pobjedu koju su Rimljani ostvarili nad njima 9. g. n. e.⁵¹ Razni autori također su se bavili i odjećom barbara, koja je na trijumfalnim, ali i drugim vrstama rimskih spomenika vrlo često važan element povezivanja likova na reljefima sa određenim narodima, odnosno zajednicama. Likovi u donjem dijelu su nešto slabije kvalitete pa je teško raspoznati sve detalje povezane sa poraženim Dalmatincima i Panoncima. Ustvari, pošto je fokus umjetnika, ali i naručitelja očito više bio na prezentaciji carske obitelji, njihovih uspjeha i državne ideologije, donji dio spomenika je donekle prikazan shematizirano.

Zanimljivo je da su umjetnici drugačije postupali kada su u pitanju trijumfalni spomenici iz samih provincija. Na Gardunskom tropeju iz Dalmacije primjetno je znatno više autohtonih detalja poput odjeće i nakita nego što je to slučaj sa *Gemma Augustea*.⁵² Nešto konkretniji i tačniji opisi barbara na trijumfalnim spomenicima u provincijama sasvim su očekivani ako imamo na umu to da su ih izrađivali majstori/umjetnici koji su vjerovatno živjeli na tom prostoru, bili su u svakodnevnom kontaktu sa autohtonim stanovništvom, pa su njihove predstave na reljefima bile puno bliže stvarnosti. Upravo na osnovu analize prikaza barbara na tropeju iz Garduna Nenad Cambi je utvrdio da su barbari prikazani na *Gemma Augustea* istog tipa kao što je desni na Gardunskom tropeju, koji je prema njegovom mišljenju panonskog porijekla.⁵³

Drugi spomenik iz Augustovog doba na kojem je moguće prepoznati nasilje nad ženama iz Ilirika je friz sa prikazom zarobljenika iz hrama Apolona Sosijana u Rimu. Hram je podigao Gaj Sosije, koji je obavljao čitav niz važnih funkcija u rimskom vojnom i političkom životu uključujući i poziciju konzula. Istakao se u borbama na istoku prilikom osvajanja Jeruzalema i Judeje, pa mu je 34. godine izglasan trijumf. U građanskom ratu između Oktavijana i Marka Antonija bio je na strani potonjeg. Kasnije ga je Oktavijan pomilovao pa je Sosije u njegovu čast podigao hram Apolonu upravo od novca koji je zaradio

⁵¹ M. Abramić, "O predstavama Ilira na antiknim spomenicima". *Časopis za zgodovino in narodopisje* 32 (1937): 11–12; Naravno, ovdje se prvenstveno misli na stanovnike Dalmacije i Panonije, koje su već bile formirane kao zasebne vojne oblasti kada je napravljena *Gemma Augustea*.

⁵² Analizu odjeće i obuće kod likova na Gardunskom tropeju vidjeti u: S. Schönauer, "Odjeća, obuća i nakit u antičkoj Dalmaciji na spomenicima iz Arheološkog muzeja u Splitu". *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 93 (2001): 234–239.

⁵³ N. Cambi, "Gardunski tropej". U: *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*, ur. Željko Rapanić (Split: Hrvatsko arheološko društvo 8, 1984): 85–86; N. Cambi, "Rimski vojni tropeji u Dalmaciji". *Adrias* 17 (2010): 137.

na istoku. Vjerovatno su zbog toga na frizovima u unutrašnjosti hrama urađeni historijski reljefi sa scenama iz raznih Oktavijanovih bitaka. Na sačuvanim dijelovima friza moguće je prepoznati i barbare koje pripremaju za učešće u njegovoj trijumfalnoj povorci. Na jednom fragmentu prikazan je *ferculum*⁵⁴ na kojem se vjerovatno nalaze žrtveni prinosi, a na drugom su, između ostalog, prikazani barbarski zarobljenici, muškarac i žena, okovani lancima ili vezani u sredini ferkuluma koji se treba podići. Ovi sačuvani frizovi se vjerovatno odnose na Oktavijanovu kampanju u Iliriku, za koju je proslavio trijumf 29. g. pr. n. e.⁵⁵ Vjerovatno je riječ o prikazima zarobljenika iz njegove vojne kampanje iz perioda 35–33. g. pr. n. e., moguće nekim japodskim ili delmatskim ženama i muškarcima pošto su Rimljani s njima ne samo u toj kampanji nego i ranije vodili izuzetno zahtjevne borbe, o čemu najbolje svjedoči primjer Metuluma.

Kao što je slučaj i sa pisanim izvorima u kojima se spominje nasilje nad ženama, i sa slikama nasilja u rimskoj umjetnosti postoji rasprava oko toga da li se radi samo o personifikaciji nasilja ili se radi o scenama koje ipak imaju utemeljenje u stvarnim historijskim događajima. Ipak, stalno prikazivanje zarobljenih neprijatelja u rimskoj umjetnosti nije imalo smisla osim ako slike poraženih protivnika nisu predstavljale rezultat stvarnih rimskih vojnih uspjeha. Prema mišljenju S. E. Phang, zarobljene žene na rimskim historijskim reljefima koji prikazuju ratovanje nisu bile puke alegorije nego "historijske" predstave.⁵⁶ Bradley smatra da topos ne može biti topos, bilo u umjetnosti ili književnosti, osim ako nije u nekom odnosu s prepoznatljivom i shvatljivom stvarnošću publike kojoj je namijenjen.⁵⁷ Dakle, osim što su predstavljale simbole, ovakve predstave u književnosti i umjetnosti su ustvari označavale i stvarne pokorene narode iz brojnih ratova koje su Rimljani vodili, uključujući brojne narode sa zapadnog Balkana koji su npr. predstavljeni personifikacijama Dalmacije ili Panonije.

---

⁵⁴ *Ferculum* je bio neka vrsta platforme na kojoj su se nosile stvari u različitim situacijama. Mogao se koristiti za nošenje pepela mrtvih na sprovodu, zatim plijena u trijumfalnoj povorci. Poznati i vrijedni zarobljenici su se stavljali na *ferculum* tokom trijumfa kako bi se bolje vidjeli. Opširnije vidjeti: W. Smith, *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities* (London: John Murray, 1878): 435.

⁵⁵ Ferris, *Enemies*: 35.

⁵⁶ Phang, "Intimate Conquests": 219.

⁵⁷ Bradley, "On Captives": 303–304.

1.4. Nasilje nad robinjama

Kada je u pitanju nasilje nad robinjama iz vremena *Pax Romane* na prostoru provincije Dalmacije, izvorna građa za ovu tematiku je poprilično oskudna. U čitavom rimskom svijetu postoji deficit kada je u pitanju pisana izvorna građa koju su stvarali robovi, odnosno nemamo zapisano iskustvo samih robova. Literarne izvore koji pišu o robovima uglavnom su pisali oni koji su podržavali interese robovlasnika ili su i sami bili robovlasnici, dok perspektiva samih robova ostaje nepoznata. Na razini rimskog svijeta znanje o robovima uglavnom crpimo iz djela rimskih pravnika, raznih priručnika o poljoprivredi, arheoloških nalaza i epigrafskih spomenika. Većina tih izvora sadrži određena ograničenja, pa tako književna djela uglavnom donose anegdote o robovima, epigrafski spomenici zbog svoje prirode daju vrlo malo informacija itd. Ipak, bez obzira na sve njihove slabosti, izvori u cjelini dopuštaju da prepoznamo određene probleme kada je u pitanju odnos robova i njihovih vlasnika.⁵⁸

Rimska država, posebno današnja Italija, često se povezuje sa konceptom robovlasničkog društva. Upravo ova sintagma najbolje oslikava u kojoj mjeri je institucija ropstva bila važna tokom rimske historije. Robovi su posmatrani kao predmeti kojima su gospodari mogli raspolagati kako su htjeli, pod stalnom prijetnjom nasiljem, sa izgubljenom časti i otuđeni od svoje društvene sredine. Zbog toga su bili u stanju društvene smrti, pošto nisu imali nikakvih prava i u simboličkom smislu ponovo su se rađali tek manumisijom, odnosno dobijanjem statusa oslobođenika. Ropstvo je u suštini definiralo cjelokupno rimsko društvo, ekonomiju i kulturu. Bradley, kao vjerovatno najveći autoritet za pitanje ropstva u Rimu, je to sumirao na sljedeći način: "sa kulturološke tačke gledišta (...) ropstvo ni u jednom trenutku nije bilo usputna karakteristika rimske društvene organizacije i ni u jednom trenutku nebitni element rimskog mentaliteta."⁵⁹

Do robova se dolazilo na različite načine. U vremenu srednje i kasne Republike ratovi širom Mediterana su bili vjerovatno najvažniji izvor robova. Pored toga, prirodna reprodukcija među postojećim robovskim stanovništvom je bila izuzetno važna. Treba još spomenuti piratstvo i razbojništvo, koje je generiralo veliki broj novih robova, prodaju djece koju su činili roditelji, krivične

⁵⁸ Općenito o nedostacima izvora za proučavanje ropstva u rimskom svijetu vidjeti: K. Bradley, *Slaves and Masters in the Roman Empire: A Study in Social Control* (New York: Oxford University Press, 1987): 18–19.

⁵⁹ Bradley, *Slavery and Society*: 29.

presude za odlazak u ropstvo, dobrovoljnu prodaju u ropstvo punoljetnih osoba, porobljavanje napuštene novorođenčadi.⁶⁰

Robovi su obavljali veoma širok spektar poslova, od najjednostavnijih do onih gdje su se tražile specijalne vještine i znanja. Rimljani su se stoga susreli s robovima na svim razinama društva, jer su bili stalno obilježje društvene sredine.⁶¹ Ipak, kada je u pitanju njihov pravni status, oni su bili samo “oruđe koje govori”. Kada su u pitanju robovi i poslovi koje su obavljali, ključno je bilo da li su bili dio *familia urbana* ili *familia rustica*, odnosno da li su živjeli i radili u urbanoj sredini ili na selu. Robovi iz ruralnih sredina su ostavili vrlo malo pisanih i materijalnih tragova pa je potrebno spojiti sve moguće izvore kako bi se opisali životi tih muškaraca i žena te uvjeti u kojima su živjeli i radili.⁶²

Robovi su, posebno žene, stalno bili izloženi fizičkom i seksualnom nasilju ili im je prijetilo nasilje.⁶³ Cjelokupno iskustvo robova bilo je prožeto nasiljem njihovih vlasnika. Primjena nasilja počinjala je već od zarobljavanja, zatim transporta, nakon toga slijedile su razne vrste degradacija na tržištu robova, do nasilja unutar samog domaćinstva odnosno radnog mjesta.⁶⁴ Nasilju su posebno bili izloženi robovi koji su radili najteže fizičke poslove u strateški važnim oblastima poput rudarstva i poljoprivrede. Provođenjem strožijih mjera protiv robova u ovim privrednim granama vjerovatno se htjela povećati njihova efikasnost, ali i spriječiti potencijalno bjekstvo ili pobuna.

Za održavanje poslušnosti i discipline robova korištena su razna sredstva. Najčešće su to bili okovi, kako za one koji su tek zarobljeni, tako i za one koji su već bili robovi, sprečavajući njihov bijeg, suzbijajući agresiju i prisiljavajući ih na rad.⁶⁵ Za kontrolu nad robovima korišteni su i svojevrsni podzemni zatvori za robove (*ergastulum*) koji su ih trebali disciplinirati i spriječiti

---

⁶⁰ Opširnije o ovim, ali i drugim izvorima novih robova u rimskom svijetu vidjeti: Bradley, *Slavery and Society*: 31–56; W. Scheidel, “The Roman Slave Supply”. U: *The Cambridge World History of Slavery*, ur. K. Bradley i P. Cartledge (Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2011): 287–310.

⁶¹ Fagan, “Roman Violence”: 565.

⁶² Joshel, *Slavery*: 172.

⁶³ Kada je u pitanju nasilje nad ženama, generalno se za antički svijet može reći da je ključni faktor u životu svake žene bio društveni status. Status je određivao za koga se može udati, gdje može živjeti, šta može raditi itd. Status je štitio ženu od nasilja ili je osiguravao da mu bude podložna, kao što je bio slučaj s robinjama ili ženama koje nisu imale rimsko građansko pravo. Opširnije: S. Witzke, “Violence against Women in Ancient Rome: Ideology versus Reality”. U: *The Topography of Violence in the Greco-Roman World*, ur. W. Riess i G. G. Fagan (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2016): 270–271.

⁶⁴ Fagan, “Roman Violence”: 566.

⁶⁵ Lenski, “Violence and the Roman Slave”: 278–279.

eventualne pobune. *Ergastulum* spominju rimski autori poput Kolumele, ali je zanimljivo da su arheološke potvrde postojanja ovih prostorija u rimskom svijetu poprilično rijetke.⁶⁶ Kada sve to nije davalo rezultate, gospodari su imali još nekoliko nasilnih opcija na raspolaganju. To je uključivalo spaljivanje, premlaćivanje, udaranje štapom i, iznad svega, bičevanje, koje je predstavljalo simbol bez premca kada je u pitanju autoritet gospodara, figurirajući kao metonim za pravo gospodara da kazni ili jednostavno zloupotrijebi svoju imovinu.⁶⁷

Kada je u pitanju prostor današnje Bosne i Hercegovine, arheološki i epigrafski nalazi iz vremena rimske uprave potvrđuju postojanje robova, ali i tragove nasilja prema njima. Naravno, radi se o vrlo maloj količini nalaza koja može u manjoj mjeri dati uvid u stvarne razmjere nasilja nad ženama robinjama i općenito marginalnim socijalnim strukturama, kao i način na koji se to ustvari dešavalo.

Prisustvo robova može se pretpostaviti na velikim imanjima poput Dračeve Strane, Panika, Višića, Mogorjela, Suvaje, te većih rudarsko-metalurških centara kao što su Domavia i Japra-Majdanište.⁶⁸ Na nekima od ovih imanja i njihovoj okolini pronađeni su epigrafski spomenici koje su podigli robovi. Terminacijski natpis iz Kosijereva spominje vilika (*vilicus*), roba koji je imao funkciju upravitelja imanja, odnosno menadžera u suvremenom smislu riječi. U blizini mjesta nalaza bila je velika vila, sa centrom u današnjem Paniku, koju je istraživala Irma Čremošnik. Ona smatra da se natpis ne odnosi na vilika sa tog imanja, koji je vremenski i teritorijalno udaljen od mjesta nalaza.⁶⁹ Osim vile u Paniku u blizini se razvilo više imanja od kojih je neko moglo pripadati obitelji Vesius, koja se spominje na natpisu iz Kosijereva, čijim imanjem je vjerovatno upravljao *vilicus* čije ime nije navedeno. *Vilicus* i njegova žena/partnerica *vilica* imali su širok spektar zaduženja na imanju, uključujući i nadzor nad drugim robovima. Njihove prostorije su u idealnom slučaju bile smještene tako da je vilik mogao posmatrati druge robove, a samo imanje je trebalo biti

⁶⁶ Opširnije vidjeti: H. Thompson, *The Archaeology of Greek and Roman Slavery* (London: Gerald Duckworth & Co, 2003): 242–244.

⁶⁷ Lenski, "Violence and the Roman Slave": 279.

⁶⁸ A. Busuladžić, *Antički željezni alat i oprema sa prostora Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu; Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 2014): 127.

⁶⁹ Kada je u pitanju vilik sa imanja u Paniku, njegov stan, prema Čremošnik, vjerovatno se nalazio u grupi vila na Dračevoj strani u samoj blizini *vile urbane*. Rezultate istraživanja Čremošnik vidjeti u: I. Čremošnik, "Rimsko naselje na Paniku kod Bileće". *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Nova serija, Arheologija 29 (1976): 130.

projektirano tako da su svi bili što bliže kako bi vilik mogao kontrolirati njihovo kretanje.⁷⁰

Osim vilike na imanjima su vjerovatno boravile i druge robinje. Najvjerovatnije dužnosti ovih žena bili su kućni poslovi iz nadležnosti vilike poput proizvodnje tekstila, posluživanja hrane, čišćenja domaćinstva, a vjerovatno su radile i izvan kuće u određenom kapacitetu.⁷¹ Vrlo je teško utvrditi aktivnosti radne snage na rimskim imanjima, još teže kada je u pitanju rad žena.⁷² Arheološki dokazi ne mogu reći ko je izradio ili proizveo određeni predmet, odnosno ne možemo ništa saznati o društvenom aspektu proizvodnje. Izuzeci postoje u slučaju predmeta sa natpisima i nadgrobnih spomenika koji identificiraju onog ko je napravio predmet ili govore o njegovom ili njezinom radnom mjestu, s tim da epigrafija prednost uglavnom daje muškom dedikantu.⁷³

Arheološki nalazi koji direktno svjedoče o nasilju nad robovima na prostoru današnje Bosne i Hercegovine su okovi. Robovski okovi pronađeni su na nekoliko lokaliteta na području današnjeg Sarajeva, te Gradine kod Srebrenice, Mogorjela i Branjeva kod Zvornika.⁷⁴ Radi se o sredstvima prisile i ograničavanja koja su vjerovatno najbolji dokaz postojanja nasilja nad robovima.⁷⁵ Mogli su se stavljati na vrat, ruke i noge. Okovi pronađeni u Bosni i Hercegovini imaju različite mehanizme osiguranja i stavljanja na udove robova, ali su svi bili vrlo efikasni u sprečavanju bjekstva robova.⁷⁶ U slučaju okova također je teško utvrditi da li su bili namijenjeni ili postavljeni muškim ili ženskim robovima. Vjerovatno su na ovaj način bili kažnjavani i jedni i drugi, s tim da je logično pretpostaviti da su češće bili okovani muškarci koji su radili fizički najteže poslove na rimskim imanjima, rudnicima itd.

⁷⁰ Rimski autori poput Katona, Varona i Kolumele su dosta detaljno opisali koje poslove trebaju obavljati *vilicus* i *vilica*. Detaljnije vidjeti: Joshel, *Slavery*: 170–179.

⁷¹ M. Perry, *Gender, Manumission, and the Roman Freedwoman* (Cambridge: Cambridge University Press, 2014): 45.

⁷² Alföldy je smatrao da se u unutrašnjosti Dalmacije ropstvo uglavnom svodilo na kućnu upotrebu robova. Njihova uloga u zemljoradnji nije bila značajnija jer su osnovu zemljoradnje činili slobodni seljaci, a na posjedima slobodni najamnici i *coloni*. Opširnije: G. Alföldy, "Die Sklaverei in Dalmatien zur Zeit des Prinzipates". *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 9 (1961): 136.

⁷³ U. Roth, *Thinking Tools. Agricultural Slavery Between Evidence and Models* (London: Institute of Classical Studies, 2007): 2.

⁷⁴ Busuladžić, *Antički željezni alat i oprema*: 127–128.

⁷⁵ O hronologiji, tipologiji i distribuciji okova za robove detaljnije vidjeti: H. Thompson, "Iron Age and Roman Slave-Shackles". *Archaeological Journal* 150/1 (1993): 57–168.

⁷⁶ Busuladžić, *Antički željezni alat i oprema*: 127–128.

Robove su držale i druge kategorije stanovništva tako da ih možemo pronaći u vojnom kontekstu – kod augzilizara i veterana, zatim kod trgovaca itd. Pripadnost robova osobama koje su spadale u neku od navedenih kategorija je teško utvrditi osim ako na natpisu nije drugačije navedeno ili se to eventualno može zaključiti iz samog konteksta nalaza. Na fragmentu stele sa Humca kod Ljubuškog, koju je podigao veteran VII legije *Caius Valerius Dento*, spominje se liberta *P[---- Valeri]a*, bivša robinja.⁷⁷ Robinje su potvrđene na natpisima iz Krehinog Graca,⁷⁸ Mogorjela,⁷⁹ Doljana,⁸⁰ Podastinje kod Kiseljaka,⁸¹ Skelanima.⁸² Epigrafski spomenik koji spominje robinju Amace i njezinog muža porijeklom Naresa sa gornje Neretve pronađen je u Polimlju na mjestu nekadašnjeg rimskog naselja u Kolovratu.⁸³ Na osnovu ovih epigrafskih spomenika nije moguće zaključiti čime se konkretno bavila većina robinja sa natpisa. Iskustvo iz drugih dijelova rimskog svijeta pokazuje da su njihove obaveze uglavnom bile povezane sa kućanskim poslovima, a po potrebi su bile angažovane i na težim poslovima, npr. u poljoprivredi.

Gledano u cjelini, nasilje nad robovima je moglo biti rezultat organiziranog djelovanja, ali je ipak to češće bilo nasumično i nepredvidivo. Do nasilja je uglavnom dolazilo zbog pretjeranog pokazivanja autoriteta vlasnika ili jednostavno nekontroliranog iskazivanja bijesa i agresivnosti.⁸⁴ U zakonskom smislu za vlasnika nisu postojala nikakva ograničenja i on je mogao u potpunosti raspolagati sa robovima, u svakom smislu riječi. Zbog toga je prilikom kažnjavanja zbog ozbiljnijih prekršaja robova jedina prepreka između brutalne kazne, koja je mogla završiti smrtnim ishodom, ustvari stajala savjest gospodara, odnosno njegova priroda. Naravno, treba imati na umu i negativne financijske posljedice za vlasnike do kojih je dolazilo u slučaju smrti robova, pošto su za njihovu kupovinu potrošili određeni novčani iznos. Također, na taj način su gubili mogućnost da eventualno prodaju roba i dodatno zarade. Iako ne treba

⁷⁷ ILJug 02, 670; Opširnije o ovom slučaju, ali i kategoriji oslobođenika općenito na ovom području vidjeti: A. Marić, "Oslobođenici u zaleđu Narone (epigrafsko-prosopografska analiza)". *Hercegovina* 17 (2018): 37–57.

⁷⁸ CIL 03, 08500; HD056525; A. Marić, "Servile caput. Prilog proučavanju ropstva u unutrašnjosti provincije Dalmacije". *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 43 (2014): 140.

⁷⁹ ILJug 03, 01904; EDCS-10100850; Marić, "Servile caput": 141.

⁸⁰ CIL III 1876 = 8428; EDCS-27500172; Marić, "Servile caput": 142.

⁸¹ ILJug 03, 01595; EDCS-10100578.

⁸² CIL 03, 14219, 13; EDCS-32201022.

⁸³ S. Loma, "Domaće stanovništvo municipija S. u svetlosti novih epigrafskih svedočanstava". *Starinar* 53–54 (2004): 39–40.

⁸⁴ Lenski, "Violence and the Roman Slave": 280–281.

misлити da su svi robovi u rimskom društvu bili fizički zlostavljani sve vrijeme, ipak je istina da su svi robovi bili pod stalnim pritiskom izlaganja kažnjavanju i da je takav pritisak formirao još jedan aspekt servilnog mentaliteta.⁸⁵

1.5. Žene kao žrtve razbojnika

U rimskom svijetu, kao i danas, ljudi su često bili žrtve kriminalaca odnosno razbojnika. U izvorima se za njih koristi pojam *latrones*, dok se u literaturi različito nazivaju pa tako imamo pojmove razbojnik, bandit, hajduk itd. Rimski autori različitih profila, od pravnika do književnika, su svaku vrstu nasilnog suprotstavljanja postojećoj vlasti, osim rata, svrstavali pod rubriku *latrocinium*, uz malo ili nimalo diferencijacije nasilja ispod tog zajedničkog pojma.⁸⁶ Ipak, sasvim je jasno da pojam *latro* obuhvata široko semantičko polje i označava ne samo razbojnike, nego i gerilce, političke protivnike, uzurpatore i barbare.⁸⁷ Iako ih nije bilo puno, širom Rimskog Carstva mogu se pronaći nadgrobni spomenici muškarcima, ženama i djeci koji su pali kao žrtve razbojnika uz formulaciju na natpisu da su ih ubili razbojnici (*interfectus* ili *interfecta a latronibus*). Očito se radilo o problemu koje vlasti u Rimu, ali ni provincijama nisu mogle kontrolirati. Napadi koje su izvodili razbojnici najčešće su se dešavali u grupama tokom noći na rimskim cestama.

Inače, na našim se prostorima razbojnici, odnosno hajduci spominju u izvorima odmah nakon gušenja Velikog ilirskog ustanka u panonskom pojasu 8. godine, gdje su, prema Kasiju Dionu, grupe razbojnika nastavile svoje prepade dugo vremena nakon gušenja ustanka.⁸⁸ Zasiurno je razbojničkih aktivnosti na ovom prostoru bilo i prije ustanka, ali o tome nemamo sačuvanih podataka. Zanimljivo je, kako primjećuje Grünwald, da su Rimljani prema nekim vođama otpora protiv njihove vlasti, poput Arminija, Karakata i Gaja Julija Civilisa, pokazivali veliko poštovanje i nisu ih klasificirali kao obične *latrones*, iako su njihovi ratovi i *de facto* i *de iure* bili *latrocinia*. U ovu kategoriju svakako spada i Baton Dezidijatski uprkos činjenici da je u periodu 6–9. godine vodio

⁸⁵ Bradley, *Slaves and Masters*: 122.

⁸⁶ B. Shaw, "Bandits in the Roman Empire". *Past & Present* 105: 3–52 (1984): 105.

⁸⁷ W. Riess, "The Roman Bandit (*Latro*) as Criminal and Outsider". U: *The Oxford Handbook of Social Relations in the Roman World*, ur. M. Peachin (Oxford: Oxford University Press, 2011): 694–695.

⁸⁸ O tome je detaljnije pisao: S. Mesihović, "Hajdučija na tlu rimskih ilirskih provincija". *Prilozi* 38 (2009): 31–39.

gerilski rat i da su nakon gušenja ustanka pojedine grupe razbojnika nastavile sa svojim prepadima.⁸⁹

Iz provincije Dalmacije iz vremena principata zabilježeno je na epigrafskim spomenicima nekoliko banditskih napada, najviše iz provincijskog središta Salone. Na njima se rijetko navodi koji su bili motivi napada na žrtve. Tako je npr. gladijator Maksimijan stradao od razbojnika u dvadeset i drugoj godini,⁹⁰ Gaja Tadiju Severa su oteli razbojnici (*abductus a latronibus*).⁹¹ Kada je u pitanju stradanje žena u tim napadima, najpoznatiji je primjer djevojčice koja se zvala Iulia Restuta. Ona je, kako stoji na njenom nadgrobnom spomeniku iz Salone, ubijena u desetoj godini života zbog nakita.⁹² Nije poznato na kojem mjestu je ubijena Julija, možda je to bilo u samoj Saloni, a možda i na nekoj cesti koja je vodila prema unutrašnjosti provincije Dalmacije. Ovo je u rimskom svijetu vjerovatno bila česta praksa pošto u drugim dijelovima Carstva možemo pronaći primjere da se žene upozoravaju da ne nose nakit dok putuju. Tako na jednom papirusu iz Egipta muž piše ženi, koja je trebala krenuti na putovanje brodom, da ponese svoj zlatni nakit ali da ga ne nosi na brodu, što znači da je bilo mudro kada su putnici sakrivali svoje bogatstvo.⁹³ U slučaju djevojčice Julije ova praksa nije primijenjena. Također, njen slučaj je istovremeno i primjer koji pokazuje do koje mjere su *latrones* bili beskrupulozni kada su zbog predmeta koji vjerovatno nije bio pretjerano vrijedan bili u stanju da ubiju desetogodišnju djevojčicu.⁹⁴

Dalmacija je nakon odlaska VII i XI legije sredinom 1. stoljeća ostala samo sa augzilijskim kohortama kada je u pitanju vojna posada, a po potrebi

⁸⁹ T. Grünwald, *Bandits in the Roman Empire: Myth and Reality* (London: Routledge, 2004): 41.

⁹⁰ CIL 03, 08830 (p 2136).

⁹¹ CIL 03, 02544.

⁹² *D(is) M(anibus) / Iul(iae) Res/tutae in/felicissi/mae inter/fectae / annor(um) / X caus(a) or/namentor(um) Iul(ius) / Restut(us) et / Statia Pudē/till(a) parent(es)* (CIL 03, 02399 (p 1509) = D 08514 = AE 2003, +01281 = AE 2013, +00085; EDCS-ID: EDCS-28000172).

⁹³ D. Campbell, "Julia Restuta: Murdered for her Necklace". *Ancient History* 18 (2018): 15. Na jednoj kolumbarijskoj ploči u Rimu nalazi se natpis koji upozorava mladiće da ne daju nakit svojoj voljenoj, jer je to jedini način da se pljačkaši zadrže daleko. Žena koja je tu ukopana vjerovatno je i sama bila žrtva pljačke. Opširnije vidjeti kod: Ehmig, "Subjektive und faktische Risiken. Motivgründe und Todesursachen in lateinischen Inschriften als Beispiele für Nachrichtenauswahl in der römischen Kaiserzeit". *Chiron* 43 (2013): 138.

⁹⁴ Rijetki su slični primjeri ubistava koje su počinili razbojnici u rimskom svijetu. Najbliži primjer je iz Dakije, gdje je pronađen natpis na kojem se navodi da je djevojka nepoznatog imena *interfecta a latronibus et vindicata*. U ovom slučaju, u odnosu na ubistvo Julije Restute, imamo i primjer osvete koju su vjerovatno proveli njeni roditelji Ulcudius Bedari i Sutta Epicadi (CIL 03, 01585 = CIL 03, 08021).

su iz drugih provincija dolazili konzularni beneficijari. Zbog toga je bilo vrlo teško održavati javni red i sigurnost. Razbojnici su bili svjesni ograničenih mogućnosti koje su provincijski namjesnici imali na raspolaganju tako da su to vrlo vješto koristili. Napade su često izvršavali na samim provincijskim granicama, gdje pitanje nadležnosti oko sigurnosnih pitanja nije na najbolji način bilo riješeno. Namjesnici provincija nisu mogli premještatati vojne snage pod njihovim zapovjedništvom izvan granica svoje provincije jer je to spadalo pod čin "izdaje".⁹⁵ Zbog toga su grupe razbojnika utočište tražili upravo u ovakvim dijelovima Carstva, u pograničnim zonama gdje nije bilo jasno da li namjesnik provincije u kojoj se desila pljačka ili neki drugi zločin ima sigurno zakonsko uporište da progoni i uhvati razbojnike.

Kada se posmatraju nadgrobni spomenici na kojima se spominju krupni zločini u rimskom svijetu, može se primijetiti da su napadači i žrtve gotovo isključivo muškarci, dok su žene slabo zastupljene u obje grupe. Ovu okolnost Reuter je pokušao objasniti sa nekoliko razloga: Rimljanke su bile nedovoljno zastupljene u javnom životu pa tako i antičkim natpisima. Nejednak omjer spolova vjerovatno odražava stvarnu sliku stanja, posebno jer su mnoge žrtve ubijene dok su putovale u inostranstvo – što je bio milje u kojem su se u antici uglavnom nalazili muškarci.⁹⁶

Na prostoru Bosne i Hercegovine nema direktnih potvrda napada razbojnika. Ipak, zbog činjenice da su preko ovoga prostora u antičko doba već od prve polovine 1. stoljeća prolazile vrlo važne rimske komunikacije, kako unutar same provincije Dalmacije, tako i prema drugim provincijama, sasvim je izvjesno da su napadi, pljačke i ubistva razbojnika bili česta pojava, posebno u graničnim dijelovima prema Panoniji i Meziji. Geografski položaj, brojne šume i planine koje se nalaze na ovom prostoru zasigurno su bile dobra zaštita i mjesto za skrivanje prvo ustanicima protiv Rimljana u Velikom ilirskom ustanku, a kasnije i banditima koji su se bavili raznim kriminalnim aktivnostima od drumskog razbojništva do krađe stoke.

⁹⁵ B. Šo, "Razbojnik". U: *Likovi starog Rima*, ur. Andrea Đardina (Beograd: Clio, 2006): 379.

⁹⁶ M. Reuter, "Steinerne Zeugnisse antiker Gewaltverbrechen – Mord und Totschlag in römischen Grabinschriften". U: *Gefährliches Pflaster. Kriminalität im Römischen Reich (Xantener Berichte. Grabung – Forschung – Präsentation, Bd. 21)*, ur. M. Reuter i R. Schiavone (Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 2011): 187.

1.6. Zaključak

Nasilje je bilo sastavni dio rimske kulture u svim fazama postojanja rimske države. To se najbolje vidjelo prilikom rimskih vojnih osvajanja. Širenje rimske države na prostoru Mediterana izvršeno je uz veliku okrutnost i nasilje prema protivnicima. Slična sudbina zadesila je i područje zapadnog Balkana koje su Rimljani osvajali postepeno. Vojske rimske Republike prvo su pobijedile i uništile Ilirsko kraljevstvo, a zatim su se okrenule Delmatima, Japodima i drugim narodima koje su pokoravali nešto duže, sa poprilično brutalnim epizodama u kojima su osim odraslih muškaraca masovno stradale žene i djeca. Oktavijanovo osvajanje japodskog centra Metuluma završilo je kolektivnim ubistvom žena i djece i samoubistvom muškaraca. Slična situacija ponovila se nekoliko decenija poslije u Velikom ilirskom ustanku prilikom opsade Ardube, grada koji se nalazio negdje na prostoru srednje Bosne, kada su lokalne žene sa djecom izvršile kolektivno samoubistvo bacanjem u rijeku i vatru radije nego da završe kao rimski robovi. Iz perspektive Rimljana ovaj potez nije bio neobičan niti nepoznat jer je sličnih primjera bilo u Hispaniji, Maloj Aziji itd. Osnovni motiv za samoubistvo, bar kako su tumačili antički autori, je odabir časne smrti umjesto odlaska u ropstvo, čime su ustvari dolazili u stanje "društvene smrti" koja podrazumijeva gubitak časti, identiteta i život pod dominacijom gospodara. Pobjede u takvim borbama pripadnici rimskih elita, a kasnije samo princepsi, su prezentirali u raznim formama umjetnosti. Na poznatoj kameji *Gemma Augustea*, između ostalog, u donjem registru prikazano je nasilje nad Delmatima i Panoncima poraženim u Velikom ilirskom ustanku, možda nad Dezidijatima ili Breucima koji su bili najistaknutiji rimski protivnici u ustanku. Žene poraženih protivnika su također predstavljene u donjem dijelu kameje tako da su njihove prikaze mnogi autori interpretirali kao pripremu za seksualno nasilje, bar u simboličkom smislu. Treba naglasiti da je velika dilema da li se na umjetničkim predstavama ali i u djelima grčkih i rimskih autora koji opisuju ubistva i samoubistva pobijeđenih Ilira radi samo o književnom toposu ili historijskoj stvarnosti. Mišljenja o ovom pitanju su poprilično podijeljena, ali se može zaključiti da svaki književni ili umjetnički topos vjerovatno ima utemeljenje u onome što se zaista dogodilo. Rimski ratovi u republikanskom periodu i ranom principatu bili su glavni izvor robova. Robovi su bili stalno izloženi nasilju koje su njihovi gospodari mogli provoditi bez ograničenja. Robinje su posebno bile ugrožene i nad njima je stalno provođeno fizičko ili seksualno nasilje. Epigrafski spomenici sa prostora današnje Bosne i Hercegovine potvrđuju postojanje robinja, ali i oslobođenica (*liberta*), tj. robinja koje

su odlukom vlasnika postale slobodne. Također, robovski okovi pronađeni na području današnjeg Sarajeva, Gradine kod Srebrenice, Mogorjela i Branjeva potvrđuju kažnjavanje i strogu kontrolu robova, što je bilo uobičajeno širom rimskog svijeta. Robovi su još kažnjavani bičevanjem, izgladnjivanjem, ali i brojnim drugim surovim metodama.

Gledano u cjelini, nasilje nad ženama je bilo vrlo česta pojava u svim fazama rimske historije. Nažalost, izvorna građa omogućava samo manji uvid u ovu tematiku. Posebno nedostaju podaci o nasilju u obitelji nad ženama koje su imale punopravni status rimskih građanki. Ovaj fenomen je donekle istražen u samom Rimu, posebno među višim društvenim slojevima, dok o ovoj vrsti nasilja među nižim društvenim slojevima, kao ni u provincijama, uopće nema sačuvane izvorne građe. Za nasilje nad ženama u urbanom kontekstu također nemamo potvrda, dok postojanje nasilja u ruralnim dijelovima provincija Dalmacije i Panonije možemo pretpostaviti na osnovu potvrđenih slučajeva napada razbojnika (*latrones*) na putnike, što predstavlja jednu od najčešćih formi nasilja u vremenu *Pax Romana*.

Bibliografija

Popis skraćenica

- AÉ   L'année épigraphique: Revue des publications épigraphiques relatives a l'Antiquite romaine / fondée en 1888. par Rene Cagnat; Mireille Corbier directeur. Paris: Presses Universitaires de France 1889.
- CIL   Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin 1863.
- EDCS   Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby
- EDH   Epigraphische Datenbank Heidelberg
- ILJug   Anna et Jaro Šašel, Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt (Situla, 5, Ljubljana, 1963); Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt (Situla, 19, Ljubljana, 1978); Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt (Situla, 25, Ljubljana, 1986).

Objavljeni primarni izvori

- Apijan iz Aleksandrije. 1967. *Rimski građanski ratovi*, prev. Bogdan M. Stevanović. Beograd: Kultura.
- Cezar, Gaj Julije. 2010. *Moji ratovi*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Flavius, Josephus. 1961. *Jewish Wars*, sv. 4–7, prev. Henry St. John Thackeray. Cambridge: Harvard University Press, London: W. Heinemann.
- Livy. 1949. *History of Rome*, sv. 8, knj. 28–30. Loeb Classical Library 381. Cambridge: Harvard University Press.
- Plutarh. 1988. *Usporedni životopisi*, sv. 3, prev. Zdeslav Dukat. Zagreb: August Cesarec.
- Strabo. 1954. *The Geography of Strabo*, prev. H. L. Jones. Loeb Classical Library 49. Cambridge: Harvard University Press.

Sekundarni izvori

- Abramić, Mihovil. 1937. O predstavama Ilira na antiknim spomenicima, *Časopis za zgodovino in narodopisje* 32: 7–19.
- Alföldy, Geza. 1961. Die Sklaverei in Dalmatien zur Zeit des Prinzipates. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 9: 121–151.
- Bradley, Keith. 1987. On the Roman Slave Supply and Slavebreeding, *Slavery & Abolition: A Journal of Slave and Post-Slave Studies* 8/1: 42–64.
- Bradley, Keith. 1987a. *Slaves and Masters in the Roman Empire: A Study in Social Control*. New York: Oxford University Press.
- Bradley, Keith. 2004. On Captives under the Principate. *Phoenix* 58/3–4: 298–318.
- Bradley, Keith. 1994. *Slavery and Society at Rome*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Busuladžić, Adnan. 2014. *Antički željezni alat i oprema sa prostora Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu; Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.
- Cambi, Nenad. 2010. Rimski vojni tropeji u Dalmaciji. *Adrias* 17: 125–150.
- Cambi, Nenad. 1984. Gardunski tropej. U: *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*, ur. Željko Rapanić. Split: Hrvatsko arheološko društvo, 77–92.
- Campbell, Duncan. 2018. Julia Restuta: Murdered for her Necklace, *Ancient History* 18: 12–15.
- Cohen, Shaye. 1982. Masada: Literary Tradition, Archaeological Remains, and the Credibility of Josephus. *Essays in Honour of Yigael Yadin, Journal of Jewish Studies* 33: 385–405.
- Čremošnik, Irma. 1976. Rimsko naselje na Paniku kod Bileće. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Nova serija, Arheologija 29: 41–164.
- Dillon, Sheila. 2006. Women on the Columns of Trajan and Marcus and the Visual Language of Roman Victory. U: *Representations of War in Ancient Rome*, ur. Sheila Dillon, Katherine E. Welch. New York: Cambridge University Press, 244–271.

- Dio Cassius. 1914. *Roman History*, prev. Earnest Cary, Herbert B. Foster. Loeb Classical Library 32. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Džino, Danijel i Domić Kunić, Alka. 2013. *Rimski ratovi u Iliriku: povijesni antinarativ*. Zagreb: Školska knjiga.
- Ehmig, Ulrike. 2013. Subjektive und faktische Risiken. Votivgründe und Todesursachen in lateinischen Inschriften als Beispiele für Nachrichtenauswahl in der römischen Kaiserzeit. *Chiron* 43: 127–198.
- Fagan, Garrett G. 2020. Roman Violence: Attitudes and Practice. U: *The Cambridge World History of Violence*, sv. 1: *The Prehistoric and Ancient Worlds*, ur. Garrett G. Fagan, Linda Fibiger, Mark Hudson i Matthew Trundle. Cambridge: Cambridge University Press, 550–571.
- Fagan, Garrett. 2011. Violence in Roman Social Relations. U: *The Oxford Handbook of Social Relations in the Roman World*, ur. M. Peachin. Oxford: Oxford University Press, 467–95.
- Ferris, Iain. 1995. Insignificant Others; Images of Barbarians on Military Art from Roman Britain. U: *TRAC 94: Proceedings of the Fourth Annual Theoretical Roman Archaeology Conference*, Durham 1994, ur. S. Cottam, D. Dungworth, S. Scott i J. Taylor. Oxford: Oxbow Books, 24–31.
- Ferris, Iain. 2000. *Enemies of Rome: Barbarians through Roman Eyes*. Stroud: Sutton Publishing.
- Fischer, Julia C. 2024. *Power and Propaganda in the Large Imperial Cameos of the Early Roman Empire*. New York: Routledge.
- Gaca, Kathy L. 2010. The Andrapodizing of War Captives in Greek Historical Memory. *Transactions of the American Philological Association* 140: 117–161.
- Gaca, Kathy L. 2011. Girls, Women and the Significance of Sexual Violence in Ancient Warfare. U: *Sexual Violence in Conflict Zones*, ur. Elizabeth D. Heineman. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 73–88.
- Grünewald, Thomas. 2004. *Bandits in the Roman Empire: Myth and Reality*. London, New York: Routledge.
- Harris, William. 1979. *War and Imperialism in Republican Rome: 327–70 B.C.* Oxford: Clarendon Press.
- Hölscher, Tonio. 2003. Images of War in Greece and Rome: Between Military Practice, Public Memory, and Cultural Symbolism. *The Journal of Roman Studies* 93: 1–17.
- Hulot, Sophie. 2022. Les femmes dans les violences de guerre du monde romain (IIIe siècle avant J.-C.-Ier siècle après J.-C.). *HIMA: revue internationale d'histoire militaire ancienne*, 2022, Dossier I: Femmes, violences et guerres dans le monde gréco-romain 11: 103–117.
- Imamović, Enver. 1978. Da li je rimska Arduba današnji Vranduk u Bosni? *Prilozi* 14/15: 337–347.

- Jeppesen, K. K. 1994. The Identity of the Missing Togatus and other Clues to the Interpretation of the Gemma Augustea. *Oxford Journal of Archaeology* 13: 335–355.
- Joshel, Sandra. 2010. *Slavery in the Roman World*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Kampen, Natalie B. 1991. Between Public and Private: Women as Historical Subjects in Roman Art. U: *Women's History and Ancient History*, ur. Sarah B. Pomeroy. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 218–248.
- Kleiner, Diana E. E. 1992. *Roman Sculpture*, New Haven: Yale University Press.
- Lavan, Myles. 2020. Devastation: The Destruction of Populations and Human Landscapes and the Roman Imperial Project. U: *Reconsidering Roman Power: Christian Perceptions and Reactions*, ur. Katell Berthelot. Rome: L'École Française de Rome, 179–205.
- Lenski, Noel. 2016. Violence and the Roman Slave. U: *The Topography of Violence in the Greco-Roman World*, ur. Werner Riess i Garrett G. Fagan. Ann Arbor: University of Michigan Press, 275–298.
- Loma, Svetlana. 2003–2004. Domaće stanovništvo municipija S. u svetlosti novih etnografskih svedočanstava. *Starinar* 53–54: 35–63.
- Lusnia, Susann S. 2020. Representations of War and Violence in Ancient Rome. U: *The Cambridge World History of Violence*, sv. 1: *The Prehistoric and Ancient Worlds*, ur. Garrett G. Fagan, Linda Fibiger, Mark Hudson i Matthew Trundle. Cambridge: Cambridge University Press, 654–683.
- Marić, Almir. 2014. *Servile caput*. Prilog proučavanju ropstva u unutrašnjosti provincije Dalmacije. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 4: 135–148.
- Marić, Almir. 2018. Oslobođenici u zaleđu Narone (epigrafsko-prosopografska analiza). *Hercegovina* 17: 37–57.
- Mesihović, Salmedin. 2009. Hajdučija na tlu rimskih ilirskih provincija. *Prilozi* 38: 31–39.
- Mesihović, Salmedin. 2011. *Rimski vuk i ilirska zmija: posljednja borba*. Sarajevo: Filozofski fakultet.
- Patterson, Orlando. 1982. *Slavery and Social Death: A Comparative Study*. Cambridge, London: Harvard University Press.
- Perry, Matthew J. 2014. *Gender, Manumission, and the Roman Freedwoman*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Phang, Sara Elise. 2004. Intimate conquests: Roman Soldiers' Slave Women and Freedwomen. *Ancient World* 35: 207–237.
- Pritchett, Kendrick W. 1991. *The Greek State at War*, sv. 5. Berkeley: University of California Press.
- Reuter, Marcus. 2011. Steinerne Zeugnisse antiker Gewaltverbrechen – Mord und Totschlag in Römischen Grabinschriften. *Gefährliches Pflaster. Kriminalität im*

- Römischen Reich (Xantener Berichte. Grabung – Forschung – Präsentation, Bd. 27)*, ur. Markus Reuter i Romina Schiavone. Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 187–196.
- Riess, Werner i Garret G. Fagan. 2016. *The Topography of Violence in the Greco-Roman World*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Riess, Werner. 2011. The Roman Bandit (*Latro*) as Criminal and Outsider. U: *The Oxford Handbook of Social Relations in the Roman World*, ur. Michael Peachin. Oxford: Oxford University Press, 693–714.
- Rollinger, Christian. 2018. *Vae victae*. Die Frau als Beute in der Antiken (Römischen) Kriegsführung. U: *Gender und Krieg. Gender Studies in den Altertumswissenschaften*, sv. 8, ur. Christine Walde i Georg Wöhrle. Trier: Wissenschaftlicher Verlag Trier, 91–126.
- Roth, Ulrike. 2007. *Thinking Tools. Agricultural Slavery Between Evidence and Models*. London: Institute of Classical Studies.
- Scheidel, Walter. 2011. The Roman Slave Supply. U: *The Cambridge World History of Slavery*, ur. Keith Bradley i Paul Cartledge. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 287–310.
- Schneider, Rolf. 1996. The Barbarian in Roman Art: A Countermodel of Roman Identity. U: *The Colloquia of the XIII International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences*, ur. Bruno Luiselli i Patrizio Pensabene. Forli: ABACO, 19–30.
- Schönauer, Srđana. 2001. Odjeća, obuća i nakit u antičkoj Dalmaciji na spomenicima iz Arheološkog muzeja u Splitu. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 93: 223–515.
- Shaw, Brent D. 1984. Bandits in the Roman Empire. *Past & Present* 105: 3–52.
- Smith, William. 1878. *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*. London: John Murray.
- Šačić Beća, Amra. 2022. *Sjeverna Bosna u okvirima rimske Panonije / Northern Bosnia within the bounds of Roman Pannonia*. Sarajevo: Bathinvs.
- Šašel Kos, Marjeta. 2005. *Appian and Illyricum*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije.
- Šo, Brent. 2006. Razbojnik. U: *Likovi starog Rima*, ur. Andrea Đardina. Beograd: Clio, 355–402.
- Thompson, Hugh. 1993. Iron Age and Roman Slave-Shackles. *Archaeological Journal* 150/1: 57–168.
- Thompson, Hugh. 2003. *The Archaeology of Greek and Roman Slavery*. London: Gerald Duckworth & Co.
- Veletovac, Edin. 2023. Prostor Bosne i Hercegovine u antici. U: *Prostor Bosne i Hercegovine u prahistoriji i antici*, ur. Adnan Busuladžić. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 131–140.
- Walde, Christine, Wöhrle, Georg. 2018. *Gender und Krieg. Gender Studies in den Altertumswissenschaften, Band 8*. Trier: Wissenschaftlicher Verlag Trier.

- Witzke, Serena S. 2016. Violence against Women in Ancient Rome: Ideology versus Reality. U: *The Topography of Violence in the Greco-Roman World*, ur. Werner Riess i Garrett G. Fagan. Ann Arbor: University of Michigan Press, 248–274.
- Zaninović, Marin. 2015. *Ilirski ratovi*. Zagreb: Školska knjiga.
- Zanker, Paul. 1988. *The Power of Images in the Age of Augustus*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Zanker, Paul. 2000. Die Frauen und Kinder der Barbaren auf der Markussäule. U: *La Colonne Aurélienne*, ur. John Scheid i Valérie Huet. Turnhout: Brepols Publishers, 163–174.

II.
NAD POVIJESNIM
VRELIMA
SREDNJOVJEKOVNE
BOSNE

2. NASILJE NAD ŽENAMA U SREDNJOVJEKOVNOJ BOSNI

Dženan Dautović

Istraživanje socioloških fenomena, nama poznatih u njihovim suvremenim manifestacijama, u starijim periodima historije ljudskog roda povlači za sobom specifičan set metodoloških problema sa kojima se istraživači moderne historije realno rijetko suočavaju. Osnovni problem jeste kako spriječiti projekciju modernog tumačenja tog fenomena u daleku prošlost, u kojoj su vladali sasvim drugačiji društveni i mentalni okviri, a zatim također i kako prepoznati manifestacije tog fenomena u prošlosti. Na konkretnom primjeru nasilja nad ženama u srednjovjekovnoj Bosni gore navedeno znači da je prije analize pojedinačnih informacija i pokušaja sintetiziranja njihovog značaja potrebno da se odlučimo za precizan metodološki okvir kojim ćemo definirati onovremene oblike nasilja koji će biti analizirani. Naime, iako je sasvim jasno da su neki oblici nasilja, poput fizičkog, bili manje-više jednako percipirani, ako ne već i stigmatizirani u društvu kao i danas, no, ipak neki drugi oblici – npr. nejednaka politička, ekonomska, obrazovna, reproduktivna prava i slično, u ranijim historijskim periodima zasigurno nisu postojali, nego ih mi tek danas prepoznamo kao takve upravo iz naše perspektive odnosa između rodova, proistekle iz modernog, sekularno uređenog, društva i njegovih normi.

Predstavljena dilema bi bila izražajnije da je fokus naše analize postavljen na neko drugo područje tadašnje Evrope, bogatije sačuvanim izvornim materijalom. Međutim, vrsta i broj izvora sa područja srednjovjekovne Bosne koja su sačuvana do našeg vremena su takvi da ne znamo gotovo ništa o stavovima žena tog vremena o vlastitom položaju u društvu, o izloženosti nasilju i o vlastitoj percepciji šta nasilje nad ženom jeste, a šta nije. Stoga ćemo se ipak okrenuti modernim definicijama ovoga socio-patološkog problema, te ih pokušati pronaći u srednjovjekovnim realizacijama njihove pojavnosti. Pozitivna strana ovakvog pristupa se može pronaći u tome što ćemo na neki način bolje saznati historijski razvoj pojedinih oblika nasilja nad ženama kroz historiju i

zapravo pomoću primjera iz srednjeg vijeka bolje razumjeti njihove današnje manifestacije.

Oblike rodnog nasilja koje ćemo tražiti u srednjovjekovnoj građi i okolnostima preuzimamo iz publikacije *Gender Matters*, priručnika koje je izdalo Vijeće Evrope 2019. godine.¹ U toj je publikaciji definirano pet različitih, ali povezanih oblika spolnog nasilja, koja ćemo uzeti kao metodološki okvir u našem radu: fizičko, verbalno, seksualno, psihološko i socioekonomsko nasilje.

U analizi koja slijedi pokušat ćemo izbjeći odgovor na pitanje koje se moguće samo nameće – zašto? Zašto u određenim okolnostima dolazi do različitih manifestacija nasilja nad ženama? Zašto su gotovo identični obrasci nasilja prisutni i danas, više od pola milenija nakon okončanja srednjeg vijeka? Kako je istaknuo jedan od vodećih historičara prošlog milenija: “socijalna psihologija je džungla u koju se samo naivac može bezbrižno zaputiti.”² Iz tog razloga, osnovni cilj ovoga teksta jeste da identificira različite pojavnosti nasilja nad ženama u srednjovjekovnoj Bosni i sagleda kontekstualizaciju njihove pojavnosti.

2.1. Fizičko nasilje

2.1.1. Femicid

Najteži oblik bilo kakvog nasilja svakako je onaj koji završi smrću žrtve. Iako nemamo mnogo primjera femicida u srednjovjekovnoj Bosni, ipak sačuvane informacije govore da se dešavao u svim društvenim slojevima, neovisno o rangju ili bogatstvu žrtve. Kao i u drugim historijskim periodima, i tokom srednjovjekovlja žene su rjeđe bile žrtve ubistava, jednostavno jer su se daleko rjeđe nalazile u situacijama koje eskaliraju do tog nivoa nasilja. Za neke dijelove tadašnje Evrope došlo se do podataka da je taj omjer 20% : 80%.³

Najpoznatiji primjer femicida bosanskog srednjovjekovlja, ujedno i primjer regicida, jeste zla sudbina koja je snašla kraljicu Jelenu iz roda Nelipčića, udovicu kralja Ostoje.⁴ Ova plemkinja, ranije udata za pokojnog hercega

¹ A. R. Pandea, D. Grzemny i E. Keen, ur. *Gender Matters. A Manual on Addressing Gender-based Violence Affecting Young people* (Strasbourg: Council of Europe, 2019): 23.

² E. Hobsbawm, *Banditi* (Zagreb: Ljevak, 2023): 80.

³ S. Shahar, *The Fourth Estate. A History of Women in the Middle Ages* (London: Routledge, 2004): 245.

⁴ Ovoj osobi je posvećeno nekoliko radova u dosadašnjoj historiografiji: D. Lovrenović, “Da li je Jelena Nelipčić bila majka Balše Hercegovića?”. *Istorijski zbornik* 7 (1986): 195–198; D.

Hrvoja Vukčića Hrvatinića, postala je treća supruga kralja Ostoje 1416. godine. Međutim, problem je bio u tome što je prethodni kraljev brak sa kraljicom Kujavom okončan “na bosanski način” (o tome nešto kasnije). To je značilo da su kralja Ostoju poslije njegove smrti septembra 1418. godine nadživjele obje supruge, pa je najturbulentnija faza historije Bosanskog Kraljevstva, prepuna unutrašnjih sukoba koji su obilježili kraj 14. i prve decenije 15. stoljeća, dobila i novu epizodu, obilježenu rivalstvom žena.⁵ Trijumf prijestolonasljednika Stjepana Ostojića i njegove majke Kujave nije značio ništa dobro za kraljicu Jelenu. Ona je uhvaćena i bačena u tamnicu prije ljeta 1419. godine, a Dubrovčani u svojim spisima javljaju da je u zatočeništvu i ubijena najkasnije 1422. godine.⁶

Iako nije direktno vezana za dešavanja na bosanskom teritoriju, još jedna žena bosanskog srednjovjekovlja je završila na gotovo identičan način. Elizabeta, kćerka bosanskog bana Stjepana II i supruga ugarskog kralja Ludovika I Velikog, je nakon smrti supruga 1382. godine preuzela upravljanje Kraljevinom kao regentkinja u ime maloljetnih kćerki Marije i Hedwige. Međutim, kada su se pojavile različite političke stranke u vezi s odlukom za koga bi se kćerke trebale udati, a samim time i odrediti novi vladar Ugarske i Poljske Kraljevine, cijela zemlja je ušla u žestok građanski rat, koji se počeo stišavati tek kada je kraljica majka zarobljena sa kćerkom Marijom nakon bitke kod Gorjana juna 1386. Nakon pola godine u tamnici, nekadašnja bosanska princeza je okrutno zadavljena pred očima svoje kćerke.⁷

Lovrenović, “Jelena Nelipčić, splitska vojvotkinja i bosanska kraljica”. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 20 (1987): 183–193; N. Isailović, “Povelja hercega Hrvoja Vukčića Hrvatinića ženi Jeleni”. *Stari srpski arhiv* 10 (2011): 165–180; S. Hambo, “Samostalnost u poslovnoj inicijativi dvije bosanske vojvotkinje: Jelena Hranić i Jelena Nelipčić”. *Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* 17/3 (2014): 225–234; J. Mrgić, A. Fostikov, “Ženski glasovi Bosanskog Kraljevstva na primeru dve Jelene – Jelene (Grube) i Jelene Nelipčić”. U: *Srpska kraljevstva u srednjem veku*, ur. S. Mišić (Kraljevo: Univerzitet u Beogradu, 2017): 381–399.

- 5 “Sukob dviju vodećih žena u Bosni dao je novi impuls unutrašnjim nemirima”. Lovrenović, “Jelena Nelipčić, splitska vojvotkinja i bosanska kraljica”: 192.
- 6 Lovrenović, “Jelena Nelipčić, splitska vojvotkinja i bosanska kraljica”: 192.
- 7 Dž. Dautović, “Bosansko-ugarski odnosi kroz prizmu braka Ludovika I Velikog i Elizabete, kćerke Stjepana II Kotromanića”. *Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* 17/3 (2014): 155; H. Gračanin, “Izvori i historiografija o zatočeništvu kraljice Elizabete i njezine kćeri, kraljice Marije u Novigradu”. U: *800 godina od obnove Rimske kule i prvog spomena imena Novigrad u pisanim izvorima*, ur. Z. Begonja i A. Uglešić (Zadar: Sveučilište u Zadru, 2011): 81–83. Istina, nedavno se pojavio članak koji dovodi u pitanje informacije o ubistvu kraljice regentkinje te ih svrstava u jednu vrstu političke propagande osmišljene u jeku borbe za ugarsko prijestolje između Sigismunda Luksemburškog i Ladislava Napuljskog. M. Ančić, “The Murder of Queen Elizabeth – A Case Study of the Late Medieval

Nisu, naravno, slučajevi femicida bili ograničeni samo na elitni društveni sloj. Okrutan primjer obiteljskog nasilja zabilježen je pred dubrovačkim sudom marta 1439. godine, kada je Bogdan Radulović optužen da je zajedno sa Vučinom Staničićem “iz Bosne” napao i nožem smrtno ranio svoju sestru Pribislavu.⁸ Izvjesna Boleslava iz Konavala je bila žrtva pljačkaša koji su joj upali u kuću i tu je usmrtili,⁹ dok se također jedna žena iz Popova našla među brojnim žrtvama napada ljudi iz sela Mišljen oktobra 1442. godine.¹⁰

2.1.2. Robovlasništvo

Prema razvrstavanju oblika rodnog nasilja u naprijed spomenutoj brošuri Vijeća Evrope, robovlasništvo je definirano kao oblik fizičkog nasilja. Za razliku od većine drugih podtema u ovom radu, robovlasništvo u srednjovjekovnoj Bosni je velika tema o kojoj se pisalo učestalo i od strane različitih autora.¹¹

Political Propaganda”. U: *Aspice hunc opus mirum. Zbornik povodom sedamdesetog roden-dana Nikole Jakšića*, ur. I. Josipović i M. Jurković (Zadar: University of Zadar; Zagreb: University of Zagreb – International Research Center for Late Antiquity and the Middle Ages, Motovun, 2020): 385–406.

⁸ E. Kurtović, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne: Lamenta de Foris I-L, 1370–1483*, sv. 2 (Sarajevo: Institut za historiju, 2022): 589–590 (br. 1916).

⁹ Kurtović, *Lamenta de Foris I-L*, sv. 2: 656 (br. 2148).

¹⁰ Kurtović, *Lamenta de Foris I-L*, sv. 2: 665 (br. 2176).

¹¹ A. Solovjev, “Trgovanje bosanskim robljem do god. 1661.” *Glasnik Državnog muzeja u Sarajevu*, Nova serija 1 (1946): 139–162; G. Čremošnik, “Pravni položaj našeg roblja u srednjem veku”. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Nova serija 2 (1947): 69–73; G. Čremošnik, “Izvori za istoriju roblja i servcijalnih odnosa u našim zemljama srednjega vijeka”. *Istorijsko-pravni zbornik* 1 (1949): 148–162; V. Vinaver, “Trgovina bosanskim robljem tokom XIV veka u Dubrovniku”. *Anali Historijskog instituta u Dubrovniku* 2 (1953): 125–147; P. Živković, “Podaci o roblju kao izvor za istorijsku geografiju srednjovjekovne Bosne”. *Prilozi* 10/2 (1974): 333–340; P. Živković, “Mletačka trgovina bosanskim robljem u srednjem vijeku”. *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* 21–27 (1976): 51–58; N. Fejić, “Trgovina bosanskim robljem u Barceloni krajem XIV i početkom XV veka”. *Historijski časopis* 28 (1981): 27–48; N. Fejić, “Dokumenti o prodaji i oslobađanju roblja iz Bosne i Dubrovnika u Kataloniji”. *Mešovita građa (Miscellanea)* 10 (1982): 9–32; T. Z. Tenšek, “Krstjani i trgovina robljem na Sredozemlju između 13. i 15. stoljeća”. U: *Fenomen “krstjani” u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, ur. Franjo Šanjek (Sarajevo: Institut za istoriju; Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2005): 309–334; E. Duranović, “Žene iz Bosne na tržištu roblja u Dubrovniku 1279–1301.” *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* 17/3 (2014): 47–62; E. Kurtović, “Roblje u bosansko-dubrovačkim odnosima u razvijenom srednjem vijeku”. *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* 7 (2020): 49–64. E. Dedić, “Županija Sana i njezini robovi u drugoj polovini 13. stoljeća”. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 54/2 (2022): 29–48.

U općoj historiji robovlasništva, srednjovjekovni period se može posmatrati kao deeskalirajuća, “mekana” faza, koja se desila u vrijeme dvaju velikih i izuzetno represivnih epizoda – antičke, tokom koje su robovi bili sastavni, jako brojan dio društva i kada su gospodari neometano odlučivali o njihovom životu i/ili smrti, i novovjekovne, bazirane mahom u vanevropskim kontinentima, sa nebjelačkom populacijom. Robovlasništvo je na području srednjovjekovne Evrope također bilo obilježeno dominantnim društvenim okvirom – kršćanskom religijom, koja je definirala i usmjeravala i ovaj socijalni fenomen. Tako je relativno usporavanje dinamike ovoga fenomena nastalo isključivo radi zapovijedi da kršćanin kršćanina ne smije prodati kao roba.¹² Međutim, tom pravilu su se stalno pokušavale pronaći iznimke i one skupine ljudi koje su prema tumačenju nadležnih organa, tj. Rimske crkve, makar i malo istupili iz onog što se smatralo pravovjermim, istog su trenutka postajali potencijalna roba za trgovanje.

Područje zapadnog Balkana je u dva navrata postalo zonom za nabavku robova. Prvi period se odvijao tokom ranog srednjeg vijeka, nakon naseljavanja Slavena i uspostavljanja njihove dominacije na ostacima urušenih temelja civilizacije Zapadnog Rimskog Carstva. Slaveni su po dolasku na Balkan bili nositelji autentične politeističke religije, kao takvi percipirani kao pagani, pa automatski dostupni za porobljavanje. Potpuna prevlast slavenskog elementa u unutrašnjosti Balkana prouzrokovala je to da opasnost od porobljavanja bude realna samo onima koji su stanovali blizu obale Jadranskog mora, dostupni lovcima na robove iz Mletačke Republike, koja će svoju ekonomsku imperiju izgraditi upravo na ovoj, etički sumnjivoj, no, jako profitabilnoj grani privrede.¹³

Druga epizoda trgovine robljem na istočnom Jadranu je pokrenuta znatno kasnije, tokom 13. stoljeća i bazirala se, uz malobrojne iznimke,¹⁴ na trgovini robljem sa područja Bosanske Banovine/Kraljevine, a sa Dubrovnikom kao

¹² Seminalno djelo za poznavanje razvoja srednjovjekovnog robovlasništva, naročito zabrane trgovine kršćanima jeste A. Rio, *Slavery after Rome, 500–1100* (Oxford: Oxford University Press, 2017). Ovo se pravilo uglavnom odnosilo i na pripadnike pravoslavne konfesije, no, da nije bilo uvijek i poštovano, jasno svjedoče primjeri u: B. Stojkovski, “Trgovina robljem između Balkanskog i Iberijskog poluostrva tokom XIV i XV veka”. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 34 (2009): 265–275.

¹³ O tome više u: A. Alajbeg, “Trgovina robljem i kršćanstvo u arheološkom zapisu – primjer ranosrednjovjekovne Dalmacije”. *Starohrvatska prosvjeta* 47 (2020): 285–289.

¹⁴ V. Vinaver, “Crno roblje u starom Dubrovniku (1400–1600)”. *Istorijski časopis* 5 (1955): 437–442.

glavni protagonistom umjesto Venecije.¹⁵ Pored regionalne vezanosti za Bosnu, ova epizoda ima i jako izraženu dominaciju ženskog roda među robovima, što je opet bilo vezano za poslove koje su robovi obavljali u srednjovjekovnim društvima – uglavnom kućni, a ne teški poslovi za koje bi pogodniji bili muškarci.¹⁶ Na taj se način, jedan prvenstveno politički problem, obavijen u krinku vjerskog zelotizma,¹⁷ odrazio jako negativno na jednu skupinu žena bosanskog srednjovjekovlja. U svim navedenim radovima možemo pronaći podatke da je područje Bosne bilo dominantna regija za prikupljanje robova, a žene iz Bosne najtraženija roba u ovom obliku trgovine. Iz Bosne ropkinje su odvođene u Dubrovnik, ili druge gradove dalmatinske obale, a odatle po cijelom Mediteranu – Italiji, Španjolskoj, Francuskoj, sjevernoj Africi, Levantu. U trgovini robljem su učestvovali svi koji su vidjeli određenu korist. Izvori su sačuvali spomen učešća bosanskog bana Prijezde, Stanislave, kćerke kralja Dabiše, zatim kraljevskog protovestijara Žore Bokšića i njegove supruge Maruše,¹⁸ pa sve do Sasa rudara i vlaških plemena.¹⁹ Radi kompletnosti treba svakako istaknuti i da tokom srednjeg vijeka nikako nije bio rijedak slučaj da se ljudi, kako muškarci, tako i žene, najčešće zbog krajnjeg siromaštva, ali i upada u dugove, sami prodaju u roblje. Tome je svakako doprinosila spomenuta činjenica da su tadašnje robove mahom čekali teški, no ne i nesnosni poslovi sluga i sluškinja, uz osiguranu prehranu i krov nad glavom, bez prave opasnosti po život.²⁰

¹⁵ O značaju i prisutnosti robova u dubrovačkom društvu najbolje svjedoče brojne odredbe koje su ušle u Statut grada donesen 1272. godine. A. Šoljić, Z. Šundrica, I. Veselić, *Statut grada Dubrovnika* (Dubrovnik: Državni arhiv u Dubrovniku, 2002). Pogledati i: B. Stojkovski, "Položaj roblja u srednjovjekovnom Dubrovniku između legislative i prakse". U: *Nomophylax. Zbornik u čast Srdana Šarkića*, ur. T. Ilić i M. Božić (Beograd: Pravni fakultet, 2020): 357–377.

¹⁶ Stojkovski, "Trgovina robljem između Balkanskog i Iberijskog poluostrva tokom XIV i XV veka": 268. Autor prenosi pisanje Wilhelma Heyda iz njegove *Histoire du commerce du Levant au moyen âge*, sv. 1, koje dodatno pojašnjava ovaj argument: "Prema mišljenju V. Hajda one su prilagodljivije. Imale su bolji karakter i mogle su da vrše mnogo više poslova nego muškarci. Mogle su biti domaćice, raditi u polju, ali i čuvati djecu i biti dojilje. Takođe, u ne malom broju slučajeva, bile su i seksualne partnerke gospodara."

¹⁷ Ovo nije mjesto za opširnije elaboriranje problema navodne pojave hereze u srednjovjekovnoj Bosni, iskorištavanja tih navoda od strane Ugarskog Kraljevstva za ostvarenje političko-teritorijalnih pretenzija prema Bosni i ulozi Rimske kurije u tim procesima.

¹⁸ Vinaver, "Trgovina bosanskim robljem": 127–129.

¹⁹ Đ. Petrović, "Dubrovačke arhivske vesti o društvenom položaju žena kod srednjovjekovnih vlaha". *Istorijski časopis* 32 (1985): 7–11.

²⁰ U ranoj fazi svoje karijere slugama i sluškinjama u srednjovjekovnim društvima istočnog Jadrana naročito detaljno se bavio Neven Budak. Izdvajamo: N. Budak, "Trgovina radnom snagom na istočnom Jadranu – razvoj i značaj". *Istorijski zbornik* 37 (1984): 105–138; N. Budak, "Servi i famuli – primjer isključivanja i marginalizacije u našim komunalnim društvima".

Pored statusnog nasilja koje su žene ropkinje trpjele već prema definiciji svog društvenog položaja, nasilje se često ispoljavalo i u njihovom ulasku u takav status, tj. prilikom njihovog porobljavanja. Žene su u najvećem broju slučajeva postajale ropkinje zarobljavanjem,²¹ ali često i odlukom nekog od muških pripadnika svoje obitelji.²² Među ostalim primjerima, svojim kontekstom ističe se slučaj Bogne iz Kučeva koja je zamijenjena za konja.²³

Gubitak slobode mogao je sa sobom nositi i nasilnu promjenu vjere, koju u izvorima često prati i promjena imena. Kod slučaja izvjesne Rade iz Krajine, koju su Dubrovčani zarobili u ratu protiv kralja Ostoje i učinili ropkinjom i čije je ime latinizirano u Allegrina, može se govoriti tek o prijevodu sa slavenskog originala,²⁴ međutim, u drugom slučaju očito imamo prekrštenje i promjenu imena: "On je u ime Boga i u dobroj milosti dao i u vijeke vjekova predao velmožnom i plemenitom gospodinu Lorencu Victuriu za prejasno duždevsko gospodstvo Venecije poštovanom knezu i kapetanu Kotora jednu robinju od otprilike 15 godina od bosanskog roda i rođenu u heretičkoj zabludi, nazvanu bosanskim jezikom Djevena, a na krštenju na latinskom jeziku Marta, koju je rečeni uzvišeni gospodin Stjepan otkupio od Turaka."²⁵

Konačno, treća epizoda, koju možemo nazvati i "turskom", nastupila je kada su se teritorije pod kontrolom Osmanskog Carstva počele približavati bosanskim istočnim granicama, a upadi osmanskih odreda preko granica učestali.²⁶ Novim generatorima nasilja na ovom području uopće nije bilo važno da li je roblje koje su sakupljali bilo kanonski kršćansko ili heretičko, ili pak neke druge denominacije. Sve što im je bilo značajno jeste koliko će lukrativno moći

---

Radovi Instituta za hrvatsku povijest 18 (1985): 249–255; N. Budak, "Pravni položaj serva i formula u komunalnim društvima na istočnom Jadranu". *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* 19 (1986): 51–68.

²¹ Pribil Dragilović oteo i prodao kćer Tvrtka Bončića: M. Dinić, *Iz dubrovačkog arhiva*, sv. 3 (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1967): 29–30 (br. 72); Kurtović, *Lamenta de Foris I-L*, sv. 1: 28 (br. 93); prodaja otete žene trgovcu robljem iz Katalonije: Kurtović, *Lamenta de Foris I-L*, sv. 1: 85 (br. 316); sv. 1: 216 (br. 739); sv. 2: 723–724 (br. 2373); sv. 2: 792 (br. 2605); sv. 2: 1005 (br. 3267); sv. 3: 1062 (br. 3413); sv. 3: 1085 (br. 3484); sv. 3: 1087 (br. 3491).

²² Najčešće je muž pokušavao da proda svoju suprugu: Dinić, *Iz dubrovačkog arhiva*, sv. 3: 137 (br. 267); sv. 3: 144–145 (br. 287). U posljednjem dokumentu riječ je o zanimljivom slučaju pokušaja prodaje supruge koja je ili bila Armenka, kako se u literaturi navodi, ili se zvala Armencha.

²³ Dinić, *Iz dubrovačkog arhiva*, sv. 3: 27 (br. 65).

²⁴ Dinić, *Iz dubrovačkog arhiva*, sv. 3: 83–84 (br. 193).

²⁵ L. Nakaš et al., *Codex diplomaticus regni Bosnae. Povelje i pisma stare bosanske države* (Sarajevo: Mladinska knjiga, 2018): 637 (br. 250).

²⁶ Dinić, *Iz dubrovačkog arhiva*, sv. 3: 120 (br. 237).

unovčiti svoju robu, bilo iznuđivanjem otkupa od obitelji, bilo odvođenjem i prodajom na nekoj od tržnica robljem u unutrašnjosti Carstva.²⁷ Posebno je u izvorima eskalirala frekvencija spominjanja trgovine robljem sa Turcima nakon pada Bosanskog Kraljevstva 1463. godine i to na onim prostorima pod kontrolom hercega Stjepana Vukčića Kosače i njegovih nasljednika – otocima produženog bosanskog srednjovjekovlja.²⁸

2.1.3. Fizički napad

Baš kao i u svim drugim historijskim periodima, kada je širokom krugu ljudi oružje bilo pri ruci, te kada nisu postojale snažne centralizirane snage koje su sprečavale razbojništva, i srednji vijek je prepun slučajeva u kojima se nasilje koristilo za stjecanje materijalnih dobara. Često se, pomalo redukcionistički, ali ipak ne toliko daleko od istine, spominje kako su pljačke bile samo jedna od grana privrede, kojom se redovno bavio određeni dio stanovništva. Ono što je i u srednjovjekovnim izvorima razlikovalo razbojnika i razbojništvo od običnih lopova i kradljivaca jeste upotreba nasilja i određenog stepena ozljeđivanja žrtve.²⁹ Ne čudi da su žene bile česta žrtva takvih razbojničkih napada budući da su one često brinule o kući ili o stočnom blagu, najčešćim metama razbojništava. Jedan od poznatijih izvora u moru informacija o Vlasima u dubrovačkim izvorima svakako je slučaj kada su petorica Vlaha iz katuna Vragovića napali jednu ženu iz dubrovačke okoline i opljačkali je do gole kože. Možda bi nesretna žrtva prošla i mnogo gore da joj susjeda nije pritrčala u pomoć – hrabrost koju je platila dobijanjem teške rane nožem u grlo.³⁰ Prilikom nasilne provale, one sretnije žene su bivale samo izbačene iz kuće, da ne smetaju razbojnicima

²⁷ Usporediti: G. David i P. Fodor, ur. *Ransom Slavery along the Ottoman Borders* (Leiden: Brill, 2007).

²⁸ Dinić, *Iz dubrovačkog arhiva*, sv. 3: 135 (br. 260); 135–136 (br. 262); 137 (br. 266); 138 (br. 271); 139 (br. 274); 139–140 (br. 275); 140 (br. 276); 141 (br. 280); 142 (br. 281); 143 (br. 284); 144 (br. 286); 145–146 (br. 29); 148 (br. 293); 148 (br. 294); 151 (br. 301); 152 (br. 303); 156 (br. 310). Kurtović, *Lamenta de Foris I-L*, sv. 3: 1043–1044 (br. 3370); 1100 (br. 3527); 1101 (br. 3528); 1105–1106 (br. 3545); 1107 (br. 3550); 1107–1108 (br. 3552); 1111 (br. 3562); 1117 (br. 3578).

²⁹ P. Sophoulis, *Banditry in the Medieval Balkans, 800–1500* (London: Palgrave MacMillan, 2020): 18.

³⁰ Petrović, “Dubrovačke arhivske vijesti o društvenom položaju žene”: 12. K. Jireček, *Spomenici srpski* (Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1892): 84 (br. 89). Ova vijest je čuvena jer se u njenom nastavku spominje da su neki drugi pripadnici tog katuna urgirali kod muža napadnute žene da odbaci tužbu, a zauzvrat su mu ponudili 12 kumstava, a njihova katunarka Jelena će se zakleti da nisu krivi – dokaz da je na čelu vlašskog katuna mogla da bude žena.

u njihovoj “žetvi”,³¹ dok su druge bile *verberata acriter* (žestoko pretučene),³² teško ranjene,³³ a ponekada uz sve fizičke boli su bivale i izvrijeđane.³⁴ Naročito su okrutni napadi bili kada su, osim žena, prilikom upada u kuću pretučena i ranjavana i djeca.³⁵ Kako je naprijed istaknuto, napadi i ranjavanja su bili jako česti i prilikom krađe stoke jer su žene nerijetko čuvalе stoku na ispaši.³⁶ Ne

³¹ Takva je sudbina zadesila Franušu iz Drijeva, koju su *per vim* izbacili iz njenog doma dok su iz njega krali srebreninu i druge stvari. Kurtović, *Lamenta de Foris I-L*, sv. 2: 679 (br. 2227).

³² Kurtović, *Lamenta de Foris I-L*, sv. 1: 259–260 (br. 887); sv. 2: 553 (br. 1780); sv. 2: 955–956 (br. 3130); sv. 3: 1054 (br. 3392). Izvjesna Marica je od ljudi hercega Stjepana bila okrutno pretučena nogama, pesnicama i kamenjem – *crudeliter verberarunt cum pedibus, pugillis et lapidibus*: Kurtović, *Lamenta de Foris I-L*, sv. 2: 966 (br. 3157); Dubrovčanka Pervula i njena sluškinja su napadnute i ranjene kamenjem u Drijevim: Kurtović, *Lamenta de Foris I-L*, sv. 1: 315–316 (br. 1031 i 1032). Supruzi Ostoje Pribisalića iz Drijeva su razbojnici prilikom upada u kući iščupali kosu, te nasilno iz ušiju potrgali srebrene naušnice: Kurtović, *Lamenta de Foris I-L*, sv. 1: 445 (br. 1396); Iako se u izvorima uglavnom spominju majke, supruge ili kćerke ljudi koji podižu tužbe za pljačku, poneki izvor govori i o drugim obiteljskim ili kućnim odnosima: *...dicens quod ipsi venerunt et frugerunt sibi portam domus et verbaruerunt eius neuiestam*: Kurtović, *Lamenta de Foris I-L*, sv. 2: 780 (br. 2566); *...dicens quod spoliauerunt Petrussam diauoicam...*: Kurtović, *Lamenta de Foris I-L*, sv. 2: 882 (br. 2893).

³³ *vulnerauerunt... sum maxima cicatrice* (ubodene sa velikom ranom): Kurtović, *Lamenta de Foris I-L*, sv. 1: 300 (br. 1004); *percusseunt et machaicerunt... usque ad mortem* (skoro do smrti pretučena i izbodena): Kurtović, *Lamenta de Foris I-L*, sv. 2: 802 (br. 2637); *...dicens quod vulnerauit ipsam Prinam cum uno cultro in manum sinistram cum magna sanguinis effusione*, Kurtović, *Lamenta de Foris I-L*, sv. 2: 980 (br. 3194, str. 980).

³⁴ Prilikom provale u njen dom staricu Vukosavu su razbojnici udarili šakom, a zatim joj uputili niz pogrđnih uvreda: *...et dixit multa verba contumeliosa*: Kurtović, *Lamenta de Foris I-L*, sv. 2: 538 (br. 1726). Dvije djevojke je napala grupa Vlaha Bobana te im pokrala sve što su imale, uključujući i odjeću koju su nosile, ujedno ih izvrijeđala, pretukla i izrekla dalje prijetnje: Kurtović, *Lamenta de Foris I-L*, sv. 2: 620 (br. 2028).

³⁵ *...et insuper vulnerate fuerunt uxor et cognata accusatoris predicti et insuper duo eorum pueri fuerunt ei vulnerati cum ensibus cum cicatribus pluribus et maxima sanguinis effusione*. Kurtović, *Lamenta de Foris I-L*, sv. 1: 281–282 (br. 953); *...verberauerunt et percusserunt suprascriptos filios dicte Vladne cum lapidibus et bastonis*. Kurtović, *Lamenta de Foris I-L*, sv. 1: 463 (br. 1455). U slučaju napada na Gojsku, suprugu Radosava Vukotića, povrijeđene su i njezine dvije kćerke: Kurtović, *Lamenta de Foris I-L*, sv. 1: 285 (br. 960).

³⁶ Prilikom krađe 60 koza i ovaca razbojnici su ranili suprugu vlasnika stoke “do krvi”: Kurtović, *Lamenta de Foris I-L*, sv. 2: 698–699 (br. 2282). Drugom su pak ranili majku koja je čuvala stoku: Kurtović, *Lamenta de Foris I-L*, sv. 2: 727 (br. 2385). Majka Marka Milovčića je prilikom podizanja tužbe za krađu stoke još uvijek bila u opasnosti da podleigne ranama zadobijenim od pljačkaša: E. Kurtović, *Lamenta de Foris I-L*, sv. 3: 1056–1057 (br. 3396). Jedan od zanimljivijih slučajeva se desio u Slivnici, gdje je grupa od četvorice ljudi ukrala vola i pobjegla sa njim, a Radna, koja je bila zadužena za njegovo čuvanje, kada je vidjela da vola nema, dala se u potragu za kradljivcima, da bi ih, na svoju žalost, našla kada su vola zaklali pripremajući se da ga ispeku. Revnost Radne nije dobro prošla, jer su je kradljivci pretukli i izvrijeđali: Kurtović, *Lamenta de Foris I-L*, sv. 1: 461 (br. 1448).

čudi kako je mnogo napada bilo usmjereno prema licu ženske žrtve,³⁷ što ukazuje na želju da se ona ponizi i posrami, a u najekstremnijim slučajevima i unakazi.³⁸

Druga vrsta fizičkog nasilja prema ženama, koje je sasvim sigurno bilo daleko češće nego je ostalo zapisano u izvorima, svakako je nasilje generirano unutar obitelji, prvenstveno producirano od muža, u rjeđim situacijama oca, brata i drugih muških pripadnika uže obitelji. U jednom od rijetkih slučajeva koji su došli do suda, izvjesni je Radoslav Komajić pokrao svoju kćerku, tada udanu za Petka Bogdanovića.³⁹ Ova vrsta nasilja je dan-danas stigmatizirana, te i u moderno vrijeme u javnost dopijevaju samo najekstremniji slučajevi, tako da ne treba da čudi ovakva situacija sa izvorima iz srednjovjekovnog perioda.

Kao posebna vrsta fizičkog nasilja mogu se spomenuti psihološka stanja u kojima se zbog izvjesne prijetnje fizičkim nasiljem žene odlučuju na bijeg sa svojih dobara, izbjeglištvo i odlazak u neizvjesnost. Takve su se situacije sigurno dešavale tokom burnog razvoja političkog života unutar Bosne, poput npr. izbjeglištva banice Jelisavete sa sinovima u Dubrovnik nakon upada u Bosnu Šubića početkom 14. stoljeća, bijega banice Jelene sa sinom Tvrtkom u Ugarsku nakon ustanka vlastele u prvim godinama njegove vladavine itd. Pojava inostranih prijetnji, poput upada ugarskih ili turskih vojnih odreda u Bosnu i njihovo haranje, sigurno su bili motivi za slične bjegove žena na sigurnija područja.⁴⁰

2.2. Verbalno nasilje

Pronašli smo jako malo primjera verbalnog nasilja, vjerovatno iz razloga što je ta vrsta nasilja u srednjem vijeku smatrana najmanje važnom da se oko nje pokrene postupak koji bi bio upisan u notarske spise. Jedan primjer verbalnog nasilja – prijetnju odsijecanja nosa, upotrijebit ćemo da se поближе upoznamo s ovim surovim načinom kažnjavanja, povezanim uglavnom sa ženskim rodom.

³⁷ Npr. prilikom upada u njen dom Stojsavu Radosavljevu su razbojnici najprije udarili šakom po licu, a zatim pretukli motkom po prsima: Kurtović, *Lamenta de Foris I-L*, sv. 3: 1064 (br. 3420).

³⁸ H. Skoda, *Medieval Violence. Physical Brutality in Northern France 1270–1330* (Oxford: Oxford University Press, 2013): 73.

³⁹ Kurtović, *Lamenta de Foris I-L*, sv. 1: 54 (br. 189).

⁴⁰ Poznati su npr. primjeri domine Vladne i domine Vlasticze kao plemkinja iz Bosne koje su pred osmanskim prijetnjom sigurnost potražile na dubrovačkom području. Usporediti: Dž. Dautović, "Metus turchorum – strah od Turaka u srednjovjekovnoj Bosni". U: *Osmansko osvajanje Bosanske kraljevine*, ur. Sedad Bešlija (Sarajevo: Institut za istoriju, 2014): 85–86.

Naime, 13. maja 1460. godine Vladica, kćerka izvjesnog Radosava, obratila se dubrovačkom sudu s tužbom protiv Milana Radonjića iz Novog koji je dan ranije upao u njenu kuću, pretukao je te izvukao nož i zaprijetio joj: *Volo tibi incidere nasum*.⁴¹ Iako ovaj slučaj nije eskalirao u tako veliko nasilje, treba reći da je odsijecanje nosa bio dosta raširen oblik unakazivanja žena tokom srednjeg vijeka diljem Evrope.⁴² Upotrebljavao se dijelom institucionalno, kao kazna za žene koje su na neki način narušile koncept časti – preljubom, prostitucijom, rjeđe krađom, a s ciljem da kazna prati kažnjenicu do kraja njenog života. S druge strane, muškarci su često posezali za ovim oblikom nasilja sami, izvan sudskih okvira, naročito ukoliko je smatrao da je njegova čast pogažena.⁴³ Očito možemo pretpostaviti da se između spomenutih Vladice i Milana dešavalo mnogo više nego nam navedeni izvor govori.

Upravo je kaznom odsijecanja nosa – *tunc sibi nasus a facie amputetur* – zapriječeno Vukni, sestri Miloslava Gojakovića iz Nevesinja, čovjeka vojvode Radosava Pavlovića, sa kojim je opljačkala vlastelina Damjana Menčetića, ukoliko ne vrati novac u vrijednosti ukradenih stvari.⁴⁴

2.3. Seksualno nasilje

Istraživanje fenomena silovanja kao dominantno najeksplicitnijeg oblika nasilja nad ženama u srednjem vijeku ima dugu i nipošto uniformnu tradiciju. Zanimljivo je zapažanje u historiografiji da u srednjem vijeku silovanje nije bilo toliko tabu tema kao u kasnijem periodu, te da se rijetko nailazi na “maskiranje” čina u izvorima korištenjem nekog neutralnog termina.⁴⁵ Ipak, savjetuje se oprez prilikom operiranja s izvorima koji koriste termin otmice, budući da

⁴¹ E. Kurtović, *Lamenta de Foris I-L*, sv. 2: 1004 (br. 3264).

⁴² Ovom fenomenu je posvećena knjiga V. Groebner, *Defaced: The Visual Culture of Violence in the Late Middle Ages* (New York: Zone Books, 2004). Praksa odsijecanja nosa kao čina unakaženja i socijalne diskvalifikacije potekla je sa područja Bizanta, gdje je često korištena kao način da se detronizirani vladar spriječi u povratku na vlast. Usporediti: P. Crawford, *Justinian II. The Roman Emperor Who Lost His Nose and His Throne... and Regained Both!* (London: Pen & Sword History, 2021).

⁴³ Iako ne ulazi u nama određene okvire bosanskog srednjovjekovlja, treba spomenuti još jedan u historiografiji poznat primjer sakaćenja žene odsijecanjem nosa, ovaj put u okvirima crkvene zajednice: N. Lonza, “O nosu i ponosu: svećenik Barbije Longo pred crkvenim i svjetovnim vlastima srednjovjekovnog Dubrovnika”. U: *Bertošin zbornik*, sv. 2, ur. Ivan Jurković (Pula: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli; Pazin: Državni arhiv u Pazinu, 2013): 45–59.

⁴⁴ Kurtović, *Lamenta de Foris I-L*, sv. 1: 457–458 (br. 1439).

⁴⁵ C. Saunders, *Rape and Ravishment in the Literature of Medieval England* (Cambridge: D. S. Brewer, 2001): 15–16.

su ta dva oblika nasilja često međusobno povezani. Društvo je prepoznavalo silovanje kao posebno gnusan čin nasilja nad ženom i kao takav se spominje u mnogim literarnim tekstovima, hronikama i zbirkama zakona.⁴⁶ Iako su se u moderno vrijeme pojavila određena sociološka tumačenja kako je silovanje u starijim historijskim periodima, pogotovo srednjem vijeku, bilo manje društveno stigmatizirano, budući da je svoje pravdanje nalazilo u pojedinim navodima iz Biblije,⁴⁷ ipak su medievisti iznijeli dosta dokaza u prilog suprotnom tumačenju.

U okvirima srednjovjekovne bosanske historije u izvorima nije zabilježeno mnogo slučajeva silovanja, iako je sigurno ta praksa bila daleko raširenija, naročito u toku vojnih kampanja, kako onih protiv nekih vanjskih neprijatelja, tako i međusobnih ratovanja između velikaških obitelji. Na sličnim primjerima bi se ponajbolje mogla analizirati razlika između društveno opravdanog i sankcioniranog oblika (seksualnog) nasilja, no, takve informacije nisu sačuvane. Spomenuti primjeri se nalaze među spisima fonda *Lamenta de foris* Dubrovačkog arhiva. Prvi je opisan uz dosta detalja. Naime, izvjesna Vitosava, o kojoj znamo samo da je kćerka nekog Miloša, a sluškinja Bogavca Kapšića iz Brgata, jednom je prilikom otišla do mlinova da samelje žito. Međutim, tu ju je sačekao Mladen Baljin Starčić iz Glavske i silom je odveo od mazgi – *volens eam carnaliter cognosceris*. Iako se opirala i vikala tražeći pomoć, silovatelj ju je nekoliko puta udario, te pod prijetnjom noža i stežući joj grlo rukama silovao – *tunc ipse accusatus euagniaata cultellissa eam percussit multotines de platto et eam acriter verberavit stringens ey gulam cum manibus et sic eam carnaliter cognouit*.⁴⁸ U drugom primjeru je izvjesnu Ružu, suprugu Radovana Pribilovića, u blizini dubrovačke Carine, na tlo oborio Tunko Dmitrović želeći je silovati – *volendo vim ipsam violare*, a čak ju je namjeravao i nožem probosti, od čega su je spasili neki muškarci koji su naišli.⁴⁹ Jedan od tih muškaraca je gotovo sigurno bio

⁴⁶ A. Classen, "Introduction: Violence in the Shadows of the Court". U: *Violence in Medieval Courty Literature. A Casebook*, ur. Albrecht Classen (New York: Routledge, 2004): 21.

⁴⁷ Ovdje se prvenstveno misli na pisanja čuvene autorice Andree Dworkin, po mnogo čemu radikalne feministice, no, ipak ne u mjeri kako se prezentira u današnjoj popularnoj kulturi. Ona je u svojim analizama identificirala brojne citate prvenstveno iz Starog zavjeta koji pravdaju, pa čak i podstiču seksualno nasilje nad ženama (Knjiga Postanka 34:2; Knjiga Brojeva 31:18, Zaharija 14:2 itd.). O ulozu ove autorice više u: J. Kelso, "Andrea Dworkin on the Biblical Foundations of Violence Against Women". U: *Rape Culture, Gender Violence, & Religion*, ur. C. Blyth, E. Colgan i K. B. Edwards (London: Palgrave MacMillan, 2018): 83–101.

⁴⁸ Kurtović, *Lamenta de Foris I-L*, sv. 1: 373–374 (br. 1179).

⁴⁹ Kurtović, *Lamenta de Foris I-L*, sv. 2: 803–804 (br. 2642).

Radovan Kikušić, jer je istog dana na sudu protiv njega podignuta optužnica zbog teškog ranjavanja silovatelja Tunka.⁵⁰ Iako je u drugim dijelovima Evrope težina kazne za silovatelje ovisila o bračnom statusu žrtve, u Dubrovniku to nije bio slučaj, te je prema Janeković-Römer ovaj oblik nasilja uglavnom prolazio samo sa blagim i simboličnim kaznama.⁵¹ Ipak, u svojoj monografiji o položaju žena u srednjovjekovnom Dubrovniku, Dinić-Knežević navodi da je kazna za počinitelje silovanja bila jako stroga – iskopavanje oba oka, ukoliko nije bio u stanju da oženi žrtvu,⁵² što je možda i razlog zbog kojeg ovi slučajevi nisu često dospijevali do sudskih instanci. Prema Splitskom statutu, kazna za silovanje je bila novčane prirode, a njena visina je ovisila o “moralu žrtve”.⁵³ Slično je bilo u Vinodolskom statutu, dok su obližnje komune Senja i Krka predviđale čak i smrtnu kaznu.⁵⁴ Vidimo da je i u bosanskom susjedstvu postojao dosta ambivalentan odnos prema društvenoj stigmi žrtve, koja je uvijek pratila zločin silovanja, pa imamo osnove za izvlačenje određenih analogija, uz, naravno, uvijek potrebnu dozu opreza.

2.4. Psihološko nasilje

Pod psihološkim nasiljem svrstavaju se raznorazni oblici odnosa prema ženama s osnovnim ciljem njihovog poniženja i naglašavanja njihovog podređenog društvenog položaja. Ovdje ćemo spomenuti običaj koji teško da bilo kome prvi pada na um kada se govori o nasilju nad ženama – njihovo nominiranje u izvorima: “spisima se žena uvijek pobliže određuje svojom vezom s nekim muškarcem, kao kći, žena, udovica, sestra ili ljubavnica. Nasuprot tome, muškarci su određeni najčešće samo svojim prezimenom i imenom oca. Njihove veze s drugim osobama, npr. ženom, tastom, punicom, bratom, sestrom, majkom i drugima, spominju se samo kada se radi o poslovima vezanim uz te osobe.”⁵⁵ U srpskom srednjovjekovnom kulturnom krugu nastao je jedan još više ponižavajući izraz – “mužastvena žena” ili “mužeumna žena”, tj. ona koju

⁵⁰ Kurtović, *Lamenta de Foris I-L*, sv. 2: 803 (br. 2641).

⁵¹ Z. Janeković Römer, *Rod i grad. Dubrovačka obitelj od XIII do XV stoljeća* (Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1994): 128.

⁵² D. Dinić-Knežević, *Položaj žena u Dubrovniku u XIII i XIV veku* (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1974): 125.

⁵³ Z. Radovčić, “Razvoj osobnog i obiteljskog prava prema Splitskom statutu iz godine 1312.” *Lucius* 3 (2003): 74.

⁵⁴ Z. Novak, “Neki aspekti pravnog položaja žena u Vinodolskom zakonu, Senjskom i Krčkom statutu”. *Historijski zbornik* 62 (2009): 319–324.

⁵⁵ Janeković Römer, *Rod i grad*: 126.

treba pohvaliti zbog hrabrosti ili pameti, ali upravo ovakvim pridjevima koji ih uspoređuju sa muškarcem kao superiornim bićem.⁵⁶ Ovdje se savršeno uklapa i vijest da je na dvoru Sandalja Hranića Kosače kružila informacija i divljenje prema akcijama Ivane Orleanke, slaveći njenu umješnost u rukovođenju vojskom.⁵⁷

Ovakav je odnos bio toliko ukorijenjen da se transferirao i na epitafe na nadgrobnim spomenicima žena bosanskog srednjovjekovlja. Tako na bogatom epitafu Radače iz roda Sankovića, osim samostanskog imena pokojnice Polihranija, spomenuto je još čak osam muških osoba. Ne samo da je navedeno čija je Radača bila supruga, nevjesta, kćerka, sestra i majka, nego čak i u vrijeme kojeg je vladara preminula: "V ime otca i sina i svetago duha se leži raba božija Polihranija a zovom mirskim gospoja Radača, župana Nenca Čihorića kućnica, a nevista župana Vratka i sluge Dabiživa i tepčije Stipka, a kći župana Miltena Draživojevića a kaznacu Sanku sestra, a postavi si bilig njen sin Dabiživ s božijom pomoštiju sam svojimi ljudimi a v dni gospodina kralja Tvrtka."⁵⁸ Sličan je slučaj sa gospojom Gojisavom i njezinim epitafom: "A se leži gospođa Gojisava, kći Jurija Baošića a kućanica vojevode Radiča, a prista u kući kaznaca Sanka i župana Bilijaka s počtenijem i prija svoju viru i višnju slavu."⁵⁹ Ukoliko zanemarimo muška imena, čak i skromni ostali podaci iz ovih epitafa donose zanimljiva saznanja o ženskoj duhovnosti tog vremena.

2.5. Socioekonomsko nasilje

Postoji stav, zasnovan na određenim pravnim tradicijama, da ženama u srednjem vijeku nije bilo dozvoljeno da same obavljaju finansijsko poslovanje, nego isključivo preko muških zastupnika.⁶⁰ Historiografija je do sada producirala nekoliko radova u kojima se analizira i obrazlaže ekonomska samostalnost i uspješnost pojedinih žena bosanskog srednjovjekovlja, istina pripadnica najelitnijeg društvenog sloja.⁶¹ Međutim, gore spomenuti pravni običaj u njima

⁵⁶ S. Tomin, *Mužastvene žene srpskog srednjeg veka* (Novi Sad: Akademska knjiga, 2011).

⁵⁷ E. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača* (Sarajevo: Institut za istoriju, 2009): 397.

⁵⁸ D. Lovrenović, *Stećci. Bosansko i humsko mramorje srednjega vijeka* (Zagreb: Ljevak, 2013): 139–140.

⁵⁹ Lovrenović, *Stećci*: 152.

⁶⁰ S. Redžić, "O društvenom statusu žene u dosrednjovekovnoj i srednjovekovnoj Srbiji". *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini* 41 (2011): 527.

⁶¹ Hambo, "Samostalnost u poslovnoj inicijativi dvije bosanske vojvotkinje: Jelena Hranić i Jelena Nelipčić"; E. Kurtović, "Državni depozit' (depozit banice Anke, Sandalja Hranića i

nije problematiziran, pa nam ostaje samo da nagađamo da li je uloga diplomatskih predstavnika koje su ove žene slale u Dubrovnik, kao zastupnike u sređivanju finansijskih poslova, imala i ovu rodno diskriminirajuću dimenziju.

Jedina sigurnost u ekonomskom pogledu koju su imale žene bio je njihov miraz. Na osnovu pogrešno tumačenog dijela oporuke viteza Pribislava Vukotića, koji govori o običaju da se u Bosni žena ne uzima zbog miraza, već zbog "ljubavi, dobrote i časti i ugleda njihovog roda",⁶² neki autori su ishitreno došli do zaključka da u Bosni nije postojala institucija miraza, te da ona u brak nije donosila nikakvu imovinu.⁶³ Ipak, mnoštvo drugih podataka govori u prilog upravo suprotnom zaključku o postojanju miraza.⁶⁴ Naravno, u izuzetno pokvarenim odnosima u obitelji dešavalo se da muž izbací suprugu iz kuće, bez da njoj ili njenoj obitelji vrati miraz.⁶⁵ Svakako ekonomski najugroženije bile su žene koje su organizirano transportirane u Dubrovnik radi prošnje.⁶⁶

Na samom kraju se osvrćemo na institucionalno nasilje nad ženama u srednjem vijeku, ne zato jer ga smatramo najmanje štetnim ili opresivnim, nego zbog toga što nam se čini da je on za žene tog vremena bio ili najmanje uočljiv, ili su pak bile svjesne da postoje najmanje šanse da se taj oblik nasilja eliminira. Podređen položaj žena u srednjovjekovnom društvu je bio općenit i sveprisutan. Potvrđen u nekim od najvažnijih crkvenih kanona, poput *Decretum Gratiani*, kojim je jasno naznačeno kako je žena po prirodnom zakonu podređena muškarcu.⁶⁷ Najpoznatiji oblik srednjovjekovnog institucionalnog nasilja svakako je zakon po čijim odredbama žena nije nasljeđivala muževu

---

Katarine u Dubrovniku 1406. – 1413. godine". *Prilozi* 28 (1999): 57–103; E. Kurtović, "Jelena Hranić u bankarskim poslovanjima u Dubrovniku i Kotoru". *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine* 5 (2008): 89–113.

⁶² O ovom testamentu vidjeti: S. Ćirković, "Počteni vitez Pribislav Vukotić". *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu* 10/1 (1968): 259–276, naročito 260; M. Hebib, "Testament viteza Pribislava Vukotića i pravna kultura", *Bosna franciscana* 52 (2020): 103–123.

⁶³ M. Spahić, "Brak, žena i porodični odnosi u srednjovjekovnoj Bosni (XIV–XV vijeka)". U: *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju*, sv. 2, ur. Husnija Kamberović (Sarajevo: Institut za istoriju, 2011), 291.

⁶⁴ Usporediti: Dautović, "Bosansko-ugarski odnosi kroz prizmu braka Ludovika I Velikog i Elizabete": 146–149; Hebib, "Testament viteza Pribislava Vukotića i pravna kultura": 114–117; E. Kurtović, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne: Ispisi iz knjiga miraza Državnog arhiva u Dubrovniku 1380–1506* (Sarajevo: Vlastita naklada, 2022).

⁶⁵ Vidjeti ranije spomenuti slučaj između Borislava Dobriekovića iz katuna Mirilovića i njegove supruge Armenke.

⁶⁶ M. Dinić, *Odluke veća Dubrovačke republike*, sv. 1 (Beograd: Srpska akademija nauka, 1951): 216 (br. 1382); Petrović, "Dubrovačke arhivske vesti o društvenom položaju žena kod srednjovekovnih vlaha": 5–23.

⁶⁷ H. Küng, *Women in Christianity* (London: Continuum, 2001): 47.

poziciju i posjede, pa je to dovelo do činjenice da Francusko Kraljevstvo, kao jedno od rijetkih u srednjovjekovno doba, nikada nije imalo ženu kao vladaricu.⁶⁸ U mnogim dijelovima Evrope žene dugo vremena nisu imale pravo da podignu tužbu protiv bilo kakve nepravde ili zločina.⁶⁹ Međutim, na dubrovačkom primjeru znamo da su na ovom prostoru ipak imale proceduralni kapacitet da se pojave na sudu kao tužitelj, no, samo ograničen i diskriminiran kapacitet svjedočenja.⁷⁰ Ipak je, kao i za brojne druge segmente izučavanja srednjovjekovnih društava, važno naglasiti da se ne smije zaboraviti klasna pripadnost pojedinca ili grupe o kojima se piše. Tako, iako su žene plemićkog roda zasigurno bile podređene muškim pripadnicima ovog elitnog sloja, njihov položaj u društvu je isto tako neupitno bio bolji od položaja muškaraca kmetova.

Kao poseban oblik (mogućeg) institucionalnog nasilja moramo spomenuti instituciju braka na bosanski način. Ovaj oblik bračne zajednice temeljio se na jednako laganom razvrgavanju braka, kao i sklapanju, po čemu je bio u znatnom kontrastu sa situacijom u ostalom dijelu tadašnje Evrope, gdje je brak polako ostvarivao status svetog sakramenta, te gdje ga je već stoljećima ranije postalo jako teško razvrgnuti ukoliko je oboje supružnika bilo živo i zdravo. Nije se ovaj bračni običaj temeljio niti na vjerskoj, niti na društvenoj pripadnosti, jer ga nalazimo kod sve tri konfesije na području srednjovjekovne Bosne, kao i kod svih društvenih slojeva. Njegova neobičnost i egzotika uvjetovali su da se temom ovoga braka bavio veći broj historičara, koji su raspravljali o njegovim pravnim i društvenim konsekvencama, te tragali za porijeklom u starinama.⁷¹ Ipak, još se niko od istraživača nije sjetio analizirati ovu vrstu braka iz drugog ugla, tj. ugla žena. Tek se u jednom novijem radu autor ovoga teksta upitao da li je osnovni postulat braka na bosanski način – *si eris mihi bona* (“dok si mi dobra”) – vrijedio i u obratnom smjeru – *si eris mihi bonum*?⁷²

⁶⁸ C. Taylor, “The Salic Law, French Queenship, and the Defense of Women in the Late Middle Ages”. *French Historical Studies* 29/4 (2006): 543–564.

⁶⁹ S. Shahar, *The Fourth Estate. A history of women in the Middle Ages* (London: Routledge, 2004): 14.

⁷⁰ N. Lonza, “Coram Domino Comite et suis Iudicibus: Penal procedure in Early Fourteenth-Century Dubrovnik”. *Criminal Justice History* 15 (2004): 10, 12.

⁷¹ Pregled značajnije historiografije o ovom problemu vidjeti u Dž. Dautović, “The Papacy and Marriage Practices in medieval Bosnia”. U: *Medieval Bosnia and South-East European Relations*, ur. Dž. Dautović, E. O. Filipović i N. Isailović (Leeds: Arc Humanities Press, 2019): 121–130.

⁷² Dž. Dautović, “Sudbine velom zaborava skrivene: žene bosanskog srednjovjekovlja u izvorima, historiografiji i populistici”. U: *Zamišljanje žene. O ideološkim i kulturnim konceptima*

Svi dostupni primjeri govore o tome da su muškarci jednostrano upotrebljavali ovu klauzulu, bez i trunke naznake da je neka žena isto učinila, bez obzira na to bila ona kraljica, vojvotkinja ili pučanka. Kraljevi Ostoja i Tomaš, vojvode Sandalj Hranić, Juraj Vojsalić i Stjepan Vukčić samo su najpoznatije muške ličnosti koje su okončale prethodne brakove radi sklapanja novih. S velikom dozom sigurnosti možemo zaključiti da je i ovo bio jedan oblik izravne diskriminacije i institucionalnog nasilja nad ženama, bez obzira na to što izvori govore da su muževi supruge u njihove obitelji vraćali u zdravom stanju i zajedno sa mirazom. Učinak koji je običaj braka na bosanski način imao na psihu žena bosanskog srednjovjekovlja možemo samo nagađati, no, na samom početku ovoga teksta mogli smo vidjeti epilog jedne od primjena klauzule *si eris mihi bona* koja je dovela do najpoznatijeg femicida u historiji Bosanskog Kraljevstva, ukoliko taj slučaj možemo nazvati femicidom.

2.6. Zaključak

Kako smo iz prezentiranih izvornih informacija mogli vidjeti, tokom bosanskog srednjovjekovlja svi oblici pojavnosti nasilja nad ženama su u manjem ili većem opsegu bili prisutni i ostvareni. Step en njihovog javljanja u izvorima svakako ovisi o više faktora. Prvi faktor, koji se u bilo kakvom istraživanju ovoga perioda ne smije zanemariti, jeste temeljni nedostatak izvora domaće provenijencije, pa smo i za ovu temu, kao i mnoge druge, osuđeni na pogled izvana, tj. mahom na informacije zapisane u notarskoj kancelariji u Dubrovniku. Analiza potvrđuje podređen položaj žena u tadašnjem društvu, gdje se diskriminacija osjećala na svakom nivou, od svakodnevnog života, do institucionalnih sistema. Iz starije historiografije su poznati stavovi da je položaj žena u srednjovjekovnom bosanskom društvu generalno bio nešto povoljniji nego u ostatku Evrope: imale su jednako pravo nasljeđivanja, nisu primoravane na promjenu konfesije udajom, na kraju, jedna žena je nekoliko godina i vladala Bosanskim Kraljevstvom. No, i pored svega, vidljivo je da su žene generalno imale drugorazredan položaj u društvu i da često njihova prava nisu bila zaštićena ni na koji način. Loš status se i dodatno pogoršao kada se ispostavilo da žene imaju i ekonomsku vrijednost, budući da su proglašavanjem Bosne hereitičnom zemljom postale roba koja se traži i može prodati. Shodno još dominantnijem principu klasne nejednakosti, nisu svi oblici nasilja nad ženama bili

---

ženskog roda u povijesti Bosne i Hercegovine, ur. S. Veladžić i A. Ličina Ramić (Sarajevo: Heinrich Böll Stiftung / Fondacija Heinrich Böll, 2023): 42.

jednako zastupljeni i kod plemkinja i kod kmetica. Većina spomenutih oblika nasilja nad ženama javnog je karaktera, dok je sve ono što se dešavalo unutar kućnih zidova ostalo van pažnje notara, obavijeno velom stida, privatnosti i tradicionalnosti patrijarhalne obitelji.

Bibliografija

Popis skraćenica

HAZU	Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
JAZU	Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti
SKA	Srpska kraljevska akademija
SR BiH	Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina

Objavljeni primarni izvori

- Čremošnik, Gregor. 1932. *Kancelarijski i notarski spisi, 1278–1301*. Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- Čremošnik, Gregor. 1949. Izvori za istoriju roblja i servcijalnih odnosa u našim zemljama srednjega vijeka, *Istorijsko-pravni zbornik* 1: 148–162.
- Dinić, Mihailo. 1951. *Odluke veća Dubrovačke republike*, sv. 1. Beograd: Naučna knjiga.
- Dinić, Mihailo. 1967. *Iz dubrovačkog arhiva*, sv. 3. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Fejić, Nenad. 1982. Dokumenti o prodaji i oslobađanju roblja iz Bosne i Dubrovnika u Kataloniji. *Mešovita grada (Miscellanea)* 10: 9–32.
- Jireček, Konstantin. 1892. Spomenici srpski. *Spomenik SKA* 11: 1–103
- Kurtović, Esad. 2022. *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne: Lamenta de Foris I-L, 1370–1483*, sv. 1–3, Sarajevo: Institut za historiju.
- Kurtović, Esad. 2022. *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne: Ispisi iz knjiga miraza Državnog arhiva u Dubrovniku 1380–1506*. Sarajevo: Vlastita naklada.
- Nakaš, Lejla i dr. 2018. *Codex diplomaticus regni Bosnae. Povelje i pisma stare bosanske države*. Sarajevo: Mladinska knjiga.
- Šoljić, Ante, Zdravko Šundrica i Ivo Veselić. 2002. *Statut grada Dubrovnika*. Dubrovnik: Državni arhiv u Dubrovniku.

Sekundarni izvori

- Alajbeg, Ante. 2020. Trgovina robljem i kršćanstvo u arheološkom zapisu – primjer ranosrednjovjekovne Dalmacije. *Starohrvatska prosvjeta* 47: 251–302.
- Ančić, Mladen. 2020. The Murder of Queen Elizabeth – a case study of the late medieval political propaganda. U: *Aspice hunc opus mirum. Zbornik povodom*

- sedamdesetog rođendana Nikole Jakšića*, ur. Ivan Josipović i Miljenko Jurković. Zadar: University of Zadar; Zagreb: University of Zagreb – International Research Center for Late Antiquity and the Middle Ages, Motovun, 2020, 385–406.
- Budak, Neven. 1984. Trgovina radnom snagom na istočnom Jadranu – razvoj i značaj. *Historijski zbornik* 37: 105–138.
- Budak, Neven. 1985. Servi i famuli – primjer isključivanja i marginalizacije u našim komunalnim društvima. *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* 18: 249–255.
- Budak, Neven. 1986. Pravni položaj serva i famula u komunalnim društvima na istočnom Jadranu. *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* 19: 51–68.
- Classen, Albrecht. 2004. Introduction: Violence in the Shadows of the Court. U: *Violence in Medieval Courtly Literature. A Casebook*, ur. Albrecht Classen. New York: Routledge, 1–36.
- Crawford, Peter. 2021. *Justinian II. The Roman Emperor Who Lost His Nose and His Throne... and Regained Both!* London: Pen & Sword History.
- Čremošnik, Gregor. 1947. Pravni položaj našeg roblja u srednjem veku. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Nova serija 2: 69–73.
- Ćirković, Sima. 1968. Počteni vitez Pribislav Vukotić. *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu* 10/1: 259–276.
- Dautović, Dženan. 2014. Bosansko-ugarski odnosi kroz prizmu braka Ludovika I Velikog i Elizabete, kćerke Stjepana II Kotromanića. *Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* 17/3: 141–157.
- Dautović, Dženan. 2014. *Metus turchorum* – strah od Turaka u srednjovjekovnoj Bosni. U: *Osmansko osvajanje Bosanske kraljevine*, ur. Sedad Bešlija. Sarajevo: Institut za istoriju, 75–103.
- Dautović, Dženan. 2019. The Papacy and Marriage Practices in Medieval Bosnia. U: *Medieval Bosnia and South-East European Relations*, ur. Dženan Dautović, Emir O. Filipović i Neven Isailović. Leeds: Arc Humanities Press, 113–135.
- Dautović, Dženan. 2023. Sudbine velom zaborava skrivene: žene bosanskog srednjovjekovlja u izvorima, historiografiji i populistici. U: *Zamišljanje žene. O ideološkim i kulturnim konceptima ženskog roda u povijesti Bosne i Hercegovine*, ur. Sabina Veladžić i Aida Ličina Ramić. Sarajevo: Heinrich Böll Stiftung / Fondacija Heinrich Böll, 2023, 17–61.
- David, Géza i Pál Fodor, ur. 2007. *Ransom Slavery along the Ottoman Borders*. Leiden: Brill.
- Dedić, Enes. 2022. Županija Sana i njezini robovi u drugoj polovini 13. stoljeća. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 54/2: 29–48.
- Dinić Knežević, Dušanka. 1974. *Položaj žena u Dubrovniku u XIII i XIV veku*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.

- Duranović, Elmedina. 2014. Žene iz Bosne na tržištu roblja u Dubrovniku 1279–1301. *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* 17/3: 47–62.
- Fejić, Nenad. 1981. Trgovina bosanskim robljem u Barceloni krajem XIV i početkom XV veka. *Istorijski časopis* 28: 27–48.
- Filipović, Milenko. 1963. Struktura i organizacija srednjovekovnog katuna. U: *Simpozij o srednjovekovnom katunu*, ur. Milenko S. Filipović. Sarajevo: Naučno društvo SR BiH, 45–120.
- Gračanin, Hrvoje. 2021. Izvori i historiografija o zatočeništvu kraljice Elizabete i njezine kćeri, kraljice Marije u Novigradu. U: *800 godina od obnove Rimske kule i prvog spomena imena Novigrad u pisanim izvorima*, ur. Zlatko Begonja i Ante Uglešić. Zadar: Sveučilište u Zadru, 66–85.
- Groebner, Valentin. 2004. *Defaced: The Visual Culture of Violence in the Late Middle Ages*. New York: Zone Books.
- Hambo, Semir. 2014. Samostalnost u poslovnoj inicijativi dvije bosanske vojvotkinje: Jelena Hranić i Jelena Nelipčić. *Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* 17/3: 225–234.
- Hebib, Mirza. 2020. Testament viteza Pribislava Vukotića i pravna kultura. *Bosna franciscana* 52: 103–123.
- Hobsbawm, Eric. 2023. *Banditi*. Zagreb: Ljevak.
- Isailović, Neven. 2011. Povelja hercega Hrvoja Vukčića Hrvatinića ženi Jeleni. *Stari srpski arhiv* 10: 165–180.
- Janeković Römer, Zdenka. 1994. *Rod i grad. Dubrovačka obitelj od XIII do XV stoljeća*, Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- Kelso, Julie. 2018. Andrea Dworkin on the Biblical Foundations of Violence Against Women. U: *Rape Culture, Gender Violence, & Religion*, ur. Caroline Blyth, Emily Colgan i Katie B. Edwards. London: Palgrave MacMillan, 83–101.
- Küng, Hans. 2001. *Women in Christianity*. London: Continuum.
- Kurtović, Esad. 1999. “Državni depozit” (depozit banice Anke, Sandalja Hranića i Katarine u Dubrovniku 1406.–1413. godine). *Prilozi* 28: 57–103.
- Kurtović, Esad. 2008. Jelena Hranić u bankarskim poslovanjima u Dubrovniku i Kotoru. *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine* 5: 89–113.
- Kurtović, Esad. 2009. *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Kurtović, Esad. 2020. Roblje u bosansko-dubrovačkim odnosima u razvijenom srednjem vijeku. *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* 7: 49–64.
- Lonza, Nella. 1994. “Coram Domino Comite et suis Iudicibus”: Penal procedure in Early Fourteenth-Century Dubrovnik. *Criminal Justice History* 15: 1–38.

- Lonza, Nella. 2013. O nosu i ponosu: svećenik Barbije Longo pred crkvenim i svjetovnim vlastima srednjovjekovnog Dubrovnika. U: *Bertošin zbornik*, sv. 2, ur. Ivan Jurković. Pula: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli; Pazin: Državni arhiv u Pazinu, 45–59.
- Lovrenović, Dubravko. 1986. Da li je Jelena Nelipčić bila majka Balše Hercegovića? *Istorijski zbornik* 7: 195–198.
- Lovrenović, Dubravko. 1987. Jelena Nelipčić, splitska vojvotkinja i bosanska kraljica. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 20: 183–193.
- Lovrenović, Dubravko. 2013. *Stećci. Bosansko i humsko mramorje srednjega vijeka*. Zagreb: Ljevak.
- Mrgić, Jelena, Fostikov, Aleksandra. 2017. Ženski glasovi Bosanskog Kraljevstva na primeru dve Jelene – Jelene (Grube) i Jelene Nelipčić. U: *Srpska kraljevstva u srednjem veku*, ur. Siniša Mišić. Kraljevo: Univerzitet u Beogradu, 381–399.
- Novak, Zrinka. 2009. Neki aspekti pravnog položaja žena u Vinodolskom zakonu, Senjskom i Krčkom statutu. *Historijski zbornik* 62: 315–343.
- Pandea, Anca-Ruxandra, Dariusz Grzemny i Ellie Keen. 2019. *Gender Matters. A manual on addressing gender-based violence affecting young people*. Strasbourg: Council of Europe.
- Petrović, Đurđica. 1985. Dubrovačke arhivske vesti o društvenom položaju žena kod srednjovekovnih vlaha. *Istorijski časopis* 32: 5–23.
- Radović, Zdenka. 2003. Razvoj osobnog i obiteljskog prava prema Splitskom statutu iz godine 1312. *Lucius* 3: 49–80.
- Redžić, Saduša. 2011. O društvenom statusu žene u dosrednjovekovnoj i srednjovekovnoj Srbiji. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini* 41: 515–535.
- Rio, Alice. 2017. *Slavery after Rome, 500–1100*. Oxford: Oxford University Press.
- Saunders, Corinne. 2001. *Rape and Ravishment in the Literature of Medieval England*. Cambridge: D. S. Brewer.
- Shahar, Sulamith. 2004. *The Fourth Estate. A History of Women in the Middle Ages*. London: Routledge.
- Skoda, Hannah. 2013. *Medieval Violence. Physical Brutality in Northern France 1270–1330*. Oxford: Oxford University Press.
- Solovjev, Aleksander. 1946. Trgovanje bosanskim robljem do god. 1661. *Glasnik Državnog muzeja u Sarajevu*, Nova serija 1: 139–162.
- Sophoulis, Panos. 2020. *Banditry in the Medieval Balkans, 800–1500*. London: Palgrave MacMillan.
- Spahić, Midhat. 2011. Brak, žena i porodični odnosi u srednjovjekovnoj Bosni (XIV–XV vijeka). U: *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju*, sv. 2, ur. Husnija Kamberović. Sarajevo: Institut za istoriju, 283–297.
- Stojkovski, Boris. 2009. Trgovina robljem između Balkanskog i Iberijskog poluostrva tokom XIV i XV veka. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 34: 265–275.

- Stojkovski, Boris. 2020. Položaj roblja u srednjovekovnom Dubrovniku između legislative i prakse. U: *Nomophylax. Zbornik u čast Srdana Šarkića*, ur. Tamara Ilić i Marko Božić. Beograd: Pravni fakultet, 357–377.
- Taylor, Craig. 2006. The Salic Law, French Queenship, and the Defense of Women in the Late Middle Ages. *French Historical Studies* 29/4: 543–564.
- Tenšek, Tomislav Zdenko. 2005. Krstjani i trgovina robljem na Sredozemlju između 13. i 15. stoljeća. U: *Fenomen "krstjani" u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, ur. Franjo Šanjek. Sarajevo: Institut za istoriju; Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 309–334.
- Tomin, Svetlana. 2011. *Mužastvene žene srpskog srednjeg veka*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Vinaver, Vuk. 1953. Trgovina bosanskim robljem tokom XIV veka u Dubrovniku. *Anali Historijskog instituta JAZU* 2: 125–147.
- Vinaver, Vuk. 1955. Crno roblje u starom Dubrovniku (1400–1600). *Istorijski časopis* 5: 437–442.
- Živković, Pavo. 1974. Podaci o roblju kao izvor za istorijsku geografiju srednjovjekovne Bosne. *Prilozi* 10/2: 333–340.
- Živković, Pavo. 1976. Mletačka trgovina bosanskim robljem u srednjem vijeku. *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* 21–27: 51–58.

III.
U CIVILIZACIJSKIM
TOKOVIMA SVIJETA
ISLAMA

3. NASILJE NAD ŽENAMA U OSMANSKOJ BOSNI: KA MAPIRANJU SOCIOKULTURNE PANORAME POGRANIČNE PROVINCIJE

Fahd Kasumović

3.1. Uvod

Nasilje nad ženama je u posljednjih pedeset godina prepoznato kao globalni društveni problem koji dovodi do patnji i stradanja žena i djevojčica porijeklom iz različitih rasnih, etničkih, kulturnih, političkih i nacionalnih skupina, bilo da je riječ o manjinskim ili većinskim zajednicama na određenom prostoru, u urbanom i ruralnom okruženju.¹ Ključni strateški dokumenti Ujedinjenih nacija opisuju nasilje nad ženama kao pojavu koja predstavlja manifestaciju historijskih nejednakih odnosa između muškaraca i žena, kao i jedan od ključnih socijalnih mehanizama pomoću kojeg su žene dovođene u subordiniran položaj u odnosu na muškarce.² Navedena promjena paradigme, koja se posebno izraženo manifestira od devedesetih godina prošlog stoljeća, na koncu, odrazila se i na akademsku zajednicu te je u posljednjih trideset godina širom svijeta moguće pratiti porast broja radova koji se odnose na nasilje o ženama. Historičare i historičarke počinju zanimati etiologija i tipologija nasilja nad ženama, kulturne vrijednosti unutar kojih se nasilje odigrava, posljedice nasilnih postupaka, društvene reakcije na nasilje, što je sve popraćeno analizom i kontekstualizacijom konkretnih slučajeva u kojima su žene promatrane kao žrtve nekog od nasilnih postupaka.³ Zahvaljujući ovim radovima, društvo je

¹ Za osnovne pojmove o nasilju nad ženama i borbe koja je dovela do promjene globalnih strategija za prevenciju nasilja nad ženama vidjeti: J. True, *Violence against women. What Everyone Needs to Know* (Oxford: Oxford University Press, 2021).

² UN General Assembly, *Declaration on the Elimination of Violence against Women. Resolution 48/104*, December 20, 1993; UN, *Report of the Fourth World Conference on Women Beijing*, 4–15 September 1995.

³ Literatura o ovome prilično je brojna. Kao primjer ovoga tipa istraživanja vidjeti: L. L. Zannetti Domingues, L. Caravaggi i G. M. Paoletti, ur. *Woman and Violence in the Late Medieval Mediterranean*, ca. 1100–1500 (Abingdon, Oxon: Routledge, 2002); S. D'Cruze i A. Rao, ur. *Violence, Vulnerability and Embodiment Gender and History* (Malden, MA: Blackwell Publishing, 2005).

steklo uvid u mehanizme perpetuiranja nasilja, kao i određene zajedničke niti nasilja nad ženama koje se provlače kroz povijest. Usporedo s tim, došlo se i do zaključka da svaki kulturni kontekst ima svoje specifičnosti te da su neka pitanja, koja se u spomenutim dokumentima UN-a neupitno promatraju kao manifestacija nasilja, mogla biti i drugačije vrednovana u drugim povijesnim epohama i sredinama. Kada se podvuče crta, evidentno je da su navedena istraživanja pokazala mogućnosti i značaj izučavanja nasilja nad ženama kao znanstvene teme te su ukazala na značaj ovih istraživanja za razumijevanje sociokulturne panorame određenoga prostora. Od posebnoga značaja bilo je to što se ukazalo na potrebu interdisciplinarnog promatranja fenomena nasilja nad ženama, kao i na uvažavanje diskurzivnog karaktera povijesnih tekstova, uključujući i one o nasilju nad ženama.

Osmanistička historiografija, u kojoj je pisanje o nasilju nad ženama tradicionalno bilo na periferiji znanstvenih interesa, u proteklih trideset godina je, također, postala značajno diversificirana te su se istraživači sve češće odlučivali istraživati seksualno nasilje,⁴ obiteljsko nasilje,⁵ otmice,⁶ verbalno uznemiravanje,⁷ rodno nasilje i sistem društvenih vrijednosti koji omogućava nasilje,⁸ ubistva žena u javnom i privatnom prostoru, institucionalni tretman nasilnika, kažnjavanje nasilnika, odnose između žrtava i nasilnika i slično.⁹ Navedena istraživanja još uvijek su relativno malobrojna te i dalje predstavljaju neznatan dio ukupne historiografske produkcije. Unatoč tome, postalo je jasno da je nasilje nad ženama bilo dio životnog iskustva brojnih žena u Osmanjskom Carstvu, a javnost je upoznata sa nekim vrstama izvora u kojima se mogu

⁴ B. Tuğ, *Politics of Honor in Ottoman Anatolia: Sexual Violence and Socio-Legal Surveillance in the Eighteenth Century* (Leiden: Brill, 2017).

⁵ E. Ginio, "Women, Domestic Violence and Breaking Justice. The Evidence of Şeriat Court of Eighteenth Century Salonica". U: *Mélanges en l'honneur du Prof. Dr. Suraiya Faroqhi*, ur. A. Temimi (Tunis: Fondation Temimi pour la recherche scientifique, et l'information, 2009): 153–167.

⁶ L. Peirce, "Abduction with (Dis)honor: Sovereigns, Brigands, and Heroes in the Ottoman World". *Journal of Early Modern History* 15 (2011): 311–329.

⁷ E. Kermeli-Ünal, "Words are Magic: Orality in Ottoman Society and Jurisprudential tradition". U: *Ayşegül Keskin Çolak'a Armağan Tarih ve Edebiyat Yazıları*, ur. H. Çolak, Z. Kocabıykoğlu Çeçen i N. Işık Demirakın (Ankara: Kebikeç, 2016): 53–61.

⁸ E. Semerdjian, "Gender Violence in Kanunnames and Fetvas of the Sixteenth Century". U: *Beyond the Exotic: Women's Histories in Islamic Societies*, ur. A. El Azhary Sonbol (Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2005): 180–197; J. E. Tucker, *Women, Family and Gender in Islamic Law* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008).

⁹ F. Zarinebaf, *Crime and Punishment in Istanbul, 1700–1800* (Berkeley: University of California Press, 2010).

pronaći podaci o nasilju nad ženama, kao što su sudski spisi, kanunname, šerijatskoppravna literatura te registri različitih kancelarija osmanske centralne vlasti. Na opisani način, razvojem socijalne historije Osmanskoga Carstva, uhvaćen je priključak s rastućim korpusom znanstvene literature koja se u internacionalnom akademskom prostoru, u kojem osmanistika bilježi zapažene rezultate, susreće pod zajedničkim imeniteljem *violence against women and girls* – VAWG (nasilje nad ženama i djevojčicama). Sve ovo svjedoči da je razvoj socijalne historije Osmanskoga Carstva omogućio da ona dobije važna poglavlja te da osmanistička istraživanja nisu ostala izolirana u odnosu na globalne historiografske trendove.

S druge strane, kada je riječ o prostoru Bosne i Hercegovine u osmanskom periodu, ne postoji nijedan rad u kojem bi nasilje nad ženama bilo obrađeno kao zasebna tema na temelju osmanskih primarnih izvora te koje bi metodološki i problemski bilo sistematski elaborirano i povezano sa sličnim istraživanjima na polju osmanistike i globalnim historiografskim strujanjima. Štaviše, rijetki su čak i radovi u kojima se susreću bilo kakvi podaci o ovoj problematici. No, njih ipak ima te se u dostupnoj literaturi susreću određene informacije o pojedinim oblicima nasilja nad ženama, kao što su, naprimjer, otmice djevojaka,¹⁰ optužbe za uvrede izrečene na šerijatskom sudu, parnice u kojima je oštećena strana žena,¹¹ prisilni brakovi, razbojništva, fizičko nasilje nad prostitutkama, silovanja i ubistva žena.¹²

Navedeni podaci imaju svoju funkcionalnu ulogu u tematskim okvirima u kojima su zamišljeni. Međutim, kada se sagleda njihov doprinos na širem polju studija koje se odnose na izučavanje nasilja nad ženama, onda su rezultati dijametralno suprotni. Izuzimajući otmice djevojaka, riječ je o usputnom spominjanju pojedinih oblika nasilja nad ženama, a ne o njihovoj sistematičnoj analizi i kontekstualizaciji unutar osmanskog političko-pravnog i sociokulturnog sistema. Budući da je takvo što izostalo, navedeni radovi ne mogu biti okarakterizirani kao dostatni za dubinsko razumijevanje nasilja nad ženama kao višeslojnog i složenog društvenog fenomena. Drugim riječima, kada se uzmu u

¹⁰ V. Čulinović-Konstantinović, "Tradicija sklapanja braka otmicom u Bosni i Hercegovini". *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, 48–49 (1996): 145–169; D. Pinjuh, "Šerijatska vjenčanja kršćana u Hercegovini u 18. stoljeću". *Croatia Christiana periodica* 47/91 (2023): 53–75, 56–62.

¹¹ E. Korić, "Žena u javnom prostoru Bosanskog ejaleta". U: *Zamišljanje žene: O ideološkim i kulturnim konceptima ženskog roda u povijesti Bosne i Hercegovine*, ur. Sabina Veladžić i Aida Ličina Ramić (Sarajevo: Heinrich Böll Stiftung / Fondacija Heinrich Böll, 2023): 67, 69, 73, 74.

¹² K. Filan, *Sarajevo u Bašeskijino doba: jezik kao stvarnost* (Sarajevo: Connectum, 2014): 150, 160–162, 165, 177–178.

obzir količina i kvalitet podataka koji se trenutno nalaze neobrađeni u osman-skim arhivima, te se to usporedi s onim što je zabilježeno u postojećoj historiografskoj literaturi, postaje jasno da je prostor za napredak ogroman te da je potrebno intenzivirati napore na sistematskom istraživanju ovoga pitanja.

Cilj ovoga rada je popuniti postojeću prazninu u historiografiji te utvrditi različite oblike nasilja nad ženama u osmanskom periodu, njegove posljedice, način na koji su se političko-administrativne strukture odnosile prema navedenoj pojavi te strategije kojima su se žrtve nasilja nastojale izboriti za svoja prava. Obradivanje ove teme ima višestruk očekivani značaj. Njime će se produbiti i dopuniti postojeća saznanja o sociokulturnoj panorami osmanske Bosne u ranom novom vijeku i prvoj polovini 19. stoljeća.¹³ Bit će pokazano da je postojeća slika društva i kulture u osmanskoj Bosni nepotpuna, između ostalog i zbog toga što ona ne sadrži detaljan uvid u nasilje nad ženama. Obradom ove teme stječu se, stoga, informacije koje su važne za razumijevanje višeslojnosti i kompleksnosti društvenih interakcija, sistema kulturnih vrijednosti, kao i ostvarivanje dubljeg razumijevanja uloge nasilja u svakodnevnom životu žena i muškaraca. Na koncu, ovo istraživanje predstavljat će doprinos u osmanističkim studijama u cjelini, jer u njima ni za jednu provinciju još uvijek nije urađena elaboracija različitih oblika nasilja u jednom radu, na osnovu kombinacije sudskih, administrativnih i narativnih izvora.

Imajući u vidu navedena istraživanja, postavlja se nekoliko pitanja na koja je potrebno dati odgovor. Koje vrste izvora sadrže podatke o nasilju nad ženama i koja su metodološka ograničenja pri njihovom korištenju? O kojim oblicima nasilja nad ženama se može govoriti na osnovu njih? Gdje se odigrava nasilje? Šta Osmanlije i pojedini žitelji Osmanskog Carstva podrazumijevaju pod nasiljem i u kakvom kontekstu se susreću podaci o nasilju nad ženama? Da li je nasilje nad ženama promatrano kao društveno štetna pojava? Da li je država pokušavala prevenirati i sankcionirati nasilje nad ženama? Da li muškarci mogu neometano provoditi nasilje nad ženama te da li se to smatralo društveno prihvatljivim? Da li žene učestvuju u nasilju nad drugim ženama? Na koji način društvena struktura ograničava ponašanja pojedinaca, muškaraca i žena? Da li su žene bile nemoćne i pasivne promatračice nasilja nad

¹³ Tradicionalni historiografski osvrti na socijalnu povijest osmanske Bosne sadržavali su različite teme koje su se odnosile na položaj vojničke klase i proizvodnog stanovništva, njihovu međusobnu interakciju, kao i podatke o važnim društvenim procesima. No, za žene tu nije bilo mjesta, kao ni za nasilje kojem su one bile izložene. Za uvid u takav pristup razumijevanju društva vidjeti: A. S. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832.* (Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1996): 36–147.

njima ili su se pokušavale aktivno tome suprotstaviti? Da li im sistem dozvoljava samoodbranu?

Osmanski izvori na kojima će se zasnivati ovo istraživanje su primarno različite vrste sudskih spisa, počevši od sidžila (sudskih protokola) do različitih pojedinačnih dokumenata koji su producirani na sudu, kao što su sudski hudžeti, murasele i ilami. Navedeni dokumenti, koji svjedoče o pravnoj praksi na području osmanske Bosne, pogranične provincije osmanske države, bit će povezani s dokumentima koji imaju širi značaj, kao što su opće osmanske kanunname te šerijatskopравни priručnici i pravna mišljenja (fetve). Analizi će biti podvrgnute i naredbe centralne vlasti sadržane u ahkam-defterima i muhimme-defterima, kao i naredbe pokrajinskih namjesnika. Na koncu, sve to bit će dopunjeno podacima iz narativnih izvora, kao što su ljetopisi i putopisi. Ovaj rad polazi od metodološke pretpostavke da svi navedeni izvori nude tekstualno posredovane slike stvarnosti te da oni, u konačnici, sadrže prvorazredna svjedočanstva o diskurzivnom konstruiranju različitih oblika nasilja nad ženama. U skladu s tim, njihova upotreba ima i određene spoznajne limite o kojima će biti potrebno voditi računa prilikom provođenja analize. Promišljanja o konkretnim ograničenjima svake od ovih vrsta izvora bit će navedena u glavnom dijelu rada.

Šta je nasilje i na koji način ga prepoznati, jedno je od važnih pitanja u ovom radu? O tome u stručnoj literaturi postoje različite definicije,¹⁴ a u ovom radu se pod nasiljem podrazumijeva bilo koji čin kojim se nastoji ženama nanijeti tjelesna šteta, bilo da je ona rezultirala povredama ili ne, uključujući i prijetnje takvim djelima, zatim, spolno uznemiravanje, psihološko nasilje, uključujući povredu časti i dostojanstva. Nasilje, također, obuhvaća i ugrožavanje ekonomskih prava, ali istraživanje te problematike iz praktičnih razloga nije uvršteno u ovaj rad. Navedeno razumijevanje je nastalo pod utjecajem suvremenih predodžbi o tome što se može smatrati nasiljem. Međutim, nezavisno od pitanja definicija koje su produkt suvremenoga doba, analizom primarnih izvora pokazat će se da navedeni činovi imaju historijsku dugu pozadinu. Nastojat će se utvrditi na koji su se način prema različitim oblicima nasilja nad ženama odnosile Osmanlije te da li su navedeni činovi bili prepoznati kao nasilni akti. Ovo istraživanje neće se, iz praktičnih razloga i prostornih ograničenja, odnositi na one vrste nasilnih činova na koje je pravo monopolizirala država, kao što su kaznene sankcije.¹⁵ No, u nekoj široj studiji o nasilju nad

¹⁴ True, *Violence against Women*: 3–10.

¹⁵ O ideji države koja monopolizira nasilje vidjeti: M. Weber, *Economy and Society: An Outline of Interpretative Sociology*, ur. G. Roth i C. Wittich (Berkeley: University of California Press, 1978): 54.

ženama mogli bi biti uključeni i oni oblici nasilja koji nisu nužno prepoznati kao nasilje, već kao legitimni činovi provođenja pravde.

3.2. Fizički napadi na supruge i nanošenje tjelesnih ozljeda

Fizički napad predstavlja bilo koji čin u kojem se protiv žrtve, odnosno oštećene strane, primjenjuje fizička sila s ciljem da joj se nanese fizička bol ili ozljeda. Mnogo je različitih nasilnih činova koji se mogu podvesti pod ovu definiciju, a neki koji su prepoznatljiviji su udaranje, šamaranje, davljenje, pritiskanje, grebanje, guranje i slično. Riječ je o agresivnim postupcima kojima su, kako istraživanja pokazuju, žene kroz povijest bile mnogo izložene.¹⁶ No, kada je riječ o povijesti Bosne i Hercegovine u osmanskom periodu, napadi na žene spadaju u neobrađenu problematiku. Cilj ovoga poglavlja je da ukaže na podatke koje o fizičkom nasilju nad ženama pronalazimo u primarnim izvorima, u prvom redu u različitim sudskim dokumentima. Ključna pažnja bit će posvećena fizičkom napadu na žene u obitelji, dok će prestale manifestacije fizičkog nasilja nad ženama predstaviti u narednim glavama ovoga rada.

Ključno pitanje, prema tome, je u kakvom se kontekstu susreću podaci o nasilju nad ženama u sudskim dokumentima, kao i šta nam to govori o načinu na koji je navedeni fenomen tretiran u osmanskom društvu. Da bi se odgovorilo na ovo pitanje, istraženo je 46 sidžila sarajevskog šerijatskog suda, sastavljenih u periodu od polovice 16. do polovice 19. stoljeća, kao i sačuvani sidžili koji se odnose na Tešanj, Fojnicu, Maglaj, Mostar, Blagaj i Nevesinje.

Analiza navedenog materijala pokazala je da se nasilje nad ženama u sudskim sidžilima, odnosno u uzorku koji predstavlja bazu ovog istraživanja, najčešće spominje u vidu sudskih bilješki o uzajamnom jamčenju (*kefālet*) kojim su pojedinci ili grupe davali sudu garancije za određene muškarce, optužene za nasilno postupanje nad ženama, da ubuduće, suprotno Šerijatu (*hi-lāf-i šer'*) svoje supruge neće tući (*darb*), vrijeđati (*šetm*), nasilno prema njima postupati, uznemiravati ih (*cevr ü eziyet*), kao i da će ih izdržavati i odijevati (*infāk ü iksā*), u skladu s njihovim mogućnostima.¹⁷ Navedene bilješke obično su bile registrirane na prednjim ili zadnjim stranicama sidžila, ponekad čak i

¹⁶ Pogledati istraživanja koja se odnose na druge dijelove Osmanskog Carstva: Ginio, "Women, domestic violence nad braking justice": 153–167; E. Semerdjian, "Domestic Violence: Ottoman Empire". U: *Encyclopedia of Women & Islamic Cultures*, sv. 2: *Family, Law and Politics*, ur. J. Suad (Leiden: Brill, 2005): 121–123.

¹⁷ GHB, Sidžil 26, unutrašnja strana prednje korice; GHB, Sidžil 35, zadnja korica.

na unutrašnjoj strani korica. U sarajevskim se sidžilima takve bilješke redovno susreću, ali njihov broj nikada nije veliki.

Tabela 1. Sarajevski sud: Jamčenja da muževi neće činiti fizičko nasilje nad suprugama, 1200–1210. h. g. (1785–1796)

Izvor	Godina po Hidžri	Uk. br. slučajeva	Direktno navođenje fizičkog nasilja (udarci)
Sidžil 26	1200–1201.	2	2
Sidžil 27	1201–1202.	2	2
Sidžil 30	1202–1203.	0	0
Sidžil 31	1203–1204.	0	0
Sidžil 28	1204–1205.	0	0
Sidžil 32	1205–1206.	4	4
Sidžil 33	1206–1207.	2	2
Sidžil 34	1208.	5	0
Sidžil 35	1209–1210.	2	1
Ukupno		16	11

Navedeni slučajevi ne prikazuju ukupan broj slučajeva fizičkog nasilja muškaraca nad ženama. Takvo što nije moguće ni utvrditi. Ovdje je riječ o prijavljenom nasilju u kojem su žrtve zatražile zaštitu suda. One osobno ili njihovi zastupnici obratili su se sudu. O tome šta je prilikom očitovanja na sudu sve izrečeno nema detaljnih podataka. Zapravo, znanje koje nam je danas dostupno filtrirano je od službenika suda, koji profesionalnim, pravničkim jezikom, nastoje rezimirati ono što su sudionici procesa izjavili, kao i odluku suda. Gledano iz ugla istraživanja kojem je cilj utvrditi nasilje nad ženama, ovo su vrijedni podaci budući da se direktno spominje kako su muževi optuženi za fizičko nasilje nad suprugama te da se to nasilje manifestiralo u nanošenju udaraca. U određenom broju slučajeva nije navedena vrsta fizičkog nasilja, nego samo nasilno postupanje, maltretiranje i uznemiravanje (*cevr ü eziyet*),¹⁸ što nije dovoljno precizna formulacija budući da, prema osmanskoj pravnoj literaturi, takvo što može obuhvaćati i nasilje u vidu djela, ali i riječi. Općenitost formulacije je takva da ona u sebi sadrži mogućnost fizičkoga nasilja, s tim da se to ne može pouzdano utvrditi.

¹⁸ GHB, Sidžil 34, prednja korica, zadnja korica.

Muževi koji su prijavljeni zbog nasilja nad ženama u slučajevima koji su bili predmet analize u ovom radu, dakle u izvorima navedenim u Tabeli 1, kao i u ostalim primanim izvorima, dolazili su iz različitih skupina. Među njima moguće je susresti muslimane,¹⁹ kršćane,²⁰ Rome (*Ḳibtīyān*),²¹ gradsko i seosko stanovništvo,²² pripadnike različitih društvenih slojeva, uključujući i one koji su nosili počasne titule.²³ Ovo je izvanredno važna spoznaja, prvenstveno zbog toga što iz toga vidimo da je fizički vid obiteljskoga nasilja ogrožavao žene iz različitih društvenih i identitetskih skupina. Osim supruga, u pojedinim slučajevima muškarci su fizički ugrožavali i bivše supruge te je u takvim slučajevima bila za njih provedena procedura uzajamnog jamčenja.²⁴

Kada je riječ o vidovima fizičkog nasilja koji se spominju u izvorima, najčešće se u izvorima spominje formulacija “udaranje” (*ḍarb*). Ovo je općenit opis djela te na osnovu toga ne možemo znati koliko je ozbiljne posljedice ostavilo fizičko nasilje. Međutim, pojedini podaci nešto su precizniji te se iz njih vidi da su zabilježeni slučajevi lakšeg tjelesnog nasilja, kao što je šamaranje,²⁵ ali i oni koji su okvalificirani kao “žestoki udarci” (*ḍarb-i šedīd*),²⁶ čime se direktno ukazuje na teško fizičko nasilje. Većina zabilješki je takva da iz njih ne možemo znati kakve je tjelesne posljedice ostavilo ovo nasilje na ženu, no postoje zabilježbe da su se pojedine žene žalile da su bile ranjene,²⁷ a u nekim slučajevima postoje i optužbe da su udarci završili smrtnim ishodom, što ću prikazati u posebnom poglavlju u ovom radu.²⁸

Osim ovih slučajeva u kojima su sumarno navedena jamčenja koja su trebala prevenirati fizičko i ostale vrste nasilja nad suprugama, u izvorima se

¹⁹ GHB, Sidžil 32, prednja korica.

²⁰ Jamčenje za Milovana, sina Mihajlovog, da neće suprugu Anicu, kršćanku, vrijeđati i uznemiravati. GHB, Sidžil 56, 186.

²¹ GHB, Sidžil 13, prednja korica.

²² Zahida, iz sela Brdnik/Brdnić, u kadiluku Memlehatejn (Donja i Gornja Tuzla), tužila je 1644. muža Hasana, sina Islam-hodžinog, zbog fizičkog nasilja. GHB, A-3726/TO, 17a; N. Dostović, *İzbornik Sancağı Tuzla Kazası Sicilleri: 1630–1650 (inceleme-çeviriyazı-dizin)*, magistarski rad (Istanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013): 200–201.

²³ Jamčenje da Mehmed-baša, iz Kemal-begove mahale u Sarajevu, neće tući i psovati suprugu Umihanu, kći Sokolli Mehmed-baše. GHB, Sidžil 56, 186; Jamčenje Mula Ibrahima, sina Hadži Sulejmana, iz Jahja-pašine mahale, da neće tući i psovati suprugu Fatimu, suprotno Šerijatu. GHB, Sidžil 26, 133.

²⁴ Jamčenje da zimija Miladin neće nasilje činiti, miješati se i “pružati ruku” (*iṭāle-i dest*) prema svojoj bivšoj ženi Petri. GHB, Sidžil 67, 2.

²⁵ GHB, Sidžil 6, 71.

²⁶ GHB, A-510/TO.

²⁷ GHB, A-3726/TO, 17a.

²⁸ GHB, Sidžil 18, 100.

susreću i sudski hudžeti i murasele u kojima se nalaze nešto detaljniji podaci o fizičkom nasilju nad ženama. Na osnovu ovakvih izvora možemo zaključiti da su tužbe protiv fizičkoga nasilja podnosile supruge same, a u određenim slučajevima mogli su to učiniti i njihovi srodnici. Neke od ovih tužbi bile su uspješne, dok je druge sud povlačio ili odbacivao.

Naprimjer, na sudu u Donjoj Tuzli, Zahida, kći Seferova, tužila je supruga Hasana, sina Islam-hodžinog, za nanošenje fizičkoga nasilja tvrdeći da je udario i ranio (*mecrūh*). No, nije bila u mogućnosti dokazati to pomoću svjedoka, što je činilo ključni dokazni instrument u islamskom pravu. Muž je porekao njene navode zaklinjući se da to nije učinio te je tužba, na koncu, bila povučena.²⁹

Za razliku od toga, mnogo je uspješnija bila tužba Ibrahim-agina, koju je podnio protiv svoga zeta Hasana tvrdeći da on svoju ženu, a njegovu kćerku, "žestoko tuče" (*ḍarb-i šedīd*) te da u alkoholiziranom stanju svakodnevno protiv nje čini različita "neprimjerena djela" (*fi'l-i šeni'*). Ovaj put najbliže komšije posvjedočile su o njegovim neprimjerenim navikama i nelegalnim postupcima. Na koncu, sud ga je odlučio kazniti diskrecionom kaznom u vidu batinaanja (*ta'zīr*) te je tom prilikom i zatvoren. Naloženo je sudskom muraselom da se on ne pušta iz zatvora dok se ne pokaje i ne nađe jemca koji će garantirati da optuženi više neće tući svoju suprugu i činiti navedene prijestupe.³⁰

Očigledno je iz spomenutih slučajeva da je fizičko nasilje nad ženama bilo predmet sudske prakse na području osmanske Bosne. Vidimo da su žene imale pravo podizati tužbu protiv muževa za nasilje te da su imale mogućnost tražiti sudsku zaštitu. Pored žena koje se nisu odlučile žaliti sudu, vidimo da su postojale i one koje su osobno odlučivale prijavljivati nasilje, što je dokaz i o jednoj vrsti socijalne akcije kojom su se one borile za svoja prava. Uporedo s tim, vidi se da je postojala i određena socijalna struktura, s određenim zakonima i pravnim procedurama, koja je omogućavala da njihove pritužbe budu procesuirane. Da bi se razumjela ta socijalna struktura i odnos društva prema nasilju, potrebno se osvrnuti na podatke koji se o supružničkom nasilju nad ženama susreću u osmanskim fetvama, tj. pravnim mišljenjima koja su pisale muftije, stručnjaci za islamsko pravo, što je u praksi šerijatskih sudova bilo uvažavano.³¹

Navedeni slučajevi bili su na osmanskim sudovima sankcionirani na osnovu fetvi u kojima se navodilo da kadija treba zaštititi suprugu ukoliko je

²⁹ GHB, A-3726/TO, 17a.

³⁰ GHB, A-510/TO.

³¹ O ustanovi fetve i njenom značaju za osmansku sudsku praksu vidjeti: B. A. Ergene, *Local Court, Provincial Society and Justice in the Ottoman Empire* (Leiden: Brill, 2003).

muž uznemirava/mučni. Naprimjer, u fetvi čuvenog osmanskog šejhul-islama iz vremena sultana Sulejmana Kanunija, postavljeno je pitanje: Ako Zejd suprug na različite načine uznemirava/mučni, a kadiji je to poznato, može li je (sudskim putem) razvesti? Odgovor je glasio: "Može zabraniti činjenje nasilja na koji god način to bude bilo moguće."³² Kao što se vidi, nasilje nije dovoljan razlog da bi se dovelo do razvoda braka, ali su osmanske kadije u Bosni, slijedeći ovakvu logiku promišljanja, zabranjivale muževima da čine nasilje nad ženama.

No, osim toga, treba napomenuti da su navedeni slučajevi nasilja nad ženama bili na sudu sankcionirani na osnovu toga što su pravници smatrali da određeni postupak izlazi izvan okvira onoga što se u islamskoj pravnoj literaturi smatralo dozvoljenim discipliniranjem koje suprug smije provoditi nad ženom.

Ovo je danas kontroverzno pitanje i mogu se susresti mnoga mišljenja u kojima autori citiraju hadise nastojeći dokazati da je postojala određena tolerancija prema pojedinim vidovima muževljevog ograničenog discipliniranja žena, dok postoje i oni koji koriste hadise kako bi pokazali da to nije bila preporučena praksa, kao i da sam poslanik Muhammed to nije činio. Kada je riječ o osmanskome kontekstu, na prvom mjestu treba vidjeti da li je bilo utjecajnih pravnikā koji su ipak smatrali da je mužu bilo dozvoljeno disciplinskim mjerama korigirati ponašanje supruge. Analiza je pokazala da je takvih mišljenja itekako bilo, kao što svjedoči primjer Çatalcalı Ali-efendije, osmanskog šejhul-islama iz 17. stoljeća. On je u jednoj od svojih fetvi postavio sljedeće pitanje: "Ako Zejd disciplinira svoju suprugā Hind (*tağ'ir*) budući da je ona napustila obavljanje namaza, a on joj je prije toga naredio da obavlja, može li Hind zatražiti od kadije da kazni Zejda diskrecionom kaznom?" Odgovor na ovo pitanje bio je da ne može.³³ Očito je da se na ovaj način dopušta fizičko discipliniranje žene u navedenoj situaciji.

Ipak, valja napomenuti da su se islamski pravnici razilazili u pogledu konkretnog pitanja discipliniranja u pogledu obavljanja namaza. Ibn Abidin, hanefijski pravnik iz osmanske Sirije, navodi pravna mišljenja prema kojima muž ne može suprugā, punoljetnu osobu, disciplinirati u slučaju neobavljanja namaza, ali isto tako spominje i mišljenja koja dozvoljavaju mogućnost

³² M. E. Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı* (Istanbul: Enderun Kitabevi, 1972): 54.

³³ Çatalcalı Āli Efendi, *Fetāvā-yı Āli Efendi bā Tertib-i Keferi ma'a'n-Nukūl* (Kostantiniyye/Istanbul: Matba'a-i Āmire, 1283. AH): 140.

discipliniranja u različitim drugim slučajevima, pod uvjetom da su u blažoj formi.³⁴ Postavlja se, ipak, pitanje šta je ponukalo Ali-efendiju da izda navedenu fetvu. Kao što se vidi iz štampanog izdanja njegovih fetvi, u kojim su komentatori dali poveznice sa ranijom pravnom literaturom, citirana Ali-efendijina fetva bila je u skladu s mišljenjem hanefijskoga pravnika El-Bezzazija, (u. 1424). El-Bezzazi je smatrao da se discipliniranje žena u fizičkoj formi (*darb*) može primijeniti u slučajevima neovlaštenog napuštanja muževe kuće, zbog vrijeđanja muža, zapostavljanja ukrašavanja (ako je suprotno muževim željama), odbijanja obaveze da s mužem stupa u intimni odnos u danima koji su izvan menstrualnog ciklusa, odbijanja obrednog pranja nakon ciklusa, kao i zbog zapostavljanja namaza (s tim da je istaknuto da se spore pravnicima oko toga).³⁵

Kada se uzmu o obzir svi navedeni podaci o nasilju nad ženama, postavlja se pitanje koji se zaključci mogu donijeti o tretmanu fizičke upotrebe sile prema ženama u osmanskoj sudskoj praksi, ali i u islamskoj jurisprudenciji. Važan zaključak je da slučajevi nasilja nad ženama koji su zabilježeni u sudskim spisima s područja Bosanskog ejaleta svjedoče da su postojale žene koje su se aktivno nastojale izboriti za svoja prava te koje su sudskim putem tužile nasilnike. Kao rezultat toga, vidimo da sudska praksa pokazuje da je osmanska vlast smatrala prijavljene slučajeve nasilja štetnom pojavom koju je nastojala spriječiti zahtjevom da optuženici dovedu jamce koji će garantirati da se nasilje, uključujući i ono koje je predstavljalo fizički napad, neće ponoviti. Štaviše, postoje i dokazi da su pojedini muževi zbog fizičkog nasilja prema supruzi bili izbatinani i zatvoreni, u skladu s propozicijama šerijatskog prava. U tom smislu, važno je navesti i da je osmansko društvo imalo određene socijalne mehanizme koji su trebali preduprijeti nasilje nad ženama, kao i da su oni vidljivi u Bosni. Navedeni slučajevi su značajni budući da pokazuju da je i u sistemima u kojima su društveni propisi muškarcima osiguravali dominantnu ulogu u obitelji i društvu ipak bilo normi i socijalnih praksi koje su ograničavale vlast muškarca nad ženom. S druge strane, u društvu su bile prisutne i utjecajne predodžbe prema kojima se smatralo legitimnim da muževi u nekoj blažoj, ograničenoj mjeri fizički discipliniraju žene. Takvo što ušlo je čak i u pravni diskurs koji je nakon toga omogućavao da se spirala nasilja nastavlja, ovaj put u legalnom ruhu. Zbog toga, brojni suvremenici neke primjene sile prema ženama nisu ni promatrali kao nasilje. Štaviše, pojedinim pravnicima nije bilo sporno

³⁴ Ibn Ābidīn, *Radd al-Muhtār ala ad-Durr al-Muhtār: Šarh Tanwīr al-Absār*, sv. 6 (Rijad: Dār Ālim al-Kutub, 2003/1423. AH): 132.

³⁵ Çatalcahı Āli Efendi, *Fetāvā-yı Āli Efendi*: 140.

može li se ženu disciplinirati, nego utvrditi određene restrikcije, odnosno prepoznati situacije u kojima je kažnjavanje legitiman čin. Navedene predodžbe o discipliniranju žena nisu bile karakteristične samo za Osmansko Carstvo te je zapravo izuzetno zanimljivo kako se širom svijeta susreću slični obrasci razmišljanja kada je riječ o rodnim ulogama i načinu na koji se muškarci mogu legitimno odnositi prema svojim suprugama. Kada se podvuče crta, čini se izvjesnim zaključiti da su prijavljeni slučajevi fizičkog nasilja nad suprugama samo vrh ledenog brijega, kao i da je u povijesnim bespućima ostala izgubljena većina ženskih glasova za koje je supružničko nasilje bilo dio svakodnevnog i uznemirujućeg životnog iskustva.

3.3. Silovanje

Silovanje je najekstremniji oblik seksualnog nasilja koji je moguće definirati na različite načine, ali se danas najčešće pod ovim izrazom podrazumijeva oblik seksualnog napada koji karakterizira spolni odnos, ili druga vrsta penetracije, koji su izvedeni bez suglasnosti osobe koja je žrtva silovanja. Silovanje su mogle pretrpjeti žene i muškarci, s tim da su znanstvena istraživanja utvrdila da su žene posebno često kroz povijest bile žrtve silovanja.³⁶ Osmanistička istraživanja su u posljednjih trideset godina dovela do objavljivanja više radova u kojima se obrađuje silovanje kao oblik seksualnog nasilja u Osmanskom Carstvu.³⁷ Međutim, primjeri s područja Bosanskoga ejaleta nisu bili uključeni u ove studije. Za razliku od toga, u bh. historiografiji uopće nema radova u kojima se posebno tretira i tumači silovanje te je to pitanje moguće samo sporadično susresti unutar drugih tematskih cjelina.³⁸ Cilj ovoga poglavlja da je doprinese boljem razumijevanju nasilja nad ženama u osmanskoj Bosni prezentiranjem

³⁶ True, *Violence against women*: 26.

³⁷ Tuğ, *Politics of Honor in Ottoman Anatolia*; Semerdjian, "Gender Violence in Kanunnames and Fetvas of the Sixteenth Century": 180–197; Peirce, "Abduction with (Dis)honor": 311–329; C. Doğan, "Modernleşme Çağında Tecavüz Suçu ve Osmanlı Cezai Söylemi (1750–1918)". *TIDSAD* 2 (2015): 213–330; E. Semerdjian, "Rape: Overview". U: *Encyclopedia of Women & Islamic Cultures*, sv. 2: *Family, Law and Politics*, ur. J. Suad (Leiden: Brill, 2005): 698–700; L. Peirce, "Rape: Ottoman Empire". U: *Encyclopedia of Women & Islamic Cultures*, sv. 2: *Family, Law and Politics*, ur. J. Suad (Leiden: Brill, 2005): 700–702; M. Karabacak, "İrzımı İsterim: 19. Yüzyıl Cinsel Saldırı Davaları Üzerine Bir Vaka İncelenmesi". *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi / Journal of Ottoman Legacy Studies* 6 (2019): 189–212.

³⁸ Filan navodi primjere silovanja koji se susreću u Ljetopisu Mula Mustafe Bašeskije. Filan, *Sarajevo u Bašeskijino doba*: 161, 177.

i tumačenjem podataka o silovanju koji su zabilježeni u primarnim izvorima na osmanskome jeziku.

U vezi s tim, prije prelaska na izvore koji su nastali kao rezultat sudske prakse u osmanskoj Bosni, potrebno je pojasniti na koji način je u osmanskoj pravnoj kulturi bilo tretirano silovanje te da li je ono bilo prepoznato kao društveni problem i krivično djelo.

Na prvom mjestu, potrebno se osvrnuti na vokabular koji je u osmanskom pravnom diskursu korišten kada se govorilo o silovanju. Primarni izvor za ovo pitanje predstavljaju šerijatskopравни kompendiji te zbornici fetvi koje su sastavili osmanski autori i koji su nastali kao nastavak klasične islamske pravne tradicije. Na osnovu njih može se zaključiti da je u islamskom pravu silovanje predstavljalo krivično djelo koje je označavano kao “blud koji je izvršen nasilnim putem” (*cebren zinā; zinā bil-ikrāh*),³⁹ odnosno u kojem osoba nad kojom se čini nasilje (tzv. *mukreh/mükreh*)⁴⁰ nije svojom voljom učestvovala u navedenoj radnji. Moguće je dakako susresti druge slične pravne formulacije iz kojih se vidi da je distinktivna karakteristika ove vrste seksualnog prijestupa bilo primoravanje na činjenje bluda. Ebussuud-efendija u jednoj fetvi spominje “nasilno korištenje bez postojanja braka” (*nikāh olunmadan cebr ile tasarruf*),⁴¹ dok Yenişehirli Abdullah-efendija spominje “nasilno uzimanje” (*gaşben ahz*) i “činjenje bluda” (*zinā*).⁴²

Bludom se prema stavu hanefijskih pravnika smatra seksualni vaginalni odnos muškarca i žene, mada postoje i mišljenja kojim se i druge seksualne radnje mogu smatrati bludom.⁴³ Šerijatska kazna kamenovanja za punoljetne i mentalno zdrave odrasle osobe, muslimane, naziva se *ḥadd* i ona je fiksno određena Kur'anom, sunnetom i konsenzusom učenjaka. Njena svrha je sankcioniranje, ali i odvracanje od budućih prijestupa. Silovanje, odnosno blud koji je izvršen pod prisilom (*cebren*) nije prema mišljenju Ebu Hanife podložan haddu, dok Ebu Jusuf i Muhammed smatraju da ima isti tretman kao hadd. Kažnjavaju se počinitelji, ali ne i žene koje su ovdje oštećena strana.⁴⁴

Analni odnos između muškarca i žene, ali i između dva muškaraca hanefijski pravници Ebu Jusuf i Muhammed smatraju ravnim bludu, dok je Ebu

³⁹ Tuğ, *Politics of Honor in Ottoman Anatolia*: 240.

⁴⁰ I. Al-Ḥalabī, *Multaqa al-abḥur* (Dar as-Sa'ādat / Istanbul: Matba'a-i 'Usmāniyya, 1309. AH): 80, 153.

⁴¹ Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussud Efendi Fetvaları*: 157.

⁴² A. Yenişehirli, *Behcetü'l-Fetāvā ma'an-Nukūl* (Istanbul: Dāri'ut-Taba'ati'l-Āmire, 1266. AH).

⁴³ A. M. Tuhmaz, *Hanefijski fikh*, sv. 3 (Sarajevo: Haris Grabus, 2004): 357–384; Semerdjian, “Rape: Overview”: 698–700.

⁴⁴ O tome vidjeti više u: Tuhmaz, *Hanefijski fikh*, sv. 3: 357–384.

Hanifa smatrao da je riječ o odnosu koji se kažnjava samo diskrecionim kaznama.⁴⁵ Međutim, vrijedi napomenuti da su hanefijski pravници u svojim djelima tretirali i pitanje nasilnog sodomiziranja (*cebren livāta*). Ono nije moglo biti kažnjeno haddom, ali je za njega kadija imao pravo odrediti diskrecionu kaznu. Ovisno o dokazima i okolnostima u kojima je ovaj prijestup počinjen, mogla je čak biti izrečena i smrtna kazna. Dokazi o tome mogu se pronaći u fetvama osmanskog šejhul-islama Çatalcalı Ali-efendije.⁴⁶

Praktična vrijednost kazne za prisilni blud bila je mala budući da su proceduralni uvjeti za dokazivanje bluda bili tako strogi te su se tražila četiri muška svjedoka koja su prisustvovala samom seksualnom činu te su jasno vidjeli penetraciju. Pravnici su bili svjesni navedenog problema u dokazivanju bluda, uključujući i onaj pod prisilom, te su umjesto toga ostavili mogućnost da se prisilni blud može kazniti i diskrecionim kaznama koje izriče kadija. One su imale jednostavniji sistem dokazivanja krivice budući da su za donošenje presude prihvaćani i posredni dokazi. Zavisno od toga da li je počinitelj bio povratnik činjenju prijestupa, odnosno njegove reputacije, kao i drugih relevantnih okolnosti prijestupa, pravnici su za ovo krivično djelo predvidjeli bičevanje/batiranje, pa čak i smrtnu kaznu.⁴⁷

Zanimljiv podatak je da je žena koja je bila izložena silovanju imala pravo samoodbrambeno reagirati te je šejhul-islam Ebussuud-efendija u jednoj fetvi dao mišljenje iz kojeg se vidi da žena u takvoj situaciji neće biti kažnjena na bilo koji način. Štaviše, naveo je da se takav postupak smatra *gazom*, što je naziv za borbu na Božijem putu.⁴⁸ Osim toga, žrtva silovanja mogla je dobiti i materijalnu kompenzaciju za štetu koja joj je nanesena.

Osmanske kanunname također su sadržavale propise o bludu, kao i prisilnom bludu. Za blud su u ovom zakonu bile navedene novčane kazne, ali i krvarina (*kanluk*) kao odšteta žrtvi.⁴⁹ Danas se smatra da je ovo učinjeno u skladu s mogućnostima koje su neki pravnici, kao što je Ebu Jusuf, ostavili u pogledu ubiranja novčanih globa (*ta'zīr bil-māl*).⁵⁰ Ovakav politički stav u osmanskoj

⁴⁵ Tuhmaz, *Hanefijski fikh*, sv. 3: 375–376.

⁴⁶ Çatalcalı Āli Efendi, *Fetāvā-yı Āli Efendi*: 140.

⁴⁷ Poglavlja o haddu i diskrecionim kaznama vidjeti u: Ibn Ābidīn, *Radd al-Muhtār ala ad-Durr al-Muhtār*: Šarh Tanwīr al-Abšār, sv. 6 (Rijad: Dār Ālim al-Kutub, 2003/1423. AH): 4–145.

⁴⁸ Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussud Efendi Fetvaları*: 158.

⁴⁹ H. Hadžibegić, "Kanun-nama sultana Sulejmana Zakonodavca iz prvih godina njegove vladave". *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Nova serija 4–5 (1949–1950): 307–310.

⁵⁰ F. Kasumović, *Na periferiji svijeta islama: Osmanska poreska politika u Bosanskom ejaletu 1699–1839*. (Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 2021): 188.

državi rezultat je toga što su bili svjesni da je hadd teško dokaziv, a u navedenoj praksi vidjeli su i materijalnu dobit.

Podaci koji su ovdje izneseni važni su za razumijevanje tretmana silovanja u osmanskoj pravnoj kulturi. No, da bi se stekla slika o ulozi nasilja nad ženama u socijalnoj povijesti Bosne, potrebno je utvrditi i način na koji su pravni propisi primjenjivani u sudskoj praksi, što je u potpunosti neobrađeno pitanje u historiografiji. U skladu s tim, postoji više važnih pitanja na koja je potrebno odgovoriti da bi se mogli evaluirati podaci o silovanju koji se susreću u primarnim izvorima.

Na prvom mjestu, potrebno je naglasiti da se tužbe za silovanje relativno rijetko susreću u sudskim dokumentima, u odnosu na ukupni broj dokumenata, ali da oni otkrivaju važne podatke o odnosu društva prema ovoj pojavi. Na osnovu njih danas znamo da su pojedine osobe u osmanskoj Bosni podizale tužbe protiv osoba koje su označile kao nasilnike, odnosno silovatelje te da su se za taj korak odlučivale budući da je u postojećim normativnim aktima postojala osnova za tužbu. Na njima je bilo da iznesu svoj slučaj, nakon čega se ulazilo u dokazni postupak. Danas se ne mogu znati detalji koje su o silovanju žrtve direktno na sudu izricale. One su bile saslušane te je njihove riječi u skladu s jezikom administracije rezimirao određeni službenik suda. Radi boljeg razumijevanja problematike, u ovom radu navest ću karakter tih tužbi.

Tužbe koje se odnose na silovanje prepoznajemo, prije svega, prema nekom od pravnih izraza koji su iskorišteni da bi se opisao sam čin, dok u drugim slučajevima iz konteksta cijele situacije i dodatnim opisima vidimo da je bila riječ o silovanju. U dijelu dokumenata susreće se optužba da je optuženi “prisilio [ženu] na činjenje bluda” (*cebren zinā*). Ovo je kvalifikacija koja se susreće u pravnoj literaturi, kako sam ranije pokazao, te su službenici koji su pravili rezimee ovih slučajeva koristili upravo nju kao važan indikator. No, tek se iz detalja o samom činu vidi, zapravo, na koji se to način manifestiralo.

Moguće je susresti optužbe za dolazak u ženin dom i silovanje koje je uslijedilo u njemu. Naprimjer, Umihana, kći Alijina, je na sarajevskom šerijatskom sudu optužila Fazlibašu da je prije pet mjeseci došao u njenu kuću i primorao je na činjenje bluda (*cebren zinā*).⁵¹ Tužba je na sudu iznesena u prisustvu optuženog. Ova optužba oslanjala se na ranije navedene šerijatsko-pravne norme prema kojima će muškarac koji počini nasilni blud nad ženom biti kažnjen, dok “žena koja je prisiljena” neće biti predmet kažnjavanja.

⁵¹ GHB, Sidžil 16, 79.

Određene tužbe za silovanje odnosile su se na nasilje koje je izvršeno tako što su “odmetnici” (*eşkıyā*) izvršili otmicu djevojke, premlaćivanje i seksualno nasilje nad njom. Mustafa iz Gračaničkog kadiluka tužio je na tešanjskom sudu trojicu muslimana, od kojih je jedan spahija, da su njegovu odraslu kćer djevicu (*bākire-i kebīre*) silom odveli svojoj kući. Tvrdio je da su se “zabavljali s njom” (*eğlendirip*) pet dana te da su čak doveli i imama da obavi neovlašteno vjenčanje. Na koncu, ona je izbavljena iz njihovih ruku te je sva u krvi i izranjavana ostala da leži u njegovoj kući. Tužba je izrečena u odsustvu odmetnika.⁵² Zanimljivo je da se u njoj ne navodi direktni pomen termina “nasilni blud”. No, to nije bilo ni nužno, jer kontekst je takav da ukazuje na nasilni seksualni odnos ili, u najmanju ruku, seksualno uznemiravanje. Žena je, prema optužbi, bila oteta, vjenčana, pretučena i vraćena ocu.

Zabilježene su i optužbe za nasilnu otmicu, fizičko nasilje i seksualne odnose bez postojanja bračnog ugovora. Navedeni izraz ukazivao je na seksualni odnos, dok samo izraz “cebren” pokazuje da je tužiteljica tvrdila da se sve desilo u nasilnim okolnostima. Naprimjer, Aiša-hatun je optužila nekoliko muslimana da su je oteli, udarili (*darb-ı dest*) i odveli u kuću Mehmed-spahije. On je obavio s njom “bračne radnje” (*zevcıyet mu‘āmelesi*), a da pri tome nisu bili u braku, glasila je tužba. Navedenim izrazom eufemistički se ukazuje na nelegalan seksualni odnos. Tužiteljica je navela da je držana pod ključem. Na koncu je pobjegla te na sudu traži da joj se “povrati čast” (*ırzumu tekmil*), odnosno kažnjavanje počinitelja, kao i povratak nekih stvari za koje je tvrdila da su joj otete.⁵³

U navedenom slučaju posebno je zanimljiv zahtjev tužiteljice/žrtve da joj se povrati čast. Ovakvo što često je element u tužbama za silovanje. Rezultat je to logike da je u skladu s onovremenim vrijednostima patrijarhalnoga društva čast jedna od temeljnih vrlina koju čovjek može imati.⁵⁴ Vlast je, štaviše, podanicima garantirala da će im zaštititi život, čast i imetak. Navedeni dokument pokazatelj je da se seksualni napad smatrao napadom na čast te navedene iskaze treba promatrati u tom kontekstu. Njim je bila ugrožena čast žene, ali i čast obitelji, što je očeve često ponukalo da traže zadovoljenje pravde.

⁵² NUBBiH, odjeljenje Specijalnih zbirki. Rukopisna zbirka, TR-26, 27. A. Polimac, prev. *Sidžil tešanjskog kadiluka iz druge polovine XVIII vijeka*: 1165–1204/1752–1790. (Sarajevo: Opća biblioteka Tešanj; Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, 2019): 67–68.

⁵³ GHB, Sidžil 33, 118.

⁵⁴ O časti i njenoj ulozi u osmanskoj kulturi vidjeti: Tuğ, *Politics of Honor in Ottoman Anatolia*; L. Peirce, “Honor, Reputation and Reciprocity”. *European Journal of Turkish Studies* [Online] 18 (2014): 1–13.

Optužbe za silovanje susreću se i među kršćanima te su zabilježene optužbe da su pojedinci izvršili seksualno i fizičko nasilje nad djevojčicama. Na primjer, Ivan sin Petra, iz sela Dusina, iznio je na sarajevskom sudu tužbu protiv Matije, sina Ivanova, iz jedne od mahala u Kreševu, navodeći da je on prije osam dana njegovu kći Anicu, koja ima devet godina, ugrabio, svezao joj usta te i da joj je oduzeo djevičanstvo.⁵⁵ Riječ je bilo o pokretanju tužbe na sudu, a optuženi nije još uvijek bio priveden radi suočavanja.

Navedeni slučajevi pokazuju da su tužbe za silovanje, odnosno protu-pravni čin s navedenim smislom koji je na različite načine mogao biti pravno izražen na sudu, pokretale same žene ili njihovi očevi. Nije postojala ustanova javnog tužitelja te se oštećenoj strani davala mogućnost da potraži zaštitu svojih prava na sudu.⁵⁶ Već samo postojanje tužbe, čak i kada nisu dovele do presude, važan je podatak koji govori o socijalnoj akciji žena i borbi za svoja prava unutar vladajućeg sistema društvenih normi. Ni muškarcu ni ženi nije bilo “jednostavno” podići tužbu za “prisilni blud” ili seksualno nasilje, zbog toga što su u slučaju neuspjeha takve tužbe i sami mogli biti tuženi za klevetu.⁵⁷ Podatak da su se u navedenim slučajevima tužitelji i tužiteljice odlučili na navedeni korak može značiti da su, u konačnici, bili spremni i na taj rizik.

Rezultati tužbi za silovanje nisu poznati u svim navedenim slučajevima. Autori i autorice koji su se bavili proučavanjem krivičnopravne problematike su primijetili da se na sudu često ne navodi epilog određenih procedura.⁵⁸ No, uprkos tim limitima, do određenih se spoznaja ipak može doći.

Reakcije optuženih na tužbe o silovanju, kao i procedura dokazivanja krivice od posebnog su značaja za temu ovoga rada. Kada se gledaju u širem kontekstu parnice koje su se dešavale na šerijatskom sudu, vidi se da su optuženi redovno negirali bilo kakvu krivicu te da je u tom slučaju teret dokazivanja bio na tužiteljima. Slično je bilo i sa tužbama za silovanje. Naime, u navedenoj tužbi Umihane, kćeri Alijine, protiv Fazlibaše, optuženi je prilikom

⁵⁵ GHB, Sidžil 7, 41.

⁵⁶ U. Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law* (Oxford: Oxford University Press, 1973): 242.

⁵⁷ O tretmanu klevete u osmanskom pravu vidjeti: R. Çiğdem, “Crimes against Honor in Ottoman/Islamic Law: A Study of Qadhf/Slander in Comparative Perspective”. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 16/2 (2008): 45–62.

⁵⁸ Ergene je pisao o spoznajnim ograničenjima koja imamo zbog toga što nam sidžili ne daju puni opseg procedura koje su se desile na sudu, kao i pune podatke o svim sudskim odlukama. Vidjeti: B. Ergene, *Local Court, Provincial Society, and Justice in the Ottoman Empire*: 129. Osim toga, Tuğ je primijetila da odlukama koje su donesene u registrima naredbi o raznim pritužbama često nedostaju elementi iz kojih bi se vidjelo kakva je odluka donesena o završetku procesa. Tuğ, *Politics of Honor in Ottoman Anatolia*: 16.

suočavanja na sudu jednostavno rekao da se tužiteljici “razum pomiješao” (*maḥlūtatu'l-aḳl*), odnosno da su joj se “pomiješale stvari u glavi”. Nakon što nije mogla dokazati tužbu na sudu, tužiteljica je odlučila tužbu povući. Moguće je da se na takav čin odlučila zbog mogućnosti protutužbe za klevetu koja slijedi ako se ne dokažu tvrdnje.

Nisu poznati rezultati tužbe koju je podnijela Aiša-hatun. Optuženi je na njene riječi o nasilnoj otmici, stupanju u seksualni odnos bez sklapanja braka, odgovorio da su oni zapravo bili u braku. Ono što ovdje prije svega privlači pažnju je podatak da se optuženi u ovom slučaju nije ni trudio dokazati da nije napravio neki čin fizičkog i seksualnog nasilja prema tužiteljici. Njegova ključna briga bila je da iznese tvrdnju da su oni bili u braku. Nasilje u braku se dešavalo, osmanski su pravnici za to čak predviđali kazne, kako sam ranije pokazao, ali pitanje silovanja u bračnom odnosu nikada nije bila razvijena problematika. Moguće je da je sve to uvjetovalo strategiju odbrane u ovom slučaju.

Navedena dva slučaja pokazuju s kakvim su se izazovima susretale žene koje su odlučile podići tužbu za nasilje, pogotovo u slučaju kada je optuženi odlučio negirati krivicu, što je općenito česta pojava. Međutim, dio predstavljenih slučajeva nije podrazumijevao sučeljavanje stranki na sudu, nego samo optužbu koja je iznesena pred sudom. Osobe protiv kojih je tužba iznesena nisu bile prisutne na sudu. Neki su predstavljeni kao odmetnici, pa se čini da oni u datim okolnostima nisu mogli biti privedeni radi ispitivanja. Ova vrsta tužbi nije bila zanimljiva samo zbog toga što je nanesena šteta ženi, nego i zbog toga što se ona smatrala narušavanjem javnoga reda i mira, što je povećavalo šanse da odmetnici budu privedeni na sud i osuđeni zbog prijestupa koje su počinili.

Određeni podaci o silovanju mogu se, također, susresti u narativnim izvorima. U tom pogledu, zanimljiv je Ljetopis Mula Mustafe Bašeskije iz 18. stoljeća. Autor u njemu daje određene podatke o silovanju. Naprimjer, navodi da je obitelj jednoga Jevreja bila napadnuta na Ilidži, kao i da se govorilo da su njegove žena i kćerka tu bile obeščašćene. Zanimljiva je njegova primjedba da je taj čin razbjesnio stanovništvo budući da su stradali poštenu ljudi. Na koncu, jedna osoba je završila u zatvoru zbog toga. Bašeskija navodi i da je izvjesni Šećo na Bendbaši silovao nečiju ženu, da je skočio u vodu, ali da su ga živa uhvatili. Za jednu stariju ženu, koju naziva “ludom”, Bašeskija tvrdi da je bila silovana u mladosti te da je rodila dijete.⁵⁹ Također, navodi da je bio obješen

⁵⁹ M. M. Bašeskija, *Ljetopis 1746–1804*, prev. M. Mujezinović (Sarajevo: Sarajevo-Publishing, 1997): 98, 135, 216.

čovjek optužen za silovanje kćerke jedne siromašne prosjakinje na Bendbaši. Navedeni podaci mogu poslužiti kao dokaz da su određene vijesti o silovanju kolale u sarajevskoj sredini. Nažalost, navedene slučajeve nisam pronašao u sarajevskom sudskom sidžilu, ali je moguće da su o njima bili izdati neki drugi sudski dokumenti, kao što su murasele, ilami i slično, koji su bili prilično brojni i nisu, očito, svi mogli naći mjesto u sidžilima šerijatskoga suda.

Analiza dokumenata u ovom poglavlju je pokazala da je u osmanskom društvu silovanje bilo poimano kao "prisilan blud" (*cebren zina*) te da su za njega, kao takvog, mogle biti određene različite kazne, počevši od batinanja i zatvora do smrtne kazne. Navedeni podatak jasno ukazuje na to da se smatralo da je riječ o društveno štetnoj pojavi. Za razliku od nasilnog stupanja u seksualni odnos s ženom s kojom se nije u bračnom odnosu, u ovim izvorima nema podataka o tretmanu silovanja u braku. Odnosno, pravnici su seksualni čin u braku smatrali legitimnim te se uopće nije uzimala u obzir mogućnost da je dolazilo do silovanja. Žrtva takvoga vida nasilja na sudu bi se, prema tome, mogla jedino u takvim slučajevima pozvati na opće osude nasilničkog ponašanja muža prema supruzi. Studije slučaja koje sam izabrao ukazuju na to da su na sudovima bile razmatrane tužbe o silovanju, odnosno o tzv. nasilnom bludu, koje su u sebe uključivale navode o otmici žena, fizičkom napadu i ozljeđivanju, kao i o ograničavanju slobode. Među osobama koje su optužene za seksualno nasilje nad ženama, kao i među žrtvama, ima muslimana i nemuslimana, gradskog i seoskog stanovništva, odraslih žena, ali i djevojčica. Nažalost, malo se zna o rezultatima tih tužbi. Dokazivanje je bio zahtjevan postupak, koji je mogao dovesti i do kontratužbi o kleveti. Osim toga, razumna se čini i pretpostavka da jedan veliki broj žrtava nikada nije objelodanio seksualno nasilje s kojim se susreo. S druge strane, postoje podaci da su neke osobe bile zatvorene zbog optužbi za silovanje i nasilnu otmicu, ali i oni slučajevi u kojima je tužiteljica povukla tužbu. Mali broj registriranih slučajeva silovanja u konsultiranim izvorima ne znači, dakle, da seksualno nasilje nije zadesilo mnogo više žena nego što se to obično misli, ili nego što se to može dokazati. Nažalost, mnogi izvori su propali, a mnogi slučajevi nisu nikada ni zabilježeni. Na koncu, može se zaključiti da zakon jeste bio strog u pogledu kažnjavanja silovanja, odnosno "bluda pod prisilom", kako su ga pravnici označavali, ali da to nikada nije bilo jednostavno dokazivo u praksi te se, pri tome, žrtva redovno suočavala s različitim izazovima u pokušajima da počinitelja dovede pred lice pravde.

3.4. Otmice žena i prisilni brakovi

Etnolozi i historičari koji se bave sociokulturnom poviješću jugoistočne Evrope utvrdili su tradicijsko postojanje običaja pribavljanja bračnog partnera nasilnim putem, bez suglasnosti djevojke i njenih srodnika.⁶⁰ Navedeni društveni fenomen obično su označavali izrazom otmica žena/djevojaka, pri čemu se razvila i tipologija ovakvih postupaka u kojoj se prepoznaju stvarni slučajevi otmice, praćeni nasiljem, ali i dogovorne, odnosno prividne otmice. Najvećim dijelom ideje o otmici izgrađene su na različitim južnoslavenskim izvorima, koji su se odnosili i na teritoriju Bosne i Hercegovine, dok su osmanski izvori u svemu ovome bili jako zanemareni. Zapravo, u historiografiji se susreće samo kratko spominjanje slučajeva otmice djevojaka u jednom blagajskom i nevesinjskom sidžilu te se, osim toga, ukazivalo i na zakonik sultana Sulejmana Kanunija kao izvor za razumijevanje ovoga pitanja.⁶¹ Cilj ovoga poglavlja je da doprinese boljem razumijevanju društvenog fenomena otmice žena, kao oblika nasilja nad ženama u Bosanskom ejaletu, te odnos osmanske vlasti prema navedenom pitanju. Otmica će ovdje biti šire promatrana u odnosu na navedene etnološke studije jer ona neće samo označavati otmice čiji je cilj stjecanje supruge, nego svaku otmicu koja je pogađala žene, pa čak i onda kada je bilo riječ o otmici već udatih žena.

Osmanski pravni sistem kriminalizirao je otmicu žena još u vrijeme sultana Bajazita II. On je u svojoj općoj kanunnami propisao da bude kastriran čovjek koji u nečiju kuću uđe samo kako bi odveo iz nje djevojku, ili dječaka. Dalje se navodi da će onaj ko se na silu (*gücile*) oženi otetom ženom ili djevojkom biti prisilno (*cebren*) i razveden, a onome koji takav brak sklopi bit će obrijana brada te ga je potrebno dobro izmlatiti.⁶² Sličan zakonski propis susreće se i u općoj kanunnami sultana Sulejmana Zakonodavca te je očigledno da je on to preuzeo od svoga djeda. Treba napomenuti da se ovdje desila

⁶⁰ V. Čulinović-Konstantinović, "Pregled istraživanja tradicionalnih oblika pribavljanja nevjeste – otmica i varijante njenih oblika u naroda Jugoslavije". *Ljetopis JAZU* 73 (1966): 445–458; Čulinović-Konstantinović, "Tradicija sklapanja braka otmicom": 145.

⁶¹ Čulinović-Konstantinović, "Tradicija sklapanja braka otmicom": 148; Pinjuh, "Šerijatska vjenčanja kršćana u Hercegovini": 59–60. O otmici u osmanističkim studijama na engleskom jeziku vidjeti: Peirce, "Abduction with (Dis)honor": 311–329.

⁶² A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, sv. 2, *II Bâyezid Devri Kanunnâmeleri* (Istanbul: Fey Vakfı, 1990): 42–43.

greška u prijevodu. Hadžibegić je, umjesto kastrirati, preveo “odsjeći ruku”.⁶³ Za razliku od toga, postoje i autori koji su to ispravno shvatili kao kastraciju.⁶⁴

Navedeni propis o kažnjavanju otmice djevojaka spada u diskrecionu skupinu (*siyāset*) prijestupa koje su vladari kažnjavali na osnovu ovlasti koje su imali te su za njih često bile uvedene teške tjelesne kazne.⁶⁵ Osmanska brigada za ovaj propis i žestoka kazna koja je uvedena govori o težnji države da se osigura javni red, stabilnost, kao i da se potisnu tradicije koje su negativno djelovale na podanike, odnosno koje su izazivale konflikte, kao što su bile otmice djevojaka. Temeljna osmanska težnja bila je zavodenje reda (*nizām*) u državi te je i ova mjera bila usmjerena ka postizanju toga cilja.

Međutim, koliko god postojali propisi o sankcioniranju otmice u Osmanskom Carstvu, kasnija povijest je pokazivala da oni nisu bili dostatni da se iskorijene navedeni običaji. Da bismo bolje ukazali na probleme s kojima se suočavala osmanska država, navest ću nekoliko primjera iz osmanskih sidžila. Pri tome, od posebnog interesa za temu je utvrđivanje elemenata koji pokazuju da su se otmice odigravale u nasilnim okolnostima, koje su bile štetne za ženu. Nakon što to pojasnim, pokušat ću utvrditi da li je bilo dogovorenih ili prividnih otmica, odnosno da li se o fenomenu te vrste, o kojem inače pišu etnolozi, može pronaći potvrda u osmanskim izvorima.

Analiza slučajeva otmice koje sam pronašao u sidžilima nedvojbeno pokazuje da je čin otmice u većini detektiranih dokumenata imao odlike nasilne situacije. Također, žene i njihovi roditelji uglavnom nisu bili saglasni s tim činom, bar u slučajevima prijavljenih otmica koje sam ja istraživao. Otmice su se dešavale često u dramatičnim okolnostima, pri čemu je oteta osoba mogla biti svezana, udarena, a u nekim slučajevima nasilje je bilo toliko izraženo da se govorilo da je djevojka ogrezla u krvi. Oštećena strana tražila je zaštitu vlasti te o tome imamo zabilježene reakcije.

Opis nekoliko otmica je dovoljan da se stekne uvid u nasilnost samoga čina. Izvjesni Salih, iz nahije Fojnica, žalio se bosanskom namjesniku tvrdeći da je njegovu kćer, djevicu, dok je išla putem, ugrabio (*tarīkde tutup*) i nasilno

⁶³ A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, sv. 4, *Kanunî Sultan Süleyman Devri Kanunnâmeleri* (Istanbul: Fey Vakfı, 1992): 368. Hadžibegić, “Kanun-nama sultana Sülejmana Zakonodavca”: 310.

⁶⁴ Heyd obrazlaže zašto se izraz *emcek/imçik* koristio, između ostalog, i kao oznaka za muški polni organ (*zeker*) te njegovo otklanjanje prevodi kao kastraciju. Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*: 31, 58, 97–98.

⁶⁵ Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*: 192–194.

odveo (*cebren götiirüp*) optuženi Mustafa, zajedno sa svojom dvojicom braće. Naveo je da su tako njihovu "čast bacili pod noge".⁶⁶

Ranije sam u ovom radu spomenuo slučaj Mustafe iz Gračaničkog kadiluka, koji je optužio trojicu muslimana, odmetnika, da su izvršili otmicu djevojke, njeno premlaćivanje, a našli su i osobu koja je izvršila i neovlašteno vjenčavanje. Okolnosti ovoga slučaja čine se posebno brutalnim jer je na koncu otac izjavio da je djevojka ostavljena kod njega sva u krvi.⁶⁷ Čini se da je u ovom slučaju brak poslužio samo kao pokriće za legitimiziranje nasilja koje je izvršeno nad djevojkom.

Okolnosti pod kojima su se desile otmice u određenim slučajevima bile su dodatno dramatične jer su, prema svjedočanstvima, dovodile do eskalacije nasilja među otmičarima i članovima obitelji otete djevojke. Naprimjer, tužitelj Jovo Savić izjavio je da je njegova kćer oteta te da je otmičar Nedo, sin Nikole, prilikom realizacije otmice jako povrijedio njegovu suprugu. Njoj je od udara ca bila slomljena ruka te je i osakaćena. Zatražio je da se postupi po Šerijatu.⁶⁸

Dramatične okolnosti dovodile su povremeno i do upotrebe oružja. U jednom nevesinjskom sidžilu iz 18. stoljeća zabilježeno je da je kršćanka Mara tužila nekoliko kršćana i jednog muslimana koji su napali na njenu kuću i ranili njenog muža. Kada su suočeni, izjavili su da je prije godinu dana Savka, Marina kći, uzela prsten od jednog od njih, što se smatralo nekom vrstom vjeridbe, te su došli da je vode. Savka je to kategorično porekla, nakon čega su oni htjeli silom da je odvedu. Otac ju je, pak, nastojao odbraniti te je tom prilikom zadobio udarac kundakom puške i povredu. Na sve ovo Mara je zatražila na sudu da se navedeno nasilje prema njima sankcionira. Ne vidi se da li su zaista i oteli djevojkju te je ovo moguće promatrati i kao pokušaj otmice.⁶⁹

Očito je na osnovu svega ovoga da su postojali sudski sporovi između roditelja otetih djevojaka i otmičara, odnosno onih kojih su ih pokušavali oteti. No, postavlja se pitanje kakvi su bili stavovi djevojaka prema cijelom događaju. Na osnovu dokumenta iz prethodnog pasusa vidjeli smo da se djevojka protivila odvođenju. No, ona nije bila jedina te je bilo još takvih slučajeva, o čemu podatke nalazimo u sudskim dokumentima. Naime, osmanska sudska

⁶⁶ GHB, Sidžil 7, 44.

⁶⁷ NUBBiH, odjeljenje Specijalnih zbirki. Rukopisna zbirka, TR-26, 27. Polimac, prev. *Sidžil tešanjskog kadiluka*, 67–68.

⁶⁸ D. Bojanić-Lukač i T. Katić, *Maglajski sidžili 1816–1840*. (Sarajevo: Bošnjački institut, Fondacija Adila Zulfikarpašića, 2005): 229.

⁶⁹ Arhiv HNK/Ž, OZ-DK 22/118, 35. H. Hasandedić, *Sidžil nevesinjskog kadije 1767–1775. godine (regesta)*. Mostar: Arhiv HNK/Ž, 2009): 30, 111.

procedura zahtijevala je da se djevojka upita o okolnostima otmice te su nam takva svjedočanstva od velike važnosti. Postoji više slučajeva u kojima je sama djevojka izjavila da se njoj nije sviđjelo to što je oteta te da traži da joj se povra- ti ugled.⁷⁰ Ovaj zahtjev u patrijarhalnoj sredini u kojoj su one živjele je bio od prvorazredne važnosti. Naime, reputacija (časť, obraz) je predstavljala jednu od temeljnih vrijednosti koje žena i njena obitelj u takvom društvu mogu imati te negiranje ženinog pristanka na cijeli aranžman treba da spriječi "gubitak obraza". U društvenom smislu očito im je bilo važno da sačuvaju obraz, pored zahtjeva da se krivci za nasilje kazne.

Navedeni podaci o fizičkom nasilju, otporu obitelji, izjave samih djevo- jaka na sudu dokaz su da je postojao otpor nasilnom činu otimanja djevojaka. Međutim, postavlja se pitanje da li je, ipak, moguće govoriti i o dogovorenim "otmicama", odnosno da li su ponekad djevojke bile u nekoj vrsti dogovora sa prividnim "otmičarima", dok su se eventualno roditelji ili drugi članovi obitelji protivili. Ovakve pojave se u etnologiji često naglašavaju. Međutim, dosad, za ovakvu praksu sam u osmanskim izvorima pronašao samo jedan dokument. Naime, Mehmed, sin Mehmeda, žalio se na maglajskom sudu na Ahmeda iz Lipovaca tvrdeći da je on njegovu sestru Zejnebu nasilu odveo, a njih osramo- tio. Tom prilikom on sam je zadobio udarac. Međutim, kada je sestra pozvana na sud, izjavila je da je otišla svojom voljom. Na koncu, oni su se i vjenčali.⁷¹ Prema tome, neslaganje obitelji i dogovorena "otmica" jasno se vide iz ovoga slučaja. Ovaj dokument otvara realnu mogućnost da je moglo biti i drugih slič- nih situacija.

Osobe koje sam do sada naveo bile su djevojke te u njihovom slučaju postoji mogućnost da je riječ o otmici djevojaka kako bi se stekla supruga. Međutim, u osmanskoj se praksi primjećuju i slučajevi kada su udate žene bile otete. Naprimjer, u tuzlanskom se sidžilu 1644. spominje slučaj prema kojem je emin tuzlanske mukate fizički napao janjičara Muhammeda i njegovu ženu kršćanku Dejanu uzeo sebi.⁷²

Zanimljive su i reakcije vlasti na ove slučajeve otmice. Većina njih nastala je u 17, 18, i 19. stoljeću te je već poprilično udaljena od vremena ranije opisa- nih naredbi sultana Sulejmana Kanunija i Bajazita II koje su podrazumijevale kastraciju za onoga koji otme djevojku. Nema dokaza da je takvo što primje- njivano u periodu na koji se odnose navedene naredbe. Međutim, ne znači da vlast nije reagirala. I dalje je bilo protuzakonito otimati djevojke i za takvo što

⁷⁰ Bojanić-Lukač i Katić, prev. *Maglajski sidžili*: 223, 227.

⁷¹ Bojanić-Lukač i Katić, prev. *Maglajski sidžili*: 242.

⁷² GHB GHB, A-3726/TO, 28b; Dostović, *Ízvornik Sancađi Tuzla Kazasi Sicilleri*: 242–243.

nema odobrenja, ali ni u mišljenjima šerijatskih pravnikâ. Zbog toga, u dokumentima koje je vlast izdala postoje podaci da je počinitelja potrebno kazniti.

Naprimjer, u odgovoru na prethodno opisani slučaj otmice Salihove kćeri u Fojničkoj nahiji, valija je odgovorio sa zahtjevom da se, zbog opisanog nasilja, počinitelji uhvate i privedu na Bosanski divan, kako bi bili kažnjeni (*te'dibât*).⁷³ Vrsta kazne nije bila navedena, ali je izvjesno da se radilo o nekoj od diskrecionih kazni. Kada je riječ o hajducima koji su oteli žene i koji su ponavljali takve prijestupe, onda su bile moguće i najstrožije kazne, kao što je smrtna kazna.

Osim stava osmanske vlasti, važno je pitanje i na koji način je otmica djevojaka percipirana u širim slojevima javnosti u Bosanskom ejaletu. Dokumenti koji pokazuju da se ova praksa ponavljala, svjedoče da je sigurno bilo ljudi kojima je ova pojava bila prihvatljiva te koji su je i sami provodili. No, s druge strane postoji veliki broj onih koji nisu pozitivno gledali na ovakve događaje. Naprimjer, Mula Mustafa Bašeskija spomenuo je nekoliko slučajeva otmice djevojaka i nasilnih ženidbi. Čini se da nije imao pozitivan stav prema otmici djevojaka. Štaviše, on navodi slučaj jednog čovjeka (Bekir Džedžibula) koji je ugrabio neku djevojku kako bi se njom oženio. No, Bašeskija je rekao da se on družio s nevaljalim i neodgojenim svijetom, a istakao je i da "sila nikome nije draga". Na koncu, djevojka je na sudu izjavila da ne želi da se vjenča s njim.⁷⁴

Negativan stav prema otmicama djevojaka postojao je i među katoličkim svećenstvom. Dosadašnja istraživanja pokazala su da je crkva od 16. stoljeća nastojala spriječiti otmice i uvesti reda u ovo pitanje. No, i pored svega toga, ova pojava u 19. stoljeću još uvijek je smatrana raširenom.⁷⁵

Navedeni slučajevi pokazuju da je otmica djevojaka bila kriminalizirana u Osmanskom Carstvu još od vremena Bajazita II. Za takvo što nikada nije postojalo ni opravdanje u šerijatskom pravu. Međutim, primarni izvori pokazuju da se to ipak nije moglo iskorijeniti te da je bilo slučajeva otmice djevojaka, ali i udatih žena, pa i djece. Navedeni slučajevi dešavali su se kako među kršćanima, tako i među muslimanima. Otmica žena predstavljala je uglavnom dramatične epizode u kojima su žene i njihove obitelji bile izložene fizičkom i

⁷³ GHB, Sidžil 7, 44.

⁷⁴ Bašeskija, *Ljetopis 1746–1804*, 193. Za razliku od Mujezinovića, Filan čita *Cicibulaoglu*. K. Filan, *VIII. Yüzyıl Günliik Hayatına Dair Saraybosnalı Molla Mustafa'nun Mecmuası* (Sarajevo: Connectum, 2011): 151. Grafija omogućava i jedno i drugo čitanje.

⁷⁵ M. Marić, I. Lazarević i R. Kralj-Brassard, "Od otmice do postelje: kumstva na vjenčanju u župi Ravno u prvoj polovici 19. stoljeća i običajna uloga vjenčanog kuma". *Analı Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 56/1 (2018): 455–478.

psihičkom nasilju, a žene su, po svemu sudeći, često bile i predmetom seksualnoga nasilja. Osmanska vlast omogućavala im je zaštitu te su oni to koristili suprotstavljajući se svojim otmičarima. S druge strane, postoje dokazi da je bilo slučajeva u kojima su i same žene pristajale na otmicu, odnosno u tom slučaju riječ je o prividnoj otmici. U tom smislu, u osmanskim izvorima može se pronaći potvrda za ideje o tradicijskoj ukorijenjenosti otmice. Drugim riječima, moguće je u određenom broju slučajeva govoriti o povezanosti otmice s bračnim običajima na području osmanske Bosne. Međutim, analiza provedena u ovom poglavlju je, također, pokazala da pitanje otmice djevojaka nije bilo općeprihvaćena patrijarhalna vrijednost u svijetu osmanske Bosne. Naprotiv! Pored onih koji su ovakvu praksu otvoreno propagirali možemo susresti i priličan broj ljudi koji su otmicu kao takvu smatrali štetnom te su je osuđivali ili nastojali suzbiti gdje god je to bilo moguće.

3.5. Banditi i tjelesno nasilje nad ženama

Banditizam je pojava koja implicira opredijeljenost određenih grupa i pojedinaца da vode način života koji se kosi sa ustaljenim pravnim i moralnim normama u određenoj zajednici. Život bandita karakteriziraju, između ostalog, učestvovanje u različitim nelegalnim akcijama, počevši od pljački do različitih vrsta nasilnih sukoba koji su prijetnja javnoj sigurnosti. Navedene akcije vlast je osuđivala, a kroz povijest je poznata i pojava romantiziranog predstavljanja uloge bandita u lokalnim društvima, što je u konačnici ušlo i u historiografiju. Kada je riječ o banditizmu na području Bosanskog ejaleta, dosad je ova tema više puta doticana, ali nije posebno naglašavana šteta koju su u banditskim napadima doživljavale žene.⁷⁶ Cilj ovoga poglavlja je produbiti saznanja o značaju banditskih aktivnosti za razumijevanje nasilja nad ženama u osmanskoj Bosni te pojasniti reakciju vlasti na slučajeve u kojima su život, čast i imetak žena bivali ugroženi.

Prije prelaska na glavni dio ovoga poglavlja, potrebno je pojasniti način na koji su izabrani slučajevi koji će biti predstavljeni kao primjeri banditizma. Kriterij izbora slučajeva zasniva se na osmanskim birokratskim praksama za označavanje određene osobe banditom, ili optuživanje da je riječ o banditu. Od presudnog značaja bilo je identificirati, dakle, slučajeve u kojima su žene trpjele nasilje od osoba koje su okvalificirane izrazima *šāķī* (pl. *eşķiyā*) i *haydūd*

⁷⁶ D. Pinjuh, "Hajdučija u Hercegovini u 18. stoljeću". *Hercegovina. Časopis za kulturno i povijesno naslijeđe* 5 (2019): 115–140; B. Hrabak, "Hajdučija u Bosni i Hercegovini do 1700. godine". U: *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*, knj. 5 (Beograd: Arhivar, 2008): 282–335.

(pl. *hayādīd*), kojima su u osmanskom jeziku općenito označavane različite vrste odmetnika i buntovnika protiv vladajućeg sistema reda i zakona. Također, uvršteni su i slučajevi u kojima su počinitelji označeni izrazom *ehl-i tuğyān* (buntovnici) i drumski razbojnici (*kuṭṭā'u't-tārīk*). Na ovaj način, namjera je bila razdvojiti nasilje koje su činile osobe koje su nosile ove epitete u javnom prostoru u odnosu na bilo koji individualni ili kolektivni čin nasilja koji nije bio označen na spomenuti način.

Pitanja na koja je potrebno odgovoriti su sljedeća: Koje vrste nasilja nad ženama su vršili banditi? Gdje se odigravalo nasilje? Ko su bili nasilnici? U kojim se izvorima susreću ove vrste nasilja? Koje instance vlasti se bave ovim problemima? Da li postoje periodi kada je rizik od banditizma i s njim povezano pitanje nasilja nad ženama bio veći?

Analiza dostupnih dokumenata je pokazala da su predmet banditskih napada najčešće bile osobe koje su imale određenu vrstu imetka koja je privlačila pažnju odmetnika. Koristoljublje je, prema tome, predstavljalo važan motiv za činjenje ove vrste nasilja te je ono usko povezano s pojavom koju možemo označiti ekonomskim nasiljem. No, za razliku od obične krađe, koja je mogla biti i prikrivena, banditski napadi bili su otvoreno povezani s nasilničkim ponašanjem te se u povijesnim izvorima susreću podaci o tjelesnim napadima na žene i muškarce koji su mogli imati čak i fatalne posljedice. Napadi se mogu podijeliti na one u kojima su žrtve doživjele nasilje u svom domu i one u kojima se nasilje desilo na javnim površinama. Osvrnut ću se ukratko na nekoliko primjera iz kojih se vidi postojanje tjelesnog nasilja nad ženama te njihovo stradanje u napadu na njihove domove.

Prvi primjer odnosi se na banditski napad zabilježen 1733. godine u sidžihu mostarskog šerijatskog suda. Riječ je o napadu skupine nemuslimanskih odmetnika (*haydūd eškryāsi*) iz okolnih sela na kuću Ziraizade Džafer-bega i Ali-bega, udaljenu oko sat vremena od Mostara, u kojem je ubijeno ukupno sedam osoba, dok je nekoliko ranjeno. Napad je izvršilo 15 osoba, noću, oko jacije namaza. Kuća je bila opljačkana te se kao motiv za napad može uzeti koristoljublje.⁷⁷ Žene su u ovom hajdučkom napadu stradale zajedno s muškarcima, a Džafer-begova supruga Ummi Kūlsum (Ḍulsuma) u napadu je ubijena, dok su tri ženske osobe bile ranjene. Navedeni napad pokazuje da su u hajdučkim napadima žene trpjele fizičko nasilje, koje je moglo imati i fatalne posljedice. Bujuruldijom bosanskoga namjesnika Abdullah-paše bilo je naređeno da se

⁷⁷ OIS, Sidžil 2, 15b; H. Hasandedić, *Sidžili mostarskog kadije: fragmenti iz 1044–1207. h. godine / 1635–1793. godine (regesta)* (Mostar: Arhiv HNK/Ž, 2011): 37.

banditi koji su počinili navedeni zločin pronadu, pohapse i dovedu na Divan Bosne radi izricanja zaslužene kazne. Dokumenti pokazuju da su spomenuti hajduci, na koncu, bili uhvaćeni, ali kazna kojom su kažnjeni nije bila navedena. S obzirom na težinu počinjenog zločina, najvjerovatnije je bilo riječ o smrtnoj kazni.⁷⁸ Drugom bujuruldijom bilo je naređeno da im se konfiskuje korist koju su zadobili u navedenom hajdučkom napadu, uključujući i stoku.⁷⁹

Banditi koji su činili nasilje nad ženama nisu bili samo kršćani te je u izvorima moguće susresti podatke i o muslimanskim hajdučkim skupinama koji su provalili u domove kršćanskih žrtava. Zimmija (štićenik) Božo i njegova majka Danica žalili su se 1781. na nekoliko muslimanskih odmetnika (*eşkıyā*)⁸⁰ koji su im naoružani upali u kuću, pri čemu su navedenu Danicu, Božinu majku, udarili i ranili (*mecrūh*). Zbog toga, Božo i Danica su se žalili bosanskom namjesniku tvrdeći da su spomenuti banditi već neko vrijeme krstarili okolnim područjem nanoseći štetu ljudima, što je bilo moguće, kako su isticali, zahvaljujući nemaru osoba koje su bile zadužene za sigurnost (*žābit*). Namjesnik je odgovorio bujuruldijom da se optuženi za ovo krivično djelo uhvate, ispitaju na šerijatskom sudu te da se radi izvršenja kazne sprovedu na Divan Bosne. O detaljima ovoga slučaja nema podataka, ali je iz njega jasno da buntovničko ponašanje i nasilje nad kršćanskom rajom, uključujući i njihove žene, nije smatrano prihvatljivim postupcima za osmansku vlast te je ona poduzimala mjere da takve prijestupe sankcionira.⁸¹

Banditsko nasilje u osmanskoj državi ne treba promatrati isključivo kao nasilje muslimana nad kršćanima i kršćana nad muslimanima. Osim navedenih slučajeva, na osnovu arhivske građe se vidi da nije postojala vjerska granica za banditizam i nasilje nad ženama, odnosno da je itekako moguće u izvorima susresti podatke o muslimanima koji su nanosili nasilje drugim muslimanima i muslimankama, kao i kršćane koji su nanosili fizičko nasilje drugim kršćanima i kršćankama.⁸² Mislim da je ovo vrlo važno naglasiti kako bi se kritički promotri narativi u kojima se upravo hajdučko nasilje kršćana nad muslimanima

⁷⁸ Obrazloženje kazni za bandite bit će navedeno kasnije u ovom poglavlju.

⁷⁹ OIS, Sidžil 2, 15b. Hasandedić, *Sidžili mostarskog kadije: fragmenti iz 1044–1207. h. godine*: 38.

⁸⁰ Odmetnici o kojima je riječ su nosili muslimanska imena te na osnovu toga kažem da su se Božo i njegova majka Danica žalili na muslimanske odmetnike.

⁸¹ NUBBiH, odjeljenje Specijalnih zbirki. Rukopisna zbirka, TR-26, 175. Polimac, prev. *Sidžil tešanjskog kadiluka*: 201.

⁸² Pogledati preostale slučajeve banditizma koji se navode u ovom poglavlju. Osim toga, pogledati slučajeve banditizma koji se spominju u historiografiji: Pinjuh, "Hajdučija u Hercegovini u 18. stoljeću": 115–140; Hrabak, "Hajdučija u Bosni i Hercegovini do 1700. godine": 282–335.

idealizira i doživljava kao vrsta otpora Osmanlijama. Navedena stajališta odraz su romantiziranog pogleda na povijest.⁸³

Zanimljivo je primijetiti da ni u jednom od spomenutih slučajeva žene nisu bile usamljene kada su napadnute, već su pretrpjele nasilje zajedno s muškarcima, odnosno kada su odmetnici napali na domaćinstva u kojima su obitavali. Čini se da su se u navedenim slučajevima odmetnici oslanjali na svoju brojnost i fizičku silu te im je zapravo bilo svejedno da li u navedenim domaćinstvima ima i muškaraca i žena.

Za razliku od toga, u izvorima je moguće pronaći podatke o protuzakonitim napadima pojedinih muškaraca na udovička domaćinstva. Bašeskija takve osobe naziva nevaljalcima. Naprimjer, u svom ljetopisu je zabilježio da su 1775–1776. nevaljalci (*yaramaz*) noću izveli iz kuće Šašinu (*Şaşa*) udovicu (*tul hātūni*) te da je ona kasnije tužila određene muslimane zbog toga što joj nisu tom prilikom priskočili upomoć.⁸⁴ O učestalosti napada na udovička domaćinstva zasad nema konkretnih podataka u literaturi. Čini se izvjesnom pretpostavka da su žene koje su živjele same mogle biti lakši plijen u odnosu na one koje su živjele u višečlanim domaćinstvima. No, da li je neko bio ili nije bio napadnut, pitanje je koje zavisi od više faktora, uključujući i atraktivnost imetka koji je posjedovala pojedina žena, osobna neslaganja, želja da se seksualno uznemirava određena osoba, a ne isključivo od toga da li je neko živio sam ili ne.

Napadi na žene u njihovim domaćinstvima posebno su se povećavali u situacijama u kojima je rastao broj hajduka i kada je opadala opća sigurnost. Čini se da je u takvim situacijama bilo više rizika za žene. Kao primjer mogu poslužiti neredi koji su se pojavili u Bosni polovinom 18. stoljeća. Poznato je da je na području Tešanjskog kadiluka u neredima učestvovala osoba koja se u osmanskim izvorima navodi pod imenom Sulejman Rasohadža, kao i da se on nalazio na čelu jedne odmetničke družine.⁸⁵ Nije se dosad posebna pažnja posvećivala stradanju žena u njegovim akcijama. No, kada se analiziraju bujuruldije bosanskih namjesnika u kojima se govori i o šteti koju je njegova odmetnička družina proizvodila, vidi se da je osmanska vlast smatrala da su

⁸³ Kritički osvrt na romantizirane predodžbe o banditizmu u osmanskoj povijesti vidjeti: K. Barkey, *Bandits and Bureaucrats. The Ottoman Route to State Centralization* (Ithaca: Cornell University Press, 1994).

⁸⁴ Bašeskija, *Ljetopis 1746–1804*: 136. Filan, VIII. *Yüzyl Günliik Hayatuna Dair Saraybosnalı Molla Mustafa'nun Mecmuası*: 119.

⁸⁵ Navedena buna, prema Bašeskiji, od 1747. do 1757. godine. Sućeska nalazi tragove ove bune još u četvrtoj deceniji 18. stoljeća. Utvrdio je da se na širem području BiH različiti sukobi vlasti i stanovništva susreću i nakon 1757. Vidjeti: A. Sućeska, "Seljačke bune u Bosni u 17. i 18. stoljeću". *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* 17 (1966–1967): 183–206.

Sulejman Rasohadža i njegova družina nanosili mnoga nasilja i ženama i djeci. Naprimjer, u bujuruldiji bosanskog namjesnika iz 1752. navodi se da je u jednoj kolektivnoj predstavi (*mazhar*) stanovnika Bosne, po svemu sudeći uglednih ljudi, bilo istaknuto da je Sulejman Rasohadža zajedno sa svojim odmetnicima popalio mnoge zgrade, opljačkao mnoga materijalna dobra i stoku. Kao poseban "grijež" na teret mu je stavljana i "namjera da upropasti žene i djecu" (*nisvān ü şıbyān ihlāk itmek kaşdında*). U valijinoj bujuruldiji Sulejman Rasohadža je označen kao odmetnik (*şāķī*) i buntovnik (*ehl-i tuğyān*). Ukazano je da je njegovo djelovanje bilo suprotno Šerijatu i sultanovoj volji. Navedeno ponašanje je zabranjeno te je naređeno da se spomenutima, na koji god to način bude bilo moguće (*alā eyyi hāl*), stane u kraj.⁸⁶ Navedena bujuruldija pokazuje da je opća nesigurnost koja je vladala u navedeno vrijeme imala negativan utjecaj i na živote žena te da je vlasti jedan od važnih opravdanja u kažnjavanju prijestupnika bilo upravo nasilje prema ženama i djeci.

Žene su bivale metom banditskih napada i na javnim površinama, kada su se kretale putem, pogotovo na mjestima na kojima je promet bio rjeđi. Osmanska vlast strogo je osuđivala takvu vrstu napada budući da je njima bila ugrožena javna sigurnost, a temeljni garant za sigurnost bila je upravo država. Kao primjer ove vrste nasilja nad ženama navodim napad koji je u okolini Sarajeva pretrpjela 1811. godine Fatima, kći Ibrahimova, čifčije Sulejmana Ablakovića (*Ablāġi-zāde*). U sudskoj muraseli iz navedene godine navodi se da je Fatimu napao Nikola, sin Petronija, iz sela Rajlovac, kao i da je "povrijedio njenu čast" (*hetk-i urž*). Navedeni izraz mogao je označavati više stvari, a vrlo je moguće da se radilo o eufemizmu za silovanje ili neku vrstu seksualnog nasilja koju je Fatima pretrpjela.⁸⁷ Strogost same kazne ide u prilog navedenoj tvrdnji. Naime, Nikola je u spomenutom sudskom dokumentu opisan kao hajdučki pomagač (*yatak*) i osoba koja je "vinovnik nereda" (*sā'ī bi'l-fesād*).⁸⁸ Na osnovu toga, sud je odlučio da Nikola bude obješen (*şalb*)⁸⁹ zbog krivičnog djela koje je učinio.⁹⁰

⁸⁶ NUBBiH, odjeljenje Specijalnih zbirki. Rukopisna zbirka, TR-26, 17. Polimac, prev. *Sidžil tešanjskog kadiluka iz druge polovine XVIII vijeka*: 54.

⁸⁷ O upotrebi izraza *hetk-i urž* u osmanskim administrativnim dokumentima 18. stoljeća vidjeti: Tuğ, *Politics of Honor in Ottoman Anatolia*: 129.

⁸⁸ O osobama koje produciraju "nered na zemlji" u islamskom pravu vidjeti: Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*: 195–197.

⁸⁹ Izraz *şalb* doslovno znači razapeti nekoga. Uriel Heyd je utvrdio da se pod navedenim izrazom u osmanskom kontekstu često mislilo na vješanje prijestupnika, odnosno na specifičan vid smrtno kazne. Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*: 260.

⁹⁰ GHB, Sidžil 51, 34.

Ovo nije jedini slučaj kada su banditi udarili na “čast” neke ženske osobe. Ranije je u ovom radu obrađen slučaj Mustafa-agine odrasle kćeri koju su banditi (*eşkıyā*) oveli, “zabavljali se s njom” pet dana, prisilno je vjenčali da bi je, na koncu, premlaćenu i krvavu ostavili kod njenoga oca koji je slučaj prijavio tešanjskom kadiji.⁹¹

Dosad predstavljeni dokumenti pokazuju da je nasilje prema ženama bilo sastavni dio mnogih izvještaja o banditskim napadima, kao i da su se ovim pitanjima bavili osmanski sudovi i pokrajinska vlast. No, u određenim situacijama vijesti o nasilju nad ženama koje je počinjeno u okviru hajdučkih akcija u Bosni mogle su u određenim situacijama doći čak i do centralne vlasti u Istanbulu, koja se aktivno uključivala u njihovo rješavanje. Kao primjer jednog takvog slučaja može se uzeti pritužba koju je 1743. godine na Porti podnio Jahja-halifa iz kasabe Foča. On je optužio Mehmeda Šuvaliju da je sam za sebe tvrdio da je lokalni serdar, kao i da je činio nasilje povezavši se s odmetnicima (*eşkıyā*). Na čistu miru odmetnici i Šuvalija su napali na njegovu kuću, udarili njegovu staru majku koja je od posljedica tog udaraca preminula, uz sve to su i opljačkali neke stvari koje su mu pripadale, a oveli su i jednog roba. Jahja-halifa je na Porti tražio pravdu (*iḥkāk-ı ḥakk*), kao i povratak svoje imovine.⁹² Naređeno je da se ovo ispita u skladu s Šerijatom.

Za konkretni slučaj nema konačnog raspleta problema, ali je vrlo važan jer pokazuje da se u slučajeve nasilja koje su žene pretrpjele u napadima osoba koje su narušavale red i mir na lokalnom polju uključivala i centralna vlast, kao i da je postojala jedna vrsta suradnje centralne, provincijske i lokalne vlasti. Nažalost, epilog svakog spora nije moguće saznati samo na osnovu sačuvanih dokumenta, ali je vrlo jasno da centralna vlast nije tolerirala banditizam, kao i da im nasilje nad ženama koje su činili banditi nije bilo prihvatljiva pojava. Zbog svega toga vlast je nastojala sankcionirati počinitelje te se upuštala u ispitivanje osnovanosti tužbi koje je zaprimala.

Kažnjavanje razbojnika koji su počinili nasilje nad ženama problem je kojem je potrebno posvetiti posebnu pažnju. Naime, vrlo mali broj dokumenata korištenih u ovom radu sadrže podatke o konkretnoj kazni koja je bila primijenjena za pojedinog razbojnika koji je počinio nasilje nad ženom. Na primjer, za Nikolu iz Rajlovca, koji je na putu presreo Fatimu, povrijedivši joj čast, sud je odlučio da bude obješen, “kao pouka ostalima” (*ibreten lil-sā'irin*).⁹³

⁹¹ NUBBiH, odjeljenje Specijalnih zbirki. Rukopisna zbirka, TR-26, 27. Polimac, prev. *Sidžil tešanjskog kadiluka*, 67–68.

⁹² BOA, A.DVNS.AHK.BN.d 1, 50.

⁹³ GHB, Sidžil 51, 34.

U nekim drugim slučajevima, kao u primjeru odmetnika koji su 1733. godine napali na Džafer-begov dom u okolini Mostara, izvjesno je da je vlast smatrala odmetnike krivim te je čak bilo naređeno da ih treba privesti radi izvršenja zaslužene kazne. No ta kazna nije precizirana u dokumentima koji su ovdje prikazani, što ne znači da nije bilo drugdje detaljnije pojašnjeno. Prije svega, većina slučajeva koji se susreću u sudskim spisima daje nam samo djelić sudskih procedura, ali ne i njihov završetak. No, drugi izvori mogu biti od pomoći da se spozna na koji način je neki pojedinac bio kažnjen. Naprimjer, vrlo su korisni narativni podaci koje o ranije spomenutom banditu Sulejmanu Rasohadži daje fra Bono Benić, franjevački ljetopisac 18 stoljeća. On je, prema njegovom saopćenju, zajedno s mnogim drugim vinovnicima nereda bio doveden u Travnik i smaknut.⁹⁴ Na taj način znamo da su se mnoge osobe koje su kao banditi počinile nasilje nad ženama, bilo da je riječ o fizičkom nasilju, ili seksualnim prijestupima, suočavale sa najstrožijim kaznama, uključujući i smrtnu. No, ne možemo znati kako je svaka od njih pojedinačno određena, niti kako je provedena u praksi. Osmanlije su hajdučiju nastojali suzbiti strogim kaznama, ali i na druge načine, uključujući i sistem uzajamnog jamčenja.⁹⁵

S druge strane, ako se sagledaju ukupna osmanska zakonska regulativa, kao i pravna mišljenja, onda je jasno da Osmanlije nisu imale toleranciju prema banditskim aktivnostima te su za takvo što bile predviđene vrlo stroge tjelesne kazne, pri čemu je najstrožija kazna bila smrtna.⁹⁶ Pokazatelj ovakve politike su bujuruldije bosanskih namjesnika u kojima se navodi da se “banditi uhvate živi ili mrtvi” (*eşkıyā’nuñ hayyen ev meyyiten ahz*),⁹⁷ kao i fermani čija je primarna zadaća bila zaštita raje i suzbijanje hajdučije.⁹⁸ Osim toga, zanimljivo je i da postoje bujuruldije u kojima su odmetnici samo bili zatvoreni te su kasnije pušteni na slobodu uz odgovarajuće jamstvo.⁹⁹

⁹⁴ B. Benić, *Ljetopis sutješkoga samostana* (Sarajevo: Synopsis, 2003): 186.

⁹⁵ O sistemu uzajamnog jamčenja i njegovoj ulozi u sprečavanju pobuna i nereda vidjeti: A. Gadžo Kasumović, “Kolektivno i pojedinačno jamstvo, kefalet-defteri i registracije kefaleta u dokumentima u Bosni osmanskog perioda”. *Anali GHB* 35 (2014): 5–50.

⁹⁶ O tome vidjeti: Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*; Barkey, *Bandits and Bureaucrats. The Ottoman Route to State Centralization*.

⁹⁷ Takvo što spominje se u bujuruldiji bosanskog valije Sulejman-paše iz 1816. godine. GHB, Sidžil 56, 64.

⁹⁸ U fermanu iz 1753. godine, zabilježenom u protokolu tešanjskog kadije, navodi se potreba zavođenja reda i poretka, “čišćenje (zemlje) od odmetnika” (*eşkıyādan taşfiye*), osiguravanje mira i spokojstva stanovništvu. NUBBiH, odjeljenje Specijalnih zbirki. Rukopisna zbirka, TR-26, 59–60. Polimac, prev. *Sidžil tešanjskog kadiluka*: 94–95.

⁹⁹ Ovo se vidi iz bujuruldije Mehmed-paše Kukavice iz 1753. Pušteno je iz zatvora 30 odmetnika. Navedeno je da su bili zatvoreni kako bi se popravili (*ıslāh-ı nefis olunmak için*). Ne zna

Također, netolerantan stav prema uzročnicima javnog nereda, pogotovo različitim vrstama razbojnika, evidentan je i u fetvama osmanskih pravnih autoriteta. Naprimjer, u fetvi šejhul-islama Yenişehirli Abdullah-efendije postavlja se pitanje o tretmanu razbojnika (*eşkıyā, kuṭṭā'u't-tāriḳ*) koji navečer upadne u Zejdovu kuću, naoružan, te Zejda ubije, a njegovu imovinu opljačka. Odgovor na ovo pitanje je da imovinu treba vratiti, ukoliko je pronađena, a počinitelja ubiti (*katl olunur*).¹⁰⁰ Dakako, ovdje je riječ o hipotetičkoj situaciji, u kojoj Zejd opisuje domaćina, ali bi se isti propis odnosio i u slučaju u kojem je ubijena ženska osoba. Osim ovoga, zbornici fetvi sadrže mnoštvo pravnih mišljenja u kojima se vidi da su razbojništvo, krađa i ubistva bili kriminalizirani.

Navedeni propisi su, ipak, teorijske prirode te je svaki pojedinačni zločin bilo potrebno dokazivati. Prema tome, ako je neko izvršio nasilje prema ženi, onda je to, također, trebalo dokazivati. Osmanska vlast u takvim situacijama je uzimala u obzir mišljenja svjedoka, kao i općenito reputaciju koju je neko imao. Nasilja nad ženama u slučajevima u kojima se desilo da nasilnik ima dobro poznatu hajdučku reputaciju imala su znatno veću šansu da budu sankcionirana.¹⁰¹

Nakon provedene analize dostupnih podataka može se zaključiti da postoje brojni izvještaji iz kojih se vidi da su žene bile kolateralna šteta određenih hajdučkih napada. Neke od njih bile su napadnute u svom domu, zajedno s ostalim ukućanima, dok su druge doživjele napade izvan svoga doma, obično na mjestima koja su bila manje prometna. Oblik nasilja koji se može dokumentirati su fizički napadi, kako udarci, tako i oružano nasilje, ekonomsko nasilje, odnosno otimanja imovine. Štaviše, jedan dio navedenih tjelesnih napada na žene završio je čak i fatalnim ishodom. Također, zabilježeni su podaci o spolnom nasilju koje su ženama nanosili banditi. Nasilnici su bili odmetnici od zakona koji su imali različitu identitetsku pripadnost te je među njima moguće susresti kako kršćane, tako i muslimane. Kada je riječ o zabilježenim žrtvama, vidimo da isto vrijedi i za žrtve, odnosno među njima je, također, moguće pronaći kršćanke i muslimanke, starice, žene, ali i djecu. Članovi banditskih skupina za koje je zabilježeno da su počinili fizičko ili seksualno nasilje nad

---

se da li je među njima bilo onih koji su činili nasilje nad ženama, ali je bitno navesti ovaj dokument kako bi se stekao uvid u nijanse tretmana odmetnika u osmanskom društvu. NUBBiH, odjeljenje Specijalnih zbirki. Rukopisna zbirka, TR-26, 58; Polimac, prev. *Sidžil tešanjskog kadiluka*: 93.

¹⁰⁰ Yenişehirli, *Behcetü'l-Fetāvā*: 155.

¹⁰¹ O uzimanju u obzir reputacije i posrednih dokaza u dokazivanju nasilja nad ženama vidjeti: Tuğ, *Politics of Honor in Ottoman Anatolia*: 134.

ženama bili su isključivo muškarci. Centralna vlast nije imala blagonaklon stav prema banditizmu, pa tako ni prema nasilju koje su banditi počinili prema ženama. Na osnovu dostupnih podataka vidimo da su ove pojave bivale sankcionirane u Bosanskom ejaletu te imamo podatke da su u mnogim slučajevima nasilnicima bile određene smrtne kazne. Ključni razlog za ovu pojavu je činjenica da je vlast smatrala nasilničke postupke kao prijetnju javnoj sigurnosti i stabilnosti države. Nažalost, brojni slučajevi banditizma i nasilja nad ženama koji se spominju u izvorima ne donose podatke o kaznama koje su nasilnicima bile određene. To je stvar trenutne očuvanosti građe, kao i osmanskih administrativnih procedura, ali ne mijenja činjenicu da je osmanski stav prema banditizmu i nasilju nad ženama koje su činili banditi bio izrazito negativan te da je vlast nastojala sankcionirati njihova krivična djela gdje god je to bilo moguće i dokazivo.

3.6. Verbalno i psihološko nasilje

Fenomen nasilnog ponašanja predstavlja višeslojnu problematiku kojoj se u suvremenom svijetu posvećuje značajna pažnja. Zahvaljujući interdisciplinarnim istraživanjima, ali i razvoju ideje ljudskih prava, danas se u velikoj mjeri razvila društvena svijest o psihološkoj i emocionalnoj šteti koja se određenoj osobi može nanijeti govornim putem, odnosno korištenjem različitih verbalnih strategija, kao što su vrijeđanje, psovanje, omalovažavanje, zadirkivanje, ismijavanje i slično.¹⁰² Žene kao i muškarci mogu biti oštećene zbog postojanja ovakvih oblika ponašanja, odnosno i jedni i drugi mogu biti žrtve emocionalnog i psihološkog nasilja. Premda je jasno da su eksplikacije navedenih pojmova rezultat suvremenih ideja o društvu, kao i da danas postoji povećan senzibilitet prema njihovom uočavanju i prepoznavanju, nesporno je da vrijeđanje i ostali oblici verbalnog nasilja nisu nove pojave. Zapravo, povijesna nam vrela kazuju da je riječ o pojavama koje su jako, jako dugo dio ljudskih životnih iskustava. Kada govorimo o osmanskim tekstovima, naime, ne susrećemo sintagme kao što su verbalno nasilje ili psihološko nasilje, ali, s druge strane, postoje brojni podaci koji govore o vrijeđanju, psovanju i različitim pojavama koje danas razumijevamo kao vid verbalnoga nasilja. Gledano iz akademske perspektive, ti podaci su slabo iskorišteni te, kada je riječ o povijesti osmanske Bosne, ne postoji nijedan rad o verbalnom nasilju. Nešto je bolja situacija za neka druga područja osmanske države, ali ipak treba naglasiti da su se osmanisti

---

¹⁰² True, *Violence against women*.

vrlo rijetko bavili ovakvim temama.¹⁰³ Cilj ovoga poglavlja je popuniti navedenu prazninu tako što ću pojasniti u kojoj su mjeri na području osmanske Bosne uvrede, psovke i kleveta bili korišteni kao strategije nanošenja nasilja ženama. Također, ovim istraživanjem se nastoji ukazati i na percipiranje različitih oblika verbalnog nasilja u osmanskom kulturnom prostoru, čime se dopunjavaju postojeća saznanja o sociokulturnoj povijesti Osmanskoga Carstva u ranom novom vijeku i 19. stoljeću.

Na prvom mjestu želim pokazati da je pitanje uvreda, psovki, kao i kleveta, predstavljalo pojave koje su bile kriminalizirane. Zbog toga, u sudskim se protokolima susreću brojne reference o navedenim oblicima verbalnoga nasilja. Kako bih ilustrirao ovo pitanje, navest ću izabrane slučajeve iz sidžila sarajevskoga šerijatskog suda koji pokazuju da je sud nastojao prevenirati nasilje koje su u vidu uvreda i psovki (*šetm*) muževi činili svojim suprugama. Navedena praksa ubraja se u vid obiteljskoga nasilja.

Tabela 2. Sarajevski sud: Jamčenja da muževi neće vrijeđati, psovati i tući supruge, 1200–1201. h. g. (1785–1796)

Izvor	Godina po Hidžri	Uk. br. sluč.	Vrijeđ. (<i>šetm</i>)	Psov. (<i>sebb</i>)	Udar. (<i>darb</i>)	Izdrž. (<i>nafaka</i>)	Odijev. (<i>kisve</i>)	Uznemir. (<i>cevr ü eziyet</i>)
Sidžil 26	1200–1201.	2	2	1	2	2	2	0
Sidžil 27	1201–1202.	2	1	0	2	1	1	0
Sidžil 30	1202–1203.	0	0	0	0	0	0	0
Sidžil 31	1203–1204.	0	0	0	0	0	0	0
Sidžil 28	1204–1205.	0	0	0	0	0	0	0
Sidžil 32	1205–1206.	4	4	0	4	4	4	0
Sidžil 33	1206–1207.	2	2	0	2	2	2	0
Sidžil 34	1208.	5	0	0	0	5	5	5
Sidžil 35	1209–1210.	2	1	0	1	0	0	1
Ukupno		16	10	1	11	14	14	6

Ranije sam predstavio tabelu slučajeva u kojima su na sudu zabilježena jamčenja da pojedini muškarci neće činiti fizičko nasilje prema svojim

¹⁰³ E. Kermeli-Ünal, "Words are Magic: Orality in Ottoman Society and Jurisprudential Tradition": 53–61; M. Koç, *Osmanlı Hukukunda Ta'zir Suç ve Cezaları* (Konya: Aybil Yayınevi, 2017).

suprugama. Ovaj put ta tabela je proširena dodatnim podacima, kao što su jamčenja da pojedinci neće psovati i vrijeđati svoje supruge, odnosno da će ih izdržavati i odijevati u skladu sa svojim mogućnostima. Na osnovu navedenoga uzorka možemo vidjeti da su sudski slučajevi jamčenja koji se odnose na fizičko nasilje u obitelji obično i bili praćeni verbalnim nasiljem, što je saznanje koje je u skladu s rezultatima istraživanja o obiteljskom nasilju u drugim sociokulturnim kontekstima.¹⁰⁴ Važna spoznaja koju dobijamo iz navedene tabele je da su vrijeđanje i psovanje supruge u praksi šerijatskog suda u Sarajevu označeni postupcima koji su suprotni Šerijatu (*hilāf-i šerʿ*)¹⁰⁵ te je sud u konačnici nastojao iskoristiti ustanovu uzajamnoga jamstva (*kefālet*) kako bi prevenirao ovaj oblik nasilja u obitelji.¹⁰⁶ Navedene konstatacije često su bile praćene obavezivanjem da će muž suprugu odijevati i izdržavati, što su prema islamskom pravu bile njegove temeljne bračne obaveze.¹⁰⁷ No, i pored svega toga, u određenim situacijama navedene obaveze su zapostavljane te je, na koncu, sud reagirao na pritužbe žena.

Šta se, dakle, podrazumijevalo pod navedenim izrazima *šetm* i *sebb*, koji se relativno često spominju u šerijatskim sidžilima u bračnim sporovima? Gledano sa semantičke strane, i jedan i drugi pojam uključuju niz bliskih značenja, među kojima su vrijeđanje, grđenje i psovanje.¹⁰⁸ U navedenim slučajevima pisari nisu zabilježili konkretne izraze koje su muškarci koristili prilikom vrijeđanja žena. No, ako se pogledaju zbornici fetvi, onda se stječe jasnija predodžba o tome šta se sve smatralo vrijeđanjem i psovanjem. Riječ je o vrlo širokoj skupini riječi, sintagmi i rečenica koje su smatrane uvredljivim, ponižavajućim i omalovažavajućim. Njihova upotreba narušavala je čast i dostojanstvo čovjeka na kojeg su se navedeni izrazi odnosili. Pripisivanje određenih osobina ženama ili insinuacije na određene seksualne postupke šerijatski pravници smatrali su neprihvatljivim kvalifikacijama koje daju osnovu za tužbu i koje je, štaviše, kadija mogao diskreciono kazniti različitim kaznama (*taʿzīr*), počevši

¹⁰⁴ Navedena tvrdnja zanimljiva je radi pravljenja paralela. Naprimjer, o tome kako verbalno nasilje često ide ruku pod ruku sa fizičkim nasiljem vidjeti: D. L. Richards i J. Haglund, *Violence against Women and the Law* (London: Routledge, 2015): 12.

¹⁰⁵ GHB, Sidžil 33, prednja korica.

¹⁰⁶ O sistemu uzajamnog jamčenja vidjeti: Gadžo Kasumović, "Kolektivno i pojedinačno jamstvo, kefalet-defteri i registracije kefaleta": 5–50.

¹⁰⁷ O bračnim obavezama u šerijatskom pravu, na način kako su ih poimali hanefijski pravници, vidjeti: M. Tuhmaz, *Hanefijski fikh*, sv. 2 (Sarajevo: Haris Grabus, 2004): 9–340.

¹⁰⁸ T. Muftić, *Arapsko-bosanski rječnik* (Sarajevo: El-Kalem, 1997): 712, 621.

od opomene i prijekora do batinanja.¹⁰⁹ Osim toga, verbalne insinucije na to da je žena počinila blud također su bile kažnjive te se, ukoliko se ispostavi da su neistinite, počinitelj koji je slobodan čovjek kažnjava s 80 udaraca bičem, kaznom koja se u krivičnoj terminologiji šerijatskoga prava naziva *ḥadd*.¹¹⁰

Osim toga, potrebno se osvrnuti i na sintagmu *cevr ü eziyet*, koja se su sreće u sidžilima, kao i u gornjoj tabeli, a koja se može prevesti kao “uznemiravanje i maltretiranje”.¹¹¹ Upotreba navedenog izraza u sudskim spisima ne predstavlja direktni spomen nekog od oblika verbalnog nasilja, ali je ono tu implicitno i vrlo vjerovatno. Naprimjer, kada Ali-efendija objašnjava različite oblike vrijeđanja, on koristi, između ostalog, arapsku sintagmu *azā bi-qawlin aw-fi’lin*, što označava “uznemiravanje riječima ili djelom”.¹¹² Od navedenog glagola *azā/ezā* izvodi se i glagolska imenica *eziyet*, odnosno uznemiravanje. Očito je da su hanefijski pravници pod ovim pojmom mogli podrazumijevati i verbalno uznemiravanje.

Među uvredama koje se spominju u zbornicima fetvi, a koje su rodno zasnovane i karakteristične za žene, nalaze se izrazi bludnica (*zāniye*), razvratnica (*fahişe*), rospija (*rospu*) i kurva (*kaḥpe*).¹¹³ Kada se u nekom pravnom tekstu spomene upućivanje uvreda ženama, onda neki od ovih izraza dolazi u obzir. Ako bi čovjek suprugu ili bilo koju drugu dobru, čestitu i neporočnu ženu označio izrazom kurva, za njega je, prema Šerijatu, bilo predviđeno određivanje diskrecione kazne.¹¹⁴ U slučajevima u kojima se može dokazati kleveta, određivane su kazne za klevetu (*ḥadd al-qazf*).¹¹⁵

Osim navedenoga, kada se spomene sintagma vrijeđanje i psovanje, onda postoji prilično širok dijapazon izraza koji se smatraju uvredljivim, kako za muškarce, tako i za žene. Diskrecionom kaznom mogli su biti kažnjeni svi oni koji su nazivali čovjeka imenima koja su potencijalno nanosila štetu čovjeku, odnosno koja su ugrožavala njegovu čast i dostojanstvo (*ırz*). Naprimjer,

¹⁰⁹ Primjere fetvi koji se odnose na vrijeđanje i psovanje vidjeti kod osmanskog šejhul-islama Ali-efendije: Çatalcalı, *Fetāvā-yı Âlî Efendi*: 131–135.

¹¹⁰ Çatalcalı, *Fetāvā-yı Âlî Efendi*: 131.

¹¹¹ GHB, Sidžil 35, 1.

¹¹² Çatalcalı, *Fetāvā-yı Âlî Efendi*: 138.

¹¹³ Çatalcalı, *Fetāvā-yı Âlî Efendi*: 131–135.

¹¹⁴ Osmanski izvori koriste različite izraze da označe takvu ženu. Jedan od njih je *muḥşane*, koja je uz svoju neporočnost još i udata muslimanka. Također, nekada se za ovakvu ženu kaže da pripada skupini dobrih (*suleḥa*) i neporočnih (*afifa*). Sve su to epiteti koji trebaju ukazati na nečiju moralnu ispravnost i čestitost. O upotrebi ovih termina vidjeti: Çatalcalı, *Fetāvā-yı Âlî Efendi*: 131, 133; Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussud Efendi Fetvaları*, 157; Yeñişehirli, *Behcetü'l-Fetāvā*, 145.

¹¹⁵ Yeñişehirli, *Behcetü'l-Fetāvā*, 146; Al-Ḥalabî, *Multaqa al-abḥur*, 81–82.

uvredljivim se smatralo nazivanje čovjeka svinjom (*hinzār*), psetom (*köpek*), mačkom (*kedi*), šejtanom (*şeytân*), nasilnikom/zulumčarom (*zâlim*), izdajicom vladara (*pâdişâh hâ'ini*), prokletnikom (*mel'un*), nazivanje muslimana ćafrirom/nevjernikom (*kâfir*) itd.¹¹⁶

Nedozvoljenim su se smatrale i insinucije koje su imale seksualne konotacije, odnosno različite psovke. Žene su mogle biti direktno predmet ove vrste verbalnog nasilja, dok su u određenim situacijama spominjane u psovkama kako bi se time ugrozila čast drugog muškarca. Fetve spominju ovakve stvari u vidu eufemizama. Naprimjer, snošaj ili obljublivanje se u šerijatskopravnoj terminologiji, između ostalog, naziva izrazom *cimâ'*. Dakle, ako određena osoba insinuira da je spolno općila s drugom osobom, onda se takva tvrdnja ili insinuacija naziva izrazom *cimâ lafzi*.¹¹⁷ Prema tome, ako muž supruzi opsuje majku insinuirajući na spolni odnos s njom (tj. *cimâ' lafzi*), onda on podliježe diskrecionoj kazni (*ta'zir*). Reći istu stvar bilo kojoj drugoj ženi, također, povlači istu kaznu. Nije bilo dozvoljeno ni povrijediti čast nekog čovjeka tako što će mu se opsovati ženu ili majku.¹¹⁸ Sve to vodilo se kao vid verbalnog delikta.

Kada se uzme u obzir pravna literatura, onda je jasno da općenito spominjanje psovanja i vrijeđanja koje se navodi u citiranim sidžilima sarajevskog šerijatskog suda može uključivati bilo što od navedenoga, kao i još mnogo širu skupinu izraza koji su smatrani prekršajima. Međutim, postavlja se pitanje da li je u sidžilima moguće pronaći konkretne spomene uvreda koje su žene pretrpjele, ili su tvrdile da su ga pretrpjele, mimo ovih općenitih konstatacija o psovanju i vrijeđanju?

Analiza izvornog materijala pokazala je da podataka o psovkama i uvredama koje su iznesene protiv žena ima, ali su oni nešto rjeđi u odnosu na ranije spomenuta jamčenja muževa da neće supruge vrijeđati i tući. Osim toga, analiza je pokazala i da je vrijeđanje supruge nesporan verbalni delikt, ali da je u konkretnim slučajeva moglo biti izuzetno zahtjevno dokazati određenu vrstu nasilja. Muževi su često negirali krivicu, a supruga nije mogla uvijek dokazati svoje tvrdnje na sudu.

Dokaz za navedene tvrdnje slučaj je spora između Fatime, kćeri Hadži Hasanove, i njenoga supruga Mula Omera, o čemu podatke nalazimo u sidžilu sarajevskog šerijatskog suda iz 1793. Mula Omer je tvrdio da je navedena žena prije mjesec i pol pobjegla (*firâr*) od njega i otišla svome ocu te je iz toga jasno da su oni imali probleme u braku. Otac je kao njen opunomoćenik nastojao

¹¹⁶ Çatalcalı, *Fetâvâ-yı Âlî Efendi*: 132.

¹¹⁷ S. Ögüt, *Cimâ, TDV İslâm Ansiklopedisi*, sv. 8 (Istanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993): 2–3.

¹¹⁸ Çatalcalı, *Fetâvâ-yı Âlî Efendi*: 132, 134.

zaštiti kćer te je na sudu izjavio da je spomenuti Mula Omer činio nasilje prema njoj, odnosno da ju je nazivao kurvom (*kaḥpe*) i rospijom (*rospi*), kao i da je govorio “sedlo sam zatekao oštećeno/ruinirano” (*raḥti ḥarāb buldum*), aludirajući time na seksualno iskustvo koje je, navodno, njegova žena imala prije njega. Otac je ovdje ukazivao na verbalno nasilje zeta prema svojoj supruzi, njegovoj kćerki, vjerovatno imajući u vidu kažnjivost navedenih riječi u islamskom pravu. No, muž je negirao spomenutu optužbu, a kako nije bilo svjedoka da svojim izjavama podrže cijelu stvar, muž je dobio spor te je, štaviše, sud presudio da se Fatima, koja je tretirana kao “neposlušna/nepokorna supruga” (*nāṣize*), vrati mužu. Bračni ugovor između njih je smatran valjanim (*kā'im*).¹¹⁹ Da li je to učinila, nije poznato. Pred njom je stajala mogućnost da isposluje sporazumni razvod (*ḥul'*), što je u islamskoj pravnoj literaturi i sudskoj praksi bilo često rješenje, koje je uglavnom podrazumijevalo da se žena odrekne bračnoga dara (*mehr*) i određenih materijalnih prava koje je imala. No, želja da se riješi nepovoljne bračne veze često je bila jača te su to žene često prihvaćale.¹²⁰

Navedeni slučaj pokazuje da je moglo biti zahtjevno za ženu da dokaže na sudu postojanje verbalnog uznemiravanja i maltretiranja, ali to, isto tako, nije bila ni nemoguća misija te je u primarnim izvorima moguće pronaći i slučajeve u kojima su supruge uspješno uspjele dokazati verbalno zlostavljanje koje su trpjele od svojih muževa. Naprimjer, u sarajevskom je sidžilu 1792. godine zabilježeno kako je Hamida-hatun uspjela dobiti sudski razvod od svoga muža Muharem-age, jednog od serdengečtijskih aga,¹²¹ upravo na osnovu verbalnog delikta koji je navedeni počinio. Oponomoćenik Hamidine majke, Hadži Merjem, na sudu je iznio tužbu protiv spomenutog Muharema navodeći da je noću provalio u Merjeminu kuću, probušivši rupu u zidu, kao i da je oružjem (*ālet-i ḥarb ile*) napao (*hücūm*) njenu kćer Hamidu. Tom prilikom on je psovao “vjeru i iman” (*din ü imān*) koristeći fikhski izraz za spolno općenje (*cimā lafẓiyā*), dakle, po svemu sudeći riječi “je.em vam/ti...”. Optuženi je priznao da je provalio u kuću, ali je porekao da je psovao vjeru. Međutim, dokazni postupak bio je uspješan budući da je tužiteljica uspjela pronaći jednog muslimana i dvije muslimanke koji su potvrdili navedeni iskaz. Na osnovu toga, presuđeno je da spomenuti Muharem treba “obnoviti svoju vjeru/iman i brak” (*tecdīd-i imān ve tecdīd-i nikāh*) te je rečeno da je Hamida time bila “puštena”

¹¹⁹ GHB, Sidžil 33, 200.

¹²⁰ O tretmanu sporazumnog razvoda u pravnoj literaturi: Al-Ḥalabī, *Multaqa al-abḥur*, 60. Primjer ovakvog razvoda na sarajevskom sudu vidjeti u GHB, Sidžil 8, 203.

¹²¹ Serdengečtija je naziv za osobu koja je kao dobrovoljac učestvovala u nekom vojnom pohodu te je, na koncu, upisana u janjičarske deftere.

(*talāk*), odnosno sud je presudio da je razvedena.¹²² Ovo je bilo u skladu sa fetvom Ebussuud-efendije.¹²³

Navedeni slučaj je specifičan jer se u njemu navodi fizičko nasilje koje je optuženi počinio, kao i verbalno nasilje. No, upravo je verbalno nasilje posluzilo kao osnova za sudski razvod braka budući da postoje fetve prema kojima musliman koji opsuje vjeru gubi i svoj iman, odnosno vjerovanje, te više nisu valjani ni njegov brak, ni vjerovanje. Potrebno je da obnovi i jedno i drugo. Drugim riječima, žena koja je tražila razvod, ukoliko bi mogla dokazati verbalno nasilje na sudu, mogla bi dobiti čak i razvod u slučajevima kada je muž psovao vjeru. No, u drugim slučajevima verbalnog nasilja kadije su imale tendenciju zaštititi ženu, ali su se radije opredjeljivali za strategije uzajamnog jamčenja, a ne momentalni razvod braka.

Svi slučajevi verbalnog nasilja koje sam do sada spomenuo odnose se na obiteljsko nasilje. Međutim, kako bi se bolje razumjela ova problematika, potrebno je naglasiti da to nisu bili jedini slučajevi u kojima je sud osuđivao verbalno nasilje. Ranije sam pokazao da je bilo fetvi kojima je upućivanje uvredljivih riječi i drugim ženama i muškarcima bilo kažnjivo. U skladu s tim, u sudskoj praksi moguće je pronaći slučajeve iz kojih se vidi da je sud nastojao prevenirati i psovanje i vrijeđanje drugih žena, a ne samo supruga. Tako se sreću podaci kojima se brani pojedincima da vrijeđaju komšinice ili punice.¹²⁴ Također, žene su mogle trpjeti verbalno nasilje od drugih žena te je i to sud nastojao prevenirati.¹²⁵

Kao poseban problem verbalnog nasilja treba navesti pitanje klevete. Osmanski pravni priručnici, kao i citirane fetve, pokazuju da je ovo pitanje u hanefijskom pravu promatrano kao posebno problematično. Slobodan čovjek kojem bi bila dokazana kleveta potpadao je pod šerijatsku kaznu od 80 udarača bičem. Kleveta (*kāzif*) je smatrana važnim udarcem na čast određene osobe

¹²² GHB, Sidžil 32, 122.

¹²³ Ebussuud je u svojoj fetvi naveo da je potrebno rastaviti (*firkat*) Zejda koji uvrijedi svoju suprugu Hind psovanjem njene vjere, odnosno, kako bi se to pravnim jezikom reklo, korištenjem izraza za spolno općenje (*cimā*) i njegovo primjenjivanje na vjeru. U drugoj je fetvi naveo da nakon toga treba obnoviti brak, ali da se ne može Hind silom natjerati da to učini. Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussud Efendi Fetvaları*, 45–46.

¹²⁴ U Sarajevu je 1799. zabilježeno jamčenje Saliha-spahije da njegov sin neće uznemiravati i maltretirati (*cevr ü ezîyet*) Hasan-bašu i njegovu ženu Hatidžu (GHB, Sidžil 38, 280). Za sina Abdullahovog (ime nečitko) registrirano je 1767. godine u Sarajevu jamčenje da neće štetu (*zarār*) nanositi svojoj punici Hatidži. GHB, Sidžil 8, 2.

¹²⁵ Salih-baša je na sudu u Sarajevu jamčio da njegova supruga Fatima neće tući i vrijeđati izvjesnu ženu po imenu Rejhana. GHB, Sidžil 37, 2.

te se tim mogla nanijeti ogromna šteta, kako muškarcu tako i ženi. Zbog toga, islamsko pravo je predvidjelo strogo sankcioniranje ove vrste prijestupa. No, strogi su bili i proceduralni uvjeti za dokazivanje klevete.¹²⁶

Kada je riječ o sudskoj praksi na području Bosanskog ejaleta, postoje podaci o optužbama za klevetu, s tim da se u većini slučajeva koje sam susreo ne navodi epilog sudskih procedura. No, važno je da takve stvari postoje budući da pokazuju kako su pojedinci na sudu tražili da se zaštite njihova prava i kazne osobe za koje su smatrali da ih kleveću. Naprimjer, Husejin-čelebija je na šerijatskom sudu u Mostaru 1633. tužio zbog klevete izvjesnog Ibrahim-bega, koji je, kako se navodi, oklevetao njegovu suprugu s tvrdnjom da ima više ljubavnika u Gabeli te da se zbog toga tamo zadržava.¹²⁷ Nije poznato kako je završio ovaj proces.

Za razliku od toga, u određenim slučajevima imamo podatke o epilogu cijeloga procesa. Dokaz za to je sudski hudžet iz 1646. koji pokazuje da su o Fatimi, kćeri Huseinovoje, iz sela Poričani, kolale glasine da je čedomorka, odnosno da je na vjerski nedozvoljen način zatrudnjela (*vaṭ'-i ḥarāmdan ḥamil olup*) te da je zatim ubila novorođenče (*veledin oldurup*). Ovo su bile vrlo ozbiljne optužbe koje su njoj nanosile znatnu štetu. Sud je odlučio ispitati ovaj slučaj te se, na koncu, ustanovilo da su ove bile lažne optužbe. Fatimu su, na koncu, pregledale dvije žene iz Visokog te su ustanovile da je ona još uvijek djevica.¹²⁸ Nemamo podataka o tome šta se desilo s osobama koje su počinile klevetu, ali je ovaj slučaj pokazatelj koji jasno pokazuje s kakvim se izazovima žena sve mogla susresti u ranonovovjekovnoj Bosni, kao i koliko je bilo opasno za nju biti izložena različitim oblicima verbalnoga nasilja.

Dosadašnji slučajevi pokazali su na koji način je verbalno nasilje nad ženama bilo registrirano u osmanskoj sudskoj praksi na području Bosanskoga ejaleta kao i u važećim pravnim normama. No, osim toga, podatke o verbalnom nasilju nad ženama moguće je susresti i u narativnim izvorima. Važni primjeri koji potkrepljuju ovu tvrdnju mogu se pronaći u Ljetopisu Mula Mustafe Bašeskije. Ovaj značajni izvor pokazuje da je zadirkivanje pojedinih žena i muškaraca bilo dio sarajevske svakodnevice, pri čemu su korišteni različiti uvredljivi izrazi, kao i psovke. Na osnovu navedenog izvora znamo da su žrtve bile posebno česte među osobama s određenim mentalnim poteškoćama, dok

¹²⁶ Yeñişehirli, *Behcetü'l-Fetāvā*, 146; Al-Ḥalabī, *Multaqa al-abḥur*, 81–82.

¹²⁷ Datum nije direktno naveden, ali su okolni dokumenti iz 1633. te je izvjesno da je to vrijeme u kojem treba tražiti datum sastavljanja ovoga dokumenta. M. A. Mujić, *Sidžil mostarskog kadije 1632–1634*. (Mostar: Prva književna komuna, 1987): 153.

¹²⁸ GHB, A-20/TO.

se kao oni koji su ih zadirkivali često susreću djeca. Naprimjer, za osobu koju je Bašeskija nazvao “ludom Safom” spominje se da su je djeca redovno zadirkivala govoreći joj “umrla Safa”, na što se ona ljutila odgovarajući im “umrla kura”. Osim toga, navodi i primjer “lude kćeri nekog starca”, koju bi djeca zadirkivala kada je silazila u čaršiju, a ona bi ih tjerala topuzom. Prema Bašeskiji, svijet se s njom “zabavljao” nekoliko dana, nakon čega su počeli strahovati. Osim ovoga, spomenuti autor navodi i primjer žene za koju tvrdi da je u nju ušao džin, odnosno da je bila zaposjednuta od nevidljivih natprirodnih bića. Za jednu kršćansku krčmaricu navodi da je svijet o njoj širio razne glasine, pod čim je očigledno mislio na optužbe vezane za njeno navodno nemoralno ponašanje.¹²⁹ Danas su ovakva svjedočenja izuzetno važna jer nam pokazuju nijanse svakodnevnog života, pri čemu se vidi da je verbalno zadirkivanje, provociranje, uznemiravanje bilo dio socijalne panorame osmanskog Sarajeva te su postojali ljudi kojima je to bio dio prihvatljivog ponašanja, štaviše i zabave.

Nakon provedene analize utvrđeno je da sidžili šerijatskih sudova s područja Bosanskoga ejaleta sadrže vrijedne podatke o verbalnom nasilju nad ženama. Posebno vrijedan izvor za izučavanje ovoga pitanja su protokoli sarajevskog šerijatskoga suda, zbog svoje brojnosti i količine podataka koje sadržavaju. Verbalno nasilje nad ženama u navedenim izvorima najčešće se susreće u vidu osiguravanja jamstva da određeni muškarci koji su bili optuženi za nasilje u obitelji ubuduće neće psovati i vrijeđati svoje žene. Navodi se da su njihovi postupci, koji su poslužili kao povod za optužbe, stajali u suprotnosti sa šerijatskim propisima. Ovo je dio preventivnih strategija šerijatskog suda kojim se nastoji suzbiti nasilje prema ženama. Osim ovoga, postoje podaci koji svjedoče o tome da su i druge vrste nasilja prema ženama, izvan obitelji, također bile predmetom registracije na sudu. Hanefijski su pravници inače ostavili mnoštvo fetvi iz kojih se vidi da su za vrijeđanje i psovanje žena bile predviđene diskrecione kazne, koje su obično uključivale opominjanje i batinanje prijestupnika. Sudski protokoli pokazuju da žene u osmanskoj Bosni nisu ponekad bile uspješne u dokazivanju verbalnoga delikta, dok postoje sačuvani podaci o slučajevima u kojima su to čak uspjele dokazati pomoću svjedoka. Žene koje su dokazale verbalni delikt muža, odnosno pokazale da im je on psovao vjeru, mogle su čak na osnovu toga ishoditi razvod braka. Kao posebna vrsta verbalnog delikta, u pravnoj literaturi spominju se tužbe za klevetu, što je moglo dovesti do fiksnih šerijatskih kazni iz kategorije *ḥadd*. Osmanski izvori spominju da su žene bile predmet klevete na način da im je pripisivano učešće

¹²⁹ Bašeskija, *Ljetopis*, 216, 177, 241, 317.

u bludnim radnjama. Sve to svjedoči o tome da je verbalno nasilje nad ženama bilo rašireno u osmanskoj Bosni, ali i da su vlasti pojedine oblike tog nasilja prepoznavale kao štetne pojave. Osim toga, vrijedi istaći da pojedini narativni izvori daju osnova za zaključak da je, uprkos potencijalnim kaznama, verbalno nasilje nad ženama bilo dio svakodnevnog života, kao i da su postojali pojedinci koji su u zadirkivanju i provociranju žena vidjeli čak određenu vrstu zabave. To je pogotovo pogađalo ranjive kategorije stanovništva, kao što su žene koje su imale određene mentalne poteškoće. Na koncu, može se zaključiti da je ova analiza pokazala da je verbalno nasilje dosad bilo neopravdano zapostavljeno kao istraživačka tema u historiografiji te da zahvaljujući ovoj analizi bolje shvaćamo važne nijanse o sociokulturnim vrijednostima i životima ljudi u osmanskoj Bosni.

3.7. Ubistvo

Ako nasilje nad ženama predstavimo na vizuelnoj skali, gradirajući blaže i teže oblike nasilnih ponašanja, te vodeći računa o njihovom intenzitetu i posljedicama koje su proizvodili po psiho-fizički integritet žrtve, onda ubistvo možemo označiti kao najekstremniji vid nasilja koji određenu ženu može zadesiti. Ova kvalifikacija polazi od toga da je život temeljno "bogatstvo" koje čovjek ima, a dalo bi se raspravljati o tome koji sve vidovi nasilja mogu konkurirati za atribut najokrutnijeg nasilnog čina. Dosadašnja istraživanja pokazala su da su žene kroz povijest često mogle biti žrtve ubistava, kako u oružanim sukobima, tako i u vrijeme mira. Žene su ubijali njihovi bračni partneri, poznanici, susjedi, kao i potpuni stranci, hotimično, na vrlo okrutan način, ali i iz nehata, greškom, slučajno. Neke žene ubijene su samo zbog toga što su bile žene, druge iz raznih drugih znanih i neznanih razloga, zbog časti, iz osвете, radi ostvarivanja materijalne koristi itd. Mnoštvo je zlokočnih povoda koji su mogli dovesti do smrti žene. Neki počinitelji ubistava žena su bili kažnjeni zbog svojih djela, drugi su se, pak, izvukli bez kazne, a u nekim slučajevima ubistvo nije čak ni promatrano kao zločin. Zahvaljujući porastu istraživanja koja se odnose na nasilje nad ženama, kriminalitet i žensku povijest općenito, danas na globalnoj razini primjećujemo porast broja znanstvenih radova koji su pojasnili mnoge od navedenih pitanja na primjerima koji se odnose na različite dijelove svijeta.¹³⁰

¹³⁰ Vidjeti: G. Walker, *Crime, Gender and Social Order in Early Modern England* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003); J. R. Ruff, *Violence in Early Modern Europe 1500–1800* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001); S. Muurling, *Everyday Crime, Criminal Justice and Gender in Early Modern Bologna* (Leiden: Brill, 2021); D. Bandelli, *Femicide, Gender*

Navedena istraživanja spominjem jer smatram da svoje istraživanje ubistava trebam uklopiti u taj širi znanstveni kontekst, a ne samo u uske okvire osmanističke struke kojoj sam pripadam. Zahvaljujući navedenim istraživanjima, uvidio sam da se pitanje ubistva i odnos društva prema ovoj pojavi ne mogu ahistorijski promatrati. Ne radi se tu o univerzalnoj pojavi odnosno o fenomenu koji je identično percipiran u različitim povijesnim kontekstima. Osim toga, ova istraživanja pomogla su i da se bolje shvati zbog čega su ubistva žena i odnos društva prema njima važna kockica za bolje razumijevanje sociokulturne panorame određenog prostora.

Cilj ovoga poglavlja je pojasniti kako se društvo osmanske Bosne odnosilo prema ubistvu žena u ranom novom vijeku i u prvim decenijama 19. stoljeća te u kojoj mjeri nam navedena saznanja mogu pomoći da bolje razumijemo društvo i kulturni svijet navedene pogranične osmanske provincije. Zanima me, prema tome, u kakvom kontekstu susrećemo podatke o ženama koje su bile ubijene. Ko ih je ubio, na kakav način i u kakvim okolnostima? Kakvi su bili odnosi između žrtve i ubice? Da li je ubistvo žene bilo sudski procesuirano ili da li je ubica bio sankcioniran? Šta nam pitanje odnosa prema ubistvu žena govori o društvenim vrijednostima i društvenim interakcijama? Koja su diskurzivna ograničenja spoznaja koje imamo o ovoj problematici?

Napominjem da su dosadašnja istraživanja u potpunosti zaobišla ubistva žena na tlu osmanske Bosne. Ne postoji nijedan rad o ovoj problematici te je pitanje ubistva žena moguće samo sporadično susresti, unutar širih tematskih cjelina.¹³¹ Istraživanja koja se odnose na ubistva žena moguće je pronaći u širem kontekstu osmanističkih studija, no i u takvim istraživačkim poduhvatima nedovoljno je istraženo pitanje tretmana ubistva u sudskoj praksi širom osmanske države te nijedna od ovih studija nema podatke koji bi se odnosili na Bosanski ejalet, kao pograničnu provinciju.¹³²

---

and Violence. Discourses and Counterdiscourses in Italy (Cham, Švicarska: Palgrave Macmillan, 2017).

¹³¹ Vidjeti: Filan, *Sarajevo u Bašeskijino doba: 177–178*.

¹³² Usporedi rezultate sljedećih studija: Zarinabaf, *Crime and Punishment in Istanbul, 1700–1800*; Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*; R. Peters, *Crime and Punishment in Islamic Law. Theory and Practice from the Sixteenth to the Twenty-first Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005); C. Imber, *Ebu's-su'ud. The Islamic Legal Tradition* (Edinburg: Edinburg University Press, 1997); M. Kartal, "XVIII. Yüzyılda Ayıntab'daki Kadın Cinayetleri Vakalarında Toplumun Tutumu ve Bu Cinayetlerin İşlenme Biçimlerinin İncelenmesi". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 11 (2024): 628–653; R. Çiğdem, "Namus Cinayetlerinin Türk ve İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi". *ERÜHFD* 12/2 (2017): 83–110; K. İ. Bulunur, "An Honour Killing in Aintab: The Issue of Killing Fornicators in the Ottoman Empire". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 69/3 (2016): 231–248.

3.7.1. *Rodna struktura žrtava ubistva*

Ubistvo je fenomen o kojem su sačuvani brojni podaci u osmanskim izvorima. Analizirajući izvorni materijal primijetio sam da postoji veliki disbalans između podataka koji se susreću o ubistvima u kojima su žrtve žene u odnosu na slučajeve u kojima su ubijene osobe bili muškarci. Žena je, naime, mnogo manje. Imajući u vidu ciljeve ovoga rada, vrlo je značajno ukazati na tu razliku koja se primjećuje u sačuvanoj primarnoj građi. Budući da ovaj rad obuhvata veliki broj godina, praktično je teško izvodivo napraviti opsežan pregled rodne strukture žrtava ubistva u svim tekstovima koje sam pregledao. Umjesto toga, odlučio sam ukratko ukazati na navedeni zaključak, predstaviti određeni uzorak koji to dokazuje i, na koncu, ponuditi pojašnjenje zbog čega se ubistva muškaraca susreću u izvorima češće nego ubistva žena.

Na prvom mjestu potrebno je ukazati na materijal koji je pregledan u ovom istraživanju. Riječ je o 46 sarajevskih sidžila sastavljenih u periodu od 1551. do 1844. godine, jedan fojnički, dva tešanjaska, četiri mostarska, jedan tuzlanski, jedan blagajski, jedan nevesinjski sidžil te o fragmentima nekoliko maglajskih sidžila. Najveći dio ovoga materijala odnosi se na 18. i 19. stoljeće, dok su za 16. i 17. stoljeće korištena po dva sidžila. Osim toga, pregledana su i tri ahkam-deftera iz 18. stoljeća, kao i veliki broj dostupnih pojedinačnih sudskih dokumenata.

Podaci o ubistvima koji se susreću u navedenoj građi primarno se odnose na muškarce te sam u njima dosad detektirao svega 26 slučajeva u kojima su žene bile žrtve ubistava. Dakako, uključivanjem novih izvora moguće je proširiti bazu podataka. Međutim, smatram da pregledani uzorak, kao i karakteristike slučajeva koji se u njemu susreću daju solidnu osnovu za raspravljanje o nasilju nad ženama koja su završila ubistvima. Napominjem i da je analiza bila fokusirana na slučajeve koji su smatrani protupravnim postupcima, odnosno na ubistva u kojima je postojala sumnja da je izvršen zločin. Ove podatke treba shvatiti kao orijentir, a ne kao apsolutni pokazatelj. Kada bi se njima dodala i ubistva koja su smatrana legitimnim, kao što su, naprimjer, kazne koje je vlast izvršavala, ili slučajevi ubistva u samoodbrani, ukupni broj ubistava bi bio nešto veći. U svakom slučaju, navest ću odnos pronađenih zapisa o ubijenim muškarcima i ženama koji potječu iz različitih izvora, u rasponu od 16. do 19. stoljeća.

Tabela 3. Rodna struktura ubijenih u izabranim sidžilima
s područja Bosanskog ejaleta

Izvori	Šerijatski sud	Godina po Hidžri	Godina (st. n.)	Muškarci	Muškarci (%)	Žene	Žene (%)	Ukupno
GHB, S. 1a	Sarajevo	963-965.	1555-1558.	1	100	0	0	1
Mujić 1987	Mostar	1041-1043.	1632-1634.	3	100	0	0	3
GHB, S. 5	Mostar	1179-1182.	1765-1769.	5	100	0	0	5
GHB, S. 6	Sarajevo	1165-1176.	1751-1763.	21	95,46	1	4,54	22
GHB, S. 7	Fojnica	1178-1182.	1764-1769.	2	66,67	1	33,33	3
GHB, S. 11	Sarajevo	1184.	1770-1771.	5	62,5	3	37,5	8
GHB, S. 67	Sarajevo	1244.	1828-1829.	2	66,77	1	33,33	3

Zašto su muškarci više registrirani kao žrtve ubistva u odnosu na žene? Riječ je o kompleksnom pitanju i svako ubistvo može biti predmet zasebne studije slučaja. Pri tome, treba uzeti u obzir karakteristike pojedinih ličnosti i okolnosti u kojima su živjeli, o čemu danas imamo malo istraživanja. No, postoje i neki opći faktori koji su doprinosili tome da muškarci više budu žrtve ubistava i općenito nasilnih obračuna, a koji su vezani za poimanjem maskuliniteta, feminiteta, odnosno rodne uloge muškaraca i žena u patrijarhalnom društvu. Život muškaraca, naime, mnogo je više bio okrenut javnom prostoru u odnosu na žene. Muškarci su mnogo više koristili oružje te se njih promatralo kao osobe koje trebaju fizički štititi žene – spol koji je percipiran kao fizički slabiji.¹³³ Kao vojnike, članove sigurnosnih odreda, ali i kao bandite, isključivo susrećemo muškarce. Na koncu, kada se sve to uzme u obzir, onda ne iznenađuje da su češće dolazili u lokalne konflikte koji su imali nasilan epilog. Mnogo je više slučajeva u sidžilima u kojima su se muškarci potukli, odnosno u kojima je zabilježeno da je došlo do potezanja noža ili upotrebe vatrenog oružja protiv drugog muškarca. Zapravo, relativno rijetko se u navedenim situacijama susreću žene.

Navedena tvrdnja vrijedi i za sidžile sarajevskog suda koji su poslužili kao osnova ovoga rada, a primjećuje se i u ostalim sidžilima s teritorije Bosanskog ejaleta. Prikazanim podacima otvorena je diskusija o rodnoj strukturi žrtava ubistva zabilježenoj u osmanskim izvorima iz osmanske Bosne. Svaki slučaj može biti predmet posebne studije. Međutim, gledano u cjelini, ključni

¹³³ O patrijarhatu, ženama, muškarcima i njihovim rodnima ulogama u Osmanskom Carstvu vidjeti: M. C. Zilfi, *Women nad Slavery in the Late Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010).

razlog koji pojašnjava zašto se muškarci češće susreću kao nasilnici i žrtve nasilja u odnosu na žene leži u njihovim različitim načinima života, što je direktno povezano s dominantnim predodžbama o muškarcima i ženama u socio-kulturnim horizontima patrijarhalnoga društva.

3.7.2. *Obiteljsko nasilje, (bivši) supružnici i optužbe za ubistvo žena*

Ranije sam u ovom poglavlju otvorio pitanje obiteljskog nasilja u osmanskoj Bosni te sam pokazao da su na sudovima bili registrirani slučajevi koji pokazuju da su određeni muškarci bili terećeni za fizičko nasilje nad ženama. No, ostaje otvoreno pitanje da li je ovo nasilje završavalo i fatalnim posljedicama za žene, odnosno ubistvima. Danas je ova tema prepoznata kao važan društveni problem čijem se rješavanju posvećuje značajna pažnja. No, postavlja se pitanje koliko u povijesti možemo pronaći sličnih primjera i kako su se povijesna društva nosila s tim. Nastojat ću se osvrnuti na nekoliko slučajeva koje sam pronašao u osmanskim izvorima.

Od ukupno 26 detektiranih slučajeva ubistava žena, za četiri žene se tvrdilo da su smrtno stradale kao rezultat fizičkog nasilja koje su pretrpjele od supruga. O okolnostima u kojima su stradale malo znamo te se podaci o ovome svode na činjenice koje su utvrđene pregledom tijela, a dijelom i na tvrdnje tužitelja. Fizičko nasilje muža nad ženom srodnici žrtve, tužitelji, navodili su kao uzrok smrti. Za ubistvo Hamide, kćeri Mehmedove, u Sarajevu, bio je 1769. optužen njen suprug Hasan-baša. Navedena je pronađena zadavljena, a supruga je za ubistvo optužio Hamidin brat.¹³⁴ Za ubistvo Riste, kćeri Nikoline, u Sarajevu, optužen je 1776. njen suprug Vasil. Tužiteljica je bila njena majka Stana, koja je tvrdila da ju je suprug jako udario nogom, nakon čega je podlegla.¹³⁵ Za smrt Petre, kćeri Đurine, iz Sarajeva, njena sestra je 1780. optužila Petrinog muža Trpka i njegovog oca Stojana.¹³⁶ Za smrt Fatime, kćeri Mustafine, iz jednog sela u blizini Kreševa, optužen je 1787. godine njen suprug Mehmed-baša, sin Džaferov. Majka i brat ubijene tužili su zeta tvrdeći da je on Fatimu udario motkom preko leđa, nakon čega je podlegla. Tražili su da naplate krvarinu.¹³⁷

Tužbe je, dakle, moguće pronaći u primarnim izvorima, ali pažnju privlači činjenica da nijedna od navedenih tužbi nije uspješno dokazana na sudu

¹³⁴ GHB, Sidžil 16, 49.

¹³⁵ GHB, Sidžil 18, 100.

¹³⁶ GHB, Sidžil 29, 155.

¹³⁷ GHB, Sidžil 26, 199.

te ih je, na koncu, sud odbacio. Kao tužitelji se u svim navedenim slučajevima susreću članovi obitelji, njihovi srodnici i nasljednici. Bilo je to u skladu sa šerijatskopравnim propisima koji nisu poznavali ustanovu javnog tužitelja nego su pravo dicanja tužbe ostavljali u privatnim rukama. U skladu s tim, srodnici, tj. pripadnici solidarne skupine kojoj je žrtva pripadala, mogli su tražiti odmazdu (*kuṣās*), krvarinu (*dīyet*), postići nagodbu (*ṣulḥ*), a imali su i mogućnost počinitelja osloboditi odgovornosti.¹³⁸ Bar je tako bilo predviđeno u islamskoj jurisprudenciji, dok je u praksi vlast itekako često koristila mogućnost da počinitelje kažnjava na osnovu ovlasti o diskrecionim pravima, odnosno kao osobe koje su ugrožavale javni red i mir.¹³⁹ No, podići tužbu bilo je jedna, a dokazati zločin sasvim druga stvar. Danas pouzdano možemo znati da je bilo sumnjičenja za ubistvo te da su ona završila tužbama, iz čega vidimo da su u navedenim slučajevima među strankama u sporu vladali loši obiteljski odnosi. S druge strane, šta se dešavalo u pozadini svega ovoga, i dalje je nepoznato. Mogućnosti za nasilje i odgovornost muža svakako postoje, ali, s druge strane, ne može se isključiti ni to da su u cijelu priču mogli biti uključeni i ekonomski interesi nasljednika. Naime, moguće je da su srodnici ubijenih žena u ovom vidjeli priliku za naplatu krvarine, kao i da su namjerali stvoriti bolju poziciju prilikom podjele naslijeđa budući da ubica ne bi, prema hanefijskom pravu, mogao naslijediti osobu koju je ubio.¹⁴⁰ Kako se to nije desilo, sud je prihvatio da muževi spomenutih žena budu uključeni među nasljednike njihove imovine.¹⁴¹

Kada se radi o nasilju muškaraca nad svojim bivšim suprugama, pronašao sam samo jedan slučaj u kojem se desila ova vrsta nasilja, a koja je završila fatalnim ishodom. Primjer koji sam pronašao vrlo je značajan zbog okolnosti samog ubistva, ali i zbog tvrdnji seljaka koji su identificirali ubicu. Riječ je o ubistvu Aiše, kćeri Abdullahove, iz sela Prutine, u blizini Sarajeva, koje je prema izvještaju svjedoka počinio njen bivši muž Simeon, sin Tome, iz sela Pale. Napravljen je uviđaj u kojem je utvrđeno da su Aišu usmrtila dva puščana zrna

¹³⁸ O propisima vezanim za delikte, odmazde, krvarinu i nagodbe vidjeti propise sadržane u hanefijskom pravnom kompendiju iz 16. stoljeća: Al-Ḥalabī, *Multaqa al-abḥur*: 135,136, 182–185.

¹³⁹ O diskrecionim kaznama vidjeti: Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, 192–205, 279–274; Koç, *Osmanlı Hukukunda Ta'zir Suç ve Cezaları*.

¹⁴⁰ Prema hanefijskim pravicima, ubistvo, bilo da je s predumišljajem ili iz nehata, stvara prepreku da ubica naslijedi žrtvu. Al-Ḥalabī, *Multaqa al-abḥur*: 204; Peters, *Crime and Punishment in Islamic Law*: 41.

¹⁴¹ Nakon što nije uspjela optužba za ubistvo Hamide, kćeri Mehmedove, koju je majka podigla protiv zeta Hasan-baše, vidimo da su oboje bili nasljednici preminule te da su prilikom raspodjele njene imovine u ostavinskom defteru dobili po 43.917 akči. GHB, Sidžil 16, 49.

koja su je pogodila u prsa, a stanovnici sela su izjavili da je za zločin odgovoran njen “prvi muž” (*zevc-i evveli*) Simeon.¹⁴² Dosad u literaturi, kako u Bosni, tako i izvan nje, nije poznat nijedan slučaj u kojem je bivši muž, kršćanin, ubio bivšu suprugu, koja je prešla na islam. Neslaganja među njima bila su velika te se može postaviti pitanje da li su oni razvedeni tako što je Simeon “pustio” (*talāk*) bivšu suprugu, ili je ona sudskim putem razvedena (*tefrik*) nakon što je prešla na islam.¹⁴³ Nije poznato kako je završio ovaj slučaj, odnosno da li je bivši muž koji je u dokumentu označen kao krivac bio u stvarnosti uhvaćen i kažnjen. No, nema sumnje da je ovakva vrsta zločina, u situacijama u kojima postoje svjedoci, vodila najstrožijim kaznama, uključujući i smrtnu, jer zločinci koji su na opisani način izvršili ubistvo su prema osmanskim predodžbama spadali u kategoriju ljudi koji čine “nered na zemlji”, što je bilo vrlo strogo sankcionirano.¹⁴⁴

Analiza provedena u ovom poglavlju pokazala je da su u osmanskoj Bosni pojedini muševili bili optuženi za ubistvo svojih žena, ali da nijedan od poznatih slučajeva nije uspješno dokazan na sudu. Danas je teško znati pozadinu svakog od navedenih slučajeva, ali je pouzdano da oni govore o unutarobiteljskim sukobima između ženinih najbližih srodnika i muževa. U svakom slučaju, postoje čvrsti podaci o tome da su pojedini muševili fizički “disciplinirali” svoje žene te je vrlo moguće da je takva situacija ponekad mogla izmaći kontroli i završiti smrtnim slučajem. No, za konkretne primjere femicida ove vrste trebat će još pričekati. Za razliku od toga, postoje značajno pouzdaniji podaci o nasilnoj smrti žena koje su prouzrokovali bivši supružnici. U jednom takvom slučaju bivši suprug, kršćanin, ubio je svoju nekadašnju suprugu koja je prešla na islam te o tome čak postoje i izvještaji svjedoka. Opisane situacije pokazuju kompleksnost ljudskih interakcija i nasilje kao nešto što je bilo prisutno u obiteljskim odnosima. Ovdje prikazani slučajevi otvaraju poglavlja koja su nova i važna u historiografiji koja se bavi socijalnom poviješću osmanske Bosne.

3.7.3. Žene ubijene u hajdučkim napadima

Pregledajući materijal o ubistvima u kojima su žrtve bile žene, u jednom dijelu građe primijetio sam da su ubice bile označene kao hajduci i odmetnici (*eşkıyā*). Ovo je vrlo važna kvalifikacija koju su zabilježili administrativni

¹⁴² GHB, Sidžil 28, 136.

¹⁴³ O sudskim razvodima prilikom prijelaza na islam u Sarajevu vidjeti: F. Kasumović, “Understanding Ottoman Heritage in Bosnia and Herzegovina: Conversions to Islam in the Records of the Sarajevo Sharia Court, 1800–1851”. *Bellefen* 80/288 (2016): 507–530.

¹⁴⁴ Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*: 195–198.

službenici. Naime, osmanska vlast imala je vrlo oštar odnos prema bilo kakvim uzročnicima javnog nereda te je i pitanje kažnjavanja ubica žena koji su bili hajduci moglo otvoriti strožije mogućnosti kažnjavanja, pri čemu su se osim samog zločina uzimali u obzir i nečija ranija odmetnička reputacija.¹⁴⁵ U ubistvima žena u konkretnim hajdučkim napadima sačuvane su predstavke (*arż*) koje su vlasti uputili njihovi srodnici, sudski izvještaji (*i'lām*), namjesničke bujuruldije, kao i zapisi u registrima kancelarija centralne vlasti (*ahkām defteri*). Dakako, svemu ovome mogu se dodati i različiti dokumenti koji općenito govore o tretmanu hajduka u osmanskoj državi. Ukratko ću predstaviti dokumente o ženama koje su smrtno stradale u hajdučkim napadima.

Navedeni uzorak od 26 slučajeva sadrži podatke o ukupno šest žena za čije su ubice administrativni službenici zabilježili da je riječ o odmetnicima (*eşkıyā*) i hajducima. Spomenute podatke vjerovatno su dobili od ljudi s terena, bilo srodnika i komšija, bilo od drugih osoba koje su bile upoznate s konkretnim slučajevima. Zanimljivo je da su u svakom od navedenih slučajeva žene stradale prilikom hajdučkog napada na njihov dom. Žrtve su pripadale različitim vjerskim, socijalnim i starosnim skupinama. Naprimjer, na području Mostara moguće je pronaći Ummi Külsüm (Đulsumu), muslimanku i begovicu, koju su 1733. ubili kršćanski banditi, koji su bili uhvaćeni te je namjesnikovom bujuruldijom naređeno njihovo kažnjavanje, s tim da sama kazna nije bila precizirana.¹⁴⁶ Slično tome, kršćanku Anđeliju Bojanu, očito pripadnicu proizvodnog stanovništva (raja), ubilo je 1742. godine nekoliko kršćanskih bandita.¹⁴⁷ Žrtve su bile i Rahima, žena Mustafina, čiji je brat bio čifluk-sahibija, kao i Vojača, kršćanka i supruga jednog čifčije, koje su stradale u okolini Ljubinja u napadu hajduka iz sela Krivošije, koje se nalazilo na teritoriji pod kontrolom Mletačke Republike.¹⁴⁸ Kao žrtva se u okolini Foče 1743. spominje i jedna starica (*ihtiyār vālidesi*) čiji je sin bio mujezin, a koja je primila udarac prilikom napada odmetnika kojima se na čelu nalazio Mehmed Šuvalija.¹⁴⁹

Banditi koji su izvršili navedena ubistva u osmanskim izvorima su prikazani kao osobe koje pljačkaju, ubijaju i vrše fizičke napade. Kazne u navedenom slučaju nisu precizirane, ali iz drugih izvora znamo da su odmetnici često mogli dobiti i smrtnu kaznu, mada je, ukoliko se pokaju, bilo moguće

¹⁴⁵ Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*: 195–198.

¹⁴⁶ OIS, Sidžil 2, 15b; Hasandedić, *Sidžili mostarskog kadije*: 37–38.

¹⁴⁷ BOA, A.DVNS.AHK.BN.d 1, 148.

¹⁴⁸ BOA, A.DVNS.AHK.BN.d 1, 260.

¹⁴⁹ BOA, A.DVNS.AHK.BN.d 1, 50.

odrediti i blaže kazne od toga.¹⁵⁰ Kad neko čini opisana nedjela, on je u diskursu centralne vlasti nasilnik i odmetnik kojeg treba sankcionirati, bez obzira na to da li je musliman ili nemusliman. Takva je slika značajno različita od romantiziranih slika odmetnika koje su prisutne na Balkanu.¹⁵¹ Zanimljivo je ovdje primijetiti da je život u pograničnim područjima, kakvih je bilo mnogo širom Bosne, mogao da se negativno odrazi i na živote žena koje su živjele u takvim rubnim zonama te da su one nasilničku i pljačkašku privredu hajduka neki put plaćale životom, muslimanke i nemuslimanke. Osmanlije su na svojoj teritoriji naređivale poduzimanje istraga, hvatanje i kažnjavanje hajduka koji su počinili navedeni zločin. Međutim, nisu imali tu mogućnost kada je bilo riječ o prekograničnim napadima. U takvim situacijama bili su prinuđeni surađivati sa vlastima zemlje iz koje su hajduci dolazili. U gore navedenom slučaju odlučeno je da se uputi žalba mletačkom poslaniku u Carigradu te da se ukaže da su navedeni akti bili protivni ahdnamama, odnosno međunarodnim ugovorima koje su dvije zemlje međusobno imale. Da li su navedeni zločini nad ženama ikada kažnjeni, nije poznato, ali osuda je bilo.

3.7.4. Ubijena prostitutka

Marginalne skupine u osmanskome društvu općenito su slabo istražena problematika te se danas o ovome pitanju vrlo malo zna. Određeni napredak na ovom polju napravljen je doduše u širim osmanističkim studijama u kojima je već zabilježeno više radova u kojima se istražuje mjesto prostitutki u socijalnoj povijesti Osmanskog Carstva. Zahvaljujući njima prikazan je negativan stav koji je o prostitutkama postojao te njihovo odudaranje od uzusa javne moralnosti. No, što je još važnije za ovaj rad, pokazano je i da su prostitutke bile vrlo ranjiva skupina, pri čemu je zabilježeno više slučajeva u kojima su bile opljačkane, pa čak i ubijene.¹⁵² Čini se da malobrojni izvori koji su o ovoj problematici sačuvani u osmanskoj Bosni, također, potvrđuju navedeni zaključak. Osvrnut ću se kratko na slučaj ubistva prostitutke u Sarajevu koji se

¹⁵⁰ Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*: 195–198.

¹⁵¹ Za više podataka o nacionalno-romantičarskim reprezentacijama buntovnika i bandita u osmanskoj Bosni i susjednim pograničnim oblastima vidjeti: H. Grandits, *The End of Ottoman Rule in Bosnia. Conflicting Agencies and Imperial Appropriations* (Abingdon, Oxon: Routledge, 2022): 82, 83.

¹⁵² Sariyanis navodi podatke o čovjeku koji je uz pomoć svojih slugu 1595. godine pljačkao i ubijao prostitutke u Istanbulu. M. Sariyannis, "Prostitution in Ottoman Istanbul, Late Sixteenth – Early Eighteenth Century". *Turcica* 40 (2008): 53.

desio 1788. Dosad je ovaj slučaj bio poznat samo na osnovu jednog zapisa Mula Mustafe Bašeskije, a ja ću pokazati da je on, također, bio zabilježen i u sidžilu sarajevskog šerijatskog suda.¹⁵³

Bašeskija je zabilježio da su 1788. u Sarajevu kod Latinske ćuprije pronađeni glava i noga jedne rospije (*rospu*). Osim upotrebe ovog izraza u širem značenju kao pogrđnog izraza za osobe lakog morala, autori koji su se bavili ovom problematikom su pokazali da je on mogao označavati i žene koje su se bavile prostitucijom. Bašeskija navodi da je ovo svijet mnogo ogorčilo te da je nakon toga uhvaćena neka krčmarica, nemuslimanka, koja je zatim žigosana. Bila je čak strpana u vreću i bačena s ćuprije u vodu, a sličnu sudbinu doživjela je još jedna muslimanka. Osudio je ovo Bašeskija tvrdeći da se spas postiže odbacivanjem nasilja, ali ne bacanjem krčmarica u vodu.¹⁵⁴

Dodatni detalji o cijelom događaju mogu se pronaći u sidžilu sarajevskog suda iz 1788. godine te se iz njih vidi da je vlast nastojala sankcionirati počinitele navedenog ubistva, ali i da je iskoristila ovu priliku za provođenje dodatnih mjera kojima bi učvrstila javni red i moral. Događaj je zabilježen u izvještaju (ilamu) koji je sarajevski kadija uputio bosanskom valiji. On je naveo da je u Miljacki pronađeno žensko tijelo te je istakao da su prijavljeni za ovo bili Salih Kablarević i Agan Beširević. Osim njih, kasnije su uhapšeni i Bektaš-aga Čorbo, kao i Alija Pohara.¹⁵⁵ Ukratko se istaklo da se u blizini nalazila i kafana koja je bila sakupljalište odmetnika. Na osnovu spomenutih podataka se vidi da su se u blizini okupljale i žene koje su označene kao "bludnice" (*fevāhiše*). Na koncu, četiri "bludnice" su protjerane iz grada, kao i jedan "poznati kradljivac". Bektaš-aga je pomilovan zbog toga što se pokajao, zbog milosti prema tome što je imao "malu djecu". Moguće da on i nije bio učesnik samog ubistva, a pronašao je i osobe koje su jamčile za njega. No, trojica uhapšenih "odmetnika", tj. osoba koje su činile nered, Kablarević, Beširević i Pohara, su pod nerazjašnjenim okolnostima pobjegli iz sarajevske tvrđave. Bosanski valija je naredio da se uhvate, kakogod bude bilo moguće, živi ili mrtvi, te da se nad njima izvrši šerijatska kazna.¹⁵⁶ Detalji samog ubistva nisu bili razjašnjeni, ali je jasno da se pljačka ne spominje kao motiv.

¹⁵³ Filan, *Sarajevo u Bašeskijino doba: 177–178*.

¹⁵⁴ Bašeskija, *Ljetopis*, 265.

¹⁵⁵ Zanimljivo je da je Mujezinović u svom prijevodu spomenutog Bektaša, umjesto kao osobu okrivljenu za nered, zbog čega je bio zatvoren, pogrešno predstavio kao nekoga ko je hapšio druge.

¹⁵⁶ GHB, Sidžil 27, 169.

Navedeni slučaj ubistva prostitutke u Sarajevu nije razjašnjen, ali sam ga ja ipak smatrao važnim prikazati zbog nekoliko stvari. On pokazuje da je u Sarajevu postojao negativan odnos prema prostitutkama te da je to povećavalo rizik da neke od njih budu fizički ugrožene, pa čak i da budu žrtve ubistva. No, to nije bilo podržano od vlasti. Nije jasno pod kojim su okolnostima, uopće, krivci pobjegli iz zatvora. Moguće je da su imali i pomagače. Međutim, nedvosmislen je stav koji vlast ima o ubistvu žena. Prostitutke/bludnice, također, imaju pravo na zaštitu svoje ličnosti i fizičkog integriteta. Namjesnik, stoga, djelujući u interesu javnog reda i mira, naređuje da se istraži navedeni slučaj i krivci kazne. S druge strane, nemoralno ponašanje također je smatrano neprihvatljivim te vidimo da su ženske osobe koje su bile optužene za taj prijestup, na koncu, “zaradile” progonstvo.

3.7.5. Trostruko ubistvo na Poljinama

Najveći broj ubistava koje sam pronašao u osmanskim izvorima odnosi se na slučajeve u kojima postoji samo jedna žrtva, bilo da je riječ o muškarcu ili ženi. Mnogo je manje ubistava gdje ima više žrtava i više počinitelja. S namjerom da ukažem na životne izazove s kojima su se žene suočavale u osmanskoj Bosni, odlučio sam prikazati jedan takav slučaj. Riječ je o trostrukom ubistvu koje se desilo na Poljinama u blizini Sarajeva 1770. godine.

Kršćanin Boro žalio se bosanskom namjesniku na stradanje njegovih kćeri Petrušije i Marije, kao i Jovanije, kćeri Đurine. Za Mariju je, pri tome, bilo navedeno da je maloljetna (*küçük kızum*). On je obavijestio vlast da su petorica zimmija, odnosno nemuslimanskih podanika osmanske države, iz džemata Nahorevo, počinili navedeno ubistvo (*katl idiip*) na Poljinama. Za dvojicu optuženih, pri tome, navodi da su čobani. Namjesnik je svojom bujuruldijom naredio da se spomenuti uhvate, kao i da se na licu mjesta, posredstvom šerijatskog suda, sprovede istraga o prijavi koju su zaprimili.¹⁵⁷

Nema podataka o epilogu cijeloga slučaja, ali, pod uvjetom da se tvrdnje dokažu, ovakvi slučajevi mogli su voditi prema smrtnoj kazni.¹⁵⁸ Optuženici nisu ovdje nazvani izrazima hajduci i odmetnici, koji su bili uobičajeni u ovakvim situacijama. Međutim, djela za koja su optuženi jednako su teška. Ostaje, stoga, otvoreno pitanje koji je motiv stajao iza jednog ovakvog slučaja. Da li je

¹⁵⁷ GHB, Sidžil 11, 132

¹⁵⁸ Ovakvo što je izvjesno ukoliko se navedene optuženike tretiralo kao “osobe koje čine nered na zemlji”. Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*: 195–198.

bilo riječ o pljački, fizičkom i seksualnom zlostavljanju, o obje navedene stvari, nečemu izvan toga? Navedeni dokument je značajan jer nam pokazuje da su se oštećena lica mogla direktno obratiti provincijskim vlastima s molbama za kažnjavanje zločina i zaštitu njihovih prava. To je vrijedilo za žalbe zbog ubistva žena, kao i u brojnim drugim situacijama. Također, vidimo da je vlast pokrenula istragu jer je imala obavezu da štiti javnu sigurnost, kao i osobnu sigurnost osmanskih podanika i podanica.¹⁵⁹ Moguće je da je epilog slučaja bio naveden u nekom pojedinačnom sudskom dokumentu, kao što su hudžeti, ilami ili murasele. No, taj dokument nije zabilježen u sidžilu. Zapravo, to nije ništa neobično za osmansku sudsku praksu, jer su brojni autori primijetili da dokumenti u sidžilima ne donose nužno završetak procedure, mada je sasvim jasno da se na neki način stvar morala okončati.¹⁶⁰ Ovaj dokument može poslužiti kao dodatna potvrda navedenoj tvrdnji. Na koncu, spomenuti izvor značajan je i zbog toga što pokazuje da su žene koje su bile na osami, pogotovo u ruralnim područjima, mogle biti fizički ugrožene. Štaviše, u određenim situacijama takvo što dovodilo je i do najviše cijene – gubitka života.

3.7.6. Cijena ženske krvi

Krivičnopravne ustanove šerijatskog prava sadrže i određene pojmove koji poživaju na drugačijim temeljima u odnosu na suvremenu praksu u anglosaksonskom i kontinentalnom pravu. Navedeni pojam je između ostalog i pitanje plaćanja materijalne kompenzacije srodnicima ubijenog, za što su, u ovisnosti od okolnosti ubistva, bili odgovorni počinitelj ubistva i njegova solidarna grupa (tzv. *aqila*). Prema islamskom pravu, navedena praksa naziva se izrazom *dīyet* (krvarina, cijena krvi).¹⁶¹ S obzirom na to da pojedini slučajevi ubistva

¹⁵⁹ Brojne su bujuruldiye i fermanni u kojima se naređuje hvatanje prijestupnika i hajduka, zaštita raje i održavanje reda i sigurnosti. Vidjeti, naprimjer, dokumente iz 1792. GHB, Sidžil 33, 36, 89, 90.

¹⁶⁰ Usporedi ovo sa zaključcima koje je Tuğ donijela za Anadoliju. Tuğ, *Politics of Honor in Ottoman Anatolia*: 185.

¹⁶¹ O propisima vezanim za krvarinu vidjeti podatke u hanefijskom pravnom kompendiju iz 16. stoljeća: Al-Ḥalabī, *Multaqa al-abḥur*: 187, 186. Krvarinu u slučaju ubistva s predumišljajem (*qatl al-amd*) plaća počinitelj prijestupa, ukoliko nije izvršena odmazda, a u slučaju "ubistva sličnog ubistvu s predumišljajem" (*šibh al-amd*) njegova solidarna grupa (tzv. *aqila*), isto kao i u slučaju ubistva iz nehata, odnosno ubistva kad nije postojala namjera te je do ubistva došlo zbog neke vrste greške, bilo u procjeni, bilo u izvršenju. Više o tome vidjeti u: Imber, *Ebu's-su'ud. The Islamic Legal Tradition*: 236–241.

žena sadrže zahtjeve za naplatom krvarine, to je pitanje potrebno obraditi u posebnom poglavlju.

Kada je 1780. ubijena Petra, kći Đurina, njena sestra je optužila za ubistvo zeta Trpka i njegovog oca te je na šerijatskom sudu zahtijevala da se njoj isplati materijalna kompenzacija za smrt njene sestre u vidu krvarine.¹⁶² Identičan zahtjev uputili su i majka i brat ubijene Fatime, kćeri Mustafine, kada su 1787. tužili zeta za Fatimino ubistvo.¹⁶³ Navedeni zahtjevi bili su neuspješni. Optužbe nisu mogli dokazati, a optuženici su sve kategorično porekli. Bez obzira na to, ovi slučajevi važni su da se razumije pravni kontekst i sudska praksa u kojoj su nastali, kao i da se razmotri u kojoj su mjeri oni mogli utjecati na živote ljudi u osmanskoj Bosni.

Navedeni zahtjevi rezultat su prakse islamskoga prava koje je pravo krivičnog progona ubica stavljalo u privatne ruke. Naime, nasljednici ubijene osobe imali su pravo zahtijevati odmazdu za ubistvo, ukoliko se radilo o ubistvu s predumišljajem (*qatl al-amd*). Mogli su tražiti umjesto toga naknadu u vidu krvarine, a mogli su se i odreći toga i oprostiti prijestupniku. Osim toga, krvarina je bila predviđena i drugim pravno prepoznatim tipovima ubistva, kao što su ubistvo slično ubistvu s predumišljajem (*šibh al-amd*), ali i ubistva učinjena nehotice/greškom (*ḥaṭa'en*). Krvarina se mogla se tražiti i za tjelesne ozljede.¹⁶⁴ Osmanski zakoni su priznavali mogućnost odmazde, a ako ona ne bi bila izvršena, bila je predviđena posebna vrsta globe, koja je naplaćivana u skladu s materijalnim mogućnostima počinitelja prijestupa.¹⁶⁵

Kada je riječ o ubistvima u osmanskoj Bosni, dosad sam pronašao dokaze o zahtjevima za odmazdu za nekoliko muškaraca,¹⁶⁶ ali ne i za žene.¹⁶⁷ No, postojanje navedenih zahtjeva za naplatom krvarine na šerijatskom sudu pokazuju da prilikom razgovora o ubistvima žena treba imati u vidu i sporove

¹⁶² GHB, Sidžil 29

¹⁶³ GHB, Sidžil 26

¹⁶⁴ Al-Ḥalabī, *Multaqa al-abḥur*: 182–186.

¹⁶⁵ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, sv. 4: 367; Hadžibegić, "Kanun-nama sultana Sulejmana Zakonodavca iz prvih godina njegove vladave": 308.

¹⁶⁶ GHB, Sidžil 6, 3.

¹⁶⁷ Imber navodi da je odmazda "nemoguća" između muškarca i žene, jer zakon daje ženi samo polovinu vrijednosti muškarca (Imber, *Ebu's-su'ud. The Islamic Legal Tradition*: 237). Međutim, u hanefijskom mezhebu je to moguće te je Imber bio u krivu. To se vidi iz fetve Ali-efendije, osmanskog šejhul-islama iz 17. stoljeća. On je, naime, postavio pitanje da li mogu nasljednici Hind, Zejdove supruge s kojom on nema djece, tražiti da se primijeni odmazda (*kiṣāṣ*) nad Zejdom u slučaju kada on s predumišljajem (*amden*) rani i ubije Hind pomoću sredstva (oružja i slično) kojim se mogu nanijeti smrtonosne ozljede (tzv. *alet-i cāriḥa*). Odgovor je bio kratak – "mogu" (*olurlar*). Çatalcalı, *Fetāvā-yı Âlî Efendi*, sv. 2: 251.

koji su vođeni oko naplate krvarine. Premda u navedenim slučajevima zahtjevi nisu uspjeli, jer se nije mogla dokazati krivica, u nekim drugim slučajevima naplata krvarine je predstavljala realnu opciju. Nema trenutno podataka o njenoj visini u konkretnim slučajevima u Bosni. Međutim, očekivati je da je ona niža u odnosu na krvarinu za muškarce budući da su hanefijski pravници smatrali da cijena ženske krvi treba biti upola niža u odnosu na cijenu krvi muškarca. Pojedini autori su to pravdali različitim pogledima na ulogu i značaj muškaraca i žena u društvu.¹⁶⁸

Zabilježeni su u primarnim izvorima iz Bosne i slučajevi u kojima su se nasljednici odrekli prava na krvarinu na koju su po zakonu imali pravo. Takav jedan slučaj zabilježen je prilikom jednog ubistva (*maḳtūlen vefāt*) koje se desilo iz nehata (*ḥaṭā'en*), što je u šerijatskopravnoj literaturi predstavljalo poseban tip ubistva. Njegova osnovna karakteristika je da nije bilo namjere da se ubistvo počini.¹⁶⁹ Beguna Fatima, kći Abdulmuminova, iz sela Lukavica, u džematu Butmir kod Sarajeva, ubijena je 1794. godine, a krivac je bio izvjesni Osman-baša koji je pogodio nehotično tanetom iz "duge puške" (*boylu tüfenk*), od čega je ubrzo podlegla. U sidžilu je data važna kvalifikacija da se ovo djelo desilo *ḥaṭā'en*, odnosno greškom ili nehotično.¹⁷⁰ Fatimin muž, kao i roditelji, izjavili su na sudu da se odriču krvarine, da je ni ubuduće neće zahtijevati, što govori o implementaciji ranije spomenute mogućnosti koju je nasljednicima ostavljala hanefijska jurisprudencija.

Ubistva žena bila su, također, i predmet sporova između nasljednika preminule/ubijene osobe i lica osumnjičenih za počinjeni zločin. Oni su, u ovom slučaju, imali na raspolaganju pravnu mogućnost sklapanja nagodbe kojom bi osumnjičene osobe, koje su poricale krivicu, platile neku vrstu kompenzacije nasljednicima pod uvjetom da oni odustanu od daljnjih optužbi. Navedena nagodba naziva se u šerijatskopravnoj terminologiji izrazom *ṣullḥ*, a navedenu praksu sam uspješno potvrdio u sudskoj praksi u Bosanskom ejaletu.¹⁷¹ Na primjer, kada je 1776. godine pronađeno u vodi tijelo Atije, kćeri Ibrahimove, Romkinje (*Ḳibtiyye*) iz sela Prutine, njen muž i četiri brata sporili su se na sudu oko naplate krvarine sa stanovnicima obližnjeg sela Jelovci te su, na koncu, s

¹⁶⁸ Tuhmaz, *Hanefijski fikh*, sv. 3, 519–520; Al-Ḥalabī, *Multaqa al-abḥur*: 185.

¹⁶⁹ O vrstama ubistva iz nehata u hanefijskoj jurisprudenciji vidjeti: Al-Ḥalabī, *Multaqa al-abḥur*: 182.

¹⁷⁰ GHB, Sidžil 34, 134.

¹⁷¹ O nagodbama u hanefijskom mezhebu vidjeti: Al-Ḥalabī, *Multaqa al-abḥur*: 135.

njima sklopili nagodbu prema kojoj su oni platili nasljednicima 30 groša kako bi oni odustali od daljih tužbi i sumnjičenja u vezi sa smrću preminule Atije.¹⁷²

To što su spomenuti platili navedeni iznos ne znači da su oni stvarno i ubili spomenutu Atiju. Pravila za sklapanje nagodbi omogućavala su ovakav rasplet situacije te ovo ne treba smatrati priznanjem krivice. Osim toga, treba napomenuti da su pravni propisi za naplatu krvarine išli naruku nasljednicima. Naime, bilo je predviđeno da onaj na čijoj je zemlji pronađeno tijelo plati krvarinu. Također, ako je tijelo pronađeno na javnom putu (*tarīk-i āmm*), onda su okolni stanovnici to plaćali.¹⁷³ Navedeni propis nije dat zbog toga što su nužno stanovnici osumnjičeni za ubistvo, nego i zbog toga što se smatralo da se nisu dovoljno potrudili da na svom području i svojoj imovini zaštite ljudski život. Drugim riječima, njihova odgovornost za plaćanje krvarine pravno je bila konstruirana u diskursu islamskog prava. Dosta često susreću se ovakvi slučajevi u osmanskoj sudskoj praksi na tlu Bosanskog ejaleta.

Analiza je pokazala da ubistva žena na tlu osmanske Bosne nije moguće u cjelini razumjeti ako se ne uzme u obzir i pitanje krvarina i nagodbi, odnosno materijalnih kompenzacija koje su osumnjičeni za ubistvo plaćali srodnicima ubijenih žena. Zabilježeno je da su se u pojedinim slučajevima članovi obitelji ubijene sporili u vezi s krvarinom, ali slučajevi prikazani ovdje pokazuju da nije bilo uspješne naplate krvarine u navedenim situacijama, što ne isključuje uspješnu naplatu uz kompenzaciju u nekim drugim primjerima. Očito je da je takva ubistva bilo vrlo teško dokazati. Želja za naplatom materijalnih kompenzacija na ime "cijene krvi" ubijenih žena nekada je dovodila i do sporova između nasljednika i osoba koji su živjeli u obližnjem mjestu. Navedeni dokumenti dokaz su da naplata krvarine i nagodbe privatnih lica oko krivičnopravnih pitanja na području osmanske Bosne nisu bile samo dio pravne teorije i fikhske literature. Može se zaključiti da su ovi propisi proizvodili i praktične posljedice u životima ljudi. Zahvaljujući ovome možemo razumjeti važne dimenzije neslaganja i konflikata u koje je ulazilo lokalno stanovništvo.

3.7.7. *Nepoznati počinitelji*

Redovan dio krivičnopravne problematike koja se susreće u različitim pravnim kontekstima bila su i ubistva u kojima počinitelji nisu bili poznati. Navedena problematika predstavljala je posebnu vrstu izazova za osmansku vlast.

¹⁷² GHB, Sidžil 17, 80, 126.

¹⁷³ Vidjeti fetve o ovim problemima u Çatalcalı, *Fetāvā-yı Ālī Efendi*, sv. 2, 275–282; Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussud Efendi Fetvaları*: 155–157.

Ukratko ću predstaviti nekoliko slučajeva i pojasniti kako se osmanska vlast nosila s ovakvim situacijama.

Od 26 slučajeva ubistva žena u svega nekoliko slučajeva nije bilo osumnjičenih za ubistvo. Kada je 1757. godine bosanskom namjesniku dojavljeno da je u okolini Tešnja ubijena Merjema, supruga Ibrahimova, nije se znalo ko je počinitelj ubistva. Namjesnik je naredio da se provede istraga i ubica kazni.¹⁷⁴ Na sličan način, namjesnikovom bujuruldijom iz 1769. bilo je naređeno da se istraži ko su ubice u slučaju žene iz Kreševa, kao i da se počinitelji kazne.¹⁷⁵

Osim navedenih slučajeva, u kojima nasljednicima ubijene osobe nisu bili poznati počinitelji, potrebno je istaći i drugu vrstu slučajeva koje sam uvrstio u statistiku, u kojima ne znam da li su im bile poznate ubice. Riječ je o usputnim bilješkama da je određena žena bila ubijena, koje su date u različitim situacijama. Naprimjer, takvo što zabilježeno je u ostavinskom defteru Merjeme, kćeri Mustafine.¹⁷⁶ Meni nije poznato ko je počinitelj ubistva, jer nije navedeno, a da li su to znale vlasti i nasljednici, zasad se ne zna.

Neriješena ubistva, ubistva u kojima nije bilo osumnjičenih bila su problem za osmansku vlast i nasljednike. Nasljednici nisu mogli tražiti kažnjavanje zločinca, zadovoljenje pravde ili materijalnu kompenzaciju. Za osobe na vlasti je to bilo nezgodno jer su oni bili odgovorni za javnu sigurnost, a povećan broj neriješenih ubistava bi mogao imati različite negativne konsekvence. Osmanski izvori pokazuju da je postojala određena vrsta komunikacije između nasljednika ubijenih žena i vlasti te da su, kao rezultat njihovih pritužbi, namjesnici izdavali bujuruldije kojima su poticali lokalne organe vlasti da intenziviraju napore na pronalaženju krivaca. Koliko je u stvarnosti takvo što moglo biti plodotvorno, teško je reći, ali je izuzetno važno i da je postojala želja da se ubistva žena riješe.

3.7.8. O tijelima ubijenih žena, zakonima, procedurama

Osmanski dokumenti o ubistvima žena obrađeni u ovom radu dragocjeni su, između ostalog, i zbog toga što u njima nalazimo podatke o mjerama koje je osmanska vlast poduzimala kako bi riješila ubistvo ili provela zakonske procedure vezane za utvrđivanje krivaca i njihovo kažnjavanje. Osvrnut ću se na

¹⁷⁴ NUBBiH, odjeljenje Specijalnih zbirki. Rukopisna zbirka, TR-26, 27, 105. Polimac, prev. *Sidžil tešanjskog kadiluka iz druge polovine XVIII vijeka*: 137.

¹⁷⁵ GHB, Sidžil 7, 78.

¹⁷⁶ GHB, Sidžil 12, 47.

nekoliko primjera koji nam daju tragove o načinu na koji su tretirana tijela ubijenih žena te procedurama kojima su se služile u istrazi u sudskim postupcima.

Za osmansku vlast od ključnog je značaja bilo utvrditi okolnosti pod kojima je smrt nastupila. Naprimjer, kada je 1791. ubijena Aiša, kći Abdullahova, napravljen je pregled (*keşf ü irā'et*) tijela umrle osobe (*meyyite*) te su ispitane ozljede koje bile vidne. Osobe koje su to izvršile ukratko su samo nazvane kao vještaci (*ehl-i hibre*). Navedene su osobe utvrdile da je ubijena imala dvije prostrijelne rane na prsima, od kojih je i umrla.¹⁷⁷ Kada je 1754. godine podignuta tužba za navodno ubistvo maloljetne Fatime, kćeri Ahmedove, za koju je tvrđeno da je udarena motkom, tijelo je pregledano (*nażar olunduğda*) te se utvrdilo da ima modricu (*bere*) ispod desnog uha, kao i da na tijelu ima tragove iz kojih se vidi da joj je iz nosa tekla krv (*burnundan kân seyelân eyledüği*).¹⁷⁸ Neki put pregled je pokazao da je žena stradala jer je bila zaklana (*mezbühan*).¹⁷⁹ Kada je 1776. godine u tekućoj vodi pronađeno tijelo Romkinje Atije, tijelo je bilo pregledano, pri čemu je utvrđeno da nema tragova ranjavanja, već da je spomenuta umrla tako što se udavila (*mahnūkan*). Bilo je optužbi i da je udavljena te da je ovdje riječ o ubistvu (*katl*).¹⁸⁰ U svakom slučaju, ključni korak kod pronalaska leša bio je pregled tijela, a to je pogotovo imalo značajnu ulogu u situacijama kad su postojale sumnje o tome da li se radilo o ubistvu ili prirodnoj smrti.

Drugi značajan korak koji je sud preduzimao bilo je privođenje krivaca, uzimanje njihovih izjava. U svim slučajevima koje sam ja pregledao krivci su porekli krivicu (*inkār*). U takvim situacijama sud je tražio svjedoke koji bi mogli potvrditi riječi, u skladu sa šerijatskim propisima o svjedočenju. Značaj svjedoka bio je veliki da se određena optužba za ubistvo dokaže, ali i da se ona opovrgne.¹⁸¹ Naprimjer, prilikom tužbe za navodno ubistvo maloljetnice Javrije ispostavilo se da nije umrla zbog udarca nogom, kako je tvrdio tužitelj. Svjedoci su naveli da je ona, zapravo, umrla od velikih boginja (*çiçek hastalığı*).¹⁸² Ova tužba je odbačena. Postoje podaci i kada je svjedočenje potvrđivalo optužbe za ubistvo. Naprimjer, u ranije spomenutom slučaju ubistva Aiše, kćeri Abdullahove, konsultirani su stanovnici sela (*ehl-i kırye*) koji su izjavili da ju je na kapiji iz puške ubio njen bivši muž Simeon.¹⁸³

¹⁷⁷ GHB, Sidžil 28, 136.

¹⁷⁸ GHB, Sidžil 6, 93.

¹⁷⁹ GHB 67, 83.

¹⁸⁰ GHB, Sidžil 17, 80.

¹⁸¹ Vidjeti šerijatskopravne propise o svjedočenju u: Al-Ḥalabī, *Multaqa al-abḥur*: 120.

¹⁸² GHB, Sidžil 36, 162.

¹⁸³ GHB, Sidžil 28, 136.

U sporovima vezanim za ubistva žena i naplatu krvarine u sarajevskim sidžilima moguće je susresti i situacije kada su se optuženici zaklinjali da nisu počinili ubistvo. Naprimjer, u određenim slučajevima, kad nije bilo direktnih ni posrednih dokaza, optuženiku se prema hanefijskom mezhebu moglo ponuditi da se zakune da nije izvršio zločin.¹⁸⁴ Mehmed-baša, koji je 1787. godine bio optužen za ubistvo supruge Fatime, kategorično je porekao ubistvo. Tužitelji nisu mogli dokazati njegovu krivicu, pa je sud ponudio Mehmed-baši da se zakune (*yemîn teklîf olundukda*) te se on Allahom zakleo da nije počinio ono što mu se stavlja na teret.¹⁸⁵ Ovo je, također, bilo u skladu s procedurama koje su zabilježene u knjigama islamske pravne jurisprudencije.

Prije donošenja odluka sud je, također, uzimao u obzir i reputaciju koju je određeni čovjek imao.¹⁸⁶ Naime, kao otežavajuća okolnost uzimala se ako je neko recidivista, odnosno ako ima naviku da čini nered i djeluje protupravno. Naprimjer, kada bi se iznosile tužbe protiv buntovnika i izgrednika, često su iznošene ocjene njihovog ranijeg djelovanja.¹⁸⁷

Navedeni podaci pokazuju da je u slučajevima ubistava žena sud poduzimao procedure kako bi utvrdio činjenice i donio odluku koja bi bila u skladu s hanefijskom jurisprudencijom i osmanskim kanunom. U sudskoj praksi susrećemo podatke o pregledanju tijela ubijenih žena, uključivanju vještaka, uzimanju izjava optuženih strana, saslušavanju svjedoka, valoriziranju njihovih svjedočanstava, donošenju odluka te, na koncu, obavještanju izvršnih organa vlasti o odlukama koje su donesene. Izvršna vlast nekada je zahtijevala da se provede sudska rasprava te su tražili da ih se obavijesti o rezultatima procesa.¹⁸⁸ Kao što se vidi, ubistva žena izazivala su prave male potrese u lokalnim

¹⁸⁴ O zakletvama (*al-aimân*) koje se odnose na udarce (*darb*) i ubistva (*qatl*) vidjeti: Al-Ḥalabî, *Multaqa al-abḥur*: 78–79. Zakletve su tražene i od stanovnika naselja u kojem je pronađen leš. Takva praksa zove se u šerijatskom pravu *kasâme*. O tome vidjeti: Al-Ḥalabî, *Multaqa al-abḥur*: 193–194.

¹⁸⁵ GHB, Sidžil 26, 99.

¹⁸⁶ O značaju prethodne negativne reputacije, historijatu prijestupničkog ponašanja te ulozi toga u donošenju odluka u osmanskoj sudskoj praksi vidjeti: Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*: 202.

¹⁸⁷ U skladu s tim, za Mehmeda Šualiju, koji je bio optužen za učešće u ubistvu jedne stariće u okolini Foče, navedeno je da je sa svojim banditima (*eşkıyâ*) napadao na kuće ljudi (*evlerin basmak*) te je istaknuto da je to bio njegov "dugotrajni običaj" (*âdet-i müstemirresi olduğundan*). Ukazivalo se tim na njegove kontinuirane navike, što je pravno bilo važno za postupak. Centralna vlast naredila je da se ovo ispita na lokalnom sudu. BOA, A.DVNS. AHK.BN.d 1, 50.

¹⁸⁸ Naprimjer, kod smrti Merjem, u okolici Tešnja, valija naređuje da se posredstvom suda i državnog izaslanika (*mubâşir*) utvrdi ko su krivci, da ih se pronađe, da se privedu na Divan

zajednicama, dovodila su do konflikata, sporova, uključivanja vlasti kako bi se donijela odluka da li osumnjičenike treba kazniti ili osloboditi. Razumijevanje ovih procedura obogaćuje naše razumijevanje socijalne povijesti i posljedica koje je ubistvo kao najekstremniji vid nasilja nad ženama ostavljalo u lokalnim, provincijskim i širim imperijalnim okvirima.

3.7.9. *Završno slovo o politici, upravi, pravu i ubijenim ženama*

Analiza provedena u ovom poglavlju pokazala je da su ubistva bila sastavni dio životnog iskustva mnogih ljudi u osmanskoj Bosni. To je nešto što nadilazi same žrtve te u socijalnom smislu ostavlja trag na širu životnu sredinu. Pregledanjem sudsko-administrativnih izvora utvrdio sam da su u ranom novom vijeku i prvim decenijama 19. stoljeća muškarci mnogo češće bili žrtve ubistava u odnosu na žene. Dobrim dijelom, na to su utjecale i predodžbe o maskulinitetu, feminitetu, rodnim ulogama muškaraca i žena u patrijarhalnom društvu. U izvorima koje su pregledani u ovom istraživanju uspio sam pronaći 26 slučajeva žena koje su bile žrtve ubistva. To nije mnogo, ali je dovoljno, u kvalitativnom smislu, da se dođe do važnih zaključaka o ubistvima žena kao pojavi u osmanskoj Bosni i o odnosu društva prema tom fenomenu. Žene su, prema dosadašnjim saznanjima, stradavale od ruke njima poznatih i nepoznatih ljudi, od hajduka, bivših supružnika, u svom domu, ali i izvan njega. Bilo je čak i optužbi da su muževi ubili svoje supruge, ali ni u jednom od navedenih slučajeva to nije dokazano, pa to pitanje treba dodatno istražiti. Rizici za žene bili su posebno izraženi u pograničnim zonama, gdje su djelovali hajduci, kao i na osamljenim mjestima, udaljenim od snaga reda i sigurnosti.

Građa koja je pregledana u ovom istraživanju uključivala je ubistva, kao i optužbe za ubistva. Neke od tih optužbi bile su odbačene, jer nisu mogle biti dokazane. No, bila optužba dokazana ili ne, postoji nešto što je vidljivo u odnosu vlasti prema protupravnim ubistvima žena. Navedena ubistva promatrana su kao zločin, težak prijestup, ali i kao grijeh. Gledano s pravne strane, vlast je navedena ubistva žena nastojala riješiti oslanjajući se na normativne okvire šerijatskog i običajnog prava. Počevši od vokabulara, preko procedura, do

---

Bosne radi izvršenja šerijatske kazne (NUBBiH, Odjeljenje Specijalnih zbirki. Rukopisna zbirka, TR-26, 27, 105. Polimac, prev. *Sidžil tešanjskog kadiluka iz druge polovine XVIII vijeka*: 137). U slučaju trostrukog ubistva djevojaka na Poljinama, o čemu sam prethodno pisao u ovom radu, valija je naredio sudu da se postupi po Šerijatu, kao i da dostavi izvještaj (*i'lām*) o rezultatima postupka Divanu Bosne. GHB, Sidžil 11, 132.

implementacije kazni u sudskoj praksi na tlu osmanske Bosne možemo pratiti primjenu islamskih pravnih koncepata i tradicija.

Međutim, ovo poglavlje ipak neću zaključiti s raspravom o pravnim konceptima i koliko se oni mogu pratiti u sudskoj praksi na tlu osmanske BiH. Umjesto toga, htio sam ukazati na političku dimenziju odnosa prema ubistvima žena, pitanje koje se često ostavlja po strani. Naime, ako pogledamo bujuruldije osmanskih namjesnika o ubistvima žena, kao i registre carskih kancelarija, onda postaje jasno da za osmansku vlast pitanje sankcioniranja ubistava žena nije bilo samo pravno pitanje, nego i *par excellence* upravno i političko pitanje. Rješavanjem ubistava i kažnjavanjem krivaca dokazivali su svoju sposobnost da održe vladavinu reda i zakona, što je u očima njihovih podanika vrlo značajno pitanje. Brojni osmanski politički akteri prepoznali su uspostavljanje reda i zakona kao nasušnu potrebu države. Zbog toga, njihov politički stav možemo tumačiti i kao manifestaciju političkog pragmatizma. S druge strane, naponi na rješavanju krivičnih pitanja mogu se tumačiti i kao korak naprijed ka poboljšanju pravnog i administrativnog kapaciteta osmanske države.

3.8. Zaključak

U ovom radu nastojao sam pokazati da je istraživanje nasilja nad ženama u osmanskoj Bosni tema koja je do sada bila neopravdano marginalizirana, premda je riječ o problematici koja je od esencijalnog značaja za razumijevanje sociokulturne panorame osmanske Bosne. Kroz navedeno istraživanje, obrađujući različite tipove nasilja kojem su žene i djevojčice bile izložene u osmanskoj Bosni u periodu od polovine 16. do polovine 19. stoljeća, pokazao sam da pitanje nasilja nad ženama nije tematika koja se tiče samo nasilnika i žrtava nasilja. Naprotiv, kada se pogledaju sve zabilježene socijalne interakcije u primarnim izvorima, postaje jasno da je nasilje nad ženama itekako zanimalo vlast koja se aktivno uključivala u njegovo preveniranje, rješavanje i sankcioniranje počinitelja. Nasilje se stoga ticalo osmanskih sudova, bosanskih namjesnika i članova njegovog Divana. Nasilje nad ženama ticalo se i sigurnosnih snaga u osmanskoj Bosni koji su pritvarali i kažnjavali krivce te izvršavali presude koje su sudovi izricali. Nasilju je pažnju posvećivao i obrazovani sloj u društvu, osobe koje su tumačile islamsko pravo i izdavale fetve o različitim aspektima nasilja nad ženama. Različiti aspekti nasilja nad ženama bili su čak vijest koja je dolazila do prijestolnice Osmanskog Carstva, koja se, također, uključivala u njihovo rješavanje. No, mnogo šire od svega toga, nasilje

nad ženama utjecalo je na živote širih slojeva društva, na običnog čovjeka, koji se s njim susretao i s njim živio, kako žene, tako i muškarci. Da bi se nasilje nad ženama preveniralo, pogotovo ono u obitelji, uključivali su se prijatelji, poznanici i komšije, koji su radi toga dolazili na sud. Također, na sud su dolazile i osobe da svjedoče o nekom konkretnom činu nasilja, a eksperti da daju svoje vještačenje u pregledu tijela. Nasilje nad ženama utjecalo je na njihove srodnike i muževe koje često susrećemo u dokumentima kao osobe koje su to nasilje prijavile i kojima je to bio izazov što je utjecao na njihove živote. Djeca se rijetko susreću u izvorima, no izvjesno je da su i ona morala biti pod negativnim utjecajem nasilja koje su njihove majke, sestre, srodnice i poznanice trpjele. Lista osoba na koje je nasilje direktno ili indirektno utjecalo, kao i onih koji su mu svjedočili, može se širiti i dalje, no prostora je premalo u ovom radu.

Kada se sve to uzme u obzir, zaključujem da su podaci o nasilju nad ženama koji su navedeni u ovom radu u dobroj mjeri popunili veliku prazninu u historiografiji, koja je onemogućavala razumijevanje složenosti ljudskih interakcija u osmanskoj Bosni u ranom novom vijeku i prvoj polovini 19. stoljeća. Fokus ovoga rada bio je primarno na sljedećim važnim pitanjima koja ujedno čine i poglavlja ovoga rada: tjelesno nasilje nad ženama u obitelji, verbalno i psihološko nasilje, otmice žena i djevojaka, silovanje kao najekstremniji vid seksualnog nasilja, stradanje žena u banditskim napadima te, na koncu, ubistva žena. Smatrao sam da su ovi vidovi nasilja nad ženama krucijalni da se otvori dijalog o ovoj značajnoj temi. No, ona bi se mogla širiti i dalje te bi se svemu mogli dodati i ekonomsko nasilje nad ženama, kao i strukturno nasilje. Na tim pitanjima i sam već neko vrijeme radim i planiram raditi i dalje.

Rezultati istraživanja su pokazali da primarna osmanska građa sadrži bogat korpus dokumenata koji nam omogućavaju razumijevanje nasilja nad ženama te da se posebno dragocjeni podaci nalaze u sudskim spisima. Upotreba navedenih dokumenata ima određena ograničenja te prije svega mora biti razumijevana unutar osmanskog pravnog i administrativnog diskursa u kojem je nastala. Nasilje nad ženama koje u njemu susrećemo je, primarno, nasilje nad ženama iz osmanske perspektive. A to znanje je filtrirano. Žene i njihovi opunomoćenici dolaze na sud, daju izjave, ali te izjave su nama dostupne u formi u kojoj ih je jedno obrazovano, profesionalno lice shvatilo i prenijelo na papir. Da bih doprinio multiperspektivnosti teksta, u njega sam uvrstio i dostupne podatke iz narativnih izvora, koji, također, imaju svoje vrijednosti i diskurzivna ograničenja. No, pored svih limita, postavlja se pitanje – šta je neki opći zaključak do kojeg možemo doći na osnovu ove građe?

Na prvom mjestu, rad je pokazao da nasilje nad ženama nije pojava koja je bila ograničena na jednu vjersku, socijalnu ili etničku skupinu. Njemu su bile izložene kršćanke, jevrejke i muslimanke, žene slavenskih korijena, kao i Romkinje, djevojčice, žene u zreloj dobi, ali i starice, u svome domu i u javnom prostoru. Nasilje su mogli počinuti potpuni stranci, ali i osobe iz njihovog najbližeg okruženja, pa i njihovi supružnici i bivši supružnici.

Vlast je na nasilje nad ženama generalno gledala kao na štetnu pojavu te je nastojala zaštititi život, čast i imetak svojih podanica. Zapravo, ovo istraživanje je pokazalo da je vlast imala socijalne mehanizme kojima je nastojala postići socijalnu kontrolu i zaštititi žene. Među njima posebno se ističe ustanova međusobnoga jamčenja kojom se nastojalo prevenirati obiteljsko nasilje. Osim toga, dobro se mogu dokumentirati i slučajevi procesuiranja osoba optuženih za nasilje nad ženama. Kada je riječ o pravnicima kao intelektualnoj eliti osmanskog društva, oni su izdali brojne fetve koje su trebale spriječiti nasilje nad ženama, ali se mogu susresti i oni koji su dozvoljavali određene "blaže" vidove discipliniranja supruga. Navedeni stav može se povezati s predodžbama o dominantnoj ulozi muškarca u društvu i obitelji.

Mnoge žene nisu bile pasivne promatračice nasilja te dostupni izvori govore da su one dolazile na sud i tražile zaštitu svojih prava, a neki put u tome su ih podupirali i njihovi srodnici. Dio tužbi koje su poduzimale nije se mogao dokazati te ih je sud odbacio. No, u drugim slučajevima registrirane su i tužbe koje su bile uspješne. S obzirom na relativno mali broj slučajeva tužbi vezanih za nasilje nad ženama, pogotovo na obiteljsko nasilje, materijal koji sam pronašao treba promatrati kao vrh ledenog bijega te je vrlo vjerovatno da brojne žene nikada nisu ni prijavile nasilje. Njihovi glasovi i njihov odjek su za nas zauvijek izgubljeni.

Na koncu, ovo istraživanje važno je jer je otvorilo dijalog o nasilju nad ženama u osmanskoj Bosni, koji je tradicionalna historiografija u potpunosti zapostavila, premda su im bili dostupni izvori koji se mogu koristiti u ove svrhe. Na izvjestan način ti su podaci i slike nasilja nad ženama iz povijesti izbrisani iz naše kulturne memorije. Zbog toga, kada se govori o nasilju nad ženama, često se susreću generalizirane izjave da ono ima dugu tradiciju, pri čemu je malo ko u mogućnosti dati bilo kakve detaljnije podatke o toj "tradiciji" i načinu na koji se društvo odnosilo prema njoj. Namjera autora bila je da se ovim radom na tom polju napravi pomak te da se tako uhvati korak s istraživanjima koja se o nasilju nad ženama i njegovim povijesnim dimenzijama provode na globalnoj razini.

Bibliografija

Popis skraćenica

AH	Anno Hegirae
BiH	Bosna i Hercegovina
ERÜHFD	Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
GHB	Gazi Husrev-begova biblioteka
JAZU	Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti
JESHO	Journal of Social and Economic History of the Orient
POF	Prilozi za orijentalnu filologiju
TIDSAD	Türk & İslam Dünyası Araştırmaları Dergisi
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
UN	United nations / Ujedinjene nacije

Neobjavljeni primarni izvori¹⁸⁹

1. **Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, İstanbul (BOA)**
  - Bab-i Asafî, Divan-i Hümayûn Sicilleri, Bosna Akhkam Defterleri (A.DVNS.AHK. BN.d): 1, 5, 8.
2. **Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo (GHB)**
  - Sidžili: 1a, 5, 6, 7, 8, 11, 12, 13, 16, 17, 18, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 51, 56, 67.
  - Zbirka osmanskih dokumenata (A): 20/TO, 510/TO, 3726/TO.
3. **Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu (OIS)**
  - Sidžili: 2, 3.
4. **Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Sarajevo (NUBBiH)**
  - Odjeljenje Specijanih zbirki. Rukopisna zbirka: TR-26.

¹⁸⁹ Ovdje su navedeni samo neobjavljeni primarni izvori koje sam spomenuo direktno u tekstu. No, za ovo istraživanje pregledao sam mnogo veći korpus izvora. Ukupan broj neobjavljenih sidžila u ovoj analizi je 49, a nastali su između 1551. i 1584. godine. Zajedno s objavljenim sidžilima i registama sidžila, ukupan broj pregledanih sidžila je 56. Od toga samo za dva sidžila nije mi bio dostupan originalni osmanski tekst (jedan mostarski i jedan tešanjski sidžil). Regeste su korištene samo kao orijentir, a zaključci su doneseni na osnovu analize izvornog teksta. Ovo je važno imati na umu kako bi se znala veličina uzorka u kojem su identificirani slučajevi nasilja nad ženama.

5. Arhiv Hercegovачko-neretvanske županije/kantona, Mostar (Arhiv HNK/Ž)

– Orijentalna zbirka (OZ-DK): 22/118.

Objavljeni primarni izvori

- Akgündüz, Ahmed. 1990. *Osmanli Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, sv. 2, *II Bâyezid Devri Kanunnâmeleri*. Istanbul: Fey Vakfi, 1990.
- Akgündüz, Ahmed. 1992. *Osmanli Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, sv. 4, *Kanunî Sultan Süleyman Devri Kanunnâmeleri*. Istanbul: Fey Vakfi.
- Al-Ḥalabî, Ibrâhîm. 1309. AH. *Multaqa al-abḥur*. Dar as-Sa'âdat / Istanbul: Matba'a-i 'Usmâniyya.
- Bašeskija, Mula Mustafa. 1997. *Ljetopis 1746–1804*, prev. Mehmed Mujezinović. Sarajevo: Sarajevo-Publishing.
- Benić, Bono. 2003. *Ljetopis sutješkoga samostana*, prir. Igor Gavran. Sarajevo: Synopsis.
- Bojanić-Lukač, Dušanka i Tatjana Katić. 2005. *Maglajski sidžili 1816–1840*. Sarajevo: Bošnjački institut, Fondacija Adila Zulfikarpašića.
- Çatalcalı, Âli Efendi, 1283. AH. *Fetâvâ-yı Âli Efendi bâ Tertîb-i Kehevî ma'a'n-Nuḳûl*. Kostantiniyye/Istanbul: Matba'a-i Âmire.
- Dostović, Nihad. 2013. *İzvornik Sancağı Tuzla Kazasi Sicilleri: 1630–1650 (inceleme-çeviriyazı-dizin)*, magistarski rad. Istanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- Düzdağ, Mehmet E. 1972. *Şeyhülislam Ebussud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*. Istanbul: Enderun Kitabevi.
- Filan, Kerima. 2011. *VIII. Yüzyıl Günlük Hayatına Dair Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*. Sarajevo: Connectum.
- Hadžibegić, Hamid. 1949–1950. Kanun-nama sultana Sulejmana Zakonodavca iz prvih godina njegove vlade. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Nova serija 4–5: 295–381.
- Hasandedić, Hivzija. 2009. *Sidžil nevesinjskog kadije 1767–1775. godine (regesta)*. Mostar: Arhiv HNK/Ž, 2009.
- Ibn Âbidîn, 2003/1423. AH. *Radd al-Muḥtâr ala ad-Durr al-Muḥtâr: Şarh Tanwîr al-Abşâr*, sv. 6. Rijad: Dâr Âlim al-Kutub.
- Mujić, Muhamed A. 1987. *Sidžil mostarskog kadije 1632–1634*. Mostar: Prva književna komuna.
- Polimac, Abdulah, prev. 2019. *Sidžil tešanjskog kadiluka iz druge polovine XVIII vijeka: 1165–1204/1752–1790*. Sarajevo: Opća biblioteka Tešanj; Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu.
- UN General Assembly. 1993. *Declaration on the Elimination of Violence against Women. Resolution 48/104*, December 20.
- UN. 1995. *Report of the Fourth World Conference on Women Beijing*, 4–15 September.

Yeñişehirli, Abdullah. 1266. AH. *Behcetü'l-Fetāvā ma'an-Nukūl*. Istanbul: Dārü't-Taba'ati'l-Āmire.

Sekundarni izvori

- Aličić, Ahmed S. 1996. *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832*. Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu.
- Bandelli, Daniela. 2017. *Femicide, Gender and Violence. Discourses and Counterdiscourses in Italy*. Cham, Švicarska: Palgrave Macmillan.
- Barkey, Karen. 1994. *Bandits and Bureaucrats. The Ottoman Route to State Centralization*. Ithaca: Cornell University Press.
- Bogumil, Hrabak. 2008. Hajdučija u Bosni i Hercegovini do 1700. godine. U: *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*, knj. 5. Beograd: Arhivar, 282–335.
- Bulunur, Kerim İ. 2016. An Honour Killing in Aintab: The Issue of Killing Fornicators in the Ottoman Empire. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 69/3: 231–248.
- Çiğdem, Recep. 2008. Crimes against Honor in Ottoman/Islamic Law: A Study of Qadhf/Slander in Comparative Perspective. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 16/2: 45–62.
- Çiğdem, Recep. 2017. Namus Cinayetlerinin Türk ve İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi. *ERÜHFD* 12/2: 83–110.
- Čulinović-Konstantinović, Vesna. 1966. Pregled istraživanja tradicionalnih oblika pribavljanja nevjeste – otmica i varijante njenih oblika u naroda Jugoslavije. *Ljetopis JAZU* 73: 445–458.
- Čulinović-Konstantinović, Vesna. 1996. Tradicija sklapanja braka otmicom u Bosni i Hercegovini. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 48–49: 145–169.
- D'Cruze, Shani i Anupama Rao, ur. 2005. *Violence, Vulnerability and Embodiment Gender and History*. Malden, MA: Blackwell Publishing.
- Doğan, Cem. 2015. Modernleşme Çağında Tecavüz Suçu ve Osmanlı Cezai Söylemi (1750–1918). *TIDSAD* 2: 213–330.
- Ergene, Boğaç A. 2003. *Local Court, Provincial Society and Justice in the Ottoman Empire*. Leiden: Brill.
- Filan, Kerima. 2014. *Sarajevo u Bašeskijino doba: jezik kao stvarnost*. Sarajevo: Connectum.
- Gadžo Kasumović, Azra. 2014. Kolektivno i pojedinačno jamstvo, kefalet-defteri i registracije kefaleta u dokumentima u Bosni osmanskog perioda. *Anali GHB* 35: 5–50.
- Ginio, Eyal. 2009. Women, Domestic Violence and Breaking Justice. The Evidence of Şeriat Court of Eighteenth Century Salonica. U: *Mélanges en l'honneur du Prof. Dr. Suraiya Faroqhi*, ur. Abdeljelil Temimi. Tunis: Fondation Temimi pour la recherche scientifique, et l'information, 153–167.

- Grandits, Hannes. 2022. *The End of Ottoman Rule in Bosnia. Conflicting Agencies and Imperial Appropriations*. Abingdon, Oxon: Routledge.
- Heyd, Uriel. 1973. *Studies in Old Ottoman Criminal Law*. Oxford: Oxford University Press.
- Imber, Colin. 1997. *Ebu's-su'ud. The Islamic Legal Tradition*. Edinburg: Edinburg University Press.
- Karabacak, Melike. 2019. Irzımı İsterim: 19. Yüzyıl Cinsel Saldırı Davaları Üzerine Bir Vaka İncelenmesi. *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi / Journal of Ottoman Legacy Studies* 6: 189–212.
- Kartal, Mine. 2024. XVIII. Yüzyılda Ayıntab'daki Kadın Cinayetleri Vakalarında Toplumun Tutumu ve Bu Cinayetlerin İşlenme Biçimlerinin İncelenmesi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 11/1: 628–653.
- Kasumović, Fahd. 2016. Understanding Ottoman Heritage in Bosnia and Herzegovina: Conversions to Islam in the Records of the Sarajevo Sharia Court, 1800–1851. *Belleten* 80/288: 507–530.
- Kasumović, Fahd. 2021. *Na periferiji svijeta islama: Osmanska poreska politika u Bosanskom ejaletu 1699–1839*. Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu.
- Kermeli-Ünal, Eugenia. 2016. Words are Magic: Orality in Ottoman Society and Jurisprudential tradition. U: *Ayşegül Keskin Çolak'a Armağan Tarih ve Edebiyat Yazıları*, ur. Hasan Çolak, Zeynep Kocabıykoğlu Çeçen i N. Işık Demirakın. Ankara: Kebikeç, 53–61.
- Koç, Mehmed. 2017. *Osmanlı Hukukunda Ta'zir Suç ve Cezaları*. Konya: Aybil Yayınevi.
- Korić, Elma, 2023. Žena u javnom prostoru Bosanskog ejaleta. U: *Zamišljanje žene: O ideološkim i kulturnim konceptima ženskog roda u povijesti Bosne i Hercegovine*, ur. Sabina Veladžić i Aida Ličina Ramić. Sarajevo: Heinrich Böll Stiftung / Fondacija Heinrich Böll, 63–91.
- Marić, Marinko, Ivana Lazarević i Rina Kralj-Brassard. 2018. Od otmice do postelje: kumstva na vjenčanju u župi Ravno u prvoj polovici 19. stoljeća i običajna uloga vjenčanog kuma. *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 56/1: 455–478.
- Muftić, Teufik, 1997. *Arapsko-bosanski rječnik*. Sarajevo: El-Kalem.
- Muurling, Sanne. 2021. *Everyday Crime, Criminal Justice and Gender in Early Modern Bologna*. Leiden: Brill.
- Öğüt, Salim. 1993. Cimâ, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, sv. 8. Istanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2–3.
- Peirce, Leslie. 2005. Rape: Ottoman Empire. U: *Encyclopedia of Women & Islamic Cultures*, sv. 2: *Family, Law and Politics*, ur. Joseph Suad. Leiden: Brill, 700–702.
- Peirce, Leslie. 2011. Abduction with (Dis)honor: Sovereigns, Brigands, and Heroes in the Ottoman World. *Journal of Early Modern History* 15/4: 311–329.

- Peirce, Leslie. 2014. Honor, Reputation and Reciprocity. *European Journal of Turkish Studies* [Online] 18: 1–13.
- Peters, Rudolph. 2005. *Crime and Punishment in Islamic Law. Theory and Practice from the Sixteenth to the Twenty-first Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pinjuh, Dijana. 2019. Hajdučija u Hercegovini u 18. stoljeću. "Hercegovina. Časopis za kulturno i povijesno naslijeđe" 5: 115–140.
- Pinjuh, Dijana. 2023. Šerijatska vjenčanja kršćana u Hercegovini u 18. stoljeću. *Croatia Christiana periodica* 47/91: 53–75.
- Ruff, Julius. R. 2001. *Violence in Early Modern Europe 1500–1800*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sariyannis, Marinos. 2008. Prostitution in Ottoman Istanbul, Late Sixteenth – Early Eighteenth Century. *Turcica* 40: 53.
- Semerdjian, Elyse. 2005. Domestic Violence: Ottoman Empire. U: *Encyclopedia of Women & Islamic Cultures*, sv. 2: *Family, Law and Politics*, ur. Joseph Suad. Leiden: Brill, 121–123.
- Semerdjian, Elyse. 2005. Rape: Overview. U: *Encyclopedia of Women & Islamic Cultures*, sv. 2: *Family, Law and Politics*, ur. Joseph Suad. Leiden: Brill, 698–700.
- Semerdjian, Elyse. 2005. Gender Violence in Kanunnames and Fetvas of the Sixteenth Century. U: *Beyond the Exotic: Women's Histories in Islamic Societies*, ur. Amira El Azhary Sonbol. Syracuse, NY: Syracuse University Press, 180–197.
- Sućeska, Avdo. 1966–1967. Seljačke bune u Bosni u 17. i 18. stoljeću. *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* 17: 183–206.
- True, Jacqui. 2021. *Violence against women. What Everyone Needs to Know*. Oxford: Oxford University Press.
- Tucker, Judith E. 2008. *Women, Family and Gender in Islamic Law*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tuğ, Başak. 2017. *Politics of Honor in Ottoman Anatolia: Sexual Violence and Socio-Legal Surveillance in the Eighteenth Century*. Leiden: Brill.
- Tuhmaz, Abdulhamid M. 2004. *Hanefijski fikh*, sv. 2. Sarajevo: Haris Grabus.
- Tuhmaz, Abdulhamid M. 2004. *Hanefijski fikh*, sv. 3. Sarajevo: Haris Grabus.
- Walker, Garthine. 2003. *Crime, Gender and Social Order in Early Modern England*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Weber, Max. 1978. *Economy and Society: An Outline of Interpretative Sociology*, ur. Guenther Roth i Claus Wittich. Berkeley: University of California Press.
- Zanetti, Domingues, Lidia L., Lorenzo Caravaggi i Giulia M. Paoletti, ur. 2002. *Woman and Violence in the Late Medieval Mediterranean, ca. 1100–1500*. Abingdon, Oxon: Routledge.
- Zarinebaf, Fariba. 2010. *Crime and Punishment in Istanbul, 1700–1800*. Berkeley: University of California Press.

**IV.
POD
DVOGLAVIM
ORLOM**

4. MASKULINITET, MIZOGINIJA I MODERNIZACIJA: SEKSUALNO I TJELESNO NASILJE NAD ŽENAMA U HABSBUŠKOJ BOSNI

Amila Kasumović

4.1. Uvod

Povjesničarima dobro poznati putopis Heinricha Rennera *Herceg-Bosnom uzduž i poprijeko*¹ Clemens Ruthner čita u ključu romantične naracije o uspavanoj ljepotici Bosni i Hercegovini koju je svojom vladavinom otrovalo Osmanско Carstvo, a koju će čarobnim poljupcem probuditi evropski spasitelj, tačnije Habsburška Monarhija.² Ovako opisana austrougarska civilizatorska misija, proklamirana u vrijeme okupacije 1878. godine, tako podsjeća na patrijarhalni model djelovanja u kojem slabašnu djevojku (Bosnu i Hercegovinu) spašava hrabar i naočit muškarac – Austro-Ugarska. Na taj način stvarna austrougarska okupacija i kolonizacija Bosne i Hercegovine podsjeća djelomično na simbolično koloniziranje ženskog tijela od muške dominantne kulture koje je sistemski provođeno od ranog novog vijeka i pojave protokapitalizma.³

Bosanskohercegovačko društvo “uplovilo” je u modernizacijske tokove još sredinom 19. stoljeća, a ovaj proces intenziviran je dolaskom i uspostavom austrougarske vlasti koja je inzistirala na evropeizaciji prostora koji je nekoć bio unutar orijentalnog kulturno-civilizacijskog kruga. Iako je nakon

---

¹ Heinrich Renner bio je njemački novinar i publicista koji je u više navrata boravio u Bosni i Hercegovini – prvi put 1875. godine, potom u vrijeme okupacije i nekoliko puta nakon toga. Njegov putopis *Durch Bosnien und die Hercegovina kreuz und quer* izašao je prvi put 1896. godine. Preveden je na naš jezik pod naslovom *Herceg-Bosnom uzduž i poprijeko. Putovanja Henrika Rennera* četiri godine kasnije. H. Renner, *Herceg-Bosnom uzduž i poprijeko. Putovanja Henrika Rennera* (Mitrovica: Naklada Hrvatske dioničke tiskare, 1900): iii-iv.

² C. Ruthner, “Habsburg’s Only Colony? Bosnia-Herzegovina and Austria-Hungary, 1878–1918”. *SEEU Review* 13/1 (2018): 2.

³ O simboličnoj vezi pokoravanja/koloniziranja Novog svijeta i uspostave kontrole nad ženskim tijelom u ranom novom vijeku pogledati više kod S. Federici, *Caliban and the Witch. Women, the Body and Primitive Accumulation* (New York: Autonomedia, 2004). Pogledati i S. Harb-Ranero, “Patriarchal Colonization of the Female Body in Machinal and Clit Notes”. *The Graduate Review* 7 (2022): 69–80.

okupacije zemlje (1878) Monarhija obećavala mnogo u pogledu progresivnih promjena u Bosni i Hercegovini, rezultati su nakon 40 godina uprave bili nešto skromniji. Otvaranje fabrika, uspostava željezničke mreže, sekularizacija društva, otvaranje državnih škola, pokretanje časopisa, otvaranje čitaonica i kulturnih društava, izlazak žena u javni prostor – što je bilo podstaknuto kako obrazovnom politikom nove vlasti tako i jačanjem nacionalnih pokreta u Bosni – uistinu jesu modernizirali bosanskohercegovačko društvo, no u realnosti ono je i dalje ostalo “diskretno modernizovana patrijarhalnost”.⁴ Na primjerima tjelesnog i seksualnog nasilja nad ženama krajem 19. i početkom 20. stoljeća u Bosni i Hercegovini pokazat će da je maskulinitet⁵ i dalje bio doživljavan kao muška dominacija nad ženama gdje je muškarac, pogotovo u ruralnim sredinama, predstavljan kao glava, hranitelj i zaštitnik obitelji, dok se žena cijnila prema stupnju vlastite submisivnosti, a mizoginija izranjala s vremena na vrijeme kako bi pokazala drugo lice rodnih odnosa. Moja glavna teza bazirana je na ideji da su izlazak žena na tržište rada i njihova jača prisutnost u sektoru edukacije krajem 19. stoljeća doveli do rastakanja do tada poznatih obrazaca rodnih odnosa.⁶ Istupom žene u javnosti ona počinje da gubi svoje “vječne ženske osobine” te su time narušeni “uobičajeni” odnosi na relaciji maskulinitet – feminitet imali za posljedicu da patrijarhat pokaže svoje najgrublje lice.⁷ Upotrebom direktnog, strukturnog i kulturnog nasilja nad ženama⁸ patrijarhalne strukture stvaraju režim straha kako bi vratile “prirodno” stanje muške dominacije.

4 Ž. Papić, “Emancipacija u granicama tradicionalne svijesti”. U: *Žarana Papić. Tekstovi 1977–2002*, ur. A. Zaharijević, Z. Ivanović i D. Duhaček (Beograd: Centar za studije roda i politike / Rekonstrukcija ženski fond / Žene u crnom, 2012): 69. Ovo samo dokazuje da modernizacija nije “jednosmjerno i progresivno kretanje”. V. Katunarić, “Ženski paradoks modernizacije”. *Revija za sociologiju* 47/1 (2017): 99. Neke autorice koriste danas i termin “postpatrijarhat”. A. Gazetić, “Patrijarhat nekad i sad: Tranzicija i tradicijski obrasci”. *Tranzicija* 10/21–22 (2008): 55.

5 Pojam maskulinitet odnosi se na čitav set uloga i atributa koje određeno društvo dodjeljuje muškarcima i smatra ih primjerenim za muškarce. U prošlosti se maskulinitet uglavnom definirao kao antipod feminiteta. *Understanding Masculinities and Violence Against Women and Girls* (Santo Domingo: UN Women Training Centre, 2016): 8, 11.

6 O tome kako je ovaj proces tekao u Njemačkoj pogledati kod M. Kessel, “The ‘Whole Man’: The Longing for a Masculine World in Nineteenth-Century Germany”. *Gender and History* 15/1 (2003): 18.

7 Ž. Papić, “Društveni položaj žene – specifičnosti i teškoće utemeljenja problema”. U: *Žarana Papić. Tekstovi 1977–2002*, ur. A. Zaharijević, Z. Ivanović i D. Duhaček (Beograd: Centar za studije roda i politike; Rekonstrukcija ženski fond; Žene u crnom, 2012): 36.

8 B. Vasić, “Patrijarhat”. U: *Feministička čitanja društvenih fenomena*, ur. E. Bošnjak i S. Gavrić (Sarajevo: Sarajevo Open Centre, 2015): 135.

Upravo je sve navedeno ključ u kojem analiziram slučajeve tjelesnog i seksualnog nasilja nad ženama u habsburškoj Bosni. Pri tome je važno naglasiti da je ovo problem o kojem se do sada nije pisalo u bosanskohercegovačkoj historiografiji,⁹ iako je nasilje nad ženama postalo važna tema još tokom 1970-ih godina u svijetu.¹⁰ Koncept nasilja nad ženama općenito nije bio temeljito razmatran ni u sklopu studija koje se bave različitim aspektima povijesti Habsburške Monarhije te su i na tom polju rezultati prilično skromni.¹¹ Ovim poglavljem želi se otvoriti do sada zanemareno pitanje rodni odnosa i nasilja u Bosni i Hercegovini u austrougarskom periodu.

4.2. Metodološki pristup: Nedoumice i izazovi

Rodno utemeljeno nasilje u habsburškoj Bosni posmatram iz ugla rodni odnosa u patrijarhalnom društvu. Kada je u pitanju definiranje patrijarhata, priklanam se tumačenju koje je ponudila Sylvia Walby, a koja patrijarhat vidi kako sistem socijalnih struktura u kojima je prisutna muška dominacija nad ženama, koja podrazumijeva i tlačenje i eksploataciju, no socijalna struktura implicira i ideju da nije nužno svaki muškarac u dominantnoj a žena u subordiniranoj poziciji.¹²

Svjesna sam činjenice da je pojam patrijarhat često korišten u feminističkoj teorijskoj literaturi s kraja 20. stoljeća, koja se bavila pitanjem konstruiranja roda,¹³ te da je od početka 2000-ih rjeđe upotrebljavan.¹⁴ Međutim,

⁹ O nekim oblicima nasilja nad ženama bilo je do sada riječi, ali oni su obrađeni usputno, u sklopu širih studija o određenom segmentu ženskog pitanja. Pogledati A. Kasumović, *Zatočene. Žene u zatvorskom sustavu Bosne i Hercegovine 1878–1914*. (Sarajevo: UNSA – Filozofski fakultet; CeHIS, 2021) i H. Younis, *Žene u sudskim spisima 1878–1914: odbjegle, preljubnice, rentijerke, zemljovlasnice* (Sarajevo: UNSA – Institut za historiju, 2023).

¹⁰ K. Campbell, “On Violence as a Feminist Problem: Producing Knowledge on Sexual and Gender-based Violence”. U: *Uprkos strahu i tišini: Univerziteti protiv rodno zasnovanog nasilja*, ur. Z. Spahić Šiljak, J. Kovačević i J. Husanović (Sarajevo: UNSA – TPO Fondacija, 2022): 32.

¹¹ S. Steiner, *Combating the Hydra: Violence and Resistance in the Habsburg Empire, 1500–1900* (West Lafayette: Purdue University Press, 2023). Rezultati historiografije vezani za posebne oblike nasilja nad ženama bit će navedeni u drugim dijelovima teksta.

¹² S. Walby, *Theorizing Patriarchy* (Oxford: Basil Blackwell, 1990): 20. O patrijarhatu pogledati i Ž. Papić, “Patrijarhat”. U: *Enciklopedija političke kulture*, ur. M. Matić i M. Podunavac (Beograd: Savremena administracija, 1993): 814–819.

¹³ A. Zaharijević, *Postajanje ženom* (Beograd: Rekonstrukcija ženski fond, 2010): 138.

¹⁴ Feminističko odbacivanje patrijarhata kao metanarativa unutar kojeg se analiziraju rodni odnosi također nije prošlo bez kritika. Pogledati više kod R. Startup, *Damaging Females: Representations of women victims and perpetrators of crime in the mid nineteenth century*, doktorska disertacija (London: University College London, 2000): 28.

smatram da bosanskohercegovačko društvo na prijelomu 19. i 20. stoljeća ima značajke patrijarhalne strukture u kojoj je posve “prirodno” da muškarac u oficijelnom protokolu uzetom u sudskom uredu izjavi da je on “gospodar od svoje žene” i “Bog na nebu a Car na zemlji”¹⁵ te da, npr., Dimšo Pešić bude prijavljen zbog psovanja i uvrede cara dok se preko njegove izjave kako je često tukao suprugu i tjerao je iz kuće prelazi kao preko nečega što je uobičajeno i u društvu prihvaćeno.¹⁶ Patrijarhalni karakter bosanskohercegovačkog društva možda najbolje opisuje učitelj Mijo Žuljić (1875–1956) u svojoj etnološkoj studiji o Varešu na prijelomu 19. i 20. stoljeća: “Žensko uopće nije ravno muškinju. To se vidi po tome što u nje nije kesa čokova, što joj se ne mora odgovarati za ono što se uradi (dočim ona mora odgovarati); i u društvu je muško pribranije, i u javnom govoru, i na javnom mjestu ima muška glava pravu više i slobodnije govoriti.”¹⁷

Osim svega navedenog, sve poluge moći (industrija, uprava, politika, sudstvo) su i dalje bile u rukama muškaraca.¹⁸ Patrijarhat ne doživljam kao univerzalnu pojavu i smatram da je on imao svoje varijacije u prošlosti u različitim društvima. Također, smatram da maskulinitet i feminitet nisu rezultat biološkog determinizma, nego su društveno konstruirani i mijenjali su svoj sadržaj u povijesti. Posebno podvlačim da patrijarhalni obrazac ponašanja ne podrazumijeva da su svi muškarci dominantni u jednom društvu niti da su sve žene zarobljene u rodnim ulogama. Također, patrijarhat nije forma koju su samo održavali muškarci; ponekad su u tome učestvovali i žene.

Kod mizoginije (mržnje prema ženama) važno je naglasiti da je nju, bar na osnovu građe korištene u ovom poglavlju, moguće dokazati tek u nekim slučajevima. Zapravo, zbog okolnosti da su društva imala obično vrlo

¹⁵ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Zemaljska vlada za BiH (dalje: ZVBiH), 1905, kutija 29, 24-3/2.

¹⁶ ABiH, ZVBiH, 1904, kutija 22, 24-31. Milovan Marković nanio je bračnoj partnerici teške tjelesne ozljede stolicom prilikom svađe. Vrhovni sud za Bosnu i Hercegovinu (dalje: VSBiH) – Građanske parnice (dalje: GP), 1900, kutija 154, br. 1037. Ovakvih slučajeva ima još. Također, prisutni su i slučajevi u kojima su žene pobjegle od nasilnih muževa, no oni im nisu htjeli dati razvod, nego su se na sudu pojavili s jamcima koji su posvjedočili da u budućnosti više neće biti nasilja tako da je sud suprugama naredio da se vrate nasilnom mužu. ABiH, Vrhovni šerijatski sud (dalje: VŠS), “B”, 1880, br. 31 (slučaj Rašide Topčagić) i ABiH, VŠS, “B”, 1895, br. 8 (slučaj Atije Omeragić rođ. Meletanlić).

¹⁷ M. Žuljić, *Vareš 1897–1911*, prir. J. Primorac, M. Crnić Novosel i M. Katić (Zagreb: HAZU, 2023): 421.

¹⁸ Vođena ovim argumentom Branka Galić smatra da su i društva na početku 21. stoljeća patrijarhalna. B. Galić, “Moć i rod”. *Revija za sociologiju* 33/3–4 (2002): 227. Slično mišljenje imaju i K. Millet, D. Matić i I. Koprek, “Bioetička i ideološka pozadina ‘rodne teorije’”. *Obnovljeni život* 69/3 (2014): 384–385.

ambivalentan stav prema ženama – od divljenja do unižavanja,¹⁹ mizoginija je često prolazila ispod radara. U ovom tekstu mizoginija je problematizirana samo kod slučajeva u kojima je jasno i nesumnjivo verbalizirano da je čin nasilja nad ženom izvršen iz mržnje prema njoj, jer se želi izbjeći bilo kakva vrsta učitavanja u sadržaj dokumenata (koji je prilično ograničen).

Korištena građa vrhovnih političkih i sudskih tijela u Bosni i Hercegovini nije u potpunosti sredena ni sistematizirana. Dovoljno je reći da je građa Vrhovnog suda za Bosnu i Hercegovinu samo jednim dijelom dostupna istraživačima uz olakšicu korištenja inventara i taj dio se odnosi na građanske parnice gdje su rijetki slučajevi nasilja nad ženama. Krivično odjeljenje suda nije obrađeno i korištenje ovoga dijela građe podrazumijeva sondiranje i otkrivanje slučajeva “pukom srećom”.

Također, važno je naglasiti da dokumenti oficijelne vlasti nisu nikakav garant objektivnosti i rankeovskog “kako se stvarno desilo”. Dapače, njihov sadržaj ostavlja čitav niz neodgovorenih pitanja, posebno kod slučajeva koji nisu riješeni do kraja nego su istraživaču otkriveni i dostupni u nekoj od faza (prijava zločina, uzimanje izjave svjedoka, početak procesa, presuda). Također, pokazalo se da u nekim slučajevima narativi svjedoka nisu bili pouzdani niti su mogli biti provjereni. Tako se moglo desiti da žena prijavi lažni slučaj nasilja da bi opravdala svoj od društva prezreni način života²⁰ ili bi iskaz žene nad kojom je izvršeno nasilje bio dovođen u pitanje i diskreditiran aluzijom na njen nemoralan život,²¹ što je karakteristično za kraj 19. stoljeća kada se razvijaju

¹⁹ N. Sekulić, “Janusovo lice mizoginije. Imaginarne anatomije i simboličko-politička značenja ženskog tela u srednjem veku i renesansi”. *Antropologija* 16/1 (2016): 53–71. O problemu mizoginije u suvremenom bosanskohercegovačkom društvu pogledati N. Moranjak-Bamburać, “Mizoginija – korijeni društvene patologije”. *Zeničke sveske – Časopis za društvenu fenomenologiju i kulturnu dijalogiku* 1 (2005): 51–58.

²⁰ Mara Orepić izjavila je da ju je napalo i opljačkalo šest ljudi na putu od dalmatinske granice do mjesta Poljica. No istraga je pokazala da do takve pljačke nije došlo te da Mara i njen suprug žive ne radeći ništa i baveći se različitim vrstama prevara, što su potvrdili brojni svjedoci. ABiH, ZVBiH, 1903, kutija 136, 49-31/2 do 49-31/6.

²¹ Hamza Jašarević opljačkao je, pod prijetnjom obljuje, Anđu Gazivodu iz Sarajeva pred Božić 1896. godine. Nakon što je uhvaćen, tvrdio je da je Anđi otišao radi seksualnih usluga koje bi platio jednim guldenom. No, izjave svjedoka jednoglasno su pokazale da je Anđa kod komšija bila cijenjena kao čestita žena. Odlukom Okružnog suda u Sarajevu Jašarević je osuđen na smrt vješanjem ali mu je kazna ublažena i zamijenjena kaznom zatvora u trajanju od 15 godina. ABiH, ZVBiH, 1897, kutija 57, 113-74. Žene su u 19. stoljeću znale biti diskreditirane i na osnovu tvrdnji da su mentalno nestabilne. Njihovi zlostavljači znali su ih se jednostavno riješiti putem hospitalizacije. Više o tome kod A. Fauvel, “Crazy Brains and the Weaker Sex: the British Case (1860–1900)”. *Clio* 37 (2013): 1–25.

posebne politike tijela koje insistiraju na rastakanju ženskog tijela i moralnosti usljed uznapredovale industrijalizacije društva.²²

4.3. Kuda idu *izgubljene djevojke*? Trgovina ženama i djevojkama početkom 20. stoljeća

Trgovina "bijelim robljem" ili trgovina ljudima, uglavnom ženama i djevojkama, radi seksualne eksploatacije gorući je problem današnjice. Paradoksalno, nakon što je većina evropskih država pristala na ukidanje ropstva sredinom 19. stoljeća, pojavio se drugi problem koji je, kao i ropstvo, poprimio internacionalne razmjere do kraja stoljeća – trgovina bijelim robljem.²³ Stoga je u Parizu 1904. godine dvanaest zemalja potpisalo, a 26 ratificiralo Internacionalnu konvenciju o suzbijanju trgovine bijelim robljem.²⁴ Jedna od potpisnica Konvencije bila je i Austro-Ugarska Monarhija. Iste godine je policijski liječnik Joseph Schrank, predsjednik Austrijske lige za borbu protiv trgovine ženama, napisao studiju *Der Mädchenhandel und seine Bekämpfung*.²⁵ Iako je Austro-Ugarska ozbiljno shvatala problem trgovine bijelim robljem i nastojala osvijestiti javnost o tome, fenomen trgovine ženskim tijelima ostao je aktuelan sve do raspada Monarhije. Naime, trgovina djevojkama javlja se i kao posljedica industrijalizacije i globalizacije koje su pokrenule velike talase migracija stanovništva, koje je bilo u potrazi za novim poslovima. Također, reglementacija prostitucije snažno se odrazila na fenomen trgovine ženama.²⁶ Zbog svega navedenog, trgovinu bijelim robljem bilo je teško staviti pod kontrolu te su mnoge djevojke iz Austro-Ugarske završavale u Argentini, Brazilu i SAD-u.

Ovaj problem nije zaobišao ni Bosnu i Hercegovinu na prijelomu 19. i 20. stoljeća. Austrougarska uprava je tolerirala i od sredine 1880-ih godina regulirala prostituciju u većim gradovima zaposjednutog područja, no problem

²² Kessel, "The 'Whole Man'": 19.

²³ M. U. Usman, "Human Trafficking: History and the Recent Development". *International Journal of Academic Research in Public Policy and Governance* 7/1 (2020): 3.

²⁴ Ova konvencija potvrđena je 1910. godine. Tekstovi konvencija dostupni su na: <http://hr-library.umn.edu/instree/whiteslavetraffic1904.html>; <http://hrlibrary.umn.edu/instree/whiteslavetraffic1910.html> (pristupljeno: 31. 7. 2024). Vidjeti D. Jazbinsek, "Der Handel mit Mädchen: soziales Problem oder urbane Legende?". U: *Städtische Mythen*, ur. B. Kirchgässner i H. P. Becht (Ostfildern: Jan Thorbecke Verlag, 1999): 173.

²⁵ N. M. Wingfield, "'White Slave' Trafficking in Turn-of-the-century Bukovina and Galicia: The Experience of Imperial Austria's Eastern Provinces". *APSNIM* 4/4 (2014): 15, 18–20.

²⁶ J. Nautz, "Der Kampf gegen den Frauenhandel in Österreich vor dem Ersten Weltkrieg". *SIAK Journal – Zeitschrift für Polizeiwissenschaft und polizeiliche Praxis* 2 (2011): 47–48.

je predstavljala tajna prostitucija i trgovina djevojkama.²⁷ S obzirom na to da je trgovina djevojkama predstavljala ilegalnu radnju i da se odvijala u tajnosti, u arhivskim izvorima se ne susreće često ovo pitanje. Ovdje ću problem izložiti preko studije slučaja – afere Weiss koja je bila aktuelna u Bijeljini 1900. i 1901. godine. Naime, Bijeljina je bila čvorište za razmjenu prostitutki koje su dolazile uglavnom iz ugarskog dijela Monarhije, Srbije i drugih mjesta u BiH. Npr. samo u periodu od 1898. do 1900. zabilježen je broj od 109 prostitutki koje su došle u ovaj grad: 48 iz Mitrovice, 32 iz drugih krajeva Bosne, 20 iz Ugarske i devet iz Beograda. Dakle, Bijeljina je bila ključna tačka u cirkulaciji ovih djevojaka na potezu Ugarska – Bosna – Srbija.²⁸ Slučaj Weiss počeo se odmotavati nakon intervencije austrougarskog konzulata u Beogradu koji je Zemaljskoj vladi u Sarajevu ukazao na alarmantnu situaciju glede broja djevojaka, uglavnom prostitutki, koje su u Srbiju ulazile preko Bijeljine putujući samo s tzv. služinačkim/radnim knjižicama koje jesu izdavane u svrhu radne dozvole, ali nikako kao putni dokumenti. Promptna istraga Zemaljske vlade ukazala je na moguću umiješanost službenika Kotarskog ureda u Bijeljini u trgovinu djevojkama. Utvrđeno je da je tamošnji dugogodišnji službenik, također i policijski komesar, Moritz Weiss potpisivao služinačke knjižice djevojkama kako bi one mogle preći preko granice u susjednu Srbiju. Naknadna provjera podataka o datumima ulaska i izlaska djevojaka u Bosnu i van nje pokazala je da su oni uglavnom bili lažirani. Činjenica da je Weissa za primanje poklona optužila i bivša vlasnica bordela Juca Rajtarević, bacala je sumnju na njegovu upletenost u trgovinu djevojkama i eventualni ortakluk s tamošnjim vlasnikom bordela Ilijom Sredojom.²⁹

Mehanizme djelovanja skupine koja se udružila kako bi trgovala djevojkama razotkrio je donekle tek slučaj malodobne djevojke Rose Bognár po koju je iz Ugarske došao njen otac s nakanom da je oslobodi iz Sredojinog bordela.³⁰ Razlog svog dolaska uredno je prijavio kotarskom predstojniku Sviri koji je razrješenje ovoga pitanja povjerio Weissu. Umjesto da po djevojku ode s patrolom, Weiss je u bordel otišao sam. Isti dan je u bordel došao lokalni liječnik koji je Rosu proglasio bolesnom, odmah je smjestio u bolnicu, tako da se njen otac morao vratiti kući bez kćerke, uz obećanje da će ona doći za njim čim bude

²⁷ Više o tome pogledati A. Kasumović, "Prilog povijesti marginalnih skupina u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave: prostitutke". *Historijski zbornik* 60 (2007): 161–178.

²⁸ ABiH, ZVBiH, 1901, kutija 227, 46-3/2 (Kotarski ured Bijeljina – ZVBiH, 22. decembar 1900).

²⁹ Isto.

³⁰ Otac je tvrdio da djevojčicu tamo drže protiv njene volje. Navodno ju je Sredoja kupio u Mitrovici od Milorada Pisarevića za 160 K. ABiH, Zajedničko ministarstvo finansija (dalje: ZMF), 1901, br. 2045.

izliječena. Međutim, Rosa je, čim je “ozdravila”, vraćena kod Sredoje u bordel, a potom odmah prebačena u susjednu Srbiju, u bordel Branislava Popovića, koji ju je kupio za 300 K.³¹

Ovaj slučaj otvara nekoliko ključnih pitanja koja bacaju svjetlo kako na način funkcioniranja nižih tijela uprave, tako i na modalitete trgovine bijelim robljem. Prvo je pitanje izdavanja i ovjere putovnica od lica kojemu je to, kako je naveo bivši bijeljinski kotarski predstojnik Pitner,³² bilo zabranjeno, a koje je itekako poznavalo propise pa tako i činjenicu da služinačke knjižice ne mogu biti ujedno i putovnice za inostranstvo? Kako je kotarski predstojnik u Bijeljini mogao preći preko žalbe oca Rose B. i ne ispitati Weissa i liječnika Herzmana o navodnoj bolesti djevojke i njenom hitnom smještanju u bolnicu? Zašto je djevojka, za koju se znalo da treba biti spašena iz bordela na zahtjev njena oca, bila vraćena u isti bordel samo da bi po hitnoj proceduri bila prodana srbijanskom trgovcu bijelim robljem?³³ Propisi o načinu izdavanja i ovjere putovnica u Bosni i Hercegovini bili su jasni i dobro poznati svim zemaljskim službenicima.³⁴ U praksi se dešavalo ono što je bila hronična boljka austrougarske uprave – nedostatak ljudstva i finansija zbog čega su službenici poput Weissa obavljali više poslova, uključujući i vrlo delikatan posao nadzora i kretanja stranih osoba. U manjoj sredini kao što je Bijeljina, uz duži boravak i stjecanje povjerenja nadređenih, Weiss je mogao kreirati savršenu okolinu za unosan posao trgovine djevojkama. Kotarski predstojnik Klimburg, koji je u Bijeljini došao nakon Pitnera, otvoreno je priznao u izvještaju napisanom Zemaljskoj vladi da se za Iliju Sredoju, vlasnika bordela, u javnosti zna da trguje djevojkama, ali da se ne može ništa po tom pitanju učiniti (sic!), jer je on imao koncesiju da drži bordel pa je to, valjda, automatski impliciralo da su svi njegovi poslovi bili legalni.³⁵ Dakle, Weissu je bilo dovoljno da uspostavi dobre odnose s izvoristom prihoda, ali je u mrežu trgovanja ženskim tijelima morao umiješati i osobu koja se s prostitutkama u Sredojinom bordelu susretala najmanje dvaput sedmično – ljekara Herzmana. Prema saznanjima Državnog odvjetništva u D.

³¹ ABiH, ZVBiH, 1901, kutija 227, 46-3/2 (Kotarski ured Bijeljina – ZVBiH, 7. januar 1901).

³² Zemaljska vlada se očigledno obratila i njemu istražujući Weissa. On je u tom momentu bio kotarski predstojnik u Mostaru. ABiH, ZVBiH, 1901, kutija 227, 46-3/2 (Kotarski ured Mostar – ZVBiH, 19. februar 1901).

³³ Na ovu okolnost ukazala je i Okružna oblast D. Tuzla gdje je rečeno da je djevojka odmah trebala biti predana svome ocu, bez ikakve zadržke i okolišanja. ABiH, ZVBiH, 1901, kutija 227, 46-3/4 (Okružna oblast D. Tuzla – ZVBiH, 24. maj 1901).

³⁴ Pogledati A. Kasumović, “Zemaljska pripadnost stanovnika Bosne i Hercegovine u prvim godinama austrougarske uprave”. *Historijska traganja* 6 (2010): 9–34.

³⁵ ABiH, ZVBiH, 1901, kutija 227, 46-3/2 (Kotarski ured Bijeljina – ZVBiH, 22. decembar 1900).

Tuzli, Herzmann i Weiss su bili u iznimno dobrim odnosima zbog čega je vrlo sumnjiv njegov potez proglašavanja Rose B. bolesnom i njeno slanje u bolnicu.³⁶ Kasnija istraga je pokazala da Rosa nije bila smještena u bolnicu zbog sifilisa ili neke druge opasne bolesti nego zbog erozije grlića materice koja nije zahtijevala hitnu reakciju nego je doživljena kao privremena dijagnoza i kao pokušaj da se djevojka sakrije od oca.³⁷

Olakšavajuću okolnost za ove trgovce djevojkama predstavljala je činjenica da je većina djevojaka već bila u svijetu prostitucije. Nažalost, izvještaji ne preciziraju da li su one tu bile svojom voljom ili ne (za Rosu je njen otac tvrdio da je oteta),³⁸ ali je stav vlasti prema njima onda bio značajno drugačiji. Nešto više agilnosti i empatije susreće se kod slučajeva maloljetnih djevojaka koje su, također, bile na meti trgovaca ljudima radi seksualne eksploatacije. Zajedničko ministarstvo finansija sugeriralo je stoga Zemaljskoj vladi da se možda u potpunosti zabrani prelazak djevojaka s austrijskim i ugarskim pasošima u Srbiju dok bi se kod maloljetnih osoba ovi pasoši vidirali samo u slučaju da se dokaže da tamo putuju radi obiteljskih poslova.³⁹

Vrlo je važno naglasiti da je Zemaljska vlada ovaj savjet odmah i poslušala te je 23. marta izdala naredbu svim okružnim oblastima, kotarskim uredima i ekspoziturama, kao i vladinom povjereniku za grad Sarajevo, da se izdavanje vize na služinačke/radničke knjižice malodobnih prostitutki strogo zabranjuje, osim ako vize nisu određene za putovanje.⁴⁰ Također, eksplicitno je navedeno da se u svrhu sprečavanja trgovine djevojkama sa susjednom Srbijom brani izdavanje vize prostitutkama s austrijskim i ugarskim pasošima, posebno ako su malodobne, osim ako se ne dokaže da je razlog njihova putovanja obiteljske prirode. Prostitutke nisu smjele boraviti u nekom mjestu bez prethodnog prijavljivanja. Kod malodobnih djevojaka koje se izjasne kao prostitutke trebalo je istražiti da li su se tim poslom počele baviti uz saglasnot roditelja. Svaki zahtjev za istupanje iz prostitucije trebalo je ozbiljno shvatiti.⁴¹

³⁶ Zajedničko ministarstvo finansija smatralo je na kraju da on nije bilo upleten te da je za sve bio kriv tadašnji kotarski predstojnik Svava koji jednostavno nije vodio računa o tome šta se dešava u kotaru. ABiH, ZMF, 1901, Br. 7876 (Dopis na ZVBiH od 10. jula 1901).

³⁷ ABiH, ZMF, 1901, br. 2045 (ZVBiH – ZMF, 12. februar 1901).

³⁸ O tome kako su djevojke bile "uvlačene" u svijet prostitucije pogledati više kod D. Jazbinsek, *Der internationale Mädchenhandel: Biographie eines sozialen Problems, Schriftenreihe der Forschungsgruppe Metropolenforschung des Forschungsschwerpunkts Technik – Arbeit – No. FS II 02-501* (Berlin: Umwelt am Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung, 2002). Istraživanje dostupno na: <http://hdl.handle.net/10419/49624> (pristupljeno: 31. 7. 2024).

³⁹ ABiH, ZMF, 1901, br. 2045 (dopis na ZVBiH od 4. marta).

⁴⁰ ABiH, ZVBiH, 1901, kutija 227, 46-3/2 (br. 39102/I, tekst naredbe).

⁴¹ Isto.

Iako je pohvalna brza reakcija Zemaljske vlade, njena naredba nije bez slabih tačaka. Naime, primjetno je da se njome sprečava samo trgovina djevojkama koje bi dolazile s austrijskog ili s ugarskog područja Monarhije. Pitanje djevojaka iz inostranstva, kao i onih iz Bosne i Hercegovine (koje su imale posebne pasoše), a koje su također bile predmetom trgovine ljudima i već prodavane trgovcima u Srbiji, nije problematizirano. Postavlja se i pitanje šta bi se dešavalo s djevojkama koje su dolazile iz Srbije a bile su prodavane vlasnicima bordela u drugim gradovima Bosne i Hercegovine. Također, nije precizirano ni kako bi određeno lice dokazalo da u Srbiju putuje iz obiteljskih razloga. Osim toga, iz naredbe je potpuno izostao dio koji se odnosi na trgovce ljudima. Vlasnici bordela su svakako bili pod kontrolom, ali i neke druge mjere mogle su biti spomenute u ovoj naredbi: prijava svakog sumnjivog lica koje dolazi iz Srbije; strogi nadzor putovnica i kretanja stranaca; provjera zemaljskih činovnika koji službeno surađuju s vlasnicima bordela.

Zapravo je poražavajuće da se istraga zaustavila na izdavanju naredbe. Njen nastavak nije bio moguć budući da su sve osobe, koje su bile umiješane u aferu Weiss, napustile Bijeljina.⁴² Dakle, uprava možda jeste poduzela neke mjere u sprečavanju trgovine djevojkama u budućnosti, ali su počinitelji ovoga kaznenog djela ostali nekažnjeni,⁴³ a neke djevojke možda zauvijek “izgubljene” za svoje obitelji.⁴⁴ Otprilike u isto vrijeme skrenuta je pozornost Zemaljskoj vladi na slučaj Anne Jung i moguću upletenost stražmajstora Ivana Jusića u trgovinu ovom djevojkom. Iako je njegova upletenost u slučaj u potpunosti odbačena, nadležna tijela nisu obratila pozornost na činjenicu da ova djevojka jeste “nuđena” među poduzetnicima kao da je roba.⁴⁵ Očigledno je okolnost da je Anna, nakon niza sumnjivih poslova, na kraju završila u bordelu, ušuškala ozbiljne austrougarske činovnike u uvjerenju da je prostitucija svakako bila njen izbor.

⁴² ABiH, ZVBiH, 1901, kutija 227, 46-3/4 (Kotarski ured Bijeljina – ZVBiH, 8. maj 1901).

⁴³ Čak i kada bi bili uhvaćeni na djelu, kazne za trgovinu bijelim robljem bile su daleko od oštrih. U velikom slučaju trgovine ženama i djevojkama u Galiciji, gdje je bilo uhapšeno čak 27 trgovaca bijelim robljem (17 muškaraca i 10 žena), svi upleteni su osuđeni na tek jednu godinu zatvorske kazne. Wingfield, “White slave trafficking”: 16.

⁴⁴ Franz Bognár obraćao se još dvaput nadležnim tijelima kako bi oslobodio i vratio kući svoju malodobnu kćer: krajem oktobra 1900. (otprilike mjesec dana nakon što ju je prvi put tražio u Bijeljini) i ponovo u januaru 1901. godine. ABiH, ZMF, 1900, br. 12 024. Pogledati i ABiH, ZMF, 1901, br. 1105.

⁴⁵ Nakon što je radila kao kasirka kod Adolfa Eisenstädtlera on ju je “ponudio” hotelijeru Nussbaumu. ABiH, ZVBiH, 1901, kutija 227, 46-3 (Gradski kotarski ured D. Tuzla – ZVBiH, 22. februar 1901).

4.4. Ničija više nijesi nego božja i moja:⁴⁶ Otmice djevojaka

Za razliku od drugih oblika nasilja nad ženama, problem otmica djevojaka privlačio je uistinu veliku pažnju pisaca/spisateljica i istraživača/istraživačica u proteklih 130 godina, bilo da je ovo pitanje analizirano zasebno⁴⁷ bilo da se o njemu pisalo u sklopu opširnijih studija o bračnim i svadbenim običajima nekog kraja.⁴⁸

Vesna Čulinović-Konstantinović, koja je 1965. godine odbranila doktor-sku disertaciju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu pod naslovom "Otmica kao tradicionalni oblik pribavljanja nevjeste u naroda Jugoslavije", podijelila je otmice djevojaka u četiri kategorije: 1) nasilna otmica; 2) javno sramoćenje djevojke (potezanje za kosu ili odjevni predmet i sl.); 3) dijelom dogovorena otmica; 4) dobjegavanje nevjeste.⁴⁹ Međutim, neke autorice, čije mišljenje dijelim, ne slažu se s njenom kategorizacijom i zagovaraju upotrebu pojma otmica samo u slučajevima kada se radi o nasilnom činu odvođenja

⁴⁶ Rečenicu je izgovorio otmičar Jovane Vučić – Gligo Pejanović – očigledno vjerujući da on može slobodno raspolagati njenim tijelom. Vrlo je interesantno primijetiti da otmičar Gligo koristi Božije ime kako bi, na izvjestan način, dao legitimnost svom nasilnom činu. ABIH, ZVBiH, 1913, kutija 52, 25-111/40 (Oružnička postaja u Klupama – Kotarski ured u Tešnju, 28. septembar 1913).

⁴⁷ Spomenut ću samo neke naslove vezane za domaću i regionalnu historiografsku produkciju. Z. Dundović, "Rito Greco i Rito Latino – opažanja o problematici nasilnih otmica djevojaka iz ženidbenih spisa Ninske biskupije (17.–18. st.)". *Crkva u svijetu* 57/1 (2022): 31–61. Z. Dundović i K. Čavar, "Povijesno-pravni kontekst otmice, silovanja i prisilne ženidbe na području Ninske biskupije u 18. stoljeću – primjer Agate Zubčić iz Poličnika". *Povijesni prilozi* 58 (2020): 45–73. M. Marić i R. Kralj-Brassard, "Od otmice do postelje: kumstva na vjenčanju u župi Ravno u prvoj polovici 19. stoljeća i običajna uloga vjenčanog kuma". *Analiza Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 56/1 (2018): 455–477. V. Čulinović-Konstantinović, "Tradicija sklapanja braka otmicom u Bosni i Hercegovini". *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 48–49 (1996): 145–169.

⁴⁸ Pogledati npr. E. Lilek, "Ženidba i udadba u Bosni i Hercegovini". *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 10 (1898): 5–92. A. Kulier, *Ženidbeni običaji u težaka katolika okolice Kotor-Varoške* (Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1901). N. Buconjić, *Život i običaji Hrvata katoličke vjere u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Tiskom i nakladom Daniela A. Kajona, 1908). M. Mijaković, "Nevenčani brak". *Etnološka tribina* 22 (1999): 163–187. S. Lončar, "Propitivanje pristupa istraživanju neredovnih oblika predbračnog i bračnog života na primjeru Krivog Puta". *Senjski zbornik* 32 (2005): 223–272. J. Duvnjak, "(Ne)redovito sklapanje braka u livanjskom kraju". *Cleuna* 2 (2017): 188–198. R. Kajmaković, "Ženidbeni običaji kod Srba i Hrvata u Bosni i Hercegovini". *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Nova serija, Etnologija 18 (1963): 77–90.

⁴⁹ Čulinović-Konstantinović, "Tradicija sklapanja braka otmicom": 145.

djevojke.⁵⁰ Kako termin “otmica” sam po sebi implicira nasilje, sintagma “dогоvorena otmica” predstavljala bi pravi oksimoron.

Imajući navedeno u vidu, ovdje ću se osvrnuti samo na slučajeve nasilnih otmica koji su evidentirani u fondu Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu. Interesantno je primijetiti da ovi slučajevi nisu zavedeni pod pojmom *Mädchenraub*, što ukazuje na nasilnu otmicu ili *raptus violentiae*, nego pod terminom *Entführung (raptus seductionis)*⁵¹ koji, s obzirom na to da ima i elemente zavođenja, više ukazuje na dobrovoljno učešće djevojaka u otmicama. Međutim, bez obzira na korišteni pojam, u građi su zabilježeni samo slučajevi nasilnog odvođenja djevojke. Iako se možda vlast nije bavila ispravnom terminologijom, jeste se borila protiv same pojave. Lilek je uspio doći do podataka iz Centralne kaznionice u Zenici prema kojima je evidentno da je u periodu između 1882. i 1898. godine dvanaest muškaraca (i nekoliko pomoćnika) bilo osuđeno na kazne lišavanja slobode radi izvršene otmice djevojaka.⁵² Od dvanaest slučajeva, četvorica otmičara su svoj čin dodatno “potvrdila” i silovanjem otete djevojke. Dužina zatvorske kazne u ovih dvanaest slučajeva varira između jedne i šest godina, ovisno o tome da li je osuđeno lice bilo suučesnik, otmičar ili i otmičar i silovatelj.

Ako uzmemo u obzir da se radi o vremenskom rasponu od šesnaest godina, neko bi mogao doći do pogrešnog zaključka da dvanaest slučajeva, zapravo, nije alarmantna brojka. Međutim, treba imati u vidu da su navedeni slučajevi evidentirani samo u Centralnoj kaznionici, dok su neki slučajevi mogli biti registrirani i kod zatvora pri okružnim sudovima, ali ta je statistika bila nedostupna. Također, Lilek konstatira da narod ne želi prijaviti otmicu.⁵³ Činjenica da ovaj nasilni čin nije bio često prijavljivan te da zvanična uprava o tome nije vodila precizne statistike ukazuje na to da 1) je u nekim sredinama ovaj fenomen jednostavno smatran dijelom narodnih običaja⁵⁴ i 2) da vlast

⁵⁰ Mijaković, “Nevjenčani brak”: 165. Lončar, “Propitivanje pristupa istraživanju neredovnih oblika predbračnog i bračnog života”: 229–230.

⁵¹ Termine i njihovo tumačenje namjerno preuzimam od Emilijana Lileka budući da je on o fenomenu otmica djevojaka pisao upravo u austrougarskom periodu u Bosni i Hercegovini. Ne smijemo zaboraviti činjenicu da je on bio gimnazijski profesor, koji je održavao tiješne veze s upravnim tijelima habsburške vlasti u Bosni te time njegovo poimanje otmica djevojaka omogućava uvid u administrativni diskurs prema ovoj pojavi. Lilek, “Ženidba i udadba”: 7. Slične latinske termine koristilo je i mletačko zakonodavstvo. Pogledati Dundović i Čavar, “Povijesno-pravni kontekst otmice”: 47.

⁵² Lilek, “Ženidba i udadba”: 9.

⁵³ Lilek, “Ženidba i udadba”: 9.

⁵⁴ O tome kako je teško bilo iskorijeniti ovaj običaj među narodom, iako su i crkvene i svjetovne vlasti radile na tome, pogledati kod Marić i Kralj-Brassard, “Od otmice do postelje”: 459.

nije radila ništa na prevenciji i anuliranju negativnih praksi, nego je sva njena aktivnost bila usmjerena na procesuiranje krivaca u slučajevima koji bi joj bili prijavljeni. Budući da je u ovom nasilnom činu često stradao ugled djevojke i njene obitelji, iako oni s njim nisu imali ništa, ne čudi okolnost u kojoj se otmica uglavnom nastojala riješiti bez uplitanja vlasti. Neke djevojke za vrijeme otmice nisu bile samo pretučene i zatočene, nego su i više puta bile silovane kako bi njihov otimač osigurao uspjeh svog poduhvata – jednom “okaljano” djevojku više niko ne bi htio za suprugu, pa je ona garantirano bila njegova.⁵⁵

Prije nego krenem s opisom i analizom slučajeva otmice djevojke koji su meni bili dostupni, želim se još osvrnuti na uzroke ove pojave. Vesna Čulinović-Konstantinović smatra da je otmica, čiji se korijeni mogu tražiti u “dalekoj arhaici”, u moderno doba bila odraz promjena u patrijarhalnom društvu koje ona doživljava kao svojevrsnu liberalizaciju odnosa unutar muške zajednice na način da su i mlađi muškarci mogli samostalno donositi odluke o svom životu i životnim izborima.⁵⁶ Otmica je, prema ovoj autorici, također predstavljala jedan od tih izbora. Mladići su se odlučivali na ovaj čin obično u tri slučaja: 1) kada ih djevojka nije htjela a oni su, očigledno, smatrali da njena volja nije bitna i da raspolažu njenom sudbinom (i tijelom); 2) kada su se roditelji djevojke protivili tom činu (a djevojka je htjela slušati roditelje) i 3) kada je djevojka ašikovala s više momaka, otmica se smatrala činom prevencije da se buduća nevjesta osigura samo za jednog momka (bez obzira što ona nije pokazala volju za tim).⁵⁷ Smatra se da su otmice generalno bile više karakteristične za stočarske i ruralne krajeve.⁵⁸

Početak 20. stoljeća, u periodu između 1902. i 1918. godine, kod Zemaljske vlade zabilježeno je sedam slučajeva otmice djevojke. To ne znači da

---

Usporediti: Dundović, “*Rito Greco i Rito Latino* – opažanja o problematici nasilnih otmica djevojaka”: 31–61.

⁵⁵ Marija Mogorović-Crljenko navodi da je u svim slučajevima nasilne otmice, koje je ona istraživala, otmica zaključena brakom između otmičara i otete djevojke. U jednom slučaju je to djevojka i sama tražila, vjerojatno, svjesna osuda patrijarhalne sredine i neizvjesne sudbine ukoliko bi se vratila svojim roditeljima. M. Mogorović-Crljenko, “Utjecaj crkvenih normi na bračni život (Istra od kraja 15. do sredine 17. stoljeća)”. *Povijesni prilozi* 47 (2014): 18. No, neke djevojke, bez obzira na sve pretrpljeno, a uz podršku svoje obitelji, odbijale su brak s nasilnikom i insistirale da se vrate svojoj kući. Agata Zubčić, koja je tokom otmice bila pretučena i omamljena, zatočena na više lokacija, šibana i silovana, ni pod koju cijenu nije htjela pristati na brak sa svojim otmičarem. Dundović i Čavar, “Povijesno-pravni kontekst otmice”: 62.

⁵⁶ Čulinović-Konstantinović, “Tradicija sklapanja braka otmicom”: 156.

⁵⁷ Lilek, “Ženidba i udadba”: 7–8.

⁵⁸ Duvnjak, “(Ne)redovito sklapanje braka”: 189.

ovih slučajeva nije bilo i ranije ili da ih nije bilo u većoj mjeri.⁵⁹ Pet od sedam zabilježenih slučajeva odnosilo se na otmicu djevojke radi sklapanja braka.⁶⁰ Jedan slučaj tiče se otmice djevojke unutar iste obitelji i u njemu je djevojka korištena kao alat za obiteljska razračunavanja. Budući da takva vrsta otmice djevojke nije spomenuta do sada u literaturi, ovdje ću je analizirati kako bih ukazala i na taj aspekt slobodnog raspolaganja tijelom djevojke (zapravo, djevojčice), a protiv njene volje. Posljednji slučaj ticao se silovanja, otmice i zatočenistva mlade žene, no njena prijava protiv otmičara odbačena je kao neutemeljena iz više razloga.⁶¹

Slučaj pokušaja otmice Jovane Vučić (18) iz tešanjskog kotara "školski" je primjer u etnološkim studijama opisanih nasilnih otmica djevojaka. Dok je čuvala svinje u šumi Brezik, Jovanu su u jesen 1913. godine napala četiri muškarca. Gligo Pejanović (36), otimač i vođa ove skupine, odmah je dao djevojci do znanja šta je motiv njihova napada – njegova želja da ju oženi.⁶² Budući da je djevojka odmah počela zvati u pomoć, plakati i odupirati se, Gligi su pomogla tri druga (od kojih je jedan već bio osuđivan zbog javnog nasilja), te

⁵⁹ Sladović konstatira da su otmice u zemlji uobičajene te da su često povezane i s konkubinatom. E. Sladović pl. Sladoevički, *Priručnik zakona i naredaba za upravnu službu u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Vlastita naklada, 1915): 115. O nekim drugim primjerima otmice djevojke pogledati H. Younis, *Žene u sudskim spisima*: 35–43. Usporediti: E. Lilek, "Ženidba i udadba": 8–9. Ne slažem se s konstatacijom Radmile Kajmaković da su prave otmice početkom 20. stoljeća bile rijetke jer je austrougarska vlast najstrožije kažnjavala otmičare. R. Kajmaković, "Ženidbeni običaji": 78. Izvori nude nešto drugačiju sliku.

⁶⁰ Prijava otmice kćerke Omerbega Cerića iz Prijedora odbačena je kao neutemeljena jer je njegova priča bila nekonzistentna. Osim ove šture napomene, o slučaju se ne može saznati više informacija. ABiH, ZVBiH, 1915, kutija 37, 25-131/3 /ZVBiH – Kotarski ured Prijedor, 15. mart 1915).

⁶¹ Anđelija Gaćeša, rodom iz Hrvatske, udala se za Savu Medića u mjestu Svodna. Njen suprug bio je kmet Mustafe Tatlića iz Blagaja. Tatlić se uskoro počeo udvarati Anđeliji, nagovarajući je da ostavi supruga. Kada ga je ona odbila, silovao ju je pod prijetnjom oružjem. Nakon toga priča poprima čudan ton jer Anđelija sama navodi da je svoga silovatelja zavoljela i razvila s njim vezu. Kada joj je kuća izgorjela, muž je više nije htio kod sebe te je ona htjela ostati s Mustafom Tatlićem. Jedno vrijeme je, na njegov savjet, boravila u Banjoj Luci, a potom ju je on doveo u Blagaj gdje je bila zatvorena u podrumu četiri dana. Nakon toga ju je Tatlić pustio i ona se zaputila prema Bosanskoj Krupi. Kao što se može vidjeti, njen iskaz otvara više pitanja, nego što daje odgovora. Zašto je zavoljela svoga silovatelja, zašto je napustila muža, zašto je boravila u Banjoj Luci i zašto je jednostavno, na koncu, ostavila Tatlića i krenula na sjever, ostaje nejasno. Da li je u pitanju štokholmski sindrom, lažna tvrdnja ili nešto treće, ne može se sa sigurnošću reći. U svakom slučaju, njena prijava Tatlića je u potpunosti odbačena. ABiH, ZVBiH, 1904, kutija 22, 24-78/3 (Kotarski ured Bosanski Novi – ZVBiH, 14. jul 1904).

⁶² ABiH, ZVBiH, 1913, kutija 52, 25-111/40 (Oružnička postaja u Klupama – Kotarski ured u Tešnju, 28. septembar 1913).

su djevojci naizmjenično pokrivali usta rukama istovremeno je vukući prema drugoj šumi. Tom prilikom su joj skinuli i nekoliko komada odjeće. Jovanin stric Teodor, kojemu je za otmicu javio svjedok Vid Jović, krenuo je za otmičarima. Sustigao ih je na jednom mjestu na kojem su se odmarali. U panici, želeći se odbraniti od Teodora, otmičari su ga teško ozlijedili cjepanicama dok su Jovanu pustili. Teodor je kasnije podlegao, a otmičari su prijavljeni oružničkoj postaji. Patrola je utvrdila da djevojka, osim ogrebotina po licu, nije bila ozbiljnije povrijeđena. Također, utvrđeno je da ona nije dala nikakvo obećanje Gligi o mogućem braku, niti su to učinili njeni roditelji.⁶³

Istaknut ću detalje Jovanine otmice koji ukazuju na to zbog čega ovaj slučaj smatram školskim primjerom nasilnog odvođenja djevojaka (zapravo, uobičajenom praksom kod nasilnih otmica koja je dokazana i u drugim istraživanjima). Kao prvo, Jovana je u vrijeme otmice bila udaljena od svoje kuće, rađeći svoje uobičajene poslove. Iako izvor navodi da je s njom bila i njena kumica, ova djevojka se u izvještaju dalje ne spominje.⁶⁴ U svakom slučaju, otmičari su znali da je Jovana na ovaj način bila ranjiva jer joj niko nije mogao priteći u pomoć. Moguće je da su pratili i dobro utvrdili dinamiku njenih aktivnosti tako da su tačno znali kada će je napasti. S obzirom na to da ih je bilo više, oni su i na taj način bili u prednosti nad djevojkom. Nasilni napad četiri odrasla muškarca, od kojih je najmlađi imao 27 godina, a otmičar bio dvostruko stariji od Jovane, za ovu djevojku je morao imati strašan psihološki učinak. Osim toga, kako se djevojka branila od napadača, ona je fizički ozlijeđena tokom ovoga napada, što je također bilo uobičajeno kod otmica. Nakon što bi obitelj otete djevojke saznala što joj se desilo, obično bi bila organizirana potjera koju je sačinjavalo nekoliko naoružanih muškaraca.⁶⁵ U Jovaninom slučaju u potjeru je krenuo samo njen stric budući da je vijest o otmici bila svježja i postojala je nada da će otmičari brzo biti pronađeni. Po ovome vidimo da je većina obitelji bila spremna da se bori za djevojku i da se u trenutku potjere nije razmišljalo o ukaljanom ugledu obitelji. Lilekova tvrdnja da muslimani nisu nikada išli po otetu djevojkju ne odgovara primjerima koje je bilježila tadašnja štampa. I muslimanske obitelji nastojale su vratiti otetu djevojkju. Čim bi to ostvarili, nastojali su je odmah udati kako se otmica ne bi ponovila.⁶⁶ Jasno, pitanje je

⁶³ ABiH, ZVBiH, 1913, kutija 52, 25-111/40 (Oružnička postaja u Klupama – Kotarski ured u Tešnju, 28. septembar 1913).

⁶⁴ Marić i R. Kralj-Brassard, "Od otmice do postelje": 461.

⁶⁵ Čulinović-Konstantinović, "Tradicija sklapanja braka otmicom": 154.

⁶⁶ U pitanju je slučaj Fate Vuk koju je oteo Luka Pavlović. Njena obitelj ne samo da je uspjela vratiti djevojkju nego ju je odmah udala za drugoga. S. N. Različite vijesti (otmica Turkinje),

koliko je i u ovakvim slučajevima bila poštovana volja djevojke, a koliko se, zapravo, radilo o želji obitelji da se sačuva dobar glas žene.

Otmica Jovane Vučić nije pošla po planu otmičara koji ne samo da su uhvaćeni na djelu nego su i uhapšeni. Iako mi rasplet slučaja nije poznat, pretpostavlja se da je četvorici muškaraca mogao prijetiti zatvor s obzirom na težinu počinjenog zločina: pokušaj otmice djevojke i ubistvo njenog strica. Da je potjera za otmičarima prošla bez komplikacija i da je djevojka vraćena obitelji bez ikakvih dodatnih problema, nadležna tijela, vjerojatno, nikada ne bi ni zabilježila ovaj slučaj. Dakle, Zemaljska vlada i njoj podložna niža tijela uprave reagirala su uglavnom samo po prijavi nekog djela koje je moglo imati elemente krivične radnje, dok za prevenciju ovakvih slučajeva nisu poduzimani nikakvi konkretni koraci.

Posve drugačiju sudbinu u odnosu na Jovanu imale su Sava Slavić⁶⁷ i Julka Kovačević. Obje djevojke bile su otete i prisiljene na brak krajem 1913. i početkom 1914. godine. Julku Kovačević oteo je Obrad Gavrić iz sela Skipovca u kotaru Gračanica. Odmah po otmici obavljeno je i vjenčanje. Otac djevojke Spaso Kovačević prijavio je slučaj otmice svoje kćerke Kotarskom uredu Gračanica. Ispostavilo se da su on i Obradov otac bili u svađi "radi međe" te zbog toga nije bilo želje da se da pozitivan odgovor na vjenčanje ovih mladih ljudi. Nažalost, nisu navedeni detalji otmice niti podatak o tome da li se djevojka ovom činu opirala. Jasno je da je otac htio djevojku vratiti kući, što također upućuje na karakteristiku patrijarhalnog društva u kojoj glava porodice donosi konačnu odluku o sudbini djevojke. Kotarski ured mogao je samo konstatirati da se po djevojku ne može otići jer je već bio obavljen čin vjenčanja.⁶⁸

Dakle, iz svega navedenog može se zaključiti da za Julku više nije bilo nikakve nade. Da li je oteta pod prisilom ili je dobrovoljno otišla, ne može se reći. Prema izjavi njenog oca, koju ću ovdje uzeti za validnu jer je nije doveo u pitanje ni spomenuti kotarski ured, radilo se o nasilnoj otmici. Međutim, budući da se djevojka već udala za svog otmičara, što je također moralo biti urađeno pod prisilom, zastrašivanjem i drugim sredstvima, njena sudbina je time bila zapečaćena. Ni njen otac, ni kotarska vlast nisu joj mogli više pomoći.⁶⁹

Srbobran, god. 11, br. 8, 20. januar 1894. (citirano prema V. Čulinović-Konstantinović, "Tradicija sklapanja braka otmicom": 154).

⁶⁷ ABiH, ZVBiH, 1914, kutija 63, 25-131/2 do 25-131/5.

⁶⁸ ABiH, ZVBiH, 1914, kutija 63, 25-131/3 (Kotarski ured Gračanica – ZVBiH, 2. februar 1914).

⁶⁹ Ponekad su djevojke u ovakvim situacijama pribjegavale samoubistvu. To je slučaj Save Anтониć iz Travnika koja je završila u braku iz prisile s Ivom Prolom. Mali vjesnik, *Sarajevski list*, god. XIV, br. 38, 1. april 1891, 4.

Da je gore navedeni scenarij bio izvjestan, potvrđuje i slučaj Save Slavić koji je nešto detaljnije opisan, a kako je u sve bio umiješan i Srpski pravoslavni eparhijski crkveni sud u Mostaru, jasno je da se radilo o ozbiljnim pitanjima. Osim toga, ovaj slučaj otvara i pitanje otmice malodobne djevojke koja je pripadala drugačijoj konfesionalnoj zajednici u odnosu na otmičara. Zapravo je posljednja okolnost, a ne u tolikoj mjeri nesretna sudbina djevojčice, natjerala Eparhijski sud na reakciju koja je u novembru 1913. godine upućena Zemaljskoj vladi.⁷⁰

Naime, iz ove reakcije razvidno je da je rimokatolik Marko Ereš još u novembru 1913. godine oteo malodobnu Savu Slavić (pravoslavne vjeroispovijesti) te je, protiv volje njenih roditelja i staratelja, bez ikakvih bračnih isprava vjenčao. Vjenčanje je obavio fra Stjepan Hromić u hanu Joze Ivankovića. Kako se iz pisma dalje vidi, majka i stric su došli po djevojku prije vjenčanja, ali su ih mještani loše dočekali te “nože i revolvare na njih potezali”. Savina majka Anđa tom je prilikom ranjena. Čini se da je ova otmica prijavljena oružničkoj postaji jer se patrola pojavila prije vjenčanja. Međutim, ispitali su djevojku u hanu, pred otmičarem i njegovom obitelji tako da je djevojka navela kako je tu dobrovoljno.⁷¹

U ovom slučaju su evidentni propusti i crkvenih i svjetovnih tijela. Naime, svećenik nije smio obaviti vjenčanje bez potrebnih dokumenata i bez prethodne najave ovoga čina. Oružnička patrola nije smjela ispitati djevojku pred otmičarem.⁷² Jasno je da su njegovo prisustvo, kao i činjenica da je znala kako joj je majka povrijeđena, dodatno uplašili djevojku, tačnije djevojčicu, koja je morala osjetiti strah i lažno priznati da se u hanu nalazi svojom voljom. Oružnička ophodnja je morala znati i da je djevojka malodobna te da se njena majka i staratelj protive vjenčanju. Uprkos tome, nije učinjeno ništa da se ovo vjenčanje spriječi. Zbog toga se Eparhijski sud i žalio Okružnoj oblasti Mostar, no kompletan slučaj rastegao se na dvije godine. Na kraju je fra Stipan oslobođen krivnje te je Eparhijskom sudu ostalo još jedino da od Zemaljske vlade traži da oružnike koji su u ovome učestvovali pozove na odgovornost, no Zemaljska vlada smatrala je da su oružnici korektno postupali.⁷³

⁷⁰ ABiH, ZVBiH, 1914, kutija 63, 25-131/5 (Srpski pravoslavni eparhijski crkveni sud u Mostaru – ZVBiH, 12/25. novembar 1913).

⁷¹ ABiH, ZVBiH, 1914, kutija 63, 25-131/5 (Srpski pravoslavni eparhijski crkveni sud u Mostaru – ZVBiH, 12/25. novembar 1913).

⁷² Još su u 17. i 18. stoljeću ninski biskupi nastojali anulirati bilo kakav utjecaj na svjedoke otmice, posebno na otetu djevojku. Ona se obično ispitivala samostalno, u okruženju u kojem se mogla osjetiti sigurno i govoriti slobodno. Dundović, “*Rito Greco i Rito Latino – opažanja o problematici nasilnih otmica djevojaka*”: 46.

⁷³ ABiH, ZVBiH, 1914, kutija 63, 25-131/5 (Srpski pravoslavni eparhijski crkveni sud u Mostaru – ZVBiH, 12/25. novembar 1913). Odgovor Zemaljske vlade uslijedio je 12. marta 1914. godine.

Ipak, mali napredak učinjen je da se u budućnosti spriječe slučajevi poput onoga Save Slavić. Naime, zahvaljujući pritisku Eparhijskog crkvenog suda iz Sarajeva, Zemaljska vlada bila je prinuđena djelovati. Ovaj sud je ukazao na činjenicu da se više puta (podvukla A. K.) desilo da oteta djevojka, pod pritiskom svog otmičara i njegovih ukućana, ne smije uskratiti privolu na brak ni pred sudskim i političkim tijelima, ni pred svećenikom. Zato se od Zemaljske vlade tražilo da uputi instrukciju nižim tijelima vlasti u kojoj bi bila naglašena potreba promptnog reagiranja čim se čuje da je neka djevojka oteta – bez odlaganja potražiti djevojku i ispitati je nasamo. Tako bi se spriječilo obeščaćavanje djevojke i prisilni brak.⁷⁴ Zemaljska vlada izdala je nedugo nakon ovoga naredbu okružnim oblastima, kotarskim uredima i ekspoziturama, kao i Žandarmerijskoj komandi u Sarajevu u kojoj je upravo navela sve postupke u slučaju otmice djevojke kako je od nje tražio Eparhijski crkveni sud iz Sarajeva. Julka i Sava time nisu bile spašene, ali su bar postojali jasni propisi koji bi u budućnosti garantirali sprečavanje otmica djevojaka i anulirali instituciju prisilnog braka.⁷⁵

Dakle, iako je otmica predstavljala kažnjivi čin prema Kaznenom zakonu iz 1879. godine (Čl. 171–172), ona je u potpunosti mogla biti nepoznata političkim i sudskim instancama kao ozbiljan socijalni problem da roditelji i vjerske instance nisu intervenirale i prijavljivale ovakve slučajeve. Iako su otmice djevojaka bile više karakteristične za ruralne sredine, zabilježen je i slučaj gdje je grupa muškaraca pokušala oteti djevojku s ulice u Banjoj Luci usred bijela dana. Ovaj pokušaj je osujećen a otmičari su uhapšeni.⁷⁶ Ipak, ostaje nejasno kako vlast nije činila ništa da radi na podizanju svijesti kod javnosti kako bi se ova vrsta nasilja nad ženama i djevojkama u potpunosti iskorijenila.

No, otmica djevojke nije se dešavala samo radi sklapanja prisilnog braka. U fondu Zemaljske vlade nalazi se i jedinstven slučaj, zaveden kao otmica djevojke, u kojem je mlada žena oteta kako bi poslužila kao sredstvo ucjene u rješavanju obiteljskih razmirica. Riječ je bila o uglednoj obitelji Gradašćević iz Gradačca koja je, očigledno, imala više različitih struja koje su se borile

⁷⁴ ABiH, ZVBiH, 1914, kutija 63, 25-131/4 (Srpski pravoslavni eparhijski crkveni sud u Sarajevu – ZVBiH, 20. mart 1914).

⁷⁵ Treba naglasiti da prisilni brak nije bio nužno vezan uz instituciju otmice. Ponekad je i redovnim putem isprošena djevojka bila prisiljena na brak, ali je prisila u tom slučaju dolazila od glave obitelji – oca. Takav je slučaj Alekse Bosiljčića kojemu je brat 1879. godine isprošio “redovitim i zakonitim” putem Milku Leledžiju. Brak nije potrajao jer djevojka nikada nije ni htjela poći za Aleksu, nego ju je na to primorao otac. VSBiH – GP, 1881, kutija 67, br. 1409.

⁷⁶ ABiH, ZVBiH, 1902, kutija 149, 49-41 (Gradski kotarski ured Banja Luka – ZVBiH, 26. august 1902).

za dominaciju i primat.⁷⁷ Naime, Futnethanuma Gradašćević, rođena Hurić, živjela je nakon muževe smrti s djecom Osmanbegom i Tahinom te svojom braćom Faikbegom i Mustajbegom.⁷⁸ Potonji je ujedno bio i Tahirin staratelj s obzirom na to da je ona imala 13 ili 14 godina. Futnethanuma se nije nikako slagala sa sinovima svog supruga iz ranijeg braka – Mustajbegom i Osmanbegom. Kada je Mustajbeg Gradašćević saznao da se sprema vjenčanje njegove polusestre Tahire s nekim batačkijom,⁷⁹ shvatio je kompletnu situaciju kao zavjeru i osvetu koju mu je priredila suprotna strana. Zbog toga je oteo polusestru Tahiru i zatočio je na svom imanju u Jakešu (koje pripada kotaru Odžak). Kotarski predstojnik u Gradačcu preuzeo je, skupa s kotarskim sudijom i kadijom, medijatorsku ulogu u cijelom slučaju tako da je na kraju Futnethanuma odustala od tužbe, dobila je mogućnost da boravi sa svojom kćerkom, a odustalo se i od ugovorenog braka.⁸⁰

Iako djevojčica u ovom slučaju, kako se čini, nije bila izložena tjelesnom zlostavljanju, ona ipak jeste bila izložena činu nasilja budući da joj je bila uskraćena sloboda kretanja, odvojena je od svoje majke i najbližih članova obitelji te je zasigurno pretrpjela psihološki šok. Također, njena otmica predstavljala je samo potez jedne od struja u obitelji kako bi se riješio dugogodišnji spor, baš kao što je i njen brak trebao biti izlaz za drugu stranu da dobije preimućstvo u borbi za klanovsku dominaciju. Šta je u svemu bila Tahirina volja, nikoga posebno nije brinulo, što je također jedna od značajki patrijarhalnog društva. Vrlo je interesantno da uopće ne postoji bilješka o tome da je, prije nego je Futnethanuma povukla prijavu, postojala mogućnost da Mustajbeg Gradašćević bude krivično gonjen zbog čina otmice. Zapravo je rješenje slučaja ispregovarano mimo svih procedura i propisa, najvjerojatnije zbog toga što je bila u pitanju vrlo ugledna i bogata muslimanska obitelj.

Kada je u pitanju vrlo raširena praksa otmice djevojaka u Bosni i Hercegovini na prijelomu 19. i 20. stoljeća, iz navedenih slučajeva može se zaključiti kako je ona, zapravo, odraz patrijarhalnih obrazaca ponašanja koji su još uvijek bili na snazi. Austrougarska administracija u zemlji, osim što je donijela propis kojim je ovo djelo tretirala kao kažnjivi čin, te osim što je reagirala, ne

⁷⁷ ABiH, ZVBiH, 1912, kutija 91, 26-17 (Kotarski ured Gradačac – ZVBiH, 26. mart 1912).

⁷⁸ Nisam uspjela pronaći žensko ime Futnet(a) u relevantnoj literaturi. Moguće je da se ovdje radi o pisarskoj grešci.

⁷⁹ U dokumentu je pisar greškom pojam napisao velikim slovom vjerujući da je to prezime čovjeka za kojeg se Tahira treba udati. Međutim, prije će biti da je Mustajbeg Gradašćević za njenog izabranika upotrijebio pogrdni naziv *batakčija* što znači rasipnik, raspikuća. Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku* (Sarajevo: Svjetlost, 1966): 125.

⁸⁰ ABiH, ZVBiH, 1912, kutija 91, 26-17 (Kotarski ured Gradačac – ZVBiH, 26. mart 1912).

uvijek pravodobno, na prijave otmica, zapravo, suštinski nije poduzimala ništa da bi se nasilno odvođenje djevojke u javnosti posmatralo kao apsolutno nedopustiv i negativan postupak. Time je potvrđivala ono što je bilo uobičajeno za patrijarhalna društva – što je neki običaj stariji i rasprostranjeniji, to je on “normalniji” i “prirodniji”. Tako su se neki oblici otmice djevojke u ruralnim dijelovima Bosne i Hercegovine održali sve do 60-ih godina 20. stoljeća.

4.5. Kada nasilje eskalira: Ubistva žena⁸¹ u Bosni i Hercegovini na prijelomu 19. i 20. stoljeća

Prema podacima kojima raspolaže UNODC (United Nations Office on Drugs and Crime), u svijetu je 2022. godine izvršeno oko 48.800 rodno utemeljenih ubistava nad ženama i djevojkama. To znači da su, u prosjeku, te godine na dnevnoj bazi stradale 133 žene od ruke neke njima bliske osobe. Upravo u ovo me posljednjem podatku leži paradoks vezan uz femicid. Iako su muškarci više izloženi nasilju s letalnim ishodom, žene najviše stradaju tamo gdje bi trebale biti najzaštićenije – u obitelji.⁸²

Ubistvo predstavlja eskalaciju i najradikalniji oblik nasilja nad ženama i djevojkama.⁸³ Interesantno je primijetiti da se u nekim evropskim društvima smanjivao ukupan broj ubistava od kraja 18. stoljeća, što je posebno bilo

⁸¹ Iako je pojam femicid bio poznat u 19. stoljeću, on nije bio u široj upotrebi. Tek krajem 20. stoljeća ovaj termin postaje frekventan, ali se javljaju prijepori oko njegova definiranja. Za neke je femicid namjerno ubistvo žene koje počinu muškarac, ali se pri tome često misli samo na njenog partnera. Neki autori smatraju da se pod femicid može podvesti i ubistvo žene od oca ili nekog drugog srodnika. Upravo je problem užeg ili šireg poimanja riječi femicid doveo do toga da u nekim zemljama ni danas femicid nije prepoznat kao poseban zločin unutar kaznenih sistema. Više o tome pogledati N. Aljinović, “Intimni femicid u kontekstu obiteljskog nasilja: od neologizma do nomenklature kaznenog djela”. *Služba Božja* 64/1 (2024): 61–64. Usporediti: D. Rittossa i M. Škorić, “Abandoned and Forgotten? Violent Deaths of Previously Abused Female Victims in Croatia”. *Pravni vjesnik* 37/3–4 (2021): 11–13. U Austro-Ugarskoj Monarhiji ovaj pojam nije bio u široj upotrebi.

⁸² *Gender-related Killings of Women and Girls (Femicide/Feminicide)* (Vienna: UNODC, 2023): 4–6. Istraživanja su pokazala da su često ubistva žena direktno povezana s nasiljem u vezi ili obitelji. D. Rittossa i M. Škorić, “Abandoned and Forgotten?”: 9. Usporediti: D. Rittossa i M. Škorić, “Teško ubojstvo ranije zlostavljane bliske osobe – izbor vrste i mjere kazne u sudskoj praksi”. *Hrvatski ljetopis za kaznene znanosti i praksu* 29/2 (2022): 180.

⁸³ To je kulminacija kontrole i dominacije nad ženom uz izraženu želju da ju se degradira. Za izvršitelja ubistva ono je sredstvo kazne za ženu koja se drznula oglušiti o njegovu volju. Aljinović, “Intimni femicid”: 66.

izraženo na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće,⁸⁴ ali da je rastao broj ubistava koja su bila vezana za obiteljsko nasilje.⁸⁵ Razlozi tome su višestruki. Već ranije sam spomenula da je industrijalizacija, prodor kapitalističkog načina privređivanja i emancipacija pojedinih kategorija društva dovela do postepenog rastakanja patrijarhalnih matrica i obrazaca ponašanja, maskulinitet i feminitet su djelomično redefinirani u smislu da i žene izlaze više u javni prostor što se moralo odraziti i na obiteljske strukture i promjenu rodnih odnosa.⁸⁶ Uz to su važni i gospodarski faktori, kao što su siromaštvo i strah od neimaštine (tzv. ekonomski stres), političke turbulencije, poput balkanskih ratova i Prvog svjetskog rata, koje su često stvarale osjećaj nesigurnosti te negativne socijalne pojave poput alkoholizma.

Moje istraživanje, bazirano mahom na građi fonda Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, potvrđuje neke od gore navedenih detalja. Broj nasilnih zločina u kojima su ubijeni muškarci uistinu je značajno veći i za Bosnu i Hercegovinu. Kada je u pitanju ubistvo ili pokušaj ubistva žena i djevojaka, pronašla sam 22 slučaja.⁸⁷ Od toga se tri slučaja odnose na sumnju da smrt žene nije rezultat nesretnih okolnosti ili bolesti nego da je zaista počinjeno krivično djelo (no, ti su slučajevi bili na samom početku istrage a njihov rasplet nije utvrđen).⁸⁸ Slučajevima sumnjive smrti neću posvetiti posebnu pažnju budući da je tu istraga tek trebala pokazati da li je uistinu počinjeno krivično djelo, a

---

⁸⁴ To je slučaj u Dubrovačkoj Republici, Engleskoj, ali i nekim drugima zemljama u Evropi. I. Mrđen, A. Prohaska i N. Vekarić, "Ritam zločina: godišnja i mjesečna distribucija kaznenih djela u Dubrovačkoj Republici u 18. stoljeću". *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 51/1 (2013): 282.

⁸⁵ A. Kantanen i J. Eilola, "Domestic Homicide and Emotions from Late Nineteenth Century to the 1920s." U: *Violence, Gender and Affect, Interpersonal, Institutional and Ideological Practices*, ur. M. Husso et al. (London: Palgrave Macmillan, 2021): 49–50.

⁸⁶ N. Vekarić, "Ubojstva među srođnicima u Dubrovačkoj Republici (1667.–1806.)". *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 37 (1999): 99.

⁸⁷ Kazneni zakon za BiH u Čl. 210. navodi četiri vrste ubistva: 1) mučko ubistvo; 2) grabežno umorstvo; 3) naručeno ubistvo i 4) prosto/obično ubistvo koje ne ulazi u teže kategorije. *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen 1878–1880*, sv. 2. Wien: Aus der k. k. Hof- und Staatsdruckerei: 117.

⁸⁸ Moguće ubistvo Melče Ibrahimović, ABiH, ZVBiH, 1914, kutija 63, 25-111/10. Slučaj Fatime Skopljak, ABiH, ZVBiH, 1913, kutija 52, 25-111/43. Sumnja oko smrti Sejde Krvavac, ABiH, ZVBiH, 1906, kutija 64, 24-128. O slučaju smrti Sejde Krvavac iz kotara Gacko pisale su i novine. U članku je navedeno da ju je nožem ubio suprug Salko jer mu je prigovarala zbog želje da dovede još jednu ženu. Salko i njegov brat bili su privedeni, a istraga je bila u toku. "Ubio svoju ženu". *Sarajevski list*, god. 29, br. 150, 8/21. decembar 1906, 3. Budući da o ovom slučaju ne nalazim podatke u oficijelnim dokumentima, ostavljam ga u kategoriji neriješenih slučajeva.

zaključke o motivima, počiniteljima i načinu izvršenja krivičnog djela ubistva/ pokušaj ubistva donijet ću na preostalih 19 slučajeva kod kojih je situacija bila jasnija (u smislu da je postojao osumnjičeni ili je krivac priznao počinjeni čin). Ovdje moram naglasiti da je korištena građa izazovna iz više razloga. Prvo, neka ubistva su samo registrirana dok o detaljima njihova izvršenja nema podrobnijih izvještaja; nekim se slučajevima pristupalo ozbiljnije pa su i detalji vezani uz njih dosta bogatiji.⁸⁹ S obzirom na to da je korištena građa političkih i sudskih instanci te da su slučajevi mahom zabilježeni u početnim fazama – kada su prijavljeni i kada je izvršena istraga na licu mjesta, nije moguće za sve slučajeve otkriti da li su osumnjičeni uistinu na kraju i osuđeni te ako jesu, kakva je bila njihova kazna. U nekim slučajevima se počinitelj ubistva sam predao istražnim tijelima, dok je u drugim slučajevima priznavao svoj čin tokom istrage.

Od 19 slučajeva, u njih 13 se za ubistvo ili njegov pokušaj sumnjičio muškarac, dva ubistva izvršili su muškarac i žena skupa,⁹⁰ dva ubistva izvršile su žene samostalno⁹¹, a za dva ubistva nije postojala opravdana sumnja, tj. nije se moglo dokazati ko ih je počinio jer nije bilo dovoljno dokaza.⁹² U 13 slučajeva pokušaja ili izvršenja ubistva, gdje je osumnjičeni bio isključivo muškarac, njih osam je bilo povezano uz intimno nasilje; žrtva je vrlo dobro poznavala ubicu budući da se radilo o njenom bračnom drugu ili vanbračnom partneru.

⁸⁹ Na sličan problem nailaze i drugi istraživači. Pogledati N. Vekarić, "Ubojstva među srođnicima": 97.

⁹⁰ Ubistvo Ilke Kelave izvršili su njen nevjenčani suprug i svekrva. Ovaj slučaj bit će podrobnije obrađen u daljem tekstu. Simo Gogić bio je glavni osumnjičeni za smrt Marije, supruge Vida Gogića koja je, navodno, bila u ljubavnoj vezi sa Simininim ocem. Pretpostavlja se da mu je u Marijinom ubistvu pomogla priležnica njegova oca, Marta Čučković, jer su oboje mrzili ubijenu. ABiH, ZVBiH, 1904, kutija 22, 24-49/6.

⁹¹ Ubistvo Luce Papić izvršile su Ruža i Ana, majka i kći. I ovaj slučaj podrobnije je obrađen u daljem tekstu. Kod ubistva starice Zilhanume Gagić, koja je usmrćena, tj. ugušena radi pljačke, glavna osumnjičena bila je Sofija Pušić (koja nije bila iz tog kraja), dok je Mara Ramljak smatrana njenom suučesnicom. Obje žene su nijekale upletenost u ovo grabežno umorstvo iako je više svjedoka Sofiju vidjelo u blizini mjesta zločina. ABiH, ZVBiH, 1918, kutija 24, 25-112/29.

⁹² Slučaj Zlatke Ganibegović, ABiH, ZVBiH, 1902, kutija 149, 49-26. Udovica iz njemačke kolonije Rudolfsthal Maria Schiessler ubijena je u svojoj kući tupim predmetom tokom provale i krađe. Mjesecima nakon prijave ubistva, istraga nije davala nikakve rezultate i počinitelj/i ubistva nisu otkriveni. ABiH, ZVBiH, 1918, kutija 24, 25-112/5. Ovo, kao i ubistvo Zilhanume Gagić, okarakterizirano je kao grabežno ubistvo. Postoji nekoliko sličnosti između ova dva slučaja: žrtve su bile žene starije životne dobi, obje su živjele same, činilo se da su dobrog imovinskog stanja, oba ubistva počinjena su u ratnim okolnostima u kojima pojedinci nisu prezali da upotrijebe i najradikalnija sredstva kako bi se obezbijedili materijalnu korist.

Ovoj vrsti ubistava prethodilo je verbalno, emocionalno i tjelesno nasilje koje je eskaliralo ubistvom. Tri ubistva počinili su članovi šire obitelji ubijene žene dok su dvije žene usmratile njihove komšije. Dakle, svih 13 ubistava ili njihovih pokušaja počinile su osobe iz neposredne ženine sredine.

Ubistvo žene od intimnog partnera je najčešća vrsta femicida. Za ovu vrstu radikalnog nasilja ranije je korištena sintagma “zločin iz strasti” što je aludiralo na jaku uključenost emocija u sam kazneni čin zbog čega je sredina često smatrala da je i žrtva doprinijela svome ubistvu te se ovakva vrsta zločina više tolerirala.⁹³ Krajem 19. stoljeća postojala je neka vrsta prešutne socijalne tolerancije tjelesnog nasilja koje su supružnici izvršavali nad svojim suprugama ili partnericama. Obiteljsko okruženje i stav da je sve što se dešava unutar četiri zida privatna stvar obitelji, činili su obiteljsko nasilje takvim da ga je sredina manje ozbiljno doživljavala ili se u takve slučajeve rijetko htjelo miješati.⁹⁴

U četiri slučaja koja su mi bila dostupna, ubistvo su počinili supružnici (3) i partner (1), navodeći da su bili pod jakim emotivnim nabojem. Ovome se može dodati i peto ubistvo gdje ubica i ubijena nisu bili ni u braku, ni u konkubinatu (tzv. divljem braku)⁹⁵ nego su varali svoje supružnike. Trojica su izjavila da su ubistvo počinili iz “ljubomornosti”, dok se jedan slučaj ubistva može pripisati velikoj dozi netrpeljivosti između partnera koji su odlučili da se rastanu. Od navedena četiri, dva slučaja su jako slična. Oba su se desila 1917. godine, dakle, u vrijeme trajanja Prvog svjetskog rata koji je bio jedan od najvećih izazova za bosanskohercegovačko društvo u gospodarskom smislu, ali i u socijalnom jer je rat, s muškarcima na frontu, uništavao raniju dinamiku obitelji, a ženu isturao u prvi plan kao hraniteljicu u domaćinstvu. Neke žene nisu imale snage izdržati nametnuti im pritisak pa su životne nedaće dijelile s drugim muškarcem što je izazivalo javnu sablazan i zabrinutost vjerskih autoriteta.⁹⁶ U oba slučaja počinitelji ubistva bili su vojnici koji su s fronta došli na dopust. Boško Radić (22) iz sela Kopčić u kotaru Bugojno predao se sam

⁹³ Aljinović, “Intimni femicid”: 65.

⁹⁴ Startup, *Damaging Females*: 121–123, 129. Usporediti: Funk, “Gewalt gegen Frauen heute und zur Zeit Louise Otto-Peters”. Tekst dostupan na: <https://www.louiseottopeters-gesellschaft.de/alina-funk-gewalt-gegen-frauen> (pristupljeno: 6. 8. 2024).

⁹⁵ O toj instituciji pogledati više kod A. Kasumović, “Konkubinatu u Bosni i Hercegovini na prijelomu 19. i 20. stoljeća”. *Prilozi* 47 (2018): 69–90.

⁹⁶ O tome pogledati kod A. Jahić, *Muslimansko žensko pitanje. Žena u intelektualnom i društvenom životu Bošnjaka od aneksije do Zakona o zabrani nošenja zara i feredže (1908–1950)* (Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb; Ibn Sina; Gradski ured za obrazovanje, kulturu i sport Grada Zagreba, 2017): 129–163.

nadležnim tijelima u ljeto 1917. godine uz tvrdnju da je zaklao svoju suprugu Rosu.⁹⁷ Naime, Boško je po povratku u domovinu saznao da mu je supruga u njegovu odsustvu rodila djevojčicu. Kako je smatrao da dijete nije njegovo, jer se po selu pričalo da je Rosa imala ljubavne odnose s više muškaraca, Boško je od Rose tražio da ona prvo sve prizna a potom da napusti njegovu kuću jer on nije htio “kopilad hraniti”. Izgleda da je okidač za njeno ubistvo bila nježnost koju je Rosa pokazivala prema petomjesečnoj djevojčici, kao i činjenica da se drznula oglušiti o njegovu naredbu da napusti dom. Oružnicima je izjavio da ga je *žestoko ganulo* što ga je supruga varala, rodila tuđe dijete, potom šutila o svom činu i odbijala napustiti zajednički dom.⁹⁸

Iz navedenog se može zaključiti da je Boško jako insistirao na svojim emocijama i tome kako se on osjećao u situaciji u kojoj se našla njegova obitelj. Međutim, još je signifikantniji stav koji je u ovom slučaju zauzeo Kotarski ured Bugojno u izvještaju Okružnoj oblasti Travnik. Tu je vidljivo da kotarski predstojnik apsolutno stoji na strani vojnika Boška. Nevjerstvo njegove žene se doživljava kao dokazan i dobro znan fakt iako je Boškova obitelj potvrdila da je za glasine o nevjeri samo čula dok Rosu nikada nije vidjela s nekim muškarcem. No, i taj se dio maskira pričom o tome kako je Rosa sigurno dobro krila svoj nemoral od Boškove obitelji s kojom je živjela. Ne može se oteti dojmu kako se razvija empatija prema Bošku jer ga se sve što je čuo o Rosi “silno i bolno u duši dojmilo”. Kao posljednje sredstvo u diskreditaciji Rose u izvještaju se navodi kako se ona “nije htjela pokoriti svome prevarenom mužu” i napustiti dom nego je tu ostala i “prkosila svom mužu stim što je na njegove oči rođeno nezakonito djete milovala i njihala”.⁹⁹ Ovdje naglasak stavljam na riječ “pokoriti” jer se u patrijarhalnim zajednicama očekivalo upravo to – da supruga bude pokorna i poslušna svome suprugu. Insistira se na tome da je on prevaren iako nema čvrstih dokaza o tome.¹⁰⁰ Činjenica da je dijete koje je smatrano nezakonitim još i voljela, kao da dopunjava set argumenata zbog čega kao da se ima razumijevanja za Boškov čin. U čitavom slučaju se nijednom riječju ne spominje dalja sudbina petomjesečne Milke. Nakon što joj je majka ubiljena, a očeva obitelj ju nije htjela, za nju su ostajale dvije opcije: sirotište ili majčina obitelj.

⁹⁷ ABiH, ZVBiH, 1917, kutija 21, 25-112/6 (Oružnička postaja Donji Vakuf – Kotarski ured Bugojno, 16. juni 1917).

⁹⁸ Isto.

⁹⁹ ABiH, ZVBiH, 1917, kutija 21, 25-112/6 (Kotarski ured Bugojno – Okružna oblast Travnik, 13. jul 1917).

¹⁰⁰ Interesantno je Foucaultovo promišljanje o tome što je dokaz: “Dokaz ne čini njegova zakonitost, njegova usklađenost sa zakonom: već njegova uvjerljivost. Uvjerljivost dokaza čini ga prihvatljivim.” M. Foucault, *Nenormalni* (Novi Sad: Svetovi, 2002): 19.

Kao i u prethodnom slučaju, Osman Kaltić iz sela Babunovići u kotaru Gračanica predao se sam seoskom muhtararu nakon što je golim rukama udavio suprugu Kadu. Prema njegovom iskazu, vijesti o Kadinoj nevjeri stigle su mu u daleku Budimpeštu gdje je služio kao infanterist/pješadinac. Imena onih koji su mu glasine prenijeli nije htio otkriti, ali je, navodno, Kada u suočavanju, kada je došao kući, priznala da je bila u vezi s drugim čovjekom (izvjesnim Mehmedom Sarajlićem). Navodno mu je dobacila: "J... Te Karavlah, što me napadaš! Ja Tebe netrpim, ja imam već 6 god(ina) drugog čovjeka". Vulgarnost i oštrina ovih riječi, za koje ne znamo da li ih je Kada uistinu izgovorila, Osmanu su poslužile kao neka vrsta opravdanja za izvršeni čin jer je tvrdio da ju je nakon toga odmah počeo daviti. Za razliku od Boška, Osman je priznao namjeru izvršenja ubistva. Ideja o tome, kako je kazao, javila mu se još u Budimpešti i znao je da će svoj plan i realizirati. Njegovo svjedočenje ne obiluje emocijama, ali je sam čin morao biti motiviran mržnjom, ljubomorom i osjećajem izdaje.¹⁰¹ Iako je ovaj slučaj šturo opisan, stječe se dojam da su istražitelji dosta više suosjećali s Boškom. Za to postoji više mogućih razloga: njegova mladost, činjenica da je rođeno dijete za koje su svi u mjestu tvrdili da je vanbračno te, na koncu, njegovo insistiranje na emocijama i na tome kakav je psihološki utisak na njega ostavila kompletna situacija.

Okolnost da su se oba počinitelja samostalno predala nadležnim tijelima govori u prilog tome da su bili spremni snositi kaznu za zločin koji su počinili upravo stoga što su ga smatrali pravednim i opravdanim. Društvena kazna je bilo samo nešto što su morali pretrpjeti, ali je njihov cilj bio ispunjen. Ako je iko iz sredine sumnjao u njihov maskulinitet, nakon izvršenih ubistava za takvo što više nije bilo mjesta, potvrdili su svoju ulogu.¹⁰²

Također je jedan pokušaj ubistva bio motiviran pretjeranom ljubomorom, posesivnošću te željom da se u potpunosti kontrolira ženska osoba. Jozo Vuković iz Banje Luke živio je u izvanbračnoj zajednici s Anđom Arabadžić, ali se zbog neslaganja iselio iz zajedničkog stana. Međutim, kasnije je čuo da se

¹⁰¹ ABiH, ZVBiH, 1917, kutija 21, 25-112 i 25-112/2 (Dva dopisa Oružničke kotarske postaje u Gračanici upućena Kotarskom uredu Gračanica 9. i 11. februara 1917).

¹⁰² Risto Mostić iz Visokog pokušao je usmrtili svoju suprugu, s kojom već neko vrijeme nije živio, zbog njene navodne prevare. Njegov napad bio je izrazito nasilan: dugim nožem ju je prvo ubo iza vrata tako da je oštrica izašla s prednje strane; potom ju je ubo s desne strane tako da je oštrica izašla na lijevoj strani vrata. Napad je završio udarcem u stegno/bedro i odsijecanjem dva prsta na lijevoj ruci. Zločin je izvršio, kako je naveo, jer mu je "ona obraz ocrnila a kuću uništila". "Ubijstvo", *Sarajevski list*, god. 11, br. 80, 11. juli 1888, 3. Ovakvih slučajeva ima još. Pogledati primjer sarajevskog mlinara Jove Šarca. "Mali vjesnik", *Sarajevski list*, 8. august 1890. (dostupno na: <http://www.infobiro.ba/article/661106>, pristupljeno: 19. 8. 2024).

Anđa udala za nekog Todora Crnčevića. Ove vijesti su ga, očito, jako uznemirile jer je vrlo brzo nakon što ih je čuo kupio jedan nož, potom otišao u kafanu kako bi s rakijom pronašao hrabrost te se potom uputio u Anđin stan. Tamo je zatekao Anđu, Todora i komšiju Ivu. Razjareni Jozo napao je prvobitno Anđu ranivši je nožem u rame. Muškarce koji su joj pritekli u pomoć također je udario nožem tako da je Ivo ostao na mjestu mrtav dok su Anđa i Todor bili ranjeni te kasnije prevezeni u bolnicu.¹⁰³ Kako se napad smirio, Jozo nije objasnio.

Iako Jozo i Anđa nisu bili u braku, uvjeti života izvanbračne zajednice čini se da su se poklapali s onim bračnim. Možda Anđa nije pred zakonom bila njegova supruga, ali je on ipak osjećao da ju “posjeduje” i da se ona, i nakon njihova prekida, ne smije udati. Upravo su posesivnost i nemogućnost mirenja s novom situacijom doveli do ovoga čina. Za razliku od drugih slučajeva, Jozo je priznao da je bio pod dejstvom alkohola, što je u periodu habsburške uprave mogla biti samo otežavajuća okolnost s obzirom na napore vlasti da se riješi pitanje alkoholizma kao rak-rane svakog društva.

Kratak fitilj i dugogodišnji loši odnosi presudili su u posljednjoj svađi dvoje supružnika koji su u Bosni bili doseljenici. Riječ je o ubistvu Anne Široky (67) iz kotara Travnik. Nju je, prema sopstvenim navodima, usmrtio suprug Vaclav.¹⁰⁴ Kako je prvobitna istraga pokazala, ovo dvoje starijih supružnika nije imalo kvalitetan brak. Na kraju se Vaclav odselio iz obiteljskog doma. Kobne noći, kada je Anna ubijena, vratio se kući po neke stvari koje je zaboravio. Tada je došlo do njihove posljednje svađe koja ga je dovela do toga da suprugu baci na pod, pri čemu je udarila glavom u kamen (nije pojašnjeno kakav), a potom ju je udavio golim rukama. Vrlo je interesantno primijetiti da je ubistvo prvobitno pokušao prikriti jer je Annino tijelo odvuкао u štalu kod svinja. Međutim, nakon toga je otišao u gostionu gdje je svima ispričao što je učinio.¹⁰⁵ Okolnost da je tijelo odbačeno kod životinja, u štalu, može se tumačiti kao osjećaj izostanka svake empatije i osjećanja prema žrtvi kod počinitelja ovog ubistva. Da li je u gostionici progovorio o ubistvu zato što je uistinu htio ili je alkohol učinio svoje (*in vino veritas*), ne može se reći sa sigurnošću. S obzirom na patrijarhalno okruženje i očekivanja da muškarac kod razvoda ili razdvajanja od supruge pokaže da kontrolira situaciju, Vaclavov istup i priznanje zločina u gostioni mogu se shvatiti i kao akt “hvalisanja”.

¹⁰³ ABiH, ZVBiH, 1906, 24-114 (Straža sigurnosti Banja Luka – Gradski kotarski ured Banja Luka, 9. maj 1906).

¹⁰⁴ ABiH, ZVBiH, 1913, kutija 52, 25-111/25 (Kotarski ured Travnik – Okružna oblast Travnik, 15. novembar 1913).

¹⁰⁵ Isto.

Peti slučaj ubistva, koji se uvjetno može svrstati u skupinu ubistava koja su počinili partneri ili supružnici, ujedno je najbrutalniji. Način njegova izvršenja nesumnjivo implicira mržnju i bijes koje je počinitelj morao osjećati prema žrtvi. Riječ je o ubistvu Ane Martinović koju je usmrtio njen bivši ljubavnik Ivo Delić.¹⁰⁶ Ubistvo se desilo u Vitezu, u aprilu 1912. godine. U vrijeme kada je ono izvršeno, Ana se vraćala iz crkve s osmogodišnjom kćerkom. Bila je trudna. Na cesti ju je čekao bivši ljubavnik koji ju je, po iskazu svjedoka, uhvatio za ruku rekavši joj “boga ti... ti si mene raskućila, ja ću tebe”. Iako se Ana opirala i pozivala u pomoć, Ivo ju je uspio oboriti, a potom joj je prerezao grlo tako da je Ana prvo iskrvarila te umrla. Nakon počinjenog ubistva Ivo se dao u bijeg, ali je uhapšen u Zenici.¹⁰⁷ Priznao je da je s Martinovićevom održavao ljubavne odnose, iako su oboje bili u braku. Njegova supruga je znala za nevjerstvo te je Ivu više puta napuštala. Vraćala mu se svaki put kada bi joj obećao da će okončati vezu s Anom. Prema njegovim navodima, kap koja je prelila čašu kod njegove supruge bila je činjenica da ju je Ana zadirkivala, tvrdeći da je njen suprug ne želi i da ima vezu s njom. Tada je Ivo odlučio ubiti Anu.¹⁰⁸ Ovaj slučaj interesantan je iz više razloga. Prvo, on govori o tretmanu Ivine zakonite supruge koja se, iako više puta iznevjerena, neprestano vraćala supругu. Njen čin može se tumačiti kao čin očajja jer ona nije bila ekonomski neovisna i sigurno nije mogla samostalno prehraniti djecu. Potom, tu je Ivin osjećaj da je za ovaj ljubavni trougao i sve nedaće koje je on izazvao bila kriva jedino Ana. Činjenica da ju je mogao ostaviti i posvetiti se svojoj obitelji, ali je umjesto toga izabrao da je ubije govori dosta o njegovom karakteru i slabosti. Ubistvo je počinjeno kao jedan vid javne egzekucije, kao da je Ivo kompletnoj zajednici htio poslati poruku da je on taj koji vlada situacijom. U tome ga nije spriječila ni činjenica da je Ana bila trudna te da je sa sobom vodila malodobnu kćer koja je činu ubistva svjedočila, što govori o totalnom izostanku empatije i ljudskosti. Za Ivu je bilo najvažnije da svima pokaže gdje je Ani mjesto.

Osim navedenih, postoje i dva slučaja ubistva/pokušaja ubistva prilježnice. Oba ubistva izvršili su njihovi partneri, ali ona su specifična po tome što su izvještaji kratki, a iskazi nisu insistirali na prisustvu određenih emocija kod

¹⁰⁶ Sličan slučaj desio se u Sarajevu 1892. godine kada je Đorđe Dimitrijević pokušao ubiti svoju ljubavnicu Maricu i ljude koji su je skrivali u svom stanu. Nakon krvavog pira izvršio je samoubistvo. “Krvavi čin”, *Bošnjak*, br. 14, 7. april 1892, 3.

¹⁰⁷ ABiH, ZVBiH, 1912, kutija 85, 25-111/25 (Kotarski ured Travnik – Okružna oblast Travnik, 5. maj 1912).

¹⁰⁸ Isto.

njihovih počinitelja, nego je više naglašavano kako su ona rezultat prepirki.¹⁰⁹ Jozo Prijčić iz mjesta Vojevac u kotaru Bosanska Krupa također se sam prijavio oružničkoj postaji. On je uoči Blagdana sv. Nikole, za večerom i pred gostima, iznenada započeo “neutemeljenu” svađu sa svojom nevjenčanom suprugom Mikom Marčetom i njenom majkom Stojom. Situacija je eskalirala kada je Jozo povukao nož i zadao smrtonosne rane svojoj punici dok je Miku uspio samo lakše raniti.¹¹⁰ Iako je čin pravdao opijenošću, jasno je da je nožem htio iskontrolirati situaciju u kojoj su se dvije ženske osobe udružile protiv njega, i to pred svjedocima.

Slučaj Ilke Kelave iz kotara Županjac ozbiljniji je jer ukazuje na moguće duže psihičko zlostavljanje ove žene koju je kao svoju konkubinu doveo Ilija Šipić.¹¹¹ S njima je živjela i Ilijina majka Anđa. Čini se kako se vrlo brzo između Anđe i Ilke javila mržnja. Naime, Ilka je osjećala neku vrstu slabosti te zbog toga nije mogla obavljati kućne poslove zbog čega joj je Anđa stalno prigovarala. Njihov odnos negativno je utjecao i na Ilijina osjećanja prema partnerici – i on je prema njoj razvio mržnju. Jedne noći, kada Ilija nije bio u kući, Anđa je započela svađu s Ilkom koja je vrlo brzo prerasla u fizički obračun u kojem je Anđa, očito u fizičkoj prednosti, Ilku prvo udarala kamenom po glavi, a potom ju i davila. Kada je Ilija došao kući, zatekao je onesviještenu Ilku na podu te je i on iskoristio priliku i dok je Ilka bila tako nemoćna, udario ju je nekoliko puta šakom po glavi i nogom u leđa. Teško pretučena Ilka sutradan je preminula.¹¹² Navedeni slučaj, kao što sam i prethodno navela, govori o dužem zlostavljanju koje Ilka nije trpjela samo od nevjenčanog supruga nego i od svoje svekrve. Činjenica da su se sin i majka udružili kako bi usmrtili ženu koju su u međuvremenu zamrzili, okrutna je kao i način njenog ubistva jer je Ilka umirala polako od zadobijenih rana. Sin je u ovom slučaju bio zaštitnički nastrojen prema majci. Postoji mogućnost čak da je ubistvo ona izvršila samostalno, no da je on dio odgovornosti htio preuzeti na sebe. Na ovaj zaključak me upućuje činjenica da su Ilija i Ilka planirali vjenčanje netom prije ubistva. Toksičnost sredine koju je kreirala Anđa na koncu je ugasila jedan život.

Od niza drugih slučajeva ubistava ovdje ću izdvojiti još dva vrlo specifična primjera. Prvi je neriješeni slučaj ubistva Zlatke Ganibegović u mjestu

¹⁰⁹ Slučaj Prijčić-Marčeta, ABiH, ZVBiH, 1904, kutija 22, 24-50. Slučaj Šipić-Jelava, ABiH, ZVBiH, 1911, kutija 116, 25-111/22.

¹¹⁰ ABiH, ZVBiH, 1904, kutija 22, 24-50 (Kotarski ured Bosanska Krupa – Okružna oblast Bihać, 22. decembar 1903).

¹¹¹ ABiH, ZVBiH, 1911, kutija 116, 25-111/22 (Kotarski ured Županjac – Okružna oblast Travnik, 22. mart 1911).

¹¹² Isto.

Kakanj – Doboј, kotar Visoko. Njeno ubistvo prijavio je kao samoubistvo seoski muhtar Salko Durmić. On je u oružničkoј postaji tvrdio da se Zlatka sama zaklala (sic!).¹¹³ Nakon što su oružnici, skupa sa sudsko-lječničkim povjerenstvom, izašli na teren, vrlo brzo su utvrdili da je Zlatka Ganibegović ubijena s obzirom na to da je na rukama imala odbrambene ozljede. Njen suprug Ago u vrijeme ubistva nije bio u kući nego je bio kod komšije, a potom i u džamiji. On je istragu usmjerio na trag pljačke koja je pošla po zlu. Tvrdio je da su nestali Zlatkini dukati. Također, Ago je odmah iskoristio priliku da naglasi kako je njegov brat Huso mrzio Zlatku te ju je više puta prijavljivao zbog *nemoralna života*. Također je dodao da su mu Husini sinovi gađali kuću kamenjem, ali je dodao i jednu vrlo značajnu rečenicu o tome kako su napadi na Zlatku uslijedili jer je ona “raskošno živjela, po njihovoj tužbi sa svakom osobom snošaje imala, te žitelji ondenjeg sela smrti Zlatke nimalo nežale niti hotiše što dokazati”.¹¹⁴ U daljoj istrazi detaljno su ispitani Husini sinovi – Osman i Hasan. Sumnja je posebno pala na Osmana koji je te noći bio s prijateljem, ali su imali svjedoke koji su potvrdili da su njih dvojica prenočili u selu Obre. Iako je na Osmanovoj odjeći pronađeno nešto krvi u malim tragovima, nije ga se moglo dovesti u vezu sa Zlatkinim ubistvom jer je on tvrdio da je krv njegova, od čira. Uprkos tome, on i prijatelj su uhapšeni i predani s dokazima Kotarskom uredu Visoko. Međutim, priča se počinje odmotavati tek u izvještaju navedenog kotarskog ureda.¹¹⁵ Na ovom mjestu Zlatkin nemoralni život, koji je ranije tek izdaleka spomenut, sada postaje nepobitna činjenica koja se pravda brojnim pritužbama koje su protiv Zlatke podnosili kako mještani tako i njen suprug. Upravo je suprug insistirao na tome da je Zlatkin slučaj najvjerojatnije obično grabežno umorstvo. Budući da u kući žrtve, kao ni kod osumnjičenih, nisu pronađeni nikakvi solidni dokazi, kompletan slučaj zaključen je kao neriješen. Ipak, kotarski predstojnik istaknuo je nešto vrlo važno: smatra se da je mržnja stanovništva prema ubijenoj ženi bila tolika da za njom niko ne žali i da čak misle da se počinitelj “sevabio” ovim djelom. Predstojnik čak smatra da se ne

¹¹³ ABiH, ZVBiH, 1902, kutija 149, 49-26 (Kaznena prijava koju potpisuje Oružnička postaja Kakanj-Doboј i šalje Oružničkom zbornoј zapovjedništvu u Sarajevo, 21. decembar 1901). Najčešći načini izvršenja samoubistva su vješanje, upotreba vatrenog oružja i trovanje. Nakon njih, tu je i skok sa visine, kao i utapanje. Upotreba noža se ne spominje. Pogledati G. Penev i B. Stanković, “Samoubistva u Srbiji: najzastupljeniji načini izvršenja”. *Demografija* 14 (2017): 16–17, 20–22.

¹¹⁴ ABiH, ZVBiH, 1902, kutija 149, 49-26 (Kaznena prijava koju potpisuje Oružnička postaja Kakanj-Doboј i šalje Oružničkom zbornoј zapovjedništvu u Sarajevo, 21. decemabr 1901).

¹¹⁵ ABiH, ZVBiH, 1902, kutija 149, 49-26 (Kotarski ured Visoko – ZVBiH, 10. januar 1902).

može isključiti ni vjerski fanatizam koji stoji iza ovoga slučaja,¹¹⁶ što je, naravno, orijentalističko tumačenje islama i sa samim slučajem nema puno veze budući da i ostale konfesionalne zajednice nisu tolerirale ponašanje koje su smatrale nemoralnim.

Dakle, ovaj slučaj je interesantan iz više razloga. Na momente se čini kao zavjera zajednice i supruga Age protiv Zlatke Ganibegović. Njen način života očigledno mnogi nisu opravdavali tako da je akumulirana velika doza mržnje prema ovoj ženi. U to je bio uključen i njen suprug, koji se morao osjećati nemorno, dok je u očima suseljana sigurno izgledao kao neko ko je u sopstvenoj obitelji izgubio autoritet. Rješenje situacije zajednica je tražila u eliminaciji žene koju su toliko mrzili.¹¹⁷ Da je postojala neka vrsta udruženog poduhvata, govori i činjenica da je seoski muhtar ovaj slučaj prvobitno prijavio kao samoubistvo iako su rijetki slučajevi u kojima bi se neko, ko ima suicidalne misli, zaklao. Dalje, Zlatkin suprug insistirao je na tome da je njegova supruga ubijena usljed krađe u kojoj je, vjerojatno, iznenadila lopove, čime je kompletan slučaj htio predstaviti kao nesreću, a ne ubistvo s namjerom. Uloga Osmana i njegovog prijatelja, također, nije rasvijetljena do kraja. Osman je imao motiv i prethistoriju loših odnosa sa žrtvom. Njegova odjeća nije bila čista iako je tvrdio da je noć proveo u posve drugom selu, kod rodice. Tišina sredine i okolnost da je zajednica osjećala olakšanje jer Zlatka više nije bila među živima, kao da su utjecale na dalji tok istrage pa su se i nadležna tijela defetistički pomirila s tim da je slučaj teško riješiti.¹¹⁸

Ubistvo Luce Papić riješeno je, ali je specifično zbog toga ko ga je počinio. Ovo je jedan od rijetkih slučajeva koje sam analizirala, u kojem su ženu ubile žene. Naime, Ivo Babić iz mjesta Jezerci u kotaru Travnik prijavio je u maju 1917. godine da se u jednoj praznoj kući nalazi leš Luce Papić, majke troje djece.¹¹⁹ Oružnička ophodnja ustanovila je da je Luca pretučena na smrt i da su rane najvjerojatnije nastale udarcima kamenom. Svjedoci su potvrdili da su Lucu pretukle Ruža (56) i Ana (17), majka i kći, tjerajući je kroz selo uz povike "jami više kurvo jedna". Ana je Lucu gađala kamenjem, a Ruža ju je tukla nekim drvetom. Luca se sklonila u podrum napuštene kuće gdje je od dobijenih ozljeda podlegla. Jedna svjedokinja ispričala je kako joj se Ana pohvalila da je Lucu pretukla jer joj je ukrala jare. Udarila ju je "tako da joj (je) sva glava puknula". Potom ju je zaključala u podrum napuštene kuće kako bi je prijavila

¹¹⁶ Isto.

¹¹⁷ Da, mizoginija je bila prisutna u ovom slučaju, bez imalo sumnje.

¹¹⁸ To je dojam koji ostavlja izvještaj Kotarskog ureda Visoko. ABiH, ZVBiH, 1902, kutija 149, 49-26 (Kotarski ured Visoko – ZVBiH, 10. januar 1902).

¹¹⁹ ABiH, ZVBiH, 1917, kutija 21, 25-111/5 (Kotarski ured u Travniku – ZVBiH, 6. juna 1917).

za krađu jareta, ali i kako bi priznala da ju je ubila.¹²⁰ Ono što posebno zapanjuje kod ovoga slučaja jeste činjenica da su dvije osumnjičene žene pokazale nevjerovatnu okrutnost prema ženi koja je tvrdila da je gladna i koja im je zato uzela jare. To njen čin, naravno, ne opravdava, ali ratna 1917. godina bila je iznimno teška i mnoge ljudske živote je odnijela upravo zbog teških uvjeta života.¹²¹ Osim toga, krađa jareta nije trebala izazvati tako veliku količinu mržnje i okrutnosti. Podsjećam, i Lucino smaknuće je imalo elemente javnosti. Počiniteljice su znale da su ovoj ženi zadale letalne udarce jer su jednom svjedoku rekle da ona sada u podrumu “krepava”. Korišteni termin ukazuje da su ubice Luci oduzele značajke ljudskosti i da su je poistovjetile sa životinjom koja treba umrijeti. Način na koji je Ana svjedokinji opisala kako je pretukla Lucu, također, ukazuje na nedostatak bilo kakvog pokajanja i suosjećanja. Dapače, upućuje na to da je Ana smatrala svojim čin opravdanim, tako da je vlastima istovremeno htjela priznati i Lucinu krađu, ali i njeno ubistvo. Dakako, sve navedeno se može gledati i kroz prizmu njenih godina i možebitne naivnosti. Kod Ruže je, s druge strane, proračunatost isplivala na površinu budući da je apsolutno negirala izvršenje zločina dok je sav teret prebacivala na kćer (koja je kao malodobna mogla proći s lakšom kaznom).

U konačnici, izuzmemo li tri slučaja sumnjive smrti i dva slučaja u kojem nije bilo ni osumnjičenih ni uhapšenih lica, na temelju preostalih 17 slučajeva mogu se izvući neki općeniti zaključci o značajkama prethodno opisanih ubistava u kojima su žrtve bile žene. U skoro 90% zabilježenih slučajeva ubistava ili pokušaja ubistava žena počinitelji su bili muškarci. Za samo dva ubistva bile su osumnjičene ili su čin priznale žene. Također, u skoro 90% slučajeva ženu je usmrtilo njoj dobro poznato lice, dok su u samo dva slučaja za ubistvo/pokušaj ubistva bili osumnjičeni ili okrivljeni stranci. Pri tome je najveći broj žena stradao od ruke svog intimnog partnera (supruga, nevjenčanog supruga, ljubavnika), njih sedam, dok je jedan dio žena trpio nasilje djevera (što ukazuje na patrijarhalne odnose u mnogim domaćinstvima) ili drugog člana obitelji (3)¹²² te, na koncu, i komšija (5).¹²³

¹²⁰ Isto.

¹²¹ O tome više kod M. Kujović, “Privremeno izmještanje bosanskohercegovačke djece u Slavoniju (1917–1920) prema građi Arhiva Bosne i Hercegovine”. *Historijska traganja* 6 (2010): 35–48.

¹²² Ubistvo Mare Perić, ABiH, ZVBiH, 1891, kutija 176, 113–44. Pokušaj ubistva Teodore Maruljić koju je htio odbraniti muž, ali je podlegao ranama; ABiH, ZVBiH, 1913, kutija 52, 25–111/24. Mentalno nestabilni Ivan Tepurić ubio je snahu Ivušu s dva udarca pijukom u glavu; ABiH, ZVBiH, 1915, kutija 37, 25–112/6.

¹²³ Već opisani slučaj ubistva Luce Papić koju su ubile komšinice Ana i Ruža zbog krađe jareta. Potom u fusnoti 80 spomenuti slučaj Marije Gogić. Iako je osumnjičeni za njeno ubistvo

U najvećem broju slučajeva ubistvo žene uslijedilo je kao rezultat obiteljskog nasilja, ljubomore i posesivnosti intimnog partnera te uvjerenja da je žrtva počinila preljub i da je stoga njena smrt opravdana. U nekim slučajevima smrt je uslijedila nakon svađe ili nakon počinjene pljačke u kojoj su kradljivci uočeni za vrijeme izvršenja djela.¹²⁴ Kao što sam ranije navela, a ovdje to želim još jednom naglasiti, neki počinitelji ubistava/pokušaja ubistva nisu imali nikakav problem da se nakon počinjenog djela sami predaju ili da kasnije priznaju svoj čin. Tu okolnost tumačim činjenicom da su oni smatrali kako su se svojim nedjelom dokazali zajednici, povratili svoju maskulinu ulogu krajnjeg obiteljskog autoriteta, a time i kontrolu nad vlastitim i životom članova svoje obitelji. Čini se kako im je zakonska kazna za počinjeni zločin predstavljala manji problem.

Kada je u pitanju sredstvo počinjenja ubistva ili njegova pokušaja u deset slučajeva, što je više od 50% svih analiziranih primjera, žena je usmrćena udarcem u glavu nekim predmetom (pijuk, sjekira, štap, drvo ili kamen). U sedam slučajeva korišten je nož, bilo da se radilo o nanošenju tjelesnih ozljeda, bilo da je žrtva preklana, što, ujedno, predstavlja i najstrašniji tip ubistva i govori kako o tome da je u pitanju intimni čin, tako i o tome da je počinitelj osjećao veliki emocionalni naboj. Slično se može reći i za slučajeve davljenja. Ukupno su zabilježena tri. U dva od ta tri slučaja ženu je udavio njen partner nakon burne prepirke.

---

nosio isto prezime kao i ona, nije ukazano na to da su bili u rodbinskim vezama (ona je svakako bila u ljubavnoj vezi s njegovim ocem), nego su bili prve komšije. Anicu Miljak usmrtio je sjekirom komšija Ante Brzica (23) jer mu je prigovorila zbog ulaska njegovih volova u šumicu njene obitelji. ABiH, ZVBiH, 1914, kutija 63, 25-112/25. Spasu Zoranović, čija je obitelj bila na lošem glasu zbog podmetanja požara, te koja je bila pod istragom radi ubistva, najvjerojatnije su usmrtila dvojica komšija pod nerazriješenim okolnostima. ABiH, ZVBiH, 1905, kutija 29, 24-37. Đuju Šender proganjao je i najvjerojatnije ubio komšija Nikola Mikić jer mu je prvu ženu, navodno, otrovala, a drugu "očarala i očerala". ABiH, ZVBiH, 1901, kutija 236, 49-22.

¹²⁴ Jedan takav poseban slučaj je onaj u kojem je zamalo smrtno stradala Vasilija Dukić. Kod ovoga primjera pokušaja ubistva specifično je to što se on odigravao s obje strane granice između Bosne i Hercegovine i Hrvatske. Zločin je započeo kao krađa u hrvatskom mjestu Oblaj kada su lopovi provalili u kuću Dukića. Vasilija nije samo otkrila i preplašila trojicu lopova nego je jednog od njih, Miću Eremiju, pratila preko bosanske granice da bi se konačno s njim suočila u jednom šumarku. Eremija ne samo da je Vasiliju pretukao nego joj je zadao čak 27 udaraca nožem. Njene pozive u pomoć čuli su mještani koji su pomogli u njenom spašavanju i hapšenju počinitelja ovoga stravičnog zločina. Nevjerojatno je da je Vasilija uspjela preživjeti ovako silovit napad i da je mogla svjedočiti o tome što joj se desilo. ABiH, ZVBiH, 1901, kutija 236, 49-17.

4.6. Ukradeno djetinjstvo: Slučajevi nasilja nad djevojčicama

Prema Članu 1. UN-ove Konvencije o pravima djeteta, koja je usvojena 20. novembra 1989. godine, dijete “označava svaku osobu mlađu od 18 godina”.¹²⁵ U 19. stoljeću, u određenim zemljama, sve osobe koje su imale ispod 24 godine starosti smatrane su malodobnim. Kategorija djeca obuhvatala je sve osobe koje nisu još napunile sedam godina života, dok su oni između sedme i četrnaeste godine smatrani “nezrelim”.¹²⁶ U pedagoškim diskursima u Bosni i Hercegovini ljudski život se dijelio u tri perioda. Prvi period – mladost, trajao je do 24. godine života, no u popisnim kategorijama stanovništva ta granica je bila do 20. godine.¹²⁷

Danas se nasilje nad djecom definira na sljedeći način: “Violence against children refers to any deliberate, unwanted and non-essential act, threatened or actual, against a child or against multiple children that results in or has a high likelihood of resulting in death, injury or other forms of physical and psychological suffering.”¹²⁸ Današnja istraživanja pokazuju da se nasilje nad djecom u najvećem broju slučajeva (65%) dešava putem zanemarivanja, dok se 21% odnosi na tjelesno, 8% na seksualno i 6% na druge tipove nasilja.¹²⁹ U prošlosti su posebna prava djece prepoznata tek u drugoj polovini 19. stoljeća u smislu njihove zaštite od seksualnog zlostavljanja. U Austriji je Kaznenim zakonom iz 1852. godine, članovima 127. i 128, bilo zabranjeno održavati izvanbračne spolne odnose sa ženskim osobama mlađim od 14 godina, kao i zloupotrijebiti dječake i djevojčice mlađe od 14 godina radi zadovoljavanja vlastitih (spolnih) želja.¹³⁰ U Bosni i Hercegovini je bilo slično.¹³¹

Iako treba naglasiti da je istraživanje povijesti djece izazovan zadatak zbog manjka povijesnih vrela,¹³² u nastavku ću prikazati devet slučajeva nasilja

¹²⁵ Konvencija dostupna na: https://www.ombudsmen.gov.ba/documents/obmudsmen_doc-2013031807224360cro.pdf (pristupljeno: 9. 8. 2024. godine).

¹²⁶ B. Kerchner, “Kinderrechte und Kinderpolitik im 19. Jahrhundert”. *Werkstattgeschichte* 63 (2013): 63–64.

¹²⁷ M. Inaba, *Ideja djetinjstva u Bosni i Hercegovini 1878–1918: utjecaj darvinizma*, doktorska disertacija (Sarajevo: UNSA – Filozofski fakultet, 2015): 47.

¹²⁸ *International Classification of Violence against Children* (New York: UNICEF, 2023): 13.

¹²⁹ *Violence Against Children* (Solana Beach: SurfNetKids, 2020): 3.

¹³⁰ J. K. Kirchknopf, “Sexuelle Gewalt gegen Kinder im österreichischen Strafrecht des 19. und 20. Jahrhunderts – ein Delikt und Strukturmerkmal zugleich”. *ÖZG* 28/3 (2017): 110.

¹³¹ Čl. 202. i 203. Kaznenog zakona za BiH. *Sammlung*: 115–116.

¹³² D. Stanić, I. Mrđen i R. Kralj-Bassard, “Nasilje prema djeci i kriminalitet mladih u Dubrovniku u 18. stoljeću”. *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 53/1 (2015): 242.

izvršenog nad djecom u Bosni i Hercegovini krajem 19. i početkom 20. stoljeća. U pitanju su slučajevi silovanja (5), pokušaja silovanja sa smrtnim ishodom (1), ubistva (2) i zanemarivanja (1) djece, tj. djevojčica.

Prva dva slučaja, koja ću opisati i protumačiti, počinile su odrasle, punoljetne osobe nad djevojčicama mlađim od 13/14 godina pa se oni, prema današnjim definicijama, zasigurno mogu svrstati u slučajeve pedofilije.¹³³

U prvom slučaju Milan Tošić, star 24 godine, iz mjesta Selište u kotaru Čajniče, silovao je u Sarajevu dvije djevojčice od sedam i osam godina. Zločin je počinio u ljeto 1906. godine dok je radio na kolodvoru, prvo kao sluga kod restoratorke Marije Ruppert, a potom kao hamal. Prilikom da počinio ovakav zločin Milan je pronašao zahvaljujući okolnosti što su obje djevojčice pomagale svojim majkama na poslu te su se tako pojavljivale u javnosti i ponekad ostajale same. U slučaju osmogodišnje Margarete Geiger, koju je silovao u junu navedene godine, iskoristio je priliku kada je djevojčicina majka, inače kelnerica na kolodvoru, bila bolesna pa ju je na poslu mijenjala kćerka. Samu i nezaštićenu Margaretu Milan je silovao zabranivši joj da o tome bilo što kaže.¹³⁴ Prijetnja je djelovala tako da je djevojčica šutjela o onome što joj se desilo dok je predator tražio novu žrtvu. Nju je pronašao u djevojčici koju je vrlo dobro poznao jer je s njenom majkom radio u restoratorskoj radnji Ruppertove. Kuharica Gizela Klampfel očigledno je dovodila svoju djecu, Miciku/Mitziku (7) i Justinu (2,5), na posao jer je Milan imao priliku da se s njima "druži" i kupuje im šećera. Na taj način vidimo da je on radio ono što se u suvremenoj stručnoj literaturi naziva *grooming*.¹³⁵ To je svojevrsna priprema i stjecanje povjerenja kod djevojčice kako bi se sam nasilni čin što lakše proveo u djelo. Milan je iskoristio priliku kada je Micika bila sama u radnji. Odveo ju je u jednu šupu i tamo silovao uz prijetnju da o tome ne smije nikome govoriti. Silovanje je nakon nekoliko dana ponovio. Ni Micika nije smjela ništa govoriti o strašnom nasilju koje je pretrpjela, međutim, obje djevojčice su oboljele od kapavca¹³⁶ što su primijetile njihove

¹³³ Više o tome pogledati G. Perrotta, "Pedophilia: Definition, classifications, criminological and neurobiological profiles, and clinical treatments. A complete review". *Open Journal of Pediatrics and Child Health* 5/1 (2020): 19–26. Usporediti: S. Stočanin, "Pedofilija, jedan od oblika seksualne perverzije". *Kriminalističke teme* 3–4 (2013): 129.

¹³⁴ ABiH, VSBiH – Krivično odjeljenje (dalje: KO), 1906, kutija 53, br. 534. Osuda Okružnog suda u Sarajevu, br. 5491 od 16. novembra 1906. godine. Usporediti: H. Younis, *Žene u sudskim spisima*: 178–179.

¹³⁵ S. Craven, S. Brown, E. Gilchrist, "Sexual grooming of children: Review of literature and theoretical considerations". *Journal of Sexual Aggression* 12/3 (2006): 287–299.

¹³⁶ Kapavac je venerična bolest. Više o tome kod M. Radušić, *Odnosi vlasti prema zdravstvenom pitanju u Bosni i Hercegovini (1878–1941): komparativni pristup istraživanju*, doktorska disertacija (Sarajevo: UNSA – Filozofski fakultet, 2024): 421.

majke i odvele ih doktoru. Tek je liječnički pregled i blagi pritisak majki natjerao obje djevojčice da progovore o užasnoj traumi koju su doživjele.¹³⁷

Sud nije imao nikakve dileme: Milan Tošić osuđen je na sedam godina zatvora. Utvrđeno je da je bolovao od kapavca, od čega su oboljele i djevojčice čije liječenje je trajalo preko mjesec dana. Djevojčice se nisu poznavale međusobno pa nisu mogle smisliti priču protiv Milana. Majke ovih djevojčica nisu imale ništa protiv njega te također nisu mogle lažno svjedočiti na sudu, a Franz Klampfel izjavio je da je Milan, kada je vidio da policija razgovara sa svjedocima, uzviknuo: “Što počinih, moraću odsjedjeti zato 2–3 godine dana.”¹³⁸ S obzirom na to da kod donošenja presude nije bilo olakotnih okolnosti, dapače, radilo se o serijskom silovatelju djevojčica, pri čemu je jednu od žrtava opetovano silovao, začuđujuće je da Milan nije dobio maksimalnu kaznu zatvora predviđenu za čin silovanja, a to je deset godina teške robije. Iz ovoga primjera vidimo da je Milan birao djevojčice mlađe životne dobi, koje se nisu mogle braniti od njegovog napada i koje je bilo lako uplašiti kako o silovanju ne bi progovorile. Nije jasno da li je navedeni Franz, Micikin otac, ali moguće je da se u oba slučaja radilo o samohranim majkama pa je silovatelj smatrao da su djevojčice time predstavljale lakši plijen te da, u skladu s patrijarhalnim uvjerenjem, nisu imale mušku glavu koja bi ih branila.

Naredni slučaj desio se u Zenici 1902. godine. Marija Lipold radila je kao gostioničarka u hotelu Werosta. Njezina osmogodišnja kćerka Terezija provodila je vrijeme s njom na poslu. Djevojčica se požalila jednom prilikom na bol među nogama, odnosno, osjećala je da joj nešto *gori*. Nakon što je majka pregledala dijete shvatila je da nije riječ o bolesti nego da je neko njenoj djevojčici nešto učinio. Pregled dr. Wertheimera potvrdio je najstrašnije sumnje – Terezija je bila silovana. Prilikom ispitivanja djevojčica je ukazala na Roberta Ellenbergera, starog 51 godinu (porijeklom iz Temišvara), koji je također radio u hotelu.¹³⁹ On ju je, prema njenim navodima, odveo u štalu, “turao joj prst u udo”, a na njene povike rekao da bude mirna. Vrlo je signifikantna izjava djevojčice da cijeli događaj nije smjela ispričati majci jer se plašila da će je majka istući. Po tome vidimo da je djevojčica već razvila osjećaj krivnje iako je nad

¹³⁷ ABiH, VSBiH – Krivično odjeljenje (dalje: KO), 1906, kutija 53, br. 534. Osuda Okružnog suda u Sarajevu, br. 5491 od 16. novembra 1906. godine.

¹³⁸ Isto.

¹³⁹ ABiH, ZVBiH, 1902, kutija 144, 44 (Straža sigurnosti Zenica – Kotarski ured Zenica, 12. maj 1902).

njom učinjeno nasilje. Robert je tvrdio da on nije kriv i da se s Terezijom i ostalom djecom više puta šalio. Međutim, za oružničku patrolu izjava djevojčice je bila dovoljna da Robert bude uhapšen i predan kotarskom zatvoru. Kao dokaz dostavljene su djevojčicine uflekane haljinice.¹⁴⁰ S obzirom na to da je Robert ukazao na to da se s Terezijom i drugom djecom šalio i ovaj njegov potez može se tumačiti kao vrsta pripreme djevojčice. Žrtva mu je bila poznata i uvijek u blizini. Ni ovdje se otac djevojčice ne spominje pa je i to silovatelju moglo predstavljati olakšavajuću okolnost. Nažalost, detalji ovoga slučaja, kao ni njegov rasplet nisu mi poznati.

U naredna tri slučaja silovanja nisu samo žrtve ovoga nasilnog čina bile malodobne, nego su i njihovi silovatelji bili maloljetnici. Najstariji među njima, Pero Ostoja iz mjesta Ševarlije u kotaru Doboju, imao je 17 godina kada je u ljeto 1897. godine silovao osmogodišnju Anu Malinić. Silovanje je izvršeno u predvečerje, na njivi na kojoj je malena Ana čuvala ćurke.¹⁴¹ Optuženi je poricao izvršenje čina, pozivao se na svjedoke kod kojih je, kako je tvrdio, boravio u kući do mraka. Međutim, liječnički pregled je potvrdio napad, majka Joka je svoju djevojčicu pronašla krvavu, a Perini svjedoci izjavili su da je njihovu kuću napustio prije mraka (dakle, prije nego je zločin počinjen). Sud nije imao nikakvu dilemu te je Ostojića osudio na četiri godine tamnice. Kao olakšavajuće okolnosti uzete su u obzir njegove godine, ranija neporočnost i zanemareni odgoj.¹⁴² Posebno je posljednja stavka važna jer i zanemarivanje predstavlja vrstu nasilja. Tako je nasilju izloženi Pero Ostojić i sam postao nasilnik, no time se pravosuđe u habsburškoj Bosni nije posebno bavilo.¹⁴³

Naredni slučaj ima sličnosti s prethodnim na osnovu mjesta izvršenja zločina silovanja. Jela Mamura, za koju se neodređeno navodi da je imala pet ili šest godina,¹⁴⁴ čuvala je ovce kada ju je iznenada napao čobanin Franjo Tomić (15). I sam još dječak, Franjo je Jeli prilikom čina silovanja zatvorio rukom

¹⁴⁰ Isto.

¹⁴¹ ABiH, VSBiH – KO, 1898, kutija 18, br. 25 (Osuda Okružnog suda Banja Luka od 24. novembra 1897).

¹⁴² Isto.

¹⁴³ Danas je stav prema malodobnim silovateljima drugačiji. Kako su i oni djeca, smatra se da im treba pružiti potrebnu brigu, zaštitu, pomoć i nadzor. Pogledati više o tome kod L. Petö Kujundžić, "Maloljetnici kao počinitelji kaznenog djela obljuje s djetetom (spolno zlostavljanje)". U: *Zbornik radova sa skupa Nasilje nad djecom i među djecom*, ur. Vladimir Kolesarić (Osijek: Sveučilište Josipa Juraja Strossmayera u Osijeku – Filozofski fakultet, 2010): 26.

¹⁴⁴ S obzirom na razvijen stepen austrougarske birokracije ova okolnost pomalo iznenađuje. Uvid u matičnu knjigu rođenih mogao je biti lako ostvaren a djevojčicine godine tačno utvrđene.

usta. Međutim, djevojčica nije oklijevala u tome da ga prijavi. Na sudu Tomić nije poricao svoj čin nego ga je pokušao predstaviti kao dobrovoljni čin spolnih odnosa između dvoje djece, tvrdeći pri tome, da ga je na to navela Jela. Na sudu takve optužbe nisu mogle proći uzimajući u obzir djevojčicine godine – sud je zaključio da je ona bila isuviše mala da bi mogla Tomića pozvati na spolni čin.¹⁴⁵ U dokumentu je na jednom mjestu greškom napisano “petnaestogodišnja Jela”, no riječ petnaestogodišnja neko je podvukao crvenom bojom shvativši da je u pitanju greška. Ovo je jako važno naglasiti s obzirom na Franjinu tvrdnju da je u pitanju bio dobrovoljni čin. U austrougarskom zakonodavstvu dobna granica za pristanak na spolni odnos bila je četrnaest godina.¹⁴⁶ Da je Jela kojim slučajem uistinu imala petnaest godina, slučaj silovanja bilo bi teže dokazati, obzirom na njenu dob iznad zakonske granice, te bi bila Tomićeva riječ protiv njene.

Posljednji slučaj silovanja osmogodišnje djevojčice Zibe ujedno je i najstrašniji s obzirom na činjenicu da se radilo o grupnom silovanju te budući da su silovatelji bili u dobi od deset i četrnaest godina. Naime, slučaj je prijavio Zibin otac, Salih Mazalović iz mjesta Plahovići u kotaru Kladanj. Djevojčicu su u šumi presreli Emin Avdibegović (14) i Sejfo Čavkunić (10) koji su je savladali, začepili usta rukom, silovali a potom joj prijetili da će je zaklati ukoliko nekome kaže za ono što su joj učinili.¹⁴⁷ Iako mi detalji cijelog slučaja nisu poznati, djevojčica je isti dan nekome morala priznati užasno nasilje kojem je bila izložena tako da je njen otac odmah reagirao. Ispitani dječaci su pred seoskim muhtarom i oružnicima priznali svoj čin. Suučesnik im je bio Mustafa Avdibegović (10) koji je Zibu držao za noge tokom silovanja. Jedini koji je činu svjedočio, ali u njemu nije uzeo učešća, nego je s djevojčicom suosjećao i molio da ju puste, bio je Mustafin i Eminov rođak Halim Avdibegović (10). Drugi svjedok naveo je da su ova dva dječaka, na desetak dana prije nego su silovali Zibu, “dvije krave upotrebili”.¹⁴⁸

Može se pretpostaviti da je najstariji dječak osmislio i većinu toga realizirao dok su ga ostali samo pratili. Ziba je uhvaćena u trenutku kada je bila najranjivija, u odsustvu starijih ljudi i roditelja koji bi je mogli zaštititi. Iako su dječaci priznali šta su učinili, nažalost, nije mi poznat rasplet ovih događaja ni

¹⁴⁵ ABiH, VSBiH – KO, 1906, kutija 50, br. 291 (Osuda okružnog suda u Sarajevu br. 2451 od 27. aprila 1906).

¹⁴⁶ Kirchknopf, “Sexuelle Gewalt”: 109.

¹⁴⁷ ABiH, ZVBiH, 1906, kutija 64, 24-191 (Oružnička postaja Kladanj – Kotarski ured Kladanj, 27. maj 1906).

¹⁴⁸ Isto.

kakva je bila kazna u njihovom slučaju, no s obzirom na njihove godine morala je biti iznimno blaga, dok se traumatiziranom djevojčicom niko nije bavio.¹⁴⁹

Iz svih pet analiziranih slučajeva može se zaključiti da su se silovanja djevojčica dešavala i u gradskim i u seoskim sredinama. Riječ je o djevojčicama između pet i osam godina, koje su bile dovoljno velike da pomažu obitelji u različitim poslovima i tako budu izložene opasnostima, a opet, nisu imale dovoljno snage da se odbrane. Silovatelji su ih napadali u trenutku kada su bile same, bilo da je riječ o zatvorenom prostoru ili njivi i šumarku. Svi napadači su bili poznati svojim žrtvama, neki su se posebno potrudili da kod djevojčica, prije nego ih napadnu, izgrade povjerenje i osjećaj povezanosti. U većini slučajeva nijekali su upletenost u slučaj, a u jednom su se čak branili djevojčicinom željom da dođe do spolnog čina. U nekim slučajevima se čini, mada to nije potvrđeno i u izvorima nije jasno navedeno, da su žrtve živjele sa samohranom majkom. U tom su slučaju silovatelji mogli osjećati više samopouzdanja vjerujući da djevojčice nema ko zaštititi. Interesantno je primijetiti da se sredina, tj. roditelji, nisu ustručavali prijaviti silovanje djeteta dok je kod silovanja djevojaka i odraslih žena velika tamna brojka¹⁵⁰ jer se takvo nasilje, zbog stida i stigme, nije tako često prijavljivalo.¹⁵¹

Jedan pokušaj silovanja imao je smrtni ishod. Radmila (8), kći udovice Vasilije Krvopić iz mjesta Jemanlići u kotaru Bugojno, pronađena je mrtva u jednom potoku u martu 1912. godine.¹⁵² I prije nego je sudsko-lijechničko povjerenstvo izašlo na teren da utvrdi o čemu je riječ, oružnička patrola otkrila je počinitelja ubistva. Radilo se o čobaninu Iliji Šuti (15) koji je priznao da je djevojčicu pokušao silovati; došlo je do svađe i Radmila je pala s jednog grebena. Nakon što je pomislio da je djevojčica mrtva, položio ju je u potok. Ilija je po

¹⁴⁹ Prema Čl. 5. KZ-a za BiH, kazneno tretiranje djece do navršениh deset godina starosti izvršavalo se ukorom. Djeca starosne dobi između 11 i 14 godina mogla su biti zatvorena na period od jednog dana do pola godine, ali im se nikada nije sudilo za zločin nego samo za prekršaj. Mogućnost pooštavanja kazne nudio je Čl. 54. *Sammlung*: 80.

¹⁵⁰ Mrđen, Prohaska, Vekarić, "Ritam zločina": 276. U Bosni i Hercegovini zabilježena su 34 slučaja silovanja za period 1900–1904, što znači da je na godišnjem nivou u prosjeku bilo skoro sedam silovanja. Međutim, broj tih slučajeva sigurno je bio znatno veći. *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906* (Zagreb: Štampa Kraljevske zemaljske štamparije, 1906): 475.

¹⁵¹ Kada bi se i prijavilo, bilo ga je teško dokazati što je vidljivo iz slučaja Emine Mučić iz Rogatice koja je za silovanje prijavila agu Derviša Sokolovića. Kako je on čin nijekao, a ona nije imala dokaza, njena prijava silovanja je odbačena. VŠS, "B", 1884, br. 7 (VŠS – Kotarski ured kao šerijatski sud u Rogatici, 6. august 1884).

¹⁵² ABiH, ZVBiH, 1912, kutija 85, 25-111/21 (Kotarska ekspozitura Donji Vakuf – Okružna oblast Travnik, 5. april 1912).

priznanju uhapšen i predan Kotarskom sudu u Bugojnu.¹⁵³ Nažalost, dalji tok istražnog procesa nije mi poznat, no i ovdje se ponavljaju isti uzorci ponašanja kao i u prethodnim slučajevima: djevojčica je bila sama kada je na nju izvršen napad, majka ju je kao udovica samostalno odgajala i napadač joj je morao biti poznat budući da su živjeli u istome mjestu. Da se djevojčica žestoko branila prije pada, jasno je prema napadačevom opisu i to ovaj slučaj čini jedinstvenim.

Naredna dva slučaja ubistava imaju neke sličnosti. U oba slučaja ubijene su djevojčice mlađe od 14 godina, a oba ubistva djevojčica počinile su odrasle žene koje su žrtve dobro poznavale budući da su bile iz istog mjesta. Razlika je jedino u motivu i načinu izvršenja ovih zločina. Mileva Pejić (8) iz mjesta Bistrice u kotaru Žepče ubijena je hladnim oružjem i bačena u potok. Istraga je oružnike dovela do Simeune Križević (40) za koju je u izvještaju navedeno da se radi o vrlo zločestoj ženi. Ona je priznala da je ubila djevojčicu jer je čuvajući stoku zaspala, pa joj je krava ušla na Simeunin posjed, u njeno sijeno.¹⁵⁴ Iako su detalji izvještaja o ovom ubistvu vrlo oskudni, može se ipak jedno primijetiti: ubistvo nožem, s višestrukim ubodnim ranama, može upućivati na ogromnu količinu negativnih osjećanja, najprije ljutnje. Osim toga, odbacivanje tijela djevojčice u potok također je znak okrutnosti i izostanka bilo kakve empatije.

Za razliku od Mileve, Fatima Ahmić (10) iz mjesta Lokvine u kotaru Zenica ubijena je jer se posvađala s nešto mlađim dječakom iz susjedstva. Njegova majka Hadžira Relja djevojčicu je pretukla nogama i rukama tako jako da je ona vrlo brzo nakon tog kobnog susreta podlegla teškim ozljedama koje su bile jasno vidljive na njenom tijelu.¹⁵⁵ Budući da su Fatiminom premlaćivanju svjedočile neke komšije, Hadžira nije mogla poreći upletenost u ovaj zločin, no pokušala ga je relativizirati navodeći da je djevojčicu udarila samo dvaput po glavi. U svakom slučaju, i ovdje je vidljiva silina napada te prisustvo negativnih emocija koje su bile pogubne za djevojčicu.

Posljednji slučaj je vrlo interesantan jer se tiče zanemarivanja, ali o njemu je zabilježeno tek nekoliko informacija. Ime preminule djevojčice, siročeta porijeklom iz ugarskog dijela Monarhije, stare trinaest godina, nije čak ni zabilježeno. Zna se samo da je radila kao sluškinja kod apotekara Kellera u Bosanskom Novom. Njena iznenadna smrt dovodila se, u početku, u vezu s dizenterijom, no komšije su ukazale na mogućnost zanemarivanja osnovnih potreba ove djevojčice posebno od apotekarove supruge, koja u istrazi uopće

¹⁵³ Isto.

¹⁵⁴ ABiH, ZVBiH, 1905, kutija 29, 24-37/12 (Kotarski ured Žepče – ZVBiH, 9. septembar 1905).

¹⁵⁵ ABiH, ZVBiH, 1902, kutija 144, 44-88 (Oružnička postaja Zenica – Kotarski ured Zenica, 24. septembar 1902).

nije lijepo opisana. Utvrđeno je da ovaj slučaj ima elemente krivične radnje i odlučeno je da se povede temeljita istraga.¹⁵⁶ Pretpostavljam da se ovdje radilo o uskraćivanju adekvatne hrane i njege tokom djevojčicine bolesti tako da je ona na kraju umrla.

Kod svih devet slučajeva nasilja nad djecom vidljivo je da se ono više dešavalo u ruralnim nego u gradskim sredinama (6:3). Sve djevojčice doživjele su nasilni čin od poznatih osoba, mahom njihovih komšija, poznanika ili suseljana. Nasilni napadi na djevojčice desili su se, u pravilu, kada su one bile same i nezaštićene. Nasilnici nisu uvijek bili punoljetni jer su u četiri od devet slučajeva silovanje ili pokušaj silovanja sa smrtnim ishodom počinila djeca. U većini slučajeva nasilnici su bili muškarci, dok su u samo dva slučaja nasilje počinile odrasle žene. Ovdje je važno naglasiti da se kazneni sistem bavio mahom osumnjičenima ili osuđenima, vodeći računa o tome koliku će im kaznu odmjeriti, a sve u cilju zaštite javnog reda i mira te društvene stabilnosti i sigurnosti. Nema nijedan trag koji bi upućivao na to da se vodilo računa o stravičnim posljedicama koje je nasilje ostavilo na malena tijela i psihu djevojčica¹⁵⁷ (onih koje su preživjele napade). One su, čini se, prepuštane svojim najbližim da se nose s njihovim traumama.

4.7. Zaključak

Proces postepene modernizacije, kojem je bosanskohercegovačko društvo bilo izloženo od sredine 19. stoljeća, kao i ubrzana industrijalizacija i uvođenje kapitalističkih modaliteta privređivanja nakon austrougarske okupacije (1878) utjecali su na rastakanje tradicionalnih obrazaca ponašanja unutar patrijarhalnog društva. Iako ograničenih dometa, emancipacija žena utjecala je na revidiranje muških i ženskih rodni uloga što je za posljedicu imalo to da se maskulina sfera društva osjetila ugroženom. Povratak na “industrijske postavke”, po kojima bi maskulinitet ponovo bio definiran u skladu s ranijim “prirodnim” pozicijama muškaraca unutar patrijarhalnog društva, podrazumijevao je i upotrebu nasilja koje je bilo usmjereno prema ženama, djevojkama i djevojčicama. Ovo nasilje, često praćeno izlivima mržnje i drugih vrlo negativnih

¹⁵⁶ ABiH, ZVBiH, 1905, kutija 29, 24-41 (Kotarski ured Bosanski Novi – Okružna oblast Banja Luka, 18. januar 1905).

¹⁵⁷ O posljedicama nasilne viktimizacije pogledati više Irma Kovčo Vukadin, “Nasilna viktimizacija djece u Hrvatskoj – stanje i trendovi”. U: *Zbornik radova sa skupa Nasilje nad djecom i među djecom* (Osijek: Sveučilište Josipa Juraja Strossmayera u Osijeku – Filozofski fakultet, 2010): 252–253.

emocija, ogledalo se u ugrožavanju života i tijela ženske populacije, a odigralo se mahom tamo gdje su žene trebale biti najzaštićenije – unutar obitelji. Kako je nakon 1878. godine regulirana prostitucija u Bosni i Hercegovini, uz nju se pojavio još jedan vrlo ozbiljan socijalni problem – trgovina djevojkama. Iako je Zemaljska vlada ulagala velike napore da spriječi ovu negativnu pojavu, u praksi se dešavalo da upravo zemaljski službenici budu uključeni u trgovinu djevojaka iz Srbije, Ugarske i Bosne. Slično se može reći i za pojavu otmica djevojaka koja se u zemlji smatrala općeraširenom i gotovo normalnom. Austrougarska vlast nastojala je ovaj problem riješiti zakonskim putem, ali u praksi nije činila ništa da otmice djevojaka budu iskorijenjene kod naroda. Tako se vlast bavila posljedicama, a ne uzrokom problema. Jednako tako se bavila samo posljedicama ubistava žena. Moje istraživanje je pokazalo da su žene mahom stradale od ruke supruga, nevjenčanog partnera ili ljubavnika. Motiv za ubistvo često je bila muškarčeva ljubomora, posesivnost i uvjerenost u nevjerstvo supruge/partnerice. Budući da se većina počinitelja ubistva žena samostalno prijavljivala vlastima, može se zaključiti da su taj čin smatrali pravdenim te da su smatrali da su njime vratili svoju muškost. Djevojčice su najčešće bile seksualno ugrožavane, i to u dobi do 14 godina. Silovatelji su mahom koristili priliku kada su djeca bila usamljena i nezaštićena. Svi napadači su bili poznati svojim žrtvama. Važno je još naglasiti da se kazneni sistem bavio uglavnom privođenjem krivaca i izricanjem osuda dok se strahovitim posljedicama nasilja izvršenog nad ženama i djevojčicama niko nije bavio. Žene i djevojčice su uglavnom bile prepuštene sebi i svojim obiteljima da se nose s traumama.

Bibliografija

Popis skraćenica

CeHIS	Centar za historijska istraživanja
HAZU	Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
OZG	Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften
SEEU	South East European University
UN	United nations
UNICEF	United Nations International Children's Emergency Fund
UNODC	United Nations Office on Drugs and Crime
UNSA	Univerzitet u Sarajevu

Neobjavljeni primarni izvori

1. Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Sarajevo
  - Zajedničko ministarstvo finansija (ZMF)
  - Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (ZVBiH)
  - Vrhovni sud za Bosnu i Hercegovinu (VSBiH)
  - Vrhovni šerijatski sud (VŠS)

Objavljeni primarni izvori

Bošnjak

Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906. Zagreb: Štampa Kraljevske zemaljske štamparije.

Renner, Heinrich. 1900. *Herceg-Bosnom uzduž i poprijeko. Putovanja Henrika Rennera.* Mitrovića: Naklada Hrvatske dioničke tiskare.

Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen 1878–1880, sv. 2. Wien: Aus der k. k. Hof- und Staatsdruckerei.

Sarajevski list

Sladović pl. Sladojevički, Eugen. 1915. *Priručnik zakona i naredaba za upravnu službu u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Vlastita naklada.

Žuljić, Mijo. 2023. *Vareš 1897. – 1911.*, prir. Jakša Primorac, Mirjana Crnić Novosel i Mario Katić, Zagreb: HAZU.

Sekundarni izvori

Aljinović, Nevena. 2024. Intimni femicid u kontekstu obiteljskog nasilja: od neologizma do nomenklature kaznenog djela. *Služba Božja* 64/1: 57–98.

Buconjić, Nikola. 1908. *Život i običaji Hrvata katoličke vjere u Bosni i Hercegovini.* Sarajevo: Tiskom i nakladom Daniela A. Kajona.

Campbell, Kirsten. 2022. On Violence as a Feminist Problem: Producing Knowledge on sexual and Gender-based Violence. U: *Uprkos strahu i tišini: Univerziteti protiv rodno zasnovanog nasilja*, ur. Zilka Spahić Šiljak, Jasna Kovačević, Jasmina Husanović, Sarajevo: UNSA – TPO Fondacija, 31–41.

Craven, Samantha, Brown, Sarah, Gilchrist, Elizabeth. 2006. Sexual grooming of children: Review of literature and theoretical considerations. *Journal of Sexual Aggression* 12/3: 287–299.

Čulinović-Konstantinović, Vesna. 1996. Tradicija sklapanja braka otmicom u Bosni i Hercegovini. *Glasnik Zemaljskog muzeja* 48–49: 145–169.

Dundović, Zdenko, Čavar, Klara. 2020. Povijesno-pravni kontekst otmice, silovanja i prisilne ženidbe na području Ninske biskupije u 18. stoljeću – primjer Agate Zubčić iz Poličnika. *Povijesni prilozi* 58: 45–73.

- Dundović, Zdenko. 2022. *Rito Greco i Rito Latino* – opažanja o problematici nasilnih otmica djevojaka iz ženidbenih spisa Ninske biskupije (17.–18. st.). *Crkva u svijetu* 57/1: 31–61.
- Duvnjak, Jela. 2017. (Ne)redovito sklapanje braka u livanjskom kraju. *Cleuna* 2: 188–198.
- Fauvel, Aude. 2013. Crazy Brains and the Weaker Sex: the British Case (1860–1900). *Clio* 37: 1–25.
- Federici, Silvia. 2004. *Caliban and the Witch. Women, the Body and Primitive Accumulation*. New York: Autonomedia.
- Foucault, Michel. 2002. *Nenormalni*. Novi Sad: Svetovi.
- Galić, Branka. 2002. Moć i rod. *Revija za sociologiju* 33/3–4: 227.
- Gazetić, Adisa. 2008. Patrijarhat nekad i sad: Tranzicija i tradicijski obrazci. *Tranzicija* 10/21–22: 49–60.
- Gender-related Killings of Women and Girls (Femicide/Feminicide)* 2023. Vienna: UNODC.
- Harb-Ranero, Saide. 2022. Patriarchal Colonization of the Female Body in Machinal and Clit Notes. *The Graduate Review* 7: 69–80.
- Inaba, Mitsutoshi. 2015. *Ideja djetinjstva u Bosni i Hercegovini 1878–1918: utjecaj darvinizma*, doktorska disertacija. Sarajevo: UNSA – Filozofski fakultet.
- International Classification of Violence against Children* 2023. New York: UNICEF.
- Jahić, Adnan. 2017. *Muslimansko žensko pitanje. Žena u intelektualnom i društvenom životu Bošnjaka od aneksije do Zakona o zabrani nošenja zara i feredže (1908–1950)*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb; Ibn Sina; Gradski ured za obrazovanje, kulturu i sport Grada Zagreba.
- Jazbinsek, Dietmar. 1999. Der Handel mit Mädchen: soziales Problem oder urbane Legende? U: *Städtische Mythen*, ur. Bernhard Kirchgässner i Hans-Peter Becht. Ostfildern: Jan Thorbecke Verlag, 165–196.
- Jazbinsek, Dietmar. 2002. Der internationale Mädchenhandel: Biographie eines sozialen Problems. *Schriftenreihe der Forschungsgruppe Metropolenforschung des Forschungsschwerpunkts Technik – Arbeit* – No. FS II 02-501. Berlin: Umwelt am Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung.
- Kajmaković, Radmila. 1963. Ženidbeni običaji kod Srba i Hrvata u Bosni i Hercegovini. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 18: 77–90.
- Kantanen, Anna, Eilola, Jari. 2021. Domestic Homicide and Emotions from Late Nineteenth Century to the 1920s. U: *Violence, Gender and Affect, Interpersonal, Institutional and Ideological Practices*, ur. Marita Husso et al. London: Palgrave Macmillan, 49–71.
- Kasumović, Amila. 2007. Prilog povijesti marginalnih skupina u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave: prostitutke. *Historijski zbornik* 60: 161–178.
- Kasumović, Amila. 2010. Zemaljska pripadnost stanovnika Bosne i Hercegovine u prvim godinama austrougarske uprave. *Historijska traganja* 6: 9–34.

- Kasumović, Amila. 2018. Konkubinat u Bosni i Hercegovini na prijelomu 19. i 20. stoljeća. *Prilozi* 47: 69–90.
- Kasumović, Amila. 2021. *Zatočene. Žene u zatvorskom sustavu Bosne i Hercegovine 1878–1914*. Sarajevo: UNSA – Filozofski fakultet; CeHIS.
- Katunarić, Vjeran. 2017. Ženski paradoks modernizacije. *Revija za sociologiju* 47/1: 97–112.
- Kerchner, Brigitte. 2013. Kinderrechte und Kinderpolitik im 19. Jahrhundert. *Werkstattgeschichte* 63: 61–82.
- Kessel, Martina. 2003. The ‘Whole Man’: The Longing for a Masculine World in Nineteenth-Century Germany. *Gender and History* 15/1: 1–31.
- Kirchknopf, Johann Karl. 2017. Sexuelle Gewalt gegen Kinder im österreichischen Strafrecht des 19. und 20. Jahrhunderts – ein Delikt und Strukturmerkmal zugleich. *ÖZG* 28/3: 106–132.
- Kujović, Mina. 2010. Privremeno izmještanje bosanskohercegovačke djece u Slavoniju (1917–1920) prema građi Arhiva Bosne i Hercegovine. *Historijska traganja* 6: 35–48.
- Kulier, Andrija. 1901. *Ženidbeni običaji u težaka katolika okolice Kotor-Varoške*. Sarajevo: Zemaljska štamparija.
- Lilek, Emil. 1898. Ženidba i udadba u Bosni i Hercegovini. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 10: 5–92.
- Lončar, Sanja. 2005. Propitivanje pristupa istraživanju neredovnih oblika predbračnog i bračnog života na primjeru Krivog Puta. *Senjski zbornik* 32: 223–272.
- Marić, Marinko, Kralj-Brassard, Rina. 2018. Od otmice do postelje: kumstva na vjenčanju u župi Ravno u prvoj polovici 19. stoljeća i običajna uloga vjenčanog kuma. *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 56/1: 455–477.
- Matić, Domagoj, Koprek, Ivan. 2014. Bioetička i ideološka pozadina “rodne teorije”. *Obnovljeni život* 69/3: 381–393.
- Mijaković, Magdalena. 1999. Nevjenčani brak. *Etnološka tribina* 22: 163–187.
- Mogorović-Crljenko, Marija. 2014. Utjecaj crkvenih normi na bračni život (Istra od kraja 15. do sredine 17. stoljeća). *Povijesni prilozi* 47: 7–34.
- Moranjak-Bamburać, Nirman. 2005. Mizoginija – korijeni društvene patologije. *Zeničke sveske – Časopis za društvenu fenomenologiju i kulturnu dijalogiku* 1: 51–58.
- Mrđen, Ivana, Prohaska, Ana, Vekarić, Nenad. 2013. Ritam zločina: godišnja i mjesečna distribucija kaznenih djela u Dubrovačkoj Republici u 18. stoljeću. *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 51/1: 273–316.
- Nautz, Jürgen. 2011. Der Kampf gegen den Frauenhandel in Österreich vor dem Ersten Weltkrieg. *SIJK Journal – Zeitschrift für Polizeiwissenschaft und polizeiliche Praxis* 2: 47–60.
- Papić, Žarana. 1993. Patrijarhat. U: *Enciklopedija političke kulture*, ur. Milan Matić i Milan Podunavac, Beograd: Savremena administracija, 814–819.

- Papić, Žarana. 2012. Društveni položaj žene – specifičnosti i teškoće utemeljenja problema. U: *Žarana Papić. Tekstovi 1977–2002*, ur. Adriana Zaharijević, Zorica Ivanović i Daša Duhaček, Beograd: Centar za studije roda i politike / Rekonstrukcija ženski fond / Žene u crnom, 31–51.
- Papić, Žarana. 2012. Emancipacija u granicama tradicionalne svijesti. U: *Žarana Papić. Tekstovi 1977–2002*, ur. Adriana Zaharijević, Zorica Ivanović i Daša Duhaček, Beograd: Centar za studije roda i politike; Rekonstrukcija ženski fond; Žene u crnom, 67–70.
- Penev, Goran, Stanković, Biljana. 2017. Samoubistva u Srbiji: najzastupljeniji načini izvršenja. *Demografija* 14: 13–45.
- Perrotta, Giulio. 2020. Pedophilia: Definition, classifications, criminological and neurobiological profiles, and clinical treatments. A complete review. *Open Journal of Pediatrics and Child Health* 5/1: 19–26.
- Petö Kujundžić, Lana. 2010. Maloljetnici kao počinitelji kaznenog djela obljube s djetetom (spolno zlostavljanje). U: *Zbornik radova sa skupa Nasilje nad djecom i među djecom*, ur. Vladimir Kolesarić, Osijek: Sveučilište Josipa Juraja Strossmayera u Osijeku – Filozofski fakultet, 23–36.
- Radušić, Minela. 2024. *Odnosi vlasti prema zdravstvenom pitanju u Bosni i Hercegovini (1878–1941): komparativni pristup istraživanju*, doktorska disertacija. Sarajevo: UNSA – Filozofski fakultet.
- Rittossa, Dalida, Škorić, Marissabell. 2021. Abandoned and Forgotten? Violent Deaths of Previously Abused Female Victims in Croatia. *Pravni vjesnik* 37/3–4: 7–30.
- Rittossa, Dalida, Škorić, Marissabell. 2022. Teško ubojstvo ranije zlostavljane bliske osobe – izbor vrste i mjere kazne u sudskoj praksi. *Hrvatski ljetopis za kaznene znanosti i praksu* 29/2, 177–209.
- Ruthner, Clemens. 2018. Habsburg's Only Colony? Bosnia-Herzegovina and Austria-Hungary, 1878–1918. *SEEU Review* 13/1: 2–14.
- Sekulić, Nada. 2016. Janusovo lice mizoginije. Imaginarne anatomije i simboličko-politička značenja ženskog tela u srednjem veku i renesansi). *Antropologija* 16/1: 53–71.
- Stanić, Darija, Ivana Mrdeni i Rina Kralj-Bassard. 2015. Nasilje prema djeci i kriminalitet mladih u Dubrovniku u 18. stoljeću. *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 53/1: 241–264.
- Startup, Radojka. 2000. *Damaging Females: Representations of women victims and perpetrators of crime in the mid nineteenth century*, doktorska disertacija. London: University College London.
- Steiner, Stephan. 2023. *Combating the Hydra: Violence and Resistance in the Habsburg Empire, 1500–1900*. West Lafayette: Purdue University Press.
- Stočanin, Selma. 2013. Pedofilija, jedan od oblika seksualne perverzije. *Kriminalističke teme* 3–4: 125–142.

- Škaljić, Abdulah. 1966. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost.
- Understanding Masculinities and Violence Against Women and Girls 2016*, Santo Domingo: UN Women Training Centre.
- Usman, Mika 'il Usman. 2020. Human Trafficking: History and the Recent Development. *International Journal of Academic Research in Public Policy and Governance* 7/1: 1–10.
- Vasić, Bojana. 2015. Patrijarhat. U: *Feministička čitanja društvenih fenomena*, ur. Emina Bošnjak i Saša Gavrić, Sarajevo: Sarajevo Open Centre, 134–140.
- Vekarić, Nenad. 1999. Ubojstva među srođnicima u Dubrovačkoj Republici (1667.–1806.). *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 37: 95–155.
- Violence Against Children 2020*. Solana Beach: SurfNetKids.
- Walby, Sylvia. 1990. *Theorizing Patriarchy*. Oxford: Basil Blackwell.
- Wingfield, Nancy M. 2014. 'White slave' trafficking in turn-of-the-century Bukovina and Galicia: the experience of imperial Austria's eastern provinces. *APSNIM* 4/4: 14–26.
- Younis, Hana. 2023. *Žene u sudskim spisima 1878–1914: odbjegle, preljubnice, rentijerke, zemljovlasnice*. Sarajevo: UNSA – Institut za historiju.
- Zaharijević, Adrijana. 2010. *Postajanje ženom*. Beograd: Rekonstrukcija ženski fond.

Internetske stranice

- <http://hrlibrary.umn.edu/instreet/whiteslavetraffic1904.html>; <http://hrlibrary.umn.edu/instreet/whiteslavetraffic1910.html> (pristupljeno: 1. 9. 2024)
- <https://www.louiseottopeters-gesellschaft.de/alina-funk-gewalt-gegen-frauen> (pristupljeno: 1. 9. 2024)
- https://www.ombudsmen.gov.ba/documents/obmudsmen_doc2013031807224360cro.pdf (pristupljeno: 1. 9. 2024)

V.
IZMEĐU DVA
SVJETSKA RATA

5. ZLOSTAVLJANE U TIŠINI: NASILJE NAD ŽENAMA U BOSNI I HERCEGOVINI 1918–1929.

Minela Radušić

Skrivene u mračnim kutevima obiteljskih domova, daleko od očiju javnosti, žene su u prošlosti, slično kao danas, bile prinuđene trpjeti i tolerirati različite oblike nasilja. Zasnovani na teorijskim konstruktima i idejama rodne neravnopravnosti, te duboko protkani patrijarhalnim vrijednosnim normativima, nasilni obrasci ponašanja su kroz povijest bili instrument putem kojeg su se “neposlušne” žene kažnjavale i disciplinirale.¹ Promatrano iz rakursa tradicionalnih društvenih shvatanja, oni su istovremeno bili efektivan način da se demonstrira muška nadmoć i potvrdi supremacija nad slabijim i “podložnijim” spolom.² Budući da je, shodno ovakvim socijalnim vrijednostima, nasilno ponašanje dugo vremena smatrano društveno prihvatljivim, žene – djevojke, supruge i majke – teret zlostavljanja su, najčešće podnosile u tišini, ostavljene bez podrške sistema i društvene zajednice. Njihova nepravедno oduzeta prava, povrijeđena čast i dostojanstvo postajali su predmetom interesovanja istražnih organa tek kada bi dosegli najviše nivoe nasilja, te kada bi za pružanje pomoći bilo isuviše kasno. Tako i sudski spisi, koji svjedoče o zlostavljanju žena u prošlosti, najčešće tematiziraju slučajeve svirepih ubistava koja, kada

---

¹ Nekada su nasilni obrasci ponašanja u prošlosti korišteni kao lekcija i nauk drugim ženama. Praksa ubijanja vještica koja je bila prisutna tokom srednjeg vijeka, a zadržana je u humanizmu i renesansi, najreprezentativniji je primjer. N. Aljinović, “Intimni femicid u kontekstu obiteljskog nasilja: od neologizma do nomenklature kaznenog djela”. *Služba božija: liturgijsko pastoralna revija* 64/1 (2024): 58; A. Osmić et al. *Nasilje u porodici i rodno zasnovano nasilje u visokom obrazovanju – između teorije i prakse* (Sarajevo: Fakultet političkih nauka, 2022): 22. O praksi ubijanja i mučenja žena u prošlosti vidjeti: C. Laurent, *Femicide: The Killing of Women and Girls around the World* (Vienna: Academic Council on the United Nations System, 2014).

² Za razliku od muškaraca kojima je kao muževan oblik ponašanja pripisivana agresivnost, djevojčice i žene su se nagrađivale za pasivnost, nježnost i potčinjenost. K. Klasnić, “Ekonomsko nasilje nad ženama u intimnim vezama u hrvatskom društvu”. *Socijalna ekologija: časopis za ekološku misao i sociologijska istraživanja okoline* 20/3 (2011): 335.

postanu predmet istraživačke analize, ukazuju na prethodno dugotrajno i kontinuirano zlostavljanje “žrtve”,³ te upućuju na postojanje gotovo svih oblika i etapa obiteljskog nasilja. Osim što objašnjavaju na koji način su tradicionalne i patrijarhalne norme bile generatori nasilja nad ženama u prošlosti, spisi pravosudnih organa važan su povijesni izvor i iz nekoliko drugih razloga. U prvom redu, oni potvrđuju da suvremena društva i “uređeni” pravosudni sistemi, kada je riječ o prevenciji nasilja, pravovremenom inkriminiranju počinitelja i općenito pružanju podrške žrtvi, nisu savladali osnovne lekcije iz povijesti. Tako analiza dokumenata otkriva gotovo identične pozicije nasilnika i žrtve u prošlosti, kao i danas.⁴ Drugi razlog zbog kojeg su sudski predmeti važan povijesni izvor jeste taj što se sadržajnom analizom svih dokumenata pohranjenih u arhivima pravosudnih organa može, uvjetno kazano, objasniti problem “prisustva” nasilja nad ženama u prošlosti. Naime, u odnosu na druge prekršaje, prijestupe i zločine koji su bili prisutni u bosanskohercegovačkom društvu u prvoj polovini dvadesetog stoljeća, nasilje nad ženama je bilo najslabije evidentirano.⁵ Povijesna “nevidljivost” fenomena nasilja nad ženama ne znači da ono nije bilo prisutno, i to vrlo moguće u većem obimu od drugih procesuiranih nedjela, ali bi se, sudeći po arhiviranim predmetima, mogao izvesti takav zaključak.⁶ Ova “arhivska tišina” koja je s jedne strane ozbiljan pokazatelj bespomoćnosti žrtve i njenog viševremenog nepovjerenja u društvo i sistem, s druge strane je za povjesničara veliki izazov. “Endemično” prisustvo dokumenata koji problematiziraju fenomen nasilja nad ženama zasigurno je imalo utjecaja i na pitanje povijesne istraženosti ove tematike. Naravno, ne treba zanemariti ni orijentiranost bosanskohercegovačke historiografije na “velike”

³ Pojam “žrtva” u ovom poglavlju označava sve osobe ženskog spola nad kojima se vrše različiti oblici nasilja. “Agresor” ili “počinitelj” se odnosi na sve osobe muškog spola koje vrše nasilje.

⁴ Prenošenje i održavanje zlostavljачkih obrazaca ponašanja može se objasniti teorijom transgeneracijskog prijenosa nasilja. Po ovoj teoriji nasilne matrice se usvajaju u obiteljskom ambijentu, a onda se “načelom modelovanja” međugeneracijski prenose. Više o *teoriji transgeneracijskog prijenosa* nasilja vidjeti: L. Isić, “Utjecaj nasilja u porodici na rast i razvoj djece”, magistarski rad (Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, 2023): 30–35. N. H. Perkins et al., “Intergenerational transmission of physical and emotional sibling violence: A potential connection to elder abuse”. *Families in Society* 99/3 (2018): 256–268.

⁵ Budući da se ne može govoriti o detaljnim statističkim procjenama, zaključak je izveden na osnovu sadržajne analize arhiviranih sudskih predmeta u fondovima *Narodna vlada za Bosnu i Hercegovinu* i *Pokrajinska uprava za Bosnu i Hercegovinu*. ABiH, NVNV BiH, 1918, K23, šifra 421–429; ABiH, PUBiH, 1921–1923, sve kutije koje se odnose na pravosuđe.

⁶ Iako su, u periodu između dva svjetska rata, bila zakonski kažnjiva, krivična djela teških tjelesnih povreda vrlo rijetko se susreću kao zasebni sudski predmeti.

i nacionalno “važne” teme, te pasivan odnos društvene zajednice prema ženi, njenim pravima i položaju, te općenito problemima i izazovima sa kojima se suočava(la). Rezultat svega navedenog, sa historiografskog aspekta, danas je najvećim dijelom neistražena tematika.⁷ Pored nekoliko studija koje se, istina, ne bave izravno pitanjem nasilja nad ženama, ali pojašnjavanjem njihovog neravnopravnog i, kroz povijest, teškog položaja, doprinose boljem razumijevanju pojavnosti ovoga fenomena,⁸ vrijedi spomenuti knjigu Amile Kasumović *Zatočene: Žene u zatvorskom sustavu Bosne i Hercegovine 1878–1914*, koja je, budući da se bavi jednom vrstom institucionalnog ‘zapostavljanja’ žene, u bosanskohercegovačkoj historiografiji pionirski istup.⁹ Za razliku od austrougarskog perioda u kome su u ovom polju načinjeni vrijedni pomaci, priče žena koje su bile žrtve različitih oblika zlostavljanja u periodu između dva svjetska rata – za vrijeme Kraljevine SHS/ Jugoslavije, i danas su najvećim dijelom obavijene velom tajni.¹⁰ Stoga je i jedna od intencija rada, da u cilju podizanja

⁷ Kada je riječ o fenomenu nasilja općenito, on se u novije vrijeme sve više pojavljuje kao predmet historiografskih istraživanja u Bosni i Hercegovini. Pored vrijedne studije Enesa S. Omerovića *Političko nasilje u Bosni i Hercegovini (1918–1921)*, te nekoliko drugih radova istog autora, vrijedi spomenuti i knjigu Maxa Bergholza *Nasilje kao generativna sila*. Uz navedene autore, problemom nasilja bavio se i Salkan Užičanin koji se primarno fokusirao na djelovanje srpskih, hrvatskih i muslimanskih nacionalističkih organizacija u prvoj deceniji postojanja jugoslavenske države. Vidjeti: E. S. Omerović, *Političko nasilje u Bosni i Hercegovini (1918–1921)* (Sarajevo: Institut za istoriju, 2015); E. S. Omerović, “Kaznenopravna zaštita države na tlu Bosne i Hercegovine od stvaranja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca do donošenja Vidovdanskog ustava”, *Prilozi* 40 (2011): 339–362; E. S. Omerović, “Verbalni delikt u Bosni i Hercegovini (1918–1921)”, *Prilozi* 41 (2012): 79–105; M. Bergholz, *Nasilje kao generativna sila: Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici* (Sarajevo – Zagreb: Buybook, 2018); S. Užičanin, *Nacija i teror. Djelatnost nacionalističkih organizacija u Bosni i Hercegovini (1921–1929)* (Tuzla: Društvo historičara, 2019).

⁸ Takav je npr. zbornik radova: S. Veladžić i A. Ličina Ramić, ur. *Zamišljanje žene – O ideološkim i kulturnim konceptima ženskog roda u povijesti Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: Heinrich Böll Stiftung / Fondacija Heinrich Böll, 2023).

⁹ A. Kasumović, *Zatočene: Žene u zatvorskom sustavu Bosne i Hercegovine 1878–1914* (Sarajevo: CeHis, 2021). Dvije godine nakon izlaska knjige Amile Kasumović, bosanskohercegovačka historiografija je obogaćena još jednom studijom koja se dotiče nasilja nad ženama u austrougarskom periodu. Iako se primarno bavi tretmanom žena koje su se našle na drugoj strani povijesti, kao počiniteljice kaznenih djela, H. Younis u knjizi *Žene u sudskim spisima 1878–1914*, analizira i žene koje su, poput silovanih, bile žrtve različitih oblika nasilja. Vidjeti: Hana Younis, *Žene u sudskim spisima 1878–1914. Odbjegle, preljubnice, rentijerke, zemljovlasnice* (Sarajevo: UNSA – Institut za historiju, 2023).

¹⁰ Iznimno vrijedno djelo, koje priču o zlostavljanju žena u međuratnoj Jugoslaviji čini nešto jasnijom, jeste studija Vere St. Erlich, *Jugoslavenska porodica u transformaciji – Studija u tri stotine sela*. U kontekstu pojašnjenja obiteljskih odnosa, autorica se u poglavlju, koje se tiče bračnih odnosa, dotiče i različitih oblika zlostavljanja žene, poput disciplinskog

svijesti o važnosti preveniranja i institucionalnog sankcioniranja ovog ozbiljnog socijalnog problema, ali i proširivanja vrlo skromnih povijesnih spoznaja, utišane glasove obespravljenih i zlostavljanih žena iz ovoga perioda predstavi historiografskoj i široj javnosti. Na drugoj razini rad ima za cilj, na tri referentna sudska uzorka, detektirati manifestacije nasilja nad ženama, te propitati i, u skladu sa društveno-političkim prilikama i tradicionalno-patrijarhalnim karakteristikama jugoslavenskog društva, pojasniti institucionalni odgovor. Drugim riječima, nastoji se ispratiti pozicija žene kao žrtve te odnos sistema prema njoj i nasilniku. Imajući na umu vrijednost sudskih predmeta kao historijskih izvora, o čemu sam na početku govorila, te zbog činjenice što ovakva vrsta materije daje najbolju mogućnost praćenja reakcije sistema, odgovore na postavljena pitanja tražit ću u sudskim predmetima arhiviranim u fondu Pokrajinske uprave za Bosnu i Hercegovinu.¹¹ Budući da dokumenti Vrhovnog šerijatskog suda u Sarajevu ne problematiziraju teške oblike nasilja – koji se u jugoslavenskom sistemu najčešće sankcioniraju, oni će u ovom poglavlju imati isključivo dopunski karakter.¹²

---

kažnjavanja, surovosti batina, grubosti muža i sl. Vera St. Erlich, *Jugoslavenska porodica u transformaciji – Studija u tri stotine sela* (Zagreb: Liber, 1971): 234–247.

¹¹ Iako je prvobitna ideja bila da se fenomen nasilja nad ženama istraži u cijelom međuratnom razdoblju, to nakon uvida u stanje arhivske građe nije bilo moguće realizirati. Stoga sam se odlučila na analizu institucionalnog odgovora (na zlostavljanje žena) u periodu od nastanka države do unifikacije krivičnog zakonodavstva 1929. godine. Detaljnim pregledom dokumenata koji se odnose na navedeni period, utvrdila sam da se sudski predmeti koji omogućavaju praćenje proces inkriminiranja zločina nalaze jedino u fondu Pokrajinske uprave za Bosnu i Hercegovinu. Stoga cijenim da je on, za moj istraživački zadatak i najreferentniji. Pored fondova, poput Narodne vlade za Bosnu i Hercegovinu, Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu ili Velikog župana u Sarajevu u kojima nisam našla podatke koji bi rasvijetlile definirano istraživačko pitanje, arhivska građa, koja se odnosi na rad pravosudnih organa (Ministarstvo pravde) do 1929. godine, iz nepoznatih razloga, nije dostupna istraživaču.

¹² Na ovom mjestu vrijedi pojasniti sudbenost šerijatskih sudova u novostvorenoj jugoslavenskoj državi. S potpisivanjem ugovora u Sen Žermenu 1919. godine, Kraljevina SHS je prihvatila obavezu zaštite manjina u okvirima svog teritorija. To je značilo da će nova država faktički preuzeti na sebe i međunarodne obaveze u pogledu uređivanja obiteljskog i ličnog statusa muslimana. Međunarodna garancija data Senžermenskim ugovorom će, pod pritiskom muslimanskih političkih predstavnika, biti zvanično potvrđena Vidovdanskim ustavom 1921. godine. Naime, Čl. 109. ovoga ustava bilo je definirano da su sudovi nezavisni, a da “u porodičnim i nasljednim poslovima muslimana sude državne šerijatske sudije”. Iako je ovo bilo praktično pravno rješenje kojim je državna vlast ustavnim putem sankcionirala primjenu nekog vjerskog prava, kompleksne političke prilike u Kraljevini su sve do 1929. godine usporavale izgradnju institucionalnog mehanizma primjene šerijata. Čl. 109. Ustava Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (Vidovdanski ustav) iz 1921. godine. Dostupno na:

5.1. Teorijski okvir za razumijevanje nasilja nad ženama: Definiranje istraživačkog pitanja

Nasilje nad ženama jedan je od najčešćih oblika zlostavljanja u društvu. Stručnjaci i stručnjakinje koji se zanimaju ovim fenomenom nalaze se prilično na istom stajalištu u pogledu njegovog razumijevanja. Jedna od općeprihvaćenih definicija u literaturi je da se radi o formi “zlostavljanja koje nastaje kao rezultat nejednake raspodjele moći između muškarca i žene”, što na koncu “rezultira ozbiljnom diskriminacijom žena unutar društva i obitelji”.¹³ Pored moći koja je njegova esencijalna nit, u definiranju pojma nasilja nad ženama teoretičari i teoretičarke te znanstvenici i znanstvenice naglašavaju još jednu važnu komponentu. Prema promišljanjima feministica Jacquelyn Campbell i Carol Rynan, rodna neravnopravnost, odnosno “društvena konstrukcija spola u kojoj su moć i dominacija muškaraca u obitelji dio šireg sistema moći”, ima ključnu ulogu u razumijevanju svih oblika muškog nasilja nad ženama.¹⁴ Na tragu njihovog shvatanja su i sociolozi koji apostrofiraju utjecaj tradicionalnih rodni uloga na nastanak i razvoj ovoga fenomena. Tako se iz sociološke niše nasilje nad ženama razumijeva kao oblik zlostavljanja i diskriminacije koji vuče korijene iz rodne neravnopravnosti koja je duboko ukorijenjena u patrijarhalnim društvenim odnosima.¹⁵

Budući da je nasilje nad ženama prilično širok pojam koji obuhvata različite oblike zlostavljačkog ponašanja, sve njih, imajući u vidu “limitiranu”

---

https://radnici.ba/wp-content/uploads/2018/04/Ustav-kraljevine-SHS_Vidovdanski-ustav-1921.pdf (pristupljeno: 8. 8. 2024). Više o djelokrugu šerijatskih sudova vidjeti: F. Karčić, *Shari'a Courts in Yugoslavia 1918–1941*. (Sarajevo: Center for Advanced Studies, 2019).

¹³ Ova definicija prihvaćena je i u “Deklaraciji o ukidanju nasilja nad ženama” iz decembra 1993. godine. Vidjeti: M. Lubura, “Pojam femicida i značaj njegovog pravnog regulisanja”. *Strani pravni život / Foreign legal life* 3 (2017): 117; Aljinović, “Intimni femicid u kontekstu obiteljskog nasilja: od neologizma do nomenklature kaznenog djela”: 57; Klasnić, “Ekonomsko nasilje nad ženama u intimnim vezama u hrvatskom društvu”: 338.

¹⁴ Lubura, “Pojam femicida i značaj njegovog pravnog regulisanja”: 117. Ovakvo shvatanje nasilja nad ženama dijele i druge feminističke struje. Vidjeti: Klasnić, “Ekonomsko nasilje nad ženama u intimnim vezama u hrvatskom društvu”: 347.

¹⁵ Aljinović, “Intimni femicid u kontekstu obiteljskog nasilja: od neologizma do nomenklature kaznenog djela”: 59; E. Danaj, “Kako tradicija i patrijarhat utječu na nasilje nad ženama na Zapadnom Balkanu”. *Perpectives – political analyses and commentary* 8 (2021): 14. Sličan koncept poimanja nasilja nad ženama prepoznaje se i u Istanbulskoj konvenciji. Vidjeti: Preambula *Konvencije o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici* (Istanbul: Vijeće Evrope, 2011): 3. Dostupno na: <https://rm.coe.int/168046246e> (pristupljeno: 9. 8. 2024).

sadržajnost arhivskih dokumenta, nije bilo moguće ispratiti.¹⁶ Stoga će predmet analize biti ubistva žena koja ujedno predstavljaju i najtežu formu fizičkog nasilja. Ona se danas vrlo često u znanstvenoj literaturi nazivaju femicidom.¹⁷ Iako se u razumijevanju ovoga pojma može susresti više različitih definicija, femicid u ovom poglavlju označava ubistvo žene od muškarca koje je motivirano osjećajima mržnje i (nad)moći muškog spola te koje svoje izvorište neminovno ima u tradicionalnoj rodnoj politici. Shodno tome, a dijelom na tragu shvaćanja D. Russell, istraživački fokus će biti usmjeren na ubistva žena koja su počinili njihovi intimni partneri (bračni i vanbračni) te drugi muški članovi bliže i dalje obitelji.¹⁸ Pored usmrćenja koje nastupa usljed kobnih tjelesnih povreda, pod lupom će se naći i drugi oblici fizičkog nasilja – uglavnom teške tjelesne povrede, te silovanje kao najreprezentativniji vid seksualnog zlostavljanja.

5.2. Pravni partikularizam Kraljevine SHS: Nasilje nad ženama u Bosni i Hercegovini u važećem zakonskom okviru 1918–1929.

Sa potpisivanjem prvodecembarskog akta 1918. godine zvanično je bilo stvoreno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca. Jugoslavenska država, nastala na dijelu ruševina Austro-Ugarske Monarhije, te prostora Srbije i Crne Gore, bila je konglomerat naroda koji su se nalazili na različitom stupnju političkog,

¹⁶ Više o kategorizacijama nasilja vidjeti: Organization for Security and Co-operation in Europe. 2019. *Istraživanje OESS-a o nasilju nad ženama u Bosni i Hercegovini. Dobrobit i blagostanje žena. Bosna i Hercegovina: izvješće sa rezultatima*: 8; Klasnić, "Ekonomsko nasilje nad ženama u intimnim vezama u hrvatskom društvu": 337; M. Žilić i J. Janković, "Nasilje", *Socijalne teme* 3 (2016): 74.

¹⁷ Pojam femicid datira od 19. stoljeća i prvi put je upotrijebljen 1801. godine u britanskoj publikaciji Johna Corryja sintagmom "the killing of a women". U širem kritičkom feminističkom kontekstu femicid je prvobitno definirala Dianna Russell 1976. godine želeći u kontekstu ubistva naglasiti spol žrtve. D. E. H. Russell i R. A. Harmes, *Femicide in Global Perspective* (New York: Teachers College, 2001): 12. O Russellinom razumijevanju pojma vidjeti također: J. Radford i D. E. H. Russell, *Femicide: The politics of Woman Killing* (New York: Twayne Publishers, 1992): 25–27; D. E. H. Russell, *Defining femicide. Speech given at the UN Symposium on Femicide: A Global Issue that Demands Action*, Vienna, Austria: November 2012. Dostupno na: <https://www.dianarussell.com/defining-femicide-.html> (pristupljeno: 9. 8. 2024).

¹⁸ Pored Russelline definicije koja je široka i obuhvata sva ubistva žena od osoba muškog spola, postoje i autori koji poput Stout, Dawson i Garner pod ovim činom podrazumijevaju samo ubistva od intimnih partnera. Aljinović, "Intimni femicid u kontekstu obiteljskog nasilja: od neologizma do nomenklature kaznenog djela": 59–61; Russell i Harmes, *Femicide in Global Perspective*: 12.

ekonomskog, socijalnog i kulturnog razvitka. Dijelom kao produkt navedenih različitosti, ali i brojnih političkih, ekonomskih i socijalnih izazova koji su se javili kao posljedica velikog ratnog sukoba, nova uprava se prvih mjeseci trebala uhvatiti u koštac sa čitavim nizom poteškoća. Iz tog razloga je odlučeno da se, dok se prilike u zemlji ne stabiliziraju, zakonski okviri zemalja pretihodnica ostave na snazi. Tako je u kaznenom pogledu pravnu snagu dobilo šest različitih krivičnih zakona i isto toliko zakona o kaznenom postupku.¹⁹ Iako je ovakva odluka trebala biti privremeno, ali funkcionalno rješenje, vrlo brzo su se sve njene nelogičnosti pokazale u praksi. Činjenica da je jedno isto krivično djelo u Beogradu ili Sarajevu moglo dobiti potpuno drugačiju zakonsku kvalifikaciju, najbolje ilustrira bizarnost i teškoće jugoslavenskog pravnog partikularizma.²⁰ Dijelom zbog praktičnih razloga, te dijelom zbog činjenice da je postizanje pravnog dogovora bio korak naprijed ka ostvarenju državnog jedinstva i proklamiranog centralizma, unifikacija zakona nametnula se kao prioritetna zadaća Vlade.²¹ U tom cilju je pri Ministarstvu pravde bio formiran Stalni zakonodavni savjet u čijem sastavu je radila i krivičnopravna komisija koja je trebala raditi na pripremi prijedloga novog krivičnog zakona.²² Nakon što je Vidovdanskim ustavom 1921. godine bio propisan poseban tzv. "Skraćeni postupak za izjednačenje prava u državi", naredne 1922. godine krivičnopravna komisija izradila je "Prijedlog Krivičnog zakonika za Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca".²³ Koliko je standardizacija kaznenog prava u jugoslavenskoj državi bila dugotrajan i kompleksan proces, pokazuje činjenica da uprkos tome što je postojao nacionalni konsenzus, toliko potrebno "hitno rješenje" nije se moglo pronaći ni narednih godina. Nakon odgoda brojnih nacrti koje su bile rezultat složenih političkih okolnosti, ali i različitih pravnih tradicija, konačno je u

¹⁹ O važećim zakonima o kaznenom i sudskom postupku u drugim dijelovima Kraljevine vidjeti: D. Pastović, "Unification of Criminal Law in the Interwar Yugoslav State (1918–1941)". *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa* 12/4 (2019): 557; G. Drakić, "Prekid trudnoće prema Krivičnom zakoniku Kraljevine Jugoslavije i prema projektima koji su mu prethodili". *Zbornik Pravnog fakulteta u Novom Sadu* 45/3 (2011): 536.

²⁰ I. Dobrovojević Tomić, *Između nebrige i neznanja – Žene, seksualnost i planiranje porodice u Jugoslaviji (1918–1991)* (Beograd: Arhipelag; Institut za savremenu istoriju, 2022): 50.

²¹ Pastović, "Unification of Criminal Law in the Interwar Yugoslav State (1918–1941)": 558.

²² Drakić, "Prekid trudnoće prema Krivičnom zakoniku Kraljevine Jugoslavije i prema projektima koji su mu prethodili": 537; Pastović, "Unification of Criminal Law in the Interwar Yugoslav State (1918–1941)": 565–568.

²³ Drakić, "Prekid trudnoće prema Krivičnom zakoniku Kraljevine Jugoslavije i prema projektima koji su mu prethodili": 537.

januaru 1929. godine bio izrađen novi zakon.²⁴ Sa implementacijom jugoslavenskog unitarizma, jedinstveni Krivični zakonik za Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviju stupio je na snagu početkom 1930. godine.²⁵

Do njegovog donošenja u Bosni i Hercegovini, kao i u ostatku zemlje, vladala je vrlo složena pravna klima. Na snazi su bili austrougarski Zakon o zločinima i prijestupima iz 1879. godine te dvije godine kasnije doneseni Zakon o kaznenom postupku. Kao rezultat "pravne improvizacije" te kao pokušaj usklađivanja važećih zakonskih okvira, 1919. godine su IX i X glava Srpskog kaznenog zakona bile proširene na bosanskohercegovački prostor.²⁶ Ipak, kako su se ove odredbe odnosile na različite političke delikte usmjerene protiv kralja i kraljeve časti, te članova njegove vladarske kuće, sankcioniranje drugih oblika nasilja vršilo se po postojećim austrougarskim propisima.²⁷ Kada je riječ o zlostavljanju žena, vrijedi istaći da ono u Zakonu o zločinima i prijestupima²⁸ nije bilo prepoznato kao zaseban pravni fenomen. Svaka povreda ljudskog tijela, časti i slobode – pa tako i žene, bila je krivično sankcionirana. U tom smislu se može govoriti o dvije vrste djela koja su, u duhu važećeg pravnog okvira, do 1929. godine bila kažnjiva: o zločinima i prijestupima.²⁹ Kao vid seksualnog

²⁴ "Krivični zakonik za Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca od 27. 1. 1929." U: *Zbirka zakona*, sv. 120 (Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona, 1929).

²⁵ Zakon je zvanično dobio obaveznu snagu za cijelu državu 1. 1. 1930. T. Živanović, ur. *Krivični zakonik i Zakonik o krivičnom sudskom postupku za Kraljevinu Jugoslaviju s kratkim objašnjenjem* (Beograd: Štamparija Gundulić, 1930): 1–2; Pastović, "Unification of Criminal Law in the Interwar Yugoslav State (1918–1941)": 569.

²⁶ Ukaz Ministarskog savjeta stupio je na snagu tek 10. aprila 1919. godine. Omerović, "Kaznenopravna zaštita na tlu Bosne i Hercegovine od stvaranja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca do donošenja Vidovdanskog ustava": 345.

²⁷ Ovaj korak treba smatrati jednim od pokušaja da se važeća austrougarska zakonska regulativa uskladi sa odredbama koje su bile na snazi u drugim dijelovima zemlje. Nakon što su odredbe IX i X glave Srpskog kaznenog zakona, koje su se odnosile na političke delikte, proširene na prostor Bosne i Hercegovine, u aprilu 1921. godine je uslijedio novi pokušaj usklađivanja. Kako bi se otklonile poteškoće koje su se javljale u praksi, donesena je odluka da se Uvodna pravila i Časti prvo prošire na sve dijelove Kraljevstva. Omerović, *Političko nasilje u Bosni i Hercegovini (1918–1921)*: 63; Omerović, "Kaznenopravna zaštita na tlu Bosne i Hercegovine od stvaranja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca do donošenja Vidovdanskog ustava": 346–349.

²⁸ Zakon o zločinima i prijestupima iz 1879. godine (njem. *Strafgesetz über Verbrechen und Vergehen*) nastao je na temelju općeprihvaćene pravne prakse – recepcijom važećeg austrijskog prava. Vidjeti: M. Bečić, "Recepcija krivičnog prava u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini XIX stoljeća". *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu* 59 (2016): 228–229.

²⁹ Čl. 18. i 19. "Strafgesetz über Verbrechen und Vergehen". U: *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina, Gesetze, Verordnungen und normalweisungen*, sv. 2 (Wien: Staatsdruckerei, 1881): 82. Kasnije doneseni krivični zakon Kraljevine SHS/Jugoslavije također je zadržao

zlostavljanja žene u kategoriji zločina, zakon je kao “blud” i “vršenje bludnih radnji” tretirao svaki oblik prisilnog izvanbračnog seksualnog kontakta.³⁰ Naime, članovima 200. i 201. bilo je definirano da počinitelj, koji pod opasnom prijetnjom ili prisilom onesposobi žensku osobu da mu se odupre i u takvom stanju je zlopotrijebi na seksualni odnos, bude kažnjen zatvorskom kaznom od pet do deset godina.³¹ Ukoliko je počinjeno nasilje prouzročilo zdravstvene tegobe, kazna je mogla ići do dvadeset godina, dok se, ukoliko je zlostavljanje dovelo do smrti žrtve, kazna mogla preinačiti u doživotnu zatvorsku robiju.³² Glede zakonom prepoznatog seksualnog nasilja, želim skrenuti pažnju na dvije stvari. Prva je da se sankcioniranje seksualnog zlostavljanja žene po važećem pravnom okviru odnosilo samo na spolni kontakt izvan braka. Drugim riječima, silovanje žene u bračnoj zajednici nije bilo prepoznato kao zločin. Pored naslijedenih vrijednosti bosanskohercegovačkog, te u širem kontekstu jugoslavenskog društva, u kojima su javni moral i institucija braka bile posebno valorizirane, ovo se može smatrati i posljedicom patrijarhalnih društvenih obrazaca te neravnopravne, odnosno tradicionalne ženske uloge koja je u potpunosti bila podređena muškom članu obitelji, u ovom slučaju suprugu. Druga stvar koju je potrebno elaborirati odnosi se na kategorije žena koje je jugoslavenski sistem uzeo u svoje okrilje. Pored maloljetne ženske osobe, odnosno djevojčice koja još nije navršila četrnaest godina, pravnu zaštitu imale su žene koje su, bilo da su “fizički onesposobljene” ili su dovedene u “besvjesno stanje”, bile prisiljene na odnos.³³ Ovo je, imajući na umu već spomenuti položaj žene u patrijarhalnim društvima, bio prilično “rastezljiv” pravni prostor koji je tumačima i implementatorima propisa u praksi – a koji su pritom bili muškarci – dao mogućnost da o elementima “prisile” slobodnije procjenjuju. Drugi vid zlostavljanja žene koji se može pratiti u jugoslavenskom pravnom okviru do

---

podjelu krivičnih djela na zločine i prijestupe. Čl. 15. “Krivični zakonik za Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca od 27. 1. 1929.”: 15.

³⁰ “Strafgesetz über Verbrechen und Vergehen”: 115–116. To su čl. 200–208.

³¹ “Strafgesetz über Verbrechen und Vergehen”: 115.

³² “Strafgesetz über Verbrechen und Vergehen”: 115.

³³ U usporedbi sa kasnije donesenim jugoslavenskim zakonom iz 1929. godine može se reći da u pogledu zaštite žene od raznih oblika zlostavljanja nije došlo do značajne promjene. Tako je iz Čl. 269. razvidno da su pravnu zaštitu imale žene koje su protiv svoje volje, ili su dovedene u životnu opasnost, bile prisiljene na spolni odnos. Pored njih, žene nad kojima je u stanju duševne bolesti ili narušene svijesti izvršeno seksualno nasilje, također su zakonski bile zaštićene. Kada je riječ o visini kazne, donja granica je u odnosu na prethodni austro-ugarski zakon bila nešto viša, pa je umjesto pet godina minimalna kazna mogla iznositi osam godina. Gornja granica je bila ista. Čl. 269. i 270. “Krivični zakonik za Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca od 27. 1. 1929.”: 106–107.

1929. godine jeste fizičko nasilje. Kao krivično djelo zločina bilo je prepoznato nanošenje tjelesnih povreda.³⁴ Počinitelj koji drugoj osobi, tako i ženskoj, nanese tešku fizičku ozljedu koja joj prouzroči zdravstvene tegobe koje je učine tjelesno nesposobnom najmanje dvadeset dana ili od istih zadobije posljedice po mentalno zdravlje kaznit će se zatvorskom kaznom od šest mjeseci do jedne godine zatvora.³⁵ Ukoliko je riječ o izuzetno teškim tjelesnim povredama koje su žrtvu dovele do ozbiljnih invaliditeta, amputacije nekog dijela tijela ili trajne nesposobnosti za rad, izrečena kazna je mogla ići do deset godina.³⁶ Nasuprot ovima, s druge strane zakona, u kategoriji prijestupa, stajali su članovi koji su preciznije definirali pitanje fizičkog zlostavljanja u obiteljskom odnosu. Tako je Čl. 407. bilo definirano da se nasilje u obitelji kao vid discipliniranja ne može smatrati prihvatljivim ukoliko osoba koja se disciplinira trpi tjelesnu bol.³⁷ Nadalje, Čl. 413. tretirao je zasebno fenomen fizičkog zlostavljanja u bračnoj zajednici. U slučaju da jedan bračni drug na neki način maltretira drugog, obje strane su podlijevale ukoru. Nakon što se slučaj ispita, za počinitelja je slijedila kazna zatvora od jedne sedmice do tri mjeseca.³⁸ Interesantno je primijetiti da je propis u svom prvom dijelu navedenog člana u istu ravan stavljao obje strane budući da se opomena izricala i počinitelju i onome ko je žrtva. Ukoliko se ima u vidu dominantna pozicija muškarca te tradicionalno naslijeđena nadmoć u obitelji, ovo je svakako išlo u korist muškim supružnicima. Da zakon nije jednako tretirao obje strane, potvrđuju i odredbe koje se odnose na preljubu.³⁹ Tako se udata žena, koja učini preljub zajedno sa osobom nemuslimanske vjeroispovijesti koja sudjeluje u tom činu, kažnjava zatvorom od jednog do šest mjeseci.⁴⁰ S druge strane, muškarac koji počini ubistvo zbog preljuba, odnosno u nasilnom reagiranju ubije jedno od dvoje preljubnika, bio

³⁴ Ove odredbe sadržane su u XIII glavi navedenog zakona. "Strafgesetz über Verbrechen und Vergehen": 120.

³⁵ Čl. 228–230. "Strafgesetz über Verbrechen und Vergehen": 120.

³⁶ Čl. 232. "Strafgesetz über Verbrechen und Vergehen": 120.

³⁷ "Strafgesetz über Verbrechen und Vergehen": 120.

³⁸ "Strafgesetz über Verbrechen und Vergehen": 152.

³⁹ M. Bečić, "Recepcija krivičnog prava u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini XIX stoljeća": 231–232. Na ovom mjestu vrijedi podvući da je novi Krivični zakon Kraljevine SHS/Jugoslavije donio jednu novinu, te je u pogledu kažnjavanja preljuba bila predviđena jednaka kazna za muškog i ženskog preljubnika, odnosno preljubnicu. Krivični zakonik za Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca od 27. 1. 1929.": 111. Vidjeti također: K. Košutić, *Neravnopravnost žena na području kontinentalne Hrvatske kroz prizmu pravnog sustava međuratne Kraljevine Jugoslavije*, diplomski rad (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija, 2021): 59.

⁴⁰ "Strafgesetz über Verbrechen und Vergehen": 160.

je kažnjavan zatvorom od jedne do pet godina.⁴¹ Može se primijetiti da je ova, u odnosu na težinu kazni koje su se izricale za oduzimanje ljudskog života, bila značajno blaža. Za usmrćenje ili ubistvo kao najteži oblik fizičkog nasilja, zakon je bio dosta rigorozniji. Ubistvo žene ulazilo je u kategoriju koju je naslijeđeni jugoslavenski pravni okvir prepoznao kao 'obično ubistvo'.⁴² Ukoliko se procijeni da je počinitelj imao zlu namjeru, odnosno da je želio usmrtiti žensku osobu, trebao je biti kažnjen smrtnom kaznom.⁴³

5.3. ZAROBLJENE u okovima patrijarhata: Institucionalni odgovor na nasilje nad ženama kroz prizmu tri sudska slučaja

Pored zakonske norme koja je pravno regulirala fenomen nasilja, važan faktor koji je oblikovao mehanizam suzbijanja i inkriminiranja zločina u praksi jesu važeći patrijarhalni obrasci. Stoga, u kontekstu razumijevanja institucionalne reakcije, smatram potrebnim prethodno se osvrnuti na položaj žene u jugoslavenskom društvu dvadesetih godina dvadesetog stoljeća. Premda je Prvi svjetski rat u brojnim segmentima pozitivno utjecao na ženu, njena društvena uloga i status u godinama koje su slijedile i dalje su bili vrlo izazovni i teški.⁴⁴ Posljedice povijesno utemeljenih rodnih stereotipa i konzervativnih

⁴¹ Ovakvo ubistvo se pravno naziva *in flagranti*. Bečić, "Recepcija krivičnog prava u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini XIX stoljeća": 232.

⁴² Čl. 210. "Strafgesetz über Verbrechen und Vergehen": 117.

⁴³ Čl. 211. "Strafgesetz über Verbrechen und Vergehen": 117–118. Pitanje ubistva do 1929. godine gotovo identično je bilo zakonski sankcionirano i u drugim dijelovima Kraljevine. Tako je, prema važećem Zakoniku Kraljevine Srbije, na prostoru koji je ranije obuhvatao teritorij Kraljevine Srbije, počinitelj koji je imao namjeru usmrtiti drugo lice trebao biti kažnjen smrtnom kaznom. Vidjeti: T. Živanović, ur. *Krivični (Kazneni) zakonik i Zakonik o postupku sudskom i krivičnim djelima Kraljevine Srbije (S kratkim objašnjenjem)* (Beograd: Knjižara Geca Kon, 1913): 86.

⁴⁴ Iako su pravni propisi ostali nepromijenjeni, tradicionalna uloga žene u ratnim godinama doživljava blagu transformaciju. Žena postaje aktivniji učesnik povijesnih događaja te se pojavljuje kao borac protiv neprijatelja u balkanskim ratovima i Velikom svjetskom ratu. Nasuprot ovoj grupi žena, one koje su ostajale kući bez svog muškog partnera koji je bio mobiliziran, također su doživjele jednu vrstu promjene, budući da su bile prinuđene brinuti o svojoj obitelji. K. Jorgić Stepanović, "Milica Đurić Topalović i žensko pitanje u Kraljevini Jugoslaviji". *Tokovi istorije* 121/1 (2021): 86; I. Luknar, "Doprinos žena u međuratnoj Kraljevini Jugoslaviji (1918–1939)". *Nacionalni interes* 3 (2022): 255–256; I. Artonović, "Društveni položaj žena u Srbiji u doba Kraljevine Jugoslavije". *Baština* 27 (2009): 246; V. Katz, "(Ne)zabavljena mogućnost emancipacije, gender u tranzicijama: da li je revolucija ženskog roda". *Perspectives – political analyses and commentary* 8 (2021): 24.

društvenih uvjerenja bile su vidljive u neravnopravnom položaju žene koja je u ekonomskom, političkom, kulturnom segmentu i privatnosti svog doma ostala u potpunosti potčinjena muškarcu.⁴⁵ Njoj je, prije svega, bila namijenjena uloga domaćice, supruge i majke.⁴⁶ Uzor u tom smislu bila je žena koja slijedi stroge tradicionalne norme, te koja predstavlja 'osjećajnu zaštitnicu' i 'simboličko utočište' svoje obitelji.⁴⁷ Iako je bilo onih koje su se po završetku rata sve više uključivale u obrazovne i privredne tokove,⁴⁸ najveći procenat ženske populacije u Kraljevini i dalje je bio nepismen i čvrsto vezan za ognjište svog doma.⁴⁹ Takva žena bila je vrlo sujevjerna, zatvorena za bilo kakve modernosti te potpuno neupućena u poslove svog supruga, a još manje u lokalne i javne.⁵⁰ Nejednakost partnera u braku bila je pravno i običajno ukorijenjena pojava, a muškarci su gledali na žene kao "na niže od sebe, smatrajući da je njihova dužnost bila da ih slušaju, da im rađaju i njeguju djecu". One su u seksualnim odnosima trebale da podmiruju njihove fizičke potrebe, pa se muževi nisu obazirali ni na ciklus niti na odmaklu trudnoću.⁵¹ Naporan rad, učestale trudnoće, loša higijena, neprosvijećenost i siromaštvo negativno su se odražavali na njihovo zdravstveno stanje. U tom pogledu je stanje u Bosni i Hercegovini bilo iznimno teško, budući da je njeno područje u socijalnom smislu ulazilo u

⁴⁵ D. Željko, "Obiteljskopравни položaj žena u Hrvatskoj od 1914. do 2014". *Pravnik* 48/96 (2014): 33; Artonović, "Društveni položaj žena u Srbiji u doba Kraljevine Jugoslavije": 246.

⁴⁶ Košutić, *Neravnopravnost žena na području kontinentalne Hrvatske kroz prizmu pravnog sustava međuratne Kraljevine Jugoslavije*: 53.

⁴⁷ S. M. Dujmović, "Nacionalizam kao put ženskoj emancipaciji? Vidljivost i uloga žene u Bosni i Hercegovini u austrougarskom periodu prema Bosanskoj vili". U: *Zamišljanje žene – O ideološkim i kulturnim konceptima ženskog roda u povijesti Bosne i Hercegovine*: 105.

⁴⁸ Nakon Prvog svjetskog rata ženama je bilo dozvoljeno da predaju u gimnazijama u različitim krajevima Kraljevine, pa se one sve više susreću kao nastavnice i profesorice. Iako je i dalje postojao društveni otpor prema ženama koje su željele nastaviti usavršavanje na visokoškolskim ustanovama, one u ovom periodu počinju u većem procentu upisivati fakultete. I. Pantelić, "Neki aspekti položaja žene u Kraljevini Jugoslaviji". *Knjiženstvo: Časopis za studije književnosti, roda i kulture*. Dostupno na: <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2011/zenska-knjizevnost-i-kultura/neki-aspekti-polozaja-zena-u-kraljevini-jugoslaviji#gsc.tab=0> (pristupljeno: 11. 8. 2024).

⁴⁹ Prema pisanju Ivane Pantelić, samo 38.7% žena na razini cijele Kraljevine je imalo neku vrstu pismenosti. I. Pantelić, "Neki aspekti položaja žene u Kraljevini Jugoslaviji". Dostupno na: <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2011/zenska-knjizevnost-i-kultura/neki-aspekti-polozaja-zena-u-kraljevini-jugoslaviji#gsc.tab=0> (pristupljeno: 1. 11. 2024).

⁵⁰ Luknar, "Doprinos žena u međuratnoj Kraljevini Jugoslaviji (1918–1939)": 255; Erlich, *Jugoslavenska porodica u transformaciji – Studija u tri stotine sela*: 237.

⁵¹ Dobrivojević Tomić, *Između nebrige i neznanja – Žene, seksualnost i planiranje porodice u Jugoslaviji (1918–1991)*: 16

najzaostaliye regije jugoslavenske države.⁵² Kako su muškarci u ovim krajevima priželjkivali brojno potomstvo, smrtni slučajevi novorođenčadi i žena bili su česta pojava.⁵³ One žene koje bi se uspješno porodile, bile su prinuđene da odmah nastave obavljati kućne i vrlo teške poljoprivredne poslove.⁵⁴ One koje su emigrirale iz sela u gradove u potrazi za poslom, u odnosu na svoje muške kolege bile su manje plaćene i nikada nisu mogle dospjeti na rukovodeće pozicije.⁵⁵ Ipak, najveći procenat ženske populacije bio je u potpunosti ekonomski ovisan o svom bračnom partneru.⁵⁶ U tom smislu, žena je bez obzira na sve poteškoće i izazove bila prinuđena ostajati u bračnoj zajednici.⁵⁷ Dok su moral, poštovanje muškarca i institucija braka bili izdignuti na pijedestal vrijednosti, s druge strane su rastava, razvod i bilo kakva vrsta nemorala i bluda najstrašnije osuđivani. Sam postupak rastave bio je dug, bolan i za ženu krajnje

---

⁵² Dobrivojević Tomić, *Između nebrige i neznanja – Žene, seksualnost i planiranje porodice u Jugoslaviji (1918–1991)*: 16.

⁵³ Porodi su se odvijali u vrlo neadekvatnim uvjetima, bez pomoći i nadzora stručnih lica. Tako se žena na selu dvadesetih godina porađala na slami, stojeći ili klečeći, a nije bila rijetkost da se porodi na njivi ili u štali, sama, bez ičije pomoći, zbog shvatanja da “ne valja da pred drugim rađa”. Posljedice neuslovnih poroda, teškog života i neadekvatne zdravstvene zaštite bile su vidljive u broju smrtnosti novorođenčadi i porodilja. Prema statističkim procjenama svaka deseta umrla žena u Kraljevini bila je porodilja. U Bosni i Hercegovini je smrtnost djece do 1 godinu iznosila 23,2%. *Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa za 1936. godinu* (Beograd: CHZ, 1936): 3; Dobrivojević Tomić, *Između nebrige i neznanja – Žene, seksualnost i planiranje porodice u Jugoslaviji (1918–1991)*: 16–17; S. Dujmović, *Pod državnim okriljem – Istorija djetinjstva u Bosni i Hercegovini 1878–1941* (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2021): 145.

⁵⁴ O teškom položaju žene vidjeti: Željko “Obiteljskopравни položaj žena u Hrvatskoj od 1914. do 2014.”: 33; Jorgić Stepanović, “Milica Đurić Topalović i žensko pitanje u Kraljevini Jugoslaviji”: 88.

⁵⁵ U časopisu *Jugoslovenska žena* Mileva Milojević je ukazala na to da su žene u različitim krajevima Kraljevstva bile manje plaćene za obavljanje istih poslova nego muškarci. G. M. Drakić, “Nisu ga ni tražile! O pitanju ženskog prava glasa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca”. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu* 53/1 (2019): 87; Luknar, “Doprinos žena u međuratnoj Kraljevini Jugoslaviji (1918–1939)”: 255, 259.

⁵⁶ Nakon što se u prvim poslijeratnim godinama značajno povećalo učešće žena u ukupnom broju zaposlenih, 1926. godine je učešće žena u cjelokupnom broju zaposlenih bilo samo 14,6%. A. Kurpsahić Mujčić, “Dr. Ševala Zildžić Iblizović – promjena uloge žene u društvu”. U: *Zbornik radova sa naučne konferencije Bosanskohercegovačke naučnice i njihov istraživački rad 1* (Mostar: FMON, 2019): 365.

⁵⁷ Dokumenti Vrhovnog šerijatskog suda u Sarajevu vrlo slikovito ilustriraju težak ekonomski položaj bosanskohercegovačke žene dvadesetih godina. Vidjeti: ABiH, VŠS, 1929–1931, K39, B 1930/34 i P 30/30. ABiH, VŠV, 1924, K37, B1923/Z.

nepovoljan.⁵⁸ Prema šerijatskom pravu koje je u domenu obiteljskih i bračnih odnosa za muslimansko stanovništvo u Bosni i Hercegovini bilo nadležno,⁵⁹ muž je mogao otpustiti ženu, dok je supruga imala to pravo jedino ako ga je rezervirala posebnom klauzulom kod sklapanja braka.⁶⁰ Za razliku od žena koje su, bježeći od društvene osude, ostajale u toksičnim bračnim odnosima, neke od njih su, kako bi izbjegle težinu procesa rastave, sve više stupale u nelegalne bračne zajednice.⁶¹ Tako je nakon 1918. godine u Bosni i Hercegovini posebno bio prisutan fenomen “divljih brakova” (konkubinata). Jedan od razloga njihove pojave jeste upravo činjenica da, prema praksi bosanskohercegovačkih šerijatskih sudova koji su radili po pravilima hanefijskog mezheba, žene nisu mogle dobiti razvod u slučaju “zlostavljanja od strane muža”.⁶² Pored konkubinata, dvadesetih godina dvadesetog stoljeća bili su prisutni i drugi oblici nemoralna u kojima su, poput preljube i bludnih vanbračnih radnji, teret moralne osude i društvenog prezira nosile samo žene. Tako je izvanbračno rođenje smatrano najvećom sramotom koja može zadesiti jednu obitelj, a u seoskim sredinama se vjerovalo da su vanbračna djeca opća nesreća koja prouzrokuje

⁵⁸ U posljednjoj deceniji jugoslavenske države u Bosni i Hercegovini bilo je sklopljeno 7.118 brakova, od čega je njih 1.854 rezultiralo razvodom. Karčić, *Shari'a Courts in Yugoslavia 1918–1941*: 167.

⁵⁹ Abdulah A. Bušatlić, vrhovni šerijatski sudija, pitanje “puštanja žene”, koje se u šerijatskom pravu naziva *tatlik*, u slučaju bez ikakvog valjanog razloga, tumačio je kao veliki grijeh. A. Bušatlić, “Puštanje žene (tatlik), sporazumni razvod braka, razvrgnuće i utrnuće braka (feshi-nikah) po islamskom (šerijatskom) pravu”, *Glasnik Vrhovnog vjerskog starješinstva IVZ Kraljevine Jugoslavije*, 11/3 (1934): 152–160.

⁶⁰ Prema šerijatskom pravu, brak je mogao prestati prirodnim putem, usljed smrti jednog od supružnika, ili pravnim putem – otkazom braka, sudskom presudom i poništenjem. Pravo otkaza se priznaje samo mužu, a ženi se daje jedino ukoliko joj to muž prizna na osnovu ugovora. Karčić, *Shari'a Courts in Yugoslavia 1918–1941*: 168; A. Čović, “Zaključenje i prestanak braka u šerijatskom pravu”. U: *Uvod u šerijatsko pravo* (Beograd: Institut za uporedno pravo, 2020): 167.

⁶¹ Vera St. Erlich na primjeru različitih sredina pokazuje kako je jugoslavenska žena bila naučena da toksične i bolne bračne odnose percipira kao posve normalne pojave, te da ih shodno tome tolerira i trpi. Tako je u derventskom srezu između dva rata bilo prisutno uvjerenje da muž ima pravo tući ženu iz tri razloga: za nevjeru, dugi jezik i rasipanje kuće. Erlich, *Jugoslavenska porodica u transformaciji – Studija u tri stotine sela*: 237–238.

⁶² Zapravo, one nisu mogle biti “puštene” na temelju zlostavljanja, jer pravo otkaza pripada samo mužu. U takvim slučajevima dešavalo se da žene napuštaju bračnu zajednicu, vraćajući se obitelji. Nedugo nakon toga su sklapale nove brakove bez prethodnog razvrgnuća prvog. Ilustrativan je primjer Šahe K., koja se nakon suprugovog zlostavljanja i onog od njegovih roditelja, bez prethodnog procesa rastave, ponovo preudala za Abdu H. ABiH, VŠS, 1929–1931, K 39, B 1929 /5, br. 225/29. 7. 2. 1929.

mnoge bijede i nevolje, čak i elementarne nepogode.⁶³ Premda je polovinom dvadesetih i posebno tridesetih godina dvadesetog vijeka, aktivnošću različitih ženskih udruženja, saveza i feminističkih organizacija došlo do blagih promjena sa kojima se žena sve više počinje pojavljivati u javnom prostoru, o sistemskim i krupnim promjenama se u međuratnom razdoblju ne može govoriti.⁶⁴ Procijenivši da jugoslavensko društvo još uvijek nije bilo spremno na velike modernizacijske iskorake, zakonodavci Kraljevine SHS/Jugoslavije, i sami obavijeni velom patrijarhata, do kraja postojanja ovoga državnog okvira neće dati ženama političko pravo glasa.⁶⁵ Činjenica da je bosanskohercegovačka žena dvadesetih godina prošlog vijeka bila politički, pravno, ekonomski i običajno u potpunosti potčinjena svom muškom partneru, ne samo da je bila plodan teren za pojavu različitih oblika zlostavljanja nego je i važan faktor u sagledavanju pojave nasilja institucionalnog odgovora na njih. Iako se analiza tri krupna sudska predmeta hronološki odnosi na prve godine nakon stvaranja jugoslavenske države, ona je, imajući na umu važeći zakonski okvir,⁶⁶ i u oblasti kriminaliteta, primjenjivanu praksu, relevantan pokazatelj manifestacije nasilja i njegovog sankcioniranja sve do 1929. godine.⁶⁷

⁶³ Dobrivojević Tomić, *Između nebrige i neznanja – Žene, seksualnost i planiranje porodice u Jugoslaviji (1918–1991)*: 32.

⁶⁴ Tako u međuratnoj Jugoslaviji dolazi do formiranja prvih feminističkih organizacija, koje se počinju zalagati za političku i društvenu ravnopravnost žena. Više o prvim feminističkim organizacijama vidjeti: I. Pantelić, "Neki aspekti položaja žene u Kraljevini Jugoslaviji". Dostupno na: <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2011/zenska-knjizevnost-i-kultura/neki-aspekti-polozaja-zena-u-kraljevini-jugoslaviji#gsc.tab=0> (pristupljeno: 20. 10. 2024); I. Ograjšek Gorenjak i M. Kardum, "Mala ženska antanta (1923–1939): mali savez s velikim ambicijama". *Historijski zbornik* 72/1 (2019): 116; K. Dalakoura, "The Little Entente of Women (1923–1938)". *Aspasia* 16 (2022): 37.

⁶⁵ Političko pravo glasa žene će dobiti tek po završetku Drugog svjetskog rata. Ipak, dvadesetih godina su u jugoslavenskom političkom okviru vođene ozbiljne rasprave koje su problematizirale pitanje da li ženama treba dati pravo glasa. U tom smislu su postojale dvije oponentne struje. Više o političkoj podijeljenosti o pitanju prava glasa žena: Željko, "Obiteljskopравни položaj žena u Hrvatskoj od 1914. do 2014.": 32; Jorgić Stepanović, "Milica Đurić Topalović i žensko pitanje u Kraljevini Jugoslaviji": 87–90.

⁶⁶ Imajući na umu činjenicu da je zakonska unifikacija u Kraljevini uslijedila tek 1929. godine, stručnjaci u oblasti jugoslavenskog kriminaliteta razlikuju dvije etape: 1. faza od 1918. do 1929. godine koju je obilježilo zadržavanje propisa zemalja prethodnica i u kojoj dolazi do pokušaja unifikacije kaznenog prava; 2. faza od 1929. do 1941. godine – nakon unifikacije. Vidjeti: J. Miletić, "Povijesni razlozi terminoloških promjena u novom hrvatskom kaznenom zakonodavstvu". *Croatica et Slavica Iadertina* 1 (2005): 79–80.

⁶⁷ U dokumentima Vrhovnog šerijatskog suda iz kasnijih godina do 1929, a i poslije, može se vidjeti da je fizičko zlostavljanje žene od supruga bilo prisutno u različitim oblicima. Posebno su interesantni šerijatski predmeti: *O braku Hurme P., protiv Hamdije S.*, u: VŠŠ, 1924,

5.3.1. *Zbogom i oprosti mi mati...! Slučaj “Šerifa L. i Vejza C.”*

Cijeli banjalučki okrug je u zimu 1920. godine bio potresen viješću o svirepom zločinu u kojem su tragično stradale majka i kćerka. Iako je okružni sud u Banjoj Luci tek u decembru iste godine proglasio Emina L. krivim za nanošenje tjelesnih ozljeda i zločine ubistva, priča o teškom zlostavljanju koje se odvijalo iza zatvorenih vrata obiteljskog doma započela je mnogo ranije.⁶⁸ Ratne godine sa kojima su uvijek dolazili rastanci, gubici, strah i neizvjesnost, bile su posebno teške za Emina L. koji je, budući da je u toku Prvog svjetskog rata mobiliziran, bio prinuđen odvojiti se od supruge Šerife. Pored egzistencijalnih izazova, život na frontu nosio je i teret razdvojenosti koja je dodatno bila intenzivirana pričama koje su o životu kod kuće pristizale. Kako je, shodno konzervativnim društvenim uvjerenjima, u to vrijeme bilo nezamislivo da žena bude ostavljena “bez muškog nadzora”, Šerifa se vratila u kuću svojih roditelja.⁶⁹ Međutim, vrlo brzo su iz čaršije počeli stizati različiti glasovi. O nedoličnom ponašanju supruge, koja “otkrivena igra u kolu i ašikuje s momcima”, Emin je saznavao preko ratnih drugova.⁷⁰ Budući da su sa povratkom iz vojske ovi tračevi bili intenzivirani, uslijedili su vrlo mračni dani za supružnike. U žaru bračnih svađa, Emin je svakodnevno počeo tući Šerifu, najstrašnije joj prijeteći da će je zbog sramote koju je učinila “zbosti nožem”.⁷¹ Dio krivice je prebacivao i na njene roditelje Vejzu i Tahira, koje je smatrao odgovornima, budući da mu nisu dovoljno pazili suprugu te da su joj puštali da “skreće na stranputicu”. Koristeći šerijatom date privilegije po kojima muškarac može kad on hoće “pustiti” ženu, obratio se tamošnjem hodži sa zahtjevom da ga od supruge razvjenča.⁷² Od tog trenutka, Šerifa je živjela u kući svog oca. Nekoliko mjeseci kasnije, dok je Emin L. s prijateljima na njivi obavljao poljoprivredne poslove, ponovo se pokrenula priča o nevjerstvu njegove supruge. Jedan od prisutnih Huso G. je ispričao da je Šerifa, lično njega, u trenutku muževljevog odsustva pozivala na ‘intimne’ susrete i druženja. Ovo su potvrdili i navodi nepoznate žene, koja je selu prepričavala da je kod Eminove supruge već ranije zaticala neke

K37, B 1923/Z; Žalba Sidike B., u: VŠŠ, 1929–1931, K 39; *O braku Pašine A. i O braku Šahe udate za Aliju H. iz Breze*, Kotar Visoko, u: VŠŠ, 1929–1931, K 39.

⁶⁸ ABiH, PUBiH, 1921, K40, šifra 416 – 28/2, br. 639/920, 31. 12. 1920.

⁶⁹ ABiH, PUBiH, 1921, K40, šifra 416 – 28/2, br. 639/920, 31. 12. 1920.

⁷⁰ ABiH, PUBiH, 1921, K40, šifra 416 – 28/2, br. 639/920, 31. 12. 1920.

⁷¹ Prema izjavi svjedoka Osmana H., Šerifa se u više navrata žalila da ju je Emin zlostavljao i tukao i da je prijeto da će ih “sve poklati”. O tome da je njegovu kćer Šerifu tukao, bio je upućen i njen otac Tahir. ABiH, PUBiH, 1921, K40, šifra 416 – 28/2, br. 174, 13. 5. 1921.

⁷² ABiH, PUBiH, 1921, K40, šifra 416 – 28/2, br. 639/920, 31. 12. 1920.

muškarce.⁷³ Vidno uznemiren i bijesan zbog svega što je čuo, Emin se uputio u kuću Šerifinog oca. Nakon što je tamo stigao, prvo se obrušio na Tahira C. kojeg je lakše povrijedio u predjelu lijeve podlaktice.⁷⁴ Glavninu svog bijesa, sudeći po težini i načinu nanošenja ozljeda, usmjerio je na Šerifu i njenu majku Vejzu.⁷⁵ Iz Osude Okružnog suda u Banjoj Luci razvidno je da su obje ženske žrtve “više puta” bile izbodene nožem po tijelu. Od posljedica teških tjelesnih povreda i jedne smrtnosne i majka i kćerka su nedugo nakon toga podlegle.⁷⁶

Iz rekonstrukcije slučaja i opisa čina može se izvući nekoliko vrijednih zaključaka. Iako je jedan od motiva zlostavljanja Šerife L. bila bračna preljuba, koja je u to vrijeme smatrana ozbiljnom društvenom sramotom za prevarenog supruga, ali i cijelu obitelj, detektirane manifestacije nasilja duboko su ukorijenjene u rodnoj neravnopravnosti i tradicionalno podređenoj ženskoj ulozi. Tako, shodno normaliziranoj kulturi nasilja i dominantnoj poziciji muškarca, Šerifa L., kao društveno prihvatljiv i uobičajen obrazac ponašanja svog muža, tolerira njegovo fizičko zlostavljanje. Premda je važeći zakonski okvir u odjeljku prijestupa poznavao i oblik maltretiranja supružnika, šerijat, koji je u domenu bračno-obiteljskih odnosa za muslimansko stanovništvo bio nadležan, nije joj davao mogućnost rastave zbog ovoga problema. Osim toga, prosječno neobrazovana žena dvadesetih godina prošlog stoljeća nije bila upućena niti dovoljno informirana o svojim bračnim pravima. O elementima rodno uvjetovanog nasilja govori i činjenica da je Emin L. pored Šerife duže vrijeme zlostavljao i njenu majku. Tako se na osnovu izjava svjedoka može vidjeti da se Vejza također žalila da ju je Emin tukao i maltretirao.⁷⁷ Na koncu, način na koji su izvršeni zločini ubistva ukazuje na postojanje selektivne i rodno motivirane mržnje, bijesa i ogorčenosti.⁷⁸ Tako su, za razliku od Tahira koji je lakše tjelesno

⁷³ ABiH, PUBiH, 1921, K40, šifra 416 – 28/2, br. 639/920, 31. 12. 1920.

⁷⁴ ABiH, PUBiH, 1921, K40, šifra 416 – 28/2, br. 508, 10. 6. 1921.

⁷⁵ Iz izjava više svjedoka razvidno je da je predmet fizičkog zlostavljanja pored Šerife bila i njena majka Vejza. Tako su Osman H. i Huso G. u svojim izjavama naveli da im je ubijena Vejza pričala da je Emin i nju tukao. ABiH, PUBiH, 1921, K40, šifra 416 – 28/2, br. 174, 13. 5. 1921.

⁷⁶ Vještaci su ustanovili da su i Šerifa i Vejza zadobile nožem više teških tjelesnih ozljeda i jednu najtežu smrtonosnu ranu, dok je navedeno da je Tahir C. “samo lahko ozlijeđen”. ABiH, PUBiH, 1921, K40, šifra 416 – 28/2, br. 639/920, 31. 12. 1920. i br. 508, 10. 6. 1921.

⁷⁷ Huso G., jedan od svjedoka, u svom iskazu je naveo da mu je Vejza pričala da ju je Emin L. fizički zlostavljao. Drugi svjedok, Osman H., je svjedočio da je pored Šerife, optuženi tukao i njenu majku. ABiH, PUBiH, 1921, K40, šifra 416 – 28/2, br. 639/920.

⁷⁸ Nije uopće sporna mogućnost da se Tahir kao muškarac, u odnosu na dvije ženske žrtve, mogao bolje oduprijeti nasilniku. Međutim, da se ovdje radi o ciljanom napadu na Šerifu i njenu majku, pokazuje činjenica da su spomenute i u prethodnom periodu bile kontinuirano zlostavljane od Emina L.

ozlijeđen, Vejza i Šerifa bile više puta izbodene i tjelesno unakažene.⁷⁹ Čini se da je Emin L. na ovaj način želio demonstrirati mušku nadmoć te poslati poruku svim onim ženama koje se odvaže 'izaći' iz okvira tradicionalnih rodni uloga.⁸⁰

Iz drugog dijela kaznenog predmeta "Emin L." može se ispratiti odnos jugoslavenskih pravosudnih organa prema počinjenom zlodjelu. Po ocjeni Okružnog banjalučkog suda, čije je mišljenje uvažio Vrhovni sud u Bosni i Hercegovini, Emin je, umjesto zakonom obvezujuće smrtne kazne, bio osuđen na doživotnu zatvorsku robiju.⁸¹ Ovu je odluku, na prijedlog Ministarstva pravde, prihvatio Ministarski savjet u Beogradu u oktobru 1921. godine.⁸² U rješenju je stajalo da se okrivljenom, koji se tereti za zločine ubistva i nanošenje tjelesnih ozljeda, oprašta i u "tešku tamnicu doživota" preinačava smrtna kazna.⁸³ U kontekstu ocjene odgovora pravosudnog sistema na počinjene zločine, potrebno se vratiti na početak slučaja te ukazati na nekoliko interesantnih detalja. Emin L. je, kako se može iščitati iz njegovog dosjea, u trenutku kada je prvostepeno osuđen, imao 27 godina. Pored toga što je bio islamske vjere, seljak i pismen – samouk, važno je istaći da je spomenuti već ranije bio kažnjavan za slučaj ubistva.⁸⁴ Nije nevažno navesti da je za ovo zlodjelo bio osuđen na samo četiri godine zatvorske kazne.⁸⁵ Činjenice da je spomenuti ponovio zločin ubistva, te da je na nehuman način postupao sa žrtvama pri usmrćenju (ženskim) su,

⁷⁹ Okružni sud je zbog toga u osudi naveo da je okrivljeni kod usmrćenja žrtava postupao na nečovječan način. ABiH, PUBiH, 1921, K40, šifra 416 – 28/2, br. 639/920.

⁸⁰ U tom smislu se u pogledu klasifikacija nasilja, u Šerifinom slučaju može govoriti o kontinuiranom i višestapnom nasilju – koje je započelo prijetnjama i fizičkim tjelesnim povredama, a rezultiralo svirepim ubistvom. Pored konstruiranih rodni obrazaca, ovdje značajnu ulogu igraju i uzburkani emotivno-ljubavni odnosi. Kada je riječ o ubistvu Vejze C., ono bi se, budući da predstavlja vid rodno zasnovanog i etapno provedenog nasilja (s elementima muške dominacije i moći te ženske neravnopravnosti), nedvojbeno moglo okarakterizirati femicidom.

⁸¹ ABiH, PUBiH, 1921, K40, 416 – 28/2, br. 639/920, i dokument bez broja datiran na 10. 6. 1921. Vidjeti: Zapisnik kod Vrhovnog suda u kaznenoj stvari protiv Emina L.

⁸² ABiH, PUBiH, 1921, K 40, 416 – 28 /2, br. 54891, 28. 10. 1921. i dokument bez broja upućen Pokrajinskoj upravi za BiH na dan 29. 10. 1921.

⁸³ ABiH, PUBiH, 1921, K 40, 416 – 28 /2, br. 54891, 28. 10. 1921.

⁸⁴ ABiH, PUBiH, 1921, K 40, 416 – 28 /2, dosje Emina L.

⁸⁵ Ovo je za teški zločin, kakvo je bilo ubistvo, prilično mala kazna. U slučaju izricanja ovakve presude bilo je potrebno da se radi o ubistvu koje je izvršeno pod posebnim okolnostima. Moguće je također da je prvobitna kazna bila duža, ali da je nakon odsluženja dijela kazne osuđenik zbog pohvalnog ponašanja pušten na slobodu. Primjeri iz arhivske građe ukazuju na ovakvu praksu jugoslavenskog pravosuđa. Takav je npr. bio slučaj: Mehmed L. ABiH, PUBiH, 1921, K 40, 418, br. 1145/2, 12. 8. 1918.

shodno važećem zakonu, ispravno uzete kao otežavajuće okolnosti.⁸⁶ Nadalje je u nizu istih bilo navedeno da je počinitelj izvršio više zločina, da su se u ulozi žrtava našli bliski krvni srodnici – što se, također, imajući na umu zakon iz 1879. godine (njegov Čl. 81), može smatrati osnovanim.⁸⁷ Ipak, iako je spomenuti Emin L. u nekoliko navrata mijenjao iskaz u pogledu postojanja “zle namjere za usmrćenje”, a neistinitost njegovog iskaza su potvrdili i svjedoci, to kao “iznošenje laži” u cilju zavaravanja sudskih organa nije bilo prepoznato kao jedna od otežavajućih okolnosti.⁸⁸ S druge strane je, pored zapuštenog odgoja i uzrujanosti zbog ljubomore, kao olakšavajuća stvar bilo evidentirano i djelomično priznanje. Premda je starosna dob okrivljenog bila prilično iznad zakonom definirane granice nezrelosti, “mlade godine” su neočekivano uzete u obzir kao olakšavajući faktor.⁸⁹ Na osnovu evidentiranog, moglo bi se kazati da su otežavajuće okolnosti, kojima treba dodati i naknadnu smrt Tahira C.,⁹⁰ prednjačile u odnosu olakšavajuće. Iako je njihovo skiciranje i valoriziranje važan korak u sagledavanju odnosa pravosuđa prema nasilniku i žrtvi, one nisu bile ključan faktor koji je utjecao na donošenje konačne sudske odluke o pomilovanju.⁹¹ Oproštaj smrtno kazne, odnosno “Previšnje pomilovanje”

⁸⁶ Vidjeti čl. 80. i 85. “Strafgesetz über Verbrechen und Vergehen”: 91–93; ABiH, PUBiH, 1921, K40, šifra 416 – 28/2, br. 639/920.

⁸⁷ Vidjeti čl. 80. i 85. “Strafgesetz über Verbrechen und Vergehen”: 91–93; ABiH, PUBiH, 1921, K40, šifra 416 – 28/2, br. 639/920.

⁸⁸ Vidjeti Čl. 82. “Strafgesetz über Verbrechen und Vergehen”: 92. Proturječnost u iskazu Emi- na L. utvrđena je u više navrata. Rekonstruiranje događaja, koje je bilo važno u kontekstu ocjene postojanja zle namjere, pokazalo je neslaganje između iskaza optuženog s jedne, te iskaza svjedoka, s druge strane. U jednom od svojih iskaza okrivljeni je naveo da je spome- nute usmratio “u odbrani vlastitog života” jer je od žrtava bio napadnut. U drugom iskazu je, priznajući nanošenje tjelesnih ozljeda supruzi Šerifi, istakao da je to učinio iz ljubavi i revolta. Vidjeti: ABiH, PUBiH, 1921, K40, šifra 416 – 28/2, br. 174. i br. 639/920.

⁸⁹ U smislu preuzimanja odgovornosti za počinjeno kazneno djelo, zakon je kao granicu zre- losti postavio 14 godina života. Međutim, kada je riječ o olakšavajućim okolnostima, tu je zakon za počinitelje, koji nisu odavno prešli granicu zrelosti, imao sluha. Tako je prilično neprecizno bilo definirano da se “nedovoljno zrelima” smatraju oni koji su u vrijeme poči- njenja zločina imali 20 godina ili nisu odavno prešli ovu dob. Vidjeti Čl. 2, stavka d) i Čl. 83, stavka a) “Strafgesetz über Verbrechen und Vergehen”: 79, 92.

⁹⁰ U jednom od dokumenata Tahir C. se navodi kao svjedok u procesu suđenja. Međutim, iz dopisa koji je Vrhovni sud u Bosni i Hercegovini uputio Zemaljskoj vladi za Bosnu i Herce- govinu razvidno je da je nakon određenog vremena Šerifin otac također podlegao. ABiH, PUBiH, 1921, K40, šifra 416 – 28/2, br. 508.

⁹¹ Procjena otežavajućih i olakšavajućih okolnosti bila je važna zbog određivanja trajanja ka- zne. Na osnovu jednih i drugih, ona se mogla pooštriti ili ublažiti, ali se nije mogla mijenjati vrsta kazne. Emin L. je, umjesto smrtno, dobio doživotnu zatvorsku kaznu. Vidjeti čl. 85. i 86. “Strafgesetz über Verbrechen und Vergehen”: 93.

kojim je Emin L. osuđen na doživotnu zatvorsku kaznu, rezultat je evropskih modernističkih nastojanja koje je u oblasti kriminaliteta Kraljevina SHS nastojala implementirati u svoje okvire.⁹² Tako je, bez obzira na činjenicu što se radilo o višestrukom ubistvu koje je ponovljeno i pritom izvedeno na krajnje okrutan način u nadi “da će vremenita kazna” ovoga puta utjecati na njega i “izvesti ga na pravi put”, Emin L. pošteđen.⁹³

5.3.2. TRADICIJA ispred zakona: Slučaj “Stojna i Mara V.”

U banjalučkom okrugu, ovoga puta u prijedorskom kotaru, u proljeće 1920. godine dogodio se još jedan težak zločin. Nakon provedene istrage, tridesetjednogodišnji mladić Todor M. je odlukom Okružnog suda u Banjoj Luci u aprilu 1921. godine bio osuđen na smrtnu kaznu.⁹⁴ Na teret su mu u konačnici bili stavljeni 1) djelo umorstva Mare V. te 2) djelo uništavanja njene imovine – podmetanjem požara.⁹⁵ Međutim, ono što je okrivljenog dovelo do optuženičke klupe, ostalo je skriveno izvan redaka ove osude. Počeci slučaja vezani su za ljubavnu priču Todora M. i Stojne V., Marine kćerke. Nakon dužeg ljubavnog odnosa, optuženi Todor je Stojni u proljeće 1920. ponudio brak.⁹⁶ Iako je u

⁹² Kraljevina je, slijedeći evropske primjere, nastojala implementirati neke novine u svoj kazneni sistem. Prvi korak načinjen je u pogledu realizacije smrtno kazne. Nasuprot prethodnoj, koja se izvršavala strijeljanjem, sada se okrivljenom, budući da je to bilo dosta humanije i izazivalo je manje boli, život trebao oduzimati vješanjem. R. Ljubojević, D. Lazić i S. Petrović, “Istorijsko pravni aspekti kažnjavanja fizičkih lica u Srbiji od 1804. do 1945”. *Megatrend revija: međunarodni časopis za primenjenu ekonomiju* 3 (2021): 182.

⁹³ Amila Kasumović navodi da je još na prijelomu 18. i 19. stoljeća došlo do transformacije u oblasti krivičnog pravosuđa koja je vodila do uspostavljanja nove paradigme u povijesti kažnjavanja. Tako se umjesto surovih korporalnih kazni, kazna lišenja slobode, koja se činila humanijom, počinje nametati kao sve dominantniji vid kažnjavanja. Ovakvo shvatanje uloge zatvora vidljivo je i u slučaju Emina L. i Todora M., budući da se u zaključku sudskih instanci navodi da su okrivljeni, u nadi da će ih “vremenita zatvorska kazna popraviti”, “vrijedni Previšnjeg pomilovanja”. Kasumović navodi također da nametanje zatvorske kazne umjesto tjelesne hronološki prati stvaranje nacionalnih država sa istaknutom centraliziranom vlašću. Novostvorena jugoslavenska država, nastala na ruševinama carstava, bila je država sa dominantnom jugoslavenskom nacionalnom politikom, a njen centralistički ustroj bio je zvanično ozakonjen Vidovdanskim ustavom. Kasumović, *Zatočene: Žene u zatvorskom sustavu Bosne i Hercegovine 1878–1914*: 13.

⁹⁴ Smrtna kazna se trebala izvršiti vješanjem. ABiH, PUBiH, 1921, K40, šifra 416 – 14/2, Vidjeti: Oproštaj smrtno kazne Todoru M.

⁹⁵ ABiH, PUBiH, 1921, K40, šifra 416 – 14/2, Vidjeti: Oproštaj smrtno kazne Todoru M., i dokument br. 777ka.

⁹⁶ ABiH, PUBiH, 1921, K40, šifra 416 – 14/2, Vidjeti: Oproštaj smrtno kazne Todoru M.

nekoliko navrata obećala da će se udati i “poći” za njega, djevojka je, nesigurna i nespremna na bračni odnos, ovo obećanje svaki put prekršila. Budući da nije odustajao od svoje namjere, te u nastojanju da u svom naumu ovoga puta uspije, Todor M. je zatražio pomoć svog brata Mihajla. Nakon što je nekako uspio iznuditi obećanje da krene s njim kući, optuženi je Stojnu prevarom odveo u šumu. Prethodno učinivši je fizički nemoćnom da mu se u tom činu odupre, djevojku je, koristeći bratovu pomoć, fizički i seksualno zlopotrijebio.⁹⁷ Narednog dana, smatrajući je sada svojom ženom, Stojnu je odveo kući. Ne osjećajući se bezbjedno pored Todora, djevojka je već prve noći nakon što je spomenuti zaspao pobjegla u nepoznatom pravcu. Anticipirajući da će otići kući gdje je ranije stanovala, optuženi se odmah uputio na adresu njenih roditelja. Tu je, nakon što je provalio ulazna vrata, zatekao i na spavanju nasrnuo na Maru V. Budući da Stojnina majka nije htjela dati svoj pristanak za planirano vjenčanje, Todor je osjećao neku vrstu ogorčenosti, mržnje i bijesa prema njoj.⁹⁸ Računajući da je došao pravi čas da se za sve osveti, optuženi je započeo nekontrolirano i krvnički udarati Maru šakama po tijelu. U izvještaju vještaka je stajalo da je smrt nastupila od posljedica višestrukih i vrlo teških udaraca koji su doveli do “puknuća i rasipanja džigerice”.⁹⁹ Želeći svoju osvetu učiniti što okrutnijom, Todor M. je potom, ne razmišljajući o posljedicama, zapalio njihovu kuću. Iako je požar prijetio susjednim objektima, na sreću je brzom reakcijom opažen i ugašen.¹⁰⁰

Iz prethodnog opisa radnje u ovom slučaju se mogu detektirati dva oblika nasilja: seksualni vid zlostavljanja i fizičko nasilje koje uključuje nanošenje teških tjelesnih ozljeda i ubistvo žrtve. Budući da su muška riječ, izbor i volja u kontekstu bračnih, ali i ljubavnih odnosa u jugoslavenskom društvu međuratnog perioda bili daleko iznad ženskih, motivi silovanja Stojne V. duboko su protkani tradicionalnim rodnim ulogama. S te strane je seksualno zlostavljanje žrtve Todoru M. trebalo poslužiti kao jedan vid “garantnog mehanizma” za ostvarenje zacrtanog cilja. Kako je svaki izvanbračni kontakt (a posebno seksualni) percipiran kao bludna radnja, dok je teret osude u cijelosti nosila ženska strana, na ovaj način je Stojna V. trebala biti privoljena da stupi u bračnu

⁹⁷ ABiH, PUBiH, 1921, K40, šifra 416 – 14/2, br. 543. 12. 8. 1921.

⁹⁸ ABiH, PUBiH, 1921, K40, šifra 416 – 14/2, Vidjeti: Oproštaj smrtno kazne Todoru M.

⁹⁹ ABiH, PUBiH, 1921, K40, šifra 416 – 14/2. Vidjeti: Oproštaj smrtno kazne Todoru M. U dokumentu koji je Vrhovni sud uputio Pokrajinskoj upravi za Bosnu i Hercegovinu stajalo je da je Todor M. žrtvu udarao “rukama, nogama i tvrdim predmetima svuda po prsima i trbuhu”. Od posljedica navedenih povreda “pukla joj je džigerica i krv se izlila u prsnu šupljinu”. ABiH, PUBiH, 1921, K40, šifra 416 – 14/2, br. 777ka.

¹⁰⁰ ABiH, PUBiH, 1921, K40, šifra 416 – 14/2. Vidjeti: Oproštaj smrtno kazne Todoru M.

zajednicu. U slučaju da nakon navedenog čina odbije, trebala je također biti spremna nositi etiketu nemoralne i promiskuitetne žene. U pogledu ubistva Stojnine majke mogu se prepoznati motivi rodno ukorijenjenog nasilja. Vrlo okrutan i mizogin način na koji je izvršen zločin, kao i priznanje okrivljenog u pogledu osjećaja ogorčenosti i mržnje, koji su se javili zbog nepoštivanja i uvažavanja dominantne muške riječi i nauma, mogu ukazivati na femicidni karakter djela.

Na koji način su pravosudni organi reagirali na zločine koji su počinili Todor M. i Mihajlo M. pokazuje drugi dio sudskog predmeta. Tako se iz presude Okružnog suda u Banjoj Luci, koju je potom prihvatio Vrhovni sud u Sarajevu, može vidjeti da su Todoru M. na teret bila stavljena samo dva djela: ubistvo Mare V. i podmetanje požara.¹⁰¹ Za otmicu i silovanje Stojne V., Todor kao počinitelj i Mihajlo kao saučesnik bili su u cijelosti oslobođeni.¹⁰² Iako je osnova cjelokupne priče bila vezana za seksualno zlostavljanje, za koje je po Čl. 200. važećeg zakona ("zločin bluda") počinitelj mogao biti kažnjen od pet do deset godina zatvorske kazne,¹⁰³ jugoslavensko pravosuđe Todora M. nije smatralo krivim za ova zlodjela. Premda je Stojna, u iskazu koji je dala, navela da je bila silom oteta i na prevaru odvedena u šumu, gdje je od Todora, uz pomoć njegovog brata Mihajla, silovana, njen iskaz je, pod objašnjenjem da je neodrživ (izv. "ništavan"), na kraju odbačen.¹⁰⁴ Kao razlog je navedeno to da se spomenuta odmah nakon čina, a prije pokretanja kaznenog postupka, nije požalila nikome.¹⁰⁵ Iz žalbe koja je uslijedila od Stojne V. razvidno je da su svjedoci, koji su u ovom slučaju bili saslušani, potvrdili u potpunosti vjerodostojnost navoda žrtve.¹⁰⁶ Međutim, i ove iskaze su pravosudni organi u potpunosti zaobišli, pa je prvostepeni sud nakon razmatranja svih činjenica, zaključio da "iskazima oštećene u pogledu silovanja ne vjeruje, nego prima da je oštećena bez da su

¹⁰¹ ABiH, PUBiH, 1921, K40, 416 – 14/2. Vidjeti: Oproštaj smrtne kazne Todoru M., dokumenti br. 543, br. 777ka i br. 167.695.

¹⁰² ABiH, PUBiH, 1921, K40, 416 – 14/2, br. 543.

¹⁰³ Čl. 200. i 201. "Strafgesetz über Verbrechen und Vergehen": 115.

¹⁰⁴ ABiH, PUBiH, 1921, K40, 416 – 14/2. Vidjeti: Oproštaj smrtne kazne Todoru M.

¹⁰⁵ Pored toga što je sa psihološke strane vrlo nekorektno i neetički očekivati od žrtve da javno i na ovaj način govori o teškoj i osjetljivoj materiji, koja je pritom vrlo svježa i bolna, ovaj razlog, imajući na umu konzervativnost jugoslavenskog društva i očekivanu društvenu osudu koja bi uslijedila pri objelodanjivanju slučaja, ne može se uzeti kao vjerodostojan pokazatelj istinitosti navoda Stojne V.

¹⁰⁶ Nije u pitanju jedan nego više svjedoka: Jovan M., Jefa J., Stevo R. te Stevo V. i Stoja V. sa kojima je žrtva bila u krvnom srodstvu. Svi svjedoci su u svjedočenju naveli da im se "oštećena odmah iza čina potužila na napastvovanja koje su počinili optuženi, kao i na okolnost da su je oba optužena odvučla od kuće u šumu". ABiH, PUBiH, 1921, K40, 416 – 14/2, br. 543.

optuženi silu upotrijebili pošla s njima”, te da je svojom voljom stupila u seksualni odnos sa Todorom M.¹⁰⁷ Potpunu degradaciju i demoralizaciju od jugoslavenskog pravosuđa Stojna je doživjela u pogledu ocjene drugog zločina koji su počinili Todor i Mihajlo. Iako je po važećim propisima svako nasilno odvođenje lica koje se potom dovede u stanje u kojem se ne može tjelesno oduprijeti nasilniku kažnjivo, ovo u slučaju Stojne V. nije bilo uzeto kao meritorno.¹⁰⁸ Pod objašnjenjem da se sud na “nevjerodostojne navode oštećene nije trebao ni obazirati”, te da je, shodno tradiciji, “otmica u narodu ukorijenjeni starodnevni običaj”, počinitelji su bili oslobođeni zločina otmice. Interesantno je primijetiti da je sud procijenio da je Stojna sa 23 godine, koliko je imala u tom trenutku, dovoljno zrela i stabilna osoba da bi “silom ili lukavštinom” mogla biti oteta i odvedena u šumu.¹⁰⁹ Premda je provođenje otmice u osnovi vezano za volju i silu, a time i za tjelesnu sposobnost žrtve da se odupre nasilniku, pravosudni organi su o istoj procjenjivali primarno na osnovu starosne dobi žrtve. Shodno takvom tumačenju, otmici su mogle podleći samo djevojčice koje su bile mlađe od 14 godina i koje su se nalazile pod nadzorom roditelja ili staratelja.¹¹⁰ Na koncu, bez obzira na sve navedeno, izjave svjedoka te činjenicu da je svojim odgađanjem vjenčanja i bijegom iz kuće nakon silovanja pokazala svoj stav u pogledu odnosa sa Todorom, sud je na koncu zaključio da je Stojna bez ikakve prisile i “drage volje” krenula sa optuženima (u šumu).¹¹¹ Po toj osnovi su Todor M. i njegov saučesnik Mihajlo M. oslobođeni svake krivice u pogledu “javnog nasilja” i zločina silovanja i saučešništva u njemu.¹¹²

U slučaju Stojnine majke Mare sud je, imajući na umu svirep način na koji je izvršeno ubistvo, utvrdio da je počinitelj imao namjeru usmrtniti žrtvu.¹¹³

¹⁰⁷ ABiH, PUBiH, 1921, K40, 416 – 14/2. Vidjeti: Oproštaj smrtno kazne Todoru M.

¹⁰⁸ Vidjeti čl. 171. i 172. “Strafgesetz über Verbrechen und Vergehen”: 110.

¹⁰⁹ Na ovom se mjestu može pratiti nedosljednost jugoslavenskih pravosudnih organa u pogledu procjene granice zrelosti i mlade dobi. Tako je u slučaju Emina L. koji je imao 27 godina, kao jedna od olakšavajućih okolnosti uzeta njegova mladost. S druge strane, Stojna V. koja je bila mlađa četiri godine je ocijenjena kao dovoljno zrela osoba da se odupre sili i lukavštini počinitelja.

¹¹⁰ Na osnovu važećeg austrougarskog propisa djevojka od 23 godine smatrana je punoljetnom da bi stupila u bračni odnos bez pristanka roditelja. Naravno, ovo se trebalo odnositi na one djevojke koje dobrovoljno stupe u bračnu zajednicu.

¹¹¹ Interesantno je primijetiti da sud uopće nije razmatrao zbog čega su optuženi odveli žrtvu u šumu. Ukoliko je riječ o “dragoj volji”, kao što se navodi u sudskom zaključku, onda bi logičan slijed događanja bio odlazak optuženog i žrtve njegovoj kući.

¹¹² ABiH, PUBiH, 1921, K40, 416 – 14/2. Vidjeti: Oproštaj smrtno kazne Todoru M.

¹¹³ ABiH, PUBiH, 1921, K40, 416 – 14/2, br. 543.

Na temelju toga, spomenuti je bio prvobitno osuđen na smrtnu kaznu.¹¹⁴ Međutim, sud je naknadno razmatrao pitanje njegovog pomilovanja. Premda je u toku postupka Todor M. više puta mijenjao iskaze, te su utvrđene proturječnosti, pokazatelj da je spomenuti želio pravosuđe navesti na krivi trag, to shodno Čl. 82. važećeg zakona nije bilo prepoznato kao davanje lažnog iskaza niti je bilo navedeno u popisu otežavajućih okolnosti.¹¹⁵ Bez obzira na to što je okrivljeni već ranije bio kažnjavan za zločine krađe i nanošenje tjelesnih ozljeda,¹¹⁶ ni 'ponovno činjenje krivičnih djela' nije bilo prepoznato kao otežavajući faktor. Tako su se na tom popisu našla samo učinjena dva zločina: ubistvo i požar.¹¹⁷ Prebacujući potpunu krivnju na žrtvu (Stojnu V.), sud je kao olakšavajuću okolnost naveo "uzrujanost koju je obmanjivanjem izazvala Stojna V.", uzrujanost usljed pića, kao i uzrujanost usljed bjekstva djevojke. Nakon dužeg razmatranja, konačna odluka bosanskohercegovačkog pravosuđa bila da je Todor M. vrijedan pomilovanja. Odlučeno je da, umjesto smrtne, bude osuđen na tešku zatvorsku kaznu u trajanju od dvadeset godina.¹¹⁸ Iako pitanje oprosta smrtne kazne treba razumijevati u kontekstu ideja koje je jugoslavensko pravosuđe, zamjenom tjelesnog sa duhovnim kažnjavanjem, željelo implementirati u svoj kriminalni sistem, kazna koja je određena Todoru M. nedvojbeno ukazuje na blagonaklon odnos pravosuđa prema nasilniku.¹¹⁹ Ovaj

¹¹⁴ ABiH, PUBiH, 1921, K40, 416 – 14/2, Oproštaj smrtne kazne Todoru M.

¹¹⁵ U prvom iskazu Todor M. je istakao da on nije usmrtio Maru V., ali da jeste zapalio njenu kuću. U kasnijem navodu je priznao da ju je ubio, ali da nije imao namjeru to učiniti. ABiH, PUBiH, 1921, K40, 416 – 14/2, Oproštaj smrtne kazne Todoru M., i dokument br. 543.

¹¹⁶ U dosjeu Todora M. stajalo je da je tridesetjednogodišnji mladić Todor M., nastanjen u kotaru Prijedor, već ranije bio kažnjavan za zločine krađe i nanošenje lakših tjelesnih ozljeda. Iz dokumenta se može saznati, također, da je bio nepismen, seljak, da nije imao imetka, te da je bio neoženjen i da se do tada nije ženio. ABiH, PUBiH, 1921, K40, 416 – 14/2. Vidjeti: Dosje Todora M.

¹¹⁷ ABiH, PUBiH, 1921, K 40, 416 – 14/2, br. 777ka.

¹¹⁸ Interesantno se osvrnuti na različite stavove sudskih organa u pogledu pitanja oprosta smrtne kazne Todoru M. Prvostepeni sud je, razmatrajući sve činjenice u predmetu Todor M., iznio stav da je spomenuti vrijedan pomilovanja i da mu shodno tome treba odrediti kaznu od 20 godina tamnice. Ovom mišljenju su se pridružili Vrhovni sud za Bosnu i Hercegovinu te dijelom i zamjenik državnog odvjetnika koji je bio za oprost, ali pod uvjetom da se smrtna kazna zamijeni doživotnom tamnicom. Nasuprot njima, državni odvjetnik je iznio mišljenje da Todor M., imajući na umu zločine koje je izvršio, te vrlo svirep način na koji su spomenuti počinjeni, nije vrijedan pomilovanja. Vrhovni sud je na koncu presudio da se okrivljenom umjesto smrtne kazne dodijeli teška tamnica od 20 godina. Ova je odluka upućena na odobrenje Ministarstvu u Beogradu. ABiH, PUBiH, 1921, K40, 416 – 14/2, Oproštaj smrtne kazne Todoru M., dokumenti br. 777 kao i br. 167.695.

¹¹⁹ Shodno važećem zakonskom okviru, Todor M. je trebao odgovarati za sljedeće zločine: 1) otmicu Stojne V.; 2) silovanje Stojne V.; 3) svirepo ubistvo Mare V.; 4) podmetanje požara s

se odnos odlikuje popustljivošću i selektivnom interpretacijom zakonskih propisa. S druge strane se, kada je u pitanju Stojna V., njena pozicija, čast i riječ obezvređuju i u potpunosti degradiraju. Pored nedosljednosti u procjenama, tretman žrtve ukazuje na nepoštivanje i relativizaciju zakonskih propisa što se objašnjava važećim društvenim običajima i ukorijenjenom tradicijom.

5.3.3. *Sifilis kao dokaz! Nesankcionirani oblik višestrukog seksualnog zlostavljanja*

Velika obiteljska kuća, smještena u bijeljinskom kotaru i tuzlanskom okrugu, dugo vremena je iza svojih zidina skrivala najstrašnije oblike kontinuiranog seksualnog zlostavljanja. Budući da je koncept zajedništva bio jedna od karakteristika bosanskohercegovačkog društva, te dijelom zbog toga što je gradnja novog stambenog objekta predstavljala ogroman finansijski izdatak koji mnogi u to vrijeme nisu mogli priuštiti, u istoj višekatnici su sa svojim suprugama i djecom bila nastanjena trojica braće: Pero, Stevo i Todor.¹²⁰ Kako je početak Prvog svjetskog rata označio mobilizaciju svih sposobnih muškaraca, u tom smislu su se tri brata bila prinuđena rastati sa svojim najbližima. Nakon nekog vremena u Bijeljini je stigla informacija da je Pero B. poginuo u ratu.¹²¹ Vrlo brzo se sredinom rata kući vratio drugi brat Stevo. Todor koji nije bio te sreće ostao je na frontu sve do završetka sukoba. Nakon što su se prve kolone vojske početkom 1919. počele vraćati s ratišta, u rodni kraj je polovinom godine stigao i treći brat.¹²² Nekoliko dana nakon povratka, Todor B. je na svom tijelu opazio znakove spolno veneričnog oboljenja.¹²³ Budući da je pojačano inficiranje

---

tendencijom da se njime zahvati osoba (Mara V.) i da se požar proširi na susjedstvo. Samo za ovo zlodjelo Todor M. je prema Čl. 244. mogao biti kažnjen doživotnom robijom. U slučaju da je požarom bila zahvaćena osoba, trebala je biti izrečena smrtna kazna. S te strane je kazna od 20 godina za sve navedene zločine preblaga.

¹²⁰ ABiH, PUBiH, 1921, K40, 416 – 17/2, br. 54892, 28. 10. 1921.

¹²¹ ABiH, PUBiH, 1921, K40, 416 – 17/2. Vidjeti: Oproštaj smrtno kazne Todoru B.

¹²² ABiH, PUBiH, 1921, K40, 416 – 17/2. Vidjeti: Oproštaj smrtno kazne Todoru B.

¹²³ Sifilis kao hronična infektivna bolest zajedno sa gonorejom, kapavcem i triperom ulazi u grupu veneričnih, spolnih oboljenja. Iako se jedan tip ove bolesti (tzv. *Endemijski* ili *bosanski sifilis*) ne prenosi spolnim putem, nego je vezan za kulturu i običaje, najveći broj oboljelih tokom Prvog svjetskog rata i godinama koje su slijedile, imajući na umu raširenost prostitucije i austrougarske evidencije vojnog osoblja, bio je inficiran seksualnim putem. Više o sifilisu i drugim veneričnim bolestima: M. Radušić, *Odnosi vlasti prema zdravstvenom pitanju u Bosni i Hercegovini (1878–1941): komparativni pristup istraživanju*, doktorska disertacija (Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2024): 410, 421.

sifilisom, gonorejom i drugim spolnim bolestima tokom ratnih godina ukazivalo na učestale bračne preljube i javni nemoral, koji su se javljali uslijed višemjesečne razdvojenosti partnera,¹²⁴ Todor je počeo sumnjati u vjernost svoje supruge Jelke. Nakon što ju je pozvao na odgovornost, spomenuta je priznala da ju je prethodnih godina njegov brat Stevo silovao, te ju je tim putem i zarazio.¹²⁵ Pored nje, on je, prema Jelkinjoj ispovijesti, pokušao napastvovati i njihovu kćer Anu. Vrlo brzo nakon toga Todor je doznao da je Stevo seksualno zlostavljao i Joku, suprugu pokojnog brata Pere.¹²⁶ Za razliku od Jelke koja je o tome ćutala, Joka je bila hrabrija te je zločin silovanja u augustu 1919. prijavila nadležnim sreskim organima. Ne shvatajući ozbiljnost ovoga čina, vlasti su počinitelja već nakon petnaest dana pritvora pustili na slobodu.¹²⁷ Ovakav nemaran odnos sistema dodatno je ohrabrio nasilnika koji je ponovo nakon kraćeg vremena pokušao napastvovati Joku. Da se te noći, u namjeri da brata Stevu zatekne u vršenju zlodjela, u stanu svoje snahe nije našao Todor, zločin višestrukog silovanja koje se mjesecima unatrag događalo u bijeljinskom kotaru danas vjerovatno ne bi ni bio arhiviran među sudskim predmetima. Nakon što je nasilnik u namjeri da zadovolji svoju potrebu ponovo nasrnuo na Joku, Todor je ispalivši nekoliko hitaca iz puške ubio brata Stevu.¹²⁸ Za ovaj zločin je odlukom Okružnog suda u Tuzli u februaru 1921. godine bio osuđen na smrtnu kaznu.¹²⁹ Ona je naknadnom odlukom pravosuđa bila oprostena i promijenjena u kaznu teške tamnice u trajanju od deset godina.¹³⁰

Rekonstrukcija slučaja pokazuje kako je čudnim spletom okolnosti otkriven i objelodanjen zločin višestrukog seksualnog nasilja. Motivi koji su nasilnika Stevu potaknuli da počini teško zlodjelo nedvojbeno su protkani jugoslavenskim društvenim konstruktima o tradicionalnoj i neravnopravnoj ženskoj ulozi. Smatrajući da su žene prirodno 'niža bića', stvorena sa zadatkom

¹²⁴ Tokom Prvog svjetskog rata je upravo zbog pojačane prostitucije i nemorala, koji se javio kao posljedica razdvojenosti partnera, došlo do enormnog porasta veneričnih infekcija, u prvom redu sifilisa i gonoreje. Više o utjecaju prostitucije i nemorala na širenje veneričnih oboljenja vidjeti: A. Kasumović, "Prilog povijesti marginalnih skupina u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave: prostituke". *Historijski zbornik* 40 (2007): 173–176 i Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu: Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije 1878–1918* (Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2007): 180.

¹²⁵ ABiH, PUBiH, 1921, K40, 416 – 17/2. Vidjeti: Oproštaj smrtne kazne Todoru B.

¹²⁶ ABiH, PUBiH, 1921, K40, 416 – 17/2. Vidjeti: Oproštaj smrtne kazne Todoru B.

¹²⁷ ABiH, PUBiH, 1921, K40, 416 – 17/2. Vidjeti: Oproštaj smrtne kazne Todoru B.

¹²⁸ ABiH, PUBiH, 1921, K40, 416 – 17/2. Vidjeti: Oproštaj smrtne kazne Todoru B. 29. 6. 1921.

¹²⁹ ABiH, PUBiH, 1921, K40, 416 – 17/2. Vidjeti: Izvještaj okružnog suda u Tuzli bez broja i Izvještaj Vrhovnog suda, 28. 6. 1921. i Dopis upućen Pokrajinskoj upravi za Bosnu i Hercegovinu.

¹³⁰ ABiH, PUBiH, 1921, K40, 416 – 17/2, br. 54892, 28. 10. 1921.

da budu na usluzi muškarcima te da u tom smislu zadovoljavaju sve njihove fizičke potrebe,¹³¹ počinitelj je žrtve birao iz svog bližeg okruženja. Tako, izuzimajući svoju suprugu kao treću, Stevo seksualno napastvuje i druge dvije odrasle žene iz njihove obitelji: Joku i Jelku, te istovremeno, lišen svakog racionalnog shvatanja, pokušava silovati i tada maloljetnu nećakinju Anu. Imajući na umu važeće patrijarhalne obrasce po kojima žena u jugoslavenskom društvu međuratnog doba jeste u potpunosti bila podređena muškarcu, u slučaju pokušaja zločina incesta nije isključena ni mogućnost da je Stevo imao određene mentalne poteškoće ili poremećaje ličnosti.¹³² Nažalost, o tome se može govoriti samo pod pretpostavkom, budući da nedostaje dosje koji bi detaljnije skicirao profil nasilnika.¹³³ Odnos jugoslavenskog pravosuđa prema pitanju seksualnog zlostavljanja žene moguće je ispratiti na osnovu dva segmenta. Prvi se tiče prijave koju je za “zločin silovanja protiv Steve B.” u augustu 1919. godine podnijela njegova snaha Joka. Iako su različiti oblici nasilja, nemiri i neredi obilježili prve godine nakon stvaranja jugoslavenske države, te je u tom smislu nova uprava bila usmjerena na sankcioniranje različitih političkih delikata (posebno antijugoslavenskih, antinacionalnih ili antidržavnih),¹³⁴ ovakav odnos sistema prema zločinu silovanja žena zasigurno je posljedica validnosti socijalizacijom naučenih konzervativnih i tradicionalnih obrazaca. Tako se može vidjeti da nadležne sreske i okružne vlasti prepoznaju krivičnu prirodu zlodjela koje je počinio Stevo B., budući da ga zbog toga lišavaju slobode. Ipak, na pogrešnu i neadekvatnu primjenu važećeg zakonskog propisa ukazuje činjenica da je spomenuti nakon petnaest dana bio pušten iz pritvora. Nakon provedenog

¹³¹ Vidjeti: Dobrivojević Tomić, *Između nebrige i neznanja – Žene, seksualnost i planiranje porodice u Jugoslaviji (1918–1991)*: 16.

¹³² Psiholozi incestuozne pojave vezuju za toksične obitelji u kojima je nasilje svakodnevnica. Kada je riječ o profilu nasilnika koji za žrtve bira rodnike, to su uglavnom muškarci koji imaju različite mentalne poremećaje ili su emocionalno nezreli, imaju slabiju kontrolu impulsa i nisko samopoštovanje. Alkoholizam, koji je u jugoslavenskom društvu posebno bio raširen, također je faktor koji je mogao doprinijeti dezinhibiranom ponašanju. Istraživanja psihologa Richa Smuldon, koji je u zatvoru vodio terapijske sesije sa osuđenima (zbog seksualnog zlostavljanja), pokazala su da ove pojave vuku korijene iz rodne neravnopravnosti. Tako su, prema Smuldonovom zapažanju, nasilnici mahom isticali “premoć muškarca”, te su govorili o pravima i “normalnoj” “agresivnoj” muškoj prirodi. A. Delić, “Incest je najosjetljivija tema za razgovor i istraživanje”. Dostupno na: <https://bhstring.net/tuzlauslikama/tuzlarije/viewnewnewsc.php?id=32432> (pristupljeno: 5. 9. 2024).

¹³³ U arhivskoj građi nisam pronašla njegov dosje, iako je spomenuti bio 15 dana u pritvoru.

¹³⁴ O učestalosti oblika političkog nasilja vidjeti: Omerović, *Političko nasilje u Bosni i Hercegovini (1918–1921)*: 51–52; Omerović, “Verbalni delikt u Bosni i Hercegovini (1918–1921)”: 82. Takav je npr. i delikt koji sam pronašla u arhivskoj građi, a koji problematizira pitanje sankcioniranja austrijskih špijuna: A BiH, PUBiH, 1921, K40, 416 – 15. Vidjeti slučaj: Ignjat, Aćim i Nikola A.

istražnog postupka, nasilnik je za zločin silovanja samo u slučaju Joke B. mogao biti osuđen na zatvorsku kaznu od pet do deset godina, te od deset godina i više ukoliko se zlodjelo odrazilo na zdravstveno stanje žrtve.¹³⁵ Drugi segment koji oslikava odnos pravosudnog sistema prema pitanju seksualnog nasilja nad ženama jeste procjena otežavajućih i olakšavajućih okolnosti u slučaju Todora B. Iako motiv zbog kojeg je spomenuti izvršio ubistvo brata ne opravdava zlodjelo, interesantno je primijetiti da prvostepeni sud nije adekvatno razmatrao težinu zločina silovanja kao razloga zbog kojeg je Todor izvršio ubistvo. Tako se u nizu olakšavajućih okolnosti navodi “uzrujanost usljed mišljenja da je usmrćeni općio sa njegovom ženom i snahom i što je mislio da je zarazio njegovu ženu”.¹³⁶ Iz navoda se može vidjeti da je prethodno djelo višestrukog silovanja ostalo samo na razini ‘mišljenja’ te da nije dobilo odgovarajuću pravnu kvalifikaciju, a prema tome ni sankciju. Premda sifilis, kao bolest koja se prenosi spolnim putem, može biti relevantan dokaz ukoliko se utvrdi inficiranost žrtve i nasilnika, ona kao ni ženska riječ nije bila razmatrana.

5.4. SAMO ZATO ŠTO SU BILE ŽENE: Šerifa, Vejza, Stojna, Mara, Joka, Jelka, Ana...

Iako se može pretpostaviti da je niz ženskih imena, sadržan u podnaslovu iznad, bio mnogo duži, analiza tri krupna sudska slučaja vjerodostojan je pokazatelj na koji se način jugoslavenski pravosudni sistem u cjelokupnom razmatranom periodu odnosio prema žrtvi i nasilniku, te na koji način je sankcionirao različite oblike nasilja nad ženama. Budući da je jugoslavensko društvo bilo izrazito patrijarhalno sa obilježjima konzervativnosti, tradicionalizma i brojnih socijalnih neravnopravnosti, ono je samo po sebi bilo plodan teren za pojavu različitih oblika zlostavljanja žena. Ovu su tezu potvrdili i rezultati provedene analize koji su pokazali da su detektirani oblici nasilja nad ženama bili duboko povezani tradicionalnim rodnim ulogama i podređenim, društveno definiranim, položajem žena. Oni su, drugim riječima, svoje izvorište u sva tri uzorka imali u dominantnom muškom položaju i demonstriranoj muškoj nadmoći. S te strane se može izvesti zaključak da je nasilje nad ženama u Bosni i Hercegovini 1918–1929. godine imalo obilježje rodno zasnovanog nasilja. Budući da su ovakvi oblici ponašanja bili društveno normalizirani i općeprihvaćeni, Šerifa,

¹³⁵ Vidjeti: čl. 200. i 201. “Strafgesetz über Verbrechen und Vergehen”: 115.

¹³⁶ Kao otežavajuća okolnost bilo je navedeno da je Todor B. ubio vlastitog brata. ABiH, PUBiH, 1921, K40, 416 – 17/2. Vidjeti: Izvještaj okružnog suda u Tuzli bez broja i Izvještaj Vrhovnog suda, 28. 6. 1921. i Dopis upućen Pokrajinskoj upravi za Bosnu i Hercegovinu.

Vežza i mnoge druge žene međuratnog perioda uglavnom nisu prijavljivale zlostavljanje, nego su isto prihvatale i hrabro podnosile u tišini svog doma. Rijetke među njima, koje su kao Joka nadležnim vlastima prijavile seksualno ili fizičko uznemiravanje, vrlo brzo su bile prinuđene pomiriti se sa činjenicom da su u surovom i okrutnom svijetu prepuštene same sebi, budući da na institucionalnu podršku i podršku društvene zajednice nisu mogle računati. S druge strane, analiza profila zlostavljača otkrila je da se uglavnom radilo o licima koja su nadležnim organima bila već od ranije poznata po činjenju različitih krivičnih djela, najčešće krađa i ubistava. Činjenica da su se nasilnici nedugo nakon puštanja na slobodu bili spremni ponovo vraćati "starim zanatima", ukazuje na neadekvatno sankcioniranje zakonom kažnjivih djela. Iako je u duhu važećeg austrougarskog propisa svako nanošenje fizičkih ozljeda ili činjenje javnog bluda (seksualnog nasilja izvan bračne zajednice) trebalo biti sankcionirano, analiza sudskih predmeta ukazala je na neadekvatnu primjenu zakona u praksi. Jugoslavenski pravosudni sistem koji je djelovao pod utjecajem važećih tradicionalnih obrazaca bio je sklon selektivnom i paušalnom tumačenju propisa. Tako je različite oblike fizičkog i seksualnog nasilja, bez obzira na njihovu kažnjivost zakonom, u praksi relativizirao i trivijalizirao. Tek kada bi zlostavljanje žrtve rezultiralo svirepim i mizoginim ubistvom, uslijedilo bi sankcioniranje počinitelja. Međutim, ni tada se nije postupalo po važećim propisima, pa se nasilnik nije pozivao na odgovornost za prethodno kontinuirano fizičko ili seksualno zlostavljanje žene, nego je uglavnom inkriminiran za zločine ubistava. Ovaj neravnotežni tretman, vidljiv u blagonaklonom i popustljivom odnosu prema počinitelju i degradirajućem tretmanu žrtve, nedvojbeno ukazuje i na prisustvo nekih oblika institucionalnog zapostavljanja i zlostavljanja žene u međuratnom razdoblju.

Bibliografija

Neobjavljeni primarni izvori

1. Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH), Sarajevo
  - Fond Pokrajinske uprave za Bosnu i Hercegovinu (PUBiH)
  - Fond Vrhovnog šerijatskog suda u Sarajevu (VŠS)

Objavljeni primarni izvori

Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa za 1936. godinu.
1937. Beograd: Centralni Higijenski zavod.

- Organization for Security and Co-operation in Europe. 2019. *Istraživanje OESS-a o nasilju nad ženama u Bosni i Hercegovini. Dobrobit i blagostanje žena. Bosna i Hercegovina: izvješće sa rezultatima.*
- Preambula Konvencije o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici.* 2011. Istanbul: Vijeće Evrope. Dostupno na: <https://rm.coe.int/168046246e> (pristupljeno: 9. 8. 2024).
- Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina, Gesetze, Verordnungen und normalweisungen,* 1881, sv. 2. Wien: Staatsdruckerei, 1881.
- Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (Vidovdanski ustav) iz 1921. godine.* Dostupno na: https://radnici.ba/wp-content/uploads/2018/04/Ustav-kraljevine-SHS_Vidovdanski-ustav-1921.pdf (pristupljeno: 8. 8. 2024).
- Zbirka zakona.* 1929. Sv. 120. Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona.
- Živanović, Todor. 1913. *Krivični (Kazneni) zakonik i Zakonik o postupku sudskom i krivičnim djelima Kraljevine Srbije.* Beograd: Knjižara Geca Kon.
- Živanović, Todor. 1930. *Krivični zakonik i Zakonik o krivičnom sudskom postupku za Kraljevinu Jugoslaviju s kratkim objašnjenjem.* Beograd: Štamparija Gundulić.

Sekundarni izvori

- Aljinović, Nevena. 2024. Intimni femicid u kontekstu obiteljskog nasilja: od neologizma do nomenklature kaznenog djela. *Služba božija: liturgijsko pastoralna revija* 64/1: 57–98.
- Artonović, Ivana. 2009. Društveni položaj žena u Srbiji u doba Kraljevine Jugoslavije. *Baština* 27: 233–257.
- Bečić, Mehmed. 2016. Recepcija krivičnog prava u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini XIX stoljeća. *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu* 59: 219–245.
- Bergholz, Max. 2018. *Nasilje kao generativna sila: Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici.* Sarajevo: Buybook.
- Bušatlić, Abdulah Ajni. 1934. Puštanje žene (tatlik), sporazumni razvod braka, razvrgnuće i utrnuće braka (feshi-nikah) po islamskom (šerijatskom) pravu. *Glasnik Vrhovnog vjerskog starješinstva IVZ Kraljevine Jugoslavije* 11/3: 152–160.
- Čović, Ana. 2020. Zaključenje i prestanak braka u šerijatskom pravu. U: *Uvod u šerijatsko pravo*, ur. Vladimir Čolović i Samir Manić, Beograd: Institut za uporedno pravo, 159–175.
- Dalakoura, Katerina. 2022. The Little Entente of Women (1923–1938). *Aspasia* 16: 37–55.
- Danaj, Ermira. 2021. Kako tradicija i patrijarhat utječu na nasilje nad ženama na Zapadnom Balkanu. *Perpectives – Political Analyses and Commentary* 8: 13–18.
- Dobrivojević Tomić, Ivana. 2022. *Između nebrige i neznanja – Žene, seksualnost i planiranje porodice u Jugoslaviji (1918–1991).* Beograd: Arhipelag; Institut za savremenu istoriju.

- Drakić, Gordana M. 2019. Nisu ga ni tražile! O pitanju ženskog prava glasa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu* 53/1, 81–112.
- Drakić, Gordana. 2011. Prekid trudnoće prema Krivičnom zakoniku Kraljevine Jugoslavije i prema projektima koji su mu prethodili. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu* 45/3, 533–552.
- Dujmović, Sonja M. 2023. Nacionalizam kao put ženskoj emancipaciji? Vidljivost i uloga žene u Bosni i Hercegovini u austrougarskom periodu prema Bosanskoj vili. U: *Zamišljanje žene – O ideološkim i kulturnim konceptima ženskog roda u povijesti Bosne i Hercegovine*, ur. Sabina Veladžić i Aida Ličina Ramić. Sarajevo: Heinrich Böll Stiftung, 183–221.
- Dujmović, Sonja. 2021. *Pod državnim okriljem. Istorija djetinjstva u Bosni i Hercegovini 1878–1941*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju.
- Erlich, Vera St. 1971. *Jugoslavenska porodica u transformaciji – Studija u tri stotine sela*. Zagreb: Liber, 1971.
- Isić, Leona. 2023. *Utjecaj nasilja u porodici na rast i razvoj djece*, magistarski rad. Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.
- Jorgić Stepanović, Kristina. 2021. Milica Đurić Topalović i žensko pitanje u Kraljevini Jugoslaviji. *Tokovi istorije* 121/1: 85–108.
- Karčić, Fikret. 2019. *Shari'a Courts in Yugoslavia 1918–1941*. Sarajevo: Center for Advanced Studies.
- Kasumović, Amila. 2007. Prilog povijesti marginalnih skupina u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave: prostitutke. *Historijski zbornik* 40: 161–179.
- Kasumović, Amila. 2021. *Zatočene: Žene u zatvorskom sustavu Bosne i Hercegovine 1878–1914*. Sarajevo: Centar za historijska istraživanja.
- Katz, Vera. 2021. (Ne)zaboravljena mogućnost emancipacije, gender u tranzicijama: da li je revolucija ženskog roda. *Perspectives – Political Analyses and Commentary* 8: 24–29.
- Klasnić, Kristina. 2011. Ekonomsko nasilje nad ženama u intimnim vezama u hrvatskom društvu. *Socijalna ekologija: časopis za ekološku misao i sociološka istraživanja okoline* 20/3: 335–355.
- Košutić, Kristina. 2021. *Neravnopravnost žena na području kontinentalne Hrvatske kroz prizmu pravnog sustava međuratne Kraljevine Jugoslavije*, diplomski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagreb, Fakultet hrvatskih studija.
- Kurpsahić Mujčić, Amira 2019. Dr. Ševala Zildžić Iblizović – promjena uloge žene u društvu. U: *Zbornik radova sa naučne konferencije Bosanskohercegovačke naučnice i njihov istraživački rad*, 1 Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke/ znanosti, 361–373.
- Lubura, Majida. 2017. Pojam femicida i značaj njegovog pravnog regulisanja. *Strani pravni život/ Foreign legal life* 3: 115–130.

- Luknar, Ivana. 2022. Doprinos žena u međuratnoj Kraljevini Jugoslaviji (1918–1939). *Nacionalni interes* 3: 255–256.
- Ljubojević, Ratko, Dragana Lazić i Slobodan Petrović. 2021. Istorijsko pravni aspekti kažnjavanja fizičkih lica u Srbiji od 1804. do 1945. *Megatrend revija: međunarodni časopis za primenjenu ekonomiju* 3: 173–187.
- Miletić, Josip. 2005. Povijesni razlozi terminoloških promjena u novom hrvatskom kaznenom zakonodavstvu. *Croatica et Slavica Iadertina* 1: 79–80.
- Ograjšek Gorenjak, Ida i Marijana Kardum. 2019. Mala ženska antanta (1923–1939): mali savez s velikim ambicijama, *Historijski zbornik* 72/1: 111–138.
- Omerović, Enes S. 2011. Kaznenopravna zaštita države na tlu Bosne i Hercegovine od stvaranja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca do donošenja Vidovdanskog ustava. *Prilozi* 40: 339–362.
- Omerović, Enes S. 2012. Verbalni delikt u Bosni i Hercegovini (1918–1921). *Prilozi* 41: 79–105.
- Omerović, Enes S. 2015. *Političko nasilje u Bosni i Hercegovini (1918–1921)*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Osmić, Amer et al. 2022. *Nasilje u porodici i rodno zasnovano nasilje u visokom obrazovanju – između teorije i prakse*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- Pantelić, Ivana. 2011. Neki aspekti položaja žene u Kraljevini Jugoslaviji. *Knjiženstvo: časopis za studije književnosti, roda i kulture*. Dostupno na: <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2011/zenska-knjizevnost-i-kultura/neki-aspekti-polozaja-zena-u-kraljevini-jugoslaviji#gsc.tab=0> (pristupljeno: 11. 8. 2024).
- Pastović, Dunja. 2019. Unification of Criminal Law in the Interwar Yugoslav State (1918–1941). *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa* 12/4: 555–574.
- Perkins, Nathan, Marcia Spira i Erin J. Key. 2018. Intergenerational transmission of physical and emotional sibling violence: A potential connection to elder abuse. *Families in Society* 99/3: 256–268.
- Radford, Jill i Diana E. H. Russell. 1992. *Femicide: The politics of Woman Killing*. New York: Twayne Publishers.
- Radušić, Minela. 2024. *Odnosi vlasti prema zdravstvenom pitanju u Bosni i Hercegovini (1878–1941): komparativni pristup istraživanju*, doktorska disertacija. Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu.
- Russell, Diana E. H. i Roberta A. H. Harmes. 2001. *Femicide in Global Perspective*. New York: Teachers College.
- Šehić Zijad. 2007. U: *U smrt za cara i domovinu: Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije 1878–1918*. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Užičanin, Salkan. *Nacija i teror. Djelatnost nacionalističkih organizacija u Bosni i Hercegovini (1921–1929)*. Tuzla: Društvo historičara, 2019.
- Veladžić, Sabina i A. Ličina Ramić, ur. 2023. *Zamišljanje žene – O ideološkim i kulturnim konceptima ženskog roda u povijesti Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Heinrich Böll Stiftung / Fondacija Heinrich Böll.

- Younis, Hana. 2023. *Žene u sudskim spisima 1878–1914. Odbjegle, preljubnice, rentijerke, zemljovlasnice*. Sarajevo: UNSA – Institut za historiju.
- Željko, Darija. 2014. Obiteljskopравни položaj žena u Hrvatskoj od 1914. do 2014. *Pravnik* 48/96: 23–48.
- Žilić, Marija i Janković, Josip. 2016. Nasilje. *Socijalne teme: Časopis za pitanja socijalnog rada i srodnih znanosti* 3: 67–87.

Internetske stranice

- Delić, Amra. Incest je najosjetljivija tema za razgovor i istraživanje. Dostupno na: <https://bhstring.net/tuzlauslikama/tuzlarije/viewnewnewsc.php?id=32432> (pristupljeno: 5. 9. 2024).
- Russell, Diana E. H. *Defining femicide*. Speech given at the UN Symposium on Femicide: A Global Issue that Demands Action, Vienna, Austria: November 2012. Dostupno na: <https://www.dianarussell.com/defining-femicide-.html> (pristupljeno: 9. 8. 2024).

**VI.
U PLAMENU
DRUGOG
SVJETSKOG
RATA**

6. VELIKO STRADANJE: NASILJE NAD ŽENAMA U BOSNI I HERCEGOVINI 1941–1945.

Adnan Jahić

Kobnog ljeta 1941. pokupiše ustaše grupu ljubinjskih Srba bez razlike spola, među njima i Peru Hamovića i ženu mu Saru, te ih, pod izgovorom da im valja seliti za Srbiju, potjeraše prema Čapljini, odakle je vodio put ka jednom od logora.¹ No, vidjevši da je Sara slaba i bolesna, ostaviše je u bolnici u Stocu, a muža joj Peru i cijelu familiju otjeraše u internaciju. Skrhana gubitkom najbližih, ostarjela Sara je ubrzo doživjela duševno rastrojstvo i 14. jula 1941. umrla u bolnici. Svjedočenje o Sari Hamović ostavila je Stočanka Bojana Skočajić, koja je nakon mučenja i ubistva njenog supruga Ilije bezuspješno pokušala izvršiti samoubistvo, a onda spletom neobičnih okolnosti opstala u okupiranom Stocu i preživjela rat.² Nekoliko mjeseci kasnije jedna nesretna žena, Flora Levi, nakon što su joj muž Izidor i svekar Avram bili odvedeni u Jasenovac, pokušavala je da utješi svoje malodobne kćerke Bjanku i Sarinu, pričajući im vesele priče i obećavajući im da će ubrzo napustiti studene prostorije đakovačkog logora, vratiti se svojoj kući u Sarajevu, naći njihovog tatu i djeda i da će nastaviti živjeti kako su nekada živjeli. “I mi smo joj duboko vjerovali”, zabilježila je godinama kasnije Bjanka. “Pjevala nam je uspavanke.” Bjanka Ausländer je u holokaustu izgubila 44 člana svoje najuže obitelji; u logorima Jasenovac i Đakovo stradali su njeni otac, majka, baka, majčine sestre s djecom, dok je njena mlada, šestogodišnja sestra Sarina odvedena s osječkom djecom u Auschwitz, gdje je ubijena.³ Dvije godine poslije odvođenja i internacije Flore Levi i njene djece, načelnik pruge u Ustiprači Asim Hodžić dao je detaljan opis grozota u

¹ Toplo zahvaljujem kolegici dr. Sonji Dujmović na nesebičnoj podršci i pomoći pri skupljanju građe za ovo poglavlje.

² Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Fond: Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Sarajevo (dalje: ZKURZ), Sarajevo, Zapisnici, Stolac – Srez, kut. 205, 7032. Skočajić, Bojana – Zapisnik.

³ A. Gaon, ur. *Mi smo preživjeli ... 4. Jevreji o Holokaustu* (Beograd: Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije, 2007): 39–53. Vidjeti također: <https://www.glas-slavonije>.

Višegradu nakon što su četnici prodrli u ovaj podrinjski grad početkom oktobra 1943. godine. Odvodili su muslimanski živalj bez razlike spola na drinsku ćupriju, svaki dan u grupama, i tu ih klali i bacali u Drinu. Hodžić je imao potrebu da zabilježi tužnu sudbinu jedne muslimanske djevojke, “od dobre i ugledne familije”, koju su četnici “vucali” sa sobom od grupe do grupe, nakon što su joj prethodno ubili roditelje.⁴

Stradanja ovih nesretnica zabilježena su u svjedočenjima o nasilju nad ženama na prostoru Nezavisne Države Hrvatske (NDH), kvistlinške fašističke tvorevine u kojoj je ljudski život imao mizernu cijenu i u kojoj su masovno ubijani muškarci i žene zbog njihove rasne, etničke ili vjerske pripadnosti. Hiljade drugih žena bile su žrtve čiju ličnu patnju i stradanje historija nije zabilježila. U Drugom svjetskom ratu, kao i u ranijim oružanim sukobima, većina civilnih žrtava bile su žene. Komisija vladinih eksperata za proučavanje Konvencije za zaštitu žrtava rata navela je u svom izvještaju 1947. godine da su tokom Drugog svjetskog rata nebrojene žene svih uzrasta, pa čak i djeca, bile izložene zločinima najgore vrste: silovanju koje je vršeno na okupiranim teritorijama, brutalnom postupanju svake vrste, sakaćenjima i drugim bestijalnostima. U područjima gdje su trupe bile stacionirane, ili kroz koja su prolazile, hiljade žena su prisiljavane da ulaze u javne kuće protiv svoje volje ili su bile zaražene veneričnim bolestima, čija se učestalost često povećavala do alarmantnih razmjera.⁵ Ratna logika podrazumijeva, ističe u svom poznatom djelu *Protiv naše volje* američka novinarka i feministkinja Susan Brownmiller, da se na ubijanje gleda ne samo kao na dozvoljeno nego kao na herojsko ponašanje koje sankcionira vlada – nestaje razlike između oduzimanja ljudskog života i drugih oblika nedopustivog nasilja, pri čemu silovanje postaje nesretan, ali nezaobilazan nusproizvod muške igre zvane rat. Žene su, prema ovom rasuđivanju, jednostavno žalosne, ali slučajne i neizbježne žrtve rata, poput civilnih žrtava bombardovanja, lične imovine, dječijih igračaka ili usjeva sljedeće godine.⁶ Njihovo stradanje nerijetko nema nikakvu “višu svrhu” te jednostavno pate i ginu kao posljedica sukoba koji pokreću i vode muškarci – kojima je nasilje nad ženama

---

hr/168688/4/Bjanka-Auslender-U-Djakovu-je-jedini-trag-da-sam-imala-obitelj (pristupljeno: 21. 3. 2024).

⁴ Gazi Husrev-begova biblioteka (dalje: GHB), Sarajevo, Zbirka rasutih dokumenata i arhivalija na bosanskom jeziku (dalje: ZRDA), K-6F. Zapisnik sastavljen u kancelariji El-Hidaje dne 13. novembra 1943. godine.

⁵ N. Buchowska, “Violated or protected. Women’s rights in armed conflicts after the Second World War”. *International Comparative Jurisprudence* 2 (2016): 73.

⁶ S. Brownmiller, *Against Our Will. Men, Women and Rape* (Harmondsworth, UK: Penguin Books, 1976): 32.

tek kolateralna šteta ratnog obračuna koji se poduzima u ime “viših ciljeva”, uključujući individualne “odmazde” i “namirivanja pravde” kao neminovne prateće pojave ratova. U noći s 30. na 31. august 1941. seljak Pero Pažin i grupa muslimana mlađe životne dobi provalili su u selu Poplatu kod Stoca u kuće dvojice pravoslavaca Pere Mihića i Riste Mihića-Perkovića, pobili iz pušaka zatečene ukućane, uglavnom žene i djecu, te ih pobacali u obližnju jamu. Milicu Mihić su najprije silovali, a zatim je ubili i zatrпали kamenjem.⁷ Prijeki sud u Mostaru je 19. septembra 1941. za ove zločine izrekao smrtnu kaznu Peri Pažinu i Mehi Ziliću, koji su se pred sudom branili da su im “četnici” prethodno pobili mnoge rođake u selu Berkovićima.⁸ U ovom selu je ustanička masa, pravoslavci, nekoliko dana prije događaja u Poplatu počinila masakr nad brojnim mještanima muslimanima, uključujući žene i djecu,⁹ koji su platili visoku cijenu za ranije počinjene ustaške zločine nad pravoslavnim življem u Berkovićima i okolnim selima.¹⁰ Ovi događaji, kao i mnogi drugi, oslikavali su apsurdnu narav novonastale zbilje: Pažina i Zilića, koji su dobili oružje od Ustaškog logora u Stocu, osudila je na smrt ista ona država koja je pokrenula lanac nasilja nad pravoslavicima (“grko-istočnjacima”) i čija je vladajuća vojno-politička snaga – ustaški pokret – počinila zločine koji su vodili masakru u Poplatu. U začaranom krugu terora i nasilja stradale su – i stradavat će – brojne žene i djevojke čija je jedina “krivica” bila što su, kao pripadnice ove ili one vjere, nacije ili rase, rođene u “pogrešno vrijeme” i u “pogrešnom mjestu”, zahvaćenom muškom strašću da vladaju i “zavode red” alatima prisile, terora i razaranja.

Nasilje nad ženama u Bosni i Hercegovini tokom Drugog svjetskog rata bilo je u izravnoj vezi s pravnim položajem pripadnika pojedinih etničkih i vjerskih grupa i zajednica u NDH, ali i s posljedicama masovnih zločina ustaškog režima koji su pokrenuli talase novog nasilja i krvoprolića u kojim su sudjelovali različiti akteri ratne drame u okupiranoj Jugoslaviji. Već krajem aprila 1941. godine vlasti NDH su donijele rasne zakone – Zakonsku odredbu o rasnoj pripadnosti, Zakonsku odredbu o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda

⁷ S. Vukčević, *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu. Zbornik dokumenata*, sv. 1: *Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941.–1945.* (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1993): 646–647. Izvještaj Kotarske oblasti u Stocu od 4. septembra 1941. – Dok. br. 260.

⁸ Vukčević, *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu. Zbornik dokumenata*, sv. 1: 717. Telegram Prijekog suda Mostar od 19. septembra 1941. – Dok. br. 288.

⁹ Vidjeti: A. Jahić, *Između čekića i nakovnja. Bosanskohercegovački muslimani (Bošnjaci) u Drugom svjetskom ratu (1941–1945)* (Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, 2023): 144–145.

¹⁰ Vidjeti opširnije: S. Skoko, *Pokolji hercegovačkih Srba 41.* (Beograd: Stručna knjiga, 1991): 126–141, 227–234.

te Zakonsku odredbu o državljanstvu – kojim su Romi i Jevreji kao “nearijevsko stanovništvo” ostali bez zaštite države i građanskih prava. Početkom maja 1941. režimsko glasilo *Hrvatsko jedinstvo* pisalo je o Romima kao o “ciganskim bandama” koje su vršile razbojničke provale “u mirne seljačke domove” i vršile “oskvrnuća naših seljačkih žena i djevojaka” te pozvalo hrvatski narod da strese sa sebe “sve takve nepoćudne nametnike”.¹¹ Zaokupljene drugim “problemima”, tek godinu dana kasnije vlasti NDH su započele s masovnim hapšenjima i deportacijama Roma bez razlike spola i dobi u hrvatske logore.¹² Većina romskog stanovništva je pod raznim izlikama tokom ljeta 1942. sakupljena te raznim prijevoznim sredstvima, uključujući njihova vlastita kola, odvedena u koncentracioni logor u Jasenovcu, “gdje je odnos prema njima bio puno gori nego prema drugim logorašima”.¹³ Nakon rata preživjeli jasenovački logoraši su svjedočili da je većina romskih zatvorenika bila ubijena u svega nekoliko mjeseci. Preživjeli logoraš Jovan Živković primijetio je da Romi nisu imali nikakve izgleda da izbjegnu genocid: “Onoga Roma koji nije mogao raditi, ubijali su odmah i nisu imali nikakvu šansu. Još Jevreji i Srbi u okviru ostatka logora su imali šansu, ne znam kakvu. Cigani nisu imali nikakvu šansu...”¹⁴ Romi su bili najnezaštićeniji dio logoraša. Prema ustaškoj logici, “... ubiješ li Ciganina, učinio si korisno djelo, kao da si prignječio noktom stjenicu...”¹⁵ Manji dio romskog stanovništva u Bosni i Hercegovini, po svoj prilici, spasio se zahvaljujući intervencijama muslimanske vjerske i političke elite na osnovu kojih su vlasti NDH izuzele sjedilačke Rome islamske vjere (“Bijeje Cigane”) od progona i deportacija, temeljem iznesenih “dokaza” da je ova skupina sastavni dio muslimanskog (“hrvatskog”) stanovništva koji se protokom vremena u cijelosti asimilirao i ispoljio obilježja arijevske rasne zajednice.¹⁶

¹¹ “Tri socijalno-politička problema”. *Hrvatsko jedinstvo*, Varaždin, 3. maj 1941: 1.

¹² M. Biondich, “Persecution of Roma-Sinti in Croatia, 1941–1945”. U: *Roma and Sinti. Under-studied Victims of Nazism*, foreword: P. A. Shapiro i R. M. Ehrenreich (Washington D. C: United States Holocaust Memorial Museum – Center for Advanced Holocaust Studies, 2002): 35–36.

¹³ J. Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945. Okupacija i kolaboracija* (Zagreb: Europa-press holding; Novi Liber, 2010): 676.

¹⁴ Prema: D. Vojak, “O povijesti stradanja Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj”. U: *Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa: Stradanje Roma u Europi za vrijeme Drugog svjetskog rata s posebnim osvrtom na stradanje u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, ur. D. Vojak i I. Pejaković (Zagreb: Savez Roma u Republici Hrvatskoj “KALI SARA”; Spomen područje Jasenovac; Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2018): 72.

¹⁵ Vojak, “O povijesti stradanja Roma”: 72.

¹⁶ Pitanje stradanja romskog stanovništva u Bosni i Hercegovini za vrijeme Drugog svjetskog rata (zahvaljujući i nedostatku izvora prvog reda) nije temeljito istraženo. Različiti autori,

Uvidi u poslijeratna svjedočenja i popise žrtava pokazuju da su ustaškim likvidacijama Roma masovno bili obuhvaćeni i muškarci i žene i djeca, što je vodilo istrebljenju čitavih obitelji, primjerice u Tešnju i okolini te na području Polja kod Travnika. Iz sela Lepenice kod Tešnja u jasenovački logor je otjerana cijela obitelj Beganović: Mustafa (40 godina), njegova žena Džehva (43 godine), te njihova djeca Pašana, Džehva, Hakija, Osman, Mustafa i Hašim – u rasponu od šest mjeseci do šesnaest godina.¹⁷ Iz Polja je upućeno u logor 26 Bajrića, od toga sedam žena i trinaestero djece.¹⁸ U junu 1942. ustaše su uhapsile i otpremile u logor Rome iz Krčevina kod Viteza: Salku i Hatu Osmanović i njihovo troje djece te Zahira Zahirovića, njegovu ženu Zeimu, njihovog sina Sabita i šestero Sabitove djece.¹⁹ Stradanja Roma u Bosni i Hercegovini su nedovoljno dokumentirana i opisana u izvorima i literaturi, tako da se o oblicima nasilja nad romskim ženama i razmjerima njihove patnje u Drugom svjetskom ratu može samo nagađati.

Za razliku od romske populacije, stradanja Jevreja su potpunije dokumentirana i istražena, pa su i podaci o užasima i nesrećama koje su zadesile jevrejske žene bogatiji, iako mnogi izvještaji i svjedočenja donose tek uopćene navode o bezimenim žrtvama koje bivaju deportirane i ubijene u jednom od hrvatskih i njemačkih logora. Raspon njihovih patnji proteže se od pretrpljenih strahova u iščekivanju odvođenja u logor do konačnog usmrćivanja, uključujući ponižavajući prisilni rad i druge oblike javne stigmatizacije jevrejske žene kao “manje vrijedne” u odnosu na druge žene. Kao i u drugim zemljama pod fašističkom okupacijom, Jevreji i Jevrejke nisu uživali nikakvu zaštitu i sigurnost te su morali trpjeti različite izraze mržnje i netrpeljivosti. Trudnu Sarajku Reginu Kamhi, obilježenu žutom trakom oko ruke, spazio je jedan

---

historičari i stručnjaci drugih profila, iznijeli su dijametralno suprotna gledišta o sudbini “Bijelih Cigana” u NDH, od tvrdnje da je zahvaljujući akcijama muslimanske elite “romsko stanovništvo u Bosni i Hercegovini uglavnom ostalo pošteđeno od nacističkog genocida” [S. Jalimam, “Zenica – paradigma građanskog antifašizma”. *Bošnjačka pismohrana. Zbornik radova XIX simpozija Bošnjačko iskustvo antifašizma* 12/36–37 (2013): 163–164], do tvrdnje da su ustaše ubijale sve Rome bez obzira na to koje vjere bili i da su Romi islamske vjere bili pošteđeni “samo u početku njihovog istrebljenja”. [R. Hurem, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*, prir. Dino Mujadžević (Zagreb: Plejada: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju; Sarajevo: University Press, 2016): 104].

¹⁷ S. Milišić, “Stradanje Roma prema Zemaljskoj komisiji za Bosnu i Hercegovinu za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (1944–1947)”. *Arhivska praksa* 20 (2017): 530–531. Usporediti: A. Brka, *Kenotaf za ubijene tešanjске Rome* (Sarajevo: Udruženje za modernu historiju; Tešanj: Centar za kulturu i obrazovanje): 114–116.

¹⁸ Milišić, “Stradanje Roma”: 533–534.

¹⁹ Milišić, “Stradanje Roma”: 535.

četnaestogodišnji dječak te ju je udario nogom, rekavši joj: “Ćifutko!” Slučajni prolaznik je otjerao dječaka i otpratio nesretnu ženu do ginekologinje dr. Jelke Knežević-Švarc, a ova ju odmah smjestila u koševsku bolnicu. Poslije rata Regina je izjavila kako je u noći 18. oktobra 1941. bezbolno rodila sina Isaka-Kiku, “jer su psihičke boli i strah bile jače od porođajnih bolova”.²⁰ Ustaše su često vršile racije i odvodile Jevrejke iz bolnice, bez obzira na godine i zdravstveno stanje. Na prostoru Bosanske krajine pod strahovladom Viktora Gutića u ljeto 1941. godine Jevrejke su bile izložene izrazitom ponižavanju – prisilnom noćnom radu i pranju ulica spuštene glave, pod prijetnjom kundakom ako je podignu.²¹ U Banjoj Luci je jevrejski hram pretvoren u javnu kuću, za koji su krevete morali osigurati banjalučki Srbi. Jevrejske žene, nekada majke i djevojke od ugleda, svaki dan su morale dolaziti u bordel da čiste sobe i kupaju prostitutke.²²

Od ljeta 1941. godine Jevrejke su proživljavale strahote ustaških deportacija i logorskog života koji je prethodio njihovim fizičkim likvidacijama. U Kruščici kod Viteza, logoru u čijim se zgradama moglo smjestiti jedva 300 lica, ustaše su u septembru 1941. potrpale oko 3.000 muškaraca, žena i djece, pa je najveći broj zatvorenika bio smješten pod vedrim nebom.²³ Logorom se upravljalo bez ikakvih obzira čovječnosti, a za Jevreje je važno pravilo da se imaju brinuti “sami o sebi i svojoj sudbini”.²⁴ Jevrejske općine su nastojale pomagati ovim nesretnicima, ali brojni paketi pomoći iz Sarajeva i Mostara nisu stizali do logoraša, već su završavali u ustaškim rukama, a nerijetko i na travničkoj pijaci gdje su ih ustaše prodavale po visokim cijenama. U jednom svjedočenju stoji: “Ta se hrana nije davala gladnim internircima, nego su dobijali ljuske od krumpira, koje su si morali kuhati... gladne žene i djeca pozvana su, da gledaju, kako im na očigled ustaše uništavaju hranu gazeći i plešući po njoj.”²⁵ U novembru 1941. godine vlasti NDH masovno hapse Jevrejke Sarajeva i otpremaju ih za Loborgrad, ali zbog prenatrpanosti tamošnjeg logora vraćaju grupe žena i djece u Sarajevo, gdje iscrpljeni, promrzli, bolesni i prestrašeni čekaju novi

²⁰ Gaon, ur. *Mi smo preživeli... 4. Jevreji o Holokaustu*: 119.

²¹ J. Danon, V. M. Stošić, *Memoars on Holocaust of the Jews from Bosanska Krajina* (Banja Luka: Jevrejska opština Banja Luka, 2010): 63.

²² A. Pinto, *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1987): 173.

²³ J. Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata* (Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1980): 130.

²⁴ A. Pinto i D. Pinto, *Dokumenti o stradanju Jevreja u logorima NDH* (Sarajevo: Jevrejska opština, 1972): 38.

²⁵ Prema: B. Zuckerman, “Političke prilike tokom ustrojstva NDH i psihologija holokausta Židova u Bosni i Hercegovini 1941. godine”. *Prilozi* 39 (2010): 78.

transport u marvenskim vagonima za Hrvatsku.²⁶ Povjerenici Jevrejske bogoštovne općine u Sarajevu opisuju internirane sarajevske Jevreje i Jevrejke kao “galeriju bijede i nevolje”, muškarce i žene koje bi i u normalnim vremenima trebalo njegovati, a sada leže po podovima i žive u nemogućim higijenskim prilikama.²⁷ Početkom decembra 1941. godine Jevrejska bogoštovna općina u Sarajevu pisala je Židovskoj bogoštovnoj općini u Osijeku kako je zvanično obaviještena da je u planu izmještanje između 1.300 i 1.400 žena i djece na novo mjesto internacije u Osijeku. Navela je da joj nije poznato kako će se ovo smještanje ogromnog broja žena i djece izvršiti, ali da jedino zna da je to skup bolesnih, starih i iznemoglih žena, kojim sada neminovno prijete zaraza usljed životnih uslova u kojim žive već 16 dana. “Oči tih nesretnica i bijednica su upućene na Vas, kao na jedine spasitelje.”²⁸ Ovim i drugim nesretnicama i bijednicama, s malim izuzecima, nije bilo spasa te su ubijene u Jasenovcu, u Staroj Gradišci, u plinskim komorama Auschwitza ili, pak, umrle u logoru od posljedica epidemija zaraznih bolesti, slabe prehrane i odsustva pravovremene liječničke pomoći.²⁹ Prema podacima Marka Jakića, iz Bosne i Hercegovine

²⁶ Zapovjedništvo 3. vojnog zbora pisalo je početkom decembra 1941. predstojniku Poglavnikovog ureda: “Ovi Židovi su izloženi strahovitom maltretiranju i mučenju od strane organa Redarstvenog ravnateljstva u Sarajevu. Po nekoliko dana voženi su u hladnim vagonima sada gore, a sada dole, i naposljetku vraćeni nazad u Sarajevo i zatvoreni u temple gdje moraju da leže na daskama u hladnim sobama, jer su im njihovi stanovi okupirani i naseljeni čim su oni bili otpremljeni iz Sarajeva. Ovakav nehuman postupak redarstva i vraćanje u Sarajevo premrzlih, izgladnjelih i bolesnih ljudi ostavio je veoma ružan dojam na pučanstvo bez razlike vjere.” Prema: Romano, *Jevreji Jugoslavije*: 132.

²⁷ A. Pinto i D. Pinto, *Dokumenti o stradanju Jevreja*: 55.

²⁸ A. Pinto i D. Pinto, *Dokumenti o stradanju Jevreja*: 28.

²⁹ N. Lengel-Krizman, “Prilog proučavanju terora u tzv. NDH. Ženski sabirni logori 1941–1942. godine”. *Povijesni prilozi* 4 (1985): 37. U poslijeratnoj izjavi bivšeg povjerenika Jevrejske bogoštovne općine u Sarajevu Srećka Bujasa stoji: “Posjetili smo zatim i Đakovo, to čuveno hrvatsko hodočašće i svetište zbog neumrlih djela poznatih po čitavom svijetu velikog vladike Josipa Jurja Štrosmajera. I ustaše nisu mogle sramnije obeščastiti uspomenu ovog nezaboravnog slobodoljubivog muža i vrlor hrvatskog rodoljuba, nego time što su upravo biskupski mlin [u Đakovu] izabrali kao logor za zatočenice. Dolazimo u taj logor, gdje su stambene i prehrambene prilike bile još gore i strašnije [nego u Loborgradu] obzirom na ogroman broj zatočenica i djece, skoro tri hiljade. Obilazimo te jadne zatočenice po katovima, ali je tako zagušljivi zrak, da moramo izići u dvorište [sic]. Oko nas se skupljaju zatočenice u grupama. Izmjenjujemo misli i sve očajne pitaju, što će s njima biti. Tješimo ih sa skorim odlaskom u drugi bolji logor. Sve bi ove muke one lako i strpljivo podnosile, da se u međuvremenu nije pojavio pjegavac, donešen iz Sarajeva zaslugom [Ivana] Tolja, koji je pokosio na stotine i stotine žrtava. Prema tačnim podacima, za vrijeme od 9. decembra 1941. do 27. juna 1942. umrlo je u tom logoru 569 zatočenica. Upravo sam na prvome katu doživio potresan događaj, smrt majke, koja je ostavila četvero nejake djece, čiji plač, jauk

je od 1941. do 1945. godine stradalo ukupno 15.050 Jevreja, od toga 6.895 muškaraca, 5.730 žena, 1.330 muške i 1.094 ženske djece.³⁰

Nakon rata, u oktobru 1945. godine, preživjela logorašica Nina Papo opisala je svoje patnje i muke tokom života pod ustašama u Višegradu, potom u izbjeglištvu u Crnoj Gori pod Italijanima i Nijemcima, pod ustaškim terorom u zemunskom logoru i, konačno, u nacističkom logoru Bergen-Belsen u Njemačkoj. Imala je sreće da je bila među hiljadama bolesnih i izgladnjelih zatvorenika koji su dočekali oslobodilačke savezničke trupe u aprilu 1945. godine. Po završetku rata vratila se u Višegrad, bez muža, koji je umro samo nekoliko dana prije oslobođenja logora, te je pred Zemaljskom komisijom za utvđivanje zločina okupatora i njihovih suradnika izjavila: “Sad sam došla najzad i u moje prijašnje mjesto stanovanja u Višegrad, ali danas nema[m] nigdje ništa, jer je sva moja imovina upropaštena.” Dodala je da nakon pretrpljenih logorskih strahota nema mogućnosti da se samostalno brine i skrbi za sebe.³¹

Jesu li stradanja žena u Drugom svjetskom ratu bila u ravni stradanja muškaraca? Nije moguće dati pouzdan odgovor. Prema podacima Muzeja žrtava genocida u Beogradu, od pojedinačno identificiranih 212.384 žrtve rata 1941–1945. s prostora Bosne i Hercegovine, žrtava muškog spola bilo je 152.285 (71,70%), ženskog spola 59.419 (27,98 %), a neutvrđenog spola 680 (0,32 %).³² Ovaj omjer bi valjalo gledati u svjetlu činjenice da su žene u najvećoj mjeri bile civilne žrtve rata koje su stradale od ustaša, četnika i ustanika, zatim tokom operacija osovinskih vojnih snaga, u “direktnom teroru” i “masovnom pokolju”, dok su u žrtve muškog spola uključeni i vojnici, poginuli i nestali pripadnici

---

i ridanje duboko je kosnulo sve prisutne.” ABiH, ZKURZ, Referati, Pljačke jevrejske imovine – Stradanje Jevreja, kut. 3. Omot 63, Zapisnik o saslušanju bivšeg povjerenika jevrejske vjerske općine u Sarajevu Srećka Bujasa, o zločinima izvršenim nad Jevrejima grada Sarajeva. Ivan Tolj je 1941/1942. bio predstojnik Političkog odjela Redarstvenog ravnateljstva u Sarajevu, zadužen za hapšenja, pljačke i deportacije sarajevskih Jevreja.

³⁰ Vidjeti: <https://www.jevrejskadigitalnabiblioteka.rs/handle/123456789/1457>. Spisak žrtava 1941–1945, Jevreji. Stradanja po polu i mestu porekla (pristupljeno: 3. 5. 2024). Prema dr. Eliezeru Papi, direktoru Moše David Gaon Centra za sefardsku kulturu pri Ben-Gurion Univerzitetu u Negevu, u Bosni i Hercegovini je u aprilu 1941. godine živjelo oko 14.500 Jevreja. Manje od 2.000 je preživjelo okupaciju i dočekalo slobodu. A. Hasanhodžić i R. Rustemović, *Tragom naših komšija: Jevreji u Bosni i Hercegovini i holokaust* (Sarajevo: Institut za istoriju, 2015): 13.

³¹ ABiH, ZKURZ, Višegrad – Zapisnici, kut. 233, 34220/2. Izjava Papo Nine, rođene u Zvorniku 15. augusta 1896.

³² J. Mirković, “Žrtve rata 1941–1945. rođene na području Hercegovine”. U: *Zločini Nezavisne Države Hrvatske nad Srbima, Jevrejima i Romima 1941–45 na prostoru Hercegovine. Zbornik*, ur. V. Lukić (Banja Luka: Udruženje “Jasenovac – Donja Gradina”, 2014): 37.

Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, Vojske Kraljevine Jugoslavije koji su ubijeni u Aprilskom ratu 1941. i druga vojno sposobna lica.³³ Sličan je omjer kada su posrijedi žrtve rata 1941–1945. na prostoru Kozare: od ukupnog broja evidentiranih žrtava (55.194), 37.836 (68,55%) stradalih lica bili su muškarci, a 16.991 (30,78%) bile su žene.³⁴ U nekim sredinama su žene kudikamo manje stradale u odnosu na muškarce, primjerice na prostoru Prijedora, 19,70% od ukupnog broja žrtava, dok su na području Bosanske Gradiške skoro polovina svih žrtava bile žene (44,63%). Na području Kozare i zapadne Bosne su počinjeni masovni pokolji srpskog stanovništva od divljih i zakletih ustaša, ali su na meti koljača i ubica, naročito u prvim talasima masovnog terora, radije bili muškarci negoli žene. Na udaru ustaškog režima su posebno bili pripadnici vjerske i kulturne elite, članovi i simpatizeri četničke organizacije, mjesne starješine i viđeniji ljudi, lica za koja se sumnjalo da skrivaju oružje i da bi mogla “ugroziti” opstojnost NDH, ali i obični nedužni seljaci čije je uzimanje za taoce, slanje u logor ili pogubljenje na obližnjem stratištu bilo najbrži put da se obezglavi obitelj i započne s “čišćenjem” države od nepoćudnog srpskog elementa. U patrijarhalnom i zaostalom društvu prve polovine 20. stoljeća žena nije smatrana “prijetnjom” novom državnim poretku i stvaranju etnički homogene ustaške Hrvatske, pa su tek s izbijanjem i omasovljavanjem ustanka, kad su ustaše počele neselektivno masakrirati stanovništvo stvarnih i izmišljenih pobunjeničkih područja, žene masovnije proganjane i ubijane i stradale bezmalo jednako kao muškarci. Par dana nakon što je buknuo ustanak na prostoru Drvara i Oštrelja, Stožer Vrbaskog divizijskog područja naveo je u izvještaju Vojnom uredu Zapovjedništva kopnene vojske NDH da je vojskovođa Slavko Kvaternik izdao zapovijed po kojoj se ima postupiti bez milosrđa prema svima koji se zateknu na pobunjeničkom prostoru, bez obzira na to imaju li pušku ili ne. Odrasle i sposobne za vojsku staviti pod prijeki sud i osuditi, a sve koji se zateknu s oružjem ili gdje postoji sumnja da su ga nosili i odbacili – strijeljati. Isto važi za jatake, koji nose hranu, oružje i streljivo pobunjenicima, uključujući žene i djecu.³⁵ Ustaše na pozicijama moći nisu marile za mjere domobranstva, pa je ustaški logornik u Bihaću Petar Šimić izdao nalog rojniku

³³ Vidjeti: <http://www.muzejgenocida.rs/images/ZrtvePub/BiH.pdf>. Žrtve rata 1941–1945 (pristupljeno: 8. 5. 2024).

³⁴ Mirković, “Žrtve rata 1941–1945. sa područja Kozare”. U: *Zločini genocida Nezavisne Države Hrvatske na Kozari i Potkozarju u Drugom svjetskom ratu*, ur. V. Lukić (Banja Luka: Udruženje “Jasenovac – Donja Gradina”, 2014): 26.

³⁵ Vukčević, *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu. Zbornik dokumenata*, sv. 1: 409. Izvještaj br. V. M. T. 1185 od 29. jula 1941. – Dok. br. 168.

Rami Melkoću “da ima sve Vlahe [Srbe], bili sumnjivi ili ne, poubijati”, jer je veliki župan Ljubomir Kvaternik (Slavkov brat) izdao zapovijed da se pobiju svi od 16 do 100 godina, pa i “Vlahinje koje su sumnjive”.³⁶ U praksi je to značilo masovne egzekucije, klanja i spaljivanja hiljada nedužnih srpskih muškaraca, žena i djece, uz prateća izivljavanja nad bespomoćnim civilima, silovanje žena i djevojaka i druge vidove torture i ponižavanja žrtve.

Za razumijevanje gornjih brojki i omjera važno je imati u vidu da je, u uslovima onovremene egzistencijalne ovisnosti žene o muškarcu kao mužu, skrbniku i zaštitniku, likvidacija muških članova obitelji značila atak na materijalnu osnovu i preživljavanje ženskih članova obitelji, koji su, prepušteni sami sebi, bili izloženi različitim oblicima fizičke, moralne i emotivne bijede i propadanja. Žene koje su zajedno s djecom bile prisiljene gledati pokolje svojih muževa, kao prilikom ubistva i bacanja u raku Vase, Pave, Nike, Stevana i Lazara Žuge te Mihajla Vukovića, svi iz sela Brda kod Olova, iza kojih je ostalo 34 siročadi,³⁷ mogle su preživjeti rat, ali su njihovi životi bili uništeni, dok se o dubini njihove duševne boli, patnje i nesreće može samo nagađati. O tegobama preživljavanja govore mnogi izvještaji i svjedočenja, pa i od vlasti NDH koje su se suočavale s pitanjem šta učiniti sa ženama čiji su muževi odvedeni u logore. Kotarski predstojnik u Ljubinju poslao je početkom augusta 1941. godine telegram Velikoj župi Dubrava u kojem je naveo da je naredbom ustaškog povjerenika za Bosnu i Hercegovinu Jure Francetića uhapšeno 235 lica pravoslavne vjere, od čega je upućeno u logorište Gospić 145 lica, uglavnom žena i djece. Dodao je kako i među ovim koji su ostali “moralo se je iseljavati i žene i djeca jer su starješine bile uhićene a za njih se tko nije imao starati”.³⁸ Deportacije, pljačke, ubistva i drugi oblici bezakonja i nasilja razarali su obitelji i načinili ženu izrazito ranjivom u suočavanju s neimaštinom, bolešću i drugim izazovima rata.

Nevolje rata, općenito, stvarale su kontekst prinudnih transformacija ustaljenih normi socijalne etike. U okupiranoj Srbiji, kako ističe Ljubinka Škodrić, glad je mijenjala ljude, urušavala njihove moralne stavove, psihički ih podrivala i lišavala perspektive, dok je neimaština vodila gubitku saosjećanja i solidarnosti. Štedjelo se nauštrb i zdravlja i dostojanstva i ličnog i domaćeg mira.³⁹ Izbjeglice iz NDH, većinom žene i djeca, živjele su u Srbiji pod teretom

³⁶ V. Dedijer, *Dnevnik 1941–1944*, knj. 1 (Rijeka: GRO “Liburnija” Rijeka, 1981): 361.

³⁷ Vukčević, *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu. Zbornik dokumenata*, sv. 1: 193–194. Izvještaj Oružničke postaje Olovo od 3. jula 1941. – Dok. br. 96.

³⁸ Đ. Zatezalo, *Jadovno. Zbornik dokumenata*, knj. 2 (Beograd: Muzej žrtava genocida, 2007): 54.

³⁹ Lj. Škodrić, *Žena u okupiranoj Srbiji 1941–1944*. (Beograd: Arhipelag; Institut za savremenu istoriju, 2020): 209.

ličnih i obiteljskih tragedija, tragajući za izvorima opskrbe, a morale su i da se uklope u novu sredinu. Žene bez djece, često u beznadežnom fizičkom i psihičkom stanju, skrhanе bolom usljed gubitka velikog broja članova svoje obitelji, jedinu utjehu su pronalazile u alkoholu.⁴⁰ U Bosni i Hercegovini pod okupatorom i ustašama, poprištu sukoba zaraćenih vojnih formacija, položaj i uslovi života žene koja je preživjela internaciju ili izbjegla masovni pokolj bili su neopisivo teški i tragični, bilo da je riječ o pravoslavki u nekom selu u zapadnoj Bosni, bilo da je riječ o muslimanki – muhadžirki – koja je pala na teret organa NDH ili “Merhameta” nakon napuštanja svog zavičaja u istočnoj Bosni. U junu 1943. “Merhamet” se žalio na pojavu odlaska izbjeglica u 13. SS diviziju i druge postrojbe i ostavljanja u izbjeglištvu svojih žena, majki mnogobrojne djece, “bez obzira da li ostaje među njima neko tko će se o njima dalje brinuti”.⁴¹ Kao i u Prvom svjetskom ratu, muslimanke bez muževa i skrbnika su, zbog pravila izolacije i ekonomske imobilnosti, bile u kudikamo nezavidnijem položaju kad je u pitanju svakodnevno preživljavanje u odnosu na žene drugih vjeroispovijesti. U ekstremno poremećenim društvenim okolnostima, poput četničke strahovlade u osvojenim krajevima istočne Bosne, muslimanke su bile potpuno bespomoćne jer su ostale i bez skrbnika i bez osnovnih sredstava za život. Jedan svjedok je naveo, nakon što je nekako preživio četnička klanja u Foči tokom decembra 1941, kako su četnici u Foči digli “sve do poda” iz muslimanskih kuća, opljačkali i zadnji kilogram brašna, tako da se nekoliko stotina muslimanki zaputilo komandantu mjesta vičući: “Ubijete i nas, kad ste nam poubijali muževe, braću i sinove i ostavili nas bez ikakvih sredstava za život.” Na ove riječi komandant mjesta im je podrugljivo odgovorio da idu Paveliću: “neka vam on da.”⁴² Prema saznanjima zapovjednika Vojne krajine NDH pukovnika Stjepana Jakovljevića, četnici su se po zauzimanju istočne Bosne početkom decembra 1941. donekle ustručavali prema ženama i djeci, ali kasnije nisu imali obzira ni prema njima. “Mlade žene i djevojke odvođe četnici sebi u logore i vrše na njima nasilja i sprovode blud na naj bestialniji način [*sic*], te ih nakon par dana ubijaju na svirep način a zatim uzimaju druge sa kojima ponavljaju to isto.”⁴³

⁴⁰ Škodrić, Žena u okupiranoj Srbiji: 219.

⁴¹ GHB, Arhiv Islamske zajednice (dalje: AIZ), Fond: Ulema-medžlis (dalje: UM), 1-2365/1943. Unutar: UM, 2-304-1941. Zapisnik “Merhametove” konferencije održane dne 26. i 27. juna 1943. g. po izbjegličkom pitanju.

⁴² GHB, ZRDA, A-811/B. Uzeir Trhulj. Ulazak četnika u Foču 5. 12. 1941.

⁴³ Historijski muzej Bosne i Hercegovine (dalje: HMBiH), Sarajevo, Fond: Ustaška nadzorna služba (dalje: UNS), kut. 2, 262. Dragi naš i slavni vojskovođa!

Ustanička i četnička nasilja nad muslimankama u istočnoj Bosni i Hercegovini i Sandžaku u cijelosti su podudarna, po stepenu brutalnosti i razmjerima stradanja, sa ustaškim terorom i barbarstvom nad Srpkinjama, Jevrejicama i Romkinjama. I katoličke žene su bile žrtvama ustaničkog i četničkog terora i nasilja, naročito u Hercegovini, gdje je pod zaštitom Italijana djelovala Antikomunistička dobrovoljačka milicija (MVAC), koja je počinila brojna ubistva, pljačke i silovanja lokalnog katoličkog i muslimanskog stanovništva. Početkom oktobra 1942. godine ova je milicija, sastavljena od hercegovačkih četnika, pobila u selu Gornjoj Drežnici kod Mostara mirno seosko stanovništvo bez razlike spola i dobi, uključujući 12 ženskih članova obitelji Čarapina-Domić i Krešić, među kojima i male Sofiju, Ružu i Anicu od svega nekoliko mjeseci.⁴⁴ Ipak, stradanja katoličkih žena u odnosu na muškarce bila su neusporedivo manja: na prostoru Rame, mjestu najmasovnijeg četničkog pokolja bosanskohercegovačkih Hrvata u Drugom svjetskom ratu, najveći broj ubijenih civila bili su muškarci, primjerice u Proslapu, gdje su od 161 popisane žrtve bile svega četiri žene, Luca Faletar, Marta Filipović-Šišić, Ivuša Gazilj i Ivuša Pavličević-Kuraja.⁴⁵ Dakako, i ovaj pokolj pratila su silovanja žena i djevojaka, kako je svjedočila Kata Čališ-Selakuša: "Ja, ono je [četnici] žene gonilo, cure, mlade i silovalo ji', a to nije jedno, nego po troje-četvero se izmini i pušći, ono isto ševelja [tutura], da Bog sačuva."⁴⁶ Godinama poslije, Ivo Čuljak Matin je donio sliku emotivne i socijalne katastrofe i beznađa nakon oktobarskog masakra u Rami:

"Nakon što su četnici u listopadu 1942. godine spalili ramska sela i pobili veliki broj muškaraca u najboljoj životnoj dobi, narod je ostao bez svojih hranitelja i branitelja, bez hrane za ljude i stoku. Gotovo da nije bilo obitelji koja nekoga nije oplakivala. Majke su od žalosti dizale ruke prema nebu, žene su padale u nesvijest od tuge za izgubljenim muževima, dok su djeca gladna i bosa buljila u izgubljenju majku i oplakivala oca koji ih je vodio po proplancima i šumama tako poznatih, a sada opustjelih ramskih krajeva."⁴⁷

Patnja svake logorašice izložene gladi, infekciji i psihičkim torturama, žene kojoj su zaklali muža, majke koja je bila prinuđena ostaviti svoje dijete,

⁴⁴ Vidjeti: <https://bljesak.info/kultura/vjera/da-se-ne-zaboravi-sjecanje-na-stradale-kresice-i-carapine-domice-iz-gornje-dreznice/395457> (pristupljeno: 15. 5. 2024). Za imena i broj žrtava usporediti: ABiH, ZKURZ, Referati, kut. 7, omot br. 158, 61. Rad i postupci četnika i Italijana na području velike župe Hum. T. broj: 9580-I-A.1942.

⁴⁵ T. Brković, S. Lovrić, M. Petričević i J. Šarčević, ur. *Rama 1942.* (Rama-Šćit: Franjevački samostan Rama-Šćit, 2014): 243–257.

⁴⁶ Brković, Lovrić, Petričević i Šarčević, ur. *Rama 1942.*: 142.

⁴⁷ Brković, Lovrić, Petričević i Šarčević, ur. *Rama 1942.*: 150.

djevojke koja je više puta silovana i ponižena, bez obzira na to koliko oblici nasilja i stradanja izgledali isti ili slični, predstavljala je jedinstveno iskustvo individualne tragedije čije je razmjere i posljedice poznavala i osjećala jedino svaka izravna žrtva, bez obzira na vjeru, rasu, nacionalnost te razloge i okolnosti počinjene okrutnosti i zločina. Svjedocima ovih tortura i bestijalnosti, međutim, ovo masovno ponavljajuće nasilje izgledalo je kao ciljani ritual upeuren protiv žene, njenog dostojanstva i osnovnih životnih poriva koji je donosio bitno iste razorne posljedice. Logorašice iz Stoca, koje su preživjele pakao Kruščice, opisale su bijedu i poniženje kojim su bile izložene u logoru bez elementarnih uslova za život:

“Kako smo bile strašno gladne sisale smo sok iz zelene kukuruzovine, da bi ublažile glad. Tada su majke davale svojoj deci trsku iz kukuruzovine, da iz nje sisaju sok, jer su im deca bila silno gladna, a one nisu imale ništa da im dadu za jelo [...] Sve smo bile od gladi i napora potpuno iznurene, a mnoge su padale u nesvest.”⁴⁸

Stojka (Trivić) Marčeta, svjedok i žrtva ustaških deportacija srpskog stanovništva Kozare 1942. godine, zabilježila je svoju uspomenu na prijevoz bijednog seoskog življa marvenskim vagonima na prostoru između Pakraca i Daruvara:

“Tri puna dana sam putovala u tom vagonu od Jasenovca do Sirača. Bile su vrućine, u vagonu smo bile bez ičega, ni vode ni hrane, higijenski uslovi nikakvi [sic]. Prilikom stajanja u Siraču dobro se sjećam užasa kada sam vidjela da su majke čija djeca su u vagonu pomrla, morale svaka svoje dijete da iznese i baci u jednu veliku rupu pored rijeke Pakre.”⁴⁹

Bivša logorašica Nada Požega zabilježila je u svojim sjećanjima kakvi su bili uslovi života i kakve ljudske drame su se odvijale u logoru Stara Gradiška:

“Prvih pet tjedana djeca su bila uz majke. Od uprave logora nisu dobivali ni hranu ni vodu. Jeli su ono malo hrane koje su bili ponijeli od kuće. Bili su zatvoreni u podrumu. Neki su spavali u velikoj buradi za kupus, a neki na golom

---

⁴⁸ V. Đ. Mišina, ur. *Lobor Grad – hrvatski logor srpske žene i dece. Saslušanja srpskih izbeglica* (Banja Luka: Udruženje arhivskih radnika Republike Srpske; Arhiv Republike Srpske; Novi Sad: Arhiv Vojvodine, 2023): 32. Dodale su da su kupile kore od krompira iza ustaša, lišće od tikve, koprivu i zeleni kupus i to onda kuhale na žaru i onako neslano, bez masti, jele i davale svojoj djeci. No, ustaše bi često, kad bi to spazile, došle i nogama sve prevrnule i prosule i potjerale ih u barake.

⁴⁹ V. Lukić, ur. *Zločini genocida Nezavisne Države Hrvatske na Kozari i Potkozarju*: 354–355.

betonu, bez ikakvih pokrivača. Fiziološke potrebe obavljali smo u prostoriji, u kojoj smo i boravili. Djeca su, zbog gladi svakodnevno umirala, što je dodatno pogoršavalo i onako teško psihičko stanje logoraša.

Nije teško zamisliti kroz kakav su psihički pakao prolazile majke, gledajući umiranje svojih najmilijih, kojima nisu mogle pomoći. Još je gore bilo kada su ustaše počele odvajati djecu od majki, koje su upućivane u Njemačku na rad. Majke su čvrsto držale svoju djecu i opirale se svim silama da ih predaju ustašama. Međutim ustaše su tada počele ubijati one žene, koje nisu htjele predati svoju djecu. Taj krajnje brutalan čin prisilio je žene da ipak predaju djecu ustašama.”⁵⁰

Ovi ekstremni oblici nasilja i nehumanosti ne bi bili mogući bez, najblaže kazano, krajnjeg odsustva empatije i osjetljivosti odgovornih lica u čijim su rukama bili životi hiljada muškaraca, žena i djece te bez čije se naredbe ili prešutne saglasnosti ova besprizorna zlodjela nad nedužnim ljudima ne bi mogla događati. Diana Budisavljević je zabilježila u svom *Dnevniku* karakterističnu situaciju u logoru Loborgrad, kada je 27. marta 1942. zajedno s Franjom Domijanom⁵¹ i Nevenkom Ponjan, djelatnikom i djelatnicom Zavoda za odgoj gluhonijeme djece, pregovarala s komandantom logora Karlom Hegerom o povjeri (preuzimanju), zajedno s djecom, i nekoliko mladih zatvorenica koje su strahovale od epidemije tifusa:

“Dok smo pregovarali s komandantom [Hegerom] došao je dr. Stern. Došao je zajedno s nama da, kao i gotovo svake subote, u logoru pomogne bolesnima. Javio je da postoji teška bolesnica koja mora odmah biti podvrgnuta operaciji slijepog crijeva. Njegova molba da je se preveze u Zagreb u bolnicu bila je grubo odbijena, najprije pod izgovorom da nema auta. Kad je liječnik kazao da postoji mogućnost prijevoza i da će Židovska općina snositi trošak, bilo mu je grubo rečeno da o tome nema više kazati ni riječi. Kad je liječnik otišao pokušala sam posredovati i rekla da kao žena liječnika znam da odgađanje operacije upale slijepog crijeva može dovesti do smrti. Dobila sam vrlo hladan odgovor da to neće biti prva žena koja je umrla u logoru. Bilo je to rečeno na tako neizmerno hladan i bezdušan način da smo i g. Domljan i ja bili pod dojmom toga čitavu večer.”⁵²

⁵⁰ Prema: I. Fumić, *Djeca – žrtve ustaškog režima* (Zagreb: Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, 2011): 42. Bez autorovih isticanja.

⁵¹ Diana je pogrešno navodila Domijanovo prezime kao Domljan.

⁵² N. Mataušić, *Diana Budisavljević. Prešućena heroina Drugog svjetskog rata* (Beograd: Laguna, 2021): 67. Heger je odobrio puštanje šest pravoslavnih djevojaka, da budu “na brizi Ministarstva udružbe”, ali uz uslov da se, “ako to bude traženo”, vrate u logor.

Za razliku od logorašica koje su se mogle nadati otpuštanju iz logora, povratku u zavičaj ili odlasku u Srbiju, seljanke u srpskim selima gdje su ustaše “čistile teren” i “gušile ustanak” nerijetko su bile masakrirane zajedno s njihovim roditeljima, muževima i djecom, a u najekstremnijim oblicima mučene i ubijane s vidljivim tragovima seksualnog nasilja i ciljanog poniženja. Italijanska legija karabinjera izvijestila je sredinom jula 1941. šta se desilo kada su ustaše ušle u selo Suvaju kod Bosanskog Petrovca. Ustaše su spalile selo i pobile oko 300 žena, djece i ljudi, od kojih je 170 zakopano u tri jame, a ostali spaljeni. Ženi sveštenika Spase Lavrnje, koji je ranije ubijen, ustaše su rasporile trbuh izvukavši živo dijete koje su zatim ubile. Djevojci Angeli Keća zabili su noževe u grudi. Zorku Keća, koja je bježala iz zapaljene kuće, uhvatili su i živu bacili u vatru.⁵³ Jedan italijanski oficir je pisao Mussoliniju kako je nakon ustaškog pokolja u Prebilovcima kod Čapljine u velikoj školskoj učionici zatekao zaklane učiteljicu i njenih 120 učenika. Zločinci su najprije, na smjenu, silovali učiteljicu, Srpkinju Stanu Arnautović, a onda je pred djecom ubili. Silovali su i djevojčice od osam godina, a za sve to vrijeme pjevao je silom dovedeni orkestar Roma koji je udarao u tambure.⁵⁴ Razmjeri bestijalnosti i ludila su bili toliki da su ustaše, prilikom masakra u Berkovićima, isjekli na komade zaklanog Dušana Hajrovića, kuhale njegovo meso u kotlu, a onda nagonile njegovu ženu Milu i djecu Slavka, Rada i Rajka da jedu to meso, a poslije i njih zaklali.⁵⁵ O ovom vidu barbarstva pisao je i zamjenik komandanta italijanske divizije “Marche”, koji je poslao u Rim telegram u kojem je stajalo da su ustaše izglednijim ženama u gatačkom zatvoru davale da jedu njihovu na ražnju ispečenu djecu.⁵⁶ Četnički komandant u istočnoj Bosni Jezdimir Dangić pisao je u svom pismu zapovjedniku hrvatske vojske u Memićima o silovanjima srpskih žena i djevojaka koje bi zlikovci poslije rasporili preko čitavog tijela, presjecali im dojke i ispod njih im provlačili ruke s odsječenim prstima.⁵⁷

⁵³ Vukčević, *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu. Zbornik dokumenata*, sv. 1: 341. Teritorijalna legija kr. karabinjera u Ankoni – Grupa Zadar – izvještaj od 15. jula 1941. – Dok. 133.

⁵⁴ S. Avramov, ur. *Jasenovac. Šesta međunarodna konferencija. Genocid i zločini Nezavisne Države Hrvatske nad Srbima, Jevrejima i Romima u Drugom svjetskom ratu. Zbornik saopštenja i sjećanja* (Banja Luka: Udruženje “Jasenovac – Donja Gradina”, 2014): 362.

⁵⁵ V. Lukić, ur. *Zločini Nezavisne Države Hrvatske nad Srbima, Jevrejima i Romima 1941–45 na prostoru Hercegovine*: 315.

⁵⁶ D. Rodogno, *Fascism's European Empire. Italian Occupation During the Second World War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006): 187.

⁵⁷ Vukčević, *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu. Zbornik dokumenata*, sv. 1: 807. Dangić – komandantu hrvatske vojske od 30. 10. 1941. – dok. 324.

Do 1943. godine pripadnici ustaških formacija i pojedinih muslimanskih milicija bili su glavna prijetnja po živote i čast pravoslavnog ženskog stanovništva,⁵⁸ a od 1943. žene su stradavale i u okvirima represivnih mjera njemačkih okupatorskih snaga koje su, u okršajima s “komunističkim bandama”, pribjegavale masovnom teroru i egzekucijama civila kao (navodnih) pomagača i suradnika partizana. Pripadnici 7. SS divizije “Prinz Eugen” vršili su bezobzorna kažnjavanja i razuzdani teror nad civilima bez razlike vjere i na osnovu najmanje sumnje, bez obzira na to koliko ona bila osnovana ili ne, iako je njemački general Rudolf Lütters još 12. januara 1943. (uoči Operacije *Weiss*) zabranio prijestupe prema ženama i djeci i odredio da sumnjive osobe treba uhapsiti i dijelom upotrijebiti za razmjenu zarobljenika s partizanima, a ostale iskoristiti kao taoce pri provođenju odmazdi.⁵⁹ Prilikom akcije Weiss II, 7. SS divizija “Prinz Eugen” je naišla na grupu (pravoslavnih) izbjeglica iz sela Kolunića južno od Bosanskog Petrovca, oko 60 žena i djece i tri starca, koji su im, na pitanje jesu li vidjeli partizane, odgovorili da je predio slobodan od partizana. No, nastupajući dalje, nekih 1.000 metara od izbjegličke grupe, divizija je upala u zasjedu i bila izložena partizanskoj vatri. Kao odgovor na ovaj iznenadni udar divizija je postrijeljala sve izbjeglice iz Kolunića.⁶⁰ U junu i julu 1943. njemačka vojska je pobila, prema dojavu Kotarske oblasti Nevesinje, oko 300 pravoslavnih seljaka Donjeg Drežnja, Humčana, Krekova, Ljeskovog Duba i Udrežnja, sve pod izgovorom da su se u selima skrivali partizani i da je iz njih pucano na njemačke vojnike.⁶¹ Prilikom pretresa terena njemački vojnici iz Domanovića su 23. jula 1943. pobili jedan broj pravoslavnih žitelja sela Opličića i strovalili njihova tijela prema rijeci Bregavi. Seljanki Zorki Ijačić, koja je bila u osmom mjesecu trudnoće, rasporena je utroba i dijete bačeno u obližnju draču.⁶² De-

⁵⁸ Za primjer terora i zločina pojedinih pripadnika muslimanskih milicija nad srpskim ženama 1943. vidjeti: ABiH, ZKURZ, Srebrenica – Zapisnici, kut. 204, 56394. M. N. O. Karina – Zapisnik. Zločini ustaške milicije Omera Mustafića.

⁵⁹ N. Barić, “Represivne mjere njemačke vojske u Bosni i Hercegovini tokom Drugog svjetskog rata”. *Historijska traganja* 19 (2020): 245.

⁶⁰ F. Trgo, *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda* 4/knj. 11: *Borbe u Bosni i Hercegovini 1943. god.* (Beograd: Vojnoizdavački zavod “Vojno delo”, 1955): 569–570 (dok. br. 294). Divizija je taj čin objasnila tvrdnjom da su partizani, prema naknadnom priznanju jednog mladića, doista boravili kratko vrijeme kod izbjegličke grupe i da je kod čovjeka kojem je divizija dala ispravu da vodi ljude natrag u Kolunić pronađena u malu lopticu zgužvana isprava kojom je on legitimiran kao “komunistički funkcioner”.

⁶¹ Barić, “Represivne mjere njemačke vojske”: 253.

⁶² HMBiH, Fond: Nezavisna Država Hrvatska (dalje: NDH), 1943, 2644. Izvještaj Oružničke postaje Domanovići od 26. jula 1943.

setak dana ranije, pripadnici 7. SS divizije "Prinz Eugen" su razorili zaselak Orašje kod Rotimlje i ubili 59 civila – 58 muslimana i jednog osmogodišnjeg dječaka katoličke vjere koji se slučajno zatekao u selu – ponovo na osnovu neuvjerljive tvrdnje da su seljaci pomagali i štitili "odmetničke bande" na tom području. Vršitelj dužnosti džematskog imama Ahmed-ef. Dedović, koji je zajedno s grupom seljaka ušao u Orašje, opisao je u svojoj izjavi šta je zatekao u razorenom selu:

"Neke kuće su još dogorievale i iz njih izbija dim. Svratio sam u prvu. To je štala, koju su pokušali upaliti, ali nije izgorjela. U njoj sam našao: Salihagu Džoklu, starca oko 70 godina, kome je dum-dum naboj raznio glavu. Odmah uza nj ležala je njegova snaha, također sa raznešenom glavom. Bila je u ležećem stavu na leđima, a seljaci koji su prvi tu došli rekli su mi da je ona nađena gola (donji dio tiela) i po svoj prilici silovana. Na ruci joj je ležalo ubijeno njeno malo diete. U drugom kraju štale ležao je sin poginulog Salihage Hasan, ubijen i sa spaljenim donjim dielom tiela. S njim zajedno ležalo je malo 3–4 godine staro njegovo diete. Bilo je polupečeno. Malo dalje bilo je drugo dvoje djece sa razmrskanim glavama dum-dum nabojima.

Pošao sam u druge kuće, gdje su se ponavljale iste scene. Od ovih neke su bile do temelja izgorjele zajedno s lješevima pobijenih. Iz užarene mase upaljenog materijala izgorjelih kuća stršili su dielo[vi] tiela izgorjelih lješeva. – Obilazeći svaku redom, u jednoj sam našao deset pobijenih osoba. Među njima je bilo djece od jedne godine pa do staraca od 80 godina. U ovoj kući bila je 17. godišnja djevojka – Hata Palata, za koju seljaci također tvrde da je silovana. U njenoj blizini bila je jedna druga žena podpuno gola. Ova je ležala na leđima sa razširenim i u koljenima prema napried previjenim nogama. Do grudi je bila izgorjela, pa i ovdje svi znaci pokazuju da je po sriedi silovanje."⁶³

Kao što je u ratu često slučaj, okupator se zgražavao nad stepenom nasilja i brutalnosti koje su sprovodile domaće ratne snage, ali je, istovremeno, opravdavao okrutnosti svojih oficira i vojnika stavljajući ih u kontekst legitime borbe protiv "bandi", a protokom vremena je sve manje ispoljavao obzira prema civilima okupiranih prostora. Primjeri pljačke i neselektivnog odvođenja u logor civila zaostalih iza partizana te hapšenja i slanja na rad u Njemačku izazivali su kritike i osude lokalnih vlasti i običnih građana koji su vjerovali da su im Nijemci prijatelji i zaštitnici. Početkom februara 1944. Kotarska oblast u Stocu je telegramom izvijestila da su njemačke snage prilikom akcije bez

⁶³ HMBiH, NDH, 1943, 2642. Izjava Dedović Ahmeda u Ulema-medžlisu u Sarajevu od 22. jula 1943.

znanja vlasti pohvatale i odvele na rad u Njemačku 28 žitelja Čapljine, od toga 20 žena, bez ikakve krivice koja bi opravdala takav postupak.⁶⁴ I Nijemci i Italijani su nerijetko koristili “usluge” djevojaka, nerijetko muslimanki, za različite svrhe i potrebe. Na prostoru Čapljine, nakon povlačenja Italijana, Nijemci su uzimali isključivo muslimanske djevojke za čišćenje i uređenje svojih stambenih prostorija i pripremu hrane, što je izazivalo podozrenje i nezadovoljstvo među muslimanima.⁶⁵ U maju 1943. godine, nakon ulaska združenih njemačko-hrvatskih snaga u Foču, Italijani su na traženje komandanta mjesta Drage Tomše pustili kućama muslimanske djevojke koje su bili odveli u svoje bunke “te su ih tamo držali pod izlikom da im nešto rade i čiste”.⁶⁶ Poslijeratni izvori govore da su na području Višegrada Italijani napastvovali žene i svojom pljačkom uzrokovali umiranje od gladi brojnih muslimanskih izbjeglica.⁶⁷

Jezdimir Dangić i drugi četnički komandanti su izvještavali o nasilju nad Srpkinjama od ustaša, ali su uglavnom prešućivali četničko nasilje nad Hrvatima i Bošnjakinjama – muslimankama – koje se događalo po selima, kao i prilikom prodora u gradove istočne Bosne, poput Foče i Višegrada. U Višegradu su najmasovnija stradanja bila nakon ulaska četnika u grad 5. oktobra 1943, ali su se na prostoru ovoga kotara događali kontinuirani ataci na živote muslimanskog stanovništva, od kojih je jedan od najstravičnijih bilo spaljivanje u štalama kod Starog Broda više stotina muslimana i muslimanki 5. novembra 1942. godine.⁶⁸ Tokom jeseni 1941. četnici su, prema izjavama dvojice izbjeglih

⁶⁴ Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), Zagreb, Fond: Ministarstvo unutarnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske (dalje: MUP NDH), HR-HDA-223, kut. 18, U. P. M. T., 325–326.

⁶⁵ Jahić, *Između čekića i nakovnja*: 543.

⁶⁶ HDA, MUP NDH, HR-HDA-223, kut. 1, U. M., 2409. Kotarska ispostava u Goraždu V. T. br. 35/43. Izvješće o situaciji. O razlozima odvođenja ovih djevojaka u italijanske bunke izjavila je u Foči početkom juna 1943. prisilno odvedena djevojka Džemila Dedović: “Odveli su nas u svoj bunker-logor na Čelovinu. Htjeli su nas odmah smjestiti kod oficira u sobe. Mi smo počele plakati i jaditi. Ja sam još rekla da ću u tom slučaju ubiti i oficira, a onda i sebe, a da tako nešto neću dozvoliti. Oni su na to pozvali glavnog komandanta koji, kad nas je vidio, odmah naredi da nas smjeste u posebnu sobu, zabranivši ikom da do naše sobe dolazi. Zatvorile smo se u tu svoju sobu i tako tri dana nikom nismo dozvolile da do nas dođe. Ni hrane im nismo htjele primati. Treći dan su nam ponudili da im makar peremo veš što smo i primile.” GHB, ZRDA, A-809/B. Zapisnik informacija i podataka. Izjava Dedović Džemile od 3. juna 1943. Dodala je da su neke djevojke dobrovoljno otišle u italijanski logor.

⁶⁷ ABiH, ZKURZ, Zapisnici, Višegrad – Srez, kut. 234, 56959. M. N. O. Strgačina – Zapisnik; ABiH, ZKURZ, Zapisnici, Višegrad – Srez, kut. 204, 56409. M. N. O. Orahovci – Zapisnik.

⁶⁸ Vidjeti: HDA, MUP NDH, HR-HDA-223, kut. 1, U. M., 443. Pokolj našeg življa u občini Žliebskoj kotara Višegradskog – izvještaj Kotarske oblasti Višegrad V. T. br. 966/42. Četnici su uporno kidisali na muslimanski živalj višegradskog kotara, o čemu govore brojni izvori. Primjera radi, potkraj 1941. i s početka 1942. godine četnici pod vodstvom Milana Šaule

mještana, zapalili u rogatičkim općinama Borikama, Sokolovićima, Dubu i Tetinjskom 71 selo, čije su stanovnike izložili nesvakidašnjoj okrutnosti i nasilju. “Umorstva se vrše na najstrašnji način. Režu se nosevi, vade oči, ženama i djevojkama režu dojke, trudnim ženama režu trbuhe (...).”⁶⁹ U oktobru 1942. četnici su ušli u selo Kremin kod Ustikoline, pohvatali 24 člana obitelji Mirojević, Podrug i Lepir – žene i djecu – starije žene i djecu odmah poklali, a mlađe žene i djevojke uveli u obližnju štalu i silovali, a zatim ih pobili te ih zajedno s poklanom djecom i starijim ženama ubacili u jednu štalu i zapalili.⁷⁰ Izrazite okrutnosti pratile su četničke pokolje u Sandžaku i dijelu istočne Bosne u februaru 1943. godine. Jedan preživjeli mještalin sela Milića kod Slatine, fočanski kotar, izjavio je sredinom maja 1943. da su mu četnici upali u kuću i poklali desetero čeljadi. “Moju sestru su strpali u odžak (šporet) i naizmjenično pekli joj glavu i noge sve dok nije u najtežim mukama umrla. Moga sina su natjerali da loži vatru u peći, a po tom su i njega zaklali.”⁷¹

Neizbježni prateći izraz ratnog barbarstva bila su masovna silovanja žena i djevojaka svih vjera i narodnosti, nerijetko praćena sadističkim ritualima mutilacije ženskih genitalija i stidnih dijelova tijela, kao simbol muške “svemoći” i ponižavanja žrtve te “poruka” grupi iz koje žrtva potiče šta joj se sve može dogoditi u dolazećem ratnom vremenu. Bezmalobesno sve zaraćene strane

---

pohvatali su i pobili više stotina muslimana, uglavnom žena i djece, s područja Koritnika, Mušića, Resnika i drugih sela. Žrtve su, prethodno svezane, dotjerane do Drine gdje su strijeljane i pobacane u rijeku (ABiH, ZKURZ, Zapisnici, Višegrad – Srez, kut. 234, 56428. M. N. O. Koritnik – Zapisnik). U selu Drokanu četnici su potrpali u jednu kuću 84 muslimana i muslimanke, a zatim u kuću bacali bombe. “Narod je navalio na vrata i prozore, ali kako su četnici sa noževima na pušci odmah svakoga proboli to niko nije uspio da izmakne.” (ABiH, ZKURZ, Zapisnici, Višegrad – Srez, kut. 234, 56407. Karčić Medo – Izjava). Četnici su koristili svaku povoljnu okolnost da nasrnu na muslimane, pa su 5. augusta 1943. u okolini Rudog navalili na muslimane koji su, s dopuštanjem vlasti i uz obećanu oružanu zaštitu, krenuli u svoja sela da požanju žito. “U tome napadu poginulo je što od puške što od sjekire i kamena četničkog i pogušeno u vodi Lim[a] ukupno 44 osobe muslimanske, među kojima oko 10 djevojaka.” (GHB, AIZ, UM, 1-2699/1943. Izjava Muhamed-bega Maglajlije, načelnika općine u Rudom, u kancelariji Ulema-medžlisa u Sarajevu 9. augusta 1943).

⁶⁹ *Odmetnici u pravoj slici. Govori ministra narodne prosvjete Dra Mile Starčevića i glavnog ravnatelja za promičbu Matije Kovačića prigodom predaje knjige “Odmetnička pustošenja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj” hrvatskoj političkoj javnosti 23. siečnja 1943.* (Zagreb: Nakladna knjižara Velebit Zagreb, 1943): 25. Bez autorovih isticanja. Nakon što je hrvatska vojska 30. oktobra 1941. ponovo osvojila selo Mededu, natporučnik Marko Vrkljan je Zapovjedništvu Vojne krajine u Sarajevu poslao lično načinjene fotografije dviju muslimanskih djevojaka s odsjećenim dojkama, prerezanim vratom, rasjećenim trbuhom i odsjećenim genitalijama.

⁷⁰ S. Čekić, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu. Dokumenti* (Sarajevo: MAG – Udruženje Muslimana za antigenocidne aktivnosti, 1996): 208–209.

⁷¹ GHB, ZRDA, A-809/B. Izjava Juse Pašalića pred Odborom narodnog spasa 14. maja 1943.

i vojne snage koje su imale vlast ili operirale na određenim područjima – Nijemci, Italijani, Kozaci, Rusi, četnici, ustaše, razne milicije i legije – u manjoj ili većoj mjeri, koristile su ratnu pometnju i atakovale na žene i njihovu čast, a njihovi postupci su izazivali uglavnom mlaku ili nikakvu reakciju od njihovih pretpostavljenih starješina i autoriteta te su uglavnom spominjani u sklopu inkriminirajućih pritužbi na račun druge strane (ustaše, četnici, milicije), uz tendenciju tek uzgrednog spominjanja, minimiziranja ili potpunog prešućivanja zlodjela pripadnika vlastitog naroda i njegovih formacija.⁷² Kad je u logoru u Loborgradu neki pripadnik logorske straže silovao jednu zatvorenicu, uprava logora ga je kaznila sa šest mjeseci zatvora, ali ne zbog samog silovanja, već zbog “oskvrnuća rase”.⁷³ No, ustašama na pozicijama nije bilo zapreka kada bi im se svidjela neka mlađa žena ili djevojka logorašica,⁷⁴ a pojedine logorašice su i dobrovoljno stupale u intimne odnose s ustašama, jer su tim vezama lakše dolazile do hrane i skrbi za njih i njihove obitelji.⁷⁵ Ratne neprilike su, općenito, doprinosile eroziji tradicionalnog morala, pa su se od javnih autoriteta mogli čuti glasovi da se ograniči ženino kretanje i komunikacija s vojskom i nepoznatim licima.⁷⁶

⁷² Vidjeti: Jahić, *Između čekića i nakovnja*: 376, fusnota 1338.

⁷³ Lengel-Krizman, “Prilog proučavanju terora u tzv. NDH”: 14.

⁷⁴ “Među tolikim brojem zatočenica [u Đakovu] bilo je i veoma lijepih mladih žena i djevojkica. Njih su ustaše namjestili u svojem zapovjedništvu, radile su i u ambulanti i pomagale oko dezinfekcije. Sve su morale da stupe u intimne odnose s pojedinim ustašama, međutim i one su doživjele strašnu sudbinu. U vrijeme kad je likvidacija logora bila u toku, one su na nepoznat način ubijene i zakopane na mjestu između dva željeznička kolosijeka unutar logorskog dvorišta, na mjestu gdje se nalazilo bunjište. Ekshumacija je izvršena 6. studenog 1945. godine. Na dubini od 2 metra pronađeno je u lubanja i skeleta za koje je ustanovljeno da pripadaju mlađim ženskim osobama, u dobi od 18 do najviše 25 godina, da su na nepoznat način umorene, gole bačene u jamu i polivene vapnom.” Lengel-Krizman, “Prilog proučavanju terora u tzv. NDH”: 30.

⁷⁵ Grupa srpskih logorašica iz Hercegovine je u aprilu 1942. svjedočila: “U Kruščici nas, osim navedenog slučaja, ustaše nisu napastovale iz pohote. To je bilo zato što su mnoge jevrejke, a nažalost i neke mlađe žene, podržavale sa njima veze. One su noću izlazile [s] ustašama. Ali su i ustaše često dolazile noću u našu baraku i ležali sa tim ženama uprkos našoj prisutnosti. Razume se da smo ih mi osuđivale ali opet, kako smo ranije rekly, zapravo njima imamo da zahvalimo, to što su nas ostale ustaše puštale na miru. Naročito su mnoge takove veze podržavale sa ustašama Jevrejke jer je to donosilo njima i njihovima mnogobrojne razumljive koristi, a naročito hrane.” Mišina, ur. *Lobor Grad – hrvatski logor*: 20.

⁷⁶ Vidjeti više: A. Jahić, *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini. Žena u intelektualnom i društvenom životu Bošnjaka od aneksije do Zakona o zabrani nošenja zara i feredže (1908–1950)* (Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju; Naučnoistraživački institut “Ibn Sina” Sarajevo, 2017): 400–409, 416–417.

Ustaški zločini nad Srbima, Jevrejima i Romima i četnički zločini nad Bošnjacima i Hrvatima bili su obilježeni brojnim slučajevima silovanja i sadištičkog izivljavanja nad nedužnim ženama i djevojkama koje su nakon javnog poniženja najčešće likvidirane hladnim ili vatrenim oružjem, spaljivanjem u kući ili bacanjem u nabujalu rijeku. Primjera radi, u Medenom Polju kod Bosanskog Petrovca, ustaše su ubile dvije žene sa šestero sitne djece, osamnaestogodišnju djevojku Bosu Smiljanić silovale, a onda je izbole noževima na 17 mjesta, od čega je ubrzo preminula. Ista je sudbina zadesila Stanu i Maru Šljivar iz Tuk Dževera, koje su ustaše nakon silovanja i zlostavljanja zapalile.⁷⁷ Na žrtvi bi se često izmjenjivalo više ustaša. Nakon što su uhapsili i ubili Tihu Jovanovića iz Travnika, zlotvori su zgrabili Tihinu preneraženu ženu, koja je bila očevidac zločina, odveli je u obližnju bašču i svi odreda je silovali.⁷⁸ Isti je bio slučaj sa Marom Štrbac, koje se Rade Stanisavljević sjećao kao lijepe djevojke s dugim pletenicama do pojasa – uz vatru na Šušnjaru, na groblju pored jame, ustaše su je silovale čitavu noć, a onda je ubile i gurnule u jamu.⁷⁹ Sa druge strane, četnici su vlastiti sadizam upotpunjavali još jednim ponižavajućim detaljem – tjerali su prestravljene žene i djevojke da pred njima razodjevene igraju bosansko kolo. To se događalo u okolini Rogatice u kasnu jesen 1941, gdje su četnici istjerivali iz kuće gole muslimanke da plešu na snijegu. Svjedok navodi kako bi one naočigled svih plesale do iznemoglosti, a onda su im četnici usijanim pletećim iglama vadili jezike te bušili obraze i grudi. Jedna od ovih žena je uspjela nekako pobjeći i dugo se liječila u rogatičkoj bolnici. Pričala je kako je i njena svekrva silovana, a onda su obje gole igrale na snijegu. Svekrvi su četnici usijanom pletećom iglom izvadili jezik, nakon čega je umrla, a ona je, nakon bušenja obraza, nekako umakla.⁸⁰ Mulija Raščić iz sela Čardaka navela je u svom svjedočenju sredinom juna 1943. u izbjegličkom logoru u Goraždu: “Četnici Drago i Komlen Dakić, Milan Kotlaja, Marko Škuletić, Mirko, Milovan i Milenko Đerković, svi iz Bukovice, te još neki drugi pohvatali su naše djevojke Azizu, Mušu, Devlu i Ramizu Šaković, te još neke druge, natjerali ih da se gole skinu, a onda da takve pred njima igraju i kolaju. Potom su ih silovali a onda

⁷⁷ Vukčević, *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu. Zbornik dokumenata*, sv. 1: 993. Ustaški zločini 1941. godine na području Bihaćkog i Travničkog okruga – dok. 373.

⁷⁸ Vukčević, *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu. Zbornik dokumenata*, sv. 1: 997–998.

⁷⁹ V. Lukić, ur. *Šušnjar 1941. Zbornik saopštenja i svjedočenja sa trećeg okruglog stola održanog u Oštroj Luci 1. avgusta 2013. godine* (Oštra Luka: Udruženje “Jasenovac – Donja Gradina”, 2014): 145.

⁸⁰ Jahić, *Muslimansko žensko pitanje*: 399.

natjerali da skaču u Čehotinu, gdje su se sve podušile.”⁸¹ Svi ovi akti barbarstva su, dakako, imali naglašeno traumatičnu i destruktivnu sociopsihološku simboliku i odraz sagledaju li se u kontekstu moralnih i svjetonazorskih normi balkanskog društva prve polovine 20. stoljeća.

U Bosni i Hercegovini za vrijeme Drugog svjetskog rata žene su stradale – velika većina – zbog svoje spolne, vjerske, rasne i nacionalne pripadnosti, ali je nemali broj njih stradao i zbog svojih političkih uvjerenja i aktivnog odnosa prema ratu, kao partizanke, antifašistkinje i učesnice narodnooslobodilačkog pokreta (NOP), izravno na bojnopolju ili angažirane u pozadini i gradskom pokretu otpora, kao žrtve okupatorskog terora i ustaških racija usmjerenih na razbijanje pomagača i simpatizera NOP-a. Veliki broj ovih žena i djevojaka je skončao u Jasenovcu ili u nekom od drugih ustaških logora. Teror se pojačavao kako se bližio kraj ustaške Hrvatske. U noći sa 23. na 24. mart 1945. ustaše pod vodstvom Josipa Sudara Joje pokupile su i otjerale u jasenovački logor 28 žena i djevojaka iz Bosanske Dubice različitih nacionalnosti, uglavnom mlađe životne dobi, pod sumnjom da su simpatizerke i pomagačice NOP-a. “Sve ove djevojke pobijene su, jer se ni jedna od ovih nije vratila svojoj kući.”⁸² Žene koje su pomagale ili bile pod sumnjom da pomažu partizane bile su na meti i ustaša i četnika, primjerice na prostoru Konjica i Mostara. Nakon izvedene akcije Konjičkog bataljona i napada na voz nedaleko od Konjica krajem 1941. godine, Francetićeva Crna legija je odgovorila represalijama prema ženama u Čelebićima i Donjem Selu koje su žive s djecom bacane u zapaljane kuće.⁸³ U aprilu 1942. je izvršena velika racija u Konjicu prilikom koje su uhapšene Hiba Alagić, Nata Pokrajčić, Bosiljka Tomašević, Dobrila Tomašević i druge žene i djevojke – izložene teroru i mučenju u konjičkom zatvoru.⁸⁴ Ove i druge žene su trpjele teror i ostale lojalne antiokupatorskoj borbi i političkim idejama u koje su vjerovala. “Žene – borci ostale su vjerne svojoj borbi i revoluciji i kada su očima gledale u pušćane cijevi i kame četničkih zlikovaca juna 1942. godine, kada su na podmukli i podli način vršili ubijanja, kao i kasnije, aprila 1944. godine, kada su četnici Veljka Remetića na zvjerski način mučili bolničarke i

⁸¹ GHB, ZRDA, A-809/B. Zapisnik informacija i podataka. Izjava Mulije Raščić od 15. juna 1943. godine.

⁸² ABiH, ZKURZ, Zapisnici, Bosanska Dubica – Grad i Srez, kut. 23, 55883. Bosanska Dubica – Zapisnik. Prethodno su ustaše, 20. septembra 1944, pred džamijom u Bosanskoj Dubici objesile 17 stanovnika Bosanske Dubice, uglavnom katolkinja i muslimanki mlađe životne dobi, koje su teretili da su pomagali partizane. Jahić, *Muslimanko žensko pitanje*: 420.

⁸³ J. Musabegović, ur. *Žene Bosne i Hercegovine u narodnooslobodilačkoj borbi 1941–1945. godine. Sjećanja učesnika* (Sarajevo: “Svjetlost”, OOUR Izdavačka djelatnost, 1977): 78.

⁸⁴ Musabegović, ur. *Žene Bosne i Hercegovine u narodnooslobodilačkoj borbi*: 78.

žene – poznate borce Mostarskog odreda u selu Grušči. Tada su postale žrtve četničkog nasilja Olga Previšić, Mila Andrić i još nekoliko bolničarki iz okoline i Mostara.”⁸⁵ Pokret u kojem se sudjelovale, vjerovala su, donosio je izbavljenije iz bijede, neznanja, zaostalosti i obespravljenosti, utkanih u sistem ideja i normi koji je poslužio kao osnova, u razornim i tragičnim formama, nesvakidašnjeg terora i nasilja nad muškarcima, ženama i djecom, najčešće običnim ljudima koji su imali nesreću da su se rodili u godinama prije velikog svjetskog sukoba koji je donio neslućene patnje i progutao milione ljudskih života.

Zaključak

Drugi svjetski rat na prostoru okupirane Jugoslavije raspirio je vatru nezapamćene mržnje i nesnošljivosti te je izložio njene žitelje iskustvima masovnog i besprimjernog terora, nasilja i patnje. U Bosni i Hercegovini je smrtno stradalo preko 350.000 ljudi, od kojih su većina bile žrtve etnički motiviranog nasilja te vjerske, rasne, političke i ideološke isključivosti. Nasilje nad ženama bilo je u izravnoj vezi s pravnim položajem pripadnika pojedinih etničkih i vjerskih grupa i zajednica u NDH, ali i s posljedicama masovnih zločina ustaškog režima koji su pokrenuli talase novog nasilja i krvoprolića u kojima su sudjelovali različiti akteri ratne drame u okupiranoj Jugoslaviji.

Ustaškim likvidacijama romskog stanovništva bili su obuhvaćeni i muškarci i žene i djeca, što je vodilo istrebljenju čitavih porodica. Od ljeta 1941. godine Jevrejke su proživljavale strahote ustaških deportacija i logorskog života koji je prethodio njihovim fizičkim likvidacijama. Brojne seljanke u srpskim selima obuhvaćenim ustaškim terorom nerijetko su bile masakrirane zajedno s njihovim roditeljima, muževima i djecom, dok su u najekstremnijim oblicima bile mučene i ubijane s vidljivim tragovima seksualnog nasilja i ciljanog poniženja. Nasilja ustanika i četnika nad muslimankama u istočnoj Bosni i Hercegovini i Sandžaku bila su podudarna, po stepenu brutalnosti i razmjerima stradanja, s ustaškim terorom i barbarstvom nad Srpkinjama, Jevrejkama i Romkinjama. Također su stradavale i Hrvatice katolkinje te bile žrtvama ustaničkog i četničkog terora i nasilja, naročito u Hercegovini. U začaranom krugu nasilja i bezumlja stradale su brojne žene i djevojke čija je jedina “krivica” bila što su, kao pripadnice ove ili one vjere, nacije ili rase, rođene u “pogrešno vrijeme”, ispunjeno muškom strašću da vladaju i “zavode red” alatima prisile, terora i razaranja. Jedan broj žena je stradao i zbog svojih političkih uvjerenja

⁸⁵ Musabegović, ur. *Žene Bosne i Hercegovine u narodnooslobodilačkoj borbi*: 78.

i aktivnog odnosa prema ratu, kao partizanke, antifašistkinje i učesnice narodnooslobodilačkog pokreta.

Brutalnosti Drugog svjetskog rata bile su potvrda ljudske sklonosti ka demonstraciji bezumne sile, ali i nemoći tradicionalnih vrijednosnih paradigmi i oblika racionalizacije da obuzdaju čovjekov poriv za nasiljem, destrukcijom i nanošenjem boli drugim ljudima.

Bibliografija

Popis skraćenica

ABiH	Arhiv Bosne i Hercegovine
AIZ	Arhiv Islamske zajednice
GHB	Gazi Husrev-begova biblioteka
HMBiH	Historijski muzej Bosne i Hercegovine
HDA	Hrvatski državni arhiv
MUP NDH	Ministarstvo unutarnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske
MNO	Mjesni narodni odbor
NDH	Nezavisna Država Hrvatska
NOP	Narodnooslobodilački pokret
UM	Ulema-medžlis
UNS	Ustaška nadzorna služba
ZKURZ	Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Sarajevo
ZRDA	Zbirka rasutih dokumenata i arhivalija na bosanskom jeziku

Neobjavljeni primarni izvori

1. Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ABiH)

Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Sarajevo:

Zapisnici, Stolac – Srez (kut. 205, 7032); Referati, Pljačke jevrejske imovine – Stradanje Jevreja (kut. 3, omot 63); Referati (kut. 7, omot br. 158, 61); Srebrenica – Zapisnici (kut. 204, 56394); Zapisnici, Višegrad – Srez (kut. 204, 56409, 56428); Višegrad – Zapisnici (kut. 233, 34220/2); Zapisnici, Bosanska Dubica – Grad i Srez (kut. 23, 55883).

2. Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo (GHB)

Arhiv Islamske zajednice, Ulema-medžlis: (1-2365/1943, 1-2699/1943)

Zbirka rasutih dokumenata i arhivalija na bosanskom jeziku: (A-809/B, A-811/B, K-6F).

3. Historijski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo (HMBiH)

Nezavisna Država Hrvatska: (1943/2642, 1943/2644).

Ustaška nadzorna služba: (kut. 2, 262).

4. Hrvatski državni arhiv, Zagreb (HDA)

Ministarstvo unutarnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske (HR-HDA-223): (kut. 1, U. M., 443, kut. 1, U.M, 2409, kut. 18, U. P. M. T., 325).

Objavljeni primarni izvori

Čekić, Smail. 1996. *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu. Dokumenti*. Sarajevo: MAG – Udruženje Muslimana za antigenocidne aktivnosti.

Pinto, Avram i David Pinto. 1972. *Dokumenti o stradanju Jevreja u logorima NDH*. Sarajevo: Jevrejska opština.

Trgo, Fabijan. 1955. *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda 4/knj. 11: Borbe u Bosni i Hercegovini 1943. god.* Beograd: Vojnoizdavački zavod "Vojno delo".

Vukčević, Slavko. 1993. *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu. Zbornik dokumenata, sv. 1: Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941.–1945.* Beograd: Vojnoistorijski institut.

Zatezalo, Đuro. 2007. *Jadovno. Zbornik dokumenata*, knj. 2. Beograd: Muzej žrtava genocida.

Sekundarni izvori

Avramov, Smilja. 2014. *Jasenovac. Šesta međunarodna konferencija. Genocid i zločini Nezavisne Države Hrvatske nad Srbima, Jevrejima i Romima u Drugom svjetskom ratu*. Zbornik saopštenja i sjećanja. Banja Luka: Udruženje "Jasenovac – Donja Gradina".

Barić, Nikica. 2020. Represivne mjere njemačke vojske u Bosni i Hercegovini tijekom Drugog svjetskog rata. *Historijska traganja* 19: 239–73.

Biondich, Mark. 2002. Persecution of Roma-Sinti in Croatia, 1941–1945. U: *Roma and Sinti. Under-studied Victims of Nazism*, foreword: P. A. Shapiro i R. M. Ehrenreich. Washington D. C.: United States Holocaust Memorial Museum – Center for Advanced Holocaust Studies: 33–48.

Brka, Amir. 2022. *Kenotaf za ubijene tešanjске Rome*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju; Tešanj: Centar za kulturu i obrazovanje.

Brković, Tomislav, Stjepan Lovrić, Miljenko Petričević i Jozo Šarčević. 2014. *Rama 1942*. Rama-Šćit: Franjevački samostan Rama-Šćit.

Brownmiller, Susan. 1976. *Against Our Will. Men, Women and Rape*. Harmondsworth, UK: Penguin Books.

- Buchowska, Natalia. 2016. Violated or protected. Women's rights in armed conflicts after the Second World War. *International Comparative Jurisprudence* 2: 72–80.
- Danon, Jakov i Verica M. Stošić. 2010. *Memoars on Holocaust of the Jews from Bosanska Krajina*. Banja Luka: Jevrejska opština Banja Luka.
- Dedijer, Vladimir. 1981. *Dnevnik 1941–1944*, tom 1. Rijeka: GRO "Liburnija" Rijeka.
- Đurić Mišina, Veljko. 2023. *Lobor Grad – hrvatski logor srpske žene i dece. Saslušanja srpskih izbeglica*. Banja Luka: Udruženje arhivskih radnika Republike Srpske; Arhiv Republike Srpske; Novi Sad: Arhiv Vojvodine.
- Fumić, Ivan. 2011. *Djeca – žrtve ustaškog režima*. Zagreb: Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske.
- Gaon, Aleksandar. 2007. *Mi smo preživeli... 4. Jevreji o Holokaustu*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije.
- Hasanhodžić, Anisa i Rifet Rustemović. 2015. *Tragom naših komšija: Jevreji u Bosni i Hercegovini i holokaust*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Hurem, Rasim. 2016. *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*, prir. Dino Mujadžević. Zagreb: Plejada: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju; Sarajevo: University Press, 2016.
- Jahić, Adnan. 2017. *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini. Žena u intelektualnom i društvenom životu Bošnjaka od aneksije do Zakona o zabrani nošenja zara i feredže (1908–1950)*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Naučnoistraživački institut "Ibn Sina" Sarajevo.
- Jahić, Adnan. 2023. *Između čekića i nakovnja. Bosanskohercegovački muslimani (Bošnjaci) u Drugom svjetskom ratu (1941–1945)*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju.
- Jalimam, Salih. 2013. Zenica – paradigma građanskog antifašizma. *Bošnjačka pismohrana*. Zbornik radova XIX simpozija "Bošnjačko iskustvo antifašizma" 12/36–37: 153–64.
- Lengel-Krizman, Narcisa. 1985. Prilog proučavanju terora u tzv. NDH. Ženski sabirni logori 1941–1942. godine. *Povijesni prilozi* 4/4: 1–38.
- Lukić, Vladimir. 2014. *Šušnjari 1941. Zbornik saopštenja i svjedočenja sa trećeg okruglog stola održanog u Oštroj Luci 1. avgusta 2013. godine*. Oštra Luka: Udruženje "Jasenovac – Donja Gradina".
- Lukić, Vladimir. 2014. *Zločini Nezavisne Države Hrvatske nad Srbima, Jevrejima i Romima 1941–45 na prostoru Hercegovine*. Banja Luka: Udruženje "Jasenovac – Donja Gradina".
- Mataušić, Nataša. 2021. *Diana Budisavljević. Prešućena heroina Drugog svjetskog rata*. Beograd: Laguna.
- Milišić, Senija. 2017. Stradanje Roma prema Zemaljskoj komisiji za Bosnu i Hercegovinu za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (1944–1947). *Arhivska praksa* 20: 518–42.

- Mirković, Jovan. 2014. *Žrtve rata 1941–1945. rođene na području Hercegovine*. U: *Zločini Nezavisne Države Hrvatske nad Srbima, Jevrejima i Romima 1941–45 na prostoru Hercegovine*. Zbornik, ur. Vladimir Lukić. Banja Luka: Udruženje “Jasenovac – Donja Gradina”: 27–73.
- Mirković, Jovan. 2014. *Žrtve rata 1941–1945. sa područja Kozare*. U: *Zločini genocida Nezavisne Države Hrvatske na Kozari i Potkozarju u Drugom svjetskom ratu*, ur. Vladimir Lukić. Banja Luka: Udruženje “Jasenovac – Donja Gradina”: 19–53.
- Musabegović, Jasmina. 1977. *Žene Bosne i Hercegovine u narodnooslobodilačkoj borbi 1941–1945. godine. Sjećanja učesnika*. Sarajevo: “Svjetlost”, OOUR Izdavačka djelatnost.
- Odmetnici u pravoj slici. Govori ministra narodne prosvjete Dra Mile Starčevića i glavnog ravnatelja za promičbu Matije Kovačića prigodom predaje knjige “Odmetnička pustošenja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj” hrvatskoj političkoj javnosti 23. siečnja 1943. 1942.* Zagreb: Nakladna knjižara Velebit Zagreb.
- Pinto, Avram. 1987. *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Rodogno, Davide. 2006. *Fascism's European Empire. Italian Occupation During the Second World War*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Romano, Jaša. 1980. *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*. Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije.
- Skoko, Savo. 1991. *Pokolji hercegovačkih Srba '41*. Beograd: Stručna knjiga.
- Škodrić, Ljubinka. 2020. *Žena u okupiranoj Srbiji 1941–1944*. Beograd: Arhipelag; Institut za savremenu istoriju.
- Tomasevich, Jozo. 2010. *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945. Okupacija i kolaboracija*. Zagreb: Europa-press holding; Novi Liber.
- Vojak, Danijel. 2018. *O povijesti stradanja Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. U: *Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa: Stradanje Roma u Europi za vrijeme Drugog svjetskog rata s posebnim osvrtom na stradanje u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, ur. Danijel Vojak i Ivo Pejaković. Zagreb: Savez Roma u Republici Hrvatskoj “KALI SARA”; Spomen područje Jasenovac; Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 63–79.
- Zuckerman, Boško. 2010. *Političke prilike tijekom ustrojstva NDH i psihologija holokausta Židova u Bosni i Hercegovini 1941. godine*. *Prilozi* 39: 51–86.

VII.
SOCIJALISTIČKA
EPOHA

7. REPREZENTACIJA NASILJA NAD ŽENAMA U PRINTANIM MEDIJIMA TOKOM SOCIJALISTIČKE EPOHE U BOSNI I HERCEGOVINI

Mirza Džananović

Tokom gotovo pola stoljeća socijalističkog razvoja u Bosni i Hercegovini dogodile su se značajne promjene u političkom, društvenom, privrednom, kulturnom, demografskom i svim drugim aspektima svakodnevnog života, a jedna od važnijih tekovina ove epohe jeste značajno promijenjen položaj i uloga žene u bosanskohercegovačkom društvu. Iako je emancipacija žena u društvu krenula još tokom Drugog svjetskog rata,¹ ovaj proces je značajno intenziviran nakon okončanja ratnih operacija i potpune uspostave novog političkog, ideološkog i društvenog sistema, koji se nije ustručavao koristiti sve raspoložive instrumente za ostvarenje sopstvene vizije društva. Ta vizija podrazumijevala je, između ostalog, i značajno drugačiju ulogu žena u novom socijalističkom društvu koje se, barem u teoriji, zasnivalo na jednakim pravima, mogućnostima i obavezama svih članova zajednice bez obzira na nacionalne, rasne, vjerske ali i rodne razlike.²

Spomenuta ideja nije ostala samo apstraktni koncept već je i formalno-pravno regulirana prvim saveznim i republičkim ustavima, ali i nizom drugih zakona i podzakonskih akata kojima su regulirani odnosi, obaveze i prava prilikom sklapanja braka ili razvoda, prava skrbništva nad djecom, različita imovinsko-pravna pitanja, zdravstvena i socijalna zaštita i slično. Vrlo važna sfera bilo je i reguliranje prava na abortus koji je ženama u Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini omogućen već 1952. godine, a kasnijim zakonskim rješenjima dodatno je liberaliziran što je Jugoslaviju stavljalo u red najnaprednijih zemalja na svijetu.³ Svi

¹ V. Katz, "O društvenom položaju žene u Bosni i Hercegovini 1942–1953". *Prilozi* 40 (2011): 137–141.

² A. Ličina Ramić, "Položaj žene u Bosni i Hercegovini (1945–1990)". U: *Bosna i Hercegovina u XX stoljeću (1945–1995)*, ur. Dž. Sarač Rujanac i J. Medić (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2023): 104–105.

³ M. Gvozdenović, "Partnerstvo i seksualnost u socijalističkoj Jugoslaviji: između patrijarhalnosti i liberalizacije". *Mali Levijatan: studentski časopis za politologiju* (2019): 146.

naredni ustavi, zakoni, uredbe i ostali pravni akti dodatno su precizirali, ali i proširivali i poboljšavali položaj i ulogu žena u jugoslovenskom društvu.⁴

Osim uspostave novog ustavno-pravnog i zakonskog okvira, socijalističke političke elite koristile su i druge instrumente kojima se nastojala postići snažnija integracija žena u javni i politički život. U prvim godinama nakon Drugog svjetskog rata tu ulogu su imala različita ženska udruženja, a naročito Antifašistički front žena (AFŽ) koji je dao veliki doprinos u kulturnoj i političkoj emancipaciji žena s ciljem ravnopravnog uključivanja u sve javne sfere društva.⁵ Osim direktnog rada na terenu sa ženama, AFŽ je svoju misiju ispunjavao i putem štampe, odnosno putem specijaliziranih listova namijenjenih isključivo ženama, od kojih su za Bosnu i Hercegovinu posebno bili važni listovi *Žena danas* (AFŽ Jugoslavije Beograd, 1943–1981) i *Nova žena* (AFŽ BiH Sarajevo, 1944–1971).⁶

Prethodno navedeni instrumenti koje su koristile političke elite zajedno sa općom industrijalizacijom, elektrifikacijom, urbanizacijom i modernizacijom jugoslovenskog i bosanskohercegovačkog društva znatno su doprinijeli emancipaciji i općem poboljšanju položaja žena. Međutim, postignuti rezultati nisu značili i definitivan raskid sa tradicionalno-patrijarhalističkim naslijeđem i tradicijama, što se posebno odnosilo na agrarno-ruralne krajeve ali i manje urbane sredine.⁷ Čak ni jugoslovenski socijalistički sistem nije bio lišen tradicionalno-patrijarhalističkih odnosa, iako se zalagao za raskid sa takvim pristupima. Takav paradoks je najlakše uočiti u jednom od najvažnijih instrumenata socijalističke borbe za emancipaciju žena – štampi. Masovni mediji, posebno printani, pa čak i takozvana ženska štampa, najčešće su reproducirali građanske stereotipe o mjestu i ulozi žene u društvu uklapajući se u, još uvijek dominantan, tradicionalno-patrijarhalistički diskurs.⁸

⁴ Vidjeti, naprimjer: *Žena u društvu i privredi Jugoslavije. Statistički bilten 298* (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1964); V. Tomšić, *Žena u razvoju socijalističke samoupravne Jugoslavije* (Beograd: Jugoslovenska stvarnost, 1981); M. Jerončić, "Privatni i javni patrijarhat: društveni položaj i uloga žene u Jugoslaviji tokom socijalističkog perioda". *Genero* 19 (2015): 10–14.

⁵ Jerončić, "Privatni i javni patrijarhat": 9

⁶ G. Stojaković, *Rodna perspektiva u novinama Antifašističkog fronta žena (1945–1953)* (Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova, 2013): 37–38; D. Majstorović, "Stvaranje 'nove' jugoslovenske žene: emancipatorski elementi medijskog diskursa s kraja II svjetskog rata". U: *Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava*, ur. A. Dugandžić i T. Okić (Sarajevo: Udruženje za kulturu i umjetnost CRVENA, 2016): 87.

⁷ M. Stojčić, "Proleter i svih zemalja – ko vam pere čarape? Feministički pokret u Jugoslaviji 1978–1989". U: *Društvo u pokretu: novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*, ur. Đ. Tomić i P. Atanacković (Novi Sad: Cenzura, 2009): 113.

⁸ S. Milinkov, "Medijska prezentacija žena pedesetih godina prošlog veka u Jugoslaviji: re-tradicionalizacija društva vs. emancipacije na primeru Autonomne pokrajine Vojvodine".

7.1. Ciljevi i metodologija

Cilj ovoga poglavlja jeste ostvarivanje uvida u način reprezentacije nasilja nad ženama u periodu od 1945. do 1990. godine u najvažnijem printanom mediju u Bosni i Hercegovini ovoga perioda – republičkom dnevnom listu *Oslobođenje*. Naime, još prije nekoliko desetljeća medijski studiji su ukazali da “mediji nikako nisu samo puki čimbenik prijenosa informacija”, nego da “aktivno sudjeluju u konstruiranju društvene, političke, ekonomske, kulturalne i svake druge realnosti, ali su istovremeno i proizvod istih tih realnosti”.⁹ Drugim riječima, mediji nisu samo “ogledalo društva” u smislu da prezentiraju “objektivnu realnost, činjeničnu istinu o društvu” već su također “faktor konstrukcije društvene realnosti”. Iako većina događaja o kojima mediji izvještavaju jeste zasnovano na objektivnim činjenicama iz društvene stvarnosti, zadatak medija jeste da te događaje i tumače i time im dodijele određena društvena značenja.¹⁰ Zbog svega navedenog, mediji su moćan instrument za promociju određenih ideologija, ali i difamaciju i denuncijaciju “onih društvenih trendova i aktera koji predstavljaju smetnju ostvarivanja interesa takvih politika”.¹¹

Novine spadaju u red najstarijih, ali i najutjecajnijih masovnih medija koji su snažno utjecali na oblikovanje javnog mnijenja, ali i kompletne društvene stvarnosti, naročito tokom 19. i prve polovine 20. stoljeća.¹² Preovlađujući utjecaj novina na formiranje mišljenja stanovnika u nekim sredinama zadržao se i nakon Drugog svjetskog rata, prvenstveno zbog sporijeg tehnološkog razvoja i širenja drugih masovnih medija poput radija i televizije. U red takvih sredina definitivno spada i Bosna i Hercegovina s obzirom na to da radio, a naročito televizija, počinju da se snažnije razvijaju tek početkom 60-ih godina. S druge strane, štamparska djelatnost počinje svoju ekspanziju odmah po završetku Drugog svjetskog rata, te se uskoro uspostavlja razgranata mreža dnevnih, sedmičnih i mjesečnih listova republičkog, regionalnog i lokalnog značaja.¹³ Tokom socijalizma uspostavlja se praksa štampanja novina, časopisa i biltena pojedinih kombinata, preduzeća i radnih organizacija, a izlazila su i javna glasila različitih političkih, partijskih, sindikalnih i sličnih organizacija.

Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku (2014): 175.

⁹ H. Hromadžić, *Medijska konstrukcija društvene zbilje. Socijalno-ideološke implikacije produkcije medijskog spektakla* (Zagreb: AGM, 2014): 18.

¹⁰ Hromadžić, *Medijska konstrukcija društvene zbilje*: 27–28.

¹¹ Hromadžić, *Medijska konstrukcija društvene zbilje*: 23–24.

¹² Dž. Tjurou, *Mediji danas. Uvod u masovne komunikacije* (Beograd: Clio, 2012): 422.

¹³ Š. Tucaković, *Historija novinarstva i medija u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: S&A company, 2006): 161–165.

U konačnici sredinom 80-ih godina na području Bosne i Hercegovine izlazilo je preko 500 različitih novina i časopisa koji su informirali stanovništvo o svim događajima iz zemlje i svijeta.¹⁴

Najvažniji i najutjecajniji printani medij u socijalističkoj Bosni i Hercegovini bio je list *Oslobođenje*, koji je počeo izlaziti još tokom Drugog svjetskog rata, odnosno od augusta 1943. godine. Od oslobođenja Sarajeva u aprilu 1945. godine ovaj list izlazi jednom sedmično, a od početka 1947. godine postaje dnevni list i takav format zadržava do kraja socijalističkog razdoblja. Uredi-vačka politika *Oslobođenja* bila je u skladu sa politikom republičkog partijskog rukovodstva te se ovaj list s razlogom može smatrati jednim od glavnih medija putem kojeg su bosanskohercegovačke političke elite reprezentirale sopstvene poruke, politike, stavove, ideale, vrijednosti i norme. Upravo zbog toga smo odabrali *Oslobođenje* kao osnovni izvor za analizu načina reprezentacije nasilja nad ženama u Bosni i Hercegovini tokom socijalističke epohe. Prihvatili smo tezu da masovni mediji, odnosno u ovom slučaju konkretno *Oslobođenje*, nisu samo puki prijenosnici "činjeničnog stanja sa terena", već i vrlo aktivni faktori u kreiranju društvene stvarnosti, ali i reprezentanti normi i vrijednosti bosanskohercegovačkog, socijalističkog, političkog rukovodstva. Koristeći se metodom uzorka izvršili smo pregled više godišta *Oslobođenja* kako bismo utvrdili zastupljenost novinskih članaka koji se tiču pitanja položaja žena u cjelini, ali također s posebnim fokusom na izvještaje o nasilju počinjenom nad ženama.

S obzirom na to da je do kraja 1990. godine, kada se otprilike i završava socijalistička faza razvoja Bosne i Hercegovine, izašlo preko 15.000 brojeva *Oslobođenja*, razumljivo je da nije postojala objektivna mogućnost pregleda kompletnog fonda. Zbog toga se postavila dilema odabira metodološkog pristupa: da li se u istraživanju fokusirati na samo određeno razdoblje, pri čemu bi se izvršio pregled i analiza svih članaka iz tog perioda ili ipak obuhvatiti kompletan period od 1945. do 1990. godine uz korištenje metode uzorka. Najveći nedostatak prvog pristupa jeste u odabiru razdoblja koje bi se eventualno razmatralo, odnosno nemogućnosti pronalaska jasnog kriterija za odabir određenog perioda. Iz tog razloga odlučili smo se na odabir drugog pristupa, sa namjerom da se utvrde opće tendencije te time eventualno "pripremi teren" za buduća istraživanja koja će se fokusirati na detaljniju analizu kraćih perioda unutar socijalističke epohe.

Pregledano je 15 godišta *Oslobođenja* iz perioda od aprila 1945. do kraja 1990. godine, odnosno nešto manje od trećine brojeva ukupno izdatih tokom socijalizma. Smatrali smo da je to dovoljna količina građe kako bi se stekao

¹⁴ S. Jalimam i M. Džananović, "Štamparska i novinarska djelatnost u Zenici u XX stoljeću". *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Zenici* (2020): 132.

uvid u uređivačku politiku, format i strukturu lista, tematski sadržaj novinskih članaka, okvirnu brojčanu zastupljenost novinskih članaka po temama, i slično. Analizom sadržaja prikupljenih članaka nastojali smo pokazati na koji način se izvještavalo o nasilju nad ženama, odnosno koliko su često objavljivani takvi članci, koliko novinskog prostora su zauzimali, gdje su bili pozicionirani i na koji način je uopće koncipiran tekst samog izvještaja. Također, pokušali smo utvrditi da li su postojale razlike u izvještavanju u različitim periodima unutar socijalističkog razdoblja.

U konačnici cilj je utvrditi da li je način izvještavanja o nasilju nad ženama u *Oslobođenju*, kao važnom mediju i reprezentu vrijednosti i normi bosanskohercegovačke, socijalističke, političke elite čiji je cilj bio emancipacija žena u Bosni i Hercegovini, bio lišen ili opterećen tradicionalno-patrijarhalističkim odnosima.

7.2. Reprezentacija nasilja nad ženama u *Oslobođenju* 1945–1990.

Kao što je već rečeno, *Oslobođenje* je najtiražniji i najvažniji printani medij koji je izlazio u Bosni i Hercegovini za vrijeme socijalizma. Tokom promatranog perioda list je mijenjao interval izlaženja (od januara 1947. *Oslobođenje* se transformira iz nedjeljnika u dnevni list i takav ostaje do kraja), format i dimenzije, dizajn, broj stranica, tematske odjeljke i slično. Zanimljiv je i odnos prema pismu koje se koristilo. Naime, od pokretanja lista 1943. godine postojala je praksa ravnopravnog korištenja latinice i ćirilice, i to na način da je obično jedna stranica štampana na latinici, a naredna na ćirilici i tako naizmjenično. Ravnopravnost pisama zadržana je i po okončanju rata, s tim da je sada princip bio da se na istoj stranici nalaze članci i na ćirilici i na latinici. Ipak, do početka 60-ih ćirilica je nestala iz upotrebe, a ponovo je uvedena tek početkom 80-ih godina i zadržala se do kraja promatranog perioda, i to u formi naizmjeničnih latiničnih i ćiriličnih stranica.

Oslobođenje je prošlo i kroz značajne promjene po pitanju sadržaja, pa su tako brojevi od 1947. pa do 1949. uglavnom imali svega nekoliko stranica na kojima su dominirale teme iz vanjske i domaće politike te privrede, a ostale teme poput sporta ili kulture su dobijale vrlo malo prostora. Situacija se počela mijenjati tokom 50-ih godina kada se povećava i broj stranica, ali i tema koje dopisnici *Oslobođenja* pokrivaju, a nepolitičke i neprivredne teme dobijaju sve više prostora. U narednim decenijama ti procesi su još izraženiji, pa tokom 80-ih prosječan broj *Oslobođenja* ima oko 15 stranica uz skoro svakodnevne specijalne dodatke posvećene kulturi, sportu, privredi, rekreaciji i slično.

Međutim, jedan od rijetkih elemenata koji je bio u potpunosti isti od 1945. do 1990. godine jeste nedostatak rubrike Crna hronika, kao i vrlo uočljiva uređivačka politika koja nije favorizirala objavljivanje “negativnosti” iz ove jugoslovenske republike. Vrlo su rijetki izvještaji o pljačkama, ubistvima ili drugim kaznenim djelima koja su se nesumnjivo dešavala u Bosni i Hercegovini, a i kada su objavljivane, takve vijesti su bile vrlo kratke i nerijetko publicirane sitnim slovima u svega nekoliko rečenica na zadnjoj stranici broja *Oslobođenja*, u rubrici koja se najčešće nazivala Posljednje vijesti. Inače, u toj rubrici se mogao pronaći širok spektar kratkih vijesti različite tematike (sport, politika, kultura, komunalne vijesti itd.) iz Evrope, svijeta pa i ostalih krajeva Jugoslavije, a samo ponekad i iz Bosne i Hercegovine. Povremeno se uvodila i rubrika pod nazivom “Iz sudskih klupa”, gdje su se ipak mogle ponekad naći i informacije o različitim kriminalnim aktivnostima iz Bosne i Hercegovine. Zapravo, čitatelji *Oslobođenja* su puno bolje bili upoznati sa krivičnim djelima iz ostalih republika, naročito Srbije, nego iz same Bosne i Hercegovine. Kao ilustrativan primjer može poslužiti i serija specijalizovanih tematskih natpisa pod naslovom “Ubistva u Jugoslaviji” koji su u više nastavaka izlazili početkom 1988. godine. U 10 nastavaka novinar Marko Lopušina prenio je razgovore sa nizom uglednih jugoslovenskih kriminologa, istražitelja, tužitelja i drugih stručnjaka o broju, vrstama i uzrocima ubistava u Jugoslaviji uz navođenje čitavog niza konkretnih primjera. Od preko 50 navedenih primjera svega nekoliko je bilo sa područja Bosne i Hercegovine, a dominirali su primjeri iz Srbije, i to iz Beograda i sa Kosova. Ovaj serijal je posebno interesantan jer, iako u njemu samom nije bilo puno primjera ubistava iz Bosne i Hercegovine, čini se da on najavljuje blagu promjenu uredničke politike *Oslobođenja*. Naime, afera “Agrokomerc” koja je buknila 1987. godine ostavila je ogromne posljedice na brojne sfere života, uključujući i novinarstvo, pa u ovom periodu i novine iz Bosne i Hercegovine počinju pisati o događajima koji su do tada bili tabuizirani ili barem marginalizirani. Na primjeru *Oslobođenja* to se može jasno uočiti po pitanju praćenja kriminalnih aktivnosti iz Bosne i Hercegovine, koje sada počinju dobijati sve veću pažnju novinara i novinarki. Doduše, u ovom periodu primjetno je i politiziranje svih tema o kojima se pisalo, ne samo u *Oslobođenju* već i svim ostalim medijima u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji uopće. To se odnosilo i na izvještavanje o nasilju nad ženama, o čemu dobro svjedoči i kritički tekst koji je izašao u *Oslobođenju* u junu 1990. godine, a u kojem se, između ostalog, kaže: “Onaj ko drugim, nasilno, oduzima život, uvijek je bio – ubojica. Ali kad Srbin ubija Hrvata, onda je to sto puta gori od običnog ubojice, jer je Srbin – ubojica. Isti rezon zavlada kad Albanac siluje Srkinju. On nije obični nasilnik na kojeg

je svijet, manje-više svikao, već Albanac – siledžija, a to je beskonačno teži grijeh od onog kojeg prema ženskom rodu čini obični smrtnik. Kakve će konotacije izazvati činjenica da su (prema prvim informacijama) protagonisti trogirске svađe i krvavog epiloga Muslimani – teško je sada predvidjeti. Sigurno je, međutim, da će biti jednonacionalne pomame, jer Guinu nisu umorili ‘svoji’, što bi već bio ‘obični, banalni, zločin’. Da li će to pobrkati kalkulacije onih koji idu na ‘prirodno savezništvo’ Muslimana u cjelini i hrvatstva, pokazaće događaji koji slijede. Zasad je izvjesno da su na ulicama Trogira polupana i vozila bh registracije, što bi moglo inicirati da je vijest o ‘muslimanskom zločinu’ već bila procurila među nacionalno usijane glave, u čijim psihama obitava zloduh nacionalne samodovoljnosti.”¹⁵

7.3. “Žensko pitanje” na stranicama *Oslobođenja*

Jugoslovenske političke elite nisu blagonaklono gledale na pojam “feminizma”, smatrajući ga buržoaskim i građanskim, pa se borba za ravnopravnost i emancipaciju žena najčešće označavala pojmom “žensko pitanje”.¹⁶ Tu terminologiju preuzele su i ženske organizacije, ali i mediji i publicistika u cjelini, pa tako i sarajevsko *Oslobođenje*. “Žensko pitanje”, koje je u najširem smislu podrazumijevalo položaj žene u jugoslovenskom, odnosno bosanskohercegovačkom društvu, od samog početka štampanja *Oslobođenja*, pa sve do kraja razmatranog perioda, zauzimalo je važan prostor na stranicama ovoga lista. To je posebno bilo izraženo u prvoj deceniji nakon Drugog svjetskog rata, kada gotovo nije bilo broja *Oslobođenja* koji nije barem na neki način obuhvatio pitanje položaja žena u društvu, bilo da se radi o člancima koji su pratili djelatnost AFŽ-a ili da se izvještavalo o konkretnom doprinosu žena u radu preduzeća ili ustanova ili na nekim od brojnih gradilišta u obnovi zemlje. Od sredine 50-ih godina broj takvih izvještaja opada, naročito nakon ukidanja AFŽ-a, ali “žensko pitanje” i dalje dobija određeni prostor, naročito u izvještajima sa obilježavanja značajnih datuma iz (socijalističke) historije Jugoslavije i Bosne i Hercegovine, ali i tokom proslave internacionalnih praznika, a naravno naročito Dana

¹⁵ M. Karabeg, “Zlodusi nacionalizma: Više od ubice”. *Oslobođenje*, 26. 6. 1990. godine, 2. Inače, tekst je nastao kao reakcija na ubistvo koje se dogodilo u Trogiru, sredinom juna 1990. godine, u kojem je smrtno stradao Vinko Guina. Ubica je bio sezonski građevinski radnik iz Živinica Halil Delić u čijem društvu je bilo još pet njegovih kolega i sunarodnjaka, a svemu je prethodila svađa “u kojoj su ‘domaći’ počeli vrijeđati ‘došljake’ i jednog su čak udarili”. V. Jahić, “Ovo su osumnjičeni za ubistvo u Trogiru: Bjegunac i ranije osuđivan”. *Oslobođenje*, 26. 6. 1990. godine, 5.

¹⁶ S. Milinkov, “Medijska prezentacija žena pedesetih godina prošlog veka u Jugoslaviji”: 175.

žena. Međutim, uprkos promociji ideje emancipacije i ravnopravnosti žena u društvu, tematika kojom su se takvi članci bavili, kao i način predstavljanja, ukazuje da su se žene i dalje dominantno percipirale kao “vrijedne domaćice”.¹⁷ Ipak, od početka 70-ih političke elite postepeno uviđaju da, uprkos objektivnim uspjesima na polju ravnopravnog uključivanja žena u društvo, “žensko pitanje” još uvijek nije riješeno, kao i da se na nekim poljima čak i nazadovalo u odnosu na godine neposredno nakon rata. Tu se prvenstveno mislilo na opadajući broj žena uključenih u rad partijskih organizacija, ali primijećen je i opći trend znatno manje prisutnosti i zastupljenosti žena u svim sferama društva.¹⁸ U istom periodu ipak dolazi i do djelomične promjene u stilu pisanja o “ženskom pitanju”. Naime, do tada je preovladavao patronizirajući ton, koji se savršeno uklapao u već spomenuti tradicionalno-patrijarhalistički diskurs, koji je, uprkos deklarativno emancipatorskim ciljevima, žene zapravo svodio na “vrijedne domaćice”. Od sredine 70-ih je uočljivo pojavljivanje kritičkih tekstova koji su argumentirano problematizirali prijašnje uspjehe na polju uključivanja žena u društvo, jasno ukazujući na sve nedostatke, pa i promašaje tadašnjih pokušaja, ali i na suštinske konceptualne promašaje u politici prema ženama, uključujući i način obraćanja. Vrlo ilustrativan tekst izašao je povodom nastupajućeg Dana žena u *Oslobođenju* od 24. februara 1974. godine pod naslovom “Dan žena nije ‘majčin dan’”, autora Dž. Alića. Ispod naslova autor jednom rečenicom sumira kompletnu tematiku kojom se članak bavi, ali i vrši preciznu disekciju do tada ustaljenog diskursa prema ženama u bosanskohercegovačkom socijalističkom društvu: “Iza cvijeća, toplih govora i ostalih osmo-martovskih nježnosti krije se ne malo konzervativnog odnosa prema stvarnoj društvenoj emancipaciji žena.” U nastavku teksta autor kritizira ustaljeni način proslave Dana žena koji se svodi na formalne, već spomenute nježnosti i znakove pažnje, podsjećajući da je osnovna ideja tog praznika, zapravo, borba za ravnopravan položaj žena u društvu. Dalje ukazuje na opadajući trend zastupljenosti žena u svim predstavničkim tijelima, naglašavajući puno teži put koji žene trebaju preći da bi nešto postigle jer “muškarac je, sam po sebi, to što

¹⁷ Naprimjer: M. Ž., “Žena i majka: Dijete je tvrdoglavo i zato ga bijem”. *Oslobođenje*, 22. 3. 1955, 6. Interesantna je i opaska u članku o preduzeću “Sana” iz Bosanskog Novog gdje se navodi: “Po svojim prirodnim sklonostima žene su bolje domaćice od muškaraca, više razmišljaju o praktičnim stvarima i prioritetnim dužnostima, obavezama i interesima, štedljivije su, racionalnije i pedantnije u poslu.” (“Plodovi kolektivnih napora”, *Oslobođenje*, 1, 2. i 3. maj 1960). Brojna istraživanja, prvenstveno sociologa, potvrđuju tu tezu i u drugim republikama. O tome vidjeti više kod: M. Jerončić, “Privatni i javni patrijarhat”: 16; G. Stojaković, *Rodna perspektiva u novinama Antifašističkog fronta žena*.

¹⁸ Dž. A., “Aktuelni razgovori: Rješenje ‘ženskog pitanja’”, *Oslobođenje*, 13. 1. 1974, 4.

jest, a žena postaje neko i nešto tek kad se dokaže". Drugim riječima, "žena je neravnopravna već samim tim što je žena" jer mnogo joj je teže dobiti posao, a "kada ga i dobije, često nema isti osobni dohodak kao kolega – muškarac istih kvalifikacija i radnog iskustva". Zbog svega toga, autor članka smatra da bi ženama "socijalističko društvo moralo pružiti značajnu podršku", jer postoji puno problema i pitanja o kojima bi žene imale šta reći, ali "umjesto toga, još im se obraćamo samarićanski i kavaljerski, podržavajući i nastavljajući javnu laž o njihovoj ravnopravnosti". U konačnici, autor zaključuje da bi trebalo promijeniti kompletan koncept proslave Dana žena jer način na koji se do tada proslavljao u jednom socijalističkom društvu više odgovara proslavi "majčinom danu" koji je "kršćanski praznik građanskog društva koje čuva svoje konzervativne tradicije, skrivene iza osmijeha i cvijeća".¹⁹

Ipak, uprkos djelomičnoj promjeni narativa u pisanju tekstova o "ženском pitanju", suštinskih promjena nije bilo. Zapravo, kao što brojne studije pokazuju, emancipacija žena u socijalizmu, koji se najvećim dijelom ogledao kroz njihovo masovno uključivanje u privredne tokove, dovela je do "dvostruke opterećenosti".²⁰ Naime, uloga žene kao "vrijedne domaćice" zadržana je i u socijalističkoj obitelji, ali je socijalistička žena dobila i dodatne obaveze u radu u privredi ili društvenom sektoru. Nesporan je napredak po pitanju položaja žena u Bosni i Hercegovini koji je ostvaren tokom socijalizma, ali, uprkos svemu, tradicionalno-patrijarhalistički odnosi su i dalje bili duboko ukorijenjeni u bosanskohercegovačko društvo. Konzervativizam je bio naročito izražen u sferi privatnog života, gdje se uloga žene i dalje dominantno usmjeravala u pravcu "vrijedne domaćice" podređene muškoj glavi obitelji, pa su i teme poput nasilja u obitelji još uvijek bile u sferi tabua.²¹

7.4. Primjeri nasilja nad ženama u *Oslobodenju*

U prethodnom izlaganju ukazano je na uočenu uređivačku politiku *Oslobodenja* o marginaliziranju tema koje negativno prikazuju situaciju u Bosni i Hercegovini, što se može vidjeti i na primjeru nedostatka rubrike Crna hronika. Doduše, situacija se jeste malo promijenila krajem 80-ih godina, pa su i "problematični" izvještaji češći, što je ipak bilo uzrokovano komplikacijama na političkoj i privrednoj sceni Bosne i Hercegovine, ali i Jugoslavije tog perioda.

¹⁹ Dž. Alić, "Dan žena nije 'majčin dan'". *Oslobodenje*, 24. 2. 1974, 8.

²⁰ Stojaković, *Rodna perspektiva u novinama Antifašističkog fronta žena*: 66–69; Gvozdrenović, "Partnerstvo i seksualnost u socijalističkoj Jugoslaviji": 147–148.

²¹ Majstorović, "Stvaranje 'nove' jugoslovenske žene": 106.

Vrlo su rijetki izvještaji o počinjenim krivičnim djelima iz Bosne i Hercegovine, a naročito onim koji su uključivali teška krivična djela poput ubistava. Zapravo, puno su češći izvještaji o takvim događajima iz susjednih zemalja, naročito iz Srbije, i to prvenstveno Beograda. Puno se više pažnje posvećivalo privrednom kriminalu, a takvi slučajevi su pomno praćeni od samog otkrivanja, preko istrage, podizanja optužnica pa do konačnih presuda. Kada su u pitanju događaji koji su podrazumijevali nasilje, najčešće su se dešavale tuče, koje su ponekad imale i smrtni ishod, a najčešći uzrok tome je bio alkohol, koji je i inače bio jedan od dominantnijih socijalnih problema u cijeloj zemlji.²² Ipak, u odnosu na broj prikupljenih izvještaja o počinjenim krivičnim djelima koji uključuju neki vid fizičkog nasilja, po slobodnoj procjeni autora poglavlja, oko trećine slučajeva se odnosilo na nasilje nad ženama. Inače, važno je napomenuti da tokom socijalizma nasilje nad ženama²³ nije bilo klasificirano kao zaseban zločin, kao što uostalom nije bio slučaj ni u ostalim zemljama, već je bio reguliran općim krivičnim zakonom koji se odnosio na sve slučajeve nanošenja ozljeda ili ubistva. Tokom istraživanja pronašli smo različite primjere nasilja nad ženama koji uključuju nanošenje tjelesnih povreda, silovanje ili pokušaj silovanja te ubistvo ili pokušaj ubistva. Također, prikupili smo podatke i o nekoliko slučajeva koji su se odnosili na događaje u kojima su žene bile počinitelji nasilja koje je nekada rezultiralo i smrću.

²² Tekstovi o raširenosti alkoholizma u Jugoslaviji su bili vrlo česti u *Oslobodenju*, a interesantan je podatak sa plenarnog sastanka Kluba liječenih alkoholičara Jugoslavije koji se 18. maja 1974. godine održao u Doboju i na kojem je prisustvovalo skoro 500 klubova sa oko 40.000 članova iz cijele Jugoslavije. Na tom sastanku navedeno je da oko 900.000 stanovnika Jugoslavije ima problema sa alkoholom, a da u toj brojci prednjače mladi ljudi. Inače, Jugoslavija je po popisu iz 1971. godine imala nešto više od 20 miliona stanovnika. S. I., "Alkoholizam zahvatio 900.000 Jugoslovena", *Oslobodenje*, 19. 5. 1974. godine, nenumerirana zadnja stranica broja. Vidjeti i: Mladen Novak, "O uzrocima porasta broja prekršaja javnog reda i mira", *Oslobodenje*, 26. 4. 1955, 9, u kojem se navodi da "nije rijedak slučaj da žene prekršitelja dolaze kod organa koji vodi postupak i pitaju da li ima mogućnost da se prema njima primijene izvjesne mjere, kao na pr. Upućivanje na popravni rad i sl., kako bi obitelj mogla da mirno živi, neuznemiravana od oca koji je zaboravio na svoje roditeljske dužnosti".

²³ Danas se nasilje nad ženama najčešće definira u skladu sa Čl. 1. Deklaracije Opće skupštine UN-a o uklanjanju nasilja nad ženama iz 1993. godine: "termin nasilje nad ženama označava bilo koji čin nasilja utemeljenog na spolnoj/rodnoj osnovi koje rezultira, ili može rezultirati fizičkom, seksualnom ili psihološkom povredom ili patnjom žena, uključujući i prijetnje takvim djelima, silu ili svojevoljno oduzimanje slobode, bilo u javnom ili privatnom životu." Dostupno na: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://ravno-pravnost.gov.hr/UserDocsImages/arhiva/preuzimanje/dokumenti/un/a-res-48-104.pdf> (pristupljeno: 14. 8. 2024).

Najzastupljeniji vid nasilja nad ženama jeste nanošenje tjelesnih povreda, a najčešći počinitelj takvih djela je bliski muški član obitelji. Međutim, takav vid nasilja se, zapravo, najrjeđe i prijavljuje, a ni medijima nije toliko "zanimljiv" za objavljivanje. Zapravo, o počinjenom ili pretrpljenom nasilju u obitelji najčešće se sazna kada konačni rezultat bude smrt žrtve nasilja ili nasilnika. Izuzetak od ovoga pravila su slučajevi kada nasilnik nanese povrede osobi sa kojom ne dijeli domaćinstvo.²⁴ Opet je alkoholizam najčešći uzročnik nasilja u obitelji, najčešće nad suprugama ali i djecom, a koje nerijetko okonča ubistvom. U nekim slučajevima žrtve su prijavljivale nasilnike ili napuštale zajednički dom, ali zbog manjkavog sistema podrške nekada ni to nije bilo dovoljno da se spriječi tragedija. Tako je, naprimjer, u Tesliću muž izvršio ubistvo supruge i susjede kod koje se nesretna žena sklonila nakon decenija maltretiranja. O poremećenim odnosima u obitelji svi su bili upoznati godinama, pogotovo jer je ubica bio "notorni alkoholičar". Nakon počinjenog ubistva do kojeg je, po pretpostavkama autora novinskog članka, došlo u "trenutku duševnog rastrojstva", ubica je počinio samoubistvo.²⁵ U drugom slučaju, supruga je sa tromjesečnom bebom napustila muža alkoholičara, koji je zbog opijanja imao probleme i na radnom mjestu, ali ju je on ipak nagovorio da se sretnu i razgovorom riješe probleme. Međutim, razgovor nije riješio probleme, vjerovatno uzrokovano i činjenicom da je muž ponovo bio pijan, te je u takvom stanju u konačnici suprugu i udavio. Doduše, autor članka je uzrok ubistva vidio u ljubomori.²⁶ Relativiziranje slučajeva ubistava nad ženama bila je ustaljena praksa u *Oslobođenju* pa su česti naslovi "Ljubav završena zločinom",²⁷ a također je bilo zastupljeno

---

²⁴ Takav slučaj se, naprimjer, desio u Sarajevu kada je Vaso Divčić, "čovjek pun snage, želje da oproba svoje pesnice, na jednom neravnopravnom partneru, ženi Mileni Divčić", koju je sreo na cesti i prvo dobio nekoliko riječi, a zatim "počeo ju je snažno tući tako da joj je udarcima pesnicom i nogama nanio više modrica i otekline po leđima". Kasnije je Vaso prijetio i njenom mužu, sa kojim je bio u rodbinskim vezama, pa je zbog svega osuđen na kaznu zatvora u trajanju od četiri mjeseca. Č. T., "Iz sudskih klupa: Tukao ženu", *Oslobođenje*, 8. 4. 1955. godine, 9.

²⁵ B. P., "Ubio ženu, susjedu i sebe", *Oslobođenje*, 28. 5. 1974. godine, nenumerirana zadnja stranica broja.

²⁶ R. Pr., "Ljubomora – uzrok ubistva", *Oslobođenje*, 11. 12. 1976. godine, nenumerirana zadnja stranica broja.

²⁷ M. S., "Ljubav završena zločinom", *Oslobođenje*, 17. 4. 1974. godine, nenumerirana zadnja stranica broja. Ubica je student iz Iraka koji je usmrtio svoju osam godina mlađu djevojku, učenicu srednje škole, a osuđen je na 10 godina zatvora; A. B. i B. M., "Ubio djevojku, pa sebe", *Oslobođenje*, 4. 12. 1976. godine, 4. Momak je pištoljem ubio djevojku koja je odbila njegovu ponudu za brak jer je imala drugu, dužu vezu sa još jednim mladićem.

korištenje romantizirajućih opisa pojedinih slučajeva, pri čemu su se ubistva pravdala ljubomorom, nesretnom ili neuzvraćenom ljubavi.²⁸

Iako su supruge²⁹ bile najčešća meta nasilnika, bilo je i slučajeva kada su stradali drugi članovi obitelji poput sopstvene djece,³⁰ majki,³¹ očeva, braće i

²⁸ Motiv neuzvraćene ljubavi korišten je i u brutalnom događaju koji se početkom 1988. godine dogodio u Sarajevu kada je šesnaestogodišnji dječak nožem ubio kolegicu iz razreda u koju je bio zaljubljen, te njenog jedanaestogodišnjeg brata koji ju je pokušao zaštititi. Ubistvo je pokušao prikriti, ali mu nije pošlo za rukom te je uhvaćen i izveden pred sud. Tragedija je dodatno proširena jer je majka ubijene djece počinila samoubistvo, pa je kompletna jedna obitelj prestala da postoji. Z. S., "Bolan oproštaj sa žrtvama zločina", *Oslobođenje*, 10. 2. 1988. godine, 7; Z. S., "Nakon zločina u sarajevskom naselju Aerodrom: Otvoren pripremni postupak", *Oslobođenje*, 12. 2. 1988. godine, 5; Z. Buljugić i N. Idrizović, "Istražni sudija saslušao maloljetnog ubicu: Kob neuzvraćene ljubavi?", *Oslobođenje*, 13. 2. 1988. godine, 5; Zanimljiv je način predstavljanja dvostrukog ubistva u Odžaku. Naime, Zoran Vranješ (28) kidnapovao je maloljetnu djevojčicu, sa kojom je navodno bio u ljubavnoj vezi. Djevojčin otac je pokušao spriječiti kidnapovanje, ali ga je Zoran ubio hicima iz revolvera. Djevojku je odveo u šumu, držao zatočenu i silovao, ali je ona uspjela iskoristiti njegov trenutak nepažnje te ga usmrtila revolverom kojim je on ubio njenog oca. Novinari su priču okarakterizirali tragičnom ljubavnom pričom. F. Čehić, "Dva ubistva glavna tema u Posavini: Tragičan kraj ljubavne priče", *Oslobođenje*, 24. 7. 1990. godine, 5.

²⁹ Ubistvo počinjeno u Zenici, a ubica je nakon počinjenog djela pokušao inscenirati samoubistvo tako što je leš supruge objesio o stablo šljive. D. S., "Zbog ubistva supruge – 13 godina strogog zatvora", *Oslobođenje*, 21. 11. 1976. godine, nenumerirana zadnja stranica broja. Česti su primjeri ubistava nevjenčanih supruga, a novinarima je posebno bio zanimljiv događaj iz Rogatice. Naime, Vitomir Nedić je ubio svoju nevjenčanu suprugu, a zatim podmetnuo požar u kući, kolibi, štali i kokošnjcu. U zapaljenoj kući počinio je samoubistvo, ali je "po svemu sudeći, ovo djelo učinio u potpuno svjesnom stanju, jer je iz kuće iznio sve što je bilo tuđe i napisao čije je šta, pustio kokoši i psa da ne bi izgorjeli, a onda sve zapalio". S. M., "Neobično ubistvo i samoubistvo u Brankovićima", *Oslobođenje*, 24. 2. 1974. godine, nenumerirana zadnja stranica broja.

³⁰ Djeca su često bila žrtve nasilja, a nerijetko i sredstvo osвете nasilnih muževa prema suprugama. Posebno tragičan i traumatičan događaj zabilježen je u Prijedoru kada je Rasim Mujakanović "besposličar iz sela Hrnjića kod Prijedora" s ciljem da se osveti supruzi koja ga je napustila "pokušao da ubije troje svoje djece. Nakon što ih je teško isprebijao, on je silovao petogodišnju kćerku. Mujakanovićevo bestijalno orgijanje prekinuo je, a time i spasio svoju braću i sestru, njegov najstariji sin". M. D., "Zbog pokušaja tri ubistva, obljube i rodoskrvnuća: Rasimu Mujakanoviću 20 godina zatvora", *Oslobođenje*, 18. 7. 1990. godine, nenumerirana zadnja stranica broja.

³¹ Uzrok ubistva majke bio je još jednom alkoholizam jer je sin u pijanom stanju pretukao 82-godišnju majku koja je nakon dva dana podlegla povredama. M. K., "Iz Okružnog suda u Banjoj Luci: Batinama usmrtilo majku", *Oslobođenje*, 11. 9. 1974. 5.

sestara i njihove djece,³² ostali članovi obitelji,³³ komšinice³⁴ itd. Pojedini događaji su jasno ukazivali na nedostatke u sigurnosnom sistemu, jer je iz izvještaja bilo jasno da su se barem neke tragedije mogle izbjeći kao što je, naprimjer, bio slučaj u Tuzli. Naime, nakon niza obiteljskih razmirica žena je zajedno sa dvomjesečnom bebom otišla da živi kod roditelja. Nekoliko sati prije počinjenja zločina, ubica je bio u Centru za socijalni rad u Tuzli gdje je razgovarao sa direktorom, psihologom i socijalnim službenikom centra, optužujući suprugu i njene roditelje da mu sprečavaju da vidi tek rođenog sina. Zahtijevao je od uposlenika Centra da mu omoguće pristup djetetu, uz prijetnje da će se u protivnom supruzi i njenoj obitelji osvetiti. “Na kraju razgovora upozorio je ‘Odo ih pobit.’” Iako je Centar za socijalni rad tvrdio da je o svemu upozorio i OSUP Tuzla i obitelj, tragedija se ipak dogodila te je ubica punac smrtno stradao, a punica i supruga su povrijeđene.³⁵

Osim ubistava ili pokušaja ubistava, vrlo čest oblik nasilja nad ženama bio je i silovanje, a najčešće žrtve bile su nemoćna lica bez obzira na starost. U nekoliko primjera zabilježili smo silovanje malodobnih nemoćnih lica,³⁶ a bilo je i slučajeva u kojima su žrtve bile starije životne dobi.³⁷ Ipak, dva su slučaja silovanja izazvala posebnu pažnju. U martu 1974. godine Donji Vakuf bio je potresen slučajem u kojem su četvorica mladića iz ovoga grada ispred hotela “Vrbas” oteli austrijsku državljanku, inače majku troje djece. Ženu nisu uspjeli spasiti rođaci sa kojima je bila u društvu, jer su ih napasnici pretukli.

---

³² U Mostaru je Vico Pavlović počinio gnusan zločin koji je potresao cijelu zemlju. Naime, nakon nekoliko dana praćenja, Vico je sestru onesvijestio kamenom i zatim je zadavio kopncem, a da bi sakrio zločin, tijelo je prekrpio travom. Međutim, tu nije bio kraj s obzirom na to da se sa ubijenom sestrom nalazio i šestogodišnji sin koji je prvo uspio pobjeći, ali ga je ubica sustigao i onesvijestio, a zatim bacio u bunar gdje se nesretno dijete u konačnici utopilo. M. Bć., “Uhapšen počinitelj dvostrukog ubistva u Vitini: Ubica brat i ujak”; *Oslobođenje*, 24. 11. 1976. godine, 5.

³³ U Doboju je Milan Blagojević ranio punca i svoju suprugu, a ubio supruginu tetku. Supruga ga je sa djetetom napustila, a ubica ju je htio nasilno vratiti kući. Sl. P., “Nakon porodične tragedije u Karanovcu kod Gračanice: Uhvaćen ubica”, *Oslobođenje*, 7. 1. 1976. godine, 5.

³⁴ U Doboju je Ivo Tirić ubio staricu iz istog sela zbog duže netrpeljivosti koja je postojala između njih, Sl. P., “Ubici – 13 godina zatvora”, *Oslobođenje*, 7. 12. 1976. godine, nenumerirana zadnja stranica broja.

³⁵ V. J., “Ubistvo u Tuzli najavljeno: Zašto ubica nije spriječen?”, *Oslobođenje*, 17. 2. 1988. godine, 4.

³⁶ B. M., “Iz sudskih klupa: Kažnjen napasnik”, *Oslobođenje*, 7. 11. 1985. godine, 5, u pitanju je presuda u trajanju od 6 godina zbog pokušaja obljube nad nemoćnim maloljetnim licem; Dn. S., “O Zagorici – kasnije”, *Oslobođenje*, 2. 4. 1974. godine, nenumerirana zadnja stranica broja, radilo se o vještačenju u slučaju silovanja mentalno i tjelesno nesposobne maloljetnice.

³⁷ “Hujduru 12 godina strogog zatvora”, *Oslobođenje*, 13. 6. 1974. godine, nenumerirana zadnja stranica broja, u pitanju je presuda za silovanje i ubistvo 87-godišnje starice.

Nakon toga ženu su odveli van grada, zatim opljačkali i silovali, a potom odvezli u Travnik.³⁸ Napasnici su ipak otkriveni, uhapšeni te u konačnici osuđeni na višegodišnje zatvorske kazne.³⁹ Drugi slučaj zabilježen je u Sarajevu 1985. godine kada je uhapšena organizirana grupa razbojnika, sastavljena od desetero lica, čija je primarna djelatnost zapravo bila krađa, odnosno provale u stanove. Grupa je bila odgovorna za veliki broj provala u gradu, ali su trojica pripadnika počinila i dodatna krivična djela, fizički napad, otmicu i višestruko silovanje jedne djevojke.⁴⁰

Iako uređivačka politika *Oslobodenja* nije favorizirala izvještavanje o temama koje su narušavale sliku o socijalističkoj Bosni i Hercegovini, iz prethodno navedenih primjera vidjeli smo da su i takvi događaji ipak dobijali određeni, iako marginalni, prostor. U tom "dozvoljenom" prostoru svoje mjesto pronašli su i izvještaji o različitim oblicima nasilja počinjenog nad ženama, pa se ne može prihvatiti teza pojedinih autora da "nasilje nad ženama kao tema, takođe ne postoji u javnom prostoru".⁴¹ Takve teme definitivno nisu favorizirane, ali je ipak ostavljena mogućnost da dođu u javni prostor i na neki način ostanu zabilježene. Sasvim je izvjesno da su izvještaji o raznim devijantnim pojavama u društvu više medijskog prostora dobijali u regionalnim i lokalnim printanim medijima, čiji značaj i utjecaj također nije zanemariv jer su i ti listovi imali dosta visoke tiraže i vjernu čitalačku publiku.⁴² Postoji mogućnost da je opisana

³⁸ M. K., "Pritvorene siledžije iz Donjeg Vakufa", *Oslobodenje*, 13. 4. 1974. godine, 5.

³⁹ M. K., "Osuđene siledžije iz Donjeg Vakufa", *Oslobodenje*, 14. 5. 1974. godine, nenumerirana zadnja stranica broja.

⁴⁰ Z. B., "Sarajevo: Optužena grupa opasnih provalnika. Krali i silovali", *Oslobodenje*, 5. 11. 1985. godine, 4. U grupi osuđenih za silovanje nalazio se i Ismet Bajramović Čelo.

⁴¹ Vidjeti u: Stojčić, "Proleter i svih zemalja – ko vam pere čarape?": 113.

⁴² Kao ilustracija može poslužiti list *Naša riječ* koji je od 1956. izlazio u Zenici, a članci koji su objavljivani pokrivali su lokalne teme iz gradova srednje Bosne poput Zenice, Kaknja, Viteza, Busovače, Novog Travnika. Broj novinskih izvještaja u *Našoj riječi* o slučajevima nasilja nad ženama je mnogo veći, a njihov sadržaj puno detaljniji i opširniji, barem u poređenju sa člancima slične tematike pronađenih u *Oslobodenju*. Većina takvih članaka najčešće i započinje formulacijom da je sredina u kojoj se slučaj desio "potresena" ili da cijeli grad danima "priča o slučaju...". Zapravo, novinari regionalnih i lokalnih listova su izvještavali o onome što već svi znaju, pa nije bilo ni mogućnosti, a ni potrebe da se o tim dešavanjima ne izvještava. Vidjeti naprimjer: R. B. i S. M., "Uskoro pred sudom otmičari djevojke", *Naša riječ*, 7. 1. 1959. godine, 7; A. B., "Djevojka mladiću sasula esenciju u oči", *Naša riječ*, 9. 9. 1959. godine, 5; N. P., "Žene se potukle zbog jednog jajeta", *Naša riječ*, 24. 1. 1962. godine, 5; N. P., "Otjerao ženu i jedanaestero djece", *Naša riječ*, 24. 1. 1962. godine, 5; N. Č., "Bez razloga ubio druga", *Naša riječ*, 27. 6. 1962. godine, 12; Lj. Ž., "Nožem izbo noseću ženu", *Naša riječ*, 18. 7. 1962. godine, 13; Lj. Ž., "Svirepo ubistvo žene. U hodniku kuće udario ženu nožem 23 puta", *Naša riječ*, 25. 7. 1962. godine, 12; Milan Marić, "Siledžije otele djevojku 'mladoženja' je

uređivačka politika *Oslobođenja* bila uvjetovana i činjenicom da su se brojevi, ovoga vodećeg republičkog dnevnog lista, distribuirali i u druge jugoslovenske republike, pa se nastojalo paziti na "imidž" Bosne i Hercegovine u tim krajevima. S druge strane, regionalni i lokalni listovi se najčešće nisu čitali van područja koje su ti listovi pokrivali, pa nije bilo ni potrebe za nekom vrstom (auto) cenzure kada su takvi izvještaji u pitanju.

7.5. Žene nasilnice na stranicama *Oslobođenja*

Oslobođenje nije pravilo diskriminaciju po pitanju izvještavanja o različitim oblicima nasilja koje se dešavalo u Bosni i Hercegovini, pa, iako rijetki, ipak su zabilježeni i slučajevi kada su žene bile u ulozi nasilnica. Premda je fokus rada na nasilju koje je počinjeno nad ženama, učinilo nam se važnim prikupiti i analizirati izvještaje o zločinima koje su počinile žene, jer smo smatrali da bi bilo značajno komparirati odnos novinara prema takvim temama. Ukupno smo pronašli pet slučajeva u kojima su žene počiniteljice ubistava, i to je jedini vid nasilja čije smo primjere pronašli u odabranim godištim *Oslobođenja*. Prvi pronađeni slučaj desio se 1955. godine u Varešu, a odnosio se na ženu koja je ubila muža nakon što se vratio iz lokalne kafane u pripitom stanju. Uzrok ubistva, zapravo, i nije bio alkoholizam, već duševno oboljenje od kojeg je ubijeni patio nekoliko godina, pa je suprugi "život sa umobolnim mužem dojadio, pa je donijela ovu tešku odluku".⁴³ I naredni slučaj djelomično je vezan uz zdravstveno stanje žrtve. Naime, početkom novembra 1975. godine Vida Mandarić je udarcem sjekirom u glavu usmrtila svoju zaovu Maru Dugandžić sa kojom je "od ranije bila u lošim odnosima, a koja je bolovala od epilepsije". Nakon ubistva, Vida je napustila mjesto događaja i sakrila sjekiru kojom je ubistvo počinjeno, a nešto kasnije je "zajedno sa mještanima učestvovala u traganju za 'nestalom' Marom".⁴⁴ U Banjoj Luci je Katarina (63) ubila supruga Petra nakon što je je pijani muž danima maltretirao i tukao, što je, zapravo, i bila ustaljena praksa tokom višedecenijskog zajedničkog života. "Za ubistvo muža iz samoodbrane starica je dobila pet godina strogog zatvora, budući da joj je sud uzeo kao olakšavajuću okolnost to što je bila razdražljiva, zatim godine starosti, te

---

silovao", *Naša riječ*, 31. 1. 1963. godine, 5; "Nožem izbo ženu i njenog ljubavnika", *Naša riječ*, 22. 11. 1967. godine, 5.

⁴³ M. B., "Žena ubila umobolnog muža". *Oslobođenje*, 17. 4. 1955. godine, 9.

⁴⁴ F. H., "Optužena za ubistvo zaove". *Oslobođenje*, 5. 12. 1975. godine, nenumerirana zadnja stranica broja.

činjenicu da ju je muž pijan često maltretirao, čak i tukao.”⁴⁵ Zbog bračnih razmirica i Duma Milić ubila je muža Milana, a za počinjeno krivično djelo dobila je kaznu u trajanju od sedam godina strogog zatvora.⁴⁶ Posljednji primjer, zapravo, i nije sa teritorije Bosne i Hercegovine, u pitanju je grad Novi Pazar, ali je zanimljiv način na koji je ovo ubistvo preneseno u *Oslobođenju*. “Zločin može da se izvrši i najobičnijim jestivim uljem”, počinje izvještaj o ubistvu Hamdije Čolakovića kojem je “prije 20 dana pola litra vrelog ulja prosula po licu Halima Avdić-Čolaković”. Nakon 20 dana liječenja u Beogradu Hamdija je podlegao povredama, a supruga je za to vrijeme bila sprovedena u istražni zatvor u Novom Pazaru. Halimino svjedočanstvo na suđenju prenosimo u cijelosti: “...ja i Hamdija smo živjeli u braku 22 godine. Od početka me je tukao. Uporno sam tražila razvod braka, ali on to nije dao. Pored mene imao je još jednu ženu sa kojom je živio. Ona radi s njim. Mene je zbog nje maltretirao i tukao. Više puta mi je govorio da mu nisam poštena. Iako nije imao nikakvih dokaza za to. Kritične noći kući je došao oko jedan sat poslije ponoći u pripitom stanju i tukao me je sve do tri sata ujutro. Tada je pozvao ćerku i rekao joj da uđe da me vidi kako ležim u besvjesnom stanju. Kada je kćerka vrisnula, ja sam ustala. Prije nego što je otišao na spavanje, rekao mi je: ‘Sutra ću ti polomiti rebra i kičmu.’ Pošto je legao, otišla sam u kuhinju da ugrijem ulje i polijem ga po licu kako bih ga unakazila. Kad sam to učinila, on je samo uzviknuo: ‘Jao, šta uradi sa mnom!’ Tada sam pobjegla napolje i više ništa ne znam šta je bilo.” Sudija koji je vodio slučaj istraživao je da li je optužena imala “saučesnika, nekog ko je ovu ženu posavjetovao da na ovakav način ubije svog supruga poslije 22 godine provedene u braku”.⁴⁷ Vrlo je zanimljiv način na koji je napisan izvještaj o ovom ubistvu. Uprkos detaljnom i traumatičnom svjedočanstvu žene o više-decenijskim maltretiranjima kroz koja je prolazila u braku, istražni sudija, ali i autor članka, su potencirali pitanje postojanja eventualnog saučesnika (ne i saučesnice) u ubistvu. Posebno je frapantna rečenica kojom se i završava izvještaj, a čiji ton implicira autorovo čuđenje zbog čega je žena ubila “svog supruga poslije 22 godine provedene u braku”, u potpunosti zanemarujući prethodne ¾ svog teksta u kojem Halima opisuje na šta je, zapravo, taj brak ličio.

Iz prikupljenih primjera možemo vidjeti da su zabilježeni slučajevi u kojima su žene bile počiniteljice nasilja, odnosno ubistava, ali je također primjetno da su ti zločini dominantno bili reakcija na prethodno nasilje, u nekim

⁴⁵ R. Pr., “Pet godina za ubistvo muža”. *Oslobođenje*, 15. 12. 1976. godine, nenumerirana zadnja stranica broja.

⁴⁶ B. M., “Za ubistvo muža sedam godina zatvora”. *Oslobođenje*, 19. 11. 1985. godine, 7.

⁴⁷ M. M., “Iz sudskih klupa: Ubila muža na spavanju”. *Oslobođenje*, 27. 11. 1985. godine, 7.

slučajevima maltretiranje je trajalo godinama. Zbog toga i ne čudi činjenica da su primarne žrtve bili muževi, koji su po pravilu bili nasilnici i alkoholičari, što je uglavnom i sud prihvatao kao olakšavajuću okolnost prilikom izricanja presuda. Uređivačka politika *Oslobođenja* prema izvještajima o zlodjelima koje su počinile žene nije se znatnije razlikovala u odnosu na ostale slučaje iz sfere činjena zločina, s tim da su članci za nijansu duži jer se nastojao objasniti kontekst počinjenog zločina (naprimjer, višegodišnje maltretiranje). Izvještaj iz Novog Pazara, koliko god bio frapantan, ipak jeste izolovan slučaj u načinu opisivanja i definitivno nije predstavljao pravilo niti stvarni odraz uređivačke politike *Oslobođenja*. Zapravo, moglo bi se zaključiti, barem na osnovu ovih nekoliko prikupljenih primjera, da su novinari i novinarke *Oslobođenja* imali veći senzibilitet prema ženama počiniteljicama ubistava, nego što je to slučaj kada su ubice bili muškarci. Prethodnu izjavu ne treba shvatiti kao zaključak, već više kao hipotezu koju trebaju potvrditi ili odbaciti buduća, mnogo opširnija i detaljnija, istraživanja.

7.6. Zaključak

Socijalističko razdoblje u Bosni i Hercegovini obilježeno je značajnim naporima političkih elita u poboljšanju položaja i promjene uloge žena u društvu. Korišteni su različiti instrumenti kako bi se taj cilj ostvario, a važan faktor u tom procesu odigrala je i štampa, kako takozvana “ženska štampa”, koja je izlazila u okrilju AFŽ-a, tako možda još i više novinska izdanja republičkog, regionalnog i lokalnog značaja. Vjerovatno najveću ulogu u tom procesu u Bosni i Hercegovini imao je najvažniji i najtiražniji republički dnevni list *Oslobođenje* koje je bilo važan reprezent formuliranih ideja, normi i vrijednosti bosanskohercegovačkih političkih elita. Takozvano “žensko pitanje” zauzimalo je važno mjesto na stranicama brojeva *Oslobođenja*, od samih početaka izlaženja ovoga lista, pa sve do kraja promatranog perioda. Intenzitet izlaženja i način izvještavanja o “ženskom pitanju” se mijenjao, ali aktuelnost i važnost ove teme u ukupnoj uređivačkoj politici *Oslobođenja* nikada se nije značajno umanjila. Tokom 70-ih i 80-ih povremeno su se pojavljivali i kritički tekstovi koji su temeljito propitivali ispravnost i kvalitet dotadašnjih politika bosanskohercegovačkog socijalističkog društva prema ženama. Uređivačka politika *Oslobođenja* nije favorizirala objavljivanje članaka koji su ukazivali na negativne ili devijantne pojave u bosanskohercegovačkom socijalističkom društvu, nastojeći time zaštititi imidž Bosne i Hercegovine u drugim jugoslovenskim republikama. Objavljivanje takvih izvještaja nije bilo zabranjeno, ali očigledno im je

ostavljano vrlo malo prostora, o čemu svjedoči i podatak o nepostojanju rubrike Crna hronika. Puno češće su se mogli čitati izvještaji o krađama, pljačkama i ubistvima koji su se desili na teritoriji drugih jugoslovenskih republika, nego što je to slučaj s istim događajima iz Bosne i Hercegovine. To potvrđuju i članci o ubistvima iz regionalnog sedmičnika *Naša riječ* iz Zenice u kojem možemo pronaći znatno veći broj izvještaja o počinjenim krivičnim djelima nego što je to slučaj s *Oslobođenjem*.

Uprkos svemu prethodno navedenom, ipak nije moguće tvrditi da nasilje nad ženama nije bila dozvoljena tema u medijskom prostoru Bosne i Hercegovine, samim time i Jugoslavije. Iako sigurno nisu favorizirani, članci o različitim oblicima nasilja kojem su žene u Bosni i Hercegovini bile izložene objavljeni su te je u ovom radu prezentirano više takvih primjera. Silovanja i ubistva su najzastupljeniji vid nasilja kojem su žene bile izložene, a počinitelji tih zločina u većini zabilježenih slučajeva bili su muževi skloni pijančenju. Inače, alkoholizam je u Jugoslaviji bio prepoznat kao jedna od najraširenijih društvenih pošasti, a upravo je alkohol i bio najčešći uzrok nasilja nad ženama u Bosni i Hercegovini. *Oslobođenje* je prenosilo i vijesti o nasilju koje su činile žene, a iako takvih primjera nemamo mnogo, možemo zaključiti da su najčešće žrtve bili muževi skloni opijanju i maltretiranju. Odnosno, žene su ubijale muževe uglavnom kao reakciju na prethodno pretrpljeno nasilje koje je u većini slučajeva trajalo dugi niz godina. Steče se dojam da su i novinari i novinarkе *Oslobođenja* uglavnom pokazivali veći senzibilitet prilikom izvještavanja o takvim događajima, nastojeći da čitateljima prezentiraju i kontekst koji je doveo do počinjenja zločina, a po pravilu su i sudovi uzimali taj kontekst kao olakšavajuću okolnost pa su žene ubice dobijale umanjene zatvorske kazne.

Iz svega navedenog možemo zaključiti da su bosanskohercegovačke političke elite tokom socijalizma nastojale poboljšati položaj i promijeniti ulogu žena u društvu, kao što je uostalom bio slučaj i sa ostalim jugoslovenskim republikama. U tom pogledu, napravljeni su veliki iskoraci, ali to sigurno nije bilo dovoljno da bi se moglo govoriti o potpunoj ravnopravnosti žena u društvu. Naprotiv, i sam socijalistički sistem je žestoko bio opterećen tradicionalno-patrijarhalističkim naslijeđem i tradicijama, što se može vidjeti i na načinu pisanja o "ženskom pitanju" u štampi, odnosno u ovom slučaju konkretno u *Oslobođenju*. Ipak, i članci iz *Oslobođenja*, naročito oni nastali tokom 70-ih i 80-ih godina, pokazuju da su pojedinci, ali i elite i društvo, u barem nekoj mjeri, bili svjesni nedostataka, pa i promašaja u odnosu društva prema poboljšanju položaja žena u bosanskohercegovačkom društvu. Međutim, slučajevi ubistava žena sa kraja socijalizma, a koji su, sudeći barem po mišljenju tadašnje

javnosti, možda i mogli biti spriječeni, pokazuju da političke elite u socijalističkoj Bosni i Hercegovini nisu uspjele stvoriti efikasan sistem zaštite žena od nasilja, a samim time ni njihovog potpunog uključivanja u sve sfere društva.

Provedeno istraživanje ponudilo je više novih pitanja nego odgovora na temu položaja žena u bosanskohercegovačkom društvu za vrijeme socijalizma, naročito u kontekstu priče o nasilju nad ženama. Ipak, smatramo da ovaj tekst pruža dobru polazišnu osnovu za buduća istraživanja u ovoj vrlo važnoj oblasti unutar opće historije Bosne i Hercegovine za vrijeme socijalizma.

Bibliografija

Objavljeni primarni izvori

Deklaracija Opće Skupštine UN-a o uklanjanju nasilja nad ženama. Dostupno na: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://ravnopravnost.gov.hr/UserDocsImages/arhiva/preuzimanje/dokumenti/un/a-res-48-104.pdf> (pristupljeno: 1. 11. 2024).

Naša riječ: 1956–1969.

Oslobođenje: 1945, 1948, 1950, 1955, 1960, 1965, 1970, 1974, 1975, 1976, 1980, 1982, 1985, 1988, 1990.

Žena u društvu i privredi Jugoslavije. Statistički bilten 298. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1964.

Sekundarni izvori

Gvozdrenović, Mihailo. 2019. Partnerstvo i seksualnost u socijalističkoj Jugoslaviji: između patrijarhalnosti i liberalizacije. *Mali Levijatan: studentski časopis za politologiju*: 140–154.

Hromadžić, Hajrudin. 2014. *Medijska konstrukcija društvene zbilje. Socijalno-ideološke implikacije produkcije medijskog spektakla*, Zagreb: AGM.

Jalimam, Salih i Mirza Džananović. 2020. Štamparska i novinarska djelatnost u Zenici u XX stoljeću. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Univerziteta u Zenici*: 130–144.

Jerončić, Milica. 2015. Privatni i javni patrijarhat: društveni položaj i uloga žene u Jugoslaviji tokom socijalističkog perioda. *Genero* 19: 1–26.

Katz, Vera. 2011. O društvenom položaju žene u Bosni i Hercegovini 1942–1953. *Prilozi* 40: 135–155.

Ličina Ramić, Aida. 2023. Položaj žene u Bosni i Hercegovini (1945–1990). U: *Bosna i Hercegovina u XX stoljeću (1945–1995)*, ur. Dženita Sarač Rujanac i Jasmin Medić. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju: 103–111.

- Majstorović, Danijela. 2016. Stvaranje “nove” jugoslovenske žene: emancipatorski elementi medijskog diskursa s kraja II svjetskog rata. U: *Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava*, ur. A. Dugandžić i T. Okić. Sarajevo: Udruženje za kulturu i umjetnost CRVENA: 83–115.
- Milinkov, Smiljana. 2014. Medijska prezentacija žena pedestih godina prošlog veka u Jugoslaviji: retradicionalizacija društva vs. emancipacije na primeru Autonomne pokrajine Vojvodine. *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*: 173–190.
- Stojaković, Gordana. 2013. *Rodna perspektiva u novinama Antifašističkog fronta žena (1945–1953)*, Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova.
- Stojčić, Marijana. 2009. Proleter i svih zemalja – ko vam pere čarape? Feministički pokret u Jugoslaviji 1978–1989. U: *Društvo u pokretu: novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*, ur. Đ. Tomić i P. Atanacković. Novi Sad: Cenzura: 113–121.
- Tjurou, Džozef. 2012. *Mediji danas. Uvod u masovne komunikacije*, Beograd: Clio.
- Tomšić, Vida. 1981. *Žena u razvoju socijalističke samoupravne Jugoslavije*, Beograd: Jugoslovenska stvarnost.
- Tucaković, Šemso. 2006. *Historija novinarstva i medija u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: S&A company.

VIII.
U RATNOM
VIHORU 1990-IH

8. NASILJE NAD ŽENAMA U ORUŽANIM SUKOBIMA: ZLOČINI SEKSUALNOG ZLOSTAVLJANJA U BOSNI I HERCEGOVINI 1992–1995.

Sabina Subašić Galijatović

8.1. Uvod

Masovno nasilje nad ženama počinjeno tokom međunarodnog oružanog sukoba i okupacije Bosne i Hercegovine od 1992. do kraja 1995. godine podrazumijeva široki dijapazon zločina, usmjerenih posebno na ono što čini genealošku vezu jednog društva – ženu kao stub obitelji, njen fizički i mentalni integritet, kao i veze sa prošlošću i budućnošću.¹ Jedan od najtežih zločina protiv fizičkog i mentalnog integriteta žena svakako je zločin silovanja i seksualnog zlostavljanja, kako u pogledu posljedica po žrtve, tako i društvo u cjelini, budući da ima za cilj uništavanje simboličnog stuba grupe na kojem počiva struktura obiteljskog i društvenog života.² Ovo poglavlje će stoga biti usmjereno na ovaj specifični zločin počinjen u okviru oružanih sukoba, njegovo (ne)prepoznavanje i (ne)kažnjavanje kroz dugi historijski period na međunarodnom planu, kao i nemjerljiv doprinos koji su žrtve ovih zločina počinjenih na teritoriji Bosne i Hercegovine dale u svojoj borbi za istinu i pravdu, čime su omogućile da ovaj

¹ “Htjeti učiniti zlo je intelektualni proces: dotaći osjetljivu tačku znači takođe poznavati njeno sveto mjesto u okviru kulture žrtve. Najčešće, ono do čega najviše drže obitelji i zajednice su genealoške veze, ili u vezi sa prošlošću (...) ili pak sa budućnošću (djeca, seksualnost žena...). Ta mjesta su privilegovane mete zločina oskrnavljenja.” V. Nahoum-Grappe, “Purifier les liens de filiation. Les viols systématiques en ex-Yougoslavie, 1991–1995”. *Esprit* 227 (1996): 152.

² “Osim pojedinca i porodica kojoj pripada bila je ciljana. Osim porodice, cilj je i grupa u svojoj ukupnosti, budući da je socijalna struktura društva u cjelini dovedena u pitanje. (...) Ne možemo a da se u tom pogledu ne osvrnemo na riječi Rafaela Lemkina koji je smatrao da je genocid na djelu čim smo u prisustvu ‘koordiniranog plana usmjerenog na uništenje bitnih osnova nacionalnih grupa, a s ciljem da se te grupe kao takve unište.’ Brigitte Stern, *ICJ, CR 2006/7, Public sitting held on Thursday 2 March 2006, at 3 p.m., at the Peace Palace, President Higgins presiding – Oral arguments on behalf of Bosnia and Herzegovina: Ms Stern and Mr. Franck*, 16, par. 53.

zločin ne samo bude prepoznat nego i dobije međunarodnopravni osnov za borbu protiv nekažnjivosti u budućnosti.

Nasilje nad ženama u oružanim sukobima, kroz dugi historijski period potpuno zapostavljena tematika sa međunarodnopravnog stanovišta, tek se djelomično nakon Drugog svjetskog rata počela ozbiljnije uzimati u obzir u teoriji i praksi međunarodnog prava. Teški zločini počinjeni tokom međunarodnih oružanih sukoba na području bivše Jugoslavije 90-ih godina 20. stoljeća, posebno na teritoriji Bosne i Hercegovine, ukazali su na sve nedostatke pravnog okvira u tretmanu najtežih povreda međunarodnog prava uopće, a naročito kada se radi o određenim kategorijama do tada nedefiniranih međunarodnih krivičnih djela, kao što je silovanje i seksualno zlostavljanje. Masovnost zločina silovanja i seksualnog zlostavljanja počinjenog na teritoriji Bosne i Hercegovine, njihova rasprostranjenost i sistemski obrazac bili su jedan od ključnih razloga osnivanja Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju³ i prepoznavanja ovih zločina kao zasebnih krivičnih djela.⁴

Historijski osvrt na tretman ovih zločina u ranijoj međunarodnoj teoriji i praksi, te potom ključni izvještaji međunarodnih organizacija u sistemu Ujedinjenih nacija i Evropske unije o činjenicama počinjenja ovih zločina na području Bosne i Hercegovine, a koji će biti osnova dokaznog materijala pred međunarodnim sudstvom, čine polazne dijelove ovoga poglavlja. Revolucionarni iskoraci haškog sudstva u uspostavljanju pravnih definicija ovih djela i njihova normativizacija omogućili su utvrđivanje različitih vidova odgovornosti za ove zločine – prvi put u historiji jedan šef države, pored izvršitelja na terenu, odgovarao je za djela silovanja i seksualnog zlostavljanja, što će biti predočeno u drugom dijelu ovoga poglavlja. U zaključnim razmatranjima će biti istaknuti ključni doprinosi žrtava i međunarodnog sudstva, budući da su utvrđene činjenice i pravna praksa haškog sudstva otvorili jasan put prema

³ Vidjeti Preambulu Rezolucije 808, United Nations, Security Council, Resolution 808 (1993), S/RES/808 (1993), 22 February 1993 i Rezoluciju 827, United Nations, Security Council, Resolution 827 (1993), S/RES/827 (1993), 25 May 1993.

⁴ "Vijeće sigurnosti (...) deklarirajući se ponovo teško alarmirano informacijama koje nastavljaju da govore o flagrantnim i generaliziranim povredama međunarodnog humanitarnog prava na teritoriji bivše Jugoslavije i posebno Republike Bosne i Hercegovine, naročito one koje dokazuju masivna ubistva, zatočenje i masovno, organizirano i sistematsko silovanje žena i nastavak prakse 'etničkog čišćenja', posebno kako bi se zauzela i zadržala jedna teritorija (...) odlučuje ovom rezolucijom uspostavu međunarodnog tribunala s ciljem da sudi osobama smatranima odgovornim za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava počinjenog na teritoriji bivše Jugoslavije između 1. januara 1991. godine i datuma koji će odrediti Vijeće sigurnosti nakon uspostavljanja mira (...)", UN, S/RES/827.

cilju koji je Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija postavilo njegovim osnivanjem – “potraga za istinom je neotuđiv preduvjet za mir”.⁵

8.2. Historijski osvrt

Historijski duboko ukorijenjena percepcija prema kojoj su zločini seksualnog zlostavljanja počinjeni u oružanim sukobima tek popratna djela svakog rata sprečavala je njihov adekvatan pravni tretman. Od prvih normi međunarodnog humanitarnog prava kojima se ovo djelo tretiralo tek kao povreda discipline, pa do tretmana ovih djela kao povrede časti u Ženevskim konvencijama, međunarodno pravo nije prepoznavalo silovanje i seksualno zlostavljanje kao zločine. Naime, vojni zakonici 18. stoljeća, prethodnici međunarodnog običajnog i konvencionalnog humanitarnog prava, tretirali su silovanje počinjeno na neprijateljskoj teritoriji aktom *wanton violence*, neobuzdanog, nepotrebnog nasilja i kao jednostavnu povredu discipline, a nikako kao zločin.⁶ Iako je i kao takvo ipak bilo eksplicitno zabranjeno i kažnjivo u različitim vojnim i civilnim zakonima već krajem 17. i početkom 18. stoljeća, a smrtna kazna predviđena za silovanje u većini vojnih zakona,⁷ slučajevi efektivne osude za ova djela, čak tretirana i kao povreda discipline, bili su vrlo rijetki.⁸

Prvi sudski procesi za djela seksualnog zlostavljanja počinjena u oružanim sukobima, za zločine počinjene u periodu Drugog svjetskog rata, također su vrlo malo ili nikako posvetili pažnju problematici nasilja nad ženama. Brojni zločini seksualnog zlostavljanja koje su počinile njemačke i japanske trupa tokom Drugog svjetskog rata nisu značajno doprinijeli podizanju svijesti o neophodnosti njihovog adekvatnog pravnog tretmana. Naime, unatoč postojanju određene pravne osnove u haškim konvencijama iz 1907. godine,⁹

⁵ MKSJ, Sažetak presude Pretresnog vijeća II u predmetu *Tužilac protiv dr. Milomira Stakića*.

⁶ J. G. Gardam, “Femmes, droits de l’homme et droit international humanitaire”. *Revue Internationale de la Croix Rouge* 831 (1998): 449–462.

⁷ Vojni zakoni njemačkih careva (Maximilien I, Maximilien II, Ferdinand III), švedskih kraljeva (Gustave Adolphe, Charles IX), pruskih kraljeva (Friedrich Wilhelm I, Friedrich II), predviđali su smrtnu kaznu za silovanje žena u ratovima. R. Branche i F. Virgili, *Viols en temps de guerre* (Paris: Payot, 2011): 27.

⁸ K. D. Askin, *War crimes against women. Prosecution in International Law Tribunals* (The Hague, NL: Kluwer Law International, 1997): 32.

⁹ Usporedi Čl. 46. Konvencije o zakonima i običajima rata na kopnu iz 1907, aneks, sekcija 3. *Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 18 October 1907*. Annex to the Convention: Regulations respecting the laws and customs of war on land. Section III: Military authority over the territory of the hostile state-Regulations. Art. 46: “Family honour

međunarodni vojni tribunali u Nürnbergu i Tokiju su skoro nikako ili vrlo malo tretirali ove zločine.¹⁰ Optužnica Međunarodnog vojnog tribunala u Nürnbergu za zločine koje su počinile njemačke vojne trupe nije sadržavala inkriminacije za zločine seksualnog zlostavljanja kao takve, a sam Nürnberški tribunal se vrlo malo bavio ovim pitanjima, i to u okviru implicitnih optužbi za ratne zločine u kojima su tretirani eksperimenti i prisilna sterilizacija žena u logorima Auschwitz i Ravensbrück¹¹ te djela torture nad ženama u regiji Staljingrada.¹² Prve eksplicitne optužbe za seksualno zlostavljanje iznesene su pred Međunarodnim vojnim tribunalom za Daleki istok za zločine koje su počinile japanske trupe u Drugom svjetskom ratu u Aziji,¹³ gdje su donesene i prve presude za djela seksualnog zlostavljanja počinjena tokom okupacije grada Nanking u Kini. Međutim, navedena djela nisu bila dovoljno jasno definirana.¹⁴

Međunarodno humanitarno pravo, koje je bilo u razvitku, tek je sa Ženevskim konvencijama iz 1949. godine dobilo određene promjene na normativnom planu, ali je silovanje žena bilo tretirano samo kao povreda časti, a ne

---

and rights, the lives of persons, and private property, as well as religious convictions and practice, must be respected. Private property cannot be confiscated.”

¹⁰ “Patterns of German and Japanese aggression clearly included overt expression of contempt for women as part of an overall philosophy of the master race, as well as most pragmatic means of terror. Rape fit well, was conceptualized even, as a fascist act of domination.” S. Brownmiller, *Against our Will: Men, Women and Rape* (Harmondsworth, UK: Penguin Books, 1975): 64–65.

¹¹ U tački 3 Optužnice, pod kvalifikacijom ratnog zločina tretiraju se eksperimenti vršeni nad civilima te prisilna sterilizacija žena u logorima: “Metode korištene za istrebljenje u koncentracionim logorima bile su: loše postupanje, pseudo-naučni eksperimenti (sterilizacija žena u Auschwitzu i Ravensbrücku, studija evolucije karcinoma uterusa u Auschwitzu, tifusa u Buchenwaldu, eksperimenti iz anatomije u Natzwilleru, injekcije ubodom u srce u Buchenwaldu, i slično.” *Indictment presented to the International Military Tribunal (Nuremberg, 18 October 1945), Count three-war crimes, VIII Statement of the Offense, Murder and Illtreatment of civilian populations of or in Occupied territory and on the high seas, (A) I*, Centre virtuel de la connaissance sur l’Europe (CVCE), Université de Luxembourg.

¹² “U regiji Staljingrada 40.000 osoba bilo je podvrgnuto torturi i ubijanju. Nakon što su Nijemci napustili Staljingrad, pronađeno je više od hiljadu osakaćenih tijela stanovnika sa tragovima torture. Sto trideset devet žena imalo je svezane ruke žicom iza leđa. Nekima od njih grudi su bile isječene (...).” *Indictment, (A) II (b)*.

¹³ Askin, *War crimes against women, Prosecution in International Law Tribunals*: 179–185.

¹⁴ Trojica optuženih, generali Matsui i Muto te bivši premijer Matsouka proglašeni su krivim na osnovu komandne odgovornosti za kršenje zakona i običaja ratovanja za djela seksualnog zlostavljanja koja su počinili njihovi vojnici u Nankingu pri okupaciji grada, gdje je navedeno da je 20.000 žena bilo žrtvama silovanja i mučenja. B. Röling i C. F. Ruter, ur. *The Tokyo Judgement: The International Military Tribunal for the Far East*, sv. 1 (Amsterdam: University Press Amsterdam, 1977): 385.

kao zločin u rangu ostalih. Psihička ili fizička patnja žrtava nisu bile navedene ni u kakvom obliku.¹⁵ Također, silovanje muškaraca nije bilo razmatrano ni u jednoj normi, pa su tek dodatni protokoli Ženevskim konvencijama iz 1977. godine dali pravni osnov za sankcioniranje seksualnog zlostavljanja muškaraca, budući da je u ovim normama korištena riječ “osobe”, a ne specifično samo “žene”.¹⁶

Upravo su ratni sukobi u bivšoj Jugoslaviji, naročito zločini počinjeni tokom oružane agresije na Bosnu i Hercegovinu, ukazali na svu slabost međunarodnih instrumenata za sankcioniranje ovih zločina. Tada je otvoreno pitanje adekvatnog tretmana zločina seksualnog zlostavljanja i potrebe jasnih, kako pravnih tako i multidisciplinarnih znanstvenih odgovora na ovu problematiku. Tako su pod pritiskom javnosti i međunarodne pravne doktrine prvi put u historiji zločini seksualnog zlostavljanja uključeni u statut jedne međunarodne sudske instance – *ad hoc* Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ). Zločini počinjeni nad ženama u Bosni i Hercegovini bili su osnov po kojem su porobljavanje i seksualno zlostavljanje žena počinjeno u oružanim sukobima normativno okvalificirani i sankcionirani kao zaseban *actus reus* zločina, odvojeno od ostalih kvalifikacija zločina.

8.3. Svjedočenja za budućnost

Brojna istraživanja predočila su činjenice o masovnim seksualnim zlostavljanjima počinjenim tokom međunarodnog oružanog sukoba i djelomične

---

¹⁵ “Zaštićene osobe imaju pravo da u svim okolnostima bude poštovana njihova ličnost, čast, porodična prava, uvjerenja i upražnjavanje vjere, navike i običaji. Sve vrijeme će biti tretirane humano i zaštićene od svakog čina nasilja ili zastrašivanja, uvrede i javne izloženosti. Žene će biti posebno zaštićene protiv svake povrede časti, a naročito silovanja, prisiljavanja na prostituciju i svakog nanošenja uvreda njihovom dostojanstvu.” ICRC, *Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War, Geneva, 12 August 1949*, Article 27.

¹⁶ “1. Sve osobe koje direktno ne učestvuju u neprijateljstvima ili više ne učestvuju u neprijateljstvima, bez obzira na to da li su lišene slobode, imaju pravo na poštovanje ličnosti, časti, uvjerenja i upražnjavanje vjere. S njima će se u svim okolnostima postupati humano, bez ikakvog po njih nepovoljnog razlikovanja. (...) zabranjena su sljedeća činjenja protiv osoba iz Stava 1: a) nasilje protiv života, zdravlja i fizičkog ili psihičkog blagostanja, naročito ubistva, kao i okrutno postupanje kao što su mučenje, sakaćenje ili bilo koji oblik tjelesnog kažnjavanja; b) kolektivno kažnjavanje; c) uzimanje talaca; d) djela terorizma; e) povrede ličnog dostojanstva, a posebno uvredljivo i ponižavajuće postupanje, silovanje, prisilna prostitucija i napad na dostojanstvo; f) ropstvo i trgovina robljem u svim oblicima.” ICRC, *Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts (Protocol II)*, 8 June 1977.

okupacije u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. godine te su bila osnova na kojoj je međunarodna zajednica počela promišljati o normativizaciji ovih zločina kao zasebnih u međunarodnom pravu. Novinarski izvještaji su ti koji su prvi prenijeli javnosti široki obim zločinā seksualnog zlostavljanja počinjenih u Bosni i Hercegovini. Američki list *Newsday* i novinar Roy Gutman su među prvima objavili izvještaje o razmjerama “strave silovanja u Bosni”.¹⁷ Rijaset Islamske zajednice Bosne i Hercegovine, kao krovna vjerska organizacija bosanskih muslimana, izdao je brojna saopćenja za javnost, pozvao na zbrinjavanje i poštivanje žrtava ovih zločina, posebno zbrinjavanje žena žrtava prisilnih trudnoća i prihvatanje njihove djece.¹⁸

Mnoge organizacije u sistemu UN-a, Evropske unije (tada Evropska zajednica), istraživački instituti i nevladine organizacije objavili su izvještaje svojih istraživanja na terenu.

Komisija za ljudska prava Ujedinjenih nacija je tako, već nakon prvih saznanja o počinjenim zločinima, Rezolucijom 1992/S-1/1 od 14. augusta 1992. godine naložila neovisnu istragu, te je kao specijalni izvjestitelj imenovan Tadeusz Mazowiecki. U svojim izvještajima ekspertna grupa na čelu sa Mazowieckim je konstatala da se “etničko čišćenje ne pojavljuje kao posljedica rata već kao njegov cilj” te da je “muslimansko stanovništvo glavna žrtva i doslovno mu prijete istrebljenje”.¹⁹

Vijeće sigurnosti UN-a, “užasuto informacijama o zatočenju i masovnom, organiziranom i sistematskom silovanju žena, posebno žena muslimanki u Bosni i Hercegovini”, usvojilo je 18. decembra 1992. rezoluciju kojom je podržalo inicijativu Evropskog savjeta da se bez odlaganja uputi delegacija koja će provesti istragu o do tada primljenim informacijama, te je traženo od generalnog sekretara da se omogući delegaciji Evropske zajednice pristup mjestima zatočenja, kao i da svi zatočenički logori, posebno oni rezervirani za žene, budu odmah zatvoreni.²⁰

¹⁷ R. Gutman, *Svjedok genocida* (Sarajevo: VKBI, 1995): 108–120.

¹⁸ Akt Rijaset Islamske zajednice Bosne i Hercegovine br. 14/93 od 16. 1. 1993. Vidjeti: M. Omerdić, “Aktivnosti u zbrinjavanju žena žrtava zločina”. U: *Grieh šutnje – rizik govora, Zbornik radova Međunarodne konferencije održane u Sarajevu 10. i 11. marta 1999. godine pod nazivom “Kršenje ljudskih prava žena u Bosni i Hercegovini tokom rata 92–95.”*, ur. M. Tokača (Sarajevo: Komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima u Bosni i Hercegovini, 2000).

¹⁹ United Nations, Economic and Social Council, E/CN. 4/1992/S-1/9 of 28 August 1992, “*Report on the situation of human rights in territory of the Former Yugoslavia*” submitted by Mr. Tadeusz Mazowiecki, *Special Rapporteur of the Commission on Human Rights, pursuant to paragraph 14 of Commission resolution 1992/S-1/1 of 14 August 1992*, par. 52.

²⁰ UN, Security Council, S/RES/798 (1992).

Evropska zajednica, sa svoje strane, nakon sastanka Evropskog savjeta u Edinburgu 11. i 12. decembra 1992. i diskusije “o sve alarmantnijim izvještajima o tretmanu žena muslimanki u Bosni i Hercegovini”, pozvala je na brzo slanje delegacije koja bi istražila činjenice i podnijela hitni izvještaj Ministarskom savjetu sa preporukama za aktivnosti koje posljedično trebaju biti poduzete.²¹ Istražitelji Misije Evropske zajednice, nakon radnih posjeta na terenu u decembru 1992. i januaru 1993. godine, ukazali su na teškoće utvrđivanja činjenica, kao i da je 2,6 miliona ljudi već bilo raseljeno u novembru 1992. godine.²² U svom izvještaju iz januara 1993. godine Misija je zaključila da je silovanje žena bilo, i da je možda i dalje, počinjeno u širokom obimu i na način da je dio jasno prepoznatljivog obrasca, dovoljnog da čini važan element ratne strategije.²³ Naglašavajući da se “ogromna patnja koja je nanesena civilnom stanovništvu u ovom sukobu ne može [se] izraziti riječima”, u izvještaju je konstatirano da su neka od silovanja počinjena “na posebno sadistički način, kako bi se žrtve, njihove obitelji i cijela zajednica što više ponizili”, a “kao dodatni oblik poniženja i stalni podsjetnik na zlostavljanje koje im je učinjeno” navedene su i prisilne trudnoće.²⁴ U izvještaju su naglašene poteškoće dobijanja aproksimativnih podataka o broju žena koje su ostale u drugom stanju kao rezultat silovanja – “procjena, zasnovana na indikativnoj brojci od 20.000 silovanih žena, sugerira mogućí broj od 1.000 trudnoća”.²⁵

Generalni sekretar UN-a, u cilju dodatnih istraživanja, dokumentiranja i analize informacija o kršenju Ženevskih konvencija i drugih povreda međunarodnog humanitarnog prava na području bivše Jugoslavije, imenovao je ekspertnu komisiju od pet članova, predvođenu Cherifom Bassiounijem, koja će 1994. godine podnijeti svoj detaljni izvještaj o počinjenim ratnim zločinima. S pratećim aneksima ovaj izvještaj je sadržavao više hiljada stranica. U ovom izvještaju istaknuto je da su “etničko čišćenje, a posebno silovanje i seksualno zlostavljanje, neke strane u sukobu provodile na tako sistematičan način da

---

²¹ UN, Security Council, S/25240, 3 February 1993, Annex I, *European Community investigative mission into the treatment of Muslim women in the former Yugoslavia*, Report to European Community Foreign Ministers, par. 1.

²² “Approximately 70 per cent of Bosnia and Herzegovinian territory is in Serbian control and it is extremely difficult for the international agencies to work in these areas”. UN, Security Council, S/25240, par. 10.

²³ UN, Security Council, S/25240, par. 13.

²⁴ UN, Security Council, S/25240, par. 15.

²⁵ UN, Security Council, S/25240, par. 17.

se s tim u vezi može osnovano sumnjati da je to rezultat politike”.²⁶ Izvještaj je konstatirao da se radilo o generaliziranom zločinu u sklopu politike etničkog čišćenja²⁷ u cilju “da se osigura da se žrtve i njihove porodice nikada ne vrate u regiju iz koje potječu”.²⁸ Precizirano je i da iz mnogih svjedočenja proizlazi da su počinitelji govorili da su dobili naređenje da počine ova djela.²⁹ U odnosu na mjesto počinjenja i oblike zločina, izdvojene su različite kategorije zločina seksualnog zlostavljanja. Jedan dio zločina počinile su individue koje su djelovale pojedinačno ili u grupi u toku okupacije određenih područja, gdje se “silovanje događalo samo jednom ili je bilo ponavljano, ali u oba slučaja radilo se najčešće o kolektivnom napadu u kojem napadači više ne razlikuju zlostavljanja, i u kojima svi učestvuju”.³⁰ U drugim slučajevima silovanje žena se često događalo javno, pa i “pred očima 100 stanovnika sela koji su bili zarobljeni”.³¹ Silovanja i seksualna zlostavljanja počinjena u logorima opisana su često kao kolektivna silovanja praćena torturama, gdje bi žene najčešće bile izvođene, a potom bi ih u logore vraćali vojnici, čuvari, pripadnici paravojskih jedinica pa čak i civili, koji bi birali žene, vodili ih i silovali, nakon čega bi ih ubijali ili vraćali u logor. Žene bi bile odvođene pojedinačno ili u grupama. To je bila “generalna šema, ali se često dešavalo da žene budu silovane pred drugim zarobljenicima ili da

²⁶ United Nations, Security Council, S/1994/674, “Letter dated 24 May from the Secretary-General to the President of the Security Council”, *Final report of the commission of experts established pursuant to Security Council Resolution 780 (1992), annexed to the Letter dated from the 24 May 1994 from the Secretary – General to the President of the Security Council*, 27 May 1994, 2.

²⁷ “Izraz ‘etničko čišćenje’ je relativno nov. U kontekstu sukoba na teritoriji bivše Jugoslavije ‘etničko čišćenje’ je sadržano u tome da se jedno područje učini etnički homogenim upotrebom sile ili prijetnjom kako bi se sa datog područja učinilo da nestanu osobe koje pripadaju određenim grupama. ‘Etničko čišćenje’ je protivno međunarodnom pravu. Prema brojnim izvještajima koji opisuju politiku i praksu primijenjenu u bivšoj Jugoslaviji, ‘etničko čišćenje’ se realizira ubistvima, torturom, hapšenjima i arbitrarnim zatvaranjem, vanskim pogubljenjima, silovanjem i seksualnim zlostavljanjem, zatvaranjem civilnog stanovništva u geta, premještanjem, transferom i deportacijama civilnog stanovništva protiv njegove volje, napadima ili prijetnjama napadima u civilnim područjima i slijepom destrukcijom dobara. Ove prakse predstavljaju zločine protiv čovječnosti i mogu biti identificirane kao jasno definirani ratni zločini. Štaviše, one mogu također potpadati pod Konvenciju o genocidu.” United Nations, Security Council, S/1994/674, *Final report of the commission of experts established pursuant to Security Council Resolution 780 (1992), annexed to the Letter dated from the 24 May 1994 from the Secretary – General to the President of the Security Council*, 27 May 1994, par. 129.

²⁸ UN, Security Council, S/1994/674, 2.

²⁹ UN, Security Council, S/1994/674, par. 250, b.

³⁰ UN, Security Council, S/1994/674, par. 245.

³¹ UN, Security Council, S/1994/674, par. 246.

budu prisiljeni na djela seksualnog zlostavljanja između sebe”.³² Navedeno je i da su djela silovanja i seksualnog zlostavljanja izvršavana i pomoću raznih predmeta, slomljenih staklenih boca, pušaka ili palica, kako nad ženama tako i nad muškarcima: “metode emaskulacije su primitivne, sastoje se, naprimjer, od prisiljavanja zatvorenika da zubima otkidaju testise drugog zarobljenika.”³³ Seksualna zlostavljanja muškaraca u zatočeničkim logorima navedena su kroz brojne primjere: zatvorenici su bili prisiljavani da jedan drugom grizu genitalije, podvrgavani su mučenju električnim kablovima u predjelu genitalija, članovi obitelji, zatvorenici otac i sin, bili su prisiljavani na počinjenje seksualnih akata jedan nad drugim.³⁴ Kao posebna kategorija izdvojena su djela silovanja i seksualnih zlostavljanja žena počinjena u logorima oformljenim isključivo za tu svrhu – silovatelji su žrtvama govorili da je njihov cilj da ostanu u drugom stanju, a žene bi bile držane u zarobljeništvu do stadija trudnoće u kojem prekid ne bi bio moguć.³⁵ Mjesta u kojima su žene držane u zatočeništvu bili su hoteli i slična mjesta koja su služila za “opuštanje” vojnika – gdje su “za razliku od zarobljenica u drugim logorima, ove žene često ubijane umjesto da budu razmijenjene”.³⁶ Sve ove informacije, kako je navedeno u izvještaju, prosljeđene su tužitelju Haškog tribunala.³⁷

Različita istraživanja govore o masovnosti ovih zločina. Izvještaj Istraživačke komisije Evropske zajednice na čelu s Anne Warburton od januara 1993. govori o “užasavajućem broju silovanja muslimanskih žena koja se nastavljaju” te navodi broj od “oko 20.000 silovanih žena”, kao i to da su zločini silovanja dio jasno prepoznatljivog obrasca i čine značajan element ratne strategije.³⁸ O poteškoćama utvrđivanja približne procjene bliske stvarnom broju zlostavljanih žena govore i zaključci Instituta iz Beča koji navode da su silovane žene kasnije često nestajale i/ili bile ubijene, a one koje su preživjele, obično su bile previše uplašene, postidene ili traumatizirane da bi govorile o svojim iskustvima.³⁹ Catharine A. MacKinnon, zastupnica bosanskih žrtava pred američkim

³² UN, Security Council, S/1994/674, par. 247.

³³ UN, Security Council, S/1994/674, par. 250.

³⁴ UN, Security Council, S/1994/674, par. 247.

³⁵ UN, Security Council, S/1994/674, par. 248.

³⁶ UN, Security Council, S/1994/674, par. 249.

³⁷ UN, Security Council, S/1994/674, par. 243.

³⁸ UN, Security Council, S/25240, 3 February 1993, Anex I, *European Community investigative mission into the treatment of Muslim women in the former Yugoslavia*, Report to European Community Foreign Ministers, par. 13–14.

³⁹ M. Nowak, “Žene kao žrtve ‘etničkog čišćenja’ u Bosni i Hercegovini”. U: *Grieh šutnje – rizik govora, Zbornik radova Međunarodne konferencije održane u Sarajevu 10. i 11. marta 1999.*

pravosuđem, kao i izvjestitelj New York Timesa Johns Burns, izvjestili su o broju od 50.000 silovanih žena, te 1.000 do 2.000 slučajeva prisilnih trudnoća kao rezultata ovih zločina.⁴⁰ Značajno je napomenuti to da je većina ovih istraživanja provedena u prvoj trećini rata u Bosni i Hercegovini. Mada je u toku prve godine oružane agresije na Bosnu i Hercegovinu zabilježen najveći broj ovih zločina, naročito u vrijeme funkcioniranja brojnih zatočeničkih logora, različiti izvještaji upućuju na to da su se ovi zločini nastavili činiti na svim okupiranim teritorijama. Tako je u istraživanjima koja se bave ovom problematikom vrlo malo mjesta dato genocidu u Srebrenici i okolini te zlostavljanjima žena prije i nakon zauzimanja enklave u julu 1995. godine. U svom posljednjem izvještaju o tragičnim dešavanjima u Srebrenici, zbog čega će i dati ostavku na svoju funkciju, Tadeusz Mazowiecki je ukazao na to da je “u bolnici u Tuzli zabilježen veliki broj slučajeva silovanja” (nakon prijelaza na slobodnu teritoriju, op.a.), te da je “djevojčica od 14 godina počinila samoubistvo nakon što je bila silovana od strane srpskih vojnika”.⁴¹

8.4. Uspostavljanje normativnog osnova za procesuiranje djela silovanja i seksualnog zlostavljanja

Jedna od prvih definicija silovanja donesena je pred jednim drugim međunarodnim sudom – Međunarodnim krivičnim sudom za Ruandu, osnovanim godinu dana poslije Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju. Polazeći od konstatacije da u međunarodnom pravu nema konsenzusa u definiranju ovoga krivičnog djela, sudije su u predmetu *Akayesu* definirale silovanje kao “fizičku invaziju seksualne prirode koja je počinjena nad nekim licem pod okolnostima koje uključuju prisilu”.⁴² Sudije MKSJ-a, analizirajući definiciju iz predmeta *Akayesu*, tražili su precizniju definiciju koja bi sadržavala i elemente ovoga krivičnog djela, smatrajući da “silovanje obuhvaća i teško seksualno

---

godine pod nazivom “Kršenje ljudskih prava žena u Bosni i Hercegovini tokom rata 92–95.”, ur. Mirsad Tokača. Sarajevo: Komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima u Bosni i Hercegovini.

⁴⁰ G. Halsell, “Women’s Bodies a Battlefield in War for ‘Greater Serbia’”. *Washington Report on Middle East Affairs*, Special Report April/May (1993): 8–9.

⁴¹ United Nations, Economic and Social Council, *Final periodic report on the situation of human rights in the territory of the former Yugoslavia submitted by Mr. Tadeusz Mazowiecki, Special Rapporteur of the Commission on Human Rights, pursuant to paragraph 42 of Commission resolution 1995/89, E/CN. 4/1996/9, 22 August 1995.*

⁴² ICTR-96-4-T, *Akayesu*, Jugement, 2 September 1998, par. 598.

oskvrnuće, kao što je prisilna oralna penetracija”,⁴³ te precizirajući da “bilo kakvo zatočeništvo isključuje pristanak”.⁴⁴ Sudsko vijeće u predmetu *Furundžija (Lašvanska dolina)* dodatno je preciziralo elemente prisile koji se mogu izvesti ne samo uz upotrebu prinude ili sile već i samom prijetnjom silom, uz važnu napomenu da prijetnja silom ili upotreba sile može biti usmjerena protiv žrtve, ali i trećeg lica.⁴⁵

U daljem razvoju svoje prakse MKSJ je dodatno precizirao definiciju silovanja u pogledu prisile. Oslanjajući se na prethodno date elemente krivičnog djela silovanja, a smatrajući da se potrebno usredotočiti na pitanje “da li je došlo do teških kršenja slobode odlučivanja u seksualnoj sferi”,⁴⁶ Sudsko vijeće u predmetu *Kunarac i drugi (Foča)* zaključilo je da “pristanak mora biti dat dobrovoljno, kao rezultat slobodne volje žrtve, procijenjen na osnovu konteksta postojećih okolnosti”. Ovo vijeće išlo je i dalje u preciziranju pojma pristanka, pojašnjavajući elemente prividnog pristanka: “Ako je žrtva izvrgnuta nasilju, pritisku, zatočenju ili psihološkoj opresiji, odnosno kada joj se time prijeti ili ona ima razloga da se toga plaši, ili ako se opravdano vjeruje da ukoliko se [žrtva] ne podvrgne, neko drugi bi mogao biti tome izvrgnut, odnosno time bi mu se moglo prijetiti ili bi ga se time moglo zaplašiti, svaki prividni pristanak

---

⁴³ “Pretno vijeće drži da prisilna penetracija u usta muškim polnim organom predstavlja izuzetno ponižavajući i degradirajući nasrtaj na ljudsko dostojanstvo. Bit čitavog korpusa međunarodnog humanitarnog prava, kao i međunarodnog prava kojim je regulisano područje ljudskih prava, jeste zaštita ljudskog dostojanstva svakog lica, bez obzira na pol. Opšti princip poštovanja ljudskog dostojanstva predstavlja glavni potporanj, dapače i *raison d'être* /razlog postojanja/ međunarodnog humanitarnog prava i onog o ljudskim pravima; doista, u moderno doba on je stekao takvu izuzetnu važnost da prožima čitav korpus međunarodnog prava. Svrha je tog principa da se ljudska bića zaštite od oskvrnuća njihovog ličnog dostojanstva, bez obzira da li je to oskvrnuće počinjeno protivpravnim nasrtajem na tijelo ili ponižavanjem, obeščaćenjem ili napadom na samopoštovanje ili duševnu dobrobit osobe. U skladu je sa tim principom da se tako teško seksualno oskvrnuće kao što je prisilna oralna penetracija kvalificira kao silovanje.” MKSJ, IT-95-17/1-T, *Tužilac suda protiv Ante Furundžije*, pred Pretresnim vijećem, Presuda, 10. decembar 1998, par. 183.

⁴⁴ MKSJ, IT-95-17/1-T, *Tužilac suda protiv Ante Furundžije*, pred Pretresnim vijećem, Presuda, 10. decembar 1998, par. 271.

⁴⁵ Pretresno vijeće u predmetu *Furundžija* zaključilo je da elemente zločina silovanja čine sljedeće radnje: “(i) seksualna penetracija, bez obzira koliko neznatna: (a) vagine ili anusa žrtve penisom počinioca ili bilo kojim drugim predmetom kojim se počinitelj poslužio; ili (b) usta žrtve penisom počinioca; (ii) uz upotrebu prinude ili sile ili pod prijetnjom sile protiv žrtve ili trećeg lica.” MKSJ, IT-95-17/1-T, *Tužilac suda protiv Ante Furundžije*, pred Pretresnim vijećem, Presuda, 10. decembar 1998, par. 185.

⁴⁶ MKSJ, IT-96-23-T& IT-96-23/1-T, *Tužilac protiv Dragoljuba Kunarca, Radomira Kovača i Zorana Vukovića*, pred Pretresnim vijećem, Presuda, 22. februar 2001, par. 440.

koji bi ta žrtva mogla izraziti nije dat slobodno (...).⁴⁷ Žalbeno vijeće u predmetu *Kunarac* ostalo je na istim stajalištima kao i prvostepeno Vijeće u istom predmetu, te je dodatno istaklo da “uvjet otpora (na koji su se pozivali žaliooci) nema nikakvo utemeljenje u međunarodnom običajnom pravu”.⁴⁸ Ovo vijeće je nadalje zaključilo i da “primjena sile nije *po sebi* element bića silovanja”, te da bi restriktivna definicija zasnovana na primjeni sile ili prijetnji primjenom sile omogućila počiniteljima silovanja da, koristeći prinudne okolnosti, a bez primjene sile, izbjegnu odgovornost za seksualni čin nad žrtvama koje na nje-ga nisu pristale.⁴⁹ Pretresno vijeće u predmetu *Kvočka i drugi (Logori Omarska, Keraterm i Trnopolje)* oslonilo se na prethodnu pravnu praksu MKSJ-a u definiranju zločina silovanja i istaklo da se slaže sa stavom koji je izložilo Pretresno vijeće u predmetu *Kunarac i drugi*, definirajući silovanje kao “kršenje slobode odlučivanja u seksualnoj sferi”.⁵⁰ Podržani su i stavovi “da su okolnosti prisile imanentne situacijama oružanog sukoba”, te da “bilo kakvo zatočeništvo isključuje pristanak”.⁵¹ Različita stajališta MKSR-a i MKSJ-a usuglašena su u procesima koji su uslijedili.⁵²

Prva definicija seksualnog zlostavljanja također je data u septembru 1998, u predmetu *Akayesu*, zajedno sa definicijom silovanja, gdje je navedeno da “seksualno nasilje, koje uključuje silovanje, smatra se bilo kojim djelom seksualne prirode počinjenim nad nekom osobom pod prinudnim okolnostima (...)”.⁵³ U predmetima koji su uslijedili precizirano je opredjeljenje za termin “seksualno zlostavljanje”, uz pojašnjenje da “postoji jasna razlika između silovanja i drugih formi seksualnog zlostavljanja utvrđenih presudom *Akayesu*, odnosno ‘fizičke invazije seksualne prirode’ za razliku od ‘bilo kog djela seksualne prirode’ počinjenog nad nekom osobom pod prisilnim okolnostima, te

⁴⁷ Isto, par. 464.

⁴⁸ MKSJ, IT-96-23-T&IT-96-23/1-T, *Tužilac protiv Dragoljuba Kunarca, Radomira Kovača i Zorana Vukovića*, pred Žalbenim vijećem, Presuda, 12. juni 2002, par. 128.

⁴⁹ Isto, par. 129.

⁵⁰ MKSJ, IT-98-30/1-T, *Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Dragoljuba Prcaća, Milojice Kosa, Mlada Radića, Zorana Žigića*, pred Pretresnim vijećem, Presuda, 2. novembar 2001, par. 177.

⁵¹ Isto, par. 178.

⁵² ICTR-2001-64-T, predmet *Sylvestre Gacumbitsi*, presuda Pretresnog vijeća, 17. juni 2004, par. 321; ICTR-2001-64-A, predmet *Sylvestre Gacumbitsi*, presuda Žalbenog vijeća, 7. juli 2006, par. 151–157.

⁵³ ICTR-96-4-T, *The Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu*, Trial Chamber, Judgement, 2 September 1998, par. 598.

predstavlja prihvatljiv okvir za pravno ispitivanje individualnih djela seksualnog zlostavljanja”.⁵⁴

Sa svoje strane, MKSJ u predmetima *Furundžija* i *Kvočka* zauzeo je slično stajalište potvrđujući da “međunarodna krivična pravila kažnjavaju ne samo silovanje nego i svaki teški seksualni nasrtaj kod kojeg ne dođe do stvarne penetracije. Reklo bi se da zabrana obuhvata sva teška zlostavljanja spolne prirode koja se nanose tjelesnom i moralnom integritetu osobe korištenjem prinude, prijetnje ili zastrašivanja, na način koji degradira i ponižava dostojanstvo žrtve. Budući da su oba djela okvalificirana kao zločin prema međunarodnom pravu, razlika među njima bitna je prije svega za izricanje kazne”.⁵⁵ Nadalje je u procesima koji su uslijedili precizirano da je “seksualno nasilje širi pojam od silovanja i obuhvata i takva krivična djela kao što su seksualno porobljavanje i napastovanje. Također uključuje takva krivična djela kao što su seksualno sakaćenje, prisilni brak i prisilni pobačaj, kao i spolne delikte koji su eksplicitno navedeni u Statutu MKS kao ratni zločini i zločini protiv čovječnosti, to jest ‘silovanje, seksualno porobljavanje, prisilna prostitucija, prisilna trudnoća, prisilna sterilizacija’ i drugi slični oblici nasilja (...)”.⁵⁶ Definicije i konstitutivne elemente iz predmeta *Furundžija* i *Kvočka* i drugi preuzela su potom i sudska vijeća u predmetima *Stakić (Prijedor)*,⁵⁷ te *Brđanin (Bosanska Krajina)*,⁵⁸ čime je jurisprudencija u odnosu na ova djela dobila svoje definitivno utemeljenje te je time olakšan pravni put ka utvrđivanju odgovornosti počinitelja.

8.5. Utvrđivanje odgovornosti visokorangiranih počinitelja

Prema razmjerama počinjenih zločina, njihovoj sistematičnosti i organiziranosti, analize prvih izvještaja različitih komisija koje su istraživale seksualna zlostavljanja u Bosni i Hercegovini već su upućivale na odgovornost visokog komandnog lanca počinitelja. Tako je Cherif Bassiouni u svom izvještaju zaključio: “Ovi podaci pružaju dovoljnu podlogu za krivično gonjenje pojedinaca

⁵⁴ ICTR-96-13-A, *The Prosecutor v. Alfred Musema*, Trial Chamber I, Judgement and Sentence, 27 January 2000, par. 965.

⁵⁵ MKSJ, IT-95-17/1-T, *Tužilac protiv Ante Furundžije*, pred Pretresnim vijećem, Presuda, 10. decembar 1998, par. 186.

⁵⁶ MKSJ, IT-98-30/1-T, *Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Milojice Kosa, Mlada Radića, Zorana Žigića i Dragoljuba Prcaća*, Presuda, pred Pretresnim vijećem I, 2. novembar 2001, par. 180.

⁵⁷ MKSJ, IT-97-24-T, *Tužilac protiv Milomira Stakića*, pred Pretresnim vijećem, Presuda, 31. juli 2003, par. 757.

⁵⁸ MKSJ, IT-99-36-T, *Tužilac protiv Radoslava Brđanina*, pred Pretresnim vijećem, Presuda, 1. septembar 2004, par. 1012-1013.

koji su počinili zločine, protiv njihovih komandanata, kao i odgovornih za donošenje odluka koje su instruirale politiku ‘etničkog čišćenja’ i prakticiranja sistematskih silovanja.”⁵⁹ Upravo kako su to istakli stručnjaci međunarodnog sudstva iz ove oblasti – “seksualno zlostavljanje ne bi trebalo sagledavati kao izolirano djelo kada je ono u realnosti rezultat plana.”⁶⁰ Stoga je bilo od ključne važnosti da se zločini seksualnog zlostavljanja terete na način koji će precizno reflektirati različite vidove odgovornosti, posebno visokog vojnog i civilnog lanca komandovanja, što je i bio osnovni zadatak međunarodnog sudstva.

Prvi put u historiji jedan šef države je bio direktno optužen za zločine seksualnog zlostavljanja počinjene u okviru ratnih zločina, zločina protiv čovječnosti i zločina genocida. Seksualna zlostavljanja, vršena u obliku silovanja, seksualne mutilacije, prisilne prostitucije, seksualnog porobljavanja, prisilnih trudnoća, prisilnih sterilizacija i drugih srodnih zločina, bila su osnov za procesuiranje ovih povreda međunarodnog prava kao instrumenta velikodržavne politike koju je u ime države Srbije i Crne Gore vodio tadašnji predsjednik Slobodan Milošević. U Optužnici za Bosnu i Hercegovinu, Milošević je pod tačkama 1 i 2 optužen za genocid i saučesništvo u genocidu, između ostalog i zbog “nanošenja teških tjelesnih i duševnih povreda hiljadama bosanskih Muslimana za vrijeme njihovog zatočenja u zatočeničkim objektima u Bosni i Hercegovini” (...) u kojima su bili “stalno podvrgavani nehumanim djelima ili prisiljavani da ih gledaju, uključujući ubistvo, seksualno nasilje, mučenje i premlaćivanje”.⁶¹ Tokom suđenja Slobodanu Miloševiću po individualnoj odgovornosti za učesće u udruženom zločinačkom poduhvatu⁶², te za planiranje,

⁵⁹ M. C. Bassiouni i M. McCormick, *Sexual Violence – An Invisible Weapon of War in the Former Yugoslavia* (Chicago, IL: International Human Rights Law Institute, DePaul University College of Law, 1996).

⁶⁰ L. Baig, M. Jarvis, M. E. Salgado i G. Pinzauti, “Kontekstualizacija seksualnog nasilja, Odbir krivičnih djela”. U: *Procesuiranje zločina seksualnog nasilja u nadležnosti Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ)*, ur. S. Brammertz i M. Jarvis (Oxford University Press, 2016; bosanskohercegovačko izdanje, 2017): 183.

⁶¹ MKSJ, IT-02-54-T, *Tužilac protiv Slobodana Miloševića*, Izmijenjena optužnica, 22. novembar 2002. Vidjeti također u odnosu na djela seksualnog zlostavljanja paragrafe 32, 34, 35, 37, 39.

⁶² “Ovaj udruženi zločinački poduhvat postojao je od 1. augusta 1991. i trajao najmanje do 31. decembra 1995. Među pojedincima koji su učestvovali u ovom udruženom zločinačkom poduhvatu bili su Slobodan Milošević, Radovan Karadžić, Momčilo Krajišnik, Biljana Plavšić, general Ratko Mladić, Borisav Jović, Branko Kostić, Veljko Kadrijević, Blagoje Adžić, Milan Martić, Jovica Stanišić, Franko Simatović zvani Frenki, Radovan Stojičić zvani Badža, Vojislav Šešelj, Željko Ražnatović zvani Arkan te drugi poznati i nepoznati učesnici.” MKSJ, IT-02-54-T, *Tužilac protiv Slobodana Miloševića*, Izmijenjena optužnica, 22. novembar 2002, par. 7.

podsticanje, naređivanje ili na drugi način pomaganje i podržavanje, saučesništvo u genocidu i odgovornost nadređenog, izneseni su brojni materijalni dokazi. Nažalost, uslijed smrti optuženog nekoliko dana prije kraja suđenja, žrtve i javnost su ostali uskraćeni za pravosnažnu presudu u ovom predmetu. Ipak, međupresudom donesenom u ovom slučaju 2004. godine Sudsko vijeće je utvrdilo da postoji dovoljno dokaza za Miloševićovo učešće u počinjenju zločina za koje je optužen.⁶³ Tako je u međupresudi Slobodanu Miloševiću od 16. juna 2004. godine Haški sud utvrdio da se na osnovu dokaznog materijala Pretresno vijeće moglo uvjeriti van razumne sumnje da je postojao udruženi zločinački poduhvat koji je uključivao i članove rukovodstva bosanskih Srba, čiji su cilj i namjera bili da se bosanski Muslimani djelomično unište kao grupa, kao i da je optuženi znao ne samo za genocidni plan udruženog zločinačkog poduhvata već i da je s njegovim učesnicima dijelio namjeru da djelomično unište bosanske Muslimane kao grupu na onom dijelu teritorije Bosne i Hercegovine koja je po planu trebala biti obuhvaćena srpskom državom, kao i da su počinjeni brojni zločini protiv čovječnosti i ratni zločini koji uključuju djela silovanja i seksualnog zlostavljanja.⁶⁴

Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju za zločine silovanja i seksualnog zlostavljanja počinjene na teritoriji Bosne i Hercegovine, pored osoba iz visokog lanca policije i vojske države Srbije i Crne Gore,⁶⁵ procesuirao je i najviše rukovoditelje tzv. Vojske bosanskih Srba (kasnije VRS) i najviše predstavnike civilne vlasti, generala Ratka Mladića,⁶⁶ kao i Radovana Karadžića,⁶⁷ Biljanu Plavšić⁶⁸ i Momčila Krajišnika,⁶⁹ predsjednika i potpredsjednika, te

⁶³ Na osnovu odredbe 98 bis Pravilnika o postupku i dokazima Haškog tribunala, odbrana može, nakon izvođenja dokaza Tužilaštva, uputiti Prijedlog za donošenje oslobađajuće presude. Međupresuda od 16. juna 2004. godine donesena je na tom osnovu te, iako nema obavezujući pravni karakter, predstavlja vrlo značajan dokument za daljnja izučavanja genocida u Bosni i Hercegovini, kako po pitanju pravne kvalifikacije i rasprostranjenosti ovoga zločina, tako i po pitanju odgovornosti za počinjeni genocid.

⁶⁴ MKSJ, IT-02-54-T, *Tužilac protiv Slobodana Miloševića*, pred Pretresnim vijećem, Odluka po prijedlogu za donošenje oslobađajuće presude, 16. juni 2004.

⁶⁵ Činjenice o počinjenim zločinima seksualnog zlostavljanja sadržavaju i predmeti u procesima protiv Željka Ražnatovića Arkana (*Ražnatović, Željko – Arkan, IT-97-27*), Vojislava Šešelja (*Šešelj, IT-03-67*), te Jovice Stanišića i Franka Simatovića (*Stanišić i Simatović, IT-03-69*).

⁶⁶ MKSJ, IT-09-92-PT, *Tužilac suda protiv Ratka Mladića*, Četvrta izmijenjena optužnica, 16. decembar 2011.

⁶⁷ MKSJ, IT-95-5/18-PT, *Tužilac suda protiv Radovana Karadžića*, Treća izmijenjena optužnica, 19. oktobar 2009.

⁶⁸ MKSJ, IT-00-39 & 40-PT, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Momčila Krajišnika i Biljane Plavšić*, Izmijenjena konsolidirana optužnica, 7. mart 2002.

⁶⁹ Isto.

predsjednika Skupštine tzv. Srpske republike Bosne i Hercegovine. Kontinuitet politike Slobodana Miloševića jasno će odražavati izjave užeg rukovodstva bosanskih Srba, kao i brojni dokazi izneseni u procesima pred Haškim tribunalom. Tako je Radovan Karadžić 1991. godine, nekoliko mjeseci prije same oružane agresije na Bosnu i Hercegovinu, izjavio: “za dva, tri dana će Sarajeva nestati i bit će pet stotina hiljada mrtvih. Za mjesec dana u Bosni i Hercegovini nestat će muslimana.”⁷⁰ Dokazni materijal u predmetu *Milošević* navodi i izjave Biljane Plavšić: “Ukoliko dođe do podjele teritorije, Srbi zaslužuju veću teritoriju i ako je potrebno da tri miliona ljudi pogine, to će biti učinjeno.”⁷¹ “I Radovan Karadžić i Biljana Plavšić izjavili su da je osnovni cilj rata koji vode Srbi preraspodjela stanovništva Bosne i Hercegovine kako bi Srbima pripala kontrola nad jedinstvenim povezanim komadom teritorije, koji bi obuhvatao čitavu granicu sa Crnom Gorom, Srbijom i sva područja na kojima historijski žive Srbi.”⁷² Biljana Plavšić je 8. februara 1993. izjavila za srbijanski časopis *Borba*: “Silovanje je, nažalost, strategija ratovanja Muslimana i dela Hrvata prema Srbima. Za Islam je to normalno jer toleriše poligamiju. Istorijski, kroz 500 godina turske okupacije sasvim je normalno bilo pravo bega ili age na prvu bračnu noć sa ženom iz populacije raje.”⁷³ Eksperti Haškog tribunala u svojim izvještajima su istakli da je cilj ovakvih i sličnih izjava bio da se neprijatelj stigmatizira tako što će mu se dati što pejorativniji atributi, a da bi bila učinkovita, propaganda se mora oslanjati i polaziti s već postojeće podloge, tako da najčešće poseže za mitologijom.⁷⁴ Biljana Plavšić je nadalje dodala: “Muslimani su genetski kvaran materijal prešao u Islam. I sad, naravno, iz generacije u generaciju se jednostavno taj gen kondenzuje. Postaje sve gori i gori, izražava se jednostavno, diktira način

⁷⁰ Presretnuti razgovori sa Gojkom Đogom od 12. 10. 1991. M. Kreso, ur. *Miloševiću dokazan genocid u Bosni: međupresuda Haškog tribunala od 16. juna 2004.* (Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2007): 143.

⁷¹ Izjava gosp. Doyleu, osobnom predstavniku lorda Karingtona. Isto: 144.

⁷² Ekspertno svjedočenje gosp. Davida Harlanda. M. Kreso, ur. *Miloševiću dokazan genocid u Bosni: međupresuda Haškog tribunala od 16. juna 2004.* (Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2007): 143.

⁷³ Intervju, *Borba*, 8. februar 1993. Usporediti: Renaud de la Brosse, *Politička propaganda i projekt “Svi Srbi u jednoj državi”: posljedice instrumentalizacije medija za ultranacionalističke svrhe*, ekspertni izvještaj u predmetu ICTY-a protiv Slobodana Miloševića, par. 20, fusnota 38. Vidjeti: https://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/prosexp/bcs/rep-srb-b.htm.

⁷⁴ Renaud de la Brosse, *Politička propaganda i projekt “Svi Srbi u jednoj državi”: posljedice instrumentalizacije medija za ultranacionalističke svrhe*, ekspertni izvještaj ICTY-a u predmetu protiv Slobodana Miloševića.

razmišljanja i ponašanja. To je u genima već usađeno.”⁷⁵ Izjave Biljane Plavšić, članice najužeg rukovodstva tzv. Srpske republike Bosne i Hercegovine i bivše profesorice biologije na Sarajevskom univerzitetu, o čistoći rasa upućuju na značajne elemente ideologije koja je prethodila i pratila počinjenje zločina.⁷⁶

Kada je riječ o pitanjima krivične odgovornosti, Haški tribunal je, u skladu s pravilima o svojoj nadležnosti, presuđivao isključivo o pitanju individualne odgovornosti. Iako ovaj *ad hoc* tribunal nije nadležan da sudi o pitanjima državne odgovornosti, suđenje Slobodanu Miloševiću, optuženom i za seksualna zlostavljanja počinjena u zatočeničkim logorima, pokazalo je da se radi o zločinima počinjenim u okviru široko rasprostranjenog udruženog zločinačkog poduhvata kojem je svoj doprinos dao i tadašnji državni vrh Srbije i Crne Gore, čiji je Milošević bio predsjednik i vrhovni komandant oružanih snaga, a izvršenje počinjeno pod komandom tadašnjeg rukovodstva bosanskih Srba Radovana Karadžića i Ratka Mladića i njihovih najbližih suradnika.⁷⁷

Pored procesa za visoke nositelje vojne i civilne vlasti u kojima je utvrđeno počinjenje masovnih i sistematskih zločina u okviru udruženog zločinačkog poduhvata čiji su integralni dio činili i zločini silovanja i seksualnog zlostavljanja, pred Haškim tribunalom vođen je i niz pojedinačnih procesa o utvrđivanju individualne odgovornosti za zločine silovanja i seksualnog

---

⁷⁵ Intervju, *Svet*, 6. septembar 1993. Usporediti: Renaud de la Brosse, *Politička propaganda i projekt "Svi Srbi u jednoj državi": posljedice instrumentalizacije medija za ultranacionalističke svrhe*, ekspertni izvještaj u predmetu ICTY-a protiv Slobodana Miloševića, par. 24, fusnota 45. Dostupno na: https://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/prosexp/bcs/rep-srb-b.htm (pristupljeno: 4. 9. 2024).

⁷⁶ Presuda Biljani Plavšić, pored Radovana Karadžića i Ratka Mladića, ključnoj osobi za provođenje Miloševićeve genocidne politike, ne daje nam dublju analizu, kako njenih izjava, tako i utjecaja na nižerangirane počinitelje ovih zločina. Naime, po pravilima procedure Haškog tribunala, Biljana Plavšić je priznala krivicu po izabranim tačkama optužnice, te je u zamjenu za svoje učešće u daljnjim procesima postigla nagodbu za povlačenje određenih tačaka optužnice, među kojima i one za zločin genocida, što je i okončalo sudski proces. Žrtve i javnost su tako ostale uskraćene za jednu važnu kariku u razumijevanju ideologije i počinjenja zločina tadašnjih vlasti države Srbije i Crne Gore te njihovih izvršitelja na terenu.

⁷⁷ Od visokih zvaničnika vojnih i civilnih vlasti tadašnje Srpske republike Bosne i Hercegovine za zločine silovanja i seksualnog zlostavljanja procesuirani su i Mićo Stanišić, ministar (*Stanišić i Župljanin, IT-08-91*); Stojan Župljanin, načelnik Regionalnog centra službe bezbjednosti u Banjoj Luci, član Kriznog štaba ARK-a, savjetnik predsjednika RS-a za unutrašnja pitanja (*Stanišić i Župljanin, IT-08-91*); Simo Drljača, načelnik Stanice javne bezbjednosti u Prijedoru, član prijedorskog Kriznog štaba, zamjenik ministra unutrašnjih poslova Republike srpske (*Kovačević, IT-97-24*); Radislav Krstić, komandant Drinskog korpusa vojske Republike srpske (*Krstić, IT-98-33, "Srebrenica – Drinski korpus"*).

zlostavljanja počinjenih na teritoriji pod kontrolom oružanih formacija Srpske republike Bosne i Hercegovine (potom VRS-a). U ovim procesima izneseni su detaljni činjenični dokazi o počinjenim masovnim zločinima seksualnog zlostavljanja, posebno na području Prijedora, tokom funkcioniranja zatočeničkih logora Omarske, Keraterma i Trnopolja,⁷⁸ zatim područja Bosanskog Šamca za zločine silovanja i seksualnog zlostavljanja počinjene u logorima i tokom progona nesrpskog stanovništva u Bosanskom Šamcu i Odžaku i okolini,⁷⁹ Vlase-nici za vrijeme funkcioniranja logora Sušica,⁸⁰ Brčkom u logoru Luka⁸¹ i Foči za vrijeme okupacije grada i okolnih sela i funkcioniranja brojnih logora i mjesta zatočenja od kojih su neki bili namijenjeni isključivo za žene.⁸² Potrebno je naglasiti da, iako su žrtve u najvećem broju žene, u logorima na okupiranim

⁷⁸ Vidjeti procese: Radoslav Brđanin, predsjednik Kriznog štaba tzv. Autonomne regije Krajina (*Brđanin, IT-99-36*, "Bosanska Krajina"); Milojica Kos, vođa smjene straže u logoru Omarska, Prijedor (*Kvočka i drugi, IT-98-30/1*, "Logori Omarska i Keraterm"); Dragoljub Prcać, pomoćnik komandanta logora Omarska, Prijedor (*Kvočka i drugi, IT-98-30/1*, "Logori Omarska i Keraterm"); Mlado Radić, vođa smjene straže u logoru Omarska (*Kvočka i drugi, IT-98-30/1*, 2, "Logori Omarska i Keraterm"); Milomir Stakić, predsjednik Kriznog štaba u Prijedoru i načelnik Općinskog vijeća za narodnu odbranu u Prijedoru (*Stakić, IT-97-24*, "Prijedor"); Duško Tadić, predsjednik lokalnog odbora SDS-a u Kozarcu, sekretar Mjesne zajednice i predstavnik Kozarca u Skupštini općine Kozarac, Prijedor (*Tadić, IT-94-1*, "Prijedor"); Milan Kovačević, predsjednik Izvršnog odbora općine Prijedor i član Kriznog štaba u Prijedoru (*Kovačević, IT-97-24*, "Prijedor"); Momir Talić, komandant 1. krajiškog korpusa VRS-a i član Kriznog štaba ARK (*Talić, IT-99-36/1*, "Bosanska Krajina"); Predrag Banović, stražar u logoru Keraterm, Prijedor (*Banović, IT-02-65/1*, "Logori Omarska i Keraterm"); Damir Došen, komandir smjene u logoru Keraterm, Prijedor (*Sikirica i drugi, IT-95-8*, "Logor Keraterm"); Dragan Kolundžija, komandir smjene u logoru Keraterm, Prijedor (*Sikirica i drugi, IT-95-8*, "Logor Keraterm"); Duško Sikirica, komandant logora Keraterm (*Sikirica i drugi, IT-95-8*, "Logor Keraterm").

⁷⁹ Milan Simić, predsjednik Izvršnog odbora Općine Bosanski Šamac i član srpskog Kriznog štaba (*Simić i drugi, IT-95-9/2*; Stevan Todorović, načelnik policije i član srpskog Kriznog štaba u Bosanskom Šamcu (*Todorović, IT-95-9/1*, "Bosanski Šamac"); Simo Zarić, načelnik Službe nacionalne bezbjednosti u Bosanskom Šamcu, zamjenik predsjednika Ratnog savjeta za pitanja bezbjednosti u Odžaku (*Blagoje Simić i drugi, IT-95-9*, "Bosanski Šamac"); Stevan Todorović, načelnik policije i član srpskog Kriznog štaba u Bosanskom Šamcu (*Todorović, IT-95-9/1*, "Bosanski Šamac").

⁸⁰ Dragan Nikolić, komandant logora Sušica, Vlasenica (*Nikolić, Dragan, IT-94-2*, "Logor Sušica").

⁸¹ Ranko Češić, pripadnik Interventnog voda rezervnih policijskih snaga bosanskih Srba u Brčkom (Češić, IT-95-10/1, "Brčko");

⁸² Radomir Kovač, zamjenik komandanta vojne policije VRS-a i vođa paravojnih jedinica u Foči (*Kunarac i drugi, IT-96-23 i 23/1*, "Foča"); Dragoljub Kunarac, komandant izviđačke jedinice Fočanske taktičke grupe VRS (*Kunarac i drugi, IT-96-23 i 23/1*, "Foča"); Zoran Vuković, zamjenik komandanta vojne policije VRS-a u Foči (*Kunarac i drugi, IT-96-23 i 23/1*, "Foča"); Dragan Zelenović, pripadnik jedinice "Dragan Nikolić" TO, VRS (*Zelenović, IT-96-23/2*); Dragan Gagović, načelnik policije u Foči (*Zelenović, IT-96-23/2*, "Foča"); Janko Janjić, zamjenik komandira vojne policije (*Zelenović, IT-96-23/2*, "Foča").

područjima počinjeni su i brojni zločini seksualnog zlostavljanja nad muškarcima. Haški tribunal je tako iznio brojne činjenične dokaze za zločine nad muškarcima počinjene u logorima Omarska i Keraterm u Prijedoru,⁸³ te logorima u Bosanskom Šamcu⁸⁴ i Brčkom,⁸⁵ što pokazuje veliki opseg seksualnog nasilja počinjenog i nad muškarcima.

Kažnjavanje najvišeg ranga odgovornih za zločine silovanja i seksualnog zlostavljanja obuhvatilo je i zločine počinjene u okviru udruženog zločinačkog poduhvata na okupiranim teritorijama tzv. Hrvatske republike Herceg-Bosna (HR H-B). Kako je to navedeno u optužnici Haškog tribunala u predmetu *Prlić i drugi*, u cilju trajnog uklanjanja i etničkog čišćenja bosanskih Muslimana i drugih nehrvata koji su živjeli na onim dijelovima teritorije Republike Bosne i Hercegovine za koje se tvrdilo da pripadaju Hrvatskoj zajednici (kasnije republici) Herceg-Bosni, te pripajanja tih teritorija kao dijela "Velike Hrvatske" u kratkom roku ili tokom dužeg perioda, kako bi one postale dio Republike Hrvatske ili bile blisko povezane s njom, i to upotrebom sile, zastrašivanja ili prijetnje silom, progona, zatvaranja i zatočenja, prisilnog premještanja i deportacije, oduzimanja i uništavanja imovine, više osoba je pokrenulo i učestvovalo u udruženom zločinačkom poduhvatu.⁸⁶ Nadalje je navedeno i to da

---

⁸³ "Tadić je lično ili na drugi način učestvovao u ubijanju, mučenju, seksualnom zlostavljanju i premlaćivanju velikog broja zatočenika u logoru Omarska između 25. maja i 8. augusta 1992. godine (Optužnica, par. 4.2, tačka 1), (...) U logoru Omarska Tadić je prisilio zatočenike G i H da izvrše *fellatio* Harambašiću, te su prisilili G da polno osakati Harambašića, koji je od tih povreda umro" (Optužnica, par. 6, 8–11).

⁸⁴ Jedne noći između 10. juna i 3. jula 1992. godine, u osnovnoj školi Bosanski Šamac, Simić i drugi Srbi pretukli su Hasana Bičića, Muhameda Bičića, Pericu Mišića i Ibrahima Salkića, koristeći razno oružje, a Simić ih je udario u predjelu genitalija (Optužnica, par. 24; tačke 4–6). Jedne noći u junu 1992. ili približno u tom periodu, Simić i drugi Srbi u više navrata tukli su Safeta Hadžialijagića raznim oružjem. Dok ga je Simić tukao, drugi muškarci koji su bili s njim skidali su žrtvi pantalone i prijetili da će mu odsjeći penis (Optužnica, *Simić i drugi*, IT-95-9/2, "Bosanski Šamac", par. 26, tačke 7–9); Dana 13. juna 1992. godine ili približno tada, u zgradi policije u Bosanskom Šamcu Todorović je prisilio Svjedoka A i Svjedoka B da jedan drugome vrše *fellatio* u prisustvu nekoliko drugih zatvorenika i stražara. Dana 10. maja 1992. godine ili približno tada, u zgradi policije u Bosanskom Šamcu Todorović je naredio Svjedoku C i Svjedoku D da jedan drugom vrše *fellatio*. Približno sredinom maja 1992. godine u zgradi policije u Bosanskom Šamcu Todorović je naredio Svjedoku E i Svjedoku F da jedan drugom vrše *fellatio* (Optužnica, *Todorović*, IT-95-9/1, "Bosanski Šamac", par. 44, tačke 16–18, par. 45, tačke 19, 21 i par. 46, tačke 22–4).

⁸⁵ "Zatočene Muslimane (dva brata) prisiljavali su da se međusobno tuku i jedan nad drugim vrše seksualne radnje pred drugima", predmet Češić, IT-95-10/1, "Brčko", Optužnica, par. 15, tačke 7–8.

⁸⁶ MKSJ, IT-04-74-T, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Jadranka Prlića, Brune Stojića, Slobodana Praljka, Milivoja Petkovića, Valentina Čorića i Berislava Pušića*, Druga izmijenjena optužnica, 11. juni 2008, par. 15 i 39(b).

se više osoba pridružilo tom udruženom zločinačkom poduhvatu, učestvovalo u njemu i dalo mu svoj doprinos, a da su među njima bili i državni rukovoditelji Republike Hrvatske: Franjo Tuđman, predsjednik Republike Hrvatske, zatim Gojko Šušak, ministar obrane Republike Hrvatske i Janko Bobetko, jedan od najviših generala u Vojsci Republike Hrvatske. Pored visokih funkcionera susjedne države, u udruženom zločinačkom poduhvatu su učestvovali i Mate Boban, predsjednik Hrvatske zajednice (i republike) Herceg-Bosne, kao i Jadranko Prlić, Bruno Stojić, Slobodan Praljak, Milivoj Petković, Valentin Ćorić, Berislav Pušić, Dario Kordić, Tihomir Blaškić i Mladen Naletilić (zvani Tuta) koji su procesuirani.⁸⁷ U zajedničkom procesu koji se vodio po odgovornosti za učešće u udruženom zločinačkom poduhvatu protiv Jadranka Prlića, predsjednika HVO-a HZH-B (Hrvatsko Vijeće obrane Hrvatske zajednice Herceg-Bosna) i predsjednika Vlade HRH-B-a Brune Stojića, načelnika Odjela obrane HVO-a i načelnika Ureda HRH-B-a za proizvodnju i promet oružja i vojne opreme Slobodana Praljka, pomoćnika ministra obrane Hrvatske i zapovjednika Glavnog stožera HVO-a Milivoja Petkovića, zamjenika zapovjednika Glavnog stožera HVO-a Valentina Ćorića, ministra unutarnjih poslova HR H-B-a te Berislava Pušića, načelnika Službe za razmjenu zarobljenika i predsjednika Komisije HVO-a za zatvore i zatočeničke objekte, izneseni su brojni dokazi za zločine silovanja i seksualnog zlostavljanja. Optuženi i drugi učesnici udruženog zločinačkog poduhvata, zajedno s raznim pripadnicima organa vlasti i snaga Herceg-Bosne / HVO-a, stvorili su, podržavali i vodili sistem zlostavljanja koji je obuhvatao mrežu zatvora, koncentracionih logora i drugih objekata za zatočenje i zatvor na hiljade bosanskih muslimana, uključujući žene, djecu i starce.⁸⁸ U ovom

⁸⁷ "Među ostalim učesnicima bili su sljedeći: članovi rukovodstva i organa vlasti Herceg-Bosne / HVO-a (kao što je navedeno u paragrafu 25), uključujući razne funkcionere i članove vlade i političkih struktura Herceg-Bosne / HVO-a na svim nivoima (uključujući općinske organe vlasti i mjesne organizacije); razni čelnici i članovi Hrvatske demokratske zajednice (dalje u tekstu: HDZ) i Hrvatske demokratske zajednice Bosne i Hercegovine (dalje u tekstu: HDZ-BiH) na svim nivoima, razni oficiri i pripadnici oružanih snaga Herceg-Bosne / HVO, razni pripadnici oružanih snaga, policije, bezbjednosnih i obavještajnih službi Republike Hrvatske, te druge poznate i nepoznate osobe". MKSJ, IT-04-74-T, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Jadranka Prlića, Brune Stojića, Slobodana Praljka, Milivoja Petkovića, Valentina Ćorića i Berislava Pušića*, Druga izmijenjena optužnica, 11. juni 2008, par. 15 i 39(b).

⁸⁸ MKSJ, IT-04-74-T, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Jadranka Prlića, Brune Stojića, Slobodana Praljka, Milivoja Petkovića, Valentina Ćorića i Berislava Pušića*, Druga izmijenjena optužnica, 11. juni 2008, par. 15 i 39(b).

predmetu Haški tribunal je dokazao brojna djela seksualnog zlostavljanja, posebno na području Mostara,⁸⁹ Prozora⁹⁰ i Vareša.⁹¹

Pored visokorangiranih osoba u komandnom vojnom i civilnom lancu, za zločine počinjene na teritoriji tzv. Herceg Bosne, za zločine silovanja i seksualnog zlostavljanja odgovarali su i Miroslav Bralo, pripadnik antiterorističkog voda 4. bataljona Vojne policije HVO-a, zvanog Džokeri⁹², Ante Furundžija, komandant "Džokera", jedinice HVO-a u općini Vitez,⁹³ Dario Kordić, dopredsjednik i član predsjedništva HZH-B-a,⁹⁴ Mladen Naletilić, zapovjednik Kažnjeničke bojne,⁹⁵ Ivica Rajić / "Viktor Andrić", zapovjednik HVO-a, komandant brigade "Bobovac" u Varešu i jedinice "Ban Josip Jelačić" u Kiseljaku.⁹⁶

⁸⁹ Silovanje muslimanki protjeranih iz zapadnog Mostara 13. juna, sredinom jula te 4. septembra 1993. godine (tačke 1, 4–5; Prvostepena presuda, tom 2, par. 868, 870–873, 876, 925, 935, 978, 982, 985–986, tom 3, par. 761–764, 775, 1710, 1712–1713) i seksualno zlostavljanje muslimanki protjeranih iz zapadnog Mostara 29. septembra 1993. godine (tačke 1, 5; Prvostepena presuda, tom 2, par. 981–983, 985–986; tom 3, par. 776, 1710, 1712–1713).

⁹⁰ Silovanje muslimanskih žena i djevojčica u Podgrađu, Lapsunju i Dugama između augusta i decembra 1993. godine (tačke 1, 4–5) i seksualno zlostavljanje muslimanskih žena i djevojčica u Podgrađu i Dugama u augustu 1993. godine (tačke 1, 5; Prvostepena presuda, tom 2, par. 233–237, 250, 252–253, 258–262, 268–272, 283–292; tom 3, par. 757–760, 769, 771–774, 1695, 1697–1698).

⁹¹ Silovanje dvije muslimanke (svjedokinje DF i DG) u gradu Varešu oktobra 1993. godine (tačke 1, 4–5) i silovanje muslimanske djevojčice (svjedokinja DH) (tačke 1, 4–5) u Stupnom Dolu 23. oktobra 1993. godine (Prvostepena presuda, tom 3, par. 401–402, 404, 426–429, 767–768, 779–780, 1734, 1740–1741).

⁹² Optužen i osuđen za silovanje bosanske muslimanke i učešće u grupnom silovanju žrtve na području Nadioka, Vitez, MKSJ, IT-95-17, *Bralo*, "Lašvanska dolina", Presuda o kazni, 7. decembar 2005, par. 3, 5, 15–6, 33–4, 95, 97.

⁹³ Učešće u seksualnom zlostavljanju, Nadioci, Vitez. MKSJ, *Furundžija*, IT-95-17, "Lašvanska dolina", Prvostepena presuda, par. 82, 124–30, 264–275.

⁹⁴ Proglašen krivim za podsticanje i naređivanje seksualnog zlostavljanja počinjenog na područjima pod njegovom kontrolom koja, između ostalog, obuhvataju naselja u području Busovače, Viteza, Han Ploče i Stupnog Dola (vidjeti tačke 10 i 12, te par. 42 Optužnice i Presudu od 26. februara 2001, 295, Dispozitiv, *Kordić i Čerkez*, IT-95-14/2, "Lašvanska dolina").

⁹⁵ Mada optužnica u ovom predmetu nije sadržavala optužbe za seksualna zlostavljanja, u toku procesa izvedeni su dokazi za seksualno zlostavljanje muškaraca počinjeno u zatočeničkom logoru Heliodrom (Prvostepena presuda, par. 462–464 i par. 460. Vidjeti: MKSJ, IT-98-34, Naletilić i Martinović ("Tuta i Štela"), Presuda, 31. mart 2003, par. 450–451, 453–454, 721, 728, 763–765.

⁹⁶ Optužen za seksualno zlostavljanje žena muslimanki na području Stupnog Dola i Vareša. MKSJ, IT-95-12-PT, *Tužilac protiv Ivica Rajića poznatog i kao Viktor Andrić*, Izmijenjena optužnica, 13. januar 2004, par. 20; tačke 3–4, 6. Sporazumom o krivici Rajić se izjasnio krivim za seksualna zlostavljanja na području Stupnog Dola, dok su ostale tačke optužnice za seksualno zlostavljanje povučene, Presuda o kazni, 8. maj 2006, par. 8–9, 11–13, 38, 49, 53 (*Rajić*, IT-95-12-S, "Stupni Dol").

Za zločine seksualnog zlostavljanja počinjene na teritoriji pod kontrolom Armije Bosne i Hercegovine Haški tribunal je na osnovu individualne odgovornosti te odgovornosti nadređenog procesuirao Hazima Delića, komandanta logora Čelebići, Konjic,⁹⁷ Esada Landžu, stražara u logoru Čelebići, Konjic,⁹⁸ Zdravka Mucića, komandanta logora Čelebići, Konjic,⁹⁹ te Mehmeda Alagića, komandanta Operativne grupe Bosanska Krajina 3. korpusa Armije BiH i kasnijeg komandanta navedenog korpusa,¹⁰⁰ Envera Hadžihasanovića,

⁹⁷ Prisiljavanje na ponovljeni seksualni odnos žena srpske nacionalnosti u logoru Čelebići, Konjic, silovanje pred drugima kao i višestruko silovanje žrtve (Optužnica, par. 25, 29; tačke 21–23, 33–35), kao i seksualno zlostavljanje žrtava muškaraca srpske nacionalnosti (Optužnica, par. 31; tačke 44–45). Prvostepenom presudom utvrđena je krivica za višestruko silovanje dviju žena, Prvostepena presuda, 16. novembar 1998, par. 936–943, 945, 958–965, 1253, 1262–1263, 1285, dok su optužbe za okrutno postupanje odbačene (MKSJ, IT-96-21-A, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Zejnila Delalića, Zdravka Mucića zvanog Pavo, Hazima Delića, Esada Landže zvanog Zenga*, pred Žalbenim vijećem, Presuda, 20. februar 2001, Dispozitiv).

⁹⁸ Djela seksualnog zlostavljanja počinjena u logoru Čelebići – prisiljavanje muških zatvorenika srpske nacionalnosti na međusobni *fellatio*, djela mučenja dvojice zarobljenika u predjelu genitalija (MKSJ, IT-96-21, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Zejnila Delalića, Zdravka Mucića poznatog i kao Pavo, Hazima Delića, Esada Landže poznatog i kao Zenga*, Optužnica, 19. mart 1996, tačke 46 i 47, *Mucić i drugi*, IT-96-21, “Logor Čelebići”); MKSJ, IT-96-21-I, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Zejnila Delalića, Zdravka Mucića zvanog Pavo, Hazima Delića, Esada Landže zvanog Zenga*, 16. novembra 1998, Dispozitiv.

⁹⁹ Podvrgavanje žrtve ženskog spola srpske nacionalnosti ponovljenim slučajevima prisilnog seksualnog odnosa, silovanje pred drugima, silovanje koje su počinile različite osobe u logoru Čelebići, općina Konjic, te seksualno zlostavljanje muškaraca u kojem su počinitelji bile osobe podređene optuženima (MKSJ, IT-96-21, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Zejnila Delalića, Zdravka Mucića poznatog i kao Pavo, Hazima Delića, Esada Landže poznatog i kao Zenga*, Optužnica, 19. mart 1996, par. 1–2, 14, 24, 29, tačke 18–20, 33–35, zatim par. 25, 29, tačke 21–23, 33–35, te par. 31, tačke 44–45, *Mucić i drugi*, IT-96-21 “Logor Čelebići”); Prvostepenom presudom proglašen krivim po odgovornosti nadređenog za višestruka silovanja (tačke 33–34 optužnice), kao i za hotimično nanošenje teške patnje i okrutno postupanje kao ratni zločin seksualnog nasilja (tačke 38, 39, 44 i 45 Optužnice), Prvostepena presuda, 16. novembra 1998, par. 775, 1037–1040, 1047, 1064–1066, 1072, 1237 i 1285.

¹⁰⁰ Iako se u Optužnici protiv Mehmeda Alagića i Envera Hadžihasanovića ne referira eksplicitno na seksualno zlostavljanje, na suđenju su izvedeni dokazi o seksualnom zlostavljanju u okviru optužbe da su, u periodu od aprila do oktobra 1993. godine, zatvoreni i na drugi način zatočeni bosanski Hrvati i bosanski Srbi bili izvrnuti redovnom tjelesnom i/ili psihičkom zlostavljanju, uključujući u logoru Orašac (Travnik). MKSJ, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Envera Hadžihasanovića, Mehmeda Alagića, Amira Kubure*, Izmijenjena optužnica, 11. januar 2002, par. 61–62, tačka 4. Postupak protiv Mehmeda Alagića prekinut je 24. marta 2003, uslijed smrti optuženog za vrijeme privremenog boravka na slobodi. Suđenje za ove optužbe nastavljeno je u predmetu Hadžihasanović (*Hadžihasanović i Kubura*, IT-01-47, “Centralna Bosna”).

komandanta 3. korpusa Armije BiH,¹⁰¹ kao i Rasima Delića, komandanta Glavnog štaba Armije BiH.¹⁰²

8.6. Zaključak

Zahvaljujući prije svega žrtvama, njihovim svjedočenjima i borbi za istinu i pravdu, postavljeni su temelji za borbu protiv nekažnjivosti za zločine silovanja i seksualnog zlostavljanja. Haški tribunal, kao međunarodni *ad hoc* sud, uspostavljen da sudi visokom rangu počinitelja za zločine počinjene tokom oružanih sukoba na području bivše Jugoslavije, ostavio je impozantno pravno naslijeđe. Sama analiza predmeta koju je ova sudska instanica posvetila zločinima silovanja i seksualnog zlostavljanja pokazuje revolucionarne iskorake na polju međunarodnog prava: 161 osoba je procesuirana za različita teška kršenja međunarodnog prava počinjena tokom oružanih sukoba 90-ih godina na području bivše Jugoslavije, od toga 127 osoba je procesuirano za brojne zločine počinjene na teritoriji Bosne i Hercegovine, u pravnim kategorijama ratnih zločina, zločina protiv čovječnosti i zločina genocida. Ukupno, za prostor bivše Jugoslavije 91 osoba je odgovarala za zločine silovanja i seksualnog

¹⁰¹ Pretresno vijeće je konstatiralo da je svjedoku Z13 zatočenom u logoru Orašac bilo naređeno da uradi *felattio* Zvonku Kukriću, a kad je ovaj otkopčao pantalone, stražari su mu rekli da ne mora to da učini, nego da umjesto toga imitira *felattio* preko Kukrićevih zakopčanih pantalona. Pretresno vijeće je zaključilo da se ovo djelo, premda se radilo o ponižavanju, ne može okvalificirati kao okrutno postupanje (Prvostepena presuda, par. 1367, 1393). Hadžihasanović je oslobođen optužbi za seksualno zlostavljanje. Proglašen je krivim za druge zločine i za njih osuđen na zatvorsku kaznu u trajanju od pet godina (Prvostepena presuda, IT-01-47, *Tužilac protiv Envera Hadžihasanovića, Amira Kubure*, pred Pretresnim vijećem, Presuda, 15. mart 2006, 680–685).

¹⁰² Silovanje i okrutno postupanje sa tri žene iz Vozuće, općina Zavidovići, u septembru 1995, logor Kamenica. Između 11. i 13. septembra 1995. godine svjedoci DRW1, DRW2 i DRW3, dok su bili zatočeni u logoru Kamenica, podvrgnuti su seksualnom zlostavljanju, uključujući silovanje koje su nad njima počinili pripadnici odreda "El Mudžahid" (MKSJ, T-04-83-PT, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Rasima Delića*, Izmijenjena optužnica, 14. juli 2006, par. 48–50; tačke 3–4). U skladu sa pravilom 98 bis, Pretresno vijeće je odlukom od 28. februara 2008. godine oslobodilo Delića optužbe za silovanje (tačka 3) zbog nedostatka dokaza, što je Tužilaštvo uvažilo (Transkript, 6891–6893; 26. februara 2008). Dana 15. septembra 2008. godine Pretresno vijeće je na osnovu zaključaka donesenih na pretresu oslobodilo Delića optužbi za seksualno zlostavljanje i okrutno postupanje (tačka 4) (Prvostepena presuda, IT-04-83-T, 8. septembar 2009, par. 320, 318, 319, 596). Delić je osuđen na zatvorsku kaznu u trajanju od tri godine za okrutno postupanje u drugim zločinima počinjenim u Livadama i logoru Kamenica (Prvostepena presuda, par. 557, 596–7). Delić je umro prije dovršenja pretresa po žalbama, a 29. juna 2010. godine Žalbeno vijeće utvrdilo je da je Prvostepena presuda konačna (Odluka o ishodu postupka, par. 4, 8, 15–16).

zlostavljanja, od čega 75 osoba za ove zločine počinjene na teritoriji Bosne i Hercegovine.¹⁰³ Široki opseg i obim počinjenih zločina iskazan je u dokazivanju različitih oblika individualne odgovornosti, kako direktnog počinjenja tako i odgovornosti nadređenih u vojnoj i civilnoj hijerarhiji. Poseban iskorak u utvrđivanju odgovornosti za počinjene masovne zločine silovanja i seksualnog zlostavljanja postignut je procesuiranjem odgovornosti u okviru udruženog zločinačkog poduhvata gdje je jasno dokazano da zločini nisu samo djela individua koje povlače samo odgovornost direktnih izvršioaca, nego da su dio široko rasprostranjenog poduhvata zasnovanog na sistemskom obrascu.

Zločini počinjeni nad ženama tokom međunarodnog oružanog sukoba na teritoriji Bosne i Hercegovine i osnivanje Međunarodnog *ad hoc* krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju označili su prekretnicu u pravnom tretmanu seksualnog zlostavljanja. Do uspostavljanja *ad hoc* Međunarodnog tribunala za bivšu Jugoslaviju 1993. godine ovi zločini činili su uglavnom dio nesankcionirane “ratničke” prakse. Silovanje, naime, nije bilo kvalificirano kao zločin već je bilo svrstano među djela koja se odnose na *wanton violence* (neobuzdano nasilje), odnosno povredu discipline. Stoga je ključni doprinos rada Haškog tribunala u tome da su silovanje i seksualno zlostavljanje prvi put u historiji dobili jasnu definiciju i normativni okvir – principi *Nullum crimen, nulla poena sine lege* (nema zločina ni kazne bez zakona) kao osnovni pravni postulat više nikada neće moći biti istaknut kao argument za neprocesuiranje ovih, od sada, međunarodnih zločina. Nadalje, činjenični i materijalni dokazi izneseni pred međunarodnim sudstvom omogućili su sagledavanje kriminalnog fenomena nasilja nad ženama u široj perspektivi te su ustanovljeni i različiti vidovi odgovornosti – od individualne odgovornosti za počinjenje, pomaganje, podsticanje, zatim odgovornosti nadređenog za djela podređenih, do učešća u udruženom zločinačkom poduhvatu i njegovog kažnjavanja u okviru međunarodnog prava. Borba protiv nekažnjivosti tako je dobila siguran pravni oslonac koji bi konačnu svrhu trebao imati u prevenciji nasilja nad ženama u budućnosti. Značajna jurisprudencija, a u mnogim segmentima, kao što je procesuiranje zločina silovanja i seksualnog zlostavljanja, historijski pravni temelji, danas su osnova procesuiranja ovih zločina kako pred međunarodnim sudstvom, tako i pred nacionalnim sudovima koji procesuiraju ratne zločine, između ostalog i po principu univerzalne nadležnosti. Ratni zločini ne zastarijevaju, te je u skladu s tim principom pravno omogućeno procesuiranje

¹⁰³ Vidjeti šire: Sabina Subašić Galijatović, *Zločini seksualnog zlostavljanja u Bosni i Hercegovini 1992–1995. u svjetlu teorije i prakse međunarodnog prava* (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2021): 299–443.

i kažnjavanje ovih zločina ne samo pred međunarodnim sudstvom već i pred svim nacionalnim sudovima iz oblasti krivičnog prava u svijetu. Potrebno je naglasiti da se međunarodno pravo i dalje značajno razvija u ovoj oblasti. U perspektivi, kako zločini silovanja i seksualnog zlostavljanja ne bi bili svedeni samo na bazični odnos muškarac/žena sa stereotipima koji ih okružuju (žene su samo pasivne žrtve, silovanje se “događa” u svim ratovima), a kako bi se u većoj mjeri uvažili odnosi moći i nejednakosti, na polju međunarodnog prava prepoznat je koncept rodnog identiteta. Kako su to naglasile historičarke Joan Scott i Eleni Varikas: “rod je prvi način označavanja odnosa moći.”¹⁰⁴ Osnivanje stalnog Međunarodnog suda (ICC) i njegov Rimski statut iz 1998. omogućili su formalno priznavanje odnosa moći zasnovano na rodnom identitetu. Tako je statut ICC-a predvidio da se pojam “rod” odnosi na oba spola, muški i ženski, ovisno o kontekstu društva,¹⁰⁵ a široko postavljenom normom, dobijenom nakon dugotrajnih pregovora, borba protiv diskriminacije zasnovane na spolnoj osnovi dobila je svoje uporište.¹⁰⁶

Bibliografija

Popis skraćenica

HR H-B	Hrvatska republika Herceg Bosna
HZH-B	Hrvatska zajednica Herceg-Bosna
HVO HZH-B	Hrvatsko Vijeće obrane Hrvatske zajednice Herceg-Bosna
ICC	International Criminal Court (Međunarodni krivični sud)
ICRC	International Committee of the Red Cross
ICTR	International Criminal Tribunal for Rwanda
MKSJ	Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju
MKSR	Međunarodni krivični sud za Ruandu
VKBI	Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca
UN	Ujedinjene nacije / United nations

¹⁰⁴J. Scott i E. Varikas, “Genre: une catégorie utile d’analyse historique”. *Les cahiers du GRIF* 37/1 (1988): 141.

¹⁰⁵“For the purpose of this Statute, it is understood that the term ‘gender’ refers to the two sexes, male and female, within the context of society. The term ‘gender’ does not indicate any meaning different from the above”, International Criminal Court, *Rome Statute of the International Criminal Court*, Čl. 7(3).

¹⁰⁶V. Oosterveld, The Definition of ‘Gender’ in the Rome Statute of the International Criminal Court: A Step Forward or Back for International Criminal Justice? *Harvard Human Rights Journal* 18 (2005): 84. Vidjeti: http://iccwomen.org/publications/articles/docs/Oosterveld_Gender_HarvardArticle2005.pdf (pristupljeno: 4. 9. 2024).

Primarni izvori

Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War, Geneva, 12 August 1949, International Committee of the Red Cross (ICRC).

Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 18 October 1907.

ICTR-2001-64-A, predmet *Sylvestre Gacumbitsi*, presuda Žalbenog vijeća, 7. juli 2006.

ICTR-2001-64-T, predmet *Sylvestre Gacumbitsi*, presuda Pretresnog vijeća, 17. juni 2004.

ICTR-96-13-A, *The Prosecutor v. Alfred Musema*, Trial Chamber I, Judgement and Sentence, 27 January 2000.

ICTR-96-4-T, *The Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu*, Trial Chamber, Judgement, 2 September 1998.

Indictment presented to the International Military Tribunal (Nuremberg, 18 October 1945), Count three-war crimes, VIII Statement of the Offense, Murder and Illtreatment of civilian populations of or in Occupied territory and on the high seas, (A) I, Centre virtuel de la connaissance sur l'Europe (CVCE), Université de Luxembourg. Dostupno na: http://www.cvce.eu/obj/indictment_presented_to_the_international_military_tribunal_nuremberg_18_october_1945-en-6b56300d-27a5-4550-8b07-f71e303ba2b1.html (pristupljeno: 29. 8. 2024).

International Criminal Court, *Rome Statut of the International Criminal Court*.

MKSJ, IT-00-39 & 40-PT, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Momčila Krajišnika i Biljane Plavšić*, Izmijenjena konsolidirana optužnica, 7. mart 2002.

MKSJ, IT-01-47, *Tužilac protiv Envera Hadžihasanovića, Amira Kubure*, pred Pretresnim vijećem, Presuda, 15. mart 2006.

MKSJ, IT-02-54-T, *Tužilac protiv Slobodana Miloševića*, Izmijenjena optužnica, 22. novembar 2002.

MKSJ, IT-02-54-T, *Tužilac protiv Slobodana Miloševića*, pred Pretresnim vijećem, Odluka po prijedlogu za donošenje oslobađajuće presude, 16. juni 2004.

MKSJ, IT-04-74-T, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Jadranka Prlića, Brune Stojića, Slobodana Praljka, Milivoja Petkovića, Valentina Ćorića i Berislava Pušića*, Druga izmijenjena optužnica, 11. juni 2008.

MKSJ, IT-04-83-T, *Tužilac protiv Rasima Delića*, pred Pretresnim vijećem, Presuda, 15. septembar 2008.

MKSJ, IT-09-92-PT, *Tužilac suda protiv Ratka Mladića*, Četvrta izmijenjena optužnica, 16. decembar 2011.

MKSJ, IT-94-1-T, *Tužilac protiv Duška Tadića zvanog Dule*, pred Pretresnim vijećem, Mišljenje i presuda, 7. maj 1997 i MKSJ, IT-94-1-A, *Tužilac protiv Duška Tadića zvanog Dule*, pred Žalbenim vijećem, Presuda, 15. juli 1999.

MKSJ, IT-94-1-T, *Tužilac suda protiv Duška Tadića poznatog i kao Dule i kao Dušan i Gorana Borovnice*, Optužnica (proširena), 14. decembar 1995.

- MKSJ, IT-95-10/1-PT, *Tužilac protiv Ranka Češića*, Treća izmijenjena optužnica, 26. novembar 2002.
- MKSJ, IT-95-12-PT, *Tužilac protiv Ivice Rajića poznatog i kao Viktor Andrić*, Izimijenjena optužnica, 13. januar 2004.
- MKSJ, IT-95-12-PT, *Tužilac protiv Ivice Rajića poznatog i kao Viktor Andrić*, Presuda o kazni, 8. maj 2006.
- MKSJ, IT-95-17/1-T, *Tužilac protiv Ante Furundžije*, pred Pretresnim vijećem, Presuda, 10. decembar 1998.
- MKSJ, IT-95-17/1-T, *Tužilac protiv Ante Furundžije*, pred Pretresnim vijećem, Presuda, 10. decembar 1998.
- MKSJ, IT-95-17-PT, *Tužilac suda protiv Miroslava Brale poznatog i kao Cicko*, Izimijenjena optužnica, 18. juli 2005.
- MKSJ, IT-95-17-S, *Tužilac suda protiv Miroslava Brale*, pred Pretresnim vijećem, Presuda o kazni, 7. decembar 2006.
- MKSJ, IT-95-5/18-PT, *Tužilac suda protiv Radovana Karadžića*, Treća izmijenjena optužnica, 19. oktobar 2009.
- MKSJ, IT-95-8-PT, *Tužilac suda protiv Duška Sikirice, Damira Došena, Dušana Fuštara, Dragana Kulundžije, Nenada Banovića, Predraga Banovića, Duška Kneževića*, Druga izmijenjena optužnica, 3. januar 2001.
- MKSJ, IT-95-9, *Tužilac suda protiv Slobodana Miljkovića poznatog i kao Lugar, Blagoja Simića, Milana Simića, Miroslava Tadića poznatog i kao Miro Brko, Stevana Todorića poznatog i kao Stiv, Stevo, Monstrum, Sime Zarića poznatog i kao Šolaja*, Optužnica, 21. juli 1995.
- MKSJ, IT-95-9-I, *Tužilac suda protiv Blagoja Simića, Milana Simića, Miroslava Tadića, Sime Zarića*, Četvrta izmijenjena optužnica, 9. januar 2001.
- MKSJ, IT-96-21, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Zejnila Delalića, Zdravka Mucića poznatog i kao Pavo, Hazima Delića, Esada Landže poznatog i kao Zenga*, Optužnica, 19. mart 1996.
- MKSJ, IT-96-21-A, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Zejnila Delalića, Zdravka Mucića zvanog Pavo, Hazima Delića, Esada Landže zvanog Zenga*, pred Žalbenim vijećem, Presuda, 20. februar 2001.
- MKSJ, IT-96-21-T, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Zejnila Delalića, Zdravka Mucića zvanog Pavo, Hazima Delića, Esada Landže zvanog Zenga*, Presuda, 16. novembar 1998.
- MKSJ, IT-97-24-T, *Tužilac protiv Milomira Stakića*, pred Pretresnim vijećem, Presuda, 31. juli 2003.
- MKSJ, IT-98-30/1-T, *Tužilac protiv Miroslava Kvočke, Dragoljuba Prcaća, Milojice Kosa, Mlada Radića, Zorana Žigića*, pred Pretresnim vijećem, Presuda, 2. novembar 2001.
- MKSJ, IT-98-34-T, *Tužilac protiv Mladena Naletilića zvanog Tuta i Vinka Martinovića zvanog Štela*, Presuda, 31. mart 2003.

- MKSJ, IT-99-36-T, *Tužilac protiv Radoslava Brđanina*, pred Pretresnim vijećem, Presuda, 1. septembar 2004.
- MKSJ, T-04-83-PT, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Rasima Delića*, Izmijenjena optužnica, 14. juli 2006.
- MKSJ, *Tužilac Međunarodnog suda protiv Envera Hadžihasanovića, Mehmeda Alagića, Amira Kubure*, Izmijenjena optužnica, 11. januar 2002.
- Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts (Protocol II)*, International Committee of the Red Cross (ICRC), 8 June 1977.
- Renaud de la Brosse, *Politička propaganda i projekt "Svi Srbi u jednoj državi": posljedice instrumentalizacije medija za ultranacionalističke svrhe*, ekspertni izvještaj u predmetu ICTY protiv Slobodana Miloševića. Dostupno na: https://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/prosexp/bcs/rep-srb-b.htm (pristupljeno: 1. 11. 2024)
- Röling, Bernard i C. F. Ruter, ur. 1977. *The Tokyo Judgement: The International Military Tribunal for the Far East*, sv. 1. Amsterdam: University Press Amsterdam, 1977.
- Stern, Brigitte, *ICJ, CR 200-6/7, Public sitting held on Thursday 2 March 2006, at 3 p.m., at the Peace Palace, President Higgins presiding – Oral arguments on behalf of Bosnia and Herzegovina: Ms Stern and Mr. Franck*.
- United Nations, Economic and Social Council, E/CN.4/1992/S-1/9 of 28 August 1992 "Report on the situation of human rights in territory of the Former Yugoslavia" submitted by Mr. Tadeusz Mazowiecki, Special Rapporteur of the Commission on Human Rights, pursuant to paragraph 14 of Commission resolution 1992/S-1/1 of 14 August 1992.
- United Nations, Economic and Social Council, *Final periodic report on the situation of human rights in the territory of the former Yugoslavia submitted by Mr. Tadeusz Mazowiecki, Special Rapporteur of the Commission on Human Rights, pursuant to paragraph 42 of Commission resolution 1995/89*, E/CN.4/1996/9, 22 August 1995.
- United Nations, Security Council, S/1994/674, "Letter dated 24 May from the Secretary-General to the President of the Security Council", *Final report of the commission of experts established pursuant to Security Council Resolution 780 (1992), annexed to the Letter dated from the 24 May 1994 from the Secretary-General to the President of the Security Council*, 27 May 1994.
- United Nations, Security Council, S/25240, Anex I, *European Community investigative mission into the treatment of Muslim women in the former Yugoslavia*, Report to European Community Foreign Ministers, 3 February 1993.
- United Nations, Security Council, S/RES/798 (1992).
- United Nations, Security Council, S/RES/827 (1993).

Sekundarni izvori

- Askin, K. D. 1997. *War crimes against women. Prosecution in international law*. Hague: Kluwer Law International.

- Bassiouni, Cherif M. i Marcia McCormick. 1996. *Sexual Violence – An Invisible Weapon of War in the Former Yugoslavia*. DePaul University College of Law: International Human Rights Law Institut.
- Brammertz, Sergei i Michelle Jarvis. 2017. ur. *Procesuiranje zločina seksualnog nasilja u nadležnosti Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ)*. Bosna i Hercegovina (izvorno izdanje Oxford University Press, 2016).
- Branche, Raphaëlle i Fabrice Virgili. 2011. *Viols en temps de guerre*. Paris: Payot.
- Brownmiller, Susan. 1975. *Against our Will: Men, Women and Rape*. Harmondsworth, UK: Penguin Books.
- Gardam, Judith G. 1998. Femmes, droits de l'homme et droit international humanitaire. *Revue Internationale de la Croix Rouge* 831: 449–462.
- Gutman, Roy. 1955. *Svjedok genocida*. VKBI: Sarajevo.
- Halsell, Grace. 1993. Women's Bodies a Battlefield in War for "Greater Serbia". *Washington Report on Middle East Affairs*, Special Report April/May: 8–9.
- Kreso, Muharem, ur. 2007. *Miloševiću dokazan genocid u Bosni: međupresuda Haškog tribunala od 16. juna 2004*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Nahoum-Grappe, Veronique. 1996. "Purifier les liens de filiation. Les viols systématiques en ex-Yougoslavie, 1991–1995". *Esprit* 227: 150–163.
- Nowak, Manfred. "Žene kao žrtve etničkog čišćenja u Bosni i Hercegovini". U: *Grijež šutnje – rizik govora, Zbornik radova Međunarodne konferencije održane u Sarajevu 10. i 11. marta 1999. godine pod nazivom "Kršenje ljudskih prava žena u Bosni i Hercegovini tokom rata 92–95."*, ur. Mirsad Tokača. Sarajevo: Komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima u Bosni i Hercegovini, 67–72.
- Omerdić, Muharem. 2000. Aktivnosti u zbrinjavanju žena žrtava zločina. U: *Grijež šutnje – rizik govora, Zbornik radova Međunarodne konferencije održane u Sarajevu 10. i 11. marta 1999. godine pod nazivom "Kršenje ljudskih prava žena u Bosni i Hercegovini tokom rata 92–95."*, ur. Mirsad Tokača. Sarajevo: Komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima u Bosni i Hercegovini, 31–38.
- Oosterveld, Valerie. 2005. *The Definition of "Gender" in the Rome Statute of the International Criminal Court: A Step Forward or Back for International Criminal Justice?* Harvard Human Rights Journal 18: 55–84. Dostupno na: http://iccwomen.org/publications/articles/docs/Oosterveld_Gender_HarvardArticle2005.pdf.
- Scott, Joan i Eleni Variskas. 1988. Genre: une catégorie utile d'analyse historique. *Les cahiers du GRIF* 37/1.
- Subašić Galijatović, Sabina. 2021. *Zločini seksualnog zlostavljanja u Bosni i Hercegovini 1992–1995. u svjetlu teorije i prakse međunarodnog prava*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.

IX.
SOCIOLOŠKO-
-KULTUROLOŠKI
DISKURSI

9. NASLIJEĐE ŠUTNJE: KULTURA NASILJA NAD ŽENAMA I POTRAGA ZA PROMJENOM

Sarina Bakić

9.1. Uvod

Iako su danas teme poput nasilja, naročito nasilja nad ženama, itekako prisutne u okvirima socioloških promišljanja u Bosni i Hercegovini, i ovo poglavlje nastoji doprinijeti ozbiljnijem identificiranju različitih društvenih i kulturoloških faktora koji utječu na veliko prisustvo nasilja nad ženama u Bosni i Hercegovini. Različita sociološka istraživanja o nasilju nad ženama omogućavaju razumijevanje kompleksnih uzroka i posljedica ovoga fenomena. Razumijevanje dinamike nasilja i identifikacija ranjivih grupa itekako može nadalje pomoći u razvoju efikasnih strategija za prevenciju i intervenciju kada je ovaj konkretan društveni problem u pitanju.

Teorijski ukloni i neki od izabranih predstavljenih podataka imaju za cilj da se prihvati i još dublje razumije činjenica koliko je kultura nasilja raširena, naročito kada je u pitanju nasilje nad ženama. Zbog toga je i ovo sociološko i kulturološko pregledno proučavanje uzroka nasilja nad ženama dodatni doprinos s ciljem promjena društvenih normi i stavova prisutnih u Bosni i Hercegovini i danas, a koji toleriraju nasilje nad ženama. Ovaj pristup i jeste ključni za društvene promjene u cjelini, za izgradnju pravednijeg društva, te društva u kojem šutnja o nasilju nad ženama neće biti dio našeg odbrambenog mehanizma ili malograđanske kulture, "palanačkog" pogleda na život i društvo kojem pripadamo.

Kada je u pitanju kontekst ovoga pregleda uzroka nasilja nad ženama, važno je bilo konstatirati da se nasilje nad ženama često dešava u okviru intimnih partnerstava, ali može uključivati i različite oblike zlostavljanja u obitelji, na poslu, intimnim vezama i odnosima, može uključivati psihičko, fizičko i seksualno nasilje, trgovinu ljudima i druge oblike nasilja.

Ključni faktori koji doprinose ovom problemu, a što se naglašava u poglavlju, definitivno uključuju rodne nejednakosti, kulturne norme koje toleriraju i opravdavaju nasilje i nedostatak adekvatne pravne zaštite. Stoga je cilj

ovoga poglavlja da osvijetli što veći broj različitih aspekata uzroka nasilja nad ženama, kao i da istraži i navede samo neke od postojećih teorijskih pristupa, čiji datumi objavljivanja nisu toliko uzimani u obzir koliko je uzeta u obzir njihova aktuelnost i relevantnost kada je u pitanju istraživanje sveobuhvatne kulture nasilja i posebno nasilja nad ženama. U metodološkom smislu, korištena literatura i podaci u ovom poglavlju mogu biti shvaćeni kao prijedlog adekvatnih oruđa za identifikaciju i sociološko-kulturološko proučavanje uzroka nasilja nad ženama i njihovo razumijevanje. S tim u vezi, ovo poglavlje, koje se odnosi na različite sociološke i kulturološke teorijske i analitičke pristupe nasilju nad ženama, ima za cilj što sveobuhvatnije objasniti fenomen nasilja nad ženama unutar znatno šireg društvenog i kulturnog konteksta bosanskohercegovačkog društva. Ovi diskursi će naglasiti složenost problema nasilja nad ženama te će autorica nastojati istražiti njegove uzroke, dinamike i posljedice u nekoliko različitih segmenata društva odnosno kulture.

Osim sociološkog teorijskog određenja nasilja, u ovom poglavlju se obrađuje jedan od ključnih aspekata sociološko-kulturoloških diskursa o nasilju nad ženama, diskurs rodnih uloga i patrijarhata u suvremenom bosanskohercegovačkom društvu, koji istražuje kako društvene norme i prisutne patrijarhalne strukture doprinose perpetuiranju nasilja nad ženama. Analiza će obuhvatiti načine na koje društveno konstruirane rodne uloge, povezane prvenstveno s moći, dominacijom i kontrolom, potiču na nasilje, opravdavaju ga i produbljuju subordinaciju žena. Drugim riječima, u pitanju je akcentiranje dinamika moći unutar rodnih uloga i partnerskih odnosa te kako se moć danas zloupotrebljava radi ostvarivanja kontrole i dominacije nad ženama. S tim u vezi, neki istraživači i istraživačice često naglašavaju da je upravo ranjivost žena u suvremenom društvu posljedica njihovih materijalnih i finansijskih uvjeta, kao i da je njihov socijalni položaj unutar društva jedan od glavnih uzroka nasilja nad njima.¹

Međutim, kada je u pitanju kulturološki kontekst, ponudit će se i kraći uvidi o tome kako kulturni faktori, poput medija, religije, jezika, običaja i tradicije, uz popularnu kulturu, oblikuju percepcije o ženama i nasilju. Naprimjer, stereotipi koje nalazimo i u popularnoj kulturi o “muškoj moći” i “ženskoj

¹ C. C. Perez, *Invisible Women: Data Bias in a World Designed for Men* (London: Vintage, 2019); D. A. Brownridge, *Violence Against Women Vulnerable Population* (New York: Routledge, 2009); G. Schaffner Goldberg, *Poor Women in Rich Countries: The Feminization of Poverty Over the Life Course* (Oxford: Oxford University Press, 2009); C. J. Wennerholm, *The 'Feminization of Poverty' The Use of a Concept* (Sida – Swedish International Development Cooperation Agency, 2002).

slabosti” mogu biti itekako ukorijenjeni u kulturalnim normama, svakodnevnom životu, svakodnevnim interakcijama koji opravdavaju ili normaliziraju nasilje nad ženama.

Suvremena medijska kultura, oglašavanje/reklame i već spomenuta popularna kultura u širem smislu žene često prikazuje na načine na koji se seksualiziraju, objektiviziraju, dehumaniziraju ili ih se reducira na seksualne objekte, što itekako utječe na kulturu nasilja nad ženama.

Prema Judith Butler, “poriv da se neko ubije, odnosno da se taj neko ubije zato jer se ne usklađuje sa rodnom normom za koju se ‘pretpostavlja’ da treba da je živi, navodi na pomisao da sam život zahtijeva skup utočišnih normi, te da biti izvan njih i živjeti izvan njih znači vabiti smrt. Osoba koja prijete nasiljem počinje od strepnje i rigidnog vjerovanja da će osjećaj svijeta i osjećaj sopstva biti radikalno potkopani ako se takvom biću, nemogućem za kategorizaciju, dozvoli da živi unutar društvenog svijeta. Negacija tog tijela kroz nasilje je tašti i nasilni pokušaj ponovnog uspostavljanja poretka, obnove društvenog svijeta na osnovu pojmljivog roda, te odbijanja izazova da se taj svijet iznova promijeni kao nešto drugo od onoga što je prirodno ili nužno.”² Drugim riječima, žrtve nasilja nad ženama su birane zbog svog spola. Poruka je dominacija: ostani tamo gdje ti je mjesto ili se plaši. Suprotno tvrdnji da je takvo nasilje isključivo lično ili kulturno, ono je itekako duboko društveno i političko.

Svaka od navedenih perspektiva u ovom poglavlju će imati za cilj jasnije razumijevanje problema nasilja nad ženama danas, s naglaskom na potrebu stvaranja bosanskohercegovačkog društva u kojem je nasilje nad ženama neprihvatljivo, baš kao i šutnja o tome.

9. 2. Sociološko određenje nasilja

Nasilje postaje sve važnije za sociologiju kao disciplinu, iako je često fragmentirano u specijalizirane oblasti analize. Sociolozi i sociologinje su značajno dali svoj doprinos intelektualnom razumijevanju nasilja kao društvenih procesa i institucija te postoji relativno mnogo socioloških teorija i perspektiva.³ Nadalje, nasilje kao društveni fenomen se već odavno tretira kao integrirana oblast unutar sociologije. Međutim, postoje dinamični i konkurentni procesi u definiranju polja nasilje i društvo koji oblikuju načine na koji se sociološki okvir ovoga fenomena može dalje razvijati.

² J. Butler, *Raščinjavanje roda* (Sarajevo: TKD Šahinpašić, 2005): 30.

³ L. Ray, *Violence and Society* (London: Sage, 2011): 5.

Nasilje se u suvremenom dobu sve manje pokazuje kao "čisti" oblik egzistencije socijalnog sistema i različitih oblika vladavine u društvima, neovisno od ekonomskog i kulturnog, odnosno ukupnog socijalnog razvoja i promjena u određenom društvu. Daleko je prisutnije ono nasilje koje je uvjetovano nizom znanstveno-tehničkih inovacija i ekonomskim razvojem koji zahvata čitavo društvo i u kome se u raznim strukturalnim segmentima ispoljavaju različiti oblici i dimenzije nasilja.⁴ Vezano je za mnoge patološke pojave i probleme suvremenog čovjeka, od fizičkog nasilja pa sve do nasilja kao straha. Uzimajući u obzir sve što pojam nasilja podrazumijeva ne samo u pravnom već i u dubljem shvatanju, sociološki pojam nasilja je izveden na najširu društvenu ravan, a to znači da je nasilje situirano onim faktorima društvene strukturacije, kontroverzama i promjenama koje obuhvataju svaki oblik sukoba i konflikta, pa i nasilje kao društveni konflikt i sukob interesa u najširem smislu. Prema Bakiću, nasilje jeste *sui generis* društveni konflikt, odnosno sukob interesa. To je sukob individue, društvene grupe ili zajednice, tj. društva, sa društvenom sredinom, sa društvom kao globalnim sponzorom društvene situacije koja proizvodi nasilje.⁵ Nasilje je oduvijek bilo i ostat će prvi indikator zdravlja ili patologije jednog društva. Patologija i zdravlje jednog društva nisu dvije zasebne strane tog društva, već društveno stanje prožeto oblikom društvene proizvodnje, kulturom, različitošću interesa i potreba, te uvjeta da se te potrebe na ljudskoj razini zadovolje. Takvo stanje rađa i određene želje i težnje kod pojedinca dok su društvena grupa i društvo posrednici u tom nastojanju. Iz ovoga proizlazi i ponašanje kojim se odstupa od normativnog i društveno važećeg okvira i djelovanja (devijantnost), do interne i eksterne konfliktnosti koja generira razne vidove reakcija i agresivnog ponašanja, zatim agresije i okrutnosti koji brзом metamorfozom izrastaju u destruktivnost različitih dimenzija i oblika, pa sve do nasilja kao krajnjeg oblika destruktivnog djelovanja.⁶

Robert Merton smatra kako devijantnost te samim tim i nasilničko ponašanje ne potječu iz "patološke ličnosti", već iz kulture i strukture samog društva. Merton polazi od standardne funkcionalističke pozicije vrijednosnog konsenzusa, to jest od pretpostavke da svi članovi društva imaju zajedničke vrijednosti. Međutim, budući da su članovi društva raspoređeni na različitim pozicijama u društvenoj strukturi, društvena i kulturalna struktura može

⁴ I. Bakić, *Sociologija* (Sarajevo: Fakultet kriminalističkih nauka Univerziteta u Sarajevu, 1998): 200.

⁵ Bakić, *Sociologija*: 201.

⁶ Bakić, *Sociologija*: 230.

generirati pritisak u smjeru društvenog devijantnog ponašanja i nasilja.⁷ Drugim riječima, isticanje ciljeva jednog društva na njegovoj kulturološkoj osnovi, a ne institucionalnih sredstava, stvara tendencije ka devijaciji u društvenom ponašanju, te se devijantno ponašanje i nasilje postavljaju u okvir prirode društva a ne prirode pojedinca. Tada govorimo o društvu nasilja.

S tim u vezi, raspadanju osnovnih orijentira i vrijednosti u društvu, praznini tzv. superindividualizma, odgovaraju besadržajne krajnosti u ponašanju, iskazima i prikazivanju. Vrijeme dubokih značenja, misli i sadržaja neumitno prolazi, mi živimo u vremenu specijalnih efekata, "uspjeha", licitacija, lajkova, sklonosti ka "pokazivanju" i "prikazivanju", što predstavlja surogat za autentično osobno ponašanje i izražavanje sve veće unutarnje praznine. U tom smislu možemo govoriti i o krizi sistema vrijednosti uopće, pa tako i u kontekstu bosanskohercegovačkog društva. Vrijednosti daju smisao ljudskom djelovanju, a usmjerene su prema onim idealima kojima njeni nositelji teže. Vrijednosti se nalaze u osnovi svih raznovrsnih oblika društvene svijesti kao standard u shvaćanju poželjnog, kao moral prosječnog reagiranja i ponašanja i model preferiranja u izboru mogućnosti. Vrijednosti nastaju iz određene kulture društva i ujedno učestvuju u njenom stvaranju.

Kada se ozbiljno razmatra kompleksan problem kao što je nasilje nad ženama, danas je vrlo važno govoriti o tzv. društvima nasilja, odnosno društvima u kojima nasilje prevladava. Društvo nasilja je društvo u kojem su nasilje i agresija široko rasprostranjeni, prihvaćeni ili čak normalizirani u različitim sferama života. U takvom društvu nasilje može biti prisutno na individualnom, obiteljskom, društvenom i institucionalnom nivou. Karakteristike društva nasilja uključuju visoku stopu kriminala, međuljudske konflikte, političku i ekonomsku nestabilnosti i nemire te različite oblike diskriminacije i nepravde u cjelokupnoj zajednici.

Društvo nasilja često ima visoke stope nasilnih zločina kao što su ubistva, pljačke, fizički napadi i silovanja. Također, nasilje može biti rašireno kako u urbanim tako i u ruralnim područjima. Nadalje, pojedinci u društvu nasilja često koriste nasilje kao način rješavanja konflikata. Ovo može uključivati obiteljsko nasilje, rodno zasnovano nasilje, vršnjačko nasilje, nasilje na radnom mjestu i nasilje u javnim prostorima. Društvo nasilja često karakteriziraju visoki nivoi diskriminacije po osnovu rase, etničke pripadnosti, religije, spola, seksualne orijentacije i socijalnog statusa. Ove nepravde mogu voditi do

---

⁷ Bakić, *Sociologija*: 236.

nasilnih reakcija i sukoba. Važno je naglasiti da, ako je u nekom društvu slab i nefunkcionalan pravosudni sistem, kao jedan od osnovnih stubova društva, te uz to ako postoji i neefikasna policija, sve to može rezultirati nedostatkom pravde i nekažnjavanjem počinitelja nasilnih djela. Osjećaj nesigurnosti i straha, uz osjećaj nekažnjivosti, može dodatno podsticati nasilje. Međutim, ono što se naročito izdvaja i što je izrazito zabrinjavajuće za svako društvo jeste kada je nasilje kulturološki prihvaćeno ili čak glorificirano. Mediji, popularna kultura i društvene norme mogu prikazivati, ali i ohrabrivati da je nasilje legitiman ili poželjan način rješavanja problema.⁸ U ovome leži i srž problema kada govorimo konkretno i o nasilju nad ženama i u Bosni i Hercegovini.

Važno je ponoviti da nasilje nad ženama predstavlja ozbiljan društveni problem koji utječe na milione žena, djevojaka i djevojčica širom svijeta, bez obzira na njihove demografske karakteristike. Prema podacima Svjetske zdravstvene organizacije (WHO), gotovo jedna od tri žene tokom života doživljava fizičko ili seksualno nasilje. Sveukupno, 35% žena širom svijeta doživjelo je fizičko i/ili seksualno nasilje od intimnog partnera ili seksualno nasilje od osobe koja nije partner. Žene koje su bile fizički ili seksualno zlostavljane od svojih partnera prijavljuju veće stope određenih zdravstvenih problema. Naprimjer, postoji 16% veća vjerovatnoća da rode bebu sa niskom tjelesnom težinom. Više su nego dvostruko sklonije abortusu, skoro dvostruko češće pate od depresije, a u nekim regijama imaju 1,5 puta veću vjerovatnoću da se zaraze HIV-om u poređenju sa ženama koje nisu doživjele nasilje od partnera. Globalno, 7% žena bilo je seksualno napadnuto od osobe koja nije njihov partner. Iako je manje dostupnih podataka o zdravstvenim posljedicama seksualnog nasilja od ne-partnera, postojeći dokazi pokazuju da žene koje su doživjele ovaj oblik nasilja imaju 2,3 puta veću vjerovatnoću da razviju poremećaje upotrebe alkohola i 2,6 puta veću vjerovatnoću da boluju od depresije ili anksioznosti.⁹ Navedeni oblici nasilja ne samo da imaju teške fizičke i emocionalne posljedice po žrtve već i značajne društvene, kulturološke i ekonomske posljedice. Povećanje tolerancije i prevalencije seksističkih i nasilnih stavova koje proizlazi iz izloženosti problematičnim medijskim reprezentacijama utječe na kulturnu klimu u kojoj se nasilje nad ženama dešava, podržava, pa čak i ohrabruje. Posljedično, žrtve diskriminacije i nasilja koje žive u takvom kulturnom

⁸ L. J. Shepherd, *Gender, Violence and Popular Culture* (London: Routledge, 2013): 10.

⁹ World Health Organization (WHO). *Global and Regional Estimates of Violence Against Women: Prevalence and Health Effects of Intimate Partner Violence and Non-partner Sexual Violence*, 2013: 3.

ambijentu tolerantnijem prema seksističkim i nasilnim stavovima nerijetko imaju manju društvenu podršku ili tu podršku nemaju nikako.

Također, važno se prisjetiti činjenice da nasilje muškaraca nad ženama postoji u svim društvima i kroz sve vrijeme. Prisutno je u svim kulturnim, socijalnim i ekonomskim grupama, ideologijama, klasama, rasama, religijama i etničkim grupama. Da je nasilje oblik nasumične devijacije, a ne odraz ponavljajućih društvenih odnosa, ne bi trebalo brinuti o obliku i strukturi svakodnevnog društvenog života, već samo o odstupanjima od njega. U skladu s tim, jasno je da sve dok ne dođe do transformacije svakodnevnih rodni odnosa, nasilje muškaraca nad ženama se ne može iskorijeniti, jer njegov izvor leži u nejednakim odnosima moći između muškaraca i žena te u otporu žena prema toj kontroli i težnji za dominacijom. U tom smislu, postoji strukturno objašnjenje za sve oblike muškog nasilja nad ženama – postojanje patrijarhata, što je slučaj i u društvu Bosne i Hercegovine. Patrijarhat kao spolni/rodni društveni poredak raspolaze čitavim spektrom kategorizacije žena, tehnika i mehanizama kontrole. Među njima su i sila, psihičko, fizičko, ekonomsko i seksualno nasilje, seksualno uznemiravanje/napastvovanje, seksualno zlostavljanje, silovanje, incest i femicid, odnosno rodno zasnovana ubistva žena. Međutim, razlike u obliku i obrascu muškog nasilja nad ženama u različitim društvima sugeriraju kulturne specifičnosti i važnost različitih konteksta, a ne univerzalno ponašanje. Objašnjenja široko rasprostranjenog muškog nasilja nad ženama koja se fokusiraju na nepovoljnu situaciju ili nasilje samo u lošim egzistencijalnim uvjetima su opasna ako, kao rezultat, pažnja bude skrenuta sa činjenice da su svi pojedinačni muškarci slobodni agenti koji mogu birati hoće li koristiti ili odbaciti nasilno ponašanje, bez obzira na društvene i ekonomske uvjete. Teorije nasilja koje muško nasilje nad ženama pripisuju najvećim dijelom ekonomskim uzrocima često potiču one koji kreiraju politike da opravdavaju muško zlostavljanje i nasilje i na taj način ne izazivaju ili čak umanjuju društvenu apatiju prema nasilju muškaraca nad ženama u Bosni i Hercegovini. Još jedna od karakteristika društva nasilja jeste da i u segmentima svakodnevnog života postoji agresivna/nasilna/nasilnička komunikacija među ljudima. S tim u vezi, nasilje jača njegovim prihvaćanjem, prihvaćanjem življenja u društvu nasilja.

Može se zaključiti da društvena patologija jeste najšira podloga na kojoj se ili iz koje se generiraju neposredni uvjeti i povodi za različite oblike i tipove nasilja. Teza se odnosi i na danas preovladavajuću *cyber* kulturu u kojoj nasilje nad ženama ima posebno mjesto, naročito kada je u pitanju kreiranje sadržaja nasilja i njegovo brzo i nesmetano širenje.

9.3. Karakteristike društva – karakteristike uzroka nasilja nad ženama

Prema prvom istraživanju o nasilju nad ženama u BiH, sprovedenom 2013. godine na uzorku od 3.300 žena, koje se fokusiralo na fizičko, psihičko, seksualno i ekonomsko nasilje, 47,2% žena iz uzorka je doživjelo neki oblik nasilja nakon navršene petnaeste godine, a 11,9 % u godini koja je prethodila istraživanju.¹⁰ Premda se različiti oblici nasilja rijetko dešavaju odvojeno, rezultati istraživanja su pokazali da je najrasprostranjeniji oblik nasilja psihičko nasilje, koje je u toku života doživjela 41,9% žena iz uzorka istraživanja, a u toku prethodne godine 10,8%, dok je nakon njega najrasprostranjenije fizičko nasilje, koje je u toku života doživjelo 24,3% žena, a u godini koja je prethodila istraživanju 2,4%.¹¹ Istraživanje je također pokazalo da su u najvećem broju slučajeva (71,5%) počinitelji nasilja nad ženama njihovi bivši ili trenutni partneri, te da tip naselja u kojima žene žive, stupanj materijalne deprivacije, prisustvo obiteljskih problema i stavovi prema rodnim ulogama predstavljaju ključne faktore nasilja nad ženama.¹² Kvantitativno i kvalitativno istraživanje o nasilju nad ženama u BiH koje je proveo OSCE (Organization for Security and Co-operation in Europe) 2019. godine, koje je koristilo reprezentativni uzorak od 2.321 žene iz BiH, kao i dubinske intervjuve i fokus grupe, došlo je do podatka da 67% žena smatra nasilje nad ženama uobičajenom, a 27% vrlo uobičajenom pojavom, te da je 48% žena doživjelo neki oblik nasilja (psihičko, fizičko ili seksualno) u toku života.¹³ Kada je riječ o posljedicama nasilja, ovo istraživanje je pokazalo da ono najčešće rezultira emocijama poput straha, srama i bijesa, kao i dugotrajnim psihološkim posljedicama poput depresije, osjećaja ugroženosti i manjka samopouzdanja, te da u velikom broju slučajeva žene ne prijavljuju nasilje zbog osjećaja srama, straha, kao i izraženog nepovjerenja u institucije.¹⁴ Prema izvještaju o stanju ljudskih prava žena u BiH iz 2021. godine, veliki

¹⁰ M. Babović et al., *Rasprostranjenost i karakteristike nasilja nad ženama u Bosni i Hercegovini* (Agencija za ravnopravnost spolova Bosne i Hercegovine, 2013): 49.

¹¹ Babović et al., *Rasprostranjenost i karakteristike nasilja nad ženama u Bosni i Hercegovini*, 2013: 50.

¹² Babović et al., *Rasprostranjenost i karakteristike nasilja nad ženama u Bosni i Hercegovini*, 2013: 19.

¹³ Organization for Security and Co-operation in Europe, *OSCE-ovo istraživanje o nasilju nad ženama u Bosni i Hercegovini: dobrobit i sigurnost žena. Bosna i Hercegovina: izvještaj o nalažima*, 2019: iii.

¹⁴ Organization for Security and Co-operation in Europe, *OSCE-ovo istraživanje o nasilju nad ženama u Bosni i Hercegovini: dobrobit i sigurnost žena. Bosna i Hercegovina: izvještaj o nalažima*, 2019: iv–v.

broj žena boravi u sigurnim kućama u BiH zbog fizičkog i psihičkog nasilja, ali i radne i seksualne eksploatacije i seksualnog zlostavljanja, a evidentna je i prevalentnost mizoginog nasilja koje se često manifestira u formi seksističkih komentara na internetskim portalima upućenih bh. političarkama.¹⁵ Neprijavlivanje nasilja, zajedno sa činjenicom da postoji veliki broj neriješenih slučajeva, posebno je alarmantan problem, budući da femicid čini 40% svih slučajeva ubistava u Bosni i Hercegovini,¹⁶ te da je u periodu od 2015. godine do 2022. godine ubijeno najmanje 75 žena, a u najvećem broju slučajeva to su počinili bivši ili trenutni partneri.¹⁷

Opće je shvatanje da je nasilje nad ženama jedna od ozbiljnijih pojava suvremenog doba, tako da je potpuno pogrešno ali i nemoguće pokušavati odvojiti ovaj problem iz konteksta u kojem je ponikao i u kojem postoji. Nasilje nad ženama je jednostavno nemoguće posmatrati kao jednu vrstu autonomne sfere, nezavisnu od ostalih društvenih stanja, procesa i manifestacija. Stoga, utjecaj suvremenih društvenih faktora se najviše ogleda u tome da su se životne predstave i stajališta, životni tokovi ljudi izrazito promijenili u kratkim periodima, što i danas ima velike posljedice. S druge strane, bosanskohercegovačko društvo je i dalje izrazito rasloženo društvo, koje je često obilježeno brutalnošću i vulgarnošću, uz propratnu retradicionalizaciju koja je obojena (neo)patrijarhalizacijom, (neo)nacionalizmom ali i agresivnom pseudoreligioznošću, što neminovno vodi u kulturno, političko i ekonomsko zatvaranje društva te na taj način automatski biva podložno različitim oblicima nasilja, pa tako i nasilja nad ženama.

Patrijarhat se u sociološkom smislu najčešće definira kao društveni sistem u kojem muškarci drže primarnu moć i prevlast u političkim, ekonomskim, društvenim, kulturnim i obiteljskim sferama. Razumijeva se kao socijalna organizacija života ljudi zasnovana na striktnom poštovanju tradicije u kojoj najvišu vlast i najveće poštovanje ima otac, dok žena ima podređenu

¹⁵ A. Sitnić, A. Dizdar i D. Hasanbegović Vukas, *Narandžasti izvještaj 7: Izvještaj o stanju ljudskih prava žena u Bosni i Hercegovini u 2021. godini* (Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2022): 55–59.

¹⁶ Ni, *Stručnjak iznio alarmantne podatke: 40 posto svih ubistva u BiH je rezultat femicida*. Dostupno na: <https://minfo.ba/vijesti/strucnjak-iznio-alarmantne-podatke-40-posto-svih-ubistva-u-bih-je-rezultat-femicida/> (pristupljeno: 14. 11. 2023).

¹⁷ Vijeće za štampu i online medije u Bosni i Hercegovini, *Femicid: Neprihvatljiva stvarnost i neophodne promjene u Bosni i Hercegovini*. Dostupno na: <https://vzs.ba/femicid-neprihvatljiva-stvarnost-i-neophodne-promjene-u-bosni-i-hercegovini/> (pristupljeno: 27. 8. 2024).

ulogu.¹⁸ Patrijarhat se odlikuje strogom hijerarhijom u kojoj postoji dominacija muških pripadnika nad ženskim i starijih nad mlađim te se ponekad naziva i “muško društvo”. Drugim riječima, u društvenom sistemu kao takvom, muškarci su dominantni autoriteti, dok su žene najčešće marginalizirane ili ograničene u svojim društvenim ulogama. Dok se muška dominacija često objašnjava i opravdava biološki, pozivanjem na reproduktivne funkcije žena, što je apsolutno neprihvatljivo, u sociološkom poimanju je važno istaći da je patrijarhat prije svega društveni odnos koji funkcionira i kao ideologija. Zato je potiskivanje žena iz društva važna varijabla za razumijevanje represivnog karaktera društva u cjelini i ova lako prepoznata činjenica je dugo bila zanemarena. Naime, prema Katunariću, “društvo” je dugo vremena svijet bez žena. One pripadaju obitelji ili kao prostitutke čine seksualne usluge koje monogamni brak nije kadar pružiti muškarcu pripadniku društva.¹⁹ Ta činjenica, naglašava Katunarić, koja ima značaj primarnog potiskivanja, uvjetuje karakter društvene organizacije kao i tipičan sklop psihičkih obilježja ljudi i međusobnih odnosa neophodnih za funkcioniranje “društva”. Patrijarhalni karakter društva i rodne uloge su usko povezani, jer patrijarhalni društveni sistem oblikuje, ali i održava društvene norme i vrijednosti o tome šta se smatra prikladnim i dozvoljenim ponašanjima, očekivanjima i odgovornostima kako za muškarce tako i žene. U jednom banalnijem smislu, muškarci su obično povezani sa ulogama koje uključuju moć, autoritet i javnu sferu, dok je ženama dodijeljena uloga unutar privatne sfere, kao što su majčinstvo, briga za domaćinstvo, odgoj djece i emocionalna podrška.

Situacija je mnogo ozbiljnija kada, bourdieuovski kazano, postoji historijska konstanta konstruiranja rodnih uloga, pa samim tim i podjela, koje u svojoj suštini imaju vrlo simplificiran pristup – ženama se, zbog njihove uloge u biološkoj reprodukciji i djelovanja na strani prirode i emocija, dodjeljuje negativni simbolički koeficijent,²⁰ koji označava sve što žene jesu i sve ono što žene (treba da) rade. S obzirom na to da u patrijarhalnom društvu vrijednosti koje nameće dominantni spol stvarajući osnovne obrasce dominantne ideologije u društvu i kulturi postaju vrijednosti cjelokupnog društva, proizlazi da svako ko se ne uklapa u spomenuti sistem može itekako da osjeća sopstvenu neadekvatnost, te vrlo često krivicu i potrebu za šutnjom, što se često pokazuje kada je u pitanju i nasilje. Na ovakav način, patrijarhalne norme i vrijednosti

¹⁸ S. Lavić, *Leksikon socioloških pojmova* (Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, 2014): 521.

¹⁹ V. Katunarić, *Ženski eros i civilizacija smrti* (Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2009): 80.

²⁰ P. Bourdieu, *La Domination Masculine* (Paris: Editions du Seuil, 1998): 284–285.

postaju sastavni dio svih društvenih praksi u kojima se jača muška dominacija, dok su žene najčešće ograničene u svojim izborima, mogućnostima i slobodama. Ovakve društvene prakse, bazirane na patrijarhalnim elementima, reproduciraju se i danas putem društvenih institucija kao što su obitelj, obrazovanje, religija i mediji.

Dok se često govori o nasilju nad ženama u javnoj sferi, iz perspektive ljudskih prava često se zanemaruju različiti oblici nasilja muškaraca nad ženama koja se dešavaju u tzv. "privatnoj sferi doma". Prema značajnijim istraživanjima,²¹ žene su sigurnije na ulici nego u svojim domovima, tako da u mnogim kulturama, poput kultura u Bosni i Hercegovini, bračni odnosi se posebno, a obitelj općenito, smatraju privatnim područjem u koje se drugi ne bi trebali miješati kada je u pitanju sloboda muškarca kao glave domaćinstva da kontroliira događaje i odluke te kažnjava izazove njegovom autoritetu.

U sociološkom kontekstu, nastajanje potrošačkog i hedonističkog društva jeste proces u kojem dolazi do znatne promjene tradicionalnih funkcija društva i obitelji, pa i privatne sfere. Istovremeno, promjene unutar društvenog sistema, poboljšanje načina života, uklanjanje izvora siromaštva i opadanje klasnih sukoba, prati i destabilizacija obitelji.²² Do sličnog zapažanja može se doći uspoređivanjem primarnih i sekundarnih društvenih grupa u sociološkom smislu. Uništava se ne samo kohezija braka i obitelji već i komšijske i prijateljske veze, koje ili nestaju ili su kratkotrajne i nepostojane.

Društvene grupe koje se zasnivaju na podjeli rada i organiziranim aktivnostima, doduše, ne dobijaju na koheziji primarnog karaktera. U oba slučaja u pitanju je atomiziranje grupe, pripadnost grupi je uvjetovana i veoma labava. Ali, pojedinac se u radnom okruženju ne osjeća ni izdaleka otuđeno i neprijateljski postavljeno prema drugima, kao što je to nekada bilo kada je rad bio više formaliziran i hijerarhijski ustrojen (barem što se tiče neindustrijskih sektora rada).²³ Ovo se objašnjava promjenama u položaju žene, odbacujući pri tome mogućnost da zakonitost robne proizvodnje u cijelosti djeluje na društveni prostor. Međutim, destabilizacija i kriza obitelji te drugih primarnih društvenih grupa dovodi do toga da upravo u njima rastu sukobi i upotreba nasilja. Žrtve sukoba i nasilja najviše su žene, jer je tu još uvijek njihov životni prostor. U kontekstu atomizacije obiteljske i socijalne strukture koja ženu čini samostalnijom, ona je tako faktički manje zaštićena od nasilja. Zato je nekada

²¹ M. Winters et al., "Violence against Women": U: *Our Bodies, Ourselves for the New Century* (New York: Touchstone, Simon and Schuster Inc., 1998): 2.

²² Katunarić, *Ženski eros i civilizacija smrti*: 268.

²³ Katunarić, *Ženski eros i civilizacija smrti*: 269.

veoma teško utvrditi motive nasilja, zašto se nasilje događa, pogotovo kada počinitelji nasilja nisu osobe sa mentalnim bolestima niti osobe čiji je život ekonomski ili politički ugrožen. Jedno od objašnjenja jeste u posljednjoj "diviziji" patrijarhalne (ali i globalne) formacije nasilja koju čine klasični mačisti. Ova divizija mačista u Bosni i Hercegovini se nalazi na društvenoj površini gdje predstavljaju "otoke" različitih formi nasilja nad ženama u kojima vrijede primitivni oblici samoodržanja i želje za dominacijom te djeluju u početku i prikriveno i tiho. Ovaj mačistički svijet ne treba miješati sa društvenim podzemljem, odnosno kriminalnim miljeom, on je to samo jednim dijelom. Mačistički svijet nalazi se vani, na jasno osvijetljenoj javnoj sferi,²⁴ budući da se nasilje nad ženama odvija pred očima ljudi u susjedstvu, na ulici ili na televiziji i društvenim mrežama.

Postoje mnogi teorijski i empirijski istraživački radovi koji nastoje objasniti uzroke nasilja nad ženama, da li je nasilje nad ženama bazirano na ljudskoj prirodi ili ljudskoj zajednici, u biološkim ili društvenim karakteristikama. Prema Katunariću, obje glavne teorijske struje, ona koja agresivnost i nasilje objašnjava biološkim faktorima, kao i ona koja ih objašnjava razvojno-društvenim faktorima, pretjerano apstraktno obrađuju problem nasilja.²⁵ S obzirom na to da je agresivnost univerzalna pojava kod ljudi i najvjerovatnije biološki zasnovana, nasilje nije ni jedno ni drugo. Nasilje predstavlja "uspješno" izvedenu agresiju, kojom se direktno povređuje žrtva zahvaljujući dostupnosti sredstava upotrebe sile, od ruke pa do hladnog i vatrenog oružja. S druge strane, ovakva vrsta promišljanja ne može "urediti nered" između fizičke i tehničke komponente nasilja, urođene ili stečene društvene nadmoći, te između počinitelja nasilja i njihovih žrtava. Može se zaključiti da nejednak odnos snaga u fizičkom i tehničkom aspektu, na čemu se i temelji represivni razvoj spolova, predstavlja najtrajniji od svih izvora nasilja nad ženama.

Drugim riječima, nasilje nad ženama se smatra rodno utemeljenim nasiljem, što znači da je ono počinjeno protiv žene na temelju njenog spola i da je u velikom nesrazmjeru u odnosu na nasilje koje žene čine nad muškarcima.²⁶ Zato je posjedovanje tehničkih sredstava prisile i nasilja nad ženama, u skladu sa klan- snim razvojem društva, sve više sužavano i stavljano pod nadzor i monopol države, ali se neposredno fizičko nasilje nikada nije moglo uskladiti s tim progresom.²⁷

²⁴ Katunarić, *Ženski eros i civilizacija smrti*: 279.

²⁵ Katunarić, *Ženski eros i civilizacija smrti*: 270.

²⁶ Z. Spahić Šiljak, *Sociologija roda – feministička kritika* (Sarajevo: UNSA – TPO Fondacija, 2019): 117.

²⁷ Katunarić, *Ženski eros i civilizacija smrti*: 271.

U tom smislu službena zabrana ne povlači za sobom faktičko onemogućavanje, jer je fizička snaga integralni dio počinitelja nasilja. Upravo tom činjenicom najviše su pogođene žene te su žrtve oba tipa nasilja, neposredno i institucionalno posredovane. Postoji izrazita povezanost između većeg učešća žena u društvenim i političkim aktivnostima i potencijalnog povećanja muškog nasilja u domaćinstvima. Iako je ova veza između osnaživanja žena u Bosni i Hercegovini i muškog nasilja kompleksna, postoje dokazi da se nasilje nad ženama intenzivira tamo gdje se rodni odnosi transformiraju i gdje se muška privilegija, naročito moć i dominacija dovodi u pitanje.

Važno je naglasiti da analiza posljedica svih bitnih promjena suvremenog društva u cjelini, u kojem nasilje obitava kao "normalno" društveno ponašanje, pa tako i bosanskohercegovačkog, ukazuje na kategoriju dominacije kao jednu od ključnih odrednica. Govorimo o dominaciji u čovjekovom radu, dominaciji u ekonomiji, dominaciji nad čovjekovim potrebama, dominaciji čovjeka nad čovjekom, što predstavlja osnovne načine regulacije odnosa u društvu i među pojedincima. Prema Touraineu, sistem dominacije obuhvata i informacije, međuljudske odnose, obrazovanje, odgoj, religiju, dokolicu i sve oblasti čovjekovog života u kojima se, time, smanjuje udio čovjekovog individualnog učešća.²⁸ U suštini, riječ je o različitim oblicima otuđenja ili alijenacije. Postaje se stranac otuđen od svijeta, svijeta kojem se pripadalo i u kojem se ta pripadnost osjećala. Ne shvata se više pozicija niti razumijeva mjesto u danas ogromnom sistemu međusobne povezanosti i ovisnosti. Ne shvata se dublje značenje vlastitih postupaka za cjelinu kojoj se pripada. Na ovaj način otuđenost proizvodi ravnodušnost a pitanje ravnodušnosti prema nasilju nad ženama jeste ekvivalent pitanju odsustva empatije u cijelom društvu. Zato nametanje volje ženama i manipulacije njima ima sve racionalnije oblike i kao takvo lakše postaje dio društva, te im se sve teže suprotstaviti.

Jasno je da što represivnije upravljanje društvom postaje racionalnije, produktivnije, tehničkije i totalnije, to je manje moguće zamisliti sredstva i načine kojima bi se moglo iznaći oslobađanje od takvih društvenih odnosa.

Oblici i vrste dominacija su danas različiti. Tako dominacija ekonomske dimenzije, kao nastojanje da se neprestano povećava proizvodnja roba i usluga, uz usavršavanje procesa proizvodnje uvođenjem naprednih tehnologija, podstiče kreiranje čovjeka čije je ekonomsko ponašanje kreirano izvana. Način proizvodnje i potrošnja programirani su kako bi se svi pretvorili u

---

²⁸ A. Touraine, *Postindustrijsko društvo* (Beograd: Plato, 1998): 54.

potrošače, čije se potrebe, želje, nespokojstva i brige ispituju i prate u cilju lakšeg uklapanja u potrošačku masu. Individualnost se pokazuje kao smetnja ili kao nepoželjan element, u korist “jednodimenzionalnosti”. Sve ove karakteristike suštinski određuju današnje društvo, koje se, a u ovisnosti o pristupu, označava kao industrijsko, potrošačko, jednodimenzionalno, društvo obilja ili programirano društvo. One određuju i fenomen nasilja nad ženama, utječu na njegov karakter, strukturu, uzroke i utjecaj, jer ovaj fenomen jednostavno ne možemo izolirati od utjecaja globalnog društva danas i djelovanja svih drugih sfera društvene stvarnosti.

9.4. Neki od značajnijih kulturoloških pristupa proučavanju nasilja nad ženama

Svako društvo i društvenu grupu karakteriziraju prevladavajuće kulturne vrijednosti i društvene norme koje reguliraju društveni život u tom specifičnom društvu. Sociokulturne norme su društvena pravila ponašanja koja izražavaju opća očekivanja o ponašanju i stavovima zasnovanim na zajedničkim uvjerenjima unutar određene kulturne ili društvene grupe i obuhvaćaju svaki aspekt društvenog života i kao takve se prenose u privatnu sferu. Međutim, dvije podgrupe sociokulturnih normi se izdvajaju u kontekstu proučavanja nasilja nad ženama, rodne norme i moralne norme.

Društva se razlikuju u načinu na koji definiraju odgovarajuće uloge za žene i muškarce, prema različitim ekonomskim, političkim i socijalnim historijskim putevima, što ih je dovelo do razvoja različitih rodni kultura – ili sistema normi i vrijednosti koje izražavaju “jedinствене pretpostavke koje postoje o poželjnom, ‘ispravnom’ obliku rodni odnosa i podjeli rada između žena i muškaraca” za svako društvo.²⁹ Način na koji se rodne kulture razvijaju predstavlja proces koji se odnosi na isprepletenu povezanost između individualnog, relacijskog i institucionalnog nivoa rodni odnosa. Prateći ovu logiku, rodno uvjetovano i utemeljeno nasilje i legitimizacija nasilja nad ženama, a kako je već ranije naglašeno, ne mogu se objasniti samo uzimanjem u obzir psiholoških aspekata ili interakcija na mikronivou. Strukturalni i kulturni kontekst u kojem su pojedinci ukorijenjeni usmjerava i oblikuje njihovo ponašanje, pružajući zajednički okvir onoga što je društveno poželjno, prihvatljivo i

²⁹ B. Pfau-Effinger, “Gender Cultures and the Gender Arrangement – A Theoretical Framework for Cross-national Gender Research”. *Innovation: The European Journal of Social Science Research* 11 (1998): 150.

tolerirano. Prepoznavanje rodnih kultura, a posebno rodni normi određenog društva, ključno je za razumijevanje dubljih mehanizama legitimizacije nasilja nad ženama.³⁰ U pitanju su procesi socijalizacije koji se temelje na prilagođavanju društvenim očekivanjima i povezanim mehanizmima društvene kontrole.

Kada su pojedinci izloženi društvenoj normi, uključujući i putem socijalizacije, oni teže da tu normu inkorporiraju u svoj osobni sistem vrijednosti. Spomenuta izloženost se može dogoditi na različite načine: kroz obrazovanje i socijalizaciju, personalno iskustvo ili zato što je to obavezno u kontekstu njihovog života. Propisane rodne norme, dakle, prenose očekivanja o ulogama djevojčica i dječaka u obitelji i društvu, baš kako prenose i rodno odgovarajuće ponašanje, emocionalno upravljanje i rodnu kontrolu. Prema Zilki Spahić Šiljak, rodna socijalizacija je nekada eksplicitna, s vrlo jasnim porukama kako se treba ponašati muško, a kako žensko dijete. Nekada je sofisticiranija i posreduje se interakcijom s odraslima i drugom djecom, te oblačenjem i izborom igara.³¹ Kroz daljnju socijalizaciju ženama se pripisuju specifične "ženske osobine" i samim tim "ženski identitet", obično ih se ograničava na privatnu sferu, te su izložene stereotipnim ideologijama, najčešće se percipiraju kao slabe, psihički labilnije i emocionalno ovisne o muškarcima.

Izloženost nasilnom obiteljskom okruženju, tradicionalnoj muškosti i mizoginoj kulturi koja reproducira stereotipne poglede na muškarce i žene doprinosi u velikoj mjeri prenošenju i jačanju rodnih kultura zasnovanih na nejednakim odnosima. Ovo može rezultirati nesposobnošću da se prepoznaju jednaka prava i dostojanstvo i djevojčica i dječaka, djevojaka i mladića, žena i muškaraca, sa posljedičnim rizikom prihvatanja i legitimizacije nasilja nad ženama. Nadalje, rodne norme su situirane jer predstavljaju specifičnu karakteristiku društva u određenom historijskom trenutku. Drugim riječima, rodne norme mogu se mijenjati s vremenom i raznovrsne rodne norme mogu postojati širom svijeta u istom trenutku. Stoga, propisane rodne norme bilo kojeg društva odražavaju različite ekonomske, političke i društvene historijske puteve svakog društva, razvijene unutar šire strukturne i kulturne dinamike

³⁰ Rodne norme su propisane norme koje se, prema definiciji Evropskog instituta za rodnu ravnopravnost (EIGE), odnose na standarde i očekivanja kojima se žene i muškarci generalno prilagođavaju, unutar raspona koji definira određeno društvo, kultura i zajednica u određenom trenutku.

³¹ Spahić Šiljak, *Sociologija roda*: 71.

tih društava.³² Tendencija da se svi pripadnici i pripadnice društva pridržavaju propisanih rodnih normi razumijeva se kao općevažeci i nepromjenjiv proces, što implicira da dominantne ideje o muškosti i ženstvenosti, kao i prevladavajući obiteljski model, određuju šta se može smatrati odgovarajućim ulogama za muškarce i žene u tom društvu. Takve rodne norme utječu na živote ljudi na individualnom, obiteljskom i društvenom nivou.

Međutim, to ne znači da je prisutna samo jedna koherentna kultura, već da alternativna i konkurentna rodna vjerovanja i pristupi mogu i trebaju koegzistirati. Pored toga što su znak složenosti pa i zrelosti jednog društva, konkurentne rodne norme nude potencijal za društvenu promjenu, ukazujući na transformaciju rodnih odnosa i proširenje mogućnosti kako za žene tako i za muškarce.

Ideja o tome kako se od žena i muškaraca očekuje da se ponašaju oblikovana je injunktivnim rodnim normama koje mogu biti moralne norme koje su također internalizirane kroz proces socijalizacije ili pak u kontekstu društvenih normi, kao što su neformalne izjave i očekivanja o rodnim ulogama u određenoj društvenoj grupi. Međutim, one mogu biti i pravne i institucionalne norme koje država nameće i koje definiraju da li su prilike i prava jednaki (ili ne) između žena i muškaraca. Politike, propisi i norme mogu promovirati društvene promjene prema egalitarnijim društvima i mogu se boriti protiv nasilja nad ženama, ili, s druge strane, mogu perpetuirati rodne nejednakosti i toleranciju prema rodno zasnovanom nasilju, pa čak i normalizirati ga. U društvima i kulturama kao što je i bosanskohercegovačko, nasilje se nerijetko percipira kao “normalan” dio života. Kada je kultura nasilja široko rasprostranjena i prihvaćena, žrtve često internaliziraju nasilje kao nešto što treba da se izdrži i nešto o čemu treba da se šuti. Iz ovoga proizlazi i internalizirana opresija, pojam kojim se opisuje proces kroz koji pripadnici i pripadnice marginaliziranih grupa usvajaju i integriraju stavove, stereotipe i predrasude koje društvo ima prema njima.³³ Kada se negativni stereotipi konstantno ponavljaju u društvenim diskursima, obrazovnim sistemima, medijima ili interakcijama u svakodnevnom životu, internalizirana opresija gotovo uvijek rezultira time da žene počinju vjerovati u svoju inferiornost i nemoć, što je izuzetno važno u ovom kontekstu i što dodatno podržava i održava strukture opresije.

³² Pfau-Effinger, “Socio-historical paths of the male breadwinner model – An explanation of cross-national differences”. *British Journal of Sociology* 55 (2004): 99.

³³ E. J. R. David, ur. 2013. *Internalized Oppression: The Psychology of Marginalized Groups* (New York: Springer Publishing, 2013): 15.

U društvima sa duboko ukorijenjenim patrijarhalnim normama poput bosanskohercegovačkog, internalizirana opresija kao fenomen jeste itekako relevantna za razumijevanje kako se nejednakosti održavaju i generacijski prenose te ovaj fenomen predstavlja također i uzrok šutnje kada je nasilje nad ženama u pitanju. Šutnja o nasilju u Bosni i Hercegovini, posebno kada je riječ o nasilju nad ženama, jeste duboko ukorijenjena društvenim, kulturnim i psihološkim faktorima.

U bosanskohercegovačkom kulturnom obrascu preživljavati nasilje nosi sa sobom veliku stigmju. U takvim zajednicama postoji kultura održavanja obiteljskih problema “unutar četiri zida” te se nasilje posmatra kao isključivo privatna stvar koju treba rješavati unutar obitelji, bez miješanja spolja. Žrtva nasilja se može osjećati posramljenom i krivom uz interiorizirani strah da će biti osuđena ili posramljena u obitelji ili cijeloj zajednici, što je i jedan od razloga zašto se nasilje ne prijavljuje. Tu je i konstantan strah od počinitelja nasilja, koji različitim prijetnjama i zastrašivanjima sprečavaju žrtvu da potraži pomoć i prijavi nasilje. Šutnja o nasilju nije samo individualni izbor³⁴ već je rezultat karaktera društva i kulture koji žrtve nasilja različitim mehanizmima, o kojima je ovdje bilo riječ, drže u stanju opresije, nemoći i marginalizacije. Kao što je već naglašeno, žrtve nasilja mogu internalizirati ideje o svojoj “krivici”, “nedostojnosti” i “odgovornosti”. Ako su u toku svog života izložene negativnim stereotipima ili rodnim normama koje ih potčinjavaju, one mogu vjerovati da zaslužuju nasilje ili da nisu vrijedne zaštite i pomoći.³⁵ U manjim ili tradicionalnijim sredinama postoji snažan i ozbiljan društveni pritisak da se ne iznosi “prljav veš” u javnost te je “loša reputacija” ili narušavanje “obiteljske časti i ugleda” još jedan od razloga zbog kojeg žrtve u Bosni i Hercegovini odlučuju da šute o nasilju.

Shodno tome, rodne norme i vrijednosti na individualnom nivou odnose se na uvjerenja o rodnim ulogama i podrazumijevaju sudove u vezi s određenim ponašanjima i ulogama te predstavljaju uvjerenja o percipiranoj adekvatnosti društvenih uloga za muškarce i žene, koje se pretvaraju u očekivanja rodnih uloga kojima se žene i muškarcu moraju prilagoditi datom društvenom okviru.³⁶ To su standardi koje treba slijediti, a koji mogu imati pozitivne (ili negativne) posljedice za sebe i druge, te se temelje na konceptu reciprociteta kako bi se regulirali i kontrolirali društveni odnosi.

³⁴ J. Herman, *Trauma and Recovery* (New York: Basic Books, 1992): 13–14.

³⁵ Herman, *Trauma and Recovery*: 15.

³⁶ H. William i B. Skyrms, *Evolution of Moral Norms*. U: *The Oxford Handbook of Philosophy of Biology* (Oxford: Oxford University Press, 2004): 434.

S druge strane, moralne norme, stoga, igraju relevantnu ulogu u usmjerenju ponašanja ljudi, posebno kada je riječ o rodnim odnosima i ljudskim pravima te se mogu smatrati "elementom društvene svijesti" jer uređuju odnose koje svaka osoba ima s društvom i zajednicom kojoj pripada. Štaviše, moralne norme predstavljaju standarde koji se mogu koristiti za procjenu i osuđivanje osobnih ponašanja, te stoga usmjeravaju ponašanje. Dobro nam je poznato da su ideje o pravednosti i pravdi temelj koncepta morala svakog društva.³⁷ Ali šta se smatra pravednim? I kako se dolazi do pravde kada dođe do kršenja društvenih normi? Naprimjer, u društvima u kojima opstaju patrijarhalne rodne kulture, a posebno u onima gdje se žene doživljavaju kao vlasništvo muškaraca, kršenje prevladavajućih rodnih normi može izazvati reakcije usmjerene na ponovno uspostavljanje prekršene norme. Kada se to kombinira s prihvatanjem fizičkog kažnjavanja kao oblika društvene kontrole, nasilno ponašanje prema ženama (i/ili djeci) može postati prevladavajući metod za ponovno uspostavljanje društvene kontrole.

Tradicije, historijske prakse i prevladavajuće vrijednosti u društvu mogu pojačati normativnu moć takvih moralnih stavova. Kao što jasno pokazuju istraživanja Connella i Messerschmidta, preferencije u vraćanju pravde oblikovane su moralnim preferencijama koje prevladavaju u društvenom okruženju. To znači da su moralne vrijednosti društva i grupni konsenzus snažni pokretači za jačanje legitimizacije nasilnog ponašanja koje se koristi za ponovno uspostavljanje rodnih normi i očuvanje hegemonijske muškosti,³⁸ jer su "one" učinile nešto pogrešno i zaslužuju to. U takvim slučajevima, sociokulturne norme su posebno rigidne u kritičkoj primjeni rodnog poretka na društvene odnose i definiranju podređenog položaja žena u odnosu na muškarce. To može biti dodatno pojačano patrijarhalnim religijskim ideologijama koje naglašavaju muški autoritet ili kontrolu i, s druge strane, žensku pokornost. Ova normativna uvjerenja, naprimjer, daju muškarcima pravo da kazne svoje supruge ako se ne ponašaju ispravno, a žene to obično prihvataju, što dovodi do situacije u kojoj je većina nasilja moralno opravdana jer počinitelji vjeruju da rade ispravnu stvar. Vrlo je važno naglasiti da suptilna dinamika moralnih prosudbi za opravdavanje takvih djela ne pripada ni jednoj specifičnoj religijskoj denominaciji niti bilo kojoj kulturi uopće, već postoje u svakoj.

Kulturološki diskurs o nasilju nad ženama ističe važnost preispitivanja moći i kontrole u patrijarhalnom društvu te, kako Arendtova tvrdi, nasilje nije

³⁷ William i Skyrms, *Evolution of Moral Norms*: 440.

³⁸ R. Connell i J. W. Messerschmidt, "Hegemonic Masculinity". *Gender & Society* 19 (2005): 830.

ništa više od najočiglednije manifestacije moći,³⁹ te se može utvrditi da proces diskurzivne reprodukcije nasilja i moći uključuje i drugačiji pristup tom diskursu. Tako, prema Arendtovoj, u kontekstu odnosa između pojmova nasilja i moći, ova dva pojma se nikako ne smiju izjednačavati jer su u svojoj suštini suprotni, drugim riječima, tamo gdje postoji nasilje, ne postoji moć.⁴⁰ Ovu tvrdnju Hannah Arendt sa sigurnošću možemo kontekstualizirati u našim potragama za sveobuhvatnijim uzrocima nasilja nad ženama u Bosni i Hercegovini.

Različiti sociokulturni faktori, uključujući toksičnu muškost i (neo)patrijarhalnu dominaciju, itekako su utjecali na oblikovanje i današnje *mainstream* kulture koja obitava “kroz muški identitet”. S tim u vezi, diskursi o nasilju nad ženama odražavaju način na koji se patrijarhat manifestira u svakodnevnom životu i u kulturi glavnog toka. Pierre Bourdieu navodi i objašnjava načine na koje patrijarhalne strukture utječu na društvene odnose i reproduciraju kroz kulturne prakse, te kako se dominacija muškaraca reproducira kroz društvene institucije, običaje, i svakodnevni život. Bourdieu smatra da muška dominacija nije samo biološki ili prirodni fenomen već je duboko ukorijenjena u kulturnim praksama i simboličnim strukturama društva. Bourdieuov koncept habitusa pokazuje kako su društveno usađeni obrasci ponašanja i misli internalizirani kod pojedinaca, što dovodi do prihvatanja muške dominacije kao “prirodnog” poretka stvari. On tvrdi da društvene institucije kao što su obitelj, obrazovanje i religija igraju ključnu ulogu u održavanju ove dominacije. Prema Bourdieu, simbolička moć je centralna u održavanju patrijarhalnih struktura, jer omogućava da se nejednakosti perpetuiraju kroz naizgled neutralne kulturne prakse.⁴¹ Jedan od važnih segmenata koje Bourdieu naglašava jeste kako i muškarci i žene nesvjesno prihvataju ove obrasce dominacije, što otežava njihovo preispitivanje i razbijanje. Kultura, jezik i simbolički sistemi danas često djeluju tako da učine mušku dominaciju nevidljivom i samorazumljivom. Ovo je jedna od bitnih socioloških kritika tradicionalnih rodnih odnosa koji se reproduciraju kroz generacije i u Bosni i Hercegovini.

Danas je općepoznato da medijske reprezentacije igraju važnu ulogu u stvaranju sociokulturnih pritisaka. Izloženost stereotipnim reprezentacijama isključivo jača vjerovanja u rodne stereotipe i podršku rodnim normama i u velikoj mjeri podstiče seksizam, različite vrste uznemiravanja i nasilja nad ženama. Kao što je već ranije potcrtano, u medijima su žene često predstavljene kao inferiorne u odnosu na muškarce. Studije u ovoj oblasti identificirale su tri

³⁹ H. Arendt, *O nasilju* (Beograd: Alexandria, Nova srpska politička misao, 2002): 35.

⁴⁰ Arendt, *O nasilju*: 45.

⁴¹ Bourdieu, *La Domination Masculine*: 57–58.

glavne karakterizacije žena u slučajevima rodno zasnovanog nasilja, i to: zla, luda i tužna.⁴² Lik “zle žene” opisuje žene kao namjerno zle, manipulativne i opasne *femme fatale*. Lik “lude žene” prikazuje ženu kao iracionalnu, ludu i nesposobnu da kontrolira svoju opsesiju, mržnju, emocije ili ljubomoru. Lik “tužne žene”, prema Douglasovoj, predstavlja ženu kao simpatičan lik, nekoga ko je potlačen, “žena koja pati”, ali se ovakve i slične karakterizacije često preklapaju i ne mogu se jasno razdvojiti. U popularnoj kulturi, posebno u žanrovima poput romantičnih filmova ili serija, nasilje se ponekad maskira kao “strastvena ljubav”. Likovi koji demonstriraju kontrolu, posesivnost ili agresiju mogu biti prikazani kao “muževni” ili privlačni, dok se ženska patnja minimizira ili opravdava kao dio “kompliciranog odnosa”.⁴³ Ovakvi prikazi mogu ojačati ideju da su ljubomora i kontrola normalni ili čak poželjni u ljubavnim odnosima.

U okviru medijske kulture, posebna pažnja posvećena je i danas stereotipnim, objektivizirajućim i seksualizirajućim reprezentacijama žena, koje prikazuju restriktivnu sliku složenosti ljudske psihologije, te kontinuirano i na različite načine stvaraju sociokulturne pritiske u svrhu usklađivanja sa već određenim rodnim ulogama odnosno rodnim stereotipima. Sociološki gledano, stereotip je uvriježena, kruta predstava i mišljenje o nekome ili nečemu, o nekom dijelu stvarnosti u kojoj ljudi djeluju, koja s vremenom postaje slije po zastupano viđenje (shvatanje) stvarnosti.⁴⁴ Nadalje, sociolozi se već dugo vremena služe ovim pojmom kako bi objašnjavali i analizirali različite vrste devijantnog ponašanja, naročito pri objašnjavanju uzroka i različitosti devijantnosti te analizi stereotipa kada su u pitanju rod i spolne uloge naprimjer u medijima, obrazovanju, radnim mjestima itd.

Rodni stereotipi se uglavnom razumijevaju kao krajnje pojednostavljeni koncepti stavova i ponašanja koja se smatraju “normalnim” i prikladnim za muškarce i žene u specifičnoj kulturi. Obično pokrivaju različite oblasti karakteristika ljudi, kao što su fizički izgled, osobine ličnosti, ponašanja, društvene uloge i zanimanja. Stereotipna vjerovanja o rodu mogu se podijeliti na deskriptivna (kako se percipira osoba određenog roda), preskriptivna (kako se smatra da osoba određenog roda treba biti i ponašati se) ili proskriptivna (kako se smatra da osoba određenog roda ne bi trebala biti i ponašati se).⁴⁵

⁴² S. Douglas, *Where the Girls Are: Growing Up Female with the Mass Media* (New York: Three Rivers Press, 2015): 14–15.

⁴³ Shepherd, *Gender, Violence and Popular Culture*: 112.

⁴⁴ Lavić, *Leksikon socioloških pojmova*: 677.

⁴⁵ Douglas, *Where the Girls Are: Growing Up Female with the Mass Media*: 65.

Važno je naglasiti da niti jedan obrazac stereotipa, pa tako ni rodni stereotipi, nikada ne mogu biti neutralni, jer njihovo korištenje uvijek uključuje i naše osobno razumijevanje i doživljaj stvarnosti, što je u velikoj mjeri iracionalno i nabijeno osjećanjima koja su povezana s njima. Olako odbacivanje i neozbiljno shvatanje ovih pojava, bez obzira na to koliko su pogrešni i neukusni, predstavljalo bi veliku pogrešku. Naročito imajući u vidu da su mediji izrazito utjecajne i moćne institucije te da su različiti medijski sadržaji prepuni stereotipa o ženama kojima se osnažuju različiti vidovi diskriminacije i potiče na nasilje nad ženama. Ozbiljan problem u kontekstu medija i njihove upotrebe rodni stereotipi jeste kada upotreba stereotipa postane medijski toliko naglašena da neutralizira svaku kritičku sposobnost recipijenta da “ne povjeruje” u medijski sadržaj.

Nadalje, smatra se da u osnovi problem stereotipa u medijima nije samo u kreiranju predrasuda i diskriminacije već da mnoštvo stereotipnih poruka i simbola u medijskim sadržajima neprestano nameće pitanje šta treba da bude uloga medija u jednom društvu,⁴⁶ pa tako i bosanskohercegovačkom. Jedna od važnih dilema današnjice jeste da li mediji trebaju služiti kao motor društva, pokušavajući konstruirati egalitarniju kulturu ili treba samo da prenose postojeće društvene vrijednosti, učvršćujući na taj način kulturne norme od kojih neke neminovno uključuju i stereotipnu predstavu naše stvarnosti. Mnogi kritičari i kritičarke medijske kulture smatraju da oglašavanja, odnosno reklame u velikoj mjeri stvaraju stereotipe koji se odnose naročito na žene. Pitanje stvaranja rodni stereotipa povezano je s raspravom da li reklame oblikuju društvene norme i vrijednosti ili ih jednostavno samo oslikavaju.⁴⁷

U ovom kontekstu, prevazilaženje rodni stereotipa uključuje neprestani napor u pronalaženju ravnoteže između komercijalne i “novoestetske” privlačnosti, pa samim tim i zarade, te isto tako masovne privlačnosti specifičnih kulturoloških stereotipa nasuprot vrijednosti kao što je poštovanje svakog pojedinačnog člana društva i tačnog i pravednog medijskog prikazivanja.

Jedna od najozbiljnijih posljedica kada je u pitanju uloga rodni stereotipa u medijskim sadržajima jeste govor mržnje, koji je prisutan na gotovo svim nivoima, od političkog, gdje različiti predstavnici vlasti često pogrđnim riječima i koristeći se negativnim stereotipima govore o ženama, zatim preko zabavne medijske sfere života, tzv. estrade, do individualnog, privatnog nivoa, gdje je dugi niz godina javnog i nesankcioniranog, a često odobranog govora

---

⁴⁶ L. A. Day, *Etika u medijima, primeri i kontroverze* (Beograd: Klub PLUS; Čigoja štampa, 2008): 473.

⁴⁷ Day, *Etika u medijima, primeri i kontroverze*: 474.

mržnje prema ženama i o ženama rezultira postojanjem širokog spektra stereotipa i predrasuda o ženama kod velikog broja muškaraca, naročito mlađe populacije. Važno je naglasiti činjenicu da je jedna od osnova na kojima počiva i funkcionira govor mržnje ustvari estetizacija mržnje.⁴⁸ Dakle, stvaranje situacije, pripremanje atmosfere u kojoj nasilje, mržnja, pa i sam zločin mogu funkcionirati kao “normalna stvar”. Estetizacija mržnje ruši ona moralna pitanja, kriterije i dileme koji bi inače bili blokada za nasilje. Procesom estetizacije “uvježbava” se odgovarajući (reduciran) moralni senzibilitet, odnosno zanemaruje se moralna dimenzija. Ova estetizacija kao mimikrirajući terminator “suvišnih” moralnih dilema i pitanja ukazuje na specifičnost aktuelnog stanja govora mržnje, tačnije njegove postratne fizionomije.⁴⁹ Nekada ga je teže prepoznati, govor mržnje prema ženama nekada mijenja boju (formu, retoriku, sadržaje, naglaske, ciljeve). Nadalje, stalno obnavljanje mehanizama rodnih stereotipa i predrasuda javlja se i kroz humoristički govor, kroz zabavne, *reality show* programe pogotovo, u medijskim sadržajima čijim recipijentima jeste snižen prag kritičnosti. Ovakve vrste medijskih sadržaja, nažalost, često podvrgavaju duh određenim oblicima postupanja, legitimiziraju ih i navikavaju na vjerovanje kako je normalno govoriti, misliti i djelovati na takav način.

Upravo način predstavljanja žena u javnosti, koje se kao takve doživljaju i u privatnoj sferi, za svoju rezultantu ima objektivizaciju žena, što predstavlja jedan od ključnih problema suvremenog bosanskohercegovačkog društvenog i kulturnog spektra. Objektivizacija se može definirati kao gledanje na žene ili tretiranje žena kao objekata. Raspravljajući o načinima na koje ljudi uopće mogu biti objektivizirani, Martha Nussbaum je za istraživanje ovoga fenomena ponudila njegovih sedam dimenzija: instrumentalnost (objekat se koristi za nečije svrhe); poricanje autonomije (objekat se tretira kao neko kome nedostaje samoodređenje ili autonomija); inertnost (objekat se tretira kao neko bez djelatnosti ili čak motiva za djelatnost i aktivnost); zamjenjivost (objekat nije stalan, na taj način se i tretira, vrlo lako može biti zamijenjen s drugima iste vrste); povredivost (granice ne postoje, objekti nemaju integritet, a granice je dopušteno narušiti); vlasništvo (mogućnost posjedovanja ili trgovine); poricanje subjektivnosti (osjećaji ili iskustva osobe se smatraju nečim što ne treba uzeti u obzir).⁵⁰ Ove dimenzije objektivizacije jesu ponuđene kao okvir za dublje razumijevanje kako pervazivna seksualna objektivizacija ženskih tijela u sociokulturnom kontekstu utječe na njihova iskustva i predstavlja rizike

⁴⁸ N. Čačinović, *Doba slika u teoriji mediologije* (Zagreb: Jesenski i Turk, 2001): 24.

⁴⁹ Čačinović, *Doba slika u teoriji mediologije*: 25.

⁵⁰ M. C. Nussbaum, “Objectification”. *Philosophy and Public Affairs* 24 (1995): 257.

i po njihovo mentalno zdravlje. U tom smislu može se reći da kulturna klima seksualne objektivizacije dovodi do internalizacije objektivizacije (gledanje na sebe kao na seksualni i podređeni objekt), što kao rezultat donosi niz psiholoških posljedica i rizika po mentalno zdravlje djevojaka i žena, a što utječe na već spomenutu internalizirajuću opresiju. Zbog sveprisutnosti ovakvog kulturnog ambijenta, objektivizacija može biti teško uočljiva ili izbjegnuta, a iskustva objektivizacije mogu biti percipirana kao normativna, pa čak i poželjna. Seksualna objektivizacija, u kojoj se žena svodi na seksualnu želju muškarca kako bi zadovoljio isključivo svoju seksualnu potrebu, može se smatrati podtipom objektivizacije te se često može pretvoriti i u samoobjektivizaciju i samoseksualizaciju.

U sociološkom smislu, seksualna objektivizacija žene ima za osnovu društvenu uvjetovanost kulture, sistema vrijednosti i obrazaca ponašanja a u kontekstu medijske kulture i kulturnih standarda o izgledu ženskog tijela koje je tema gotovo svih medijskih sadržaja. Jedan od razloga ovakvog shvatanja ženskog tijela leži u samoj logici kapitalističke proizvodnje i konstantnim širenjem tržišta, brzom obrtu kapitala i pokušajima da se podstaknu i zadovolje svi životni stilovi, ukusi i potrebe.

Objektivizacija žena ne predstavlja samo simbol ovih vrijednosti, sadržaj koji kreiraju dominantne grupe i ideologije već postaje sastavni dio društvenih praksi koje takve ideologije omogućavaju. U ovom kontekstu, važno je ukazati i na turbofolk kulturu koja je bila u najvećoj mjeri inicirana masmedijskim predstavljanjem ili još preciznije, instrukcijama medija u pogledu modernog načina života ali i rodnih uloga.

Medijski zaštitni znak ove scene jeste model pjevačice, naglašenog seksipilnog izgleda, koja se u medijskim nastupima zalaže za tradicionalne oblike obiteljske zajednice. Ovaj tip ženstvenosti se u medijima prikazuje kao neprikosnoveni *role model*, model uspjeha, prestiža, sretnog života, koje sve djevojke trebaju da priželjkuju, jer vodi u lagodan, luksuzan i uzbudljiv život, krunisan udajom za bogatog muškarca i nastavlja u još većem blagostanju obiteljskog života. Drugim riječima, dolazi do hiperprodukcije određenih ženskih imidža, i to upravo onih koji učvršćuju tradicionalne matrice u odnosima između žena i muškaraca. Ovdje je važno napomenuti da se žena pojavljuje isključivo kao medijski erotizirana i objektivizirana, dok se istovremeno prezentira kao izrazito podređena muškarcu kao simbolu, orijentirana ka statusu supruge i majke u svom privatnom životu. U tom smislu, uzimaju se u obzir vizuelne prezentacije i sadržaji nastupa ovakvih zvijezda, tekstovi pjesama koje izgovaraju i

njihovo pojavljivanje u medijima.⁵¹ Ovdje se u suštini govori o kontinuiranom procesu u kome su na ovakav način determinirane rodne uloge kao uzorni modeli ponašanja za mlade žene, kreirani od dominantne masovne kulture, imali i još uvijek imaju snažan utjecaj u bosanskohercegovačkom društvu.⁵² Prema riječima Katarine Luketić, u takvoj populističkoj turbofolk kulturi sretno su se spajali pornografski i patrijarhalni elementi, ženska prenaplašena seksualnost, muški, frajerski, potencijalno ratnički imidž. Nadalje, u društvima sa snažnim patrijarhalnim tradicionalnim obrascima, kakva su najvećim dijelom društva na Balkanu, naglašena seksualnost bila je moguća najviše zato što se ta kultura doživljavala i predstavljala kao paralelni svijet. Taj je svijet ustrojen prema muškim fantazijama, on je mjesto bijega od ratne stvarnosti, ali i bijega od krute patrijarhalnosti u raskalašenu patrijarhalnost, iz suspregnute dominacije u oslobođenu dominaciju, iz bračne atmosfere i veze muškarca uz jedno "ognjište" u atmosferu bordela i "šaranje" bez obaveza. U tom paralelnom svijetu povremeno je dozvoljeno da žene pjevaju o varanju, otimanju tuđih muškaraca ili svojoj seksualnosti, ali je tu riječ samo o fingiranoj emancipaciji, jer su i dalje žene određene tradicionalnom ulogom prema muškarcima, dok su njihovi mogući drukčiji identiteti zapravo negirani.⁵³ Na ovaj način, na djelu nije nikakva dekonstrukcija (rodnih) identiteta niti konstruiranje novih značenja i simbola, već se u suštinskom smislu cementiraju, ako ne i jačaju isti rodni stereotipi i rodno stereotipne naracije.

U nešto širem okviru, treba spomenuti i vrstu nasilja koja se prvenstveno odnosi na nasilje u medijskoj kulturi, koje se u sociološkom smislu izdvaja i prepoznaje kao "imaginativno nasilje".⁵⁴ Brojna istraživanja pokazuju kako je imaginativno nasilje u Bosni i Hercegovini stalno u porastu. Glavna i ozbiljna dilema jeste u kolikim stvarnim razmjerima i na koji način nasilje na filmu i u serijama koje su naročito popularne utječe na ponašanje ljudi. Ovo pitanje je veoma važno naročito zbog žena, jer su njihove stereotipne uloge takve da su one najviše podložne ili žrtve u scenama nasilja. Međutim, i ovdje je funkcija imaginativnog nasilja podložna društvenom, naročito kulturnom kontekstu, gdje je važno naglasiti da se medijska kultura opsesivno okrenula unakaženim,

⁵¹ Bez obzira na muške izvodače ove vrste muzike, koji su također popularni, daleko je više prisutno promoviranje imidža žene kao ključnog objekta i nositeljice ovoga tipa kulture.

⁵² Jasno je da nije samo turbofolk vrsta kulture koja emanira ovakav sistem vrijednosti, i drugi popularni muzički žanrovi također sadrže ovakve ili slične elemente, što 'garantira' komercijalizaciju, medijsku prisutnost i popularnost.

⁵³ K. Luketić, *Balkan: od geografije do fantazije* (Zagreb: Algoritam, 2013): 404.

⁵⁴ Katunarić, *Ženski eros i civilizacija smrti*: 272.

izubijanim, silovanim, mrtvim tijelima, najčešće ženskim. Masovno proizvedene televizijske serije o postignućima forenzičara u otkriću zločina, kao upozorenje da je društvo nadzora i kontrole nepobjedivo, zasnovane su na ideji o potpunoj dekompoziciji ženskog tijela. Obdukcije, sjećanje vanjskih i unutrašnjih organa, ulaženje u mikročelijske prostore tijela najsuvremenijim tehničkim pomagalima i znanstvenim saznanjima, govore o ljudskom pa i ženskom tijelu kao riznici naše prošlosti, sadašnjosti, mjestu rođenja, načinu ishrane, roditeljima, profesiji, seksualnim navikama, svim životnim aktivnostima žena.⁵⁵ Ovakvi medijski sadržaji, kao primjeri imaginativnog nasilja, pobuđuju indiferentnost emocija u njima i žensko tijelo gubi dignitet, sa ženskim tijelom se može sve uraditi, ono se može razložiti, rascijepati, u njega se ulazi i izlazi prema volji kamere ili nekog drugog tehničkog instrumenta i gubi veza sa subjektom kome pripada. Prema Katunariću, imaginativno nasilje predstavlja neku vrstu nadoknade za nasilja golemih razmjera ili nedostatak nasilja uopće te je ujedno i osnovni motiv za "imaginarni avanturizam", čime se djelomično uklanjaju osjećaji dosade i monotonije u suvremenom životu.⁵⁶

No ovim se ne iscrpljuje utjecaj imaginativnog nasilja, jer se prvenstveno ovdje misli na posljedice prikazivanja nasilja. Stimulativno djelovanje imaginativnog nasilja otupljuje osjetljivost ljudi prema nasilju i pretvara ih u pasivne posmatračke. Bez obzira na sadržaj koji je prikazan, bez obzira na to da li je prikazano nasilje stvarno ili simulirano, ono je udaljeno. Svrha medijskog nasilja je upravo da čovjeka udalji od bilo kakve angažiranosti. Ne samo da je tehnički nemoguće prenositi osjećaje, već samo sliku, česta izloženost prizorima nasilja ima zadatak otupiti osjećaje, odnosno, današnji *homo medialis* je sve manje sposoban reagirati na nasilje, i to na nasilje u zajednici kojoj pripada, uglavnom nad ženama. Također, imaginativno nasilje može ohrabriti recipijenta i da bude nasilan. On se na nešto uči, privikava se na nasilje, što je, drugim riječima, optimalan utjecaj imaginativnog nasilja da osobno probleme rješava nasiljem u svom privatnom životu, dok ostale probleme, koji uključuju nasilje većeg opsega i nije u sferi njegovog privatnog interesa i potrebe, prepušta na rješavanje drugima ili društvenim institucijama. U vrijeme globalnih komunikacija i brzog prenošenja slika i različitih narativa po cijelom svijetu možemo sebi priuštiti zabavu kakvu god želimo. Možemo gledati veoma skupe programe proizvedene najsuvremenijom tehnologijom. Nakon programa koji prikazuju nasilje, smrt, bolest i rat i koji nas na neko vrijeme mogu uznemiriti

---

⁵⁵ M. Kimmel, *The Gendered Society* (New York: Oxford University Press, 2011): 289.

⁵⁶ Katunarić, *Ženski eros i civilizacija smrti*: 273.

slijedi zabavni program s ćaskanjima do kasno u noć i tako se značenja i razlike ruše. Na slobodnom tržištu vremenskih termina za televizijsku emisiju snimak nekog bombardiranog grada mora da konkurira reklamama za svoje mjesto u programu zato što se postmoderni idiom prenosi svojom slobodom da "sakupi i pomiješa".⁵⁷ Na taj način su ljudi naučeni da bez kritičkog propitivanja postaju kogači potrošačkog društva i potrošačkog mentaliteta, da bez bilo kakvog propitivanja konzumiraju kulturne masovne sadržaje nasilja, šunda i kiča koji je nažalost postao tzv. kulturni horizont bosanskohercegovačkog društva. Pod tzv. narkotičkim djelovanjem ovakvih sadržaja masovne kulture nastaje čovjek čija čula otupljuju, atakovan slikovnom kulturom, kulturom momenta, brzim izmjenjivanjem informacija, slika, sadržaja, današnji moderni čovjek postaje imun na nasilje, na njegove različite pojavne oblike, jer ne može i nije u stanju u kratkom vremenu procesuirati tako mnogo slika koje se besmisleno i bezgranično smjenjuju. Relevantne analize fenomenologije nasilja obično pokazuju da svaki akt nasilja ili nasilna situacija proizlazi iz kombinacije dvaju ili više faktora. Ustvari, postoji nešto što se može nazvati mrežom nasilja koja je sve očitija, ali i gušća s porastom globalizacije, odnosno informacijske isprepletenosti međuljudskih odnosa. Zbog toga je vrlo teško smanjiti haotični intenzitet nasilja koji vlada danas. Međutim, najveća prepreka promjeni danas, čini mi se, leži u tome da mi sami ravnodušno prihvatamo nasilje, bez obzira na to da li je to samo djelomično, oklijevajući ili jednostavno zbog neznanja.

9.5. Zaključak

U društvenom i kulturnom ambijentu trivijalizacije i politizacije velikog broja ozbiljnih problema u bosanskohercegovačkom društvu te sveopćem osjećaju beznađa mnogih naših građanki i građana zajednički smo se složili da je jedan od ključnih zadataka nas iz različitih polja humanističkog i društvenog djelovanja upravo da vlastitim kapacitetima, ali i plemenitim osjećajima i namjerama prema zajednici kojoj pripadamo dublje i ozbiljnije promišljamo o stranputicama našeg društva, među kojima je nasilje nad ženama u Bosni i Hercegovini.

Prije svega, namjera mi je razjasniti zašto se fokusiramo na nasilje nad ženama i ulogu muškaraca kao počinitelja. Često se u Bosni i Hercegovini pojavljuju glasovi koji dovode u pitanje ovaj fokus. Najčešće se prigovori odnose na to da žene također zlostavljaju žene te da su muškarci također žrtve nasilja.

⁵⁷ J. Baudrillard, *Simulakrum i simulacija* (Novi Sad: Svetovi, 1991): 27.

Za početak, statistički podaci i kvalitativna i kvantitativna istraživanja opetovano pokazuju da je velika većina nasilja koje žene u Bosni i Hercegovini doživljavaju počinjena od muškaraca – uglavnom muškaraca koji poznaju žrtve i koja se često dešavaju u prostoru njihovog doma te danas u bosanskohercegovačkom društvu borba protiv nasilja nad ženama predstavlja legitiman cilj. Jedan od razloga definitivno leži u tome da je bosanskohercegovačko društvo još uvijek određeno patrijarhalnim, seksističkim i tradicionalističkim shvatanjem žene, njenih uloga i njenih mogućnosti. Biti žena u Bosni i Hercegovini znači biti suočena sa mnoštvom oblika kako direktne tako i simboličke diskriminacije, sistemske nevidljivosti i nejednakosti, strukturalne inferiornosti i potčinjenosti. Biti žena u Bosni i Hercegovini znači biti izložena stalnim izazovima, granicama ali i nužnošću njihovih pomjeranja. Zato je, između ostalog, razumijevanje navedenih socioloških i kulturoloških aspekata nasilja nad ženama ključno za identifikaciju i razumijevanje nasilja i nejednakosti uopće važno za razvoj politika, strategija i itekako intervencija za stvaranje jednog pravednijeg društva u kojem će, kako je već ranije kazano, društvo nasilja nad ženama, društvo svih drugih oblika nasilja i nejednakosti biti jednostavno neprihvatljivo.

Sociološki i kulturološki pristup nasilju nad ženama promišlja kako društvo konstruira, održava i mijenja rodne uloge, identitete i odnose moći među spolovima. Vrlo je važno naglasiti da i danas živimo u ambijentu u kojem društvo određuje šta to znači biti žena, šta to znači biti muškarac te se ovi koncepti, odnosno mišljenja, prenose i održavaju još uvijek i u medijskoj kulturi, s naglaskom na popularnu kulturu, u obrazovanju, obitelji i religiji.

Drugim riječima, sociološki i kulturološki diskurs o nasilju nad ženama razmatra nasilje ne samo kao individualni problem već kao društveno i strukturno pitanje koje proistječe iz dubljih nejednakosti i društvenih normi. Nasilje nad ženama se često posmatra kroz prizmu rodni nejednakosti, gdje su moć i kontrola nad ženama i njihovim tijelima institucionalizirani kroz ekonomske, političke i socijalne strukture. Društva sa izraženom rodnom hijerarhijom, kao što je bosanskohercegovačko, gdje su žene u većini slučajeva ekonomski zavisne od muškaraca, više su sklona nasilju nad ženama. Također, kultura i društvene norme u mnogim zajednicama implicitno ili eksplicitno podržavaju nasilje nad ženama, bilo kroz patrijarhalne vrijednosti, zakonske “rupe” ili društvene pritiske da žene ostaju u nasilnim odnosima. Ovakve norme, može se utvrditi, opravdavaju nasilje kao “privatno pitanje” ili kao dio tradicionalnih rodni uloga. Nasilje nad ženama i u popularnoj kulturi, što je analizirano u ovom poglavlju, često se prikazuje na način koji nadalje (re)oblikuje rodne

uloge, društvene stavove prema nasilju, bilo normalizacijom ili romantizacijom. Ovdje je važno zaključiti da popularna kultura igra dvostruku ulogu kada je riječ o nasilju nad ženama: s jedne strane, često ga normalizira ili trivijalizira, a s druge strane nudi platformu za kritičko ispitivanje i osnaživanje. Kako bi se ovi medijski narativi promijenili, neophodno je stalno preispitivati kako se nasilje prikazuje i kako ono utječe na širu društvenu percepciju rodne ravnopravnosti i položaja žena.

Vrijedi dodati da je urađeno mnogo istraživanja, projekata, studija i publikacija te da postoji veliki broj organizacija civilnog društva koje tretiraju ovu problematiku. No, bez obzira koliko bili uspješni u pojedinačnim slučajevima, kultura nasilja, naročito nasilja nad ženama, se održala i dalje postoji kao jedna od najvećih prijetnji bosanskohercegovačkom društvu. Jedan od razloga jeste u tome što i danas postoji dijapazon društvenih normi, očekivanog ponašanja, očekivanih odgovornosti, očekivanih predodžbi, stereotipa i predrasuda kao i društvenih praksi koje oblikuju ili utječu na nasilje nad ženama. Agresivnost, voajerizam, narcizam, vulgarnost, nekultura i glupost, nažalost, konstantno pozivaju ljude da uživaju u infantilnoj i degradiranoj slici samog sebe, bez poriva da se izade iz "sebe", iz svoje sredine, svoje grupe, svog roda, iz svog "odabira".

Na kraju, i suprotno gore navedenom, Judith Butler daje do znanja da, "kada se pitamo šta čini život življivijim, pitamo se o određenim normativnim uvjetima koji se moraju ispuniti kako bi život postao život. Dakle, postoje barem dva smisla života, jedan koji se odnosi na minimalnu biološku formu života, i drugi koji intervenira od samog početka, koji uspostavlja minimalne uvjete za življiv život s obzirom na ljudski život. Ovo ne podrazumijeva da možemo zanemariti puko življenje u korist 'življeg života', nego da se moramo upitati, kao što smo se pitali oko rodnog nasilja, šta trebaju ljudska bića kako bi održala i reproducirala uvjete svoje vlastite življivosti. Šta je naša politika, takva da smo na ma koji način mogući, istovremeno i konceptualizirajući mogućnost življivog života i uređujući njegovu institucionalnu potporu? Uvijek će biti neslaganja oko onoga šta ovo znači, a griješe oni koji tvrde da je za ovakvu posvećenost cilju neophodan jedan jedinstveni politički pravac. Međutim, to je samo zato što živjeti znači živjeti život politički, u odnosu na moć, u odnosu na druge, kroz čin preuzimanja odgovornosti za druge, kroz čin preuzimanja odgovornosti za kolektivnu budućnost."⁵⁸

⁵⁸ Butler. *Raščinjavanje roda*: 200.

Moguće je na kraju i reći da se nasilje nad ženama u Bosni i Hercegovini ne može i ne smije posmatrati samo kao problem između pojedinaca, kao "privatni problem", već kao sistemski problem koji proistječe iz duboko ukorijenjenih društvenih nejednakosti. Borba protiv nasilja nad ženama nije samo borba za prava žena već i za ljudska prava, pravdu i jednakost. To je zajednički izazov koji zahtijeva hrabrost, posvećenost i jedinstvo svih nas. Samo kroz kolektivne napore možemo stvoriti svijet u kojem svaka žena može živjeti bez straha i bez šutnje, sa dostojanstvom i, ono što je najvažnije, slobodom.

Bibliografija

Primarni izvori

- Babović, Marija et al. 2013. *Rasprostranjenost i karakteristike nasilja nad ženama u Bosni i Hercegovini*. Agencija za ravnopravnost spolova Bosne i Hercegovine.
- N1. *Stručnjak iznio alarmantne podatke: 40 posto svih ubistava u BiH je rezultat femicida*. 14. 11. 2023. Dostupno na: <https://niinfo.ba/vijesti/strucnjak-iznio-alarmantne-podatke-40-posto-svih-ubistva-u-bih-je-rezultat-femicida/> (pristupljeno: 1. 11. 2024).
- Organization for Security and Co-operation in Europe. 2019. *OSCE-ovo istraživanje o nasilju nad ženama u Bosni i Hercegovini: dobrobit i sigurnost žena. Bosna i Hercegovina: izvještaj o nalazima*.
- Vijeće za štampu i online medije u Bosni i Hercegovini. *Femicid: Neprihvatljiva stvarnost i neophodne promjene u Bosni i Hercegovini*. Dostupno na: <https://vzs.ba/femicid-neprihvatljiva-stvarnost-i-neophodne-promjene-u-bosni-i-hercegovini/> (pristupljeno: 27. 8. 2024).
- Sitnić, Admira, Amina Dizdar, Delila Hasanbegović Vukas. 2022. *Narandžasti izvještaj 7: Izvještaj o stanju ljudskih prava žena u Bosni i Hercegovini u 2021. godini*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- World Health Organization (WHO). 2013. *Global and Regional Estimates of Violence Against Women: Prevalence and Health Effects of Intimate Partner Violence and Non-partner Sexual Violence*. Dostupno na: https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/85239/9789241564625_eng.pdf?sequence=1 (pristupljeno: 27. 8. 2024).

Sekundarni izvori

- Arendt, Hannah. 2002. *O nasilju*. Beograd: Alexandria, Nova srpska politička misao.
- Bakić, Ibrahim. 1998. *Sociologija*. Sarajevo: Fakultet kriminalističkih nauka Univerziteta u Sarajevu.

- Baudrillard, Jean. 1991. *Simulakrumi i simulacija*. Novi Sad: Svetovi.
- Bourdieu, Pierre. 1998. *La Domination Masculine*. Paris: Editions du Seuil.
- Brownridge, Douglas A. 2009. *Violence Against Women Vulnerable Population*. New York: Routledge.
- Butler, Judith. 2005. *Raščinjavanje roda*. Sarajevo: TKD Šahinpašić.
- Connell, Robert W. i James W. Messerschmidt. 2005. Hegemonic Masculinity. *Gender & Society* 19: 829–859.
- Čačinović, Nadežda. 2001. *Doba slika u teoriji mediologije*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- David, Eric John Ramos, ur. 2013. *Internalized Oppression: The Psychology of Marginalized Groups*. New York: Springer Publishing.
- Day, Louis Alvin. 2008. *Etika u medijima, primeri i kontroverze*. Beograd: Klub PLUS; Čigoja štampa.
- Douglas, Susan. 2015. *Where the Girls Are: Growing Up Female with the Mass Media*. New York: Three Rivers Press.
- Harms, William i Brian Skyrms. 2008. *Evolution of Moral Norms*. U: *The Oxford Handbook of Philosophy of Biology*. Oxford: Oxford University Press.
- Herman, Judith. 1992. *Trauma and Recovery*. New York: Basic Books.
- Katunarić, Vjeran. 2009. *Ženski eros i civilizacija smrti*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Kimmel, Michael. 2011. *The Gendered Society*. New York: Oxford University Press.
- Lavić, Senadin. 2014. *Leksikon socioloških pojmova*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.
- Luketić, Katarina. 2013. *Balkan: od geografije do fantazije*. Zagreb: Algoritam.
- Nussbaum, Marta C. 1995. Objectification. *Philosophy and Public Affairs* 24: 249–291.
- Perez, Caroline Criado. 2019. *Invisible Women: Data Bias in a World Designed for Men*. London: Vintage.
- Pfau-Effinger, Birgit. 1998. Gender cultures and the gender arrangement – A theoretical framework for cross-national gender research. *Innovation: The European Journal of Social Science Research* 11: 147–166.
- Pfau-Effinger, Birgit. 2004. Socio-historical paths of the male breadwinner model – An explanation of cross-national differences. *British Journal of Sociology* 55: 377–399.
- Ray, Larry. 2011. *Violence and Society*. London: Sage.
- Schaffner Goldberg, Gertrude. 2009. *Poor Women in Rich Countries: The Feminization of Poverty Over the Life Course*. Oxford: Oxford University Press.
- Shepherd, J. Laura. 2013. *Gender, Violence and Popular Culture*. London: Routledge.
- Spahić Šiljak, Zilka. 2019. *Sociologija roda – feministička kritika*. Sarajevo: UNSA – TPO Fondacija.
- Touraine, Alain. 1998. *Postindustrijsko društvo*. Beograd: Plato.

- Wennerholm, Johansson, Carolina. 2002. *The 'Feminization of Poverty' The Use of a Concept*. Stockholm: Sida – Swedish International Development Cooperation Agency.
- Winters, Marianne et al. 1998. "Violence against Women". U: *Our Bodies, Ourselves for the New Century*. New York: Touchstone, Simon and Schuster Inc., 158–178.

X.
KNJIŽEVNI
DISKURSI

10. KANONSKA KNJIŽEVNOST I PRIKAZI NASILJA NAD ŽENAMA: ČITANJA S *OTPOROM* LEKTIRA ZA GIMNAZIJE I SREDNJE ŠKOLE U BOSNI I HERCEGOVINI

Ajla Demiragić

10.1. Uvod

Nasilje nad ženama složeni je transhistorijski i transkulturni fenomen prisutan u različitim oblicima patrijarhalnih kultura, odnosno patrijarhata kao društvenog poretka koji se kontinuirano razvijao u skoro svim povijesnim epohama.¹ U agonalnom patrijarhalnom društvu nasilje nad ženama² bilo je (a u mnogim društvima još je uvijek) transparentno i široko rasprostranjeno, duboko ukorijenjeno u kolektivnoj svijesti i normalizirano unutar rodnih odnosa. Stoga je ovaj vid nasilja, kao strukturalni i politički fenomen, uvjetovan kako ekonomskim tako i kulturnim faktorima.

Budući da je svaki književni tekst, kako uvjerljivo pokazuju kulturni materijalisti, ne samo jezički entitet već i ideološka snaga i aktivni sudionik historijskih zbivanja,³ književnost se može istraživati kao jedan od važnih

---

¹ Iako još uvijek nije utvrđen tačan povijesni trenutak nastanka patrijarhata, ono što je nedvojbeno je da je postojao u ranim civilizacijama u Mezopotamiji, u periodu razvoja poljoprivrede i uspona militarizma. Kako pokazuje Gerde Lerner, upravo će sve veća militarizacija utjecati na promjenu rodnog statusa i uloga te će muška kontrola nad seksualnim i reproduktivnim uslugama zarobljenih žena omogućiti razvoj patrijarhalnog modela muškog vlasništva nad ženama u "monogamnim" brakovima, na temelju kojih su se potom počele razvijati "krvne?" loze. O povijesnom razvoju patrijarhata vidjeti više u: G. Lerner, *The Creation of Patriarchy* (Oxford: Oxford Univ. Press, 1986)

² Hiljadama godina su običaji, religija i zakoni omogućavali mušku prevlast i moć i žensku podređenost muškarcu. Međutim, važno je istaknuti da patrijarhat nikada nije bio jednoobrazan sistem, pa tako čak ni u okviru istog kulturnog kruga sve žene nisu bile tretirane na istovjetan način. Primjerice, iako su sve žene u drevnoj Grčkoj bile u izrazito nepovoljnom položaju, ipak su postojale značajne razlike u pravima koje su uživale žene u pojedinim polisima.

³ Usporediti: Z. Lešić, *Nova čitanja: poststrukturalistička čitanka* (Sarajevo: Buybook, 2002): 81.

instrumenata kulture. Ona, posebice kroz obrazovni sistem, utječe na procese oblikovanja vizije stvarnosti zajednice i njenih društvenih normi i vrijednosti. Polazeći od ove premise, prikazi nasilja nad ženama u ovom poglavlju razmatraju se kroz književnost kao jedan od “pozadinskih obrisa” u kojem se mogu izolirati primjeri “simboličkog nasilja”⁴ ugrađenog u jezik i strukture književnih diskursa i predodžbe o nasilju nad ženama utemeljene na seksizmu i mizoginiji što doprinose održavanju specifičnog imaginarija koji tolerira i/ili opravdava rodno uvjetovane oblike nasilja, odnosno doprinosi njihovoj društvenoj normalizaciji.

Iako u polju književnosti postoje mnogobrojni narativi koji nude alternativna, neprisilna značenja spola, roda i seksualnosti, i kritički preispituju rodno uvjetovano nasilje, takva djela se uglavnom ne izučavaju u okviru nastave književnosti. Štaviše, u okviru školskih lektira i nadalje se čitaju kanonska djela svjetske književnosti u kojima se uglavnom perpetuiraju stoljećima stvarane stereotipne predodžbe o nasilju nad ženama kao pasivnim žrtvama. Ipak, imajući u vidu aktivnu prirodu svakog teksta, pa tako i tekstova obavezne lektire koji uglavnom nude tipizirane prikaze nasilja nad ženama, oni se ne mogu svoditi samo na plan napisanog. Naime, postoji i drugi plan teksta, koji je podjednako važan, ako ne i važniji, a to je plan recepcije. Budući da se svaki tekst ostvaruje u samom činu čitanja, upravo su dominantni načini čitanja ti koji omogućavaju da se problematične predodžbe o nasilju nanovo iščitavaju u starom ključu.

Stoga, kada se razmatra problematika prikaza nasilja nad ženama u kanoniziranim tekstovima književnosti, bitno je naglasiti da se stereotipni prikazi nasilja ne reproduciraju samo na planu teksta, već i kroz dominantne (stereotipne) prakse čitanja i tumačenja (pojašnjavanja gradiva), koje su posebice zastupljene u programima nastave književnosti. Nadalje, dublje istraživanje ove teme otvara čitav niz složenih pitanja i dilema. Nisu li prakse prisile (obaveze) čitanja propisane lektire ujedno i geste nasilja nad učenicima i učenicama? Da li je i jezik kojim su napisani (ili na koje su prevedeni) književni tekstovi, ali i onaj kojim se pokušava protumačiti tekst, nasilan? Pritom treba imati u vidu

⁴ Istražujući složeni fenomen nasilja u društvu, slovenački psihoanalitičar, filozof i teoretičar kulture Slavoj Žižek naglašava da *subjektivno* nasilje – koje proizvode društveni akteri, zli pojedinci, represivni aparat i fanatična gomila i koje je danas, posredstvom masovnih medija (možda) i previše vidljivo – zapravo generiraju dva tipa *objektivnog* nasilja: “simboličko” nasilje, koje je utjelovljeno u jeziku i njegovu nametanju određenog univerzuma značenja, i “sistemsko” nasilje, koje se odnosi na posljedice funkcioniranja ekonomskih i političkih sistema. Žižek smatra da je iznimno važno da se uoče obrisi pozadine, odnosno da se kritički istraže objektivni oblici nasilja jer upravo oni generiraju različite ispade subjektivnog nasilja. Usporediti: S. Žižek, *O nasilju* (Zagreb: Ljevak, 2008): 1–2.

da u našim školama još uvijek ne postoji obaveza korištenja rodno osjetljivog jezika, pa su mnoge pripovjedne instance u tekstu još uvijek gotovo isključivo muškog roda: pripovjedač, svi autori i autorice – pisac, svaki glavni lik – junak. I unatoč velikom broju lingvističkih studija i radova u kojima je pojašnjeno da *naš jezik govori* i da se u jeziku formiramo, mi i nadalje toleriramo tiraniju jednog (gramatičkog) roda nad ostalim rodovima.⁵ Da li su i sami postupci prikazivanja⁶ nasilja takvi da se mogu protumačiti (ili u procesu čitanja doživjeti) kao nasilni? Sve su ovo pitanja koja zorno svjedoče o sveprožimajućoj moći nasilja, te kako se u kulturi nasilja sve i svi mogu promatrati iz perspektive onoga/one koji/a trpi, odnosno čini nasilje.

10.2. Ciljevi i metodološki okvir rada

Poziv da napišem poglavlje knjige u kojem bi se nasilje nad ženama prikazalo iz vizure književnosti, i to posredstvom onih narativa koji se tradicionalno izučavaju kao lektire u okviru nastavnih aktivnosti programa srednjih škola na prostoru Bosne i Hercegovine, shvatila sam kao priliku da istražim ideje i mišljenja o ovoj temi i izoliram nekoliko ilustrativnih primjera prikaza nasilja koji bi ujedno bili podsticajni i za neke buduće rasprave i diskusije u učionici.

Na samom početku važno je istaknuti da je ova tema kod nas još uvijek sporadično i slabo istražena. Imajući u vidu koliko je često tema nasilja nad ženama obrađena, ne samo u okviru svjetske već i domaće književnosti, skoro da bi se moglo utvrditi kako je sistemsko teorijsko-kritičko zanemarivanje (ili izbjegavanje) promišljanja problematike prikaza nasilja nad ženama u književnosti onaj specifični vid simboličkog nasilja koji doprinosi jačanju opće nevidljivosti žena u kulturi i društvu. Prije skoro dvadeset godina problem kritičke recepcije književnih prikaza nasilja nad ženama detektirale su tada mlade teoretičarke književnosti u radovima koji su objavljeni u drugom i, nažalost, do danas posljednjem broju prvog bosanskohercegovačkog časopisa za ženske studije *Patchwork*. Tako je Maja Jašaragić, analizirajući novelu *Sunce* Alije Nametka – koja se, kako je navela autorica, “nalazila u većini programa kada je Nametkov opus bio obuhvaćen nastavnim planom i programom”⁷ – ukazala na

⁵ M. Katnić-Bakaršić, “Jezik i (de)konstrukcija roda”. *Forum Bosnae* 26 (2004): 67-116

⁶ O problemu prikaza nasilja kao svojevrsnog oblika nasilja vidjeti više u: N. Armstrong i L. Tennenhouse, ur. *The Violence of Representation: Literature and History of Violence* (London: Routledge, 1989).

⁷ M. Jašaragić, “Drugi i tijelo u procesu konstruiranja identiteta u noveli *Sunce* Alije Nametka: Ili otjelovljenost granica muških identiteta”. *Patchwork* (2005): 88-101.

problem kritičke recepcije ovoga narativa u kojem se eksplicitni opisi brutalnog fizičkog i seksualnog nasilja lika Saliha nad njegovom trudnom suprugom tumače kao “bezumna erotska strast”⁸ junaka koji je ujedno i “tragična žrtva jedne zagonetne, neuhvatljive snage koja je u njemu bila jača od njega samog” dok se sama novela ocjenjuje kao “vrhunac senzualne nabijenosti i estetski pročišćene erotike”.⁹

Istražujući književne prikaze silovanja, Edisa Gazetić je uočila da su “scene nasilja nad ženama prevazišle natuknice o obeščašćenom ženskom tijelu”¹⁰ te je, na primjerima kanoniziranih djela, poput *Tvrđave* Meše Selimovića ili *Mare milosnice* Ive Andrića, istraživala prikaze silovanja i nasilja nad ženskim tijelom ukazujući na problem reprezentacije silovanja kao užitka i ženske krivnje. Ova teoretičarka je u nastavku svoje karijere posvetila nekoliko radova¹¹ ovoj kompleksnoj temi te je, na tragu tih istraživanja, objavila i studiju pod naslovom *Nasilje nad ženskim rodnom u bosanskohercegovačkom (međuratnom) književnom diskursu* (2023).

Kao što sam već navela, tema književnih prikaza nasilja nad ženama je slabo istražena i knjiga Edise Gazetić za sada je jedina znanstvena studija na našem prostoru koja je posvećena ovoj temi. Isto tako, u BiH, ali i u susjednim državama, do sada nisu realizirana istraživanja posvećena temi rodno zasnovanog nasilja u okviru programa nastave maternjeg jezika i književnosti za srednjoškolsko obrazovanje. Osim priručnika naslovljenog *Zašto i kako o temi rodno zasnovanog nasilja u školskom programu u srednjim školama*¹² u kojem se, u okviru poglavlja posvećenog predmetu srpskog jezika i književnosti što

⁸ Jašaragić, “Drugi i tijelo”: 91. Autorica citira Muhsina Rizvića iz predgovora zbirke novela Alije Nametka *Trava zaboravka* (Sarajevo: Sarajevo Publishing, 1998): 11.

⁹ Jašaragić, “Drugi i tijelo”: 91. Autorica citira Dubravka Jelčića iz pogovora zbirke novela Alije Nametka *Trava zaboravka*: 357.

¹⁰ E. Gazetić, “Prizori silovanja u bosanskohercegovačkoj prozi”. *Patchwork*, 3–4 (2005): 118.

¹¹ Usporediti: Gazetić (2005; 2013; 2019). Ova autorica je objavila i rad u kojem je temu rodno zasnovanog nasilja razmatrala u kontekstu visokoškolskih ustanova. Vidjeti: E. Gazetić, “Užasi studiranja: akademska zajednica u službi mizoginije”. U: Z. Spahić Šiljak, J. Kovačević i J. Husanović, ur. *Uprkos strahu i tišini: univerziteti protiv rodno zasnovanog nasilja* (Sarajevo: UNSA, 2022): 191–199.

¹² Analizom realiziranom od početka 2016. do kraja 2018. godine, u okviru projekta “Nulta tolerancija na rodno zasnovano nasilje”, utvrđeno je da postojeći planovi i programi nastavnih predmeta za srednje škole u Srbiji uglavnom ne predviđaju temu rodno zasnovanog nasilja, niti samu temu roda u okviru koje je moguće baviti se nasiljem koje proizlazi iz trenutnih rodnih odnosa. Na tragu ovih nalaza, a pod okriljem Autonomnog ženskog centra, nastala je i navedena publikacija (T. Ignjatović, ur. *Zašto i kako o temi rodno zasnovanog nasilja u školskom programu u srednjim školama* (Beograd: AŽC, 2018).

ga je priredila Aleksandra Aksentijević, nude primjeri analize i obrade lektira za gimnazije bazirani na pitanjima vezanim za temu rodno zasnovanog nasilja nad ženama i djevojčicama, do sada je objavljen izvjestan broj radova u kojima se djelomice razmatra tema nasilja nad ženama u književnim djelima koja se izučavaju u okviru nastave književnosti u srednjim školama.¹³

Istraživanja koja su, pak, realizirana u znatno većem broju, a koja se indirektno nadovezuju na problematiku prikaza rodno zasnovanog nasilja, vezana su za analize rodne osjetljivosti čitanki. U Bosni i Hercegovini i državama iz susjedstva, u kojima se književnost izučava na crnogorskom, hrvatskom ili srpskom jeziku, nastao je veći broj analiza rodne osjetljivosti čitanki, te je objavljeno nekoliko priručnika posvećenih pitanju uvođenja rodne perspektive prilikom izučavanja književnosti te nekoliko studija posvećenih analizi rodnih stereotipa u čitankama i lektirama.¹⁴ U većini radova ukazano je na to da su mnogi udžbenici za jezik i književnost još uvijek prepuni rodnih stereotipa, da je u skoro svim udžbenicima i čitankama zastupljen znatno veći broj tekstova književnika i književnih kritičara i teoretičara, te da se u relativno malom broju slučajeva primjenjuje rodna perspektiva prilikom izučavanja književnosti. Osim ovih problema, u istraživanju realiziranom u BiH utvrđeno je da u okviru udžbenika namijenjenih za izučavanje jezika i književnosti i dalje dominiraju sadržaji koji podstiču reproduktivno mišljenje i da predviđeni zadaci ne zahtijevaju analizu, interpretaciju i sintezu, te se analiziranom sadržaju uglavnom pristupa iz jedne perspektive. Isto tako je uočeno da u većini udžbenika prevladava konzervativni svjetonazor u kojem je naglasak stavljen na dužnosti i poštovanje hijerarhije, a ne na slobodu izbora i ličnu odgovornost, te da se u okviru planiranih nastavnih aktivnosti analize sadržaja ne problematiziraju

¹³ Jašaragić (2005); Badurina (2009); Bečanović (2012); Kovačević (2016); Tuškan (2022); Kuvač-Levačić (2022); Alfirević Franić (2022).

¹⁴ Usporediti: Polić, M. i R. Polić, 1979; Baranović, 2000; Barada et al., 2004; Pasek, 2004; Baranović, Jugović i Dolan, 2008; Janušić, 2008; Baranović, 2011; Blažić, 2016; Bašaragin i Savić, 2016; Stakić, 2017. Na ovom mjestu posebno izdvajam studiju "Svilena koža i pileće srce" u kojoj autorica Jelena Stefanović analizira rodne stereotipe u šest romana iz lektira za osnovne škole i ukazuje na to kako se rodna neravnopravnost perpetuira, ali istovremeno nudi i konkretne načine na koje se odabrani romani mogu analizirati na časovima književnosti. U BiH su realizirana istraživanja kojima su obuhvaćeni udžbenici i sadržaji koji nisu isključivo vezani za predmet jezika i književnosti: istraživanje Udruženja Q "Analiza srednjoškolskih udžbenika o LGBTIQ pojmovima u Bosni i Hercegovini" (2010), istraživanje Fondacije CURE "Pogled iz drugog ugla: udžbenička politika i analiza zastupljenosti stereotipa u udžbenicima srednjih škola u Kantonu Sarajevo" (2016) te istraživanje *Obrazovanje u BiH: čemu (ne) učimo djecu? Analiza sadržaja udžbenika nacionalne grupe predmeta u osnovnim školama* (Sarajevo: Mas Media Sarajevo; Fond otvoreno društvo BiH, 2017).

teme kao što su patrijarhat, nasilje ili represija, već se sugerira prihvatanje tradicionalnih i stereotipnih rodnih uloga.¹⁵ To su svakako veoma bitni elementi analitičkog okvira pri analizi prikaza nasilja nad ženama u književnim djelima obuhvaćenim školskim programom.

Primjenjući feministički metod čitanja s otporom,¹⁶ za potrebe ovoga rada odabrana su kanonska djela svjetske književnosti koja su u programu obavezne i/ili preporučene lektire u okviru nastave književnosti koja se realizira u gimnazijama i srednjim školama na prostoru BiH,¹⁷ te su iz tog korpusa potom izdvojeni i interpretirani reprezentativni primjeri prikaza nasilja nad ženama.

Polazi se od pretpostavke da su u našim¹⁸ obrazovnim sistemima prilikom čitanja i tumačenja lektirnih sadržaja slabo zastupljeni rodno senzitivni pristupi,¹⁹ odnosno da su dominantni pristupi u okviru školskih aktivnosti uglavnom nekontekstualizirana i ahistorična, te rodno nesenzitivna čitanja “koja potpomažu perpetuiranje rodnih odnosa u kojem se ženski subjekt

¹⁵ Navedeno prema istraživanju *Obrazovanje u BiH*: 215–216.

¹⁶ Na tragu postavke o ponovljenoj lektiri i praksi čitanja kao žena koju je zagovarala Nirman Moranjak-Bamburać u *Retorici tekstualnosti* (Sarajevo: Buybook, 2003).

¹⁷ Zbog formalnog okvira i limita ovoga rada, na ovom mjestu nije moguće razmatrati složeno pitanje da li su i do koje mjere književni narativi koji se obrađuju tokom školovanja determinirani kanonom (o ovom pitanju vidjeti više J. Guillory, 1993; M. Hameršak, 2006). Prilikom selekcije narativa za interpretaciju u ovom radu odabrana su isključivo ona djela koja su dijelom tzv. zapadnog književnog kanona, budući da su samo te lektire zastupljene u sva tri nastavna plana i programa za jezik i književnost koji se paralelno realiziraju na prostoru BiH. Naime, prilikom inicijalnog istraživanja, ustanovljeno je da popisi obaveznih lektira za gimnazije i srednje škole nisu objavljeni (dostupni) na službenim web-stranicama nadležnih ministarstava te je poredbenom metodom dostupnih popisa na web-stranicama nekih gimnazija i srednjih škola i na temelju razgovora s pojedinim profesorima i profesoricama bos./hrv./srp. jezika i književnosti utvrđeno da se selektirani narativi izučavaju u sva tri programa. Svakako valja imati u vidu to da broj predviđenih lektira nije isti za sva usmjerenja i razine srednjoškolskog obrazovanja, jer se broj lektira (ali i pristup samom lektirnom štivu) određuje prema broju časova, ali i prema specifičnostima svakog programa.

¹⁸ Kao i svaka generalizacija, i ova je izrazito problematična i netačna. Usprkos statističkim podacima i izrazito nepovoljnim rezultatima do danas jedinog realiziranog PISA istraživanja iz 2018. godine, važno je istaknuti da u mnogim bh. školama nastavu iz jezika i književnosti izvode profesori/profesorce koji/koje u svom radu primjenjuju metode podučavanja i tumačenja književnosti što su se razvijale u okrilju kritičke i feminističke pedagogije i koji/koje svoje učenike i učenice podstiču da istražuju i razumiju rodnu problematiku i rodne aspekte književnog stvaralaštva. Ipak, na temelju ranije spomenutih istraživanja može se zaključiti da je primjena rodniha analiza i dalje rijetko/slabo prisutna u postojećim nastavnim programima.

¹⁹ Prilikom pretrage dostupnih baza nisu detektirani radovi u kojima se istražuju metode čitanja i tumačenja lektira koje se koriste u nastavi književnosti na našim prostorima.

re-konstruira kao submisivan, pasivan, slab, povezan s (iracionalnom) prirodom, nerazumljiv”.²⁰

Također se uzima u obzir i to da su narativi uvršteni u popis obaveznih lektira iznimno kompleksna književna ostvarenja koja su vješto napisana tako da i kompetentne čitatelje i čitateljice navodi da se “priklone” dominantnom glasu (koji je u odabranim narativima uvijek muški). Ali pored problema izazvanih različitim praksama čitanja, važno je ukazati na puno veći problem: problem nevoljkog čitanja lektira ili potpunog odbijanja da se čitaju djela koja se kroz sistem obrazovanja nameću kao obavezne lektire.²¹ U tom smislu, a u svjetlu spomenutih definicija, može se govoriti i o svojevrsnom inicijalnom, simboličkom nasilju samog nastavnog plana i programa.

10.3. *1001 noć nasilja nad ženama*: Stereotipni književni prikazi nasilja nad ženama u narativima “glavnoga toka” od antičke do postmoderne književnosti

Grčka filozofija, jevrejsko-kršćanska vjerska i kulturna uvjerenja i pravni propisi proistekli iz rimskog prava tri su primarna izvora mišljenja na kojima se organiziralo zapadno društvo i kultura. Iako uvjerenja proistekla iz judeo-kršćanske kulture nikada nisu bila statična, te su postojale raznorodne filozofske škole u antičko doba, a pravni sistemi su se nužno modificirali i prilagođavali povijesnim i društvenim okolnostima, sva tri velika izvora mišljenja smatrala su patrijarhat odnosno mušku superiornost i dominaciju muškaraca nad ženama prirodnom pojavom. Na ovim premisama se razvijala i kultura i svi oblici

²⁰ E. Buljubašić, “Vježba iz feminističke stilistike”, prvi put objavljeno u *Umjetnost riječi* 57 (2013): 3–4, navedeno prema tekstu preuzetom sa: <https://stilistika.org/stiloteka/analize/62-vjezba-iz-feministicke-stilistike> (pristupljeno: 20. 5. 2024).

²¹ Premda je u pitanju istraživanje učeničkih stavova prema lektiri u nastavi hrvatskoga jezika, načina pripreme za nastavne sate lektire i čitateljskih navika učenika koje je izvršeno u samo jednoj gimnaziji na prostoru grada Zagreba, prikupljeni podaci mogu biti donekle indikativni. Naime, 40% ispitanika i ispitanica izjasnilo se da uopće ne voli da čita. S druge strane, u 84,74% odgovora navodi se da su im znatno zanimljivija djela svjetske književnosti, dok su djela hrvatske književnosti negativno ocijenjena i okvalificirana kao “nerazumljiva”, “zatupljujuća” i “banalna” (usp. G. Novaković i I. Medić, “Lektira u srednjoškolskoj nastavi hrvatskoga jezika”. *Hrvatski g/2* (2011): 80. O problematici čitanja lektira vidjeti i: K. Grbeša, “Lektirna problematika i problematika čitanja kao ključni pedagoški i metodološki problemi današnjice”. U: *Zbornik eseja s predmeta Metodika nastave Hrvatskog jezika*, ur. T. Bednjanec; T. Čajić; K. Grbeša i T. Sarajlija (Zagreb: Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, 2021): 60–67.

umjetničkog izražavanja. Kao dio kulture koju su ove ideologije ovjekovječile, nasilje nad ženama se smatralo prirodnim izrazom muške dominacije.²²

Stoga, počevši od najranije usmene književnosti pa sve do narativa koji se danas stvaraju kao multimedijalna, elektronička književnost, u svjetskoj književnosti se “pohranjuju” potresna svjedočanstva ponižavanja, zlostavljanja i ubijanja žena. Starogrčka mitologija, iz koje će se postupno razvijati književnost zapadnog (evropskog) kulturnog kruga, obiluje mitskim predajama o incestu, silovanju, sakaćenju ženskog tijela i femicidu. Otmica feničanske princeze Europe, koju je Zeus “oplodio” u liku bijelog bika, nasilni i na prevaru sklopljeni brakovi između nejada i nimfi²³ i smrtnika, poput prisilnog braka između nimfe Tetide i kralja Peleja, ali i moćnih božica poput Demetrine i Zevusove kćeri Persefone koja je protivno svojoj volji postala supruga božanstva podzemnog svijeta, silovanje Filomele, kojoj je, nakon gnusnog čina u šumskoj kolibi, odsječen jezik kako ne bi mogla otkriti ime počinitelja zločina – samo su neki od primjera mitskih priča na kojima se utemeljila, a potom u dugom razdoblju nadograđivala i razvijala književnost na Zapadu.

Iako su teme otmice i seksualnog zlostavljanja žena i femicida široko zastupljene, ne samo unutar klasične književnosti, književni prikazi nasilja nad ženama se gotovo nikada nisu tretirali kao svjedočanstva koja optužuju one koji su takve zločine činili, ili barem kao uopćene osude nasilja, već su se tumačile u sklopu šireg prikaza ispunjenja nekog višeg (božanskog) plana. Ovi prikazi su se uglavnom koristili kao standardizirani opisi kojima su se iskazivali utvrđeni misaoni obrasci ili su postajali tropi, figure prenesenog značenja, sredstva za postizanje dramskog efekta, ili dinamički motivi priče u službi pokretanja radnje u polju zapleta ili raspleta. Paralelno s učestalim prikazima nasilja nad ženama, od antičke retorike, a potom posebice u okviru književnosti evropskog srednjovjekovlja, razvijao se veliki broj antifeminističkih toposa kojima se iskazivala i kroz jezik dodatno osnaživala mizoginija koja se također tumači kao jedan od vidova nasilja nad ženama. Žena je prikazivana kao stalni izvor tjeskobe, nezadovoljstva, i to tjeskobe izražene u samom jeziku. Izolirani su toposi kao što je topos žene kao nemira, žene kao obmane ili privida, dok se

²² Usporediti: V. Fox “Historical Perspective on Violence Against Women” *Journal of International Women’s Studies*, 4/1 (2002): 15.

²³ O rodno uvjetovanom nasilju nad nejadama i nimfama i ostalim nižerangiranim božicama antičkog svijeta vidjeti više u: S. Slapšak, *Antička miturgija: žene* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2013).

ženskost isključivo predstavlja kroz antagonizirane figure zavodnice/bludnice i majke-mučenice/svetice i vještice.²⁴

Važno je istaknuti da se od antičke književnosti pa sve do naših dana sistemski razvijao poseban tip monstrozne figure ženskosti, čedomorke i surove barbarke (strankinje, došljakinje). Ove figure su u većini književnih vrsta uglavnom ostajale ili plošni, sporedni likovi, ili su bile svedene na figure koje personificiraju ideju kazne, osвете, zle kobi ili prokletstva predaka. Kroz ovakve tipizirane prikaze književnost je kroz stoljeća aktivno sudjelovala u izgradnji kulture “samorazumljivog” i sveprožimajućeg nasilja nad ženama. Ujedno je važno istaknuti da je označitelj *žena* korišten uglavnom u negativnom značenju, te je s vremenom prihvaćen negativni imaginarij povezan s pojmom žena, koji postaje prazan označitelj koji se uvijek može dopunjavati novim negativnim značenjima.

Klasični narativi zastupljeni u programu lektire za srednje škole uglavnom potvrđuju i ilustriraju navedene teze. Homer slavnu *Ilijadu* otvara figurom zazivanja muze i najavom da će pripovijedati o srdžbi gnjevnog i posramljenog najvećeg grčkog junaka Ahileja kojemu je nanesena nepravda tako što mu je oduzeta mila Briseida. Zbog te nepravde Ahilej odbija da sudjeluje u daljnjim borbama na bojištu oko zidina Troje. No, za razliku od lijepe princeze Helene čija je otmica (navodno) i dovela do Trojanskog rata, doznajemo da je Briseida tek Ahilejev ratni trofej koji mu je vrhovni vojni zapovjednik Agamemnon oduzeo nakon što je morao da vrati vlastiti ratni plijen, Hriseidu, kćerku svećenika Apolonovog hrama Hrisa, kako bi umilostivio bogove.

I tako se otvara najslavniji spjev svih vremena. U prvom planu su “muke” Ahilejeve, ali i brige ostalih grčkih junaka kako da okončaju rat koji traje već deset godina, dok se duboko u pozadini priče o herojskim pobjedama i porazima “pohranjuje” pripovijest o ženskim tijelima kojima se plaćaju skupi ratni podvizi heroja.

Kako objašnjava Sarah Pomeroy, raspravljajući o patrijarhalnom kodeksu u starogrčkom društvu, u homerskoj Grčkoj žene su bile u doslovnom i prenesenom značenju pokretno *dobro* koje ima određenu vrijednost i stoga su

²⁴ R. Howard Bloch navodi nekoliko toposa antifeminizma, poput subžanrovskog toposa poznatog kao *molestiae nuptiarum* u kojoj se u vrlo oštrim tonovima prikazuju supruge kao uvijek nezadovoljne, zahtjevne, budalaste; potom tu je i topos žene buntovnice (fr. *riote*). (Autor ukazuje na to da je riječ *riote* u starofrancuskom značila kaos, uznemirenost, ali i da je referirala na tip poetskog diskursa koji je bio dijelom bogate tradicije nonsens poezije poput *fatras*, *fantrasie*, *sotie* i *farces*) i topos žene kao obmane/privida (R. H. Bloch, “Medieval Misogyny”. U: *Misogyny, Misandry, and Misanthropy*, ur. R. H. Bloch i F. Ferguson (Berkeley: University of California Press, 1989): 2–5.

se često tretirale kao nagrada, odnosno ratni trofej koji je uvećavao slavu (gr. κλέος) ratnika. Štaviše, veliki ratnici su dobijali više žena upravo zato što su žene simbolizirale *količinu* slave koju je ratnik stekao na temelju svog doprinosa u ratnom pohodu i junaštva.²⁵

I dok su se ratnici borili za slavu, a to je u starogrčkom društvu bio ujedno i jedini način da smrtnik za sebe osigura vječnost, odnosno da postane besmrtnan poput bogova, Homer u svom epu kontinuirano prikazuje kako je jedina svrha ženskog postojanja da služi muškarcu (kao supruga ili robinja) i rađa djecu. I budući da su junaci često ratovali, žene, čak i privilegirane kraljevske kćeri, vrlo su lako postajale ratni plijen.

Briseida, koja je Ahileju nepravedno oduzeta, postaje potom Agamemnonova robinja. O tome kako se osjećala "ljepoobrazna" robinja nakon što je prebačena u šator drugog junaka neće biti spomena. Tek mnogo kasnije u spjevu, kada žene budu oplakivale i naricale nad tijelom voljenog Ahilejevog prijatelja Patrokla, Briseida dobija priliku da u nekoliko stihova opiše svoje jade:

“A kad Briseju kći, Afroditi zlatici slična,
 Ugleda, oštrom mjeđu Patroklo gdje leži proboden,
 Padne na njega, te stane, naričući, noktima grepsti
 Grudi i nježni vrat i lica prekrasna svoja,
 Onda plačući žena progovori boginjam slična:
 ‘Oj ti Patroklo, meni jadovitoj premili vazda,
 Živa te ostavljah ja, iz čadora kadano idah,
 A sad te, narodna glavo, na povratku nalazim mrtva;
 Tako se meni vazda za nevoljom nevolja ređa!
 Muža, komu me daše i otac i gospođa majka,
 Pred gradom ugledah ja probodena oštro’rtom mjeđu;
 A tri mi premila brata od jedne matere porod,
 Danas mi dočekaše sva trojica propasti danak.
 Kad mi je ubio muža brzonogi junak Ahilej
 I grad božanskog Mineta razorio, plakati ti mi
 Ne dade, nego si meni govorio, vjerenom ženom.
 Da ćeš učinit božanskom Ahileju mene i sa mnom.
 Da ćeš u Ftiju poć, s Mirmidoncima proslavit svadbu
 Teško l’ te mrtva plačem, jer bješe mi ljubazan vazda!’

²⁵ S. Pomeroy, *Goddesses, Whores, Wives, and Slaves: Women in Classical Antiquity* (New York: Schocken, 2011): 16–32.

Tako plaćući reče, a žene jecahu za njom;
Reko bi, plaču Patrokla, al' svaka nevolju svoju."²⁶

U ovim stihovima ponuđene su tek šture naznake o njenom stradanju i patnji dok se u pojašnjenju, napomeni prevoditelja i komentatora Homerovog epa, ukazuje da se u stihu "grad božanskog Mineta" misli na Lirnes, te da je Minet bio Briseidin muž, odnosno da se Briseida zapravo jako mlada udala i da se zbog toga u spjevu oslovljava kao "djevojka"²⁷ iako je udovica.

U gore navedenim stihovima slavni antički pjesnik dozvoljava Briseidi da, u ritmu naricaljke, o sebi i svom usudu nešto kaže, i da cijeli životni put zaokruži jednim stihom: "Tako se meni vazda za nevoljom nevolja ređa!" To da je ženski život ništa više od nevolje, Homer dodatno potcrtava kada utvrdi da svaka žena, dok oplakuje Patrokla, oplakuje zapravo svoju nevolju.

Međutim, čak ni na ovom mjestu Briseida ništa ne govori o tome kako se osjeća ili što bi ona željela da bude. Ona ponizno prihvata sve što joj je "sudba" odredila. I upravo će ovaj lik ponizne, pokorne žene bez mišljenja postati uzorit model "ženskosti", dok će sve one koje se usude da ospore ili dovedu u pitanje jasni patrijarhalni poredak biti kažnjene ili oštro osuđene. Jedan od tih složenih ženskih likova, kao što je Klitemnestra, Homer tek usputno spominje kao brutalnu ženu koja je počinila jedan od najtežih zločina – *svirepo ubistvo muža*. I prije nego se ukratko prikaže kasnija razvojna faza ovoga lika u okviru starogrčke tragedije, važno je istaknuti sljedeće: premda se danas čudovišni ženski likovi uglavnom predstavljaju kao figure čedomorke, u antičkoj Grčkoj puno teži zločin bilo je ubistvo muža. Jer dok je nasilje nad ženom i djecom bilo posve oprirnodnjeno, dotle se ubistvo muža/supruga percipiralo kao "protuprirodan" čin radikalnog *barbarstva*. Ova borba za prevlast i očuvanje zakona oca i supruga bit će posebno razrađena u starogrčkim tragedijama.

Budući da su neke od tragedija uvrštene na popis obaveznih lektira za srednje škole, u nastavku će se ovaj sukob, koji se dramatično odvija i nasilno upisuje u tijela junakinja (dovoljno se sjetiti da je za svoj prijestup Antigonu kamenovana i ostavljena unakažena izvan zidina grada), u osnovnim linijama prikazati kroz lik Klitemnestre.

Kao što je dobro poznato iz mitološke predaje, tragični usud ove junakinje povezan je s prokletstvom obitelji Atrejevića, s kojom se Klitemnestra povezala udajom za Tantalovog potomka. Od antičkog doba ovaj lik je prikazan u

²⁶ Homer, *Ilijada*: 381. Navedeno prema tekstu preuzetom sa: https://lektire.skole.hr/wp-content/uploads/2020/01/homer_ilijada.pdf (pristupljeno: 15. 6. 2024).

²⁷ Npr. u I pjevanju *Ilijade*: 335–346; ili u IX pjevanju *Ilijade*: 638.

velikom broju tragedija, a interesovanje za njen život i sudbinu se nastavlja sve do danas.²⁸ Prema Euripidovoj tragediji *Ifigenija u Aulidi*, za koju se vjeruje da je nastala oko 408. g. pr. n. e., Klitemnestru, kćerku spartanskog kralja Tindareja i Lede i sestru slavne Helene, grčki vojskovođa Agamemnon je oženio i doveo na svoj dvor u Mikenu. No i ovaj brak sklopljen je izrazito nasilnim putem tako što je Agamemnon najprije brutalno ubio Klitemnestrinog prvog supruga Tantara II i njihovog malog sina, a Klitemnestru silovao i prisilno odveo na svoj dvor.²⁹ Nakon otmice Helene i pokretanja ratnog sukoba protiv Trojanaca, Agamemnon je svoju voljenu kćer Ifigeniju, koju mu je Klitemnestra rodila, doveo na Aulidu, pod izgovorom da je planira udati za slavnog heroja Ahileja, te ju je žrtvovao na oltaru Artemide, božice šuma i divljih životinja, nadajući se da će tom žrtvom osigurati povoljan vjeter koji je grčkoj floti trebalo da omogući da iz Aulide otplovi do Troje. Kada se, nakon osvajanja Troje, Agamemnon vratio na svoj dvor u Mikenu, sa sobom je doveo i trojansku kraljevnu Kasandru, koja je također najprije bila silovana u Atininom hramu nakon pada Troje, a potom dodijeljena Agamemnonu kao dio njegovog ratnog plijena. Sve to će biti razlozi zbog kojih je Klitemnestra, zajedno s ljubavnikom Egistom, ubila supruga i njegovu novu konkubinu Kasandru. Ova junakinja skončala je tako što su je njena djeca, poštujući zakon Oca, ubila kako bi osvetili očevu smrt.

I usprkos svim patnjama i zastrašujućim gubicima koje je doživjela, starogrčko društvo za ovu junakinju nije imalo previše razumijevanja. Nakon svega, ona je upamćena kao preljubnica, ona koja je uništila ugled i čast svog muža i, kao što je navedeno, počinila strašni zločin ubistva supruga.

Važno je istaknuti da se na motivu muške časti, u prvom redu časti supruga, a tek potom i časti oca, gradi temeljna priča starogrčkog društva.

²⁸ Klitemnestra je junakinja Eshilovih tragedija *Agamemnon* i *Žrtva na grobu*; pojavljuje se i u Sofoklovoj *Elektri* te u njegovim izgubljenim tragedijama *Ifigenija* i *Klitemnestra*, potom u Euripidovoj *Ifigeniji u Aulidi* i *Elektri*, Polemejevoj *Klitemnestri*, Pakuvijevoj tragediji *Dulorest*, u Akcijevoj *Klitemnestri*, Senekinu *Agamemnonu*. Hans Sachs napisao je 1554. dramu *Ubojita kraljica Klitemnestra*. Klitemnestrina je sudbina postala siže Racineove *Ifigenije* (1675) i Sartreovih *Muha* (1943). Ilse Langner napisala je tragediju *Klitemnestra* (1947), a Marguerite Yourcenar pjesmu u prozi *Klitemnestra ili zločin*. U Hrvatskoj je Marijan Matković napisao monodramu *Klitemnestra* (1972). Navedeno prema Domagoj Grečl, "Klitemnestra i prokletstvo Tantalida". *Latina & Graeca* 2 (2010): 39.

²⁹ Nakon što dozna za Agamemnonovu nevjeru, Klitemnestra ga u gnjevu podsjeća: "...Od svoje volje s tobom ja ne sklopih brak, već silom ti me ote prvom mužu mom kom Tantal bješe ime. Njemu zada smrt, dok dijete koje rodih s prvim mužem tim sa grudi trže meni, o tle tresnu njim." Navedeno prema Euripid, *Euripidove drame*, knj. 2, prev. Koloman Rac (Zagreb: Matica hrvatska, 1920): 35.

Upravo zato što je sve podređeno figuri supruga/oca, odluke o životima žena i djece uglavnom su donosili njihovi muški srodnici ili muževi. Budući da su oni, kako je već naglašeno, bili svojina muškaraca, svaki vid patnje i stradanja žene i djece, strogo uzevši, tretirao se kao direktni atak na čast onog muškarca kojem one/ona pripadaju. Tako se i radikalni vid nasilja nad ženama kao što je čin silovanja prvenstveno razmatrao u kontekstu posljedica na poziciju i čast (ugled) muškaraca.³⁰ Kako pojašnjava Harris, ukoliko je seksualno nasilje nad ženom ugrožavalo autoritet muškarca u njegovom domaćinstvu, kazne su bile izrazito stroge. S druge strane, ako je počinitelj nasilja seksualno napastvovao mladu ženu iz želje i bez namjere da je uvrijedi, prema njemu se postupalo blago sve dok je bio spreman brakom izbrisati sram i neugodu uzrokovanu njegovim postupcima.³¹ O tome zorno svjedoči i podatak da Grci u svom jeziku nisu osmislili zaseban pojam kojim bi označavali čin silovanja, već se koristio uopćen pojam *hybris*,³² kojim se, kako pojašnjava Harris, zapravo stavljao naglasak na gubitak časti supruga ili muških srodnika, a ne konkretne žrtve nasilja.³³ Stoga neka tumačenja Parisove otmice Helene sugeriraju da se otmica prije svega treba posmatrati kao ozbiljno kršenje običaja vezanih za poštovanje gostoprimstva i kao velika uvreda nanesena domaćinu, odnosno, da je Paris počinio zločin prije svega prema Menelaju, a ne prema samoj Heleni.³⁴

Premda je ovaj model mišljenja i opći sistem patrijarhalnih vrijednosti prenesen i na rimsko društveno uređenje, u odnosu na antičku Grčku žene u drevnom Rimu su živjele u povoljnijim uvjetima. Iako je u rimskom pravu postojao zakon – *jus corrigendi*, koji je dozvoljavao (ali i obavezivao) *pater familiasa* da “korigira” njemu podređene članove/članice obitelji uz upotrebu i

³⁰ Vivian Fox navodi da u većini zabilježene povijesti silovanje u braku nije bilo prepoznato i priznato i da je vjerovanje u pokornost supruge muževljevim seksualnim potrebama tradicionalna i široko prihvaćena kulturna zapovijed, koja se može pratiti do otprilike 1760. g. pr. n. e. kada je *Hamurabijev zakonik* predviđao kažnjavanje žene utapanjem, zbog odbijanja odnosa s mužem. Silovanje u braku prvi put je zabranjeno tek 1978. godine, kada je u državi New York usvojen zakon koji je zabranjivao prisilni spolni odnos sa strancem, poznanikom ili supružnikom. Usporediti: Fox, “Historical Perspective on”: 23.

³¹ E. M. Harris, “Did rape Exist in Classical Athens? *Further Reflections on the Laws about Sexual Violence*”. *Dike* 78 (2004): 78.

³² Kako pojašnjava MacDowell, *hybris* je oznaka za djelo koje pogađa drugu osobu i nanosi štetu i patnju. Istim pojmom u Sofoklovoj tragediji *Antigona* Kreont označava Antigonino odbijanje da se povinuje njegovoj zapovijedi o zabrani ukopavanja tijela njenog brata Polinika. MacDowell, “Hybris in Athens”. *Greece & Rome* 23/1 (1976): 28–29.

³³ Harris, “Did Rape Exist”: 66.

³⁴ T. Harrison, “Herodotus and the Ancient Greek Idea of Rape”. U: *Rape in Antiquity: Sexual Violence in the Greek and Roman Worlds*, ur. S. Deacy i K. Pearce (London: Duckworth, 1997): 190.

fizičkog nasilja, nisu svi Rimljani na isti način prakticirali ili koristili te i druge slične ovlasti, što se može vidjeti i na primjerima sačuvanih dramskih tekstova rimskih komediografa.

U slavnoj Plautovoj nedovršenoj komediji *Škrtac* (izvorno *Aulularia*, ponekad se prijevodi i kao *Komedija o ćupu*), koja se također nalazi na popisu obaveznih lektira, upravo je kroz prikaz lika rimskog plemića Eukliona opsjednutog potrebom da pod svaku cijenu sakrije, i tako zaštiti, slučajno pronađeni ćup s novcima, prikazan jedan od *patera familiasa* koji ne uspijevaju da nadziru i na ispravan način "korigiraju" njemu podređene članove i članice domaćinstva.

I ova, naizgled lepršava rimska komedija lika također se bazira na motivu nanošenja štete ugledu i časti, u ovom slučaju očinske časti. Za razliku od Grka koji, kako je već istaknuto, nisu imali riječ za silovanje, rimski propisi su ovaj vid prijestupa označili pojmom *stupro*, jer je rimski zakon nastojao da propiše jasne odredbe na temelju kojih je za svaki vid prekršaja mogla da bude presuđena i odgovarajuća kazna. A kako su djeca, osobito ona ženska, bila očeva svojina, tako je i svaki prekršaj prema njima značio ujedno i prekršaj u odnosu na ono što po zakonu pripada ocu. Međutim, kako nam ovaj dramski komad jasno pokazuje, počinitelj ovoga vida prijestupa je mogao da se relativno lako "iskupi" sklapanjem braka sa žrtvom.

Poznato je da je starogrčka komedija, a potom i nova rimska komedija, u dramski tekst rado transponirala scene iz svakodnevnog života, i to onih likova koji su po svojim osobinama, kako precizira Aristotel, isti ili slabiji od nas. Tako je i čin silovanja, kao jedna od (ne)zgoda iz svakodnevnog života, iskorišten kao dramski motiv odnosno *dramsko sredstvo* kojim se ostvaruju izvjesni učinci u polju zapleta, na razini peripetija ili kao način završetka predstave.³⁵ U ovoj komediji motiv silovanja, spomenut u nekoliko replika, u službi je postizanja komičkog efekta.

Kada Likonid, koji je najprije silovao (odnosno obeščastio tijelo) Euklionovu kćerku Fedru, dođe da od njega zatraži oprost i izmoli dozvolu da je oženi, do nesporazuma (koji ujedno proizvodi i komički efekt) dolazi upravo zato što, govoreći o blagu koje je bez dopuštenja uzeo, on aludira na nedozvoljeno općenje s Fedrom, odnosno na samu Fedru, dok Euklion misli na svoj

³⁵ Usporediti: K. F. Pierce, "The portrayal of rape in New Comedy". U: *Rape in Antiquity: Sexual Violence in the Greek and Roman Worlds*, ur. S. Deacy i K. Pearce (London: Duckworth, 1997): 177–178.

ćup sa zlatom.³⁶ U raspletu scene, kad se nesporazum otkloni, Euklion otkriva da je, obuzet svojim blagom, propustio i period u kojem je njegova kćerka bila trudna, pa čak i onaj u kojem se porodila. Način je to kako veliki komediograf dovršava karakterizaciju lika koji će postati jedan od omiljenih tipskih karaktera komedije.

A Fedra ostaje iza scene kao dio dekora, pozadine. O tome šta je ona osjećala i koliko je njoj cijela situacija bila smiješna, možemo samo da nagađamo. Na koncu, spomenuta scena je mogla da bude smiješna samo zato što je Fedra bila uspoređena, pa i izjednačena s ćupom.

Upravo će motiv silovanja žena postati jedan od često korištenih književnih motiva. Iz epohe u epohu bit će nanovo prikazivane scene silovanja i gotovo u pravilu će se odvijati u pozadini, u naznakama predstavljene uvijek kao način karakterizacije lika, kao efekt kojim se portretiraju "fine" psihološke nijanse.

Čak i u klasicima moderne književnosti, onim zaslužnim i bezvremenim djelima od kojih se neka već duže od pedeset godina redovito iščitavaju kao obavezne lektire, upisane su scene silovanja preko koji se u procesu čitanja "olako" prelazi baš zato što su umetnute kao "bočni" motivi, uglavnom u službi opisa atmosfere ili karakterizacije protagoniste ili nekog od muških likova. Tako se usputno spominjanje nasilja nad ženom može otkriti i u slavnom epistolarnom romanu istaknutog predstavnika njemačkog romantizma Johanna von Goethea. U jednom od pisama mladi Werther spominje slučaj pokušaja

---

³⁶ "...Likonid: Ne, bez tvoje volje ne! Al ja nju moram imati! A da će i biti moja, Euklione, vidjet ćeš!

Euklion: Ma odvući ću te na sud, tužit ću te, ako je odmah ne vratiš!

Likonid: A šta to?

Euklion: To što si mi ukrao!

Likonid: Ja? Ja tebi? Otkud? Što to?

Euklion: Je li Jupitera ti, ne znaš?

Likonid: Ne znam, ne kažeš li točno što sam ukrao!

Euklion: Žaru zlato tražim natrag, koju si mi, sam kažeš, odnio!

Likonid: To niti rekoh, niti skrivih!

Euklion: Poričeš?

Euklion: Žaru iz luga Silvanova, znaš ti! Vrati mi je! Spreman sam je s tobom napol dijeliti. Tat si, al i ja evo nisam krug! No? Vrati mi je, daj!

Likonid: Nisi krut, već si lud, kad mene tatom zoveš! Drugo sam, Euklion, ne nešto mislio u svezi sa mnom, znaš. Nešto značajno, i ako hoćeš, reći ću ti sve.

Euklion: Reci: jesi li mi ukrao zlato?

Likonid: Nisam, duše mi!" T. M. Plaut, Škrtač: 57. Dostupno na: https://www.gssjd.hr/wp-content/uploads/2010/11/lektire.skole_.hr_pdf_plaut_plaut_skrtač.pdf (pristupljeno: 3. 7. 2024).

silovanja i ubistva koje će počiniti jedan nesretno zaljubljeni mladi sluga na seoskom imanju, iskazujući ne samo razumijevanje već i duboko suosjećanje prema tragičnoj sudbini mladića i njegovoj ljubavi i patnji.³⁷ Navedeni prikaz zločina tipični je primjer kako se u književnosti nasilje nad ženom prikazuje isključivo u službi prikazivanja stanja odnosno psiholoških previranja lika i to kroz fokus i iskaz počinitelja zločina, čija je “patnja” temeljito dočarana, a sam zločin opravdan – jer su njegove namjere spram žrtve “vazda bile poštene”, a ona mu je već ranije “dopuštala sitne intimnosti” – dok se sam čin nasilja nad ženom dopisuje kao naknadna napomena: “vidim da sam zaboravio ispričati

³⁷ “Priznao je, štaviše, govorio je s nekim užitkom i srećom spominjanja, da je strast spram njegove gospodarice postajala u njega svaki dan sve veća, te na koncu nije znao što čini, ni ‘kud bi s glavom’, kako je sâm rekao. Nije mogao ni jesti, ni piti, ni spavati; u grlu bi mu zapinjalo – radio je što nije smio, zaboravljao što su mu naložili, kao da ga progoni zao duh, dok nije jedan dan – znajući da je ona u gornjoj komori, pošao za njom, zapravo ga je nešto povuklo za njom; pošto nije uslišala njegove molbe, htio ju je svladati silom; ne zna, veli, kako mu se to dogodilo, pa zaziva Boga za svjedoka da su njegove namjere spram nje vazda bile poštene i da nije ništa usrdnije želio nego da ga ona primi za muža i da proživi s njim svoj život. Pošto je tako govorio neko vrijeme, stade mucati, kao čovjek koji ima još nešto kazati, a ne usuđuje se izreći; napokon mi plaho prizna da mu je dopuštala neke sitne intimnosti i koliko mu je dopuštala da joj priđe. Dva-tri puta se prekidao i stao ponavljati najživlje prosvjede, da on to ne govori zato da bi nju ‘prikazao zlo’ (to su njegove riječi), nego da ju ljubi i štuje kao i prije, da nešto takvo nije prešlo preko njegovih usta i da to meni govori samo zato kako bi me uvjerio da nije sasvim poremećen i smušen čovjek... I tu, najdraži moj, ja počinjem svoju staru pjesmu, koju ću vječito pripijevati: da samo mogu tebi predočiti toga čovjeka, kako je stajao preda mnom i kako još sad stoji! Eh, da ti mogu sve pravo izreći, da osjetiš kako žalim i kako moram žaliti njegov udes! Ali dosta o tom; pošto poznaješ i moju sudbinu, pa i mene, znaš vrlo dobro što mene privlači svima nesretnicima, a naročito ovom bijedniku. Čitajući ponovo list, vidim da sam zaboravio ispričati konac pripovijesti, no taj se dade lako zamisliti. Ona mu se otimala; pridošao je njezin brat, koji ga je mrzio već dugo i htio ga maknuti iz kuće jer se bojao da bi s novom sestriinom udajom njegovoj djeci izmahnula baština koja im sada, dok je ona bez djece, daje lijepih nada; taj ga je brat odmah izgurao iz kuće i podigao o toj stvari toliku krik da ga gospodarica, sve da je i htjela, ne bi mogla opet primiti u službu. Sada je, veli, uzela opet drugog slugu, i kako se govori, radi ovoga se također zavadila s bratom; ljudi tvrde kao pouzdano da će ona poći za ovoga, no on je čvrsto odlučio da to neće doživjeti. Sve što ti pričam nije pretjerano, nije nimalo raznježeno, pače smijem reći: slabo, slabo sam ispričao, i grublje, pošto sam sve razložio našim uobičajenim pristojnim riječima. Ta ljubav, ta vjernost, ta strast nisu dakle nikakav pjesnički izum. Ona živi, ona je u svojoj najvećoj čistoći među onom klasom ljudi koju mi nazivamo neobrazovanom, nazivamo surovom. Mi, obrazovani, koji smo u zlo preobraženi! Čitaj pobožno ovu pripovijest, molim te. Danas sam miran, dok ovo pišem; vidiš po mojoj ruci da ne brčkam i packam kao inače. Čitaj, ljubljeni moj, i misli pri tom da je sve ovo ujedno i povijest.” J. W. Goethe, *Patnje mladog Werthera*: 63. Navedeno prema tekstu preuzetom sa: https://lektire.skole.hr/wp-content/uploads/2020/01/goethe_patnje-mladoga-wertherae.pdf (pristupljeno: 6. 7. 2024).

konac pripovijesti, no taj se dade lako zamisliti". Taj nasilan (lako zamisliv) čin Goethe opisuje u eliptičnom iskazu u kojem sve što doznajemo o žrtvi jeste da mu se "otimala" i da je potom "pridošao njezin brat".

Iako se naturalizam kao stilska formacija znakovito razlikuje od romantizma, u Zolinom *Žerminalu*, kao temeljnom djelu francuskog naturalizma, prikaz silovanja se predstavlja kao neupitan usud ženskog roda i žene kao pasivne žrtve koja bespogovorno trpi nasilje.³⁸ Ovakav prikaz se zadržao čak i u postmodernim djelima druge polovine 20. stoljeća, čak i u onim djelima za koja su interpretatori naglašavali da su naglašeno inovativna te da raskidaju s tradicijom upravo zato što portretiraju snažne ženske likove, kao u slučaju jednog od najpopularnijih romana hispanoameričkog magijskog realizma, velikoj postmodernoj sagi *Sto godina samoće* nobelovca Gabrijela Garsije Markesa. Tako se u rodno utemeljenim analizama ovoga narativa ukazuje na dodatnu, upozoravajuću, pa i zabrinjavajuću dimenziju tog djela iz vizure nasilja nad ženama: bili ženski likovi snažni ili slabi, oni su gotovo jednako prepušteni na milost i nemilost sveprisutnoj i sveprožimajućoj vladavini muškaraca, njihovim ćudljivim žudnjama i strastima, pri čemu se, kako se ističe, "seksualno nasilje nad ženama normalizira romantiziranim jezikom".³⁹ Takva nova čitanja proširuju se i na druga djela i druge suvremene autore, za koje se ističe da, pored ostalog, nude iskrivljeni i ni u čemu utemeljeni prikaz silovanja kao svojevrsne "romantične geste".⁴⁰

Premda su ovi narativi uglavnom prepoznati kao reprezentativna djela i istaknuti predstavnici stilskih formacija u kojima se razvijaju – što znači da su to, između ostalog, djela koja su i svojim postupkom i pristupom temama koje su obrađivali napravila znakovite pomake u odnosu na dominantne postupke prethodnih formacija – svi ovi narativi na isti stereotipni način prikazuju scene silovanja. Pripovjedna instanca u cijelosti kontrolira prikaz tog čina,

---

³⁸ "...Krepko je zgrabi, te je baci pod sušu. A ona padne nauznak na stara užeta i prestane se braniti, prije vremena podnoseći muškarca s onom nasljednom pokornošću, što pod vedrim nebom obara djevojke njena soja od samoga njihova djetinjstva." E. Zola, "Germinal": 64. Navedeno prema tekstu preuzetom sa: https://msscelic.wordpress.com/wp-content/uploads/2020/04/c5bderminal-e.zola_.pdf (pristupljeno: 10. 7. 2024).

³⁹ Y. Zheng, "Sexual Violence in One Hundred Years of Solitude". *The Onyx Review* 4/1 (2018): 29. O prikazu žena u narativima hispanoameričke književnosti vidjeti više u: D. E. Marting, *The Sexual Woman in Latin American Literature: Dangerous Desires* (Gainesville: University Press of Florida, 2001).

⁴⁰ Vidjeti npr. B. Younoszai, "Rape as a Romantic Affair: Male Fantasy Reflected in Novels by Carlos Fuentes, Gabriel García Márquez and Ian McEwan". *La Nueva Literatura Hispanica* 15 (2011): 31–55.

scene se prikazuju iz perspektive počinitelja zločina ili, kao u slučaju Zolinog romana, iz navodne neutralne (suzdržane) vizure posmatrača i naratora koji je izvandijegetski. Drugim riječima, ni klasična djela ni noviji “klasici”, barem na razini samog teksta, gotovo u pravilu ne odstupaju od diskursa normaliziranja i neutraliziranja različitih oblika nasilja nad ženama.

10.4. Usamljeni glas žrtve

Ipak, postoji barem jedan klasik u okviru lektira predviđenih u okviru nastave književnosti za niže razrede srednjih škola i gimnazija u BiH koji se “usudio” da ženskim likovima ponudi priliku i ukaže čast koja se do trenutka u kojem je djelo napisano (ali i stoljećima kasnije) dodjeljivala samo rijetkim, najznačajnijim antičkim junacima.

Božanstvena komedija je bez dvojbe jedno od najviše komentiranih i interpretiranih djela svjetske književnosti, pa ipak veliki broj osebujnih ženskih likova koje je Dante “okupio” u svom alegorijskom spjevu, kao i teme koje razmatra, a koje su i danas izvanredno aktuelne, iznova podstiče interpreatore i interpretatorice da otkrivaju nove slojeve tog teksta.

Ovaj veliki alegorijski spjev zamišljen je po uzoru na srednjovjekovne vizije putovanja kroz zagrobni svijet. Dobro je poznato da Dante u svom spjevu nudi kompleksnu sliku turbulentnih društvenih i političkih okolnosti razdoblja u kojem je živio. Stoga su nerijetko, pored slavni figura antičkog svijeta, prikazivane i duše njegovih suvremenika i suvremenica. Slučaj je to i s jednim od najblistavijih pjevanja *Pakla*, a u kojem Dante otvara temu preljuba i, indirektno, temu femicida.

Na početku V pjevanja Pjesnik stiže u drugi krug pakla u kojem susreće “četu” duša koje su tu smještene zbog “grijeha ljubavi”. I premda su tu i Semiramis i Dido, kao i lijepa Helena “što tolike jade prouzroči”, i Ahilej, “junak koji na kraju zbog ljubavi pade”,⁴¹ Pjesnikovu pažnju plijene dvije zagrljene duše “koje

⁴¹ Dante, *Pakao*: 37. Navedeno prema tekstu sa: https://lektire.skole.hr/wp-content/uploads/2020/01/dante_pakao1-5e.pdf (pristupljeno: 12. 6. 2024). Znakovito je da, pored ovih stihova, prevoditelj nudi pojašnjenje u kojem navodi da se “Ahilej zaljubio u Poliksenu, Parisovu sestru, ali je na dan vjenčanja bio iz zasjede ubijen” (Dante, *Pakao*: 37). Međutim, prema predanju, Poliksena je bila zavjetovana kao buduća Ahilejeva supruga i stoga s njom Ahilej nije mogao počinuti preljubu ili neki drugi vid grijeha ljubavi zbog kojeg bi ga Dante smjestio upravo u ovaj krug pakla. S druge strane, ovi stihovi otvaraju mogućnost i drugačije interpretacije, u kojoj se ovi stihovi referiraju na Ahilejevu (zabranjenu) ljubav prema Patroklu.

vjetar lako nosi”.⁴² U samo nekoliko slavni tercina Dante uspijeva prikazati srž ljudske strasti i ljudskog nasilja. Ovo pjevanje ostaje upamćeno upravo zato što prvi put u povijesti zapadnoevropske književnosti pjesnik daje glas ženi žrtvi nasilja, odnosno poziva je da mu ispričava svoju verziju priče. A priča je prastara: o ugovorenom braku koji se okončava u krvi, odnosno ubistvu supruge i njenog ljubavnika. Dante je ovu epizodu osmislio na temelju stvarnog zločina:⁴³ ubistva Franceske i njenog ljubavnika Paola. Ova slavna pripovijest otvara se stihovima u kojima Francesca, iako priznaje da je počinila preljubu, istovremeno sa strašću kazuje o svojoj velikoj ljubavi:

“Ljubav, što brzo nježna srca svlada,
zanese ovog da mi draži želi,
otete tako da još srce strada.
Ljubav, što ljubiti ljubljeno me veli,
zanese mene svim što njega krasi,
i još joj, eto, čari nisu sveli.”⁴⁴

Ovo nisu bili samo stihovi u kojima je iskazana oda ljubavi, već način da se žrtva jednog gnusnog ubistva pretvori u besmrtnu junakinju. Pjesnik od prvog trena ne krije da je duboko potresen ispoviješću žrtve i da silno suosjeća s njenom patnjom. I dok Francesca kazuje njihovu ljubavnu dramu, Paolo neprestano plače i ne govori dok Francesca objašnjava kako su, čitajući viteški roman o slavnom vitezu Lancelotu, koji je bio tragično zaljubljen u kraljicu Ginevru, suprugu kralja Artura, postali ljubavnici. I opet, Pjesnik je na njihovoj strani, grijeh opravdava i umanjuje tako što “krivicu” prebacuje na književni tekst koji ih je inspirirao da i sami poželes osjetiti slasti o kojima su čitali. Iako su na temelju teološke krivice ovi ljubavnici kažnjeni, prema tadašnjim vjerovanjima, vječni zagrljaj u kojem su “zarobljeni” nije prikazan kao strašna kazna.

U ovom pjevanju Dante otvara važna pitanja o tome što su granice ljubavi i koliko nas ljubav spašava ili kažnjava, ali istovremeno destabilizira odnosno propituje temeljne patrijarhalne rodne uloge tako što prikazuje nove

⁴² Stihovi glase: “Da mi je, rekoh, riječ prozborit kako sa onima u zagrljaju, koje, kako se čini, vjetar nosi lako.” Dante, *Pakao*: 38.

⁴³ Glavna junakinja Francesca da Polenta (ili Rimini), zaljubivši se u svog zeta Paola Malatestu, čini preljubu zbog koje ih je njen suprug nasilno ubio. Ovaj zločin se desio oko 1283. i 1285. godine.

⁴⁴ Dante, *Pakao*: 105.

modele/uloge ženskosti, ali, za patrijarhat možda i puno važnije – nove figure muškosti. Ne samo da ljubavnik stalno plače već je i najhrabriji od svih ahejskih junaka, kako nam Pjesnik otkriva, poginuo zbog ljubavi. I kada prođe kroz sve krugove pakla, i pročisti svoje grijeh, u raj u Pjesnika više ne može voditi pjesnik Vergilije. Jer u susret apsolutnoj Ljubavi, “koja pokreće sunce i ostale zvijezde”, može da ga povede samo Žena.

10.5. Umjesto zaključka: Nekoliko ‘ukošenih’ zapažanja o prikazu nasilja nad ženama

U ovom poglavlju razmatrani su prikazi nasilja nad ženama na primjerima reprezentativnih, kanonskih djela svjetske književnosti iz različitih književno-povijesnih epoha, a koja se čitaju kao lektire u okviru nastave književnosti u gimnazijama i drugim srednjim školama na prostoru BiH. Na temelju analize i interpretacija pojedinih scena, prizora, opisa ili načina portretiranja likova iz odabranih narativa, u radu se nastojalo ukazati na to kako su se, počevši od starogrčke i rimske pa sve do postmoderne književnosti, kroz medij književnosti nekritički prenosile patrijarhalne vrijednosti i ideje koje su opravdavale, a ponekad i osnaživale kulturu nasilja nad ženama. Ti i takvi prikazi, u kojima je nasilje nad ženama predstavljano kao “oprirodjena” i po sebi razumljiva pojava, doprinosili su i doprinose normalizaciji rodno uvjetovanog nasilja. U većini razmatranih prikaza ženski likovi su predstavljani stereotipno, najčešće kao infantilizirani subjekti kojima je potrebna muška zaštita, dok je sam čin nasilja prikazan iz vizure lika počinitelja kojem je uglavnom omogućena i prilika da opravda ili posve relativizira sam nasilni čin. Samo u jednom slučaju analiziranog korpusa nasilje je prikazano iz vizure žrtve.

Svi navedeni nalazi su više nego očekivani. Na temelju ove analize lako bi se moglo zaključiti da narativi koji su uvršteni na popis obavezne lektire podupiru rodne predrasude i na neprimjeren način prikazuju nasilje nad ženama, te da stoga nisu ni adekvatni književni tekstovi za učeničku populaciju. Međutim, budući da je jedna od osnovnih nakana ovoga rada bila da kroz odabrane primjere ukaže i na često zanemarene aspekte ili slojeve književnog teksta, a koji mogu biti važni u procesu razumijevanja složenog fenomena nasilja nad ženama, ovo poglavlje je primjereno zaključiti plediranjem da se uobičajene prakse čitanja lektirnog štiva nadograde novim interpretativnim strategijama. Jer kada se rodna analiza nadogradi pokušajem povijesne rekonstrukcije uvjeta u kojima su ovi narativi nastali, ali i kroz razmatranja književnih prilika u

kojima su nastali i samih konvencija žanra, čitateljsko iskustvo se nužno uslo-
žnjava te samim tim i osnažuje.

(Raz)otkriti da je književnost od njenog nastanka pa sve do 20. stoljeća
bila jedan od najvećih rasadnika rodnih stereotipa i mizoginije je važan prvi
korak. S druge strane, treba uočiti da su, pored svih onih kanonskih djela svjet-
ske književnosti u kojima su ženski neimenovani likovi “nijemo” trpjeli nasilje,
barem neki od velikana svjetske književnosti, poput Dantea u *Božanstvenoj ko-
mediji*, omogućili da spoznamo i nešto puno važnije: da je književnost i polje
pobune i otpora, da propituje, ponekad i podriva ustaljene modele mišljenja i
razumijevanja stvarnosti. Čitajući Danteove stihove mi već stoljećima slušamo
glas (barem jedne) žrtve i s nježnošću pamtimo njeno ime. I premda ju je Pje-
snik smjestio u *Pakao*, vjetar koji je, u čvrstom zagrljaju s voljenim muškarcem,
nosi lako, “prenosi” više od jednog značenja. A svaki put kada čitatelj i čitatelj-
ica izaberu da ne posegnu za ranije utvrđenim značenjem, književnost nanovo
postaje polje slobode i emancipacije.

Povijest nas uči (odnosno iz Povijesti možemo da naučimo) koliko se
sporo i teško mijenjaju rodni odnosi moći i ukida rodna asimetrija jer se patri-
jarhat nanovo uspostavlja u svakom novom društvenom uređenju i poretku.
Isto tako, “učiteljica života” nam kazuje da se poredak mijenja svaki put kada
ljudska vrsta izumi nove tehnike i tehnologije prenošenja poruka. Feministič-
ka borba za ravnopravnost, kao i borbe svih potlačenih manjinskih skupina
koje su se razbuktale u revolucionarnom žaru potkraj 60-ih i intenzivirale u
90-im *uljuljkale* su se u ideji da će nove tehnologije, internet, web, društve-
ne mreže napokon demokratizirati svijet i ukinuti milenijsku opresiju jednog
roda nad ostalim. Nažalost, umjesto ravnopravnijeg društva trenutno imamo
neupitan digitalni jaz između muškaraca i žena⁴⁵ i vještačku inteligenciju koja
je (za sada) rodno slijepa. Štoviše, svijet društvenih medija omogućio je razvoj
novih oblika rodnog nasilja, kako prenošenjem nasilnih slika i narativa, tako i
nuđenjem novih alata i kanala za provođenje nasilja putem pametnih telefona
i drugih elektroničkih uređaja. Ovaj tip nasilja je već prepoznat kao zaseban
vid nasilja i određuje se kao tehnološki potpomognuto rodno utemeljeno na-
silje (TFSV).⁴⁶ Istovremeno, zahvaljujući novim tehnologijama i aplikacijama,
i posredstvom nekih društvenih mreža, *kreirane* su nove (višemilionske) či-
tateljske (interpretativne) zajednice, koje (ponovo) u književnosti traže nove

⁴⁵ Usporedi OECD-ove podatke za 2022. Dostupno na: <https://www.oecd.org/en/topics/sub-issues/gender-equality-and-digital-transformation.html> (pristupljeno: 22. 8. 2024).

⁴⁶ Ovaj tip nasilja uključuje online seksualno uznemiravanje, *cyberstalking*, *sexting* prisilu, osetničku pornografiju i druge oblike seksualnog iskorištavanja na temelju slika.

odgovore na prastara (ali još uvijek aktuelna) pitanja. Upravo ove čitateljske zajednice populariziraju narative u kojima su nanovo ispisane priče i svih onih ušutkanih žrtava patrijarhalnog nasilja iz antičkog doba, poput Penelope, Medeje, Kasandre i Parisa. Mnoge od tih narativa napisale su autorice koje su se usudile da zarone u mračne dubine nasilnih događaja iz prošlosti i da iz naše stravične povijesti nasilja ponešto nauče. Glasom jedne od onih stotina malih zlostavljanih vodenih božica, koju je u svojoj pripovijesti o *Penelopi* oživjela blistava Margaret Atwood, završavam ovo promišljanje o nasilju:

“Voda se ne opire. Voda teče. Kada uroniš glavu u vodu, osetiš samo milovanje. Voda nije čvrsti zid, neće te zaustaviti. Ali voda uvek ide kuda hoće, i na kraju joj se ništa ne može suprotstaviti. Voda je strpljiva. Tiha voda brege roni. Zapamti to, dete moje. Zapamti da si jednom polovinom voda. Ako ne možeš da prevaziđeš neku prepreku, zaobiđi je. Tako voda radi.”⁴⁷

Bibliografija

Primarni izvori

- Atwood, Margaret (Atwood, Margaret). 2005. *Penelopijada*, prev. Bojan Vujin. Beograd: Geopoetika.
- Dante, Alighieri. *Božanska komedija. Pakao*, prev. Mihovil Kombol. Dostupno na: https://lektire.skole.hr/wp-content/uploads/2020/01/dante_pakao1-5e.pdf (pristupljeno: 1. 11. 2024).
- Euripid. 1920. *Euripidove drame*, knj. 2, prev. Koloman Rac. Zagreb: Matica hrvatska.
- Goethe, Johann Wolfgang. *Patnje mladog Werthera*, preveo Milutin Cihlar Nehaj. Dostupno na: https://lektire.skole.hr/wp-content/uploads/2020/01/goethe_patnje-mladoga-wertherae.pdf (pristupljeno: 1. 11. 2024).
- Homer. *Ilijada*, prev. Tomo Maretić. Dostupno na: https://lektire.skole.hr/wp-content/uploads/2020/01/homer_ilijada.pdf (pristupljeno: 28. 10. 2024).
- Marques, Gabriel Garcia. 2017. *Sto godina samoće*, prev. Nina Lanović. Zagreb: V.B.Z.
- Plaut, Tit Makacije. *Škrtač*, prev. Koloman Rac. Dostupno na: https://www.gssjd.hr/wp-content/uploads/2010/11/lektire.skole_hr_pdf_plaut_plaut_skrtač.pdf.pdf (pristupljeno: 12. 9. 2024).
- Zola, Emile. *Žerminal*, prev. Iso Velikanović. Dostupno na: https://mssclic.wordpress.com/wp-content/uploads/2020/04/c5bderminal-e.zola_pdf (pristupljeno: 26. 10. 2024).

⁴⁷ M. Atwood, *Penelopijada*, prev. Bojan Vujin (Beograd: Geopoetika, 2005): 45.

Sekundarni izvori

- Armstrong, Nancy i Tennenhouse, Leonard, ur. 1989. *The Violence of Representation: Literature and History of violence*. London: Routledge.
- Babić, Ines. 2020. *Prikaz rodno uvjetovanog nasilja u književnosti na primjeru romana Pirika Petre M. Andreevskog*, diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Badurina, Natka. 2009. Žene bez glasa: pravo na pobunu u hrvatskoj književnosti 19. stoljeća između liberalizma i nacionalizma. U: *Glasom do feminističkih promjena – Voicing feminist concerns*, ur. Renata Jambrešić Kirin i Sandra Prlenda. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Centar za ženske studije.
- Barada, Valerija et al. 2004. *Uostalom, diskriminaciju treba dokinuti!: priručnik za analizu rodnih stereotipa*. Zagreb: Centar za ženske studije.
- Baranović, Branislava, Ivana Jugović i Karin Doolan. 2008. *Kojega su roda čitanke iz književnosti?* Zagreb: Institut za društvena istraživanja, Centar za istraživanje i razvoj obrazovanja.
- Baranović, Branislava. 2000. *Slika žene u udžbenicima književnosti*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
- Bašaragin, Margareta V. i Svenka L. Savić. 2016. Rodnoosetljiva analiza čitanke za osmi razred osnovne škole za srpski jezik, srpski kao nematernji i mađarski jezik. *Zbornik Odseka za pedagogiju* 25: 75–97.
- Beard, Mary. 2017. *Women and Power: A Manifesto*. London: Liveright Publishing Corporation.
- Bečanović, Tajana. 2012. Kompozicioni principi Andrićevih pripovijedaka Anikina vremena i Mara milosnica. U: *Ivo Andrić – književnik i diplomata u sjeni dvaju svjetskih ratova (1925–1941)*: 91–117.
- Blažić, Agata. 2016. *Rodna (ne)ravnopravnost u obrazovanju*. Rijeka: Sveučilište u Rijeci.
- Bloch, R. Howard. 1989. Medieval Misogyny. U: *Misogyny, Misandry, and Misanthropy*, ur. R. Howard Bloch i Frances Ferguson. Berkeley: University of California Press, 1–24.
- Brownmiller, Susan. 1995. *Protiv naše volje*. Zagreb: Zagorka.
- Buljubašić, Eni. 2013. Vježba iz feminističke stilistike. Prvi put objavljeno u *Umjetnost riječi* 57. Dostupno na: <https://stilistika.org/stiloteka/analize/62-vjezba-iz-feministicke-stilistike> (pristupljeno: 20. 5. 2024).
- Fox, Vivian C. 2002. Historical Perspectives on Violence Against Women. *Journal of International Women's Studies* 4/1: 15–34.
- Gazetić, Edisa. 2005. Prizori silovanja u bosanskohercegovačkoj prozi. *Patchwork* 3–4: 118–127. Desires. Gainesville: University Press of Florida.
- Gazetić, Edisa. 2013. Zlostavljajući obrasci (patrijarhalne) kulture: strategija davanja i uzimanja života. *Zeničke sveske* 18: 16–24.

- Gazetić, Edisa. 2019. Ugovoreni (prisilni) brakovi u bh. književnosti i kulturi između dva svjetska rata. *Zeničke sveske* 30: 152–169.
- Gazetić, Edisa. 2023. *Nasilje nad ženskim rodnom u bosanskohercegovačkom (meduratom) književnom diskursu*. Tuzla: Maxi plus.
- Grečl, Domagoj. 2010. Klitemnestra i prokletstvo Tantalida. *Latina et Graeca* 2: 23–42.
- Guillory, John. 2023. *Cultural Capital: The Problem of Literary Canon Formation*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hameršak, Marijana. 2006. *Osnovnoškolska lektira između kanona i popisa, institucija i ideologija*. *Narodna umjetnost* 43/2: 95–113.
- Harris, Edward. 2004. Did Rape Exist in Classical Athens. Further Reflections on the Laws about Sexual Violence. *Dike* 7: 41–83.
- Harrison, Thomas. 1997. Herodotus and the Ancient Greek Idea of Rape. U: *Rape in Antiquity: Sexual Violence in the Greek and Roman worlds*, ur. Susan Deacy i Karen Pearce. London: Duckworth, 185–208.
- Ignjatović, Tanja, ur. 2018. *Zašto i kako o temi rodno zasnovanog nasilja u školskom programu u srednjim školama*. Beograd: AŽC.
- Janušić, Juliette. 2008. Analiza srednjoškolskih udžbenika za hrvatski jezik i književnost: primjer rodnog čitanja. *Metodički ogledi* 15/1: 61–80.
- Jašaragić, Maja. 2005. Drugi i tijelo u procesu konstruiranja identiteta u noveli *Sunce Alije Nametka*: Ili otjelovljenost granica muških identiteta. *Patchwork* 3–4: 88–101.
- Katnić-Bakaršić, Marina. 2004. "Jezik i (de) konstrukcija roda". *Forum Bosnae* 26: 67–116.
- Kovačević, Marija. 2016. *Likovi zlostavljanih žena u drami hrvatske moderne*, diplomski rad. Osijek: Fakultet Humanističkih znanosti Univerziteta Josip Juraj Strossmayer u Osijeku.
- Kuvač-Levačić, Kornelija. 2022. Emocijski narativi o traumi silovanja u hrvatskoj književnosti od 19. do 21. stoljeća. U: *Bosanskohercegovački slavistički kongres 3: Zbornik radova*, knj. 2, ur. Jelena Bavrka, Adijata Ibrišimović-Šabić i Edina Murtić. Sarajevo: Slavistički komitet, 199–220.
- Lerner, Gerda. 1986. *The Creation of Patriarchy*. Oxford: Oxford University Press.
- Lešić, Zdenko. 2002. *Nova čitanja: poststrukturalistička čitanka*. Sarajevo: Buybook.
- MacDowell, Douglas M. 1976. Hybris in Athens 1. *Greece & Rome* 23/1: 14–31.
- Marting, Diane E. 2001. *The Sexual Woman in Latin American Literature: Dangerous*. Gainesville: University Press of Florida.
- Matthews, Graham i Sam Goodman, ur. 2013. *Violence and the Limits of Representation*. London: Palgrave Macmillan.
- Moranjak-Bamburać, Nirman. 2003. *Retorika tekstualnosti*. Sarajevo: Bybook.
- Novaković, Goran i Igor Medić. 2011. Lektira u srednjoškolskoj nastavi hrvatskoga jezika. *Hrvatski* 9/2: 71–91.

- Paseka, Angelika. 2004. Udžbenici u Bosni i Hercegovini – kritička analiza. U: *Gender perspektiva u nastavi*. Sarajevo: Fond Heinrich Böll Regional Office.
- Pierce, Karen F. 1997. The portrayal of rape in New Comedy. U: *Rape in Antiquity: sexual violence in the Greek and Roman worlds*, ur. Susan Deacy i Karen Pearce. London: Duckworth, 163–184.
- Polić, Milan i Rajka Polić. 1979. *Dječji udžbenici o (ne)ravnopravnosti među spolovima*. Zagreb: Žena.
- Pomeroy, Sarah. 2011. *Goddesses, Whores, Wives, and Slaves: Women in Classical Antiquity*. New York: Schoken.
- Soldo, Andrea et al., ur. 2017. *Obrazovanje u BiH: čemu (ne) učimo djecu? Analiza sadržaja udžbenika nacionalne grupe predmeta u osnovnim školama*. Sarajevo: Mas Media Sarajevo i Fond otvoreno društvo BiH. Dostupno na: <http://www.promente.org/downloads/cemuucimodjecu.pdf><http://www.promente.org/downloads/cemuucimodjecu.pdf> (pristupljeno: 1. 11. 2024).
- Sommerstein, Alan. H. 2013. Rape and young manhood in Athenian comedy. U: *Thinking Men* ur. Foxhall Salmon. London: Routledge, 100–114.
- Stakić, Mirjana. 2017. Analiza istraživanja rodne osjetljivosti udžbenika za srpski jezik. *Nastava i vaspitanje* 66/3: 483–495.
- Stefanović, Jelena. 2017. *Svilena koža i pileće srce: Rodni stereotipi u romanima iz lektire za osnovnu školu*. Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova.
- Tuškan, Lucija. 2022. *Praksa nasilja nad ženama u hrvatskim srednjovjekovnim svetačkim legendama*, diplomski rad. Rijeka: Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci.
- Zheng, Yukin. 2018. Sexual Violence in One Hundred Years of Solitude. *The Onyx Review* 4/1: 29–34.

KADA SE KRITIČKI SAGLEDA DUGA POVIJEST NASILJA

ZAKLJUČAK

Ova knjiga nastala je kao rezultat znanstvene suradnje i istraživačkog rada skupine historičara/historičarki, pravnika/pravnica, sociologa/sociologinja i historičara/historičarki književnosti u okviru projekta "Nasilje nad ženama: Diskursi, perspektive, lekcije iz bh. povijesti". Osmišljavanje navedenog projekta rezultat je spoznaje da je, uprkos dugotrajnosti i višeslojnosti nasilja nad ženama u BiH, kao i brojnim izvorima u kojima se nasilje može detektirati, ova problematika bila marginalizirana u historiografiji. Znanja kojima se raspolagalo o ovome bila su fragmentarna te nije postojala nijedna studija koji bi ovo pitanje promatrala na komparativan način, u nekom dužem periodu. Da bi se otklonio taj nedostatak i ostvario doprinos na polju razumijevanja socio-kulturne povijesti BiH, istraživački tim koji je iznio ovaj projekt detektirao je, obradio i u okviru deset poglavlja predstavio različite oblike nasilja nad ženama u bh. povijesti, kao i odnos društva prema navedenom fenomenu od antičkog perioda do suvremenog doba. Kao članovi i članice akademske zajednice smatrali smo da je razumijevanje povijesne pozadine kulture nasilja, pogotovo nasilja nad ženama, kao i mehanizama koji ga održavaju i reproduciraju, važan preduvjet za otvaranje kvalitetnijeg dijaloga o nasilju nad ženama. Naime, eliminacija nasilja nad ženama danas je jedan od prioriternih ciljeva UN-a. No, vrlo je teško ovaj cilj operacionalizirati na nekom području ako se nema uvid u povijesne dimenzije nasilja nad ženama i njegovu tradicionalnu ukorijenjenost u ljudskom društvu. Ovom knjigom napravljen je značajan doprinos na popunjavanju te praznine, a zaključci do kojih se došlo u istraživanju mogu poslužiti kao osnova za pravljenje usporedbi s drugim sličnim studijama čiji broj je na globalnoj razini u stalnom porastu. O kakvim je, dakle, zaključcima

riječ? Kakav je njihov značaj na akademskom polju te zbog čega su oni važni u društvenim strategijama borbe protiv nasilja nad ženama?

Na prvom mjestu, ova studija nastojala je utvrditi u kojim vrstama izvora se susreću podaci o nasilju nad ženama. S obzirom na to da je riječ o zapostavljenoj temi u historiografiji, prvi korak članova i članica istraživačkog tima bio je pokazati da postoje primarni izvori o nasilju na tlu BiH. Važan doprinos ove monografije je u tome što je, osim na poznate objavljene izvore, ukazala i na brojne tekstove o nasilju nad ženama koji nisu bili poznati u historiografiji. Građa koja je korištena u monografiji predstavlja ogroman skup izvora čija je temeljna karakteristika višejezičnost. Korišteni su izvori na latinskom, osmanskome, njemačkom, engleskom, francuskom, bosanskom, hrvatskom, srpskom jeziku, kao i njihovim prestandardnim jezičkim idiomima. Nasilje nad ženama susreće se u narativnim izvorima, kao što su ljetopisi, putopisi i hronike. Ključni podaci pronađeni su u dokumentima koje su producirale administracije različitih država koje su uključivale teritorij današnje BiH, kao što su raznovrsni sudski spisi, protokoli, registri, izvještaji, uredbe, prijepiska administrativnih organa i slično. Kada je riječ o suvremenom dobu, kao značajan izvor korištena je štampa, na osnovu koje se pisalo o medijskom diskursu o nasilju, ali i intervjui, egodokumenti, odnosno ispovijesti pojedinih žrtava nasilja. Kao važan izvor poslužili su pravnička literatura i dokumenti, kako oni koje se odnose na rasprave nastale u okvirima predmoderne jurisprudencije, tako i suvremeni dokumenti međunarodnoga prava. Kada je riječ o antičkom periodu, korišteni su i umjetnički prikazi nasilja nad ženama, epigrafski spomenici, kao i sačuvani artefakti koji govore o kulturi nasilja, kao što su, naprimjer, okovi. Kada je riječ o suvremenom dobu, izvori su dodatno diverzificirani te su autori pojedinih poglavlja ove knjige imali u vidu književna djela, ali i manifestaciju kulture nasilja na filmu, u digitalnim zapisima i na društvenim mrežama.

Identificiranje dijelova o nasilju nad ženama u navedenim izvorima bilo je izuzetno važno budući da je pokazalo da je ova tema zabilježena u povijesnim izvorima. Ako bi se čitala neka tradicionalna historiografija, u kojoj je nasilje nad ženama bilo na margini interesa, mogao bi se steći dojam da o ovome i nema mnogo podataka. No, ovo istraživanje pokazalo je upravo suprotno. Brojni izvori postoje. Oni su, doduše, višejezični, rasuti, i potreban je timski napor kako bi bili identificirani. Tim istraživača/istraživačica koji su i autori/autorice poglavlja ove knjige to je učinio te se u pojedinim poglavljima mogu pronaći konkretna mjesta o nasilju nad ženama. No, važno je ukazati na to da postoji jako veliki disbalans u istraživačkim mogućnostima koje se nude

u navedenoj građi. Naime, kada je riječ o starijoj povijesti, mnogo je manje podataka o nasilju nad ženama. Zbog toga je svaki podatak koji se pronade posebno značajan. Kada je riječ o teritoriji BiH, tek od 18. stoljeća, pogotovo od njegove druge polovine, možemo govoriti o relativnom obilju građe o nasilju nad ženama. Naime, stjecajem okolnosti upravo iz tog razdoblja, a riječ je o osmanskom periodu, postoje sačuvani brojni sudski spisi, protokoli, državni registri, pravnička literatura, kao i narativi koji sadrže vrijedne podatke o nasilju nad ženama. Dakako, u kvantitativnom i kvalitativnom pogledu najviše zabilježenih podataka o nasilju nad ženama zabilježeno je u suvremenom dobu.

Drugi važan zadatak bio je identificirati vrste nasilja nad ženama koje se spominju u navedenim tekstovima. Kao prvi izazov, pred nama se našao problem definiranja nasilja nad ženama, kako bi bilo jasno kakvu vrstu podataka tražimo u navedenoj građi. Kao zajedničko polazište, odlučeno je da pod nasiljem promatramo različite oblike nasilnih postupaka i ponašanja čije su štetne posljedice trpjele žene, uključujući brojne vidove fizičkog, verbalnog, psihološkog, seksualnog i ekonomskog nasilja. Članovi i članice tima su ohrabreni da kao polazište uzmu prepoznatljive oblike nasilja, na najširoj ravni, koji su u skladu s onim što se susreće u suvremenim diskursima o nasilju, kao što su stručna literatura, definicije koje su dala tijela UN-a i WHO-a, ali da ne budu "zakovani" navedenim pojmovima te da nastoje vidjeti na koji način su u prošlosti bili prepoznavani određeni slučajevi u kojima je žena bila predmet nekog nasilnog postupka. Bio je to rezultat spoznaje da su se različita društva, u cjelini gledano, na različite načine odnosila prema nasilju te da pojedini oblici nasilja, koje mi danas prepoznajemo kao takve, nisu nužno bili prepoznati kao nasilje u različitim kulturama koje su u povijesti egzistirale na današnjoj teritoriji BiH.

Utvdili smo da je nasilje nad ženama dugotrajan fenomen koji se provlači kroz sve periode koji su bili predmet istraživanja. Nije bilo moguće svaku formu nasilja utvrditi u svakom periodu na jednak način zbog slabije očuvanosti primarnih izvora za starija povijesna razdoblja. Uprkos tome, uz navođenje konkretnih primjera, uspjeli smo potvrditi da je fizičko i seksualno nasilje pojava koja se odvijala u periodu dužem od dva milenija. Naime, ovo istraživanje počinje analizom građe o nasilju nad ženama u rimskom periodu te se najstariji podaci o nasilju nad ženama koji se spominju odnose na treće stoljeće pr. n. e. Ovo istraživanje utvrdilo je da je nasilje bilo važan element rimskog imperijalizma te da se u rimskom periodu fizičko i seksualno nasilje dešavalo već prilikom osvajanja provincije Ilirik, odnosno kasnijih provincija Dalmacije i Panonije. Žene su trpjele nasilje u vojnim pohodima, a kao rezultat

navedenih akcija mnoge su žene bile porobljene te su se susretale s različitim vidovima degradacije i brutalnosti. Koliko je bila teška sudbina pokorenih naroda i porobljavanje s kojim su se susretali, na živopisan način ilustrira podatak da su brojne žene počinile samoubistvo ili su ih ubili njihovi bližnji, muškarci, kako ne bi dopale ropstva. Dešavalo se to u vrijeme osvajanja, kao i prilikom pacifikacija koje je provodila rimska vojska. Osim toga, utvrđeno je da su žene u antičkom dobu nasilje trpjele kao robinje i kao žrtve pljačkaških napada. Nažalost, stanje izvora je takvo da nije dozvoljavalo donošenje preciznijih zaključaka o obiteljskom nasilju.

Nasilje nad ženama provođeno je i na području srednjovjekovne Bosne. Nije moguće utvrditi neprekinuti kontinuitet spirale nasilja od antičkog to srednjovjekovnog vremena te se u drugom poglavlju ovoga rada odmah prešlo na primjere iz kasnog srednjeg vijeka. Ukazano je na oskudnost izvora, ali su i pored toga pronađeni važni primjeri koji ukazuju na različite oblike nasilja nad ženama. Ovo poglavlje prikazuje primjere ubistva žena, kako onih iz društvene elite, tako i iz nepriviligiranih društvenih skupina. Bosanska srednjovjekovna povijest poznaje tako i jedan slučaj ubistva kraljice, koja je stradala u borbama za moć, nakon perioda provedenog u zatočeništvu, kao i slučaj kada je u Ugarskoj došlo do ubistva bosanske princeze, nakon što je bila regentkinja svojim maloljetnim kćerima. Fizičko nasilje uspješno je ustanovljeno u obiteljskim okvirima, kao i u različitim razbojničkim napadima. Žene su bile često te koje su čuvale kuću i stoku, što ih je posebno ugrožavalo u slučaju razbojničkih napada. Malobrojni su podaci o verbalnom nasilju, što može ukazivati na to da ono nije u dovoljnoj mjeri shvaćano ozbiljno da se zbog njega pokrene proces pred organima vlasti. Nasilje nad robinjama ogledalo se u samom ropskom statusu, ali i u nasilnim epizodama njihovog porobljavanja. Uporedo s tim, istaknuto je da je ropstvo predstavljalo zakonit društveni odnos u srednjem vijeku, u Bosni i izvan nje, kao i da su robinje porijeklom iz Bosne završavale često na različitim destinacijama širom Mediterana. Analiza primarnih izvora je pokazala, također, da su žene dolazile u ropski status i prilikom upada osmanskih trupa, kao i odlukom muškog člana obitelji. Osim navedenog, ovo poglavlje raspravlja o mogućnostima za prepoznavanje i izučavanje institucionalnog i socioekonomskog nasilja u srednjovjekovnoj Bosni, kao i limitima koji u tom pogledu stoje pred historičarima i historičarkama.

Različiti vidovi nasilja nad ženama susreću su i na području osmanske Bosne. Ovo istraživanje je pokazalo da postoje sačuvani brojni primarni izvori iz kojih se vidi da su mnoge žene trpjele tjelesno, verbalno i psihološko nasilje unutar svojih obitelji te da su navedeni podaci zabilježeni u osmanskim

sudskim i administrativnim spisima, koji su najvećim dijelom neobjavljeni i nepoznati javnosti. Ovaj dio knjige sadrži rezultate istraživanja o silovanju kao najekstremnijem vidu seksualnog nasilja nad ženama, otmicama djevojaka i udatih žena, podatke o tjelesnom nasilju kojem su žene bile izložene u banditskim napadima, kako u svom domu, tako i na javnim površinama, ali i slučajeve ubistava žena i djevojčica. Dokazano je da je nasilje nad ženama pogađalo žene koje su pripadale različitim vjerskim, socijalnim, starosnim i etničkim kategorijama. Žrtve nasilja bile su muslimanke, kršćanke, jevrejke, lokalno južnoslavensko stanovništvo, Romkinje, žene u zreloj dobi, starice, djevojčice, pripadnice obitelji koje su činile društvenu elitu, kao i one koje su dolazile iz redova proizvodnog stanovništva, žene koje su predstavljale dio gradskog, kao i seoskog stanovništva. Nasilje koje su trpjele u mnogim slučajevima može se ocijeniti kao rodno zasnovano, pogotovo kada je riječ o otmicama žena, obiteljskom i seksualnom nasilju, ali su zabilježeni i brojni slučajevi nasilja u kojima su žene bile žrtve nasilnih postupaka, zajedno s muškarcima, uslijed različitih okolnosti, a ne isključivo zbog toga što je riječ o ženama. Ovo istraživanje nije se fokusiralo na nasilje nad ženama u ratnim sukobima, ekonomsko nasilje i nasilje nad robinjama, ali su i oni, također, primjetni u osmanskim izvorima. Iznesena je i tvrdnja da su navedeni slučajevi nasilja bili samo vrh ledenoga brijega te da je njega, izvjesno je, u stvarnosti moralo biti mnogo više.

Obrasci nasilja nad ženama identificirani su i u razdoblju u kojem BiH ulazi u period modernizacije. Navedeni proces započeo je već u kasnoosmanskom periodu, a krucijalne faze desile su u vrijeme austrougarske uprave. Ovim istraživanjem donesene su važne nove spoznaje o seksualnom i tjelesnom nasilju u habsburškoj BiH. Utvrđeno je da je nasilje nad ženama i djevojčicama često bilo praćeno izljevima mržnje i negativnih emocija, a manifestiralo se u ugrožavanju života i tijela ženske populacije. Slično kao i u osmanskom periodu, većina zabilježenih slučajeva nasilja odnosila se na muškarce, ali su žene bile najugroženije tamo gdje su trebale biti najsigurnije – u obitelji. Zaključeno je da se negativni trend otmica djevojaka, koji je zabilježen u osmanskom periodu, nastavio i u austrougarskom razdoblju. Ovo istraživanje pokazalo je da su mnoge žene stradale od ruke muža, nevjenčanog supruga ili ljubavnika te da se među žrtvama nasilja susreću i djevojčice, kojima je u ovom radu posvećena posebna pažnja. Djevojčice su seksualno ugrožavane u dobi nižoj od 14 godina, a nasilnici/silovatelji su mahom koristili priliku kada su djeca bila sama i nezaštićena. Osim toga, ukazano je da je poseban vid nasilja nad ženama u navedenom periodu bila trgovina djevojkama, koja je predstavljala ozbiljan socijalni problem.

Ranije spomenuti oblici nasilja nad ženama mogu se dokumentirati i u međuratnom periodu. Ovaj dio istraživanja donosi nekoliko važnih slučajeva obiteljskog nasilja koji svjedoče o ženama koje su trpjele fizičko, psihološko i seksualno nasilje. Detektirani oblici nasilja kontekstualizirani su unutar društveno-političkih praksi u Kraljevini SHS. Utvrđeno je da su spomenuti oblici nasilja duboko povezani sa tradicionalnim rodnim ulogama i podređenim položajem žene u društvu te je iznesen važan zaključak da analizirani slučajevi nasilja nad ženama nose obilježja rodno zasnovanog nasilja, koje je u ovom poglavlju predstavljeno, zajedno s ukazivanjem na transgeneracijski prijenos nasilja nad ženama, kao i obrazlaganjem temeljnih karakteristika patrijarhalnoga društva. Kada je riječ o prostoru i okolnostima u kojima se zlostavljanje odvijalo, u ovom dijelu knjige pojašnjeno je da su žene često u tišini trpjele nasilje u mračnim kutovima obiteljskih domova, daleko od očiju javnosti. Navedeni zaključak dao bi se primijeniti i na druge periode koji su bili predmet analize u ovoj knjizi.

Dramatični prikazi nasilja nad ženama dati su i u poglavlju koje se odnosi na BiH u Drugom svjetskom ratu. Mada se ratno nasilje spominje u prethodnim razdobljima, ovo poglavlje karakteristično je po tome što je isključivo posvećeno nasilju nad ženama u jednom oružanom sukobu i to ne bilo kakvom, nego sukobu koji je imao svjetske razmjere, u kojem su žene bile izložene raznovrsnim oblicima nasilja. Doneseni su primjeri terora, nasilja i patnje koju su žene trpjele u “vremenu stradanja”, koje je okarakterizirano kao doba nezapamćene mržnje i nesnošljivosti. Žene su u njemu bile žrtve silovanja, individualnih i grupnih, brutalnog fizičkog nasilja, sadističkog ponižavanja, javnog sramoćenja, koji su u velikom broju slučajeva završili fatalnim ishodom. Prikazano je da su određene likvidacije žena bile izvršene hladnim, ali i vatrenim oružjem te da postoje podaci o spaljivanju žena i njihovom bacanju u nabujalu rijeku. Kao posebne vrste nasilja prikazana su stradanja žena u logorima. Žene su stradale zbog različitih razloga, kako zbog svoje spolne, rodne, vjerske, rasne i nacionalne pripadnosti, tako i zbog svojih političkih uvjerenja i aktivnog odnosa prema ratu. Nasilje nad ženama vršile su okupatorske vlasti, pripadnici ustaškog pokreta, četnici, ali i pripadnici različitih milicija. Rat je predstavljao ekstremni poremećaj društvenih okolnosti, a žene iz različitih identitetskih skupina u BiH su u takvim okolnostima često bile strana koja je trpjela različite vidove nasilja čije razmjere i opisi i dan-danas djeluju šokantno. Čak i kad bi se pojedini izvještaji odbacili kao nepouzdana, odnosno brojke kao preuveličane, ono što ostane i dalje je dovoljno da se ovom razdoblju da obilježje “velikog stradanja”.

Nasilje nad ženama bilo je dio svakodnevice i u socijalističkoj epohi. Došlo je do još jedne smjene ideološkog i političkog sistema. BiH je dobila novo ruho, ali je i u njemu, odnosno pod njim, i dalje opstao tradicionalno prisutni fenomen nasilja nad ženama. Sedmo poglavlje imalo je za cilj istražiti nasilje nad ženama u printanim medijima, na primjeru republičkog dnevnog lista *Oslobođenje*. Polazilo se od pretpostavke da mediji nisu samo prenositelji činjeničnog stanja na terenu, nego i aktivni faktori u kreiranju društvene stvarnosti u kojoj se oslikavaju i određene tradicionalističke i patrijarhalne društvene prakse. Poglavlje je pokazalo da nisu tačne tvrdnje da nasilje nad ženama nije bilo prisutno u javnosti. Analizom izabраних godišta *Oslobođenja* utvrđeno je da je urednička politika marginalizirala navedeno pitanje budući da je ovo spadalo u negativnosti, a uredništvo, kao ni vlast, nisu “favorizirali” vijesti koje su mogle narušiti poželjne predodžbe o dostignućima socijalističkoga društva u BiH. Mada su rijetke, one ipak postoje, što je uspješno utvrđeno predstavljanjem primjera koji se odnose na ubistva supruga i intimnih partnerki, pokušaje ubistva, silovanje, obiteljsko nasilje, kidnapovanje, nasilje nad djevojčicama, rodoskvruće, kao i tjelesno nasilje izvan obitelji. O počinjenom i pretrpljenom nasilju najprije bi se saznalo ako su žrtva ili nasilnik smrtno stradali. Takvo što bilo je “vijest” koja je imala znatno veći potencijal da privuče novinarsku pažnju.

Ratna dešavanja 1990-ih godina posljednja su traumatična epizoda oružanih sukoba u povijesti BiH, tokom koje su žrtve nasilja bile i žene. Navedeno razdoblje obrađeno je u ovoj knjizi u osmom poglavlju u kojem je stradanje žena predstavljano kroz dva diskursa koji se međusobno isprepliću, historiografskom i pravnom. Dokazano je da su se u ovom periodu na tlu BiH desila masovna i sistematska seksualna zlostavljanja, pri čemu su evidentirane mnoge prisilne trudnoće. Brojne žene bile su zatočene, doživjele su psihološka i fizička zlostavljanja, od kojih su neka završila ubistvom. Zlostavljanja su bila masovna, organizirana te izvedena na sistematski način. Silovanje se ponekad odvijalo javno, na vrlo okrutan način, a ovom bestijalnom činu, koji je u sebe uključivao višestruke oblike nasilnih postupaka, prisustvovali su ponekad brojni svjedoci. Tortura je za mnoge žene bila svakodnevno iskustvo te je čak zabilježeno postojanje hotela koji su bili namijenjeni za “opuštanje” vojnika koji su se vraćali s fronta. Žrtve su bile različitog etničkog i vjerskog porijekla. Stručna literatura i izvještaji iznose podatke o silovanim ženama koji variraju, a mjere se desetinama hiljada. Često se ističe da je među žrtvama bio posebno veliki broj muslimanki te da je zločin silovanja imao prepoznatljiv obrazac koji je bio uklapan u ratne strategije. Određeni izvještaji iz navedenog razdoblja

iznose indikativne tvrdnje da su neka silovanja počinjena “na posebno sadistički način, kako bi se žrtve, njihove obitelji i cijela zajednica što više ponizili”, a “kao dodatni oblik poniženja i stalni podsjetnik na zlostavljanje koje im je učinjeno”. Američkom generalu W. T. Shermanu se pripisuje da je izrekao: “Rat je pakao.” Čitajući izvješća o navedenom i sličnim iskustvima žena iz BiH u periodu 1992–1995. godine to je upravo ono što služi kao metafora za sve što ih je zadesilo – pakao.

U uvodnom dijelu ove knjige istaknuto je da je jedan od njenih temeljnih ciljeva utvrditi odnos društva prema nasilju nad ženama. Od ključnog značaja bilo je ustanoviti odnos društvene strukture prema nasilju nad ženama. No, važno je napomenuti da to u ovoj knjizi nije moglo biti izvedeno na isto-vjetan način za sve periode te da se tako jedna pojava dijahronijski prati iz epohe u epohu. Razlog za to je što su autori i autorice pojedinih poglavlja imali na raspolaganju diverzificiraniji arhivski materijal, koji daje više podataka za razumijevanje višeslojnosti nasilja i različitih odgovora društva na ovu pojavu. U skladu s tim su i zaključci koji se ovdje iznose prilagođeni sadržajima pojedinih poglavlja u knjizi.

Kada je riječ o antičkoj epohi, analiza koja je provedena je pokazala da je nasilje bilo važan faktor rimskog imperijalizma te da se to odnosilo na nasilje nad ženama. Naime, vlasti nije bilo problematično prikazivati vrlo okrutne i surove scene postupanja sa poraženim “barbarskim narodima”. Nasilničko postupanje prema njima smatrano je legitimnim u toj mjeri da su Rimljani prikazivali prizore nasilja, uključujući i nasilje nad ženama, na različitim vrstama spomenika. Rimljani se nisu ustručavali na njima prikazati ni pojedine scene koje su ukazivale na fizičko i seksualno nasilje te je to možda najbolji pokazatelj da su nasilnička ponašanja u takvim situacijama smatrana legitimnim. Osim toga, koncept rimskog robovlasničkog društva bio je takav da su robinje i robovi smatrani “oruđem koje govori”, te su vlasnici mogli raspolagati njima na način koji su vidjeli kao pogodan. Robinje su stoga bile u stalnoj opasnosti od različitih vrsta nasilja, počevši od fizičkog do seksualnog.

Odnos društva prema nasilju nad ženama u srednjovjekovnoj Bosni tema je pri čijoj se obradi suočavamo s brojnim ograničenjima, prvenstveno zbog toga što nedostaje izvorna građa koja bi omogućila dublje sagledavanje ovoga fenomena. No, zahvaljujući građi iz Državnog arhiva u Dubrovniku moguće je, ipak, doći do određenih zaključaka. Kada je riječ o ropstvu, vidi se da je ono u Bosni smatrano legitimnim te da su određene osobe iz bosanskog srednjovjekovlja, štaviše, bili učesnici trgovine robljem. Ovo je otvaralo mogućnost i za nasilje prema robinjama. Nasilje su negativno doživljavali oni koji

su njime bili najviše i ugroženi, pa treba istaći da se iz izvora može iščitati strah od porobljavanja i nasilja. Navedeni strah, po svemu sudeći, odnosio se i na muškarce i na žene. Također, u ovom poglavlju na praktičan način je pokazano da je bosansku srednjovjekovnu povijest potrebno promatrati u širem regionalnom i evropskom kontekstu. U skladu s tim, date su i određene paralele o reakcijama na nasilje u najbližem bosanskom susjedstvu. Naprimjer, pokazano je da su na području Dubrovnika, čiji su građani bili u stalnom kontaktu s Bosnom, kazne za silovanje bile blage i simbolične, za razliku od nekih drugih zemalja u navedenom dobu. Osim toga, ovo poglavlje daje osnovu za razgovor o diskriminaciji i podređenoj ulozi žena u odnosu na muškarce te rodno zasnovanom nasilju. Međutim, istaknuto je, također, da se o odnosu samih žena toga vremena o nasilju ne zna ništa. Nije to, doduše, slučaj samo sa srednjovjekovnom Bosnom, već problem koji se susreće i u mnogim drugima predmodernim društvima. Perspektive koje su sačuvane uglavnom su muške, pa i to treba imati u vidu kada se analizira percepcija nasilja nad ženama u bosanskom srednjem vijeku.

O odnosu vlasti prema nasilju nad ženama u osmanskome periodu postoji nešto više sačuvanih podataka, pogotovo za period nakon 18. stoljeća. Ovo razdoblje, također, je karakterizirala muška dominacija u društvu i obitelji. Od žene se u obitelji očekivalo da bude pokorna svome mužu, u mjeri koju su predviđali šerijatski propisi. Žene su se pojavljivale u javnom prostoru, ali je postojala evidentna nejednakost između muškaraca i žena. Muškarci su zauzimali formalne pozicije moći u državi i društvu. Osmanski izvori ukazuju na brojne slučajeve nasilja prema ženama, ali, uz sve to, ne treba misliti da osmansko društvo, premda patrijarhalno u svojoj suštini, nije imalo mehanizme za suzbijanje nasilja nad ženama. Naime, temeljna funkcija vlasti bila je zaštita života, časti i imetka svojih podanika, te je, u skladu s tim, moguće pronaći normativne dokumente koji ženu štite, a u sudsko-administrativnoj praksi konkretne akcije vlasti kako bi se navedeni normativni akti operacionalizirali. Osmanska vlast nastojala je sankcionirati fizičko i verbalno nasilje nad ženama te u sudskim spisima postoje podaci da je ustanova uzajamnog jamčenja (*kefālet*) korištena kako bi se nasilje preveniralo. Muškarci koji su fizički i verbalno zlostavljali žene mogli su biti zatvoreni, ukoreni, ali i izbatinani. Vlast u osnovi na ovo gleda kao na štetnu pojavu. No, s druge strane, u pravnoj literaturi mogu se susresti podaci koji su dozvoljavali "blaže" discipliniranje žene. Navedena pojava pokazatelj je da su određeni oblici nasilja nad ženama bili tolerirani, ali da su brojni drugi bili sankcionirani.

Osmanska vlast je kriminalizirala otmice djevojaka i seksualno nasilje nad ženama, što je promatrano kao štetna aktivnost, ali i kao prijestup kojim se narušava njena čast. Posebno su stroge kazne za banditsko nasilje nad ženama, kao i ubistva žena, za što su prijestupnici mogli dobiti čak i smrtnu kaznu. Žene koje bi u samoodbrani ubile nasilnika nisu bile terećene. Osmanska sudska praksa pokazala je mnoštvo slučajeva u kojima su se žene borile za svoja prava na sudu i time nastojale doći do pravde koju je normativni okvir obećavao. No, ponekada je to bilo vrlo teško, s obzirom na to da je dokazni postupak bio složen te da se nasilje nije uvijek moglo dokazati. Uprkos svim mjerama da se žrtva zaštiti, nasilje nad ženama se ponavljalo, što znači da su u društvu uvijek postojali oni koju su ga bili spremni počinuti. Međutim, uporedo s njima, važno je da u društvu postoje i osobe koje su se negativno odnosile prema važnim manifestacijama činjenja nasilja nad ženama, kao što su, naprimjer, otmice djevojaka i ubistva. Kako je Mula Mustafa Bašeskija, čuveni sarajevski ljetopisac 18. stoljeća, zabilježio na jednom mjestu – “sila nikome nije draga”.

Austro-Ugarska Monarhija, također, je posjedovala normativni okvir koji je predviđao da određeni oblici nasilja nad ženama budu sankcionirani. Zakoni su predviđali sankcije za silovanje, otmice djevojaka, nanošenje teških tjelesnih ozljeda, ugrožavanje života i trgovinu djevojkama. Austrougarska vlast je imala potreban državni aparat i razvijene procedure koje su joj omogućavale da navedene propise provede u djelo. Dakako, to nije uvijek išlo glatko i dokazivanje određenog prijestupa bilo je od ključnog značaja. Državni sistem se bavio navedenim djelima budući da je bilo riječ o pitanjima koja spadaju u temeljne funkcije vlasti, odnosno o pitanjima koja su imala esencijalni značaj za državnu stabilnost. Za razliku od navedenog, kada je riječ o različitim vidovima obiteljskog nasilja, država je mnogo rjeđe reagirala te je krajem 19. stoljeća postojala jedna vrsta prešutne socijalne tolerancije prema nasilju koje su muškarci vršili nad svojim suprugama. Dan-danas o tome se nedovoljno zna, te je sredina manje ozbiljno doživljavala razne oblike nasilja koji su se dešavali između četiri zida, izuzev ukoliko ono nije dovelo do teških ozljeda žene. Važan zaključak ovoga poglavlja je da se kazneni sistem često bavio posljedicama nasilja izvršenog nad ženama i djevojkicama. No, kada je riječ o psihološkim traumama koje su one izazivale, tim se niko nije bavio na institucionalan, organiziran način. Žrtve su uglavnom bile prepuštene same sebi i svojim obiteljima te o njihovim daljim životima i tegobama nemamo nikakvih podataka.

Poglavlje o nasilju nad ženama u Kraljevini SHS pokazuje da je u ovom razdoblju u BiH vladala složena pravna klima te da su, usljed pravnog

partikularizma koji je postojao u državi, na tlu BiH još uvijek važili određeni krivičnopravni propisi naslijeđeni od Dvojne Monarhije. Svaka je povreda ljudske časti i dostojanstva smatrana kažnjivom te se to odnosilo i na žene. Međutim, ustanovljeno je da zlostavljanje žena nije bilo prepoznato kao poseban pravni fenomen. Seksualno zlostavljanje žena smatrano je zločinom, a svaki prisilni izvanbračni odnos bio je označavan pojmom blud. Važan je zaključak da se sankcioniranje spolnog nasilja odnosilo samo na izvanbračne kontakte te da pitanje silovanja u braku nije bilo prepoznato kao zločin. Daka-ko, ovakav odnos prema pitanju silovanja u braku nije karakterističan samo za Kraljevinu SHS. Identična situacija bila je u Austro-Ugarskoj Monarhiji, a isto je vrijedilo i za Osmansko Carstvo, kao i brojne druge evropske države ovoga vremena. Osim navedenog osvrta na normativni okvir, peto poglavlje donosi i podatke o važnim problemima koji su postojali u implementaciji navedenih propisa u praksi. Osim toga, ukazano je da su reakcije šire društvene zajednice prema nasilju nad ženama i dalje, u vrijeme Kraljevine SHS, bile oblikovane patrijarhalnim naslijeđem i nejednakom distribucijom društvene moći između muškaraca i žena, što se direktno odražavalo i na odnos koji je društvena zajednica imala prema nasilju nad ženama. Drugim riječima, pojedini oblici nasilja nad ženama bili su tolerirani i prihvatljivi te su reakcije dolazile tek kada bi se pojavili ozbiljniji slučajeva nasilja, pogotovo nasilja koje je imalo fatalne posljedice.

Nasilje nad ženama koje se dešavalo na tlu BiH u Drugom svjetskom ratu, također, je percipirano na različite načine. Njegova masovnost ukazuje na to da je u uznemirujućim ratnim okolnostima postojao zabrinjavajuće veliki broj ljudi koji je fizičko i seksualno nasilje nad ženama prakticirao i tolerirao. No, ovo istraživanje je pokazalo da je korijen problema ležao u institucionalnom okviru koji je dozvoljavao nasilje. Naime, pokazano je da je ljudski život muškaraca i žena malo vrijedio u kvislinškim fašističkim tvorevinama, kakva je bila Nezavisna Država Hrvatska, što posebno vrijedi za slučajeve masovnog zlostavljanja i ubijanja žena i muškaraca zbog njihove rasne, etničke ili vjerske pripadnosti, odnosno ukoliko bi bili okarakterizirani kao protivnici režima. Nasilje nad ženama je, prema tome, bilo u direktnoj vezi s pravnim položajem žena, odnosno njihovom pripadnošću različitim diskriminiranim skupinama. Ovo poglavlje pokazuje da su se počinitelji nasilja nad ženama susretali s blagom ili nikakvom reakcijom svojih pretpostavljenih. S druge strane, ukazano je i da su postojali građani koji su osuđivali nasilje nad ženama i muškarcima, čak i kada su ga počinile osobe iz zajednica kojima su i oni sami pripadali. Razumjeti nasilje nad ženama kao fenomen u navedenom periodu, kao što se vidi,

znači razumjeti mnoštvo paralelnih perspektiva i suprotstavljenih narativa o ratu, nasilju, žrtvama i ženama.

Odnos prema nasilju nad ženama u jugoslovenskom okviru odvijao se u bitno drugačijoj političkog i ideološkoj klimi. Kako je jugoslovenska vlast reagirala na nasilje nad ženama? Navedeno pitanje vrlo je kompleksno i njegov odgovor nije moguće naći u cjelini samo na osnovu istraživanja koje je ponuđeno u ovoj knjizi. No, utvrđeno je da su političke elite nastojale poboljšati položaj žena, ali i da to nije bilo dovoljno da bi se moglo govoriti o potpunoj ravnopravnosti žena s muškarcima. Dostupni podaci daju osnova za tvrdnju da, uprkos evidentnim pomacima, vlast nije uspjela stvoriti efikasan sistem zaštite žena od nasilja. Kada je riječ o reakcijama medija na nasilje, primijećeno je da su njihovi izvještaji često bili opterećeni predodžbama koje su rezultat naslijeđa patrijarhata i tradicionalističkih poimanja žena i muškaraca. Pored osuda određenih nasilnih činova, zabilježena su i relativiziranja slučajeva rodno zasnovanih ubistva tako što su ona pravdana ljubomorom, nesretnom ili neuzvraćenom ljubavi. Reakcija medija na nasilje izuzetno je važna budući da je ona gradila javno mnijenje, a u budućnosti bi navedene reakcije bilo od izuzetne važnosti usporediti s odnosom prema nasilju nad ženama u ostalim diskursima koji su važni za razumijevanje društvenih struktura, kao što su akademski, politički, književnolumjetnički i sudskoadministrativni.

Nasilje nad ženama koje se dešavalo u BiH tokom rata 1992–1995. godine ima posebnu važnost kada je riječ o reakcijama koje je proizvelo. Naime, pored lokalnih posljedica koje je ovo nasilje izazivalo, ono je zahvaljujući globalnom razvoju medijske kulture završilo i na naslovnicama brojnih svjetskih novina. No, izvještaji o ovom nasilju dolazili su do međunarodne zajednice te je osnovan i poseban međunarodni sud čija je zadaća bila procesuiranje zločina koji su počinjeni na području bivše Jugoslavije, što je uključivalo i kažnjavanje nasilja nad ženama. Kao posebno značajnu, vrijedi istaći činjenicu da su zločini nad ženama koji su počinjeni na tlu BiH tokom međunarodnog oružanog sukoba označili prekretnicu u tretmanu seksualnog nasilja. Zločini koji su počinjeni nad ženama u BiH postali su, na taj način, osnova na kojoj će seksualno zlostavljanje žena biti normativno kvalificirano i sankcionirano kao zaseban zločin, odvojen od ostalih kvalifikacija zločina. Na koncu, došle su i brojne osude za zločine seksualnog zlostavljanja žena u BiH, kako na temelju individualne, tako i po osnovu zapovjedne odgovornosti. Rad nacionalnih pravosudnih institucija na ovom polju još uvijek je u toku.

Nakon završetka ratnih aktivnosti u BiH je 1995. nastupilo novo razdoblje, koje se može označiti kao doba tranzicije, a snažno je obilježeno

rezultatima oružanog sukoba koji se desio 1990-ih godina. Bosanskohercegovačko društvo danas predstavlja jedno postkonfliktno društvo koje je obilježeno značajnim podjelama i političkim problemima koji i dan-danas prijete opstojnosti BiH kao države i uznemiravaju njene građane. Nasilje nad ženama, kako se pokazalo iz dosadašnjeg izlaganja, tradicionalni problem bh. društva, i dalje je vrlo aktuelno. Njega je moguće sagledavati iz različitih uglova, no sve moguće perspektive koje su relevantne za razumijevanje nasilja nad ženama bilo bi vrlo teško objediniti u jednoj knjizi. Zbog toga, bilo je potrebno ograničavanje, iz čisto praktičnih razloga. Pored historiografskih i pravnih perspektiva, odlučeno je da se u ovu studiju uvrste završna poglavlja o nasilju nad ženama u sociološko-kulturološkim i književnim diskursima. Na izvjestan način oni predstavljaju sponu s važnim aspektima suvremenog doba i perspektive koje dopunjavaju ranije predstavljena istraživanja. Zaključke koji su doneseni u ovom dijelu knjige potrebno je posebno predstaviti.

Od posebnog značaja za ciljeve ove knjige bilo je uključivanje sociološko-kulturoloških diskursa o nasilju nad ženama, s posebnim osvrtom na suvremenu BiH, pogotovo na najnovije razdoblje. Nakon što su kroz dosadašnja poglavlja bile predstavljene temeljne ideje patrijarhalnog društva i povijesno nejednakih odnosa između muškaraca i žena, smatrali smo da je bilo važno odgovoriti na pitanje na koji način je fenomen nasilja nad ženama situiran u šire društvene strukture suvremene BiH, kao i u kakvoj vezi se navedeni fenomen nalazi s kulturom nasilja za koju smo pokazali da je tradicionalno postojala na ovom području. Deveto poglavlje ove knjige povezano je sociološko-kulturološke teorijske pristupe s analitičkim osvrtom na kulturni kontekst suvremene BiH. Kao rezultat toga, zaključeno je da su patrijarhalne društvene strukture i s njim povezani diskurs rodnih uloga i danas prisutni u BiH te da kulturni faktori poput medija, religije, jezika, običaja i tradicije, uz popularnu kulturu, oblikuju percepcije o ženama i nasilju. Nasilje koje se sve češće susreće u BiH nije nešto što je samo po sebi tu niti je izolirano u odnosu na postojeće društvene prakse. Prema tome, nasilje kojem su žene izložene ne može se promatrati odvojeno od direktne i simboličke diskriminacije, systemske nevidljivosti, strukturne inferiornosti i potčinjenosti žena. Počinitelji nasilja nad ženama uvjereni su često u mušku moć i superiornost i u žensku slabost, a ta njihova uvjerenja snažno su povezana s kulturnim normama te direktno doprinose raširenosti nasilja nad ženama. Tome se mogu dodati i dehumanizacija i objektivizacija žena, što je posebno prisutno u popularnoj kulturi. Navedeni problemi izazov su pred kojim stoji bh. društvo, a upravo sociološko-kulturološki pristup ovoj problematici omogućava nam da umjesto individualnog čina postanemo

svjesniji šireg konteksta, društvenih veza i faktora koji omogućavaju perpetuiranje nasilničkih ponašanja. A prepoznati takve mehanizme prvi je korak ka eliminaciji nasilja nad ženama!

Kada je ovaj projekt konceptualiziran, dogovoreno je da posljednje poglavlje u ovoj knjizi bude posvećeno nasilju nad ženama u književnohistorijskim diskursima te da se izvrši analiza lektirne građe koja se koristi u srednjim školama u Bosni i Hercegovini. Navedena ideja imala je polazište u tome da je reprezentacija nasilja nad ženama u uskoj vezi s vrijednostima određenoga društva. Svaki individualni glas, koliko god mi o njemu razmišljali kao o glasu pojedinca, nikada nije izoliran od drugih povijesnih glasova i sociokulturnog konteksta u kojem je nastao. Osim toga, književni tekst se ne sastoji isključivo od reprezentacija, nego se njime konstruiraju i reproduciraju određene slike nasilja koje mogu snažno utjecati na ljude. Imajući to u vidu, u desetom poglavlju ispitano je nekoliko kanonskih djela svjetske književnosti iz različitih književnopovijesnih epoha te je donesena analiza slika nasilja koje se u njima susreću. Primjenjujući feministički metod čitanja s otporom, ustanovljeno je da su izabrani narativi prenosili patrijarhalne vrijednosti i ideje koje su ih opravdavale te da su ponekad i osnaživali kulturu nasilja nad ženama. Štaviše, u analiziranim tekstovima identificirani su dijelovi koji podupiru rodne stereotipe i na neprimjeren način prikazuju nasilje nad ženama. Rad s takvim odlomcima u učionici može biti izuzetno izazovan. Ovo poglavlje ukazuje na postojanje zanemarenih aspekata ili slojeva književnog teksta te pledira da se uobičajene strategije čitanja lektirnog štiva nadograde novim interpretativnim strategijama. Dio nastavnog sata, između ostalog, mogu biti diskusije o rodnim odnosima, patrijarhalnom društvu, nejednakosti, štetnostima fenomena nasilja nad ženama, kao i višeslojnosti njegovih manifestacija.

Zaključak je dio knjige u kojem je uobičajeno ukazati na mogućnosti za nova istraživanja te smo ovom prilikom dužni ukazati da taj prostor postoji, kao i da se nadamo da će ovo istraživanje poslužiti kao putokaz i odskočna daska na tom putu. S obzirom na dužinu perioda na koji se odnosi ovo istraživanje, kao i bogatstvo izvorne građe, nova istraživanja moguće je provesti uključivanjem vidova nasilja koji ovdje nisu mogli biti uključeni. Naprimjer, u određenim dijelovima rada fokus je bio na seksualnom, obiteljskom i tjelesnom nasilju te je sada moguće donijeti dodatne podatke o ekonomskom i strukturalnom nasilju. U ovisnosti o tome šta je zastupljeno u pojedinim poglavljima ove knjige, postoji mogućnost da se preostali vidovi nasilja dodatno istraže. Mogućnosti postoje i za uvrštavanje primjera iz većeg broja godina unutar svake od povijesnih epoha koje se ovdje navode. Novi izvori i primjeri mogu

dovesti do dopunjavanja postavki koje su ovdje iznesene, kao i do njihovog djelomičnog preispitivanja. S obzirom na dužinu perioda, kao i na prostor koji smo imali na raspolaganju, mi smo uvrstili u ovu knjigu sve izvore koje su nam bili dostupni, što posebno vrijedi za razdoblja od ranog novog vijeka do danas, za koja postoji relativno obilje povijesnih izvora. Moguće je primijeniti i nove metodološke obrasce, odnosno različite nove strategije kvantitativne i kvalitativne analize. U ovoj knjizi dominiraju kvalitativne metode, dok u osmanskom razdoblju postoje još i kvantitativne metode. U budućnosti, kombinaciju kvalitativnih i kvantitativnih metoda bit će moguće primijeniti za sva razdoblja. Kada je riječ o književnohistorijskim diskursima, moguće je napraviti i čvršći osvrt na prikaze nasilja nad ženama u južnoslavenskim književnim tekstovima. Osim toga, važno je napomenuti da je moguće uvrstiti i različite druge diskurse i perspektive, pored ovih koje su već zastupljene. Naime, primarni fokus ove knjige bio je na historiografskim, književnohistorijskim, sociološkim i pravnim diskursima, a mogli bi se još uključiti i filozofski, psihološki, antropološki, etnološki i pedagoški diskursi o nasilju nad ženama. Također, postoji prostor za uvištavanje književnosti na različitim svjetskim jezicima, a uz sve to može se pojačati i primjena interdisciplinarnog, komparativnog pristupa.

Naslov ove znanstvene monografije najavio je i da će u radu biti donesene određene lekcije iz povijesti. Naime, pitanje lekcija nije nešto što je moguće ponuditi na univerzalan način, to je pitanje o kojem se stalno iznova promišlja i diskutira, koje je konstantno potrebno redefinirati. To se samo može otvorenim dijalogom o ovom važnom društvenom problemu. Neki od zaključaka koje predlažemo i koji mogu biti važni za iniciranje dijaloga su sljedeći:

- Nasilje nad ženama u povijesti određeni ljudi su prakticirali i podržavali, no evidentno je, također, da su postojali i oni koji su nasilne postupke osuđivali i koji su ih smatrali štetnim.
- Žrtve nasilja nad ženama, kao i nasilnici nikada nisu dolazili iz samo jedne etničke, vjerske, socijalne, kulturne, nacionalne grupe. Nijedna od danas postojećih identitetskih grupa u BiH ne može hipoteku za nasilje isključivo prebaciti na skupine s kojima gaji određeni antagonizam. Nasilje nad ženama jednostavno prevazilazi navedene granice. Osim toga, žrtve nasilja bile su žene svih životnih dobi, starice, žene u zreloom dobu, ali i djevojčice, kako one koje su bile zdrave, tako i osobe sa zdravstvenim poteškoćama.
- Žene nisu nužno i uvijek bile pasivne promatračice nasilja. Pored žena koje su pasivno trpjele nasilje, u tišini, zabilježeni su slučajevi žena

koje su aktivno tražile svoja prava, u okviru parametara sociokulturnih sistema u kojima su živjele. Na svom putu susretale su se s onima koji su imali empatiju za njihove probleme, kao i onima koji su tolerirali nasilje. Nailazile su i na razne pomagače koji su ih nastojali zaštititi, a riječ je najčešće bilo o članovima njihovih obitelji. No, primarni izvori pokazali su da su ponekad uspijevale doći do pravde, dok to u drugim situacijama iz različitih razloga nije bilo moguće.

- Muškarci se mnogo više susreću kao nasilnici i žrtve nasilja, ali su žene primarno trpjele nasilje tamo gdje su trebale biti najzaštićenije – u obitelji.
- Postojali su oblici nasilja koji su vidljivi, koji su zabilježeni u javnom prostoru, kao i različitim izvorima, zahvaljujući kojima danas možemo razgovarati o ovome problemu. No, uporedo s tim, moguće je govoriti i o nasilju koje nije bilo vidljivo. O ovome se problemu ne može ahistorijski raspravljati, što brojni teoretičari iz udobnosti svojih kabineta danas rade, nego primarno na osnovu uvida u bogatstvo povijesnih tekstova i njihove analize.
- Povijesna društva na tlu BiH u ispitivanom periodu imala su karakteristike patrijarhalnog društva u kojem je postojala dominacija muškaraca nad ženama, u javnom prostoru i obitelji. Odnosi moći između njih bili su nejednaki. Evidentne su i rodne uloge i različita očekivanja koja su povijesna društva imala o tome kakav treba biti muškarac, a kakva je uloga žene u društvu i obitelji.
- Moguće je govoriti o rodno zasnovanim oblicima nasilja. No, pored ovoga, evidentirani su i razni drugi oblici nasilnih situacija u kojima se ne može jednostavno dokazati da je nasilje nad ženama vršeno samo zbog toga što su žene, odnosno zbog njihovoga roda ili jednostavno o tome nema dovoljno podataka.
- Žene su mogle trpjeti nasilje zbog više različitih faktora u isto vrijeme. Naprimjer, da bi se razumjelo nasilje nad ženama, u pojedinim situacijama morao bi se uzeti u obzir rodni faktor, ali i njihovi etnički i vjerski identiteti.
- Ratne okolnosti povećale su šanse za pojavu organiziranog, masovnog i sistematskog nasilja nad ženama. Nasilje nad ženama moglo je u tim slučajevima biti i dio ratnih strategija. To je povijesna pojava, a posebno je dobro dokumentirana u sukobima koji su se odigrali na teritoriji BiH u 20. stoljeću.

- Nije moguće praviti generalizacije i stereotipizacije cijelih naroda, a pogotovo karakterologiju cijeloga roda, koja vrijedi za sve i jednu jedinku, čak i kada postoje određene osobine koje su bile dominantne. Prostor za one koji odstupaju od većine uvijek postoji.
- Povijesna su društva imala socijalne mehanizme kontrole u kojima su nastojala ograničiti ili limitirati nasilje nad osobama koje su bile nastanjene na njihovoj teritoriji, što je uključivalo i žene. U tom slučaju, važno je znati da su postojali i pokušaji da se limitira nasilje nad ženama ili da se neki njegovi oblici sankcioniraju. U drugim situacijama, pogotovo kada je riječ o obiteljskom nasilju, primjećuju se tendencije toleriranja određenih oblika nasilja.
- Različita društva na tlu BiH nisu se na isti način odnosila prema nasilju. Međutim, postoje i analogne povijesne pojave. Marku Twainu se pripisuje da je rekao (što nije čvrsto dokazano) kako se povijest nikada ne ponavlja, ali se često “rimuje”. Da li je on to izjavio ili ne, manje je važno, ali ova formulacija je inspirativna, jer primjećujemo da u različitim epohama postoje i određena slična promišljanja i percepcije nasilja kroz povijest. S druge strane, u određenim situacijama jedan te isti nasilni akt nad ženom, kao naprimjer obiteljsko nasilje, bio je smatran nasilnim, s tim da su ga određeni ljudi smatrali legitimnim nasiljem, dok je u drugim društvima bio kriminaliziran. Razlike u percepciji nasilja moguće je promatrati na sinhronijskoj i dijahronijskoj ravni.
- U povijesnim društvima na tlu BiH moguće je u primarnim izvorima pronaći podatke o fizičkom, seksualnom, verbalnom, psihološkom, ekonomskom i strukturalnom nasilju nad ženama.
- Metodički gledano, slike nasilja nad ženama ne treba izbjegavati, nego se o njima treba otvarati dijalog. Ne može se razumjeti ropstvo bez slobode, svjetlo bez mraka, niti ideja nenasilja i mira, ako se prethodno ne razumije nasilje kao društveni fenomen, zajedno sa svim njegovim povijesnim varijacijama i manifestacijama. Ovo istraživanje pledira da je pri čitanju povijesnih tekstova o nasilju potrebno promijeniti interpretativni ključ. Povijest ne treba falsificirati niti uljepšavati i romantizirano promatrati. Prikazi nasilja nad ženama nisu samo prilika za razumijevanje odnosa prošlih društava o nasilju. Oni mogu poslužiti i kao povod za otvaranje širih dijaloga o karakteru i štetnim posljedicama nasilja koji bi u budućnosti mogli voditi ka njegovoj eliminaciji ili, ako ništa drugo, umanjivanju.

Ovo su samo neki od zaključaka koji se predlažu kao moguće lekcije iz povijesti. Dakako, radujemo se dijalogu o ovome pitanju. Ovim projektom, s akronimom See&Respect, predviđeno je da se na osnovu rezultata istraživanja predviđenih u ovoj knjizi organiziraju radionice sa studentima, učenicima srednjih škola, kao i svim drugim zainteresiranim skupinama. Navedene radionice bit će zasnovane na radu na tekstovima o nasilju nad ženama i razvijanju dijaloga o njegovom prepoznavanju i višeslojnosti, ali i o vrijednostima našega doba i budućnosti koja vodi ka jednakosti muškaraca i žena i eliminaciji nasilnih ponašanja muškaraca prema ženama i djevojčicama. Ovo je ujedno i društveni cilj našega projekta te nešto što je u skladu sa Strategijom Ujedinjenih nacija o održivom razvoju (SDG). Nadamo se da će navedene radionice doprinijeti kvalitetnijoj implementaciji navedenih ciljeva te da ćemo uspjeti doći do novih važnih lekcija o nasilju nad ženama i strategijama njegovog ukidanja. Osim toga, nadamo se i da će ova monografija poslužiti i kao inspiracija za pokretanje sličnih projekata u drugim državama te da ćemo, na koncu, imati priliku na međunarodnom polju razmijeniti iskustva o ovoj važnoj problematici. Nasilje nad ženama je globalni problem i samo međusobnom suradnjom i razmjenom iskustva možemo doći u poziciju kada će nasilje nad ženama od “epidemije”, što je trenutno slučaj, postati društveno marginalna pojava.

VIOLENCE AGAINST WOMEN: DISCOURSES, PERSPECTIVES, LESSONS FROM THE HISTORY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

SUMMARY

This book is the result of scientific cooperation and research by a group of historians, legal scholars, sociologists and literature historians within a project entitled “Violence against Women: Discourses, Perspectives, Lessons from BiH History”. The project was designed with the understanding that, despite the persistent and multi-layered nature of violence against women in Bosnia and Herzegovina (BiH), as well as numerous sources where violence can be observed, this theme remains marginalised in historiography. Knowledge of the issue remained fragmented and there was no study that offered a comparative view over an extended period of time. In order to remedy this shortcoming and provide a contribution to the wider understanding of socio-cultural history of BiH, the team of researchers gathered around this project identified, researched and presented, in ten chapters, different forms of violence against women across BiH history, as well as societal attitudes towards this phenomenon from ancient times until the modern era. As members of the academic community, we hold that understanding the historical background of the culture of violence – violence against women in particular, as well as the mechanisms that maintain and reproduce it, is an important precondition for establishing greater quality dialogue on the issue of violence against women. Namely, the elimination of violence against women is one of the priority goals of the UN today. However, this goal cannot become operational in an area if there is no insight into the historical dimension of violence against women and how traditionally rooted it is in human society. This book is a significant contribution towards filling that void and the conclusions reached through

research may serve as the basis for further comparison with similar studies that are currently on the rise across the globe. What are the conclusions? What is their significance in academic research and why are they important in social strategies for combating violence against women?

First, this study strived to establish the types of sources that offer information on violence against women. As this is a theme generally neglected in historiography, the first step by the research team was to demonstrate the existence of primary sources on violence against women in BiH. A significant contribution of this monography is that, in addition to known published sources, it presents numerous texts on violence against women that were previously unknown in historiography. The material used in the monography comprises a large set of sources with multilingualism as their key feature. Sources include texts in Latin, Ottoman Turkish, English, French, Bosnian, Croatian and Serbian, as well as their pre-standard idioms. Violence against women is found in narrative sources such as annals, travel journals and chronicles. Key data was found in documents produced by administrations of different states that included the territory of modern-day BiH, such as different court records, protocols, registers, reports, decrees, correspondence between administrative bodies etc. As for modern times, sources included the press as the basis for media discourse on violence, as well as interviews and ego-documents, i.e. personal testimonies by individual victims of violence. Legal reference sources and documents were an important source, ranging from discussions within pre-modern jurisprudence as well as modern documents related to international law. As for ancient times, artistic presentations of violence against women were used, as well as epigraphic monuments and other artefacts testifying to the culture of violence, such as shackles, for example. As for modern times, sources were further diversified, and authors of these chapters took into account literary works as well as manifestations of culture of violence in film, digital media and social networks.

It was important to identify sections on violence against women in these sources as it shows that this issue was recorded in historical sources. Reading traditional historiography, which places violence against women on the margin of interest, may lead to an impression that there is no wealth of information on this. However, this research shows that the opposite is true. Sources are indeed numerous. They are multilingual, though, and dispersed, and team effort is required to identify them. This team of researchers did that and individual chapters present specific sources on violence against women. It should be noted that there is a considerable misbalance in research potentials

of different materials. Older history offers a lot less information on violence against women. That is why every single piece of information is particularly important. As for the territory of BiH, a situation that may be described as a relative wealth of material on violence against women can only be detected as of the 18th century, particularly its second half. Circumstances of the period – the Ottoman – mean that there are numerous well-preserved court documents, protocols, registers, legal reference sources, as well as narratives that provide valuable data on violence against women. In terms of quantity and quality, it is, naturally, the modern era that provides the most in terms of data on violence against women.

Another important task was to identify the types of violence against women appearing in these texts. One of the first challenges was the problem of defining violence against women, in order to clarify the kind of data we are searching for in the material. The starting point was the decision that violence would include observation of different types of violent actions and behaviours leading to damaging consequences suffered by women, including different types of physical, verbal, psychological, sexual and economic violence. Team members were encouraged to start from identifiable forms of violence in the widest sense, corresponding to what is encountered in modern violence discourse, such as scholarly sources, definitions provided by UN and WHO bodies, but not to remain constrained by those notions, and to try and see ways in which specific cases where women were objects of violent actions were identified throughout history. This resulted from the realisation that, on the whole, different societies treated violence differently and that different forms of violence as we identify them today were not necessarily identified as such in different cultures that existed historically in the territory of modern-day BiH.

We confirmed that violence against women is a long-standing phenomenon that permeates all the historical periods examined in our research. It was not possible to establish each form of violence in the same way in each period, due to poorer preservation of primary sources from more remote historical eras, but despite that, we were able to confirm that discourse about physical and sexual violence is a phenomenon that has persisted for more than two millennia. Namely, this research starts from materials relating to violence against women in Roman times, and the oldest information about violence against women dates back to 3rd century BCE. This research found that violence was an important segment of Roman imperialism and that in Roman times, physical and sexual violence happened as early as during the conquest of the province of Illyricum, subsequent provinces of Dalmatia and Pannonia.

Women suffered violence during military campaigns, and as their result, many women were captured and encountered different forms of degradation and brutality. Harsh fate of conquered peoples and the enslavement they encountered is best illustrated by the fact that many women committed suicide or were killed by their closest male relatives, in order to avoid enslavement. This happened during conquests as well as during pacifications conducted by the Roman military. Moreover, it was found that women in antiquity suffered violence as slaves and as victims of looting attacks. Unfortunately, the state of sources is such that it does not allow for more specific conclusions regarding domestic violence.

Violence against women happened in medieval Bosnia as well. It is impossible to establish a continuous spiral of violence from antiquity until the medieval period, so the second chapter moves to examples from the Late Middle Ages. Scarcity of sources was underlined, but despite that, important examples were identified, indicating different forms of violence against women. This chapter presents examples of killing of women, those from the elite as well as those from underprivileged social groups. Bosnian medieval history thus includes a case of murder of a queen: she was killed in power struggles, following a period of captivity, as well as the case of a Bosnian princess killed in Hungary, after serving as regent for her underage daughters. Physical violence was established within the family as well as in different looting attacks. Women were often the ones to tend to the home and livestock, which made them particularly vulnerable in looting incidents. There is little information about verbal violence, which may indicate that it was not understood as serious enough to lead to any proceedings before the authorities. Violence against female slaves is reflected in their status of slaves but also in violent episodes of their enslavement. In parallel with this, slavery was shown to be a legal societal relation in the Middle Ages, both in Bosnia and elsewhere, and female slaves originating from Bosnia often ended up at different destinations across the Mediterranean. Analyses of primary sources also show that women also found themselves enslaved during Ottoman incursions, as well as on the basis of a decision of a male family member. In addition to this, the chapter discusses the possibilities for identifying and studying institutional and socio-economic violence in medieval Bosnia, as well as the limits faced by a historian in this regard.

Different types of violence against women appear in the territory of Ottoman Bosnia. This research shows that there are numerous primary sources that show that many women endured physical, verbal and psychological

violence within their families, and that there are data recorded in Ottoman judicial and administrative documents, largely unpublished and unknown to the public. This part of the book contains research results on rape as the most extreme form of sexual violence against women, abductions of girls and married women, data on physical violence women were subjected to in bandit attacks, both in their homes and in public spaces, but also cases of murder of women and girls. It has been shown that violence against women affected women from different religious, social, age and ethnic categories. Victims of violence were Muslim women, Christian women, Jewish women, local South Slavic population, Roma women, women of mature age, old women, young girls, members of families belonging to the elite, as well as those from production-engaged population, women from urban as well as rural areas. The violence they endured can often be described as gender-based, particularly regarding abductions, domestic and sexual violence, but there are also numerous recorded cases of violence where women were victims of violent incidents together with men, due to different circumstances, and not solely because they were women. This section of research did not focus on violence against women in wars, economic violence or violence against female slaves, but they are also evident in Ottoman sources. We assert that the presented cases of violence are just the tip of an iceberg and that it is clear that, in reality, there were many more.

Patterns of violence against women were also identified in the period when BiH enters the period of modernisation. The process started as early as in the late Ottoman period, and crucial phases happened during the Austro-Hungarian administration. This research presents important new findings about sexual and physical violence in the Habsburg BiH. It is established that violence against women and girls was often accompanied by outbursts of hatred and negative emotions, manifested in threat to life and body of the female population. Similar to the Ottoman period, most of the recorded cases of violence did relate to men, but women were the most vulnerable where they should have been the safest – in the family. A conclusion is made that the negative trend of abduction of girls noted in the Ottoman period did continue in the Austro-Hungarian one. This research shows that many women suffered at the hands of their husbands, unmarried husbands or lovers, and that victims of violence included young girls, who were a particular focus of this section. Girls were sexually endangered at ages younger than 14, and violators/rapists mainly used the opportunities when children were alone and unprotected.

Moreover, it was shown that a particular form of violence against women at the time was trafficking in girls, which was a serious social problem.

Forms of violence against women listed above can be documented in the period between wars. This part of the research presents several important cases of domestic violence that illustrate how women endured physical, psychological and sexual violence. The detected forms of violence were contextualised within socio-political practices in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. These forms of violence are found to be firmly linked to traditional gender roles and the subservient position of women in the society, with an important conclusion that the instances of violence against women analysed here do bear the markings of gender-based violence, presented in this chapter together with an indication of transgenerational transfer of violence against women, along with an elaboration of fundamental features of a patriarchal society. As for the place and circumstances where abuse happened, this section explains that women often suffered in silence, in the dark corners of their family homes, far from the public eye. This conclusion may also be applied to other periods analysed in this book.

Dramatic examples of violence against women are presented in the chapter on BiH in World War II. Although wartime violence is mentioned in earlier periods, this chapter focuses specifically on violence against women in an armed conflict, a particular one: it was a conflict of global proportions, where women were exposed to diverse forms of violence. The chapter presents examples of terror, violence and suffering that women were subjected to in the “times of suffering”, characterised as the time of unprecedented hatred and intolerance. In it, women were victims of rape, both individual and gang, of brutal physical violence, sadistic humiliation, and public shaming, which often ended fatally. Some executions of women were shown to be perpetrated with melee weapons as well as firearms, and there is data on burning of women or throwing them into swollen rivers. Data on suffering of women in detention camps is presented as a particular type of violence. Women suffered for different reasons, because of their sex, gender, religious, racial or national background, but also because of their political beliefs and active attitudes towards war. Violence against women was perpetrated by the occupying forces, members of the *ustasha* movement, *chetniks*, but also members of different militias. The war was an extreme distortion of social circumstances, and in such circumstances, women from different identity groups in Bosnia and Herzegovina were often the party that suffered different forms of violence, the scope and description of which remains shocking to this day. Even if some

reports were to be discarded as unreliable and figures as exaggerated, what remains is still sufficient to describe this period as the “great suffering”.

Violence against women continued to be part of everyday life in the socialist era. The ideological and political system changed yet again. BiH obtained a new appearance, but within it, or under it, the traditionally present phenomenon of violence against women persisted. The aim of chapter 7 was to research how violence against women was presented in print media, using the example of the republic-wide *Oslobođenje* daily. The starting point was the assumption that the media not only presented facts from the field, but also participated actively in creating social reality, which included reflections of certain traditionalist and patriarchal societal practices. The chapter shows that the claim that violence against women was not present in the public is inaccurate. Analyses of selected years of *Oslobođenje* found that editorial policies marginalised this issue as it was considered negative, and neither the editorial boards nor the authorities ‘favoured’ the kind of news that may have eroded the desirable perception of achievements of the socialist society of BiH. However rare, though, such news did exist, as confirmed by presentations of examples related to murders of wives or partners, attempted murders, rapes, domestic violence, kidnapping, violence against girls, incest, as well as physical violence outside the family. The violence perpetrated or endured would be reported primarily if the victim or the perpetrator died. This was ‘news’ with greater potential for attracting the attention of journalists.

Wartime events of the 1990s are the last traumatic episode of armed conflicts in the history of BiH that included women as victims of violence. This period is covered by chapter 8, presenting the suffering of women through two interlocking discourses – historiography and law. It has been proved that during this period in BiH large-scale systemic sexual abuse happened, with numerous forced pregnancies recorded. Many women were held captive, subjected to psychological and physical abuse, some of which ended in murder. Abuse was *en masse*, organised and executed systematically. Rapes sometimes happened publicly, in particularly cruel ways, and this bestial act often included different forms of violence and sometimes included numerous witnesses. For many women, torture was a daily event, and there is even evidence of hotels that were intended for ‘relaxation’ of soldiers returning from the front. The women were of different ethnic or religious background. Scholarly sources and reports present data on raped women with different figures, all in the tens of thousands. It is often underlined that the victims included a particularly high number of Muslim women, and that the crime of rape included a recognisable

pattern that was incorporated into war strategies. Certain reports from the time present indicative claims that some rapes were committed in 'particularly sadistic ways, so that victims, their families and entire communities were humiliated as much as possible' and 'as additional form of humiliation and a constant reminder of the abuse inflicted on them'. The US general W. T. Sherman is said to have stated that 'war is hell'. Reading reports about these and other experiences of women in BiH in the period 1992–1995, this is exactly the metaphor for what happened to them—hell.

The introduction of this book underlines that one of its fundamental aims is to establish the attitude of societies towards violence against women. It was crucial to establish the social structures' attitudes towards violence against women. However, it should be noted that this could not be done here in exactly the same way for all the different periods, and the phenomenon is thus observed diachronically from one era to the next. The reason for this is that authors of different chapters had diversified archival materials available to them, providing more information for understanding the multi-layered nature of violence and different societal responses to this phenomenon. Conclusions presented here are in accordance with that, corresponding to the content of individual chapters.

As for antiquity, the analysis showed that violence was an important factor of Roman imperialism and that this included violence against women. Namely, the authorities had no problem with presenting very cruel and savage scenes of treatment of the defeated 'barbaric peoples'. Violent treatment of such groups was considered legitimate to such an extent that Romans showed scenes of violence, including violence against women, in different types of monuments. Romans were not reluctant to include in such presentations individual scenes that showed physical and sexual violence and this is perhaps the best indicator that violent behaviour in such situations was considered legitimate. Moreover, the Roman concept of slavery was such that male and female slaves were considered 'tools that speak' and owners could dispose of them in any way they saw fit. Female slaves were thus in constant danger of different forms of violence, from physical to sexual.

Societal attitudes towards violence against women in medieval Bosnia is a theme to be understood with numerous limitations, particularly due to the absence of original sources that would allow for a more in-depth analysis of this phenomenon. However, particularly thanks to the materials available in the State Archives of Dubrovnik, certain conclusions can be drawn. When it comes to slavery, it is evident that it was considered legitimate in Bosnia

and that, moreover, certain individuals in medieval Bosnia were engaged in slave trade. This also opened possibilities for violence against female slaves. Violence was experienced particularly negatively by those who were the most vulnerable, and it should be noted that fear of enslavement and violence does appear in sources. This fear seems to relate to both men and women. Also, this chapter includes a practical presentation that medieval Bosnian history needs to be observed within the wider regional and European context. Accordingly, the chapter draws certain parallels on reactions to violence in the immediate surroundings of medieval Bosnia. For example, it is shown that in the territory of Dubrovnik, whose citizens were in constant contact with Bosnia, sanctions for rape were mild and symbolic, unlike some other countries in the same period. Additionally, the chapter provides a basis for discussion on discrimination and subservient role of women in relation to men, as well as gender-based violence. It is also indicated, on the other hand, that nothing is known about the attitude of women themselves towards violence. This is, at the same time, not the case only with medieval Bosnia; it is, in fact, a problem encountered in many other pre-modern societies. The perspectives preserved are predominantly male, and this should be borne in mind when analysing the perception of violence against women in Bosnian Middle Ages.

There is slightly more data preserved on the attitudes of authorities towards violence against women in the Ottoman period, particularly since the 18th century. This society was equally characterised by male domination of family and society. In the family, women were expected to be subservient to their husbands, to the extent envisaged by *Sharia* regulations. Women did appear in public, but there was evident inequality between men and women. Men occupied formal positions of power in the state and the society. Ottoman sources indicate numerous cases of violence against women, but all of this notwithstanding, it should not be thought that the Ottoman society, although patriarchal in its essence, did not have mechanisms to suppress violence against women. Namely, the principal function of government was to protect life, honour and property of its subjects and, accordingly, there are normative documents available that did protect women, and practical actions by government in judicial and administrative practices in order to operationalise those normative acts. The Ottoman rule strived to sanction physical and verbal violence against women and judicial documents contain data that the category of mutual guarantee (*kefâlet*) was used to prevent violence. Men who physically or verbally abused women could be imprisoned, reprimanded, but also beaten. In essence, the authorities saw this as a damaging phenomenon.

On the other hand, legal reference sources do offer information that ‘milder’ disciplining of women was allowed. This phenomenon is an indicator that specific forms of violence against women were tolerated, but also that many other forms were sanctioned.

The Ottoman government criminalised abduction of girls and sexual violence against women, seen as a damaging activity, but also as an offence against their honour. Sanctions were particularly harsh for violent banditry against women as well as killing of women, for which offenders could even be sentenced to death. Women who killed perpetrators in self-defence were not prosecuted. Ottoman case-law shows numerous cases where women fought for their rights in court, thus trying to achieve the justice promised by the normative framework. It was sometimes very difficult, though, since the evidentiary procedure was complex and violence could not always be proved. Despite all the measures to protect the victims, violence against women was repeated, meaning that there always those in the society who were ready to do so. Along with that, however, it is important to note that there were persons in the society who spoke out negatively about manifestations of violence against women such as, for example, abductions of girls or killings. As noted by Mula Mustafa Bašeskija, the famous 18th century journal and travel writer – ‘no one is fond of force’.

The Austro-Hungarian Monarchy also had a normative framework that provided that certain forms of violence against women covered in this book be sanctioned. Laws provided for sanctions for rape, abduction of girls, infliction of bodily harm, threat to life, trade in girls. The Austro-Hungarian authorities had the necessary state apparatus and developed procedures that allowed it to implement such legal norms. Of course, things did not always proceed smoothly, and proving a particular offence was of crucial importance. The state system dealt with these offences as this was a matter of issues that fall within the basic functions of government, i.e. issues that were of essential importance for stability of the state. Unlike this, when it comes to different forms of domestic violence, the state reacted far more rarely, and in the late 19th century there was a kind of implicit social tolerance for violence that men inflicted on their wives. This remains insufficiently known to this day, and the environment perceived different forms of violence that happened behind closed doors as far less serious, unless it led to serious injuries to women. An important conclusion of this chapter is that the criminal judicial system often dealt with consequences of violence perpetrated against women and girls. However, when it comes to psychological trauma it caused, no one dealt with it in an institutional or

organised manner. Victims were mainly left to themselves and their families, and we have no information about their lives or difficulties after the event.

The chapter on violence against women in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes shows that there was complex legal climate in BiH at the time and that, due to legal particularism which existed across the state, BiH still observed certain provisions of criminal law inherited from the Dual Monarchy. Any injury to honour and dignity of an individual was considered punishable and this included women. However, it was found that abuse of women was not recognised as a specific legal phenomenon. Sexual abuse of women was considered a crime, and any forced extramarital relationship was marked as fornication. It is important to note that sanctioning of sexual violence only applied to extramarital contacts and the issue of marital rape was not recognised as a crime. Of course, this perception of marital rape is not specific to the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. The situation was the same in the Austro-Hungarian Monarchy, as well as the Ottoman Empire and many other European states of the time. In addition to this overview of the legal framework, the fifth chapter also presents data on important problems in implementing these legal norms in practice. Moreover, it shows that reactions of the society to violence against women in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes continued to be shaped by the legacy of patriarchy and unequal distribution of societal power between men and women, which reflected directly on the attitude of the community towards violence against women. In other words, specific forms of violence against women were tolerated and acceptable, and reactions appeared only if there were serious cases of violence, particularly those that led to fatal consequences.

Violence against women that happened across BiH during World War II is also perceived in different ways. Its massive nature shows that disturbing wartime circumstances included the existence of an alarming number of individuals who practiced and tolerated violence against women. However, this research shows that the root of the problem was in the institutional framework that allowed violence. Namely, it was shown that human life of both men and women was of little value in collaborationist fascist creations such as the Independent State of Croatia (NDH), particularly in relation to cases of mass abuse and killing of women and men on the grounds of their racial, ethnic or religious affiliation, i.e. if they were defined as enemies of the regime. Violence against women was thus directly linked to the legal position of women, or rather the fact that they belonged to different discriminated groups. This chapter shows that perpetrators of violence against women received mild or

no reaction from their superiors. On the other hand, it was shown that there were individuals who condemned violence against women and men, even when perpetrated by persons from their own group. To understand violence against women in this period, as demonstrated, means to understand the multitude of parallel perspectives and opposing narratives about war, violence, victims and women.

Attitudes towards violence against women in the Yugoslav context was in a considerably different political and ideological climate. How did the Yugoslav authorities respond to violence against women? This is a very complex question and the answer cannot be articulated in full only on the basis of research presented in this book. Yet, it has been established that the elites did strive to improve the position of women, but that it was not enough to speak about full equality between men and women. The available data do provide grounds for asserting that, despite evident developments, the authorities failed to create an effective system to protect women from violence. When it comes to media responses to violence, their reports are noted as often suffering the burden of perceptions arising from patriarchal legacy and traditional understanding of men and women. In addition to condemnation of certain violent acts, there are also recorded instances of relativization of cases of gender-based murders by justifying them with jealousy, unhappy or unrequited love. Media response to violence was very important as it formed public opinion, and it would be important to compare, at a later stage, those reactions with attitudes towards violence against women in other discourses of importance for understanding societal structures, such as academic, political, literary-artistic and judicial-administrative ones.

Violence against women that happened in BiH during the 1992–1995 war is particularly important in terms of reactions it caused. Namely, in addition to local reactions to crimes and their consequences, thanks to global media culture development, it also appeared on covers of numerous news publications across the world. Particularly visible crimes were sexual and physical violence that ended with killings in many cases. Additionally, women suffered multiple forms of other types suffering, including economic and verbal violence, and their suffering in detention camps and mass organised crime stands out in particular. In addition to gender-based violence, understanding these crimes must take into account the religious and ethnic identity of the victims. Reports of these instances of violence found their way to the international community and an international court was established specifically tasked with prosecuting crimes committed in the territory of former Yugoslavia, which included

violence against women. It should be noted in particular that crimes against women committed in the territory of BiH during an international armed conflict marked a watershed in the treatment of sexual violence. Crimes against women in BiH thus became the basis upon which sexual abuse of women was to be legally qualified and sanctioned as a crime in its own right, separate from other qualifications of crimes. Finally, numerous convictions appeared for crimes of sexual abuse of women in BiH, based on individual as well as command responsibility. The work of national judicial institutions in this field is still ongoing.

The end of wartime events in BiH in 1995 marked the beginning of a new era that may be described by the period of transition, strongly marked by the results of the armed conflict of the 1990s. BiH society today is a post-conflict society marked by significant divisions and political problems that continue to threaten the very existence of BiH as a state and continue to upset its citizens. Violence against women is, as shown above, a traditional problem of BiH society and continues to be an open issue. It may be observed from different vantage points, but it would be very difficult to bring together all the perspectives relevant for understanding violence against women in a single book. This required a limitation, for purely practical reasons. In addition to historiographic and legal perspectives, it was decided that this study would include closing chapter on violence against women in social-cultural and literary discourse. They are, in a way, the link with important aspects of modern times and perspectives that complement the research presented in earlier chapters. Conclusions drawn in this part of the book need be presented separately.

It was important for the aims of this book to include the sociological and cultural discourse on violence against women, with insight into modern-day BiH, particularly the most recent period. After presenting fundamental ideas of patriarchal society and historical inequality between men and women in earlier chapters, we thought that it would be important to answer the question regarding ways in which the phenomenon of violence against women is situated within the wider societal structures of contemporary BiH, and how is this phenomenon linked with the culture of violence that we have shown to be traditional present in this region. The ninth chapter links the sociological and cultural theoretical approaches with an analytical insight into the cultural context of contemporary BiH. The result was the conclusion that patriarchal societal structures and the related discourse of gender roles are present in BiH today and that cultural factors such as the media, religion, language and tradition, along with popular culture, shape the perception of women and violence.

The violence encountered in BiH more and more frequently is not something that exists on its own, in isolation from other societal practices. Therefore, the violence that women are exposed to cannot be observed as separate from direct and symbolic discrimination, systemic invisibility, structural inferiority and subordination of women. Perpetrators of violence against women are often convinced of male power and superiority and female weakness, and such convictions are often linked to cultural norms and contribute directly to the spread of violence against women. De-humanisation and objectivization of women must be added to this, particularly present in popular culture. All these problems are challenges that BiH society is facing, and sociological and cultural approach to this issue is the one that allows us to become aware of the greater context, social links and factors that allow for perpetuation of violent behaviour, rather than individual acts. And identifying such mechanisms is the first step towards eliminating violence against women!

When this project was designed, it was agreed that the last chapter of this book would be dedicated to violence against women in literary historical discourse and that books included in mandatory reading lists in secondary schools in Bosnia and Herzegovina would be analysed. The idea was based on the fact that presentation of violence against women is closely linked to the values of a society. Any individual voice, as much as we think of it as the voice of an individual, is never truly isolated from other historical voices and the socio-cultural context it was created in. Moreover, a literary text never comprises representations only, it also constructs and reproduces certain images of violence that may impact individuals quite strongly. In view of this, chapter 10 examines several canonical works of world literature from different literary and historical periods, and presents an analysis of the images of violence they contain. Applying the feminist method of reading with resistance, the selected narratives were found to be recounting patriarchal values and ideas that justified them, and that they sometimes enforced the culture of violence against women. Moreover, sections were identified in the analysed texts that support gender stereotypes and present violence against women inappropriately. It can be challenging to work on these excerpts in the classroom. This chapter points at the presence of neglected aspects or layers of literary texts, and suggests that the standard strategies of reading mandatory texts be complemented by new interpretative strategies. Part of the lesson may include, *inter alia*, discussions on gender relations, patriarchal societies, inequality, damaging effects of the phenomenon of violence against women, as well as its multi-layered manifestations.

Conclusion is the part of the book where it is common to indicate potentials for further research and we wish to indicate that such potential does indeed exist, and we do hope that this research will serve as a guide and a starting point in that direction. In view of the time span that this research covers and the wealth of original sources, new research may include the types of violence that could not be included here. For example, in some parts the focus was on sexual, domestic and physical violence, and thus new data may include economic and structural violence. Depending on what is the focus of individual chapters of this book there is room for further research of other forms of violence. There are also possibilities for including examples from more years in each of the historical eras covered here. New sources and new examples may lead to further development of hypotheses presented here, as well as their partial re-examination. In view of the time span, as well as the space available to us, we include here all the sources accessible to us, particularly in relation to the period from the early new era until today, for which there is a relative wealth of sources. New methodological patterns may be applied, i.e. different new strategies of quantitative and qualitative analyses. This book is dominated by qualitative methods, whereas the Ottoman period includes quantitative ones as well. In the future, a combination of qualitative and quantitative methods may be applied to all the periods. As for literary historical discourses, a more focused insight into presentation of violence against women in South Slavic literary texts may be included. Moreover, it should be noted that in addition to those already included, other discourses and perspectives may be added. Namely, the primary focus of this book was on historiographic, literary, sociological and legal discourses, and philosophical, psychological, anthropological, ethnological and pedagogical discourses on violence against women may be added. There is also room for including literature in different languages, and an interdisciplinary, comparative approach may intensify the work even further.

The title of this scientific monograph announced that it would present certain lessons learnt from history. The issue of lessons cannot be treated universally, it is an issue that is re-examined and re-discussed, always in need of new definitions. This can only be done through open dialogue about this very important societal problem. Some of the conclusions we propose that may be important for initiating dialogue are as follows:

- Historically, violence against women was practiced and supported by some, but it is evident that there were always others who condemned violent actions and considered them damaging.
- Victims of violence against women, as well as perpetrators, were never from just one ethnic, religious, social, cultural or national group. None of the current identity groups in BiH may assign the burden of violence to just those groups in relation to whom it may feel certain antagonism. Violence against women simply transcends all such borders. Moreover, victims of violence include women of all ages, the elderly, mature women as well as young girls, those who are healthy as well as those with health challenges.
- Women are not necessarily and always just passive observers of violence. In addition to women who endured violence passively, in silence, there are recorded cases of women who actively sought their rights, within the parameters of socio-cultural systems they lived in. On that path, they encountered those who were emphatic towards their problems, but also those who tolerated violence. They also came across different helpers who tried to protect them, usually family members. Primary sources do show, however, that they were sometimes able to achieve justice, while it remained impossible in some other cases, in different situations and for different reasons.
- Men are far more frequently identified as perpetrators as well as victims of violence, but women primarily suffered violence where they were supposed to be most protected – in the family.
- There were visible forms of violence, recorded in public spaces, as well as different sources, thanks to which we are now able to discuss this problem. Parallel to that, though, it is equally possible to discuss violence that remained invisible. This problem cannot be discussed a-historically, which is what many theoreticians do today from the comfort of their offices; instead, this can only be done on the basis of insight into the wealth of historical texts and their analysis.
- Throughout the examined period, historical communities in the territory of BiH did bear the markings of patriarchal societies, with dominance of men over women, both in public spaces and in the family. Power relations between them were unequal. There are also evident gender roles and different expectations that historical communities had regarding what a man should be like, what is the role of a woman in the family and in society.

- It is possible to talk about gender-based forms of violence. There are also many other forms of violent situations recorded, where there is no simple way of proving that violence against women was perpetrated just because they were women, i.e. because of their gender, or just because there is not enough information.
- Women may have suffered violence due to several different factors at the same time. For example, in order to understand violence against women in certain situations, it is necessary to take into account the element of gender, as well as their ethnic and religious identities.
- Wartime circumstances increase the chances for the appearance of organised, massive and systemic violence against women. Violence against women may also appear as part of strategies of war. This is a historical phenomenon, particularly well documented in conflicts that took place in the territory of BiH in the 20th century.
- It is not possible to give general or stereotypical presentations of entire peoples, particularly not to characterise an entire people, and make it applicable to each individual, even when there are certain dominant features. There is always room for those who differ from the majority.
- Historical societies had social mechanisms of control used to try to limit or restrict violence against persons living in their territory, which included women. In that case, it is important to note that there were attempts to limit violence against women and to sanction some of its forms. In other situations, particularly regarding domestic violence, there are evident tendencies to tolerate certain forms of violence.
- Different societies in the territory of BiH treated violence differently, However, there are also analogous historical phenomena. Mark Twain is reported (though never proved) to have said that history never repeats itself, but it does often 'rhyme'. Whether he said it or not is less important – this statement is inspiring, because we do note that in different periods of time across history there are certain similarities in how violence is perceived and understood. On the other hand, in certain situations, one and the same act against a woman, such as domestic violence, for example, was considered to be violence, with some people seeing it as legitimate violence, while other societies criminalised it. Differences in perceptions of violence may be observed at both synchronic and diachronic levels.

- As for historical communities in the territory of BiH, primary sources do contain information about physical, sexual, verbal, psychological, economic and structural violence against women.
- Methodologically, images of violence against women should not be avoided, they should serve as the basis of dialogue. Slavery cannot be understood without freedom, light cannot be understood without darkness, and the idea of non-violence and peace cannot be understood without first understanding violence as a societal phenomenon, with all its historical variations and manifestations. This research is not trying to suggest that in order to read historical texts about violence, the interpretative key needs to be changed. History should be neither forged, nor embellished and romanticized. Presentations of violence against women are not just an opportunity to understand how communities in the past understood violence. They may also serve as an opportunity to open more comprehensive dialogue about the nature and the damaging consequences of violence, that may lead towards its elimination, or at least its reduction in the future.

These are just some of the conclusions proposed as possible lessons from the past. Naturally, we look forward to further dialogue on this issue. With this project, with the acronym See&Respect, research results presented in this book are to serve as the basis for organising workshops with university and secondary school students, as well as all other interested groups. Workshops will be based on work with texts about violence against women and building dialogue about its identification and multi-layered nature, but also about the values of our times and the future that leads towards equality of men and women and elimination of all forms of violence by men against women and girls. This is also the societal goal of our project, in compliance with the UN Sustainable Development Goals strategy. We hope that those workshops will contribute to better implementation of those goals and that we will be able to arrive at new, important lessons about violence against women and strategies to eliminate it. Moreover, we hope that this monograph will serve as an inspiration to initiate similar projects in other countries and that we will eventually have an opportunity to offer an international exchange on this important theme. Violence against women is a global problem and mutual cooperation and exchange of experiences is the only way to arrive to a time when violence against women will change from an 'epidemic' which it is at the moment, into a socially marginal phenomenon.

GEWALT GEGEN FRAUEN: DISKURSE, PERSPEKTIVEN, LEHREN AUS DER BOSNISCH-HERZEGOVINISCHEN GESCHICHTE

ZUSAMMENFASSUNG

Dieses Buch ist das Ergebnis der wissenschaftlichen Zusammenarbeit und Forschungsarbeit einer Gruppe von Historikerinnen und Historikern, Juristinnen und Juristen, Soziologinnen und Soziologen sowie Literaturhistorikerinnen und Literaturhistorikern im Rahmen des Projekts "Gewalt gegen Frauen: Diskurse, Perspektiven, Lehren aus der bosnisch-herzegowinischen Geschichte." Die Konzeption dieses Projekts entstand aus der Erkenntnis, dass trotz der Langfristigkeit und Vielschichtigkeit von Gewalt gegen Frauen in Bosnien und Herzegowina sowie der zahlreichen Quellen, in denen Gewalt nachweisbar ist, dieses Thema in der Geschichtsschreibung marginalisiert wurde. Das vorhandene Wissen darüber war fragmentarisch, und es gab keine einzige Studie, die diese Frage auf vergleichende Weise über einen längeren Zeitraum hinweg untersucht hätte. Um diesen Mangel zu beheben und einen Beitrag zum Verständnis der soziokulturellen Geschichte von Bosnien und Herzegowina zu leisten, hat das Forschungsteam, das dieses Projekt durchgeführt hat, verschiedene Formen von Gewalt gegen Frauen in der bosnisch-herzegowinischen Geschichte identifiziert, analysiert und in zehn Kapiteln dargestellt. Zudem wurde untersucht, wie die Gesellschaft dieses Phänomen vom antiken Zeitalter bis in die Moderne wahrgenommen hat. Als Mitglieder der akademischen Gemeinschaft waren wir der Meinung, dass das Verständnis des historischen Hintergrunds der Gewaltkultur, insbesondere der Gewalt gegen Frauen, sowie der Mechanismen, die diese Gewalt aufrechterhalten und reproduzieren, eine wichtige Voraussetzung für die Eröffnung eines qualitativ hochwertigeren Dialogs über die Gewalt gegen Frauen ist. Die Beseitigung von Gewalt

gegen Frauen ist heute eines der vorrangigen Ziele der Vereinten Nationen. Es ist jedoch sehr schwierig, dieses Ziel in einem bestimmten Bereich zu operationalisieren, wenn man keinen Einblick in die historischen Dimensionen der Gewalt gegen Frauen und deren traditionelle Verwurzelung in der menschlichen Gesellschaft hat. Mit diesem Buch wurde ein bedeutender Beitrag zur Schließung dieser Lücke geleistet, und die im Rahmen der Forschung gewonnenen Erkenntnisse können als Grundlage für Vergleiche mit anderen ähnlichen Studien dienen, deren Zahl weltweit stets zunimmt. Welche Schlussfolgerungen wurden gezogen? Welche Bedeutung haben diese im akademischen Bereich und warum sind sie für die gesellschaftlichen Strategien im Kampf gegen Gewalt gegen Frauen wichtig?

Erstens versuchte diese Studie festzustellen, in welchen Arten von Quellen Informationen über Gewalt gegen Frauen zu finden sind. Da es sich um ein vernachlässigtes Thema in der Geschichtsschreibung handelt, bestand der erste Schritt des Forschungsteams darin, aufzuzeigen, dass es primäre Quellen über Gewalt auf dem Gebiet von Bosnien und Herzegowina gibt. Ein wichtiger Beitrag dieser Monographie besteht darin, dass sie neben den bekannten veröffentlichten Quellen auch zahlreiche Texte über Gewalt gegen Frauen aufzeigt, die in der Geschichtsschreibung bisher unbekannt waren. Die in der Monographie verwendete Material- bzw. Belegsammlung besteht aus einer sehr großen Anzahl von Quellen, deren grundlegendes Merkmal die Mehrsprachigkeit ist. Es wurden Quellen auf Latein, Osmanisch, Deutsch, Englisch, Französisch, Bosnisch, Kroatisch, Serbisch sowie deren vorstandardisierte Sprachidiome verwendet. Gewalt gegen Frauen findet sich in narrativen Quellen wie Chroniken, Reiseberichten und Annalen. Schlüsselinformationen wurden in Dokumenten – in verschiedenen Gerichtsakten, Protokollen, Registern, Berichten, Verordnungen, Korrespondenzen von Verwaltungsbehörden und Ähnlichem – gefunden, die von den Verwaltungen verschiedener Staaten erstellt wurden, die das heutige Gebiet von Bosnien und Herzegowina umfassten. Im Kontext der modernen Zeit wurden die Presse, Interviews, Ego-Dokumente bzw. die Aussagen einzelner Gewaltopfer als wichtige Quelle benutzt, um über den Mediendiskurs über Gewalt zu schreiben. Als wichtige Quelle dienten auch juristische Literatur und Dokumente, sowohl solche, die sich auf Debatten im Rahmen der vormodernen Jurisprudenz beziehen, als auch moderne Dokumente des Völkerrechts. Im Kontext der antiken Zeit wurden auch künstlerische Darstellungen von Gewalt gegen Frauen, epigraphische Denkmäler sowie erhaltene Artefakte verwendet, die von der Gewaltkultur zeugen, wie zum Beispiel Fesseln. Die Quellen aus der Gegenwart wurden zusätzlich

diversifiziert, so dass die Autoren einzelner Kapitel dieses Buches auch literarische Werke sowie die Manifestation der Gewaltkultur im Film, in digitalen Aufzeichnungen und in sozialen Netzwerken berücksichtigen.

Die Identifizierung von Textstellen über Gewalt gegen Frauen in den genannten Quellen war von großer Bedeutung, da sie zeigte, dass dieses Thema in historischen Quellen dokumentiert ist. Wenn man eine traditionelle Historiografie lesen würde, in der Gewalt gegen Frauen am Rande des Interesses stünde, könnte man den Eindruck gewinnen, dass es dazu nicht viele Informationen gibt. Doch diese Forschung hat genau das Gegenteil bewiesen. Es gibt zahlreiche Quellen. Sie sind zwar mehrsprachig, verstreut und erfordern eine gemeinsame Anstrengung, um identifiziert zu werden. Das Forscherteam, das die Kapitel dieses Buches verfasst hat, hat dies geleistet, so dass sich in einigen Kapiteln konkrete Stellen über Gewalt gegen Frauen finden. Es ist jedoch wichtig darauf hinzuweisen, dass es ein starkes Ungleichgewicht in den Forschungsmöglichkeiten gibt, die in der genannten Quellensammlung angeboten werden. In der älteren Geschichte gibt es nämlich weitaus weniger Informationen über Gewalt gegen Frauen. Daher ist jeder gefundene Hinweis von besonderer Bedeutung. Was das Gebiet von Bosnien und Herzegowina betrifft, so ist es erst ab dem 18. Jahrhundert, besonders ab der zweiten Hälfte dieses Jahrhunderts, möglich, eine Situation anzutreffen, die als relativ reicher Bestand an Material über Gewalt gegen Frauen beschrieben werden könnte. Dies ist auf die Umstände dieser Zeit zurückzuführen. Es geht um die osmanische Periode, in der zahlreiche Gerichtsakten, Protokolle, staatliche Register, juristische Literatur sowie Erzählungen erhalten sind, die wertvolle Informationen über Gewalt gegen Frauen enthalten. Selbstverständlich wurden in quantitativer und qualitativer Hinsicht die meisten Aufzeichnungen über Gewalt gegen Frauen in der modernen Zeit dokumentiert.

Eine weitere wichtige Aufgabe bestand darin, die Arten von in den genannten Texten erwähnter Gewalt gegen Frauen zu identifizieren. Die erste Herausforderung bestand darin, das Problem der Definition von Gewalt gegen Frauen zu klären, um eindeutig festzulegen, welche Art von Informationen wir in den Quellen suchen. Als gemeinsame Ausgangsbasis wurde beschlossen, verschiedene Formen gewaltsamer Handlungen und Verhaltensweisen als Gewalt zu betrachten, deren schädliche Folgen Frauen erlitten haben, einschließlich zahlreicher Arten von körperlicher, verbaler, psychologischer, sexueller und wirtschaftlicher Gewalt. Die Mitglieder des Teams wurden ermutigt, als Ausgangspunkt erkennbaren Formen von Gewalt auf der allgemeinsten Ebene zu folgen, die im Einklang mit dem stehen, was in modernen Diskursen

über Gewalt wie in der Fachliteratur oder den Definitionen der UN- und WHO-Gremien zu finden ist. Gleichzeitig sollten sie sich jedoch nicht starr an diese Begriffe halten, sondern versuchen zu erkennen, wie bestimmte Fälle, in denen Frauen Opfer gewaltsamer Handlungen wurden, in der Vergangenheit wahrgenommen wurden. Dies resultierte aus der Erkenntnis, dass verschiedene Gesellschaften im Allgemeinen auf unterschiedliche Art und Weise mit Gewalt umgingen und dass bestimmte Formen von Gewalt, die wir heute als solche erkennen, in den unterschiedlichen Kulturen, die historisch auf dem Gebiet des heutigen Bosnien und Herzegowina existierten, nicht zwangsläufig als Gewalt angesehen wurden.

Wir haben festgestellt, dass Gewalt gegen Frauen ein langandauerndes Phänomen ist, das sich durch alle Zeiträume zieht, die Gegenstand der Forschung waren. Es war aufgrund der schlechteren Erhaltung primärer Quellen für ältere historische Perioden nicht möglich, jede Form von Gewalt in jedem Zeitraum auf die gleiche Art und Weise festzustellen. Dennoch konnte bestätigt werden, dass physische und sexuelle Gewalt ein Thema ist, das sich über einen Zeitraum von mehr als zwei Jahrtausenden erstreckt. Diese Untersuchung beginnt mit der Analyse von Quellen über Gewalt gegen Frauen in der römischen Zeit, wobei die ältesten Daten über Gewalt gegen Frauen aus dem 3. Jahrhundert v. Chr. stammen. Diese Studie hat gezeigt, dass Gewalt ein wichtiger Bestandteil des römischen Imperialismus war und dass in der römischen Zeit physische und sexuelle Gewalt bereits bei der Eroberung der Provinz Illyrien bzw. der späteren Provinzen Dalmatien und Pannonien stattfand. Frauen erlitten Gewalt während der militärischen Feldzüge, viele von ihnen wurden infolge dieser Aktionen versklavt und sahen sich verschiedenen Formen von Erniedrigung und Brutalität ausgesetzt. Wie schwer das Schicksal der unterworfenen Völker und die Versklavung war, mit der sie konfrontiert wurden, wird lebhaft dadurch illustriert, dass viele Frauen Selbstmord begingen oder von ihren männlichen Verwandten getötet wurden, um nicht in die Sklaverei zu fallen. Dies geschah sowohl während der Eroberungen als auch bei den Befriedungsmaßnahmen, die von der römischen Armee durchgeführt wurden. Darüber hinaus wurde festgestellt, dass Frauen in der Antike als Sklavinnen und Opfer von Raubüberfällen Gewalt erlitten. Leider lässt der Zustand der Quellen keine genaueren Schlüsse über häusliche Gewalt zu.

Gewalt gegen Frauen wurde auch im Gebiet des mittelalterlichen Bosnien ausgeübt. Es ist nicht möglich, eine ununterbrochene Kontinuität der Gewaltspirale von der Antike bis zum Mittelalter festzustellen, sodass im zweiten Kapitel dieser Arbeit direkt auf Beispiele aus dem Spätmittelalter

eingegangen wurde. Es wurde auf die Knappheit der Quellen hingewiesen, dennoch wurden wichtige Beispiele gefunden, die auf verschiedene Formen von Gewalt gegen Frauen hinweisen. Dieses Kapitel zeigt Beispiele für Morde an Frauen, sowohl an Frauen aus der gesellschaftlichen Elite als auch an denjenigen aus benachteiligten sozialen Gruppen. So kennt die mittelalterliche bosnische Geschichte auch einen Fall des Mordes an einer Königin, die im Kampf um die Macht nach einer Zeit der Gefangenschaft getötet wurde, sowie einen Fall, in dem in Ungarn eine bosnische Prinzessin ermordet wurde, nachdem sie als Regentin für ihre minderjährigen Töchter fungiert hatte. Körperliche Gewalt konnte auch im familiären Umfeld sowie bei verschiedenen Raubüberfällen festgestellt werden. Frauen waren oft diejenigen, die sich um das Haus und das Vieh kümmerten, was sie bei Raubüberfällen besonders gefährdete. Es gibt nur wenige Belege für verbale Gewalt, was darauf hinweisen könnte, dass diese nicht als schwerwiegend genug betrachtet wurde, um ein Verfahren vor den Behörden einzuleiten. Die Gewalt gegen Sklavinnen spiegelte sich in ihrem Sklavenstatus wider, aber auch in gewaltsamen Episoden ihrer Versklavung. Gleichzeitig ist hervorzuheben, dass die Sklaverei im Mittelalter sowohl in Bosnien als auch darüber hinaus eine legale gesellschaftliche Beziehung darstellte und dass Sklavinnen bosnischer Herkunft häufig an verschiedenen Orten im Mittelmeerraum endeten. Die Analyse der Primärquellen zeigte auch, dass Frauen sowohl bei Einfällen osmanischer Truppen als auch durch die Entscheidung eines männlichen Familienmitglieds in den Sklavenstatus gerieten. Darüber hinaus diskutiert dieses Kapitel die Möglichkeiten, institutionelle und sozioökonomische Gewalt im mittelalterlichen Bosnien zu erkennen und zu untersuchen, sowie die Grenzen, denen sich Historiker in dieser Hinsicht gegenübersehen.

Verschiedene Formen von Gewalt gegen Frauen traten auch im osmanischen Bosnien auf. Diese Untersuchung zeigte, dass es zahlreiche erhaltene Primärquellen gibt, die belegen, dass viele Frauen innerhalb ihrer Familien körperliche, verbale und psychische Gewalt erlitten und dass diese Informationen in osmanischen Gerichts- und Verwaltungsdokumenten festgehalten wurden, von denen die meisten nicht veröffentlicht und der Öffentlichkeit unbekannt sind. Dieser Teil des Buches enthält Forschungsergebnisse über Vergewaltigung als extremste Form sexueller Gewalt gegen Frauen, über die Entführung von ledigen und verheirateten Frauen, Berichte über körperliche Gewalt, der Frauen bei Banditenüberfällen ausgesetzt waren – sowohl in ihrem Zuhause als auch im öffentlichen Raum – sowie Fälle von Mord an Frauen und Mädchen. Es wurde nachgewiesen, dass Gewalt Frauen aus verschiedenen

religiösen, sozialen, altersbedingten und ethnischen Kategorien betraf. Opfer von Gewalt waren Musliminnen, Christinnen, Jüdinnen, Frauen aus der lokalen südslawischen Bevölkerung, Romnja, Frauen mittleren Alters, alte Frauen, Mädchen, Angehörige von Familien der sozialen Elite sowie Frauen aus der Arbeiterbevölkerung, sowohl aus städtischen als auch aus ländlichen Gebieten. Die Gewalt, die sie in vielen Fällen erlitten, kann als geschlechtsbasierte Gewalt bewertet werden, insbesondere im Hinblick auf Entführungen von Frauen, häusliche und sexuelle Gewalt. Es wurden jedoch auch zahlreiche Fälle von Gewalt registriert, in denen Frauen, zusammen mit Männern, aufgrund verschiedener Umstände und nicht ausschließlich, weil sie Frauen sind, Opfer gewaltsamer Handlungen wurden. Diese Untersuchung konzentrierte sich nicht auf Gewalt gegen Frauen in bewaffneten Konflikten, wirtschaftliche Gewalt und Gewalt gegen Sklavinnen, obwohl diese ebenfalls in den osmanischen Quellen zu finden sind. Es wurde auch behauptet, dass die genannten Fälle von Gewalt nur die Spitze des Eisbergs darstellten und dass es in Wirklichkeit zweifellos noch viel mehr davon gegeben haben muss.

Muster von Gewalt gegen Frauen wurden auch in der Phase identifiziert, in der Bosnien und Herzegowina in die Periode der Modernisierung eintrat. Dieser Prozess begann bereits in der späten osmanischen Zeit, aber die entscheidenden Phasen ereigneten sich während der Herrschaft der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Durch diese Untersuchung wurden wichtige neue Erkenntnisse über sexuelle und körperliche Gewalt im habsburgischen Bosnien und Herzegowina gewonnen. Es wurde festgestellt, dass Gewalt gegen Frauen und Mädchen häufig von Ausbrüchen von Hass und negativen Emotionen begleitet wurde und sich in der Gefährdung des Lebens und der körperlichen Unversehrtheit der weiblichen Bevölkerung manifestierte. Ähnlich wie in der osmanischen Periode betrafen die meisten dokumentierten Gewaltfälle Männer, doch waren Frauen dort am gefährdetsten, wo sie eigentlich am sichersten sein sollten – in der Familie. Es wurde festgestellt, dass der negative Trend der Entführungen von Mädchen, der bereits in der osmanischen Zeit dokumentiert wurde, auch in der österreichisch-ungarischen Zeit anhielt. Diese Untersuchung zeigte, dass es oft der Fall war, dass eine Frau wegen körperlicher Gewalt seitens ihres Ehemanns, Lebensgefährten oder Liebhabers ums Leben kam und dass auch Mädchen unter den Gewaltopfern waren, denen in dieser Arbeit besondere Aufmerksamkeit gewidmet wurde. Insbesondere Mädchen im Alter bis zu 14 Jahren waren sexuell gefährdet. Wenn sie allein und ungeschützt waren, nutzten die Täter bzw. Vergewaltiger meist die Gelegenheit, sie sexuell zu missbrauchen. Darüber hinaus wurde darauf

hingewiesen, dass der Mädchenhandel in dieser Zeit eine besondere Form der Gewalt gegen Frauen darstellte, die ein ernstes soziales Problem war.

Die zuvor erwähnten Formen von Gewalt gegen Frauen lassen sich auch in der Zwischenkriegszeit dokumentieren. Dieser Teil der Untersuchung bringt einige wichtige Fälle von häuslicher Gewalt ans Licht, die von Frauen berichten, die körperliche, psychische und sexuelle Gewalt erlitten haben. Die identifizierten Gewaltformen wurden im Kontext der gesellschaftspolitischen Praktiken im Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen (SHS) analysiert. Es wurde festgestellt, dass diese Formen der Gewalt tief mit den traditionellen Geschlechterrollen und der untergeordneten Stellung der Frau in der Gesellschaft verknüpft sind. Eine wichtige Schlussfolgerung ist, dass die analysierten Fälle von Gewalt gegen Frauen Merkmale geschlechtsbasierter Gewalt aufweisen, die in diesem Kapitel, zusammen mit Hinweisen auf die transgenerationale Weitergabe von Gewalt gegen Frauen sowie einer Erläuterung der grundlegenden Merkmale der patriarchalen Gesellschaft, dargestellt werden. Was den Raum und die Umstände betrifft, in denen der Missbrauch stattfand, wird in diesem Teil des Buches erklärt, dass Frauen oft stillschweigend Gewalt in den dunklen Ecken ihrer Familienhäuser erlitten, fernab von der Öffentlichkeit. Diese Schlussfolgerung könnte auch auf die anderen in dieser Untersuchung behandelten Zeiträume angewendet werden.

Dramatische Darstellungen von Gewalt gegen Frauen finden sich auch in dem Kapitel, das sich auf Bosnien und Herzegowina im Zweiten Weltkrieg bezieht. Obwohl Kriegsgewalt bereits in früheren Zeiträumen erwähnt wurde, zeichnet sich dieses Kapitel dadurch aus, dass es ausschließlich der Gewalt gegen Frauen in einem bewaffneten Konflikt gewidmet ist – und zwar einem, der weltweite Ausmaße hatte, in dem Frauen verschiedenen Formen von Gewalt ausgesetzt waren. Es werden Beispiele für Terror, Gewalt und Leid aufgeführt, die Frauen in dieser Zeit des Leidens, die als eine Ära beispiellosen Hasses und Intoleranz charakterisiert wurde, erlitten haben. Frauen wurden Opfer von Einzel- und Gruppenvergewaltigungen, von brutalster körperlicher Gewalt, sadistischer Erniedrigung und öffentlicher Demütigung, was in vielen Fällen tödlich endete. Es wird gezeigt, dass bestimmte Hinrichtungen von Frauen sowohl mit kalten Waffen als auch mit Schusswaffen durchgeführt wurden, und es gibt Berichte über Frauen, die verbrannt oder in reißende Flüsse geworfen wurden. Als besondere Formen der Gewalt werden die Leiden der Frauen in Konzentrationslagern dargestellt. Frauen wurden aus verschiedenen Gründen Opfer, sei es aufgrund ihres Geschlechts, ihrer Religion, Rasse, ethnischen oder nationalen Zugehörigkeit, aber auch wegen ihrer politischen

Überzeugungen und ihrer aktiven Haltung zum Krieg. Gewalt gegen Frauen wurde von den Besatzungsmächten, Mitgliedern der Ustascha-Bewegung, Tschetniks sowie verschiedenen Milizen verübt. Der Krieg stellte eine extreme Störung der gesellschaftlichen Verhältnisse dar, und Frauen aus verschiedenen Identitätsgruppen in Bosnien und Herzegowina litten unter diesen Umständen häufig unter verschiedenen Formen von Gewalt, deren Ausmaß und Beschreibungen auch heute noch schockierend wirken. Selbst wenn einige Berichte als unzuverlässig verworfen oder die Zahlen als übertrieben angesehen würden, wäre das, was übrigbleibt, immer noch ausreichend, um dieser Zeit das Etikett des großen Leidens zu geben.

Gewalt gegen Frauen blieb auch in der sozialistischen Epoche Teil des Alltags. Es kam zu einem weiteren Wechsel des ideologischen und politischen Systems. Bosnien und Herzegowina erhielt ein neues Erscheinungsbild, doch in bzw. unter diesem neuen Mantel blieb das traditionell präsente Phänomen der Gewalt gegen Frauen weiterhin bestehen. Das siebte Kapitel hatte das Ziel, die Darstellung von Gewalt gegen Frauen in den Printmedien anhand des republikanischen Tagesblatts *Oslobodenje* zu untersuchen. Es wurde von der Annahme ausgegangen, dass die Medien nicht nur die tatsächliche Situation vor Ort widerspiegeln, sondern auch aktive Faktoren bei der Schaffung gesellschaftlicher Realitäten sind, in denen sich bestimmte traditionalistische und patriarchale Praktiken widerspiegeln. Das Kapitel zeigte, dass die Behauptungen, Gewalt gegen Frauen sei nicht in der Öffentlichkeit präsent gewesen, nicht zutreffen. Durch die Analyse ausgewählter Jahrgänge von *Oslobodenje* wurde festgestellt, dass die redaktionelle Politik dieses Thema marginalisierte, da es als etwas Negatives betrachtet wurde, so dass weder die Redaktion noch die Regierung Nachrichten "bevorzugten", die das gewünschte Bild der Errungenschaften der sozialistischen Gesellschaft in Bosnien und Herzegowina hätten trüben können. Dennoch, auch wenn sie selten waren, existierten solche Berichte, was durch die Darstellung von Beispielen, die sich auf den Mord an Ehefrauen und intimen Partnerinnen, Mordversuche, Vergewaltigungen, häusliche Gewalt, Entführungen, Gewalt gegen Mädchen, Inzest sowie körperliche Gewalt außerhalb der Familie beziehen, erfolgreich nachgewiesen wurde. Über begangene und erlittene Gewalt erfuhr man meist dann, wenn das Opfer oder der Täter ums Leben kam. Solche Vorfälle hatten ein wesentlich größeres Potenzial, das Interesse der Journalisten zu wecken.

Die Kriegsergebnisse der 1990er Jahre waren die jüngste traumatische Episode bewaffneter Konflikte in der Geschichte von Bosnien und Herzegowina, bei der auch Frauen Opfer von Gewalt wurden. Dieses Zeitfenster wird in

dieser Monographie im Kapitel acht behandelt, wobei das Leiden der Frauen durch zwei miteinander verflochtene Diskurse dargestellt wird – den historiografischen und den rechtlichen. Es wurde nachgewiesen, dass in dieser Zeit auf dem Gebiet von Bosnien und Herzegowina massenhafte und systematische sexuelle Misshandlungen stattfanden, wobei zahlreiche Zwangsschwangerschaften dokumentiert wurden. Viele Frauen wurden inhaftiert, erlitten psychische und körperliche Misshandlungen, von denen einige mit dem Tod endeten. Die Misshandlungen waren massenhaft, organisiert und systematisch ausgeführt. Vergewaltigungen fanden manchmal öffentlich und auf äußerst grausame Art und Weise statt, wobei diesem bestialischen Akt, der zahlreiche Formen von Gewalt umfasste, oft viele Zeugen beiwohnten. Für viele Frauen war Folter eine alltägliche Erfahrung, und es ist sogar dokumentiert, dass es Hotels gab, die als "Erholungsorte" für Soldaten dienten, die von der Front zurückkehrten. Die Opfer stammten aus verschiedenen ethnischen und religiösen Hintergründen. Fachliteratur und Berichte liefern Angaben über die vergewaltigten Frauen, die in die Zehntausende gehen. Häufig wird betont, dass unter den Opfern besonders viele Musliminnen waren und dass das Verbrechen der Vergewaltigung einem erkennbaren Muster folgte, das in Kriegsstrategien eingebettet war. Einige Berichte aus dieser Zeit enthalten auffällige Aussagen, gemäß denen einige Vergewaltigungen "auf besonders sadistische Weise begangen wurden, um die Opfer, ihre Familien und ganze Gemeinschaften so viel wie möglich zu demütigen". Dies galt als "zusätzliche Form der Erniedrigung und als ständige Erinnerung an den erlittenen Missbrauch". Dem amerikanischen General W. T. Sherman wird die Aussage zugeschrieben: "Der Krieg ist die Hölle." Beim Lesen der Berichte über die genannten und ähnlichen Erfahrungen von Frauen aus Bosnien und Herzegowina im Zeitraum 1992–1995 wird diese Metapher genau das, was ihnen widerfahren ist – die Hölle.

Im einleitenden Teil dieses Buches wurde hervorgehoben, dass eines der grundlegenden Ziele darin besteht, die Haltung der Gesellschaft gegenüber Gewalt gegen Frauen zu untersuchen. Von entscheidender Bedeutung war es, die Beziehung der gesellschaftlichen Struktur zur Gewalt gegen Frauen festzustellen. Es ist jedoch wichtig zu betonen, dass dies nicht in allen Perioden auf die gleiche Art und Weise durchgeführt werden konnte, sodass ein Phänomen diachron von Epoche zu Epoche untersucht wird. Der Grund dafür ist, dass den Autoren der einzelnen Kapitel unterschiedlich umfangreiches Archivmaterial zur Verfügung stand, das mehr oder weniger Informationen für das Verständnis der Vielschichtigkeit von Gewalt und der verschiedenen

gesellschaftlichen Reaktionen auf diese Erscheinung bietet. In Übereinstimmung damit sind auch die hier vorgestellten Schlussfolgerungen an die Inhalte der einzelnen Kapitel des Buches angepasst.

Im Hinblick auf die Antike zeigte die durchgeführte Analyse, dass Gewalt ein wichtiger Bestandteil des römischen Imperialismus war, was auch die Gewalt gegen Frauen betraf. Den römischen Behörden war es nicht problematisch, äußerst grausame und brutale Szenen im Umgang mit den besiegten "barbarischen Völkern" darzustellen. Gewalttätiges Verhalten gegenüber diesen wurde als ganz legitim angesehen, sodass die Römer Szenen von Gewalt, einschließlich Gewalt gegen Frauen, auf verschiedenen Arten von Denkmälern darstellten. Die Römer scheuten sich nicht, auch Szenen zu zeigen, die auf körperliche und sexuelle Gewalt hinwiesen, was vielleicht der beste Hinweis darauf ist, dass solche gewalttätigen Handlungen in diesen Situationen als legitim betrachtet wurden. Darüber hinaus war das Konzept der römischen Sklavengesellschaft so beschaffen, dass Sklavinnen und Sklaven als "sprechendes Werkzeug" angesehen wurden, mit dem die Eigentümer nach Belieben verfahren konnten. Sklavinnen waren daher ständig in Gefahr, unterschiedlichen Formen von Gewalt ausgesetzt zu sein, von körperlicher bis hin zu sexueller Gewalt.

Das Verhältnis der Gesellschaft zu Gewalt gegen Frauen im mittelalterlichen Bosnien ist ein Thema, dessen Verständnis zahlreiche Einschränkungen aufweist, vor allem aufgrund des Mangels an originalen Quellen, die ein tieferes Verständnis dieses Phänomens ermöglichen würden. Dank des Materials aus dem Staatsarchiv von Dubrovnik ist es jedoch möglich, bestimmte Schlussfolgerungen zu ziehen. Was die Sklaverei betrifft, so wird deutlich, dass diese in Bosnien als legitim angesehen wurde und dass bestimmte Personen des bosnischen Mittelalters sogar aktiv am Sklavenhandel beteiligt waren. Dies eröffnete auch die Möglichkeit für Gewalt gegen Sklavinnen. Gewalt wurde von denen, die am meisten bedroht waren, negativ wahrgenommen. Aus den Quellen lässt sich vor allem die Angst vor Versklavung und Gewalt ablesen. Diese Angst betraf allem Anschein nach sowohl Männer als auch Frauen. In diesem Kapitel wird auch praktisch aufgezeigt, dass die bosnische mittelalterliche Geschichte in einem breiteren regionalen und europäischen Kontext betrachtet werden muss. Dementsprechend werden Parallelen zu den Reaktionen auf Gewalt im bosnischen Umland gezogen. Es wird beispielsweise gezeigt, dass in Dubrovnik, dessen Bürger in ständigem Kontakt mit Bosnien standen, die Strafen für Vergewaltigung mild und symbolisch waren, im Gegensatz zu einigen anderen Ländern jener Zeit. Darüber hinaus bietet dieses

Kapitel eine Grundlage für Diskussion über Diskriminierung und die untergeordnete Rolle von Frauen im Vergleich zu Männern sowie über geschlechtsbasierte Gewalt. Es wird jedoch auch betont, dass über die Haltung der Frauen jener Zeit zur Gewalt nichts bekannt ist. Dies ist allerdings nicht nur im mittelalterlichen Bosnien der Fall, sondern ein Problem, das in vielen anderen vormodernen Gesellschaften auftritt. Die erhaltenen Perspektiven stammen überwiegend von Männern, was auch bei der Analyse der Wahrnehmung von Gewalt gegen Frauen im bosnischen Mittelalter ebenfalls berücksichtigt werden sollte.

Zum Verhältnis der Obrigkeit zur Gewalt gegen Frauen im osmanischen Zeitraum gibt es etwas mehr erhaltene Daten, insbesondere für die Zeit nach dem 18. Jahrhundert. Auch diese Gesellschaft war durch männliche Dominanz in Familie und Gesellschaft geprägt. Von Frauen wurde erwartet, dass sie sich ihrem Ehemann in dem Maße unterordnen, wie es die Scharia-Vorschriften vorsahen. Frauen traten im öffentlichen Raum auf, aber es bestand eine offensichtliche Ungleichheit zwischen Männern und Frauen. Männer besetzten formale Machtpositionen in Staat und Gesellschaft. Osmanische Quellen belegen zahlreiche Fälle von Gewalt gegen Frauen, doch trotz der patriarchalen Natur der osmanischen Gesellschaft verfügte diese durchaus über Mechanismen zur Bekämpfung von Gewalt gegen Frauen. Die grundlegende Funktion der Obrigkeit bestand darin, das Leben, die Ehre und das Eigentum ihrer Untertanen zu schützen. In diesem Zusammenhang lassen sich normative Dokumente finden, die Frauen schützen, sowie konkrete Maßnahmen der Regierung in gerichtlichen und administrativen Praktiken, um diese Normen zu operationalisieren. Die osmanische Regierung versuchte, körperliche und verbale Gewalt gegen Frauen zu sanktionieren, und in Gerichtsdokumenten gibt es Hinweise darauf, dass das System der gegenseitigen Bürgschaft (*kefâlet*) genutzt wurde, um Gewalt zu verhindern. Männer, die Frauen körperlich oder verbal misshandelten, konnten inhaftiert, verwarnt oder sogar ausgepeitscht werden. Die Obrigkeit betrachtete dies grundsätzlich als schädliches Phänomen. Auf der anderen Seite gibt es jedoch auch in der juristischen Literatur Hinweise, die ein "mildes" Disziplinieren der Frau erlaubten. Diese Tatsache zeigt, dass bestimmte Formen der Gewalt gegen Frauen toleriert wurden, während viele andere sanktioniert wurden.

Die osmanische Obrigkeit kriminalisierte die Entführung von Mädchen und sexuelle Gewalt gegen Frauen, was als schädliche Aktivität betrachtet wurde, aber auch als Vergehen, das die Ehre der Frau verletzte. Besonders harte Strafen gab es für banditenmäßige Gewalt gegen Frauen sowie für

Frauenmorde, wofür die Täter sogar die Todesstrafe erhalten konnten. Frauen, die in Notwehr einen Angreifer töteten, wurden nicht belastet. Die osmanische Rechtsprechung zeigt zahlreiche Fälle, in denen Frauen vor Gericht für ihre Rechte kämpften und versuchten, die Gerechtigkeit zu erlangen, die der normative Rahmen versprach. Doch manchmal war dies sehr schwierig, da das Beweisverfahren komplex war und Gewalt nicht immer nachgewiesen werden konnte. Trotz aller Maßnahmen zum Schutz der Opfer wiederholte sich die Gewalt gegen Frauen, was bedeutet, dass es in der Gesellschaft immer Personen gab, die bereit waren, solche Taten zu begehen. Gleichzeitig gab es jedoch auch Menschen in der Gesellschaft, die sich negativ über bedeutende Ausprägungen von Gewalt gegen Frauen äußerten, wie zum Beispiel über Entführungen von Mädchen und Morde. Wie Mula Mustafa Bašeskija, der berühmte Chronist des 18. Jahrhunderts aus Sarajevo, einmal festhielt: "Gewalt ist bei niemandem beliebt."

Die Österreichisch-Ungarische Monarchie verfügte ebenfalls über einen normativen Rahmen, der vorsah, dass bestimmte Formen von Gewalt gegen Frauen, die in diesem Buch behandelt werden, sanktioniert werden sollten. Die Gesetze sahen Strafen für Vergewaltigung, Entführungen von Mädchen, schwere Körperverletzung, Gefährdung des Lebens und Mädchenhandel vor. Die österreichisch-ungarische Regierung besaß den erforderlichen Staatsapparat und entwickelte Verfahren, die es ermöglichten, diese Vorschriften tatsächlich umzusetzen. Natürlich verlief dies nicht immer reibungslos, und die Beweisführung für ein bestimmtes Vergehen war von entscheidender Bedeutung. Der Staat beschäftigte sich mit diesen Taten, da sie Fragen betrafen, die zu den grundlegenden Aufgaben der Regierung gehörten und von wesentlicher Bedeutung für die staatliche Stabilität waren. Im Gegensatz dazu reagierte der Staat bei verschiedenen Formen häuslicher Gewalt viel seltener, und gegen Ende des 19. Jahrhunderts herrschte eine Art stillschweigender sozialer Toleranz gegenüber der Gewalt, die Männer gegen ihre Ehefrauen ausübten. Auch heute weiß man darüber nicht genug, und die Gesellschaft nahm verschiedene Formen der Gewalt, die sich innerhalb der "vier Wände" abspielte, weniger ernst, es sei denn, sie führte zu schweren Verletzungen bei der Frau. Ein wichtiger Schluss dieses Kapitels ist, dass sich das Strafrechtssystem häufig mit den Folgen der gegen Frauen und Mädchen verübten Gewalt auseinandersetzte. Wenn es jedoch um die psychischen Traumata ging, die diese Gewalttaten verursachten, wurde dies auf institutioneller und organisierter Ebene nicht berücksichtigt. Die Opfer waren größtenteils sich selbst und ihren

Familien überlassen, und über ihr weiteres Leben und ihre Leiden liegen uns keine Informationen vor.

Das Kapitel über Gewalt gegen Frauen im Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen (SHS) zeigt, dass in dieser Zeit in Bosnien und Herzegowina eine komplexe rechtliche Situation herrschte. Aufgrund des im Staat bestehenden rechtlichen Partikularismus galten in Bosnien und Herzegowina weiterhin bestimmte Strafrechtsvorschriften, die von der Doppelmonarchie geerbt worden waren. Jede Verletzung der menschlichen Ehre und Würde wurde als strafbar angesehen, was auch für Frauen galt. Es wurde jedoch festgestellt, dass Misshandlungen von Frauen nicht als eigenständiges rechtliches Phänomen anerkannt wurden. Sexuelle Übergriffe auf Frauen galten als Verbrechen, und jeder erzwungene außereheliche Geschlechtsverkehr wurde als "Unzucht" bezeichnet. Eine wichtige Schlussfolgerung ist, dass die Bestrafung sexueller Gewalt sich nur auf außereheliche Kontakte bezog, während Vergewaltigungen in der Ehe nicht als Verbrechen anerkannt wurden. Dieser Umgang mit Vergewaltigungen in der Ehe war jedoch nicht nur für das Königreich SHS typisch. Eine ähnliche Situation herrschte auch in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie, im Osmanischen Reich sowie in vielen anderen europäischen Staaten dieser Zeit. Neben dieser Analyse des normativen Rahmens enthält das fünfte Kapitel auch Informationen über die wesentlichen Probleme, die bei der Umsetzung der Vorschriften in der Praxis bestanden. Darüber hinaus wird darauf hingewiesen, dass die Reaktionen der breiteren Gesellschaft auf Gewalt gegen Frauen in der Zeit des Königreichs SHS weiterhin vom patriarchalen Erbe und der ungleichen Verteilung der gesellschaftlichen Macht zwischen Männern und Frauen geprägt waren. Dies spiegelte sich direkt in der Haltung der Gesellschaft gegenüber Gewalt gegen Frauen wider. Mit anderen Worten, bestimmte Formen der Gewalt gegen Frauen wurden toleriert und als akzeptabel angesehen, und Reaktionen erfolgten erst, wenn schwerwiegendere Fälle von Gewalt auftraten, insbesondere solche mit tödlichem Ausgang.

Die Gewalt gegen Frauen, die während des Zweiten Weltkriegs auf dem Gebiet von Bosnien und Herzegowina stattfand, wurde ebenfalls auf unterschiedliche Art und Weise wahrgenommen. Ihre Massivität deutet darauf hin, dass unter den beunruhigenden Kriegsbedingungen eine alarmierend große Zahl von Menschen körperliche und sexuelle Gewalt gegen Frauen praktizierten und tolerierten. Diese Untersuchung hat jedoch gezeigt, dass das Problem im institutionellen Rahmen lag, der diese Gewalt zuließ. Es wurde aufgezeigt, dass das menschliche Leben, sowohl von Männern als auch von Frauen, in den kollaborierenden faschistischen Gebilden, wie etwa dem Unabhängigen Staat

Kroatien, wenig wert war – insbesondere im Zusammenhang mit massenhafter Misshandlung und Ermordung von Frauen und Männern aufgrund ihrer rassischen, ethnischen oder religiösen Zugehörigkeit oder weil sie als Gegnerinnen und Gegner des Regimes galten. Gewalt gegen Frauen stand daher in direktem Zusammenhang mit dem rechtlichen Status der Frauen und ihrer Zugehörigkeit zu verschiedenen diskriminierten Gruppen. Dieses Kapitel zeigt, dass die Täter von Gewalt gegen Frauen auf wenig oder gar keine Reaktion ihrer Vorgesetzten stießen. Andererseits wird auch darauf hingewiesen, dass es Bürgerinnen und Bürger gab, die Gewalt gegen Frauen und Männer verurteilten, selbst wenn sie von Personen aus ihren eigenen Gemeinschaften begangen wurde. Die Gewalt gegen Frauen in diesem Zeitraum zu verstehen, bedeutet, wie gezeigt wird, ein Verständnis für die Vielzahl paralleler Perspektiven und gegensätzlicher Narrative über Krieg, Gewalt, Opfer und Frauen zu entwickeln.

Der Umgang mit Gewalt gegen Frauen im jugoslawischen Kontext fand in einem wesentlich anderen politischen und ideologischen Klima statt. Wie reagierte die jugoslawische Regierung auf Gewalt gegen Frauen? Diese Frage ist äußerst komplex und eine vollständige Antwort lässt sich nicht allein aus der in diesem Buch präsentierten Forschung ableiten. Es wurde jedoch festgestellt, dass die politischen Eliten versuchten, die Stellung der Frauen zu verbessern, jedoch reichte dies nicht aus, um von einer vollständigen Gleichstellung von Frauen und Männern sprechen zu können. Die verfügbaren Daten lassen den Schluss zu, dass die Regierung trotz offensichtlicher Fortschritte kein effektives System zum Schutz von Frauen vor Gewalt schaffen konnte. Was die Reaktionen der Medien auf Gewalt betrifft, so wurde festgestellt, dass deren Berichterstattung oft von Vorstellungen geprägt war, die dem patriarchalischen Erbe und traditionellen Auffassungen von Frauen und Männern entsprangen. Neben Verurteilungen bestimmter Gewalttaten gab es auch Versuche, geschlechtsbasierte Morde zu relativieren, indem sie mit Eifersucht, unglücklicher oder unerwideter Liebe gerechtfertigt wurden. Die Reaktion der Medien auf Gewalt ist von besonderer Bedeutung, da sie die öffentliche Meinung prägte. In Zukunft wäre es äußerst wichtig, diese Reaktionen mit dem Umgang mit Gewalt gegen Frauen in anderen Diskursen – wie etwa den akademischen, politischen, literarisch-künstlerischen und gerichtlich-administrativen Diskursen – zu vergleichen, die für das Verständnis der gesellschaftlichen Strukturen relevant sind.

Die Gewalt gegen Frauen, die sich während des Krieges von 1992 bis 1995 in Bosnien und Herzegowina ereignete, ist von besonderer Bedeutung,

insbesondere im Hinblick auf die Reaktionen, die sie hervorrief. Neben den lokalen Reaktionen auf die Verbrechen und deren Folgen gelangte die Gewalt in Bosnien und Herzegowina dank der globalen Entwicklung der Medienkultur auch auf die Titelseiten zahlreicher internationaler Zeitungen. Besonders sichtbar waren Verbrechen sexueller und körperlicher Gewalt, die in vielen Fällen mit Morden endeten. Frauen litten zudem unter vielfältigen weiteren Formen von Gewalt, einschließlich wirtschaftlicher und verbaler Gewalt. Besonders hervorzuheben ist ihr Leiden in Gefangenenlagern und bei massenhaften, organisierten Verbrechen. Neben der geschlechtsbasierten Gewalt muss beim Verständnis dieser Verbrechen auch die religiöse und ethnische Identität der Opfer berücksichtigt werden. Berichte über diese Gewalttaten erreichten auch die internationale Gemeinschaft, was zur Gründung eines speziellen internationalen Gerichts führte, dessen Aufgabe es war, die auf dem Gebiet des ehemaligen Jugoslawien begangenen Verbrechen zu verfolgen – einschließlich der Bestrafung von Gewalt gegen Frauen. Besonders bedeutsam ist die Tatsache, dass die Verbrechen an Frauen in Bosnien und Herzegowina während des internationalen bewaffneten Konflikts eine Wende im Umgang mit sexueller Gewalt markierten. Die Verbrechen gegen Frauen in Bosnien und Herzegowina bildeten die Grundlage dafür, dass sexuelle Übergriffe gegen Frauen normativ als eigenständiges Verbrechen eingestuft und geahndet wurden, getrennt von anderen Straftatbeständen. Letztlich führten die Verbrechen des sexuellen Missbrauchs von Frauen in Bosnien und Herzegowina zu zahlreichen Verurteilungen, sowohl auf Grundlage individueller als auch auf Befehlsebene. Die Arbeit der nationalen Justizinstitutionen in diesem Bereich ist nach wie vor im Gange.

Nach dem Ende der Kriegshandlungen in Bosnien und Herzegowina im Jahr 1995 begann eine neue Ära, die als Übergangszeit bezeichnet werden kann und stark von den Folgen des bewaffneten Konflikts der 1990er Jahre geprägt ist. Die bosnisch-herzegowinische Gesellschaft stellt heute eine post-konfliktive Gesellschaft dar, die von erheblichen Spaltungen und politischen Problemen gekennzeichnet ist, die bis heute die Existenz von Bosnien und Herzegowina als Staat bedrohen und die Bürger beunruhigen. Gewalt gegen Frauen, wie bereits in den vorherigen Kapiteln dargelegt, ist ein traditionelles Problem der bosnisch-herzegowinischen Gesellschaft und bleibt nach wie vor sehr aktuell. Diese Gewalt lässt sich aus verschiedenen Perspektiven betrachten, aber es wäre sehr schwierig, alle relevanten Sichtweisen, die für das Verständnis von Gewalt gegen Frauen von Bedeutung sind, in einem einzigen Buch zu vereinen. Aus rein praktischen Gründen war daher eine

Einschränkung notwendig. Neben historiografischen und rechtlichen Perspektiven wurde beschlossen, die abschließenden Kapitel dieser Studie der Gewalt gegen Frauen in soziologisch-kulturellen und literarischen Diskursen zu widmen. Diese Diskurse stellen in gewisser Weise eine Brücke zu wichtigen Aspekten der Gegenwart und zu Perspektiven dar, die die zuvor präsentierten Untersuchungen ergänzen. Die in diesem Abschnitt des Buches gezogenen Schlussfolgerungen müssen besonders hervorgehoben werden.

Von besonderer Bedeutung für die Ziele dieses Buches war die Einbeziehung soziologisch-kultureller Diskurse über Gewalt gegen Frauen, insbesondere mit Blick auf das zeitgenössische Bosnien und Herzegowina und die jüngste Vergangenheit. Nachdem in den vorangegangenen Kapiteln die grundlegenden Ideen der patriarchalen Gesellschaft und die historisch ungleichen Verhältnisse zwischen Männern und Frauen vorgestellt worden waren, war es wichtig, die Frage zu beantworten, wie das Phänomen der Gewalt gegen Frauen in die breiteren gesellschaftlichen Strukturen des heutigen Bosnien und Herzegowina eingebettet ist und in welchem Zusammenhang dieses Phänomen mit der Gewaltkultur steht, die auf diesem Gebiet traditionell existierte. Das neunte Kapitel dieses Buches verknüpft soziologisch-kulturelle theoretische Ansätze mit einer analytischen Betrachtung des kulturellen Kontexts im heutigen Bosnien und Herzegowina. Als Ergebnis wurde festgestellt, dass patriarchale Gesellschaftsstrukturen und damit verbundene Diskurse über Geschlechterrollen auch heute noch in Bosnien und Herzegowina vorhanden sind und dass kulturelle Faktoren wie Medien, Religion, Sprache, Bräuche und Traditionen sowie die Populärkultur die Wahrnehmung von Frauen und Gewalt formen. Die zunehmende Gewalt in Bosnien und Herzegowina ist kein isoliertes Phänomen, sondern steht in direktem Zusammenhang mit den bestehenden gesellschaftlichen Praktiken. Gewalt gegen Frauen kann daher nicht getrennt von direkter und symbolischer Diskriminierung, systemischer Unsichtbarkeit, struktureller Unterlegenheit und Unterdrückung von Frauen betrachtet werden. Die Täter von Gewalt gegen Frauen sind oft überzeugt von männlicher Macht und Überlegenheit sowie von weiblicher Schwäche, und diese Überzeugungen sind stark mit kulturellen Normen verbunden, die direkt zur Verbreitung von Gewalt gegen Frauen beitragen. Hinzu kommen die Dehumanisierung und Objektivierung von Frauen, die insbesondere in der Populärkultur weit verbreitet sind. Diese Probleme stellen eine Herausforderung für die bosnisch-herzegowinische Gesellschaft dar. Ein soziologisch-kultureller Ansatz ermöglicht es uns, anstelle individueller Handlungen den breiteren Kontext und die gesellschaftlichen Verbindungen und Faktoren zu erkennen,

die das Fortbestehen gewalttätiger Verhaltensweisen fördern. Das Erkennen dieser Mechanismen ist der erste Schritt zur Eliminierung von Gewalt gegen Frauen!

Als dieses Projekt konzipiert wurde, wurde vereinbart, dass das letzte Kapitel dieses Buches der Gewalt gegen Frauen in literaturhistorischen Diskursen gewidmet sein sollte und eine Analyse von Büchern, die in den Mittelschulen und Gymnasien in Bosnien und Herzegowina als Lektüren gelesen werden, durchgeführt werden sollte. Diese Idee basierte auf der Annahme, dass die Darstellung von Gewalt gegen Frauen eng mit den Werten einer bestimmten Gesellschaft verknüpft ist. Jede individuelle Stimme, so sehr wir auch über sie als Einzelstimme nachdenken, ist niemals vollständig von anderen historischen Stimmen und dem soziokulturellen Kontext, in dem sie entstanden ist, isoliert. Darüber hinaus besteht ein literarischer Text nicht nur aus Darstellungen, sondern konstruiert und reproduziert bestimmte Bilder von Gewalt, die einen starken Einfluss auf Menschen haben können. In diesem Bewusstsein wurden im zehnten Kapitel mehrere kanonische Werke der Weltliteratur aus verschiedenen literaturgeschichtlichen Epochen untersucht und eine Analyse der darin vorkommenden Bilder von Gewalt vorgenommen. Durch die Anwendung einer feministischen Widerstandsmethode des Lesens wurde festgestellt, dass die ausgewählten Narrative patriarchale Werte und Ideen vermittelten, die Gewalt gegen Frauen rechtfertigten, und manchmal sogar die Kultur der Gewalt gegen Frauen stärkten. Darüber hinaus wurden in den analysierten Texten Passagen identifiziert, die Geschlechterstereotype unterstützen und Gewalt gegen Frauen unangemessen darstellen. Die Arbeit mit solchen Textstellen im Unterricht kann äußerst herausfordernd sein. Dieses Kapitel weist auf die Existenz vernachlässigter Aspekte oder Schichten literarischer Texte hin und plädiert dafür, die üblichen Lese- und Interpretationsstrategien für Lehrwerke durch neue interpretative Ansätze zu ergänzen. Ein Teil des Unterrichts könnte beispielsweise Diskussionen über Geschlechterverhältnisse, patriarchalische Gesellschaften, Ungleichheit, die Schädlichkeit von Gewalt gegen Frauen sowie die Vielschichtigkeit derer Erscheinungsformen umfassen.

Die Schlussfolgerung ist traditionell der Teil eines Buches, in dem auf Möglichkeiten für weitere Forschungen hingewiesen wird. In diesem Sinne möchten wir betonen, dass es definitiv Raum für neue Untersuchungen gibt, und wir hoffen, dass diese Studie als Wegweiser und Sprungbrett auf diesem Weg dienen kann. Angesichts des langen Zeitraums, den diese Forschung abdeckt, sowie des Reichtums an Quellenmaterial, ist es möglich, neue

Forschungen durch die Einbeziehung von Formen der Gewalt durchzuführen, die in dieser Arbeit nicht berücksichtigt werden konnten. Beispielsweise lag der Schwerpunkt in einigen Teilen dieser Arbeit auf sexueller, häuslicher und körperlicher Gewalt. Es ist jedoch jetzt möglich, zusätzliche Daten über wirtschaftliche und strukturelle Gewalt zu erfassen. Je nach den Inhalten der einzelnen Kapitel dieses Buches besteht die Möglichkeit, die verbleibenden Formen von Gewalt weiter zu untersuchen. Es gibt auch Potenzial, Beispiele aus einem größeren Zeitraum innerhalb jeder der hier behandelten historischen Epochen einzubeziehen. Neue Quellen und Beispiele könnten zu einer Ergänzung der hier dargelegten Thesen oder sogar zu deren teilweiser Überprüfung führen. Angesichts der Länge des Zeitraums und des Raums, der uns zur Verfügung stand, haben wir in dieses Buch alle uns zugänglichen Quellen aufgenommen, was insbesondere für die Epochen vom frühen modernen Zeitalter bis heute gilt, für die relativ viele historische Quellen vorhanden sind. Es ist auch möglich, neue methodologische Ansätze anzuwenden, nämlich verschiedene neue Strategien der quantitativen und qualitativen Analyse. In dieser Studie dominieren qualitative Methoden, während für das Osmanische Reich auch quantitative Methoden verwendet wurden. In Zukunft könnte eine Kombination aus qualitativen und quantitativen Methoden auf alle Zeiträume angewendet werden. Was die literaturhistorischen Diskurse betrifft, wäre es möglich, eine detailliertere Analyse der Darstellungen von Gewalt gegen Frauen in südslawischen literarischen Texten vorzunehmen. Darüber hinaus ist es wichtig zu betonen, dass andere Diskurse und Perspektiven, die bisher nicht berücksichtigt wurden, ebenfalls in zukünftige Forschungen miteinbezogen werden könnten. Der primäre Fokus dieses Buches lag auf historiografischen, literaturhistorischen, soziologischen und rechtlichen Diskursen. Es könnten jedoch auch philosophische, psychologische, anthropologische, ethnologische und pädagogische Diskurse über Gewalt gegen Frauen integriert werden. Es gibt auch Spielraum, Literatur in verschiedenen Weltsprachen einzubeziehen und den interdisziplinären, vergleichenden Ansatz noch weiter zu stärken.

Der Titel dieser wissenschaftlichen Monographie kündigte bereits an, dass in dieser Arbeit bestimmte Lektionen aus der Geschichte vermittelt werden würden. Dabei ist zu betonen, dass solche Lektionen nicht auf universelle Weise dargebracht werden können; sie sind Gegenstand kontinuierlicher Reflexion und Diskussion und müssen immer wieder neu definiert werden. Dies kann nur durch einen offenen Dialog über dieses wichtige gesellschaftliche Problem geschehen. Einige der Schlussfolgerungen, die wir vorschlagen und

die für die Initiierung eines solchen Dialogs von Bedeutung sein könnten, lauten wie folgt:

- Gewalt gegen Frauen wurde in der Geschichte von bestimmten Menschen praktiziert und unterstützt, doch es ist auch offensichtlich, dass es immer auch jene gab, die diese Gewalt verwarfen und als schädlich betrachteten.
- Die Opfer und Täter von Gewalt gegen Frauen stammten nie ausschließlich aus einer einzigen ethnischen, religiösen, sozialen, kulturellen oder nationalen Gruppe. Keine der heute existierenden Identitätsgruppen in Bosnien und Herzegowina kann die Schuld für Gewalt ausschließlich auf Gruppen übertragen, mit denen sie in Gegnerschaft stand bzw. steht. Gewalt gegen Frauen überschreitet diese Grenzen. Die Opfer waren Frauen aller Altersgruppen: ältere Frauen, Frauen mittleren Alters, aber auch Mädchen, sowohl gesunde als auch Frauen mit gesundheitlichen Problemen.
- Frauen waren nicht immer passive Beobachterinnen von Gewalt. Neben Frauen, die stillschweigend Gewalt erduldeten, gibt es Fälle von Frauen, die im Rahmen der soziokulturellen Systeme, in denen sie lebten, aktiv für ihre Rechte kämpften. Auf ihrem Weg trafen sie Menschen, die Empathie für ihre Probleme zeigten, aber auch solche, die Gewalt tolerierten. Oft waren es Familienmitglieder, die versuchten, sie zu schützen. Primärquellen zeigen jedoch, dass Frauen manchmal Gerechtigkeit erlangen konnten, während dies in anderen Fällen aus verschiedenen Gründen nicht möglich war.
- Männer treten weitaus häufiger als Täter und Opfer von Gewalt auf, aber Frauen erlitten vor allem dort Gewalt, wo sie am meisten geschützt sein sollten – in der Familie.
- Es gab Formen von Gewalt, die sichtbar waren und im öffentlichen Raum sowie in verschiedenen Quellen dokumentiert wurden, dank derer wir heute über dieses Problem sprechen können. Gleichzeitig gab es aber auch unsichtbare Gewalt. Dieses Problem kann nicht ahistorisch diskutiert werden, wie es viele Theoretiker heute bequem von ihren Schreibtischen aus tun, sondern muss auf der Grundlage eines tiefen Verständnisses historischer Texte und ihrer Analyse erfolgen.
- Die historischen Gesellschaften auf dem Gebiet von Bosnien und Herzegowina waren im untersuchten Zeitraum patriarchale Gesellschaften, in denen Männer sowohl im öffentlichen Raum als auch in der Familie

die dominierende Rolle spielten. Machtverhältnisse zwischen Männern und Frauen waren ungleich. Deutlich sind auch die Geschlechterrollen und die unterschiedlichen Erwartungen, die historische Gesellschaften an Männer und Frauen hatten.

- Es ist möglich, von geschlechtsbasierter Gewalt zu sprechen. Gleichzeitig wurden jedoch auch viele andere Formen von Gewalt dokumentiert, bei denen nicht eindeutig nachgewiesen werden kann, dass sie ausschließlich aufgrund des weiblichen Geschlechts verübt wurden, oder es gibt nicht genügend Informationen dazu.
- Frauen konnten aus verschiedenen Gründen gleichzeitig Gewalt erleiden. Um Gewalt in bestimmten Situationen zu verstehen, müsste neben dem Geschlechterfaktor auch die ethnische und religiöse Identität der Frauen berücksichtigt werden.
- Kriegsumstände erhöhten die Wahrscheinlichkeit für organisierte, massenhafte und systematische Gewalt gegen Frauen. Gewalt gegen Frauen konnte in diesen Fällen Teil von Kriegsstrategien sein. Dies ist eine historische Erscheinung, die insbesondere in den Konflikten dokumentiert ist, die sich im 20. Jahrhundert auf dem Gebiet von Bosnien und Herzegowina abspielten.
- Es ist unmöglich, Generalisierungen und Stereotypisierungen ganzer Völker vorzunehmen, geschweige denn eine Charakterisierung eines ganzen Geschlechts, die auf jedes Individuum zutrifft, auch wenn bestimmte Eigenschaften vorherrschend waren. Es gibt immer Raum für jene, die von der Mehrheit abweichen.
- Historische Gesellschaften auf dem Gebiet von Bosnien und Herzegowina verfügten über soziale Mechanismen zur Kontrolle, die versuchten, Gewalt gegen auf ihrem Territorium lebende Menschen, einschließlich Frauen, zu begrenzen oder einzuschränken. Es gab Versuche, Gewalt gegen Frauen zu begrenzen oder bestimmte Formen davon zu sanktionieren. In anderen Situationen, insbesondere bei häuslicher Gewalt, lässt sich eine Tendenz zur Duldung bestimmter Formen von Gewalt erkennen.
- Unterschiedliche Gesellschaften auf dem Gebiet von Bosnien und Herzegowina gingen unterschiedlich mit Gewalt um. Dennoch gibt es auch analoge historische Phänomene. Mark Twain wird der Satz zugeschrieben (wenn auch nicht eindeutig belegt), dass sich Geschichte nicht wiederhole, aber oft "reime". Ob er dies gesagt hat oder nicht, ist weniger wichtig, aber diese Formulierung ist inspirierend, denn wir erkennen,

dass es in verschiedenen Epochen ähnliche Gedanken und Wahrnehmungen von Gewalt gibt. Andererseits wurde in bestimmten Situationen derselbe gewalttätige Akt gegen eine Frau, wie beispielsweise häusliche Gewalt, von manchen Menschen als legitime Gewalt angesehen, während er in anderen Gesellschaften kriminalisiert wurde. Unterschiede in der Wahrnehmung von Gewalt lassen sich sowohl synchron als auch diachron betrachten.

- In historischen Gesellschaften auf dem Gebiet von Bosnien und Herzegowina lassen sich in Primärquellen Daten über körperliche, sexuelle, verbale, psychologische, wirtschaftliche und strukturelle Gewalt gegen Frauen finden.
- Methodisch gesehen sollten Bilder von Gewalt gegen Frauen nicht vermieden, sondern in den Dialog eingebracht werden. Sklaverei kann nicht ohne Freiheit verstanden werden, Licht nicht ohne Dunkelheit, ebenso wenig die Idee von Gewaltfreiheit und Frieden, wenn man Gewalt als gesellschaftliches Phänomen mit all seinen historischen Variationen und Erscheinungsformen nicht versteht. Diese Untersuchung plädiert dafür, beim Lesen historischer Texte über Gewalt den interpretativen Schlüssel zu ändern. Geschichte darf nicht verfälscht, verschönert oder romantisiert betrachtet werden. Darstellungen von Gewalt gegen Frauen sind nicht nur eine Gelegenheit, die Beziehungen vergangener Gesellschaften zur Gewalt zu verstehen. Sie können auch als Anstoß dienen, breitere Diskussionen über die Natur und die schädlichen Auswirkungen von Gewalt zu eröffnen, die in Zukunft möglicherweise zu deren Eliminierung oder zumindest zu deren Reduzierung führen könnten.

Dies sind nur einige der Schlussfolgerungen, die als mögliche Lehren aus der Geschichte vorgeschlagen werden. Selbstverständlich freuen wir uns auf den Dialog zu diesem Thema. Im Rahmen dieses Projekts mit dem Akronym See&Respect ist vorgesehen, auf Grundlage der in diesem Buch dargelegten Forschungsergebnisse Workshops mit Studierenden, Lernenden und anderen interessierten Gruppen zu organisieren. Diese Workshops werden auf der Arbeit mit Texten über Gewalt gegen Frauen basieren und darauf abzielen, den Dialog über das Erkennen dieser Gewalt und ihrer Vielschichtigkeit zu fördern sowie über die Werte unserer Zeit und eine Zukunft, die auf Gleichstellung von Männern und Frauen und die Beseitigung gewalttätiger Verhaltensweisen von Männern gegenüber Frauen und Mädchen hinarbeitet. Dies ist zugleich das gesellschaftliche Ziel unseres Projekts, das der Nachhaltigkeitsstrategie

der Vereinten Nationen (SDG) folgt. Wir hoffen, dass diese Workshops zur besseren Umsetzung der genannten Ziele beitragen und dass wir in der Lage sein werden, neue wichtige Erkenntnisse über Gewalt gegen Frauen und Strategien zu deren Beseitigung zu gewinnen. Darüber hinaus hoffen wir, dass diese Monographie auch als Inspiration für ähnliche Projekte in anderen Ländern dienen wird und wir schließlich die Möglichkeit haben werden, auf internationaler Ebene Erfahrungen zu diesem wichtigen Thema auszutauschen. Gewalt gegen Frauen ist ein globales Problem, und nur durch gegenseitige Zusammenarbeit und den Austausch von Erfahrungen können wir in die Lage versetzt werden, Gewalt gegen Frauen von einer "Epidemie", wie es derzeit der Fall ist, zu einem gesellschaftlich marginalen Phänomen zu machen.

PODACI O AUTORIMA I AUTORICAMA

Fahd KASUMOVIĆ (Sarajevo, 12. 9. 1978) vanredni je profesor na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Na istom odsjeku stekao je 2016. titulu doktora historijskih znanosti. Predmet znanstvenog interesa Fahda Kasumovića su socijalna, ekonomska, pravna, politička i kulturna historija Osmanskog Carstva u razdoblju od sredine 15. do sredine 19. stoljeća, a unutar spomenutog okvira posebnu pažnju posvećuje istraživanju historije BiH i Zapadnog Balkana. Voditelj je projekta “Nasilje nad ženama: Diskursi, perspektive, lekcije iz bh. povijesti”.

E-pošta: fahd.kasumovic@ff.unsa.ba

ORCID ID: 0000-0003-3325-1845

Adnan JAHIĆ (Tuzla, 21. 4. 1967) redovni je profesor na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli. Titulu doktora historijskih znanosti stekao je 2007. na istom odsjeku. Primarni predmet znanstvenog interesa Adnana Jahića su teme iz vjerske, kulturne i intelektualne historije Bosne i Hercegovine i muslimanske/bošnjačke historije prve polovine 20. stoljeća.

E-pošta: adnan.jahic@untz.ba

ORCID ID: 0009-0008-0512-280

Amila KASUMOVIĆ (Sarajevo, 4. 10. 1980) redovna je profesorica na Odsjeku za historiju Filozofskog fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Doktorirala je na istom odsjeku 2013. stekavši titulu doktora historijskih znanosti. Predmet znanstvenog interesovanja Amile Kasumović je povijest marginalnih grupa, mikrohistorija te socijalna i pravna povijest habsburške Bosne.

E-pošta: amila.kasumovic@ff.unsa.ba

ORCID ID: 0000-0002-9463-0921

Sabina SUBAŠIĆ GALIJATOVIĆ (Foča, 10. 5. 1970) viša je znanstvena suradnica na Institutu za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu. Doktorirala je 2018. godine na Pravnom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Područje znanstvenog interesa Sabine Subašić Galijatović čine međunarodno pravo, ljudska prava, zločini protiv žena u oružanim sukobima te posebice seksualno nasilje u BiH 1990-ih godina.

E-pošta: sabina.galijatovic@gmail.com

ORCID ID: 0009-0004-3343-7839

Ajla DEMIRAGIĆ (Mostar, 3. 5. 1976) vanredna je profesorica na Odsjeku za komparativnu književnost i informacijske nauke Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Doktorsku disertaciju odbranila je 2015. na istom odsjeku stekavši titulu doktora književnohistorijskih znanosti. Njeni znanstveni interesi usmjereni su prvenstveno na feminističke teorije, ginokritiku, teorije roda, teorije pripovijedanja, te povijesno-kulturološka istraživanja književnosti.

E-pošta: ajla.demiragic@ff.unsa.ba

ORCID ID: 0000-0002-9053-7199

Sarina BAKIĆ (5. 1. 1973) vanredna je profesorica na Odsjeku za sociologiju na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. Doktorirala je 2017. na istom fakultetu stekavši titulu doktora socioloških znanosti. Njeno uže polje znanstvenog djelovanja je sociologija kulture i umjetnosti. Istražuje različite fenomene masovne kulture, estetike te suodnose umjetnosti i politike te se bavi kulturom sjećanja, segmentima interkulturalnog dijaloga i kulturne diplomatije.

E-pošta: sarina.bakic@fpn.unsa.ba

ORCID ID: 0000-0002-3031-4970

Almir MARIĆ (Mostar, 13. 9. 1986) vanredni je profesor na Odsjeku za historiju Fakulteta humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru. Doktorsku disertaciju odbranio je 2015. na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Područje užeg znanstvenog interesa Almira Marića je antičko razdoblje na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, rimska provincija Dalmacija, razvoj klasične historije i arheologije, rimsko provincijalno društvo, rimska vojna historija, društvene strukture u rimsko doba, rimski epigrafski spomenici i kulturna baština.

E-pošta: almir.maric@unmo.ba

ORCID: 0009-0001-2320-3930

Mirza DŽANANOVIĆ (Zenica, 16. 2. 1989) vanredni je profesor na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Zenici na studijskom programu Kulturalni studiji. Doktorirao je 2017. godine na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Znanstveno se bavi temama iz urbane i kulturne povijesti Bosne i Hercegovine, a posebnu pažnju posvećuje izučavanju kulturne baštine te industrijskoj i arhitektonskoj baštini BiH u suvremenom dobu.

E-pošta: mirza.dzananovic@unze.ba

ORCID ID: 0009-0006-9711-5833

Dženana DAUTOVIĆ (Travnik, 2. 10. 1980) je kustos-historičar u Zavičajnom muzeju u Travniku te docent i gostujući predavač na Filozofskom fakultetu u Tuzli i Pedagoškom fakultetu u Bihaću. Titulu doktora historijskih znanosti stekao je na 2017. na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Među znanstvene interese Dženana Dautovića ulaze vjerski život srednjovjekovne Bosne, srednjovjekovno papinstvo, politički ustroj Bosanskog Kraljevstva, svakodnevni život u srednjovjekovnom vremenu, historiografija o srednjovjekovnoj Bosni, historija Travnika i historija šahovske igre.

E-pošta: dzenandautovic@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-7858-3977

Minela RADUŠIĆ (Sarajevo, 21. 10. 1991) viša je asistentica na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Titulu doktora historijskih znanosti stekla je 2024. godine na istom odsjeku. Znanstveno se bavi socijalnom historijom i poviješću medicine u Bosni i Hercegovini u posljednjim decenijama 19. i prvoj polovini 20. stoljeća.

E-pošta: minela.radusic@ff.unsa.ba

ORCID ID: 0009-0002-5005-9708

INDEKS

A

Abdullah-paša 124
 Ablaković, Sulejman 127
 Abramić, Mihovil 56
 Adžić, Blagoje 318
 Aerodrom, naselje 294
 Afrika 20, 80
 Afrodita 380
 Agamemnon 379, 380, 382
 Ago, Zlatkin muž 197, 198
 Ahilej 379, 380, 382, 388
 Ahmed, iz Lipovaca 121
 Ahmić, Fatima 207
 Aiša, kći Abdullahova 145, 156
 Aiša-hatun 114, 116
 Akcije, Lucije 382
 Aksentijević, Aleksandra 375
 Alagić, Hiba 274
 Alagić, Mehmed 326, 332
 Aleksandar Veliki 49
 Ali-beg 124
 Alić, Dž. 290
 Ali-efendija 134, 152
 Allegrina 81
 Amace, robinja 62
 Ana 190, 198, 199
 Anadolija 151
 Andetrium/Muč 50
 Andrić, Ivo 374
 Andrić, Mila 275
 Andrić, Viktor 325
 Anda, Ilijina majka 196
 Anda, Savina majka 185
 Anhis 53
 Anica 264
 Anica, kći Ivanova 106, 115
 Ankara 14, 100, 165
 Antonić, Sava 184
 Antonije, Marko 56
 Apijan iz Aleksandrije 48, 50, 68
 Apolon 56, 379
 Arabadžić, Anda 193, 194
 Arduba 50, 66
 Arendt, Hannah 354, 355
 Argentina 174
 Aristotel 384
 Armencha 81, 89

Arminije 63
 Arnautović, Stana 267
 Artemida 382
 Artur 389
 Astapa 49
 Atija, kći Ibrahimova, Romkinja 153, 154, 156
 Atina 382
 Atrejević 381
 Atwood, Margaret 392
 August 53, 54, 56, 57, 70, 309, 310, 314, 330, 332
 Aulida 382
 Aurelije, Marko 53, 54
 Auschwitz 253, 259, 308
 Australija 11
 Austrija 177, 178, 201, 224, 295
 Austro-Ugarska 23, 24, 34, 169-171, 174-176,
 178, 180, 182, 187, 188, 204, 205, 207-209,
 219, 222, 224, 225, 241, 245, 401, 406, 407
 Autonomna regija Krajina, takozvana 322
 Avdibegović, Emin 205
 Avdibegović, Halim 205
 Avdibegović, Mustafa 205
 Avdić-Čolaković, Halima 298
 Azija 308

B

Babić, Ivo 198
 Bajazit II 118, 121, 122
 Bajramović, Ismet, Čelo 296
 Bajrić 257
 Bakić, Ibrahim 340
 Bakić, Sarina 10, 36, 337, 456
 Balkan 20, 46, 47, 57, 66, 79, 148, 189, 227, 360
 Baljin Starčić, Mladen 86
 Banja Luka 182, 193, 232-234, 236, 238, 294,
 297, 321
 Banović, Predrag 322
 Baošić, Jurije 88
 Bassiouni, Cherif 311, 317
 Bašeskija, Mula Mustafa 110, 116, 122, 126, 138,
 139, 149, 163, 406
 Bathinus 55
 Baton Dezidijatski 50, 55, 63
 Beč 24, 313
 Beganović, Džehva 257
 Beganović, Hakija 257
 Beganović, Hašim 257

- Beganović, Mustafa 257
 Beganović, Osman 257
 Beganović, Pašana 257
 Beguna, kći Abdilmuminova 153
 Bekir Džedži Bula 122
 Bembaša 116
 Benić, Bono 129
 Beograd 11, 24, 35, 175, 223, 234, 240, 260, 288, 292, 298
 Bergen-Belsen 260
 Berkovići 255, 267
 Beširević, Agan 149
 Bičić, Hasan 323
 Bičić, Muhamed 323
 BiH v. Bosna i Hercegovina
 Bihać 261
 Bijeljina 175, 176, 178, 241
 Bilijaka 88
 Bistrice 207
 Bizant 85
 Blagaj 104, 118, 142, 182
 Blagojević, Milan 295
 Blaškić, Tihomir 324
 Boban, Mate 324
 Bobetko, Janko 324
 Bobovac 325
 Bogdanović, Petko 84
 Bogna 81
 Bognár, Franz 178
 Bognár, Rosa 175, 176, 177
 Bojana, Anđelija 147
 Bokšić, Žore 80
 Boleslava 78
 Bončić, Tvrtko 81
 Borike 271
 Boro, kršćanin 150
 Bosanska Dubica 274
 Bosanska Gradiška 261
 Bosanska Krajina 322, 326
 Bosanska Krupa 182, 196
 Bosanski ejalet 13, 109, 110, 118, 122, 123, 131, 138, 139, 141, 143, 153, 154
 Bosanski Novi 207, 290
 Bosanski Petrovac 267, 268, 273
 Bosanski Šamac 322, 323
 Bosansko Kraljevstvo 77, 79, 82, 91
 Bosiljčić, Aleksa 186
 Bosna i Hercegovina 10, 11, 19-24, 32-37, 44, 48, 60, 61, 65, 66, 75, 76, 78, 80, 84, 89-91, 99, 101-104, 107-111, 113, 118, 123, 125, 126-128, 132, 138-141, 143, 144, 146, 148, 150, 152-154, 158-161, 169-176, 178, 180, 187-189, 194, 200-202, 204, 206, 209, 217, 219, 220, 222, 224, 228-230, 234, 235, 237, 240, 244, 253, 255-257, 259-264, 267, 270, 271, 274, 275, 283-289, 291, 292, 296-301, 305, 306, 309-311, 314, 317-324, 326-328, 337, 342-345, 347, 349, 353, 355, 360, 362, 363, 365, 371, 373-376, 388, 390, 397-413
 Bourdieu, Pierre 346, 355, 366
 Božo, zimmija 125
 Bradley, Keith 46, 49, 50, 57-59, 63, 68, 71
 Bralo, Miroslav 325
 Brankovići 294
 Branjevo 61, 67
 Brazil 174
 Brčko 322, 323
 Brda 262
 Brđanin, Radoslav 322
 Bregava 268
 Breza 232
 Brezik 182
 Brgat 86
 Briseida 379-381
 Brownmiller, Susan 254
 Brut 49, 51
 Brzica, Ante 200
 Buchenwald 308
 Budak, Neven 80
 Budimpešta 193
 Budisavljević, Diana 266, 278
 Bugojno 191, 192, 206, 207
 Bujas, Srećko 259, 260
 Bukovica 273
 Burić 241-244
 Burić, Ana 242-244
 Burić, Jelka 242-244
 Burić, Joka 242-245
 Burić, Pero 241, 242
 Burić, Stevo 241-243
 Burić, Todor 241-244
 Burns, Johns 314
 Busovača 296, 325
 Bušatlić, Abdulah Ajni 230

Butler, Judith 339, 364

Butmir 153

C

Cambi, Nenad 56

Campbell, Jacquelyn 221

Carina 86

Carr, Edward Hallett 27

Cerić, Omerbeg 182

Cezar 51, 68

Charles IX 307

Civilis, Gaj Julije 63

Cohen, Shaye 49

Connell, Robert W. 354

Crna Gora 19, 222, 260, 318-321, 375

Crnčević, Todor 194

Crnojević, Tahir 233, 235

Crnojević, Tahira 233

Crnojević, Vejza 232, 244, 245

Č

Čajniče 202

Čapljina 253, 267, 270

Čarapina-Domić, obitelj 264

Čardaci 273

Čavkunić, Sejfo 205

Čehotina 274

Čelebići 274, 326

Čelovina 270

Čihorić, Nenac 88

Čolaković, Hamdija 298

Čorbo, Bektaš-aga 149

Čremošnik, Irma 60

Čučković, Marta 190

Čulinović-Konstantinović, Vesna 179, 181

Čuljak, Matin, Ivo 264

Ć

Ćališ-Selakuša, Kata 264

Ćorić, Valentin 323, 324, 330

Ç

Çatalcalı, Ali-efendija 108, 109, 112

D

Dabiša 80

Dabiživ 88

Dakić, Drago 273

Dakić, Komlen 273

Dalmacija 44, 55-58, 61, 64, 65, 67, 173, 399

Dangić, Jezdimir 267, 270

Danica, Božina majka 125

Dante 388, 389, 391, 392

Dautović, Dženan 7, 10, 33, 75, 90, 93

Dawson, Myrna 222

Dedović, Ahmed-ef. 269

Dedović, Džemila 270

Dejana, kršćanka 121

Delalić, Zejnil 326, 331

Delić, Halil 289

Delić, Hazim 326, 331

Delić, Ivo 195

Delić, Rasim 243, 249, 326, 327, 330, 332

Delminij 48

Demetrina 378

Dento, Caius Valerius 62

Dido 388

Dimitrijević, Đorđe 195

Dion, Kasije 50, 63

Divčić, Milena 293

Divčić, Vaso 293

Djevena, robinja 81

Dmitrović, Tunko 86

Doboj 197, 204, 292, 295

Dobrieković, Borislav 89

Doljani 62

Domanovići 268

Domavia 60

Domijan, Franjo 266

Donja Tuzla 107, 176-178

Donje Selo 274

Donji Drežanj 268

Donji Vakuf 192, 206, 295, 296

Došen Damir 322

Douglas, Susan 356

Doyle, osobni predstavnik lorda Karingtona
320

Dračeva Strana 60

Dragilović, Pribil 81

Draživojević, Milten 88

Drijeva 83

Drina 254, 271

Drljača, Simo 321

Drokan 271

Drvar 261
 Dub 271
 Dubrava 262
 Dubrovačka Republika 189, 212, 214
 Dubrovnik 33, 78-80, 84-87, 89, 91, 404, 405
 Dugandžić, Mara 297
 Duge 325
 Dukić, Vasilija 200
 Dunav 45
 Durmić, Salko 197
 Dusina 115
 Dworkin, Andrea 86

DŽ

Džafer-beg 129
 Džananović, Mirza 10, 35, 283
 Džokl, Salihaga 269

Đ

Đakovo 253, 259, 272
 Đerković, Milenko 273
 Đerković, Milovan 273
 Đerković, Mirko 273
 Đogo, Gojko 320

E

Ebu Hanifa 111, 112
 Ebu Jusuf 111, 112
 Ebussuud-efendija 111, 112, 137
 Edinburg 311
 Egipat 64
 Egist 382
 Eisenstädtler, Adolf 178
 El-Bezzazi 109
 Eleazar, jevrejski vođa 49
 Elizabeta, kćerka bosanskog bana 77
 Ellenberger, Robert 203, 204
 Eneja 53
 Engleska 118, 189, 398
 Epulon 47
 Eremija, Mića 200
 Ereš, Marko 185
 Eshil 382
 Eugen, princ 268, 269
 Euklion 384, 385
 Euripid 382

Europa, feničanska princeza 378
 Evropa 21, 75, 76, 79, 85, 87, 90, 91, 118, 174, 188,
 189, 236, 288, 310, 311, 313, 378, 405, 407

F

Fagan, Garrett G., 18, 33, 39, 43, 45, 46, 53, 59,
 68, 69, 70, 72
 Fairclough, Norman 27, 28, 30
 Faletar, Luca 264
 Fatima, kći Ahmedova 156
 Fatima, kći Hadži Hasanova 127, 135, 136
 Fatima, kći Huseinova 138
 Fatima, kći Ibrahimova 127, 128
 Fatima, kći Mustafina 144, 152
 Fatima, supruga Mehmed-bašina 157
 Fatima, supruga Mula Ibrahimova 106
 Fatima, supruga Salih-bašina 137
 Faverija 47
 Fazlibaša 113, 115
 Fedra 384, 385
 Ferdinand III 307
 Ferris, Iain 51
 Figul, Gaj Marcije 48
 Filipović-Šišić, Marta 264
 Filomela 378
 Foča 128, 147, 157, 263, 270, 271, 322
 Fojnica 104, 119, 122, 142, 143
 Foucault, Michel 192
 Fox, Vivian 383
 Francetić, Jure 262, 274
 Francuska, 19, 80
 Francusko Kraljevstvo 90
 Franuša iz Drijeva 83
 Frederick Wilhelm I 307
 Frederik II 307
 Furundžija, Ante 325

G

Gabela 138
 Gaca, Kathy L. 47
 Gacko 189, 267
 Gačeša, Anđelija 182
 Gagić, Zilhanuma 190
 Gagović, Dragan 322
 Galicija 178
 Galić, Branka 172

- Ganibegović, Zlatka 190, 196-198
 Gardun 56, 68
 Gartner, Rosemary 222
 Gavrić, Obrad 184
 Gazetić, Edisa 170, 211, 374, 393, 394
 Gazilj, Ivuša 264
 Gazivoda, Anda 173
 Geiger, Margareta 202
 Geneva 17, 26, 309, 330, 332
 Germanik 50, 54
 Ginevra 389
 Glavska 86
 Goethe, Johann von 385-387, 392
 Gogić, Marija 199
 Gogić, Simo 190
 Gogić, Vid 190
 Gojaković, Miloslav 85
 Gojisava, kći Jurija Baošića 88
 Gojska, supruga Radosava Vukotića 83
 Goražde 270, 273
 Gorjani 77
 Gornja Drežnica 264
 Gospić 262
 Gračanica 114, 120, 184, 193, 295
 Gradačac 186
 Gradašćević, porodica 186
 Gradašćević, Mustajbeg 187
 Gradašćević, Osmanbeg 187
 Gradašćević, rodena Hurić, Futnethanuma
 187
 Gradašćević, Tahira 187
 Gradina 61, 67
 Grčka 33, 46, 49, 51, 54, 66, 371, 377-379, 381-
 384, 390
 Grgić, Huso 232, 233
 Grušča 275
 Guina, Vinko 289
 Gustave Adolphe 307
 Gutić, Viktor 258
 Gutman, Roy 310
- H**
- Habsburška Monarhija 34, 169, 171, 180, 194,
 204, 401
 Hadži Merjem 136
 Hadžialijagić, Safet 323
 Hadžibegić, Hamid 119
 Hadžihasanović, Enver 326, 327, 330, 332
 Hag 307
 Hajrović, Dušan 267
 Hajrović, Mila 267
 Hajrović, Rado 267
 Hajrović, Rajko 267
 Hajrović, Slavko 267
 Hamida, kći Mehmedova 144, 145
 Hamida-hatun 136
 Hamović, Pero 253
 Hamović, Sara 253
 Han Ploča 325
 Hanibal 49
 Harambašić 323
 Harland, David 320
 Harris, Edward 383
 Harris, William 45
 Hasan, Salihagin sin 269
 Hasan, sin Huse 197
 Hasan, sin Islam-hodžin 106, 107
 Hasan-baša 137, 144
 Hasanspahić, Alija 232
 Hatidža, supruga Hasan-bašina 137
 Hedwiga, kći Elizabete i Ludovika I 77
 Heger, Karlo 266
 Helena 379, 382, 383, 388
 Herceg-Bosna 169, 323-325, 329
 Hercegovac, Abdo 230
 Hercegovina 264, 272
 Herzmann, liječnik 176, 177
 Hind 108, 137, 152
 Hispanija 66
 Hoare, Joanna 29
 Hodžić, Asim 253, 254
 Hölscher, Tonio 54
 Homer 379, 380, 381, 392
 Hranić, Jelena 77, 88, 89, 94
 Hranić, Sandalj 88, 91, 94
 Hris, Apolonov svećenik 379
 Hriseida 379
 Hrnjić, Osman 232, 233
 Hrnjići 294
 Hromić, Stjepan 185
 Hrvatska 11, 19, 48, 182, 200, 208, 257, 259, 261,
 267, 270, 271, 274, 323, 324, 382
 Hulot, Sophie 52
 Hum 264

Humac 62
 Hurić, Faikbeg 187
 Hurić, Mustajbeg 187
 Husejin-čelebija 138
 Huso, Agin brat 197

I

Ibn Abidin 108
 Ibrahim-aga 107
 Ibrahim-beg 138
 Ijačić, Zorka 268
 Ilidža 116
 Ilirik 33, 44, 45, 49, 51-53, 56, 399
 Ilirsko Kraljevstvo 66
 Irak 45, 293
 Isak-Kiko 258
 Istanbul 14, 20, 21, 24, 128, 148, 221
 Italija 45, 58, 260, 264, 267, 270, 272
 Ivan sin Petra 115
 Ivanković, Jozo 185
 Ivo, komšija 194
 Ivuša, snaha 199

J

Jadransko more 47, 48, 79
 Jahić, Adnan 10, 35, 253
 Jahja-halifa 128
 Jahja-pašina mahala 106
 Jakeš 187
 Jakić, Marko 259
 Jakovljević, Stjepan 263
 Janjić, Janko 322
 Japan 22, 307
 Japra-Majdanište 60
 Jasenovac 253, 256, 257, 259, 265, 274
 Jašaragić, Maja 373
 Jašarević, Hamza 173
 Javrija, maloljetnica 156
 Jelčić, Dubravko 374
 Jelena, banica 84
 Jelena, katunarka 82
 Jelisaveta, banica 84
 Jelovci 153
 Jemanlići 206
 Jeruzalem 56
 Jezerci 198

Joka, Anina majka 204
 Jošić, Jefa 238
 Jovanija, kći Đurina 150
 Jovanović, Tiho 273
 Jović, Borisav 318
 Jović, Vid 183
 Judeja 56
 Jugoslavija 23, 24, 34-36, 179, 219, 222-224,
 226-231, 243, 246-248, 255, 256, 258, 259,
 261, 279, 283, 284, 288, 289, 291, 292, 297,
 299-302, 306, 309, 311, 312, 314, 318, 319,
 327-329, 333, 408
 Jung, Anna 178
 Jusić, Ivan 178

K

Kablarević, Salih 149
 Kada, supruga Osmana Kaltića 193
 Kadijević, Veljko 318
 Kakanj 197, 296
 Kaltić, Osman 193
 Kamenica 327
 Kamhi, Regina 257
 Kampen, Natalie 52
 Kapšić, Bogavac 86
 Karadžić, Radovan 318-321, 331
 Karakat 63
 Karamustavić, Šaha 230
 Karanovac 295
 Karington, lord 320
 Kartaga 49
 Kasandra 382, 392
 Kasumović, Amila 7, 10, 34, 169, 236
 Kasumović, Fahd 7, 10, 12, 17, 33, 99, 487
 Katalonija 81
 Katarina 297
 Katon 61
 Katunarić 170, 212, 346-348, 360, 361, 366
 Keća, Angela 267
 Keća, Zorka 267
 Kelava, Ilka 190, 196
 Keller, apotekar 207
 Kemal-begova mahala 106
 Keraterm 322, 323
 Kikušić, Radovan 87
 Kina 308
 Kir Veliki 49

- Kiseljak 62, 325
 Kladanj 205
 Klampfel, Franz 203
 Klampfel, Gizela 202
 Klampfel, Justina 202
 Klampfel, Micika/Mitzika 202, 203
 Klimburg, kotarski predstojnik 176
 Klitemnestra 381, 382, 394
 Knežević-Švarc, Jelka 258
 Kolovrat 62
 Kolumela 60, 61
 Kolundžija Dragan 322
 Kolunić 268
 Komajić, Radoslav 84
 Konavle 78
 Kopčić 191
 Kordić, Dario 324, 325
 Koritnik 271
 Kos, Milojica 322
 Kosijerevo 60
 Kosovo 288
 Kostić, Branko 318
 Kotlaja, Milan 273
 Kotor 81, 89, 94
 Kovač, Radomir 322
 Kovačević, Julka 184, 186
 Kovačević, Milan 322
 Kovačević, Spaso 184
 Kovačić, Matija 271
 Kozaci 272
 Kozara 261, 279
 Kozarac 322
 Krajišnik, Momčilo 318, 319, 330
 Kraljevina Jugoslavija 229, 236
 Kraljevina SHS 219, 220, 222-224, 226, 228,
 229, 231, 236, 246, 247, 248, 402, 406, 407
 Kraljevina Srbija 227
 Krčevine 257
 Krehin Grac 62
 Krekovo 268
 Kremin 271
 Kreont 383
 Kreševo 115, 144, 155
 Krešić, obitelj 264
 Krivošije 147
 Križević, Simeuna 207
 Krka 87
 Krstić, Radislav 321
 Kruščica 258, 265, 272
 Krvavac, Sejda 189
 Krvopić, Radmila 206
 Krvopić, Vasilija 206
 Ksančani 49
 Ksantos 49, 51
 Kučevo 81
 Kujava, kraljica 77
 Kukavica, Mehmed-paša 129
 Kukrić, Zvonko 327
 Kunarac, Dragoljub 322
 Kvaternik, Ljubomir 262
 Kvaternik, Slavko 261, 262
- L
- Lancelot, vitez 389
 Landžo, Esad 326, 331
 Langner, Ilsa 382
 Lapsunj 325
 Latinska ćuprija 149
 Lavrnja, Spaso 267
 Leda 382
 Leledžija, Milka 186
 Lepenice 257
 Lepir, porodica 271
 Lerner, Gerde 371
 Levant 80
 Levi, Avram 253, 277, 279
 Levi, Bjanka 253
 Levi, Flora 253
 Levi, Izidor 253
 Levi, Sarina 253
 Likonid 384
 Lilek, Emilijan 179-183, 212
 Lim 271
 Lipa, Mehmed 234
 Lipold, Marija 203
 Lipovci 121
 Lirmes 381
 Livade 327
 Livije, Tit 47, 48
 Loborgrad 258, 266, 272
 Lokvine 207
 Longo, Barbije 85, 95
 Lopušina, Marko 288
 Lović, porodica 232

Lović, Emin 232-236, 239
 Lović, Šerifa 232-235, 244, 245
 Ludovik I Veliki 77, 89, 93
 Luka 183, 186, 194, 204, 208, 267, 273, 322
 Lukavica 153
 Luketić, Katarina 360
 Lüters, Rudolf 268

Lj

Ljeskov Dub 268
 Ljubinja 147
 Ljubinje 262
 Ljubuški 62

M

MacDowell, Douglas 383
 MacKinnon, Catharine A. 313
 Maglaj 104, 121, 142
 Maglajlija, Muhamed-beg 271
 Majstorović, Jovan 238
 Maksimijan 64
 Mala Azija 66
 Malatesta, Paolo 389
 Malinić, Ana 204
 Mamur, Jela 204, 205
 Mandarić, Vida 297
 Mara, kršćanka 120
 Marčeta, Mika 196
 Marčeta, Stoja 196
 Marica 83
 Marić, Almir 7, 10, 33, 43
 Marija, kći Elizabete i Ludovika 77
 Marija, kći Borina 150
 Marija, supruga Vida Gogića 190
 Markes, Gabrijel Garsija 387
 Marković, Milovan 172
 Marsovo polje 53
 Marta, robinja 81, v. Djevena
 Martić, Milan 318
 Martinović, Ana 195
 Maruljić, Teodora 199
 Maruša, supruga Žore Bokšića 80
 Masada 49
 Matija, sin Ivanov 115
 Matković, Marijan 382
 Matsouka, premijer 308

Matsui, general 308
 Maximilien I 307
 Maximilien II 307
 Mazalović, Salih 205
 Mazalović, Ziba 205
 Mazowiecki, Tadeusz 310, 314, 332
 Medeja 392
 Medeno Polje 273
 Medić, Sava 182
 Mediteran 45, 58, 66, 80, 400
 Medeđa 271
 Mehmed, sin Mehmedov 121
 Mehmed-baša 106, 144, 157
 Mehmed-baša, sin Džaferov 144
 Mehmed-spahija 114
 Melkoč, Ramo 262
 Memići 267
 Memlehatejn 106
 Menčetić, Damjan 85
 Menelaj 383
 Merjem 157
 Merjema, kći Mustafina 155
 Merjema, supruga Ibrahimova 155
 Merton, Robert 340
 Messerschmidt, James W. 354
 Metulum 48, 49, 57, 66
 Mezija 65
 Mezopotamija 371
 Mihić, Milica 255
 Mihić, Pero 255
 Mihić-Perković, Risto 255
 Mikanović, Mihajlo 237, 238, 239
 Mikanović, Todor 235-241
 Mikena 382
 Mikić, Nikola 200
 Miladin, zimija 106
 Milić, Duma 298
 Milić, Milan 298
 Milići 271
 Milka, kći Rosina 192
 Millet, Kate 172
 Milojević, Mileva 229
 Miloš 86
 Milošević, Slobodan 318-321, 330, 332
 Milovan, sin Mihajlov 106
 Milovčić, Marko 83
 Miljacka 149

- Miljak, Anica 200
 Minet 380, 381
 Mirojević, obitelj 271
 Mišić, Perica 323
 Mišljen 78
 Mitrovica 175
 Mladić, Ratko 318, 319, 321, 330
 Mletačka Republika 79, 147, 148
 Mogorjelo 60, 61, 62, 67
 Mogorović-Crljenko, Marija 181
 Mostar 104, 124, 129, 138, 142, 143, 147, 162, 176,
 255, 258, 264, 274, 275, 295, 325
 Mostić, Risto 193
 Moše David, Gaon 260
 Mucić, Zdravko 326, 331
 Mučić, Emina 206
 Muhammed, hanefijski pravnik 111
 Muhammed, janjičar 121
 Muhammed, Poslanik 108
 Muharem-aga 136
 Mujakanović, Rasim 294
 Mula Ibrahim, sin Hadži Sulejmanov 106
 Mula Omer 135, 136
 Mušići 271
 Mussolini, Benito 267
 Mustafa 114, 120
 Mustafa, iz Gračanice 114, 120
 Mustafa-aga 128
 Mustafić, Omer 268
 Mutila 47
 Muto, general 308
- N**
- Nadioci 325
 Nahorevo 150
 Naletilić, Mladen 324, 325
 Nametak, Alija 373, 374, 394
 Nanking 308
 Napuljski, Ladislav 77
 Naron 62, 70
 Natzwiller 308
 Nedić, Vitomir 294
 Nedo, sin Nikolin 120
 Nelipčić, Jelena 76, 77, 88, 94, 95
 Neretva 62
 Nevesinje 85, 104, 118, 120, 142, 268
 Nezakcij 47
- Nezavisna Država Hrvatska 254-256, 258, 259,
 261-263, 268, 275, 407
 Nikola, sin Petronijev 127, 128
 Nikolić, Dragan 322
 Nin 185
 Nimberg 308
 Nizozemska 19
 Novi 85, 299
 Novi Pazar 298
 Novi Travnik 296
 Nussbaum, hotelijer 178
 Nussbaum, Martha 358
- Nj**
- Njemačka 22, 169, 190, 260, 266, 268-270, 307,
 308, 398
- O**
- Obre 197
 Odžak 187, 294, 322
 Oktavijan 48, 56, 57, 66
 Oktavije, Marko 51, 52
 Olovo 262
 Omarska 322, 323
 Omeragić, rođ. Meletanlić, Atija 172
 Omerović, Enes S. 219
 Opličić 268
 Orašac 326, 327
 Orašje 269
 Orepić, Mara 173
 Orleanka, Ivana 88
 Osijek 204, 208, 213, 259, 394
 Osman, sin Husin 197, 198
 Osman-baša 153
 Osmanlije 102, 103, 126, 129, 148
 Osmanović, Hata 257
 Osmanović, Salko 257
 Osmansko Carstvo 9, 14, 22, 23, 25, 33, 34, 81,
 82, 100-105, 107-113, 115, 117-127, 129-132,
 134, 137, 138, 141-144, 146-148, 150-152, 154-
 157, 159-161, 164, 165, 169, 398-401, 405-
 407, 411
 Ostoja, kralj 76, 77, 81, 83, 91
 Ostojčić, Pero 204
 Ostojčić, Stjepan 77
 Oštrej 261

P

- Pakra 265
 Palata, Hata 269
 Pale 145
 Panik 60, 68
 Panonija 44, 55, 56, 57, 63, 65, 67, 399
 Paolo, junak drame 389
 Papić, Luca 190, 198, 199
 Papo, Eliezer 260
 Papo, Nina 260
 Pariz 174, 383, 388, 392
 Pašalić, Juso 271
 Patroklo 380, 381, 388
 Patterson, Orlando 51
 Pavelić, Ante 263
 Pavličević-Kuraja, Ivuša 264
 Pavlović, Luka 183
 Pavlović, Radosav 85
 Pavlović, Vico 295
 Pažin, Pero 255
 Pejanović, Gligo 179, 182, 183
 Pejić, Mileva 207
 Peking 18, 26
 Pelej 378
 Penelopa 392
 Perić, Mara 199
 Persefona 378
 Pervula, Dubrovčanka 83
 Pešić, Dimšo 172
 Petar 297
 Petković, Milivoj 323, 324, 330
 Petra, kći Đurina 144, 152
 Petri, Miladinova supruga 106
 Petrušija, kći Borina 150
 Phang, Sara Elise 54, 57
 Pines, panonski vođa 55
 Pirinejski poluotok 50, 51
 Pisarević, Milorad 175
 Pitner, kotarski predstojnik 176
 Plahovići 205
 Plaut 384
 Plavšić, Biljana 318-321, 330
 Podastinje 62
 Podgrađe 325
 Podrug 271
 Pohara, Alija 149
 Pokrajčić, Nata 274
 Polemej 382
 Polenta, Francesca 389
 Poličnik 19, 38, 179, 210
 Polihranija 88
 Poliksena 388
 Polimlje 62
 Polinik 383
 Polja 257
 Poljica 173
 Poljine 150, 158
 Poljska 77
 Pomeroy, Sarah 379
 Pompej 51
 Ponjan, Nevenko 266
 Poplata 255
 Popović, Branislav 176
 Popovo 78
 Poričani 138
 Posavina 294
 Požega, Nada 265
 Praljak, Slobodan 323, 324, 330
 Prać, Dragoljub 322
 Prebilovci 267
 Previšić, Olga 275
 Pribilović, Radovan 86
 Pribislava 78
 Prijedor 182, 236, 240, 261, 294, 321-323
 Prijezda 80
 Prijjić, Jozo 196
 Prlić, Jadranko 323, 324, 330
 Prolo, Ivo 184
 Prozor 325
 Prutine 145, 153
 Pušić, Berislav 323, 324, 330
 Pušić, Sofija 190

R

- Racine, Jean 382
 Rada 81
 Radača 88
 Radič, vojvoda 88
 Radić, Boško 191, 192, 193
 Radić, Mlado 322
 Radna 83
 Radonjić, Milan 85
 Radosavljeva, Stojsava 84
 Radulović, Bogdan 78

- Radušić, Minela 7, 10, 34, 217
 Rahima, supruga Mustafina 147
 Rajić, Ivica 325, 331
 Rajlovac 127, 128
 Rajna 45
 Rajtarević, Juca 175
 Rama 264
 Ramljak, Mara 190
 Ramović, Stevo 238
 Ranke, Leopold von 30
 Rasohadža, Sulejman 126, 127, 129
 Raščić, Mulija 273
 Ravensbruck 308
 Ražnatović, Željko 318, 319
 Rejhana 137
 Relja, Hadžira 207
 Remetić, Veljko 274
 Renner, Heinrich 169
 Republika Bosna i Hercegovina 323
 Republika srpska 321
 Resnik 271
 Rim 46, 50, 53, 56, 58, 63, 64, 67, 267, 383
 Rimska Republika 44, 49, 51, 58, 66
 Rimsko Carstvo 45, 63, 64, 65, 79
 Rista, kći Nikolina 144
 Rizvić, Mushin 374
 Rogatica 206, 273, 294
 Rosa, supruga Boška Radića 192
 Rotimlja 269
 Rudo 271
 Rudolfsthal 190
 Runyan, Carol 221
 Ruppert, Marija 202
 Russell, Diana 222, 248, 249
 Ruthner, Clemens 169
 Ruža 86, 190, 198, 199, 264
- S**
- Sachs, Hans 382
 Safa, luda 139
 Sagunto 49
 Sahara 45
 Salih 119, 122, 301
 Salih, Nametkov lik 374
 Salih-baša 137
 Salih-spahija 137
 Salkić, Ibrahim 323
- Salko 189
 Salona 51, 52, 64
 Sana 78, 93, 290
 Sandžak 271
 Sanko 88
 Sankovići 88
 Sarajevo 10-12, 34, 35, 61, 67, 105, 106, 113, 114,
 116, 127, 132, 133, 135-137, 139, 142-145, 148-150,
 153, 157, 173, 175, 177, 186, 195, 197, 202, 203,
 205, 220, 223, 229, 238, 253, 258, 259, 260,
 269, 271, 284, 286, 293, 294, 296, 320, 321
 Sarajlić, Mehmed 193
 Sartre, Jean-Paul 382
 Savić, Jovo 120
 Savka, Marina kći 120
 Schiessler, Maria 190
 Schrank, Joseph 174
 Schroeder, Jeanne L. 23, 40
 Scipion, Publije Kornelije 48, 52
 Scott, Joan 329
 Selimović, Mehmed, Meša 374
 Selište 202
 Semiramis 388
 Sen Žermen 220
 Seneka, Lucius Annaeus 382
 Senj 87
 Sever, Gaj Tadije 64
 Sherman, William T. 404
 Sigismund Luksemburški 77
 Sikirica, Duško 322
 Simatović, Franko, Frenki 318, 319
 Simeon, sin Tome 145, 146, 156
 Simić, Milan 322, 323
 Sirač 265
 Sirija 108
 Sjedinjene Američke Države, 19, 22, 174
 Skelani 62
 Skipovac 184
 Skočajić, Bojana 253
 Skočajić, Ilija 253
 Skopljak, Fatima 189
 Slatina 271
 Slavić, Sava 184-186
 Slivnica 83
 Smiljanić, Bosa 273
 Smuldon, Rich 243
 Sofija 264

Sofoklo 382, 383
 Sokolović, Derviš 206
 Sokolovići 271
 Sosijan, Apolon 56
 Sosije, Gaj 56
 Spahić Šiljak, Zilka 351
 Split 50
 Srbija 19, 20, 25, 40, 87, 88, 95, 175-178, 197, 213, 227, 228, 236, 246, 248, 253, 262, 263, 267, 279, 319, 320, 374, 375, 398
 Sređoje, Ilija 175, 176
 Srpska republika Bosna i Hercegovina, takozvana 320, 321, 322
 Stakić, Milomir 322
 Staljingrad 308
 Stana, Ristina majka 144
 Staničić, Vučina 78
 Stanisavljević, Rade 273
 Stanislava, kraljeva kćerka 80
 Stanišić, Jovica 318, 319
 Stanišić, Mićo 321
 Stara Gradiška 259, 265
 Starčević, Mile 271
 Stari Brod 270
 Stefanović, Jelena 375
 Stern, doktor 266
 Stipko, tepčija 88
 Stjepan 81
 Stjepan II 77, 93
 Stojan 144
 Stojičić, Radovan, Badža 318
 Stojić, Bruno 323, 324, 330
 Stolac 253, 255, 265, 269
 Stout, Karen D. 222
 Stupni Do 325
 Subašić Galijatović, Sabina 10, 21, 35, 328
 Sudar, Josip, Joja 274
 Sulejman Kanuni 108, 112, 118, 119, 121, 152, 163
 Sulejman-paša 129
 Sušica 322
 Suvaja 60, 267
 Svara 175, 177
 Svodna 182
 Sydney 11

Š

Šaković, Aziza 273

Šaković, Devla 273
 Šaković, Muša 273
 Šaković, Ramiza 273
 Šarac, Jovo 193
 Šaša 126
 Šaula, Milan 270
 Šećo 116
 Šender, Đuja 200
 Šešelj, Vojislav 318, 319
 Ševarlije 204
 Šimić, Petar 261
 Šipić, Ilija 196
 Široky, Anna 194
 Škuletić, Marko 273
 Šljivar, Mara 273
 Šljivar, Stana 267, 273
 Španija 49, 80
 Štrbac, Mara 273
 Štrosmajer, Josip Juraj 259
 Šubići 84
 Šušak, Gojko 324
 Šušnjar 273
 Šuta, Ilija 206
 Šuvalija, Mehmed 128, 147, 157

T

Tadić, Duško 322, 323, 330
 Tahir, Šerifin otac 232
 Tahirović, Vejza 234
 Talić, Momir 322
 Tantal 381
 Tantal II 382
 Tatlić, Mustafa 182
 Tellus 55
 Temišvar 203
 Teodor 183
 Tepurić, Ivan 199
 Terezija 203, 204
 Terry, Geraldine 29
 Teslić 293
 Tešanj 104, 114, 120, 125-129, 142, 155, 157, 162, 163, 179, 182, 183, 257
 Tetida 378
 Tetinjsko 271
 Tiberije 54
 Tindarej 382
 Tirić, Ivo 295

- Todorović, Stevan 322, 323
 Tokio 308
 Tolj, Ivan 259
 Tomaš 91
 Tomašević, Bosiljka 274
 Tomašević, Dobrila 274
 Tomić, Franjo 204, 205
 Tomša, Dragi 270
 Topčagić, Rašida 172
 Tošić, Milan 202, 203
 Touraine, Alain 349
 Trajan 52, 53, 68
 Trakija 54
 Travnik 129, 184, 192, 194, 196, 198, 206, 257,
 258, 273, 296, 326
 Trnopolje 322
 Trogir 289
 Troja 379, 382
 Trpko 144, 152
 Tuđman, Franjo 324
 Tuk, Džever 273
 Turska 14, 22, 320
 Tuzla 106, 121, 142, 176, 177, 241, 242, 244, 295,
 314
 Tvrtko 81, 84, 88
 Twain, Mark 413
- U**
 Udrežanj 268
 Ugarska 77, 80, 84, 174, 175, 177, 188, 209, 247,
 400
 Ugarsko Kraljevstvo 77
 Umihana, kći Alijina 113, 115
 Umihana, kći Sokolli Mehmed-bašina 106
 Ummi Külsum (Đulsuma) 124, 147
 Ustikolina 271
 Ustiprača 253
- V**
 Vaclav 194
 Vareš 172, 297, 325
 Varikas, Eleni 329
 Varon 61
 Vasil 144
 Vejza, Šerifina majka 233, 234
- Velika Britanija 19, 22, 45
 Venecija 80, 81
 Vergilije 390
 Vesius 60
 Via Flaminia 53
 Victur, Lorenc 81
 Visoko 138, 193, 197, 198, 232
 Višegrad 254, 260, 270, 271, 276
 Višići 60
 Vitez 195, 257, 258, 296, 325
 Vitosava 86
 Vladica 85
 Vladicza, domina 84
 Vlasenica 322
 Vojača 147
 Vojevac 196
 Vojsalić, Đurađ 91
 Vojvodina 302
 Vorobej, Mark 26
 Vozuća 327
 Vragović 82
 Vranduk 50
 Vranješ, Zoran 294
 Vratko 88
 Vrkljan, Marko 271
 Vučić, Jovana 179, 182, 183, 184
 Vuk, Fata 183
 Vukčić Hrvatinić, Hrvoje 77, 94
 Vukčić Kosača, Stjepan 77, 82, 83, 91, 93
 Vukna 85
 Vukosava 83
 Vukotić, Pribislav 89, 94
 Vukotić, Radosav 83
 Vuković, Jozo 193, 194
 Vuković, Mihajlo 262
 Vuković, Zoran 322
 Vuleta, Mara 236-241, 244
 Vuleta, Stevo 238
 Vuleta, Stojna 236-241, 244
- W**
 Walby, Sylvia 171
 Warburton, Anne 313
 Weiss, Moritz 175-178, 268
 Werosta 203
 Wertheimer 203

Y

Yenişehirli, Abdullah-efendija 111, 130

Yourcenar, Marguerite 382

Z

Zadar 11, 77, 94

Zagreb 11, 35, 179, 266, 377

Zahida, iz sela Brdnik 106

Zahida, kći Seferova 107

Zahirović, Sabit 257

Zahirović, Zahir 257

Zahirović, Zeima 257

Zarić, Simo 322

Zavidovići 327

Zejd 108, 130, 137, 152

Zejneba 121

Zelenović, Dragan 322

Zenica 50, 180, 195, 203, 207, 294, 296, 300, 301

Zeus 378

Zilić, Meho 255

Ziraizade, Džafer-beg 124

Zola, Emil 387, 388

Zoranović, Spasa 200

Zubčić, Agata 19, 38, 179, 181, 210

Zvornik 61, 260

Ž

Ženeva 307-309, 311

Žepče 207

Živinice 289

Živković, Jovan 256

Žižek, Slavoj 372

Žuga, Lazar 262

Žuga, Niko 262

Žuga, Pavo 262

Žuga, Stevan 262

Žuga, Vaso 262

Žuljić, Mijo 172

Županjac 196

Župljanin, Stojan 321

NASILJE NAD ŽENAMA: DISKURSI, PERSPEKTIVE, LEKCIJE IZ BH. POVIJESTI

Izdavači

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Franje Račkog 1, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina
www.ff.unsa.ba

Fondacija Heinrich Böll, Sarajevo
Avde Sumbula 1, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina
www.ba.boell.org

Heinrich-Böll-Stiftung e.V.
Schumannstr. 8, 10117 Berlin, Deutschland
www.ba.boell.org

Za izdavače
Prof. dr. Kenan Šljivo, dekan FFUNSA
Paola Petrić, direktorica ureda HBS-a, Sarajevo

Urednik
Prof. dr. Fahd Kasumović

Lektura i korektura
Prof. dr. Mehmed Kardaš
Doc. dr. Elma Durmišević

Prijevodni sažetaka
Prof. dr. Amira Sadiković (engleski jezik)
Nedim Livnjak, MA (njemački jezik)

Dizajn naslovnice
Aleksandra Nina Knežević

DTP
Narcis Pozderac

Tehnička pomoć
Emina Mostić, MA

Elektronsko izdanje

Fotografija na naslovnici

Protesti protiv femicida u Sarajevu, održani 14. 10. 2022. Jedan od glavnih zahtjeva na navedenim protestima bilo je usklađivanje krivičnih zakona s Istanbulskom konvencijom. Na fotografiji se nalazi aktivistica Merima Mustafić, studentica Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Autorica fotografije je Saša Radulović, a koristimo je zahvaljujući njihovom odobrenju.

Velika većina sastavnih dijelova ove knjige su pionirska istraživanja konkretnih slučajeva nasilja nad ženama te ženske i društveno-pravne reakcije na nasilje na tlu Bosne i Hercegovine (i okruženja). Knjigu karakterizira ozbiljna analiza u izvorima poznatih i selektiranih slučajeva nasilja nad ženama u bosanskohercegovačkoj prošlosti. Tekst je pisan jasno, iskazi su tačni i precizni, s tim da su neki dijelovi knjige lepršavijeg stila od drugih.

Utemeljeni zaključci su prezentirani na visokoj intelektualnoj razini – cijela knjiga je spoj analize normi iz suvremenih dokumenata o pitanjima nasilja nad ženama, (počesto) društvene i pravne misli u različitim historijskim periodima o nasilju nad ženama i reakcijama na to nasilje, (ponegdje) teorijske literature iz oblasti rodnih studija te, što ovu knjigu čini jedinstvenom unutar bosanskohercegovačkih rodnih studija, konkretnim podacima o nasilju nad ženama pronađenim u neobjavljenim i objavljenim izvorima te relevantnoj historiografskoj i drugoj literaturi. Takav frontalni, ali opet konkretizirani pristup, omogućio je i utemeljene zaključke. Autori i autorice polaze s humanističke pozicije zaštite vrijednosti života, jednakosti i slobode, ali istovremeno čitaoca upoznaju s vladajućim principima u historiji, koji u većem broju slučajeva nisu bili u suglasju s gore navedenim vrijednostima.

Prof. dr. **Edin Radušić**, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet

Obimom zavidna, a sadržajem i dubokom historiografskom te humanističkom porukom izuzetno značajna naučna monografija pod navedenim naslovom, urednika dr. Fahda Kasumovića, vanrednog profesora na Odsjeku za historiju Univerziteta u Sarajevu – Filozofskog fakulteta, rezultat je temeljitog osmišljavanja, planiranja i konačnog realiziranja naučnoistraživačkog rada pretočenog u rukopis koji ima više vrijednih karakteristika. Kao rezultat naučnoistraživačkog projekta, koncipiranog u više razvojnih faza, uz angažman autora i autorica čiji istraživački *background* pokazan u poglavljima ove monografije potvrđuje kvalitetan urednički izbor, pred sobom imamo rukopis buduće knjige koja ima potencijal da bosanskohercegovačkoj historiografiji u regionalnom kontekstu ponudi kvalitetno štivo tematski fokusirano na tešku a nepravedno historiografski zapostavljenu cjelinu koja tematizira nasilje nad ženama u (bosanskohercegovačkoj) povijesnoj perspektivi dugoj više od dva milenija.

Prof. dr. **Amir Duranović**, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet

HEINRICH
BÖLL
STIFTUNG